

Ý. M. Nuryýew, S. K. Ataýew, A. A. Çaryýew

RAÝAT HUKUGY

(Umumy bölek)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2013

Nuryýew Ý. M. we başg.

N 89 **Raýat hukugy.** Umumy bölek. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet we hukuk institutynda taýýarlanan bu okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyplary, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň diňleýjileri, aspirantlar we mugallymlar üçin niýetlenen. Kitapda Türkmenistanyň raýat kodeksiniň kadalaryny, raýat hukugy ylmynyň esasy düşüňjelerini özleşdirmek üçin niýetlenen maglumatlar, ylmy garaýyşlar beýan edilýär. Okuw kitabyndaky raýat-hukuk nazaryýeti hukuk öwreniş, halkara hukugy hünärleri boýunça döwlet bilim standartlarynyň talaplaryna esaslanýar. Okyjylar bu kitapdan raýat hukugyna degişli kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar, ylmy edebiýatlar baradaky maglumatlary hem tapyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Biz indi Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri diýlip atlandyrylýan ösüş we innowasiýalar eýýamyna gadam basdyk. Öz geljegine ynamly garaýan eziz halkyň agzybir we bagtly ýaşaýandygyny görmek bolsa, meniň pikirimçe, örän uly bagt bolsa gerek.

GIRIŞ

«Biziň ýaşayan döwrümiziň iň gymmatly baýlygy, iň güýçli gudraty bilimidir. Bilimsizlik – ejizlikdir. Şundan ugur alyp, ýurdumyzda halkyň, ýurduň ykbaly, onuň bagtyýar geljegi bilen aýrylmaz bagly bolan bilim ulgamynyň sazlaşykly ösüşini gazanmaga, ýaşlarymyzyň ylym-bilim almagy üçin zerur şertleri döretmäge aýratyn üns berýäris» diýip nygtaýan hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň häzirki döwürde jemgyýetiň kämilleşmeginiň gözbaşynda ylym-bilimiň durýandygy baradaky syýasatyny durmuşa geçirmek işine goşant goşmak maksady bilen, bu okuw kitaby Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet we hukuk institutynda taýýarlanyldy.

Raýat hukugynyň umumy bölümini öz içine alýan bu okuw kitaby hukuk öwreniş, halkara hukugy hünärleriniň, şeýle-de dolandyryş we ykdysadyýet ugurlary boýunça hünärleriň, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet gullugy akademiýasynyň okuw meýilnamalaryndan ugur alnyp, raýat hukugy dersiniň okuw maksatnamasyna laýyklykda ýazyldy. Bu okuw kitaby hukuk hünärinden bilim alýan talyplara, raýat hukugyny öwredýän mugallymlara, hukukçy aspirantlara niýetlenen. Bu ugurdaky ylmy garaýyşlary netijeli özleşdirmek üçin kitapda raýat-hukuk düşüňjelerine degişli beýanatlardan başga-da çyzgylar hem ýerleşdirildi. Şeýle-de, okyjylar bu kitapdan raýat hukugyna degişli kadanamalar, ylmy edebiýatlar baradaky maglumatlary hem tapyp bilerler.

Raýat hukugy Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň hukuk ulgamynyň esasy pudaklarynyň biridir. Şonuň üçin ol hukuk öwreniş hünäri boýunça öwrenilýän iň uly dersleriň hataryna girýär. Şeýle-de raýat hukugy iň gadymy dersleriň hem biridir. Raýat hukugynyň emläkleýin (haryt-pul) we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunçylygy öz içine alýandygy we raýat kanunçylygynyň kadalaşdyrýan gatnaşyklaryny öwrenýändigigi, raýat-hukuk gatnaşyklaryny ylmy nukdaýnazarlardan seljerýändigigi üçin, ähli hukuk we kanunçylyk ulgamynyň ösüş kanunalaýyklygy, hukugyň ähmiýetiniň ösüşi, ilkinji nobatda raýat hukugynda

şöhledenýär diýmäge esas berýär. Türkmenistanyň raýat hukugynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk eýýamynyň durmuş-ykdysady derejeleri, ösüş we innowasiýalar eýýamynda kanunçylygyň netijeli täsiriniň kämilleşmegi öz beýanyny tapýar. Türkmenistanyň raýat hukugy türkmen halkynyň asyrlaryň jümmüşinden gelýän däplerine, ýakyn we geljekki ösüşi göz önünde tutýan ykdysady gatnaşyklaryň iş ýüzündäki tejribesine, şeýle hem öňdebaryjy halkara tejribelerine daýanýar.

Raýat hukugynyň kämilligi we kanunçylygyň kadalary bazar gatnaşyklarynyň emele gelmegine we ösmegine ýörelgeleýin ähmiýetlidir. Raýat hukugyny özleşdirmek bazar ykgysady gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny bilmeäge, olaryň baglaýan şertnamalarynyň mazmunyny, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň resmileşdirilişiniň tertibini öwrenmäge hemaýat edýär. Raýat kanunçylygy düzgünleşdirýän gatnaşyklarynyň gatnaşyjylarynyň deň hukuklylygyny, eýeçiligiň eldegrilmesizligini, şertnama erkinligini, kimde bolsa biriniň hususy işlere esassyz gatyşmagyna ýol bermesizligini, raýat hukugynyň päsgeçiliksiz amala aşyrylmagynyň möhümdigini, bozulan hukuklaryň dikeldilmegini, olaryň kazyýet goragynyň üpjün edilmegini ykrar etmäge esaslanýar. Raýat hukugynyň kadalary we ýörelgeleri, kepillendirmeleri, türkmen jemgyýetiniň bazar ykdysady gatnaşyklaryna hil häsiýetnamasyny berýär. Raýat kanunçylygyna girýän kadalaşdyryjy namalar özleriniň göwrümi boýunça örän uly kanunçylyk giňişligini emele getirýärler. Olaryň köplügi raýat hukuk düzgünleşdirilişiniň predmetiniň çylşyrymlylygy we giňligi bilen şertlendirilendir.

Raýat hukugynyň düzüminde telekeçilik işi bilen meşgullanýan şahslaryň arasyndaky gatnaşklar ýa-da şolaryň gatnaşmaklarynda ýüze çykyan gatnaşklar aýratyn orny eýeleýär. Telekeçilik işi bilen bagly gatnaşklar, umumy kadalar bilen bir hatarda, Türkmenistanyň Raýat kodeksinde (kitapda mundan beýläk – TRK diýlip atlandyrylýar) we beýleki kanunlarda berkidilen ýörite kadalar bilen düzgünleşdirilýär. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 10-njy maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär.

Bu okuw kitabyň esasy maksady – ilkinji nobatda, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň, Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň esasynda Türkmenistanyň raýat hukugynyň umumy kadalaryny häsiýetlendirmek bolup durýar. Kitapda Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň, degişlilikde, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň ösüşine, eýeçilik hukugynyň kepillendirilişine, raýat hukugyny amala aşyrmagyň we goramagyň häzirkî zaman usullaryna, möhletleriň düzgünleşdirilişine, döredijilik işi bilen bagly gatnaşyklaryň raýat-hukuk kadalaryna, raýat-hukuk şertnamalaryna aýratyn üns berilýär.

RAÝAT HUKUGY HUKUK ULGAMYNÝŇ PUDAGY HÖKMÜNDE

§ 1. Raýat hukugy barada düşünje we onuň predmeti

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, hukugyň ulgamy hukuk pudaklaryndan ybaratdyr. Hukuk pudaklarynyň her haýsynyň bolsa özüniň predmeti we şol predmetiň mazmunyny düzýän gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň özboluşly usullary bolýar¹. Raýat hukugy hem hukugyň pudagy bolup durýar. Ýöne şol bir wagtda-da oňa üç nukdaýnazardan garamak bolýar:

- hukugyň pudagy hökmünde;
- hukuk ylmy hökmünde;
- hukuk dersi hökmünde.

Hukugyň pudagy hökmünde raýat hukugy – bu ykdysady we hukuk taýdan özbaşdak subýektleriň deňlik esasynda gatnaşmaklarynyň netijesinde emele gelýän, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary we şolar bilen bagly guramaçylyk-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk kadalarynyň jemidir.

Hukuk ylmy hem-de hukuk dersi hökmünde, raýat hukugy – taraplary deň-hukukly, aýrybaşga emläkli, biri-birine tabynlykda durmaýan haryt-pul, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary we şolar bilen bagly guramaçylyk-hukuk gatnaşyklaryny öwrenýär hem öwredýär. Başgaça aýdylanda, raýat hukugynyň ylmy – bu raýat hukuk kadalarynyň we raýat hukuk gatnaşyklarynyň tebigaty we mazmuny baradaky bir-biri bilen baglanyşykly we sazlaşykly beýan edilen düşüňjeleriň, garaýyşlaryň, taglymatlaryň, konsepsiýalaryň ulgamydyr.

Raýat hukugy birnäçe bölekden ybaratdyr. Eýeçilik hukugy, borçnamalaýyn hukuk, awtorlyk hukugy, miras hukugy, emläkleýin däl şahsy hukuklaryň goraglylygy, onuň esasy düzümi bölekleri bolup durýar. Raýat hukugy:

- raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýär;
- eýeçilik hukugynyň we beýleki emläkleýin hukuklaryň, döredijilik işiniň netijelerine bolan ýörite hukuklaryň ýüze çykmagynyň esaslaryny hem-de amala aşyrylmagynyň tertibini kesgitleýär;
- şertnamalaýyn borçnamalary we borçnamalaryň gaýry görnüşlerini düzgünleşdirýär;

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 345-nji sah.

- emläkleýin gatnaşyklary we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary kadalaşdyrýar;
- raýat hukuklaryny we azatlyklaryny goraýar.

Türkmenistanyň raýat hukugy, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna hem-de 1998-nji ýylyň 1-nji iýulynda kabul edilip, 1999-njy ýylyň 1-nji martynda güýje giren Türkmenistanyň Raýat kodeksine esaslanýar. Şonuň ýaly-da haryt-pul, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary we şolar bilen bagly guramaçylyk-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar hem Türkmenistanyň raýat hukugynyň çeşmeleri bolup durýarlar.

Fiziki we ýuridik şahslar öz hukuklaryna, şol sanda olary goramak hukugyna öz islegleri boýunça eýelik edýärler. Ýöne Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy beýleki adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, şonuň ýaly-da ahlak kadalaryny, kanunyň talaplaryny, jemgyýetçilik tertibini bozmaly däldir, milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldir¹. Şeýlelikde, obýektiw manyda raýat hukugyny, esasan, ykdysady emläk gatnaşyklaryny we şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň toplumy hökmünde, subýektiw manyda bolsa, şol gatnaşyklara gatnaşyjylaryň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny öz erk-isleglerine we hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, erkin amala aşyrmaklaryna bolan mümkinçilik hökmünde kesgitlemek bolar.

Şu nukdaýnazardan hem Türkmenistanyň raýat hukugy dersi, haryt-pul gatnaşyklaryny, oňa gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny, eýeçilik hukugynyň ýüze çykan esaslaryny we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibini, şertnamalaýyn we gaýry borçnamalary, şonuň ýaly-da beýleki emläk gatnaşyklaryny, şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary we guramaçylyk hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunlary hem-de beýleki kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalary öwrenýär we öwredýär. Şeýlelikde, raýat hukuk gatnaşyklary Türkmenistanyň raýat hukugy dersiniň predmeti bolup durýar.

Raýat hukuk gatnaşyklary diýende, Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýän ähli emläkleýin gatnaşyklar, şolar bilen bagly emläkleýin däl şahsy hukuk gatnaşyklary göz önünde tutulýar.

TRK-nyň 2-nji maddasynda raýat kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklar hökmünde şular görkezilýär: raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýy, eýeçilik hukuklarynyň ýüze çykmagynyň esaslary we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibi bilen bagly gatnaşyklar; şertnamalaýyn we gaýry borçnamalar bilen bagly gatnaşyklar, şonuň ýaly-da beýleki emläk gatnaşyklary hem-de şolar bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar; eger-de ýörite kanunlarda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, TRK-nyň 2-nji maddasynyň 1-nji bendiniň birin-

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 21-nji madda.

ji abzasynyda görkezilen alamatlara laýyk gelýän maşgala, ýaşayyş jaý, zähmet gatnaşyklary, tebigy baýlyklary peýdalanmak we daşky gurşawy goramak bilen bagly gatnaşyklar; eger-de bu gatnaşyklaryň düýp manysyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, ynsanyň mizemez hukuklary we azatlyklary hem-de beýleki maddy däl eşretlerini amala aşyrmak we goramak bilen baglanyşykly gatnaşyklar; emlägi peýdalanmak, harytlary satmak, işleri ýerine ýetirmek ýa-da şahslara hyzmat etmek arkaly birsyhly peýda almaga gönükdirilen özbaşdak we öz töwegelligiň bilen amala aşyrylýan telekeçilik işi bilen bagly gatnaşyklar; eger-de olar başga kanunlar bilen düzgünleşdirilmäge degişli bolmasa, döwlet edaralarynyň we guramalarynyň hem-de fiziki we ýuridik şahslaryň arasynda ýüze çykýan guramaçylyk-hukuk gatnaşyklary.

Raýat hukugy ylmynda, raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin gatnaşyklary, beýleki hukuk pudaklarynyň predmet düzümini emele getirýän emläkleýin gatnaşyklardan tapawutlandyrmak babatda alymlaryň arasynda dürli garaýyşlar bar. Alymlaryň käbirleri ol gatnaşyklary biri-birinden tapawutlandyrmak üçin alamat hökmünde emläkleýin gatnaşyklara gatnaşyjylaryň aýrybaşga we özbaşdak emläginiň bolmagyny göz önünde tutýarlar¹. Beýlekileri raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin gatnaşyklaryň, ilkinji nobatda, pul-haryt häsiýetli bolmalydygyny nygtaýarlar. Üçünjileri emläkleýin gatnaşyklara gatnaşyjylaryň deňligini şeýle gatnaşyklary tapawutlandyrmagyň möhüm alamaty diýip hasaplaýarlar. Ýöne bu garaýyşlaryň hiç biri-de beýlekilerinden üzňelikde raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin gatnaşyklary doly kesgitlemäge mümkinçilik bermeýär. Diňe olaryň tutuş jemi ölçeg hökmünde alnanda, raýat hukugynyň predmet düzümine degişli bolan emläkleýin gatnaşyklary şeýle gatnaşyklaryň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyryp bolar.

Şu nukdaýnazardan hem raýat hukugynyň predmetine degişli emläkleýin gatnaşyklaryň esasy alamatlary hökmünde şulary görkezmek mümkin:

Birinjiden, ol gatnaşyklar haryt-pul häsiýetli bolmaly, munuň özi, bu gatnaşyklara gatnaşyjylaryň raýat dolanyşygynda emläkleriniň aýrybaşga we özbaşdak bolmagyny, taraplaryň deňhukukly subýekt hökmünde ykdysady taýdan erkinligini we hukuk ukyplylygyny üpjün edýär. Haryt zähmetiň önümi hem-de eýeçilik hukugynyň obýekti hökmünde haryt dolanyşygynyň üsti bilen raýat dolanyşygyna goşulýar.

Bazar gatnaşyklarynyň ulgamy hereket edýän jemgyýetde haryt dolanyşygy eýeçiligiň dürli görnüşlerine, ilkinji nobatda-da, önümçilik we sarp ediş serişdelerine bolan hususy eýeçilige esaslanýar we bahalaryň üsti bilen düzgünleşdirmek arkaly amala aşyrylýar. Baha diňe haryt önümçiliginiň hereket edýän ýagdaýynda bolup bilýär we şahslaryň arasyndaky önümçilik gatnaşyklarynyň mazmunyny düzýär.

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. М: Изд. БЕК, 1998. С.30.

Raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin gatnaşyklarda haryt we baha (ýagny pul) şol gatnaşyklara gatnaşyjylaryň ykdysady taýdan deňhukuklylygyny hem erkinligini üpjün edýär. Çünki islendik şahs bazardaky harydyň bahasyny töläp, islese alyp, islemese-de alman bilýär. Hereket edýän kanunçylykda göz önünde tutulan halatlardan başga ýagdaýlarda-da gatnaşyjy şahslaryň biri-biri babatda hiç hili artykmaçlyklary ýok.

Ikinjiden, raýat hukugynyň predmetine degişli emläkleýin gatnaşyklara gatnaşyjylar ykdysady we hukuk taýdan deňhukukly hem erkin bolmaly.

Üçünjiden, şol gatnaşyklara gatnaşyjylaryň emlägi özbaşdak we aýrybaşga bolmaly.

Şu alamatlary bolmadyk emläkleýin gatnaşyklar bolsa, esasan, haryt-pul häsiýeti bolmadyk gatnaşyklar (mysal üçin, dolandyryş, býujet, maliýe, salgyt, döwlet eýeçiligindäki ýeri hem-de beýleki tebigy baýlyklary ulanmak bilen bagly gatnaşyklar we ş.m.), olaryň emläk bilen baglanyşyklydyklaryna garamazdan, raýat hukugynyň predmet düzümine degişli däldirler we onuň kadalary bilen düzgünleşdirilmeýär.

Raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin gatnaşyklar, esasan, iki topara bölünýärler:

- zat (emläk) gatnaşyklary – bu zatlara (emläklere) bolan statiki¹ eýeçilik gatnaşyklarydyr, şeýle hem emlägiň onuň eýesi bolmadyk şahslarda saklanmagy (hojalyk dolandyryşyna bolan hukuk we operatiw dolandyryşa bolan hukuk) bilen baglylykda ýüze çykýan gatnaşyklardyr;
- borçnamalaýyn gatnaşyklar – bu şertnamanyň esasynda, zelel ýetirilmeginiň netijesinde ýa-da raýat kanunçylygynda göz önünde tutulan başga esaslara görä döreýän, işleri ýerine ýetirmek, hyzmat etmek arkaly emlägiň bir gatnaşyjydan başga gatnaşyja geçmegi bilen bagly, işjeňligiň netijeleriniň dolanyşygynyň dinamiki² jemgyýetçilik gatnaşyklarydyr.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukugynyň predmetiniň mazmunyny, esasan, emläkleýin gatnaşyklar düzýär. Ýöne şonuň bilen bir hatarda-da raýat kanunçylygynda, jemgyýetçilik durmuşynda wajyp durmuşy-hukuk ähmiýeti bolan emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirmeklige gönükdirilen kadalar hem köp. Raýat hukugynyň düzgünleşdirýän emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary, esasan, iki topara bölünýärler:

- emläkleýin gatnaşyklar bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar;
- emläkleýin gatnaşyklar bilen bagly bolmadyk emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar.

¹ Gr. Statos – hereketsiz duran, haýsydyr bir zadyň anyk bir wagt möçberiniň çäginde hiç hili hereketsiz durmagy.

² Gr. Dynamikos – güýçli, güýje degişli, hereketdäki, herekete degişli.

Olaryň birinji toparyna intellektual eýeçiligiň obýektlerini (ylym, edebiýat we sungat eserlerini, oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, peýdaly nusgalary, EHM üçin programmalary we ş.m.) döretmegiň netijesinde ýüze çykyan gatnaşyklar, şeýle hem harytlary hem-de olary öndürijileri şahsylaşdyrmagyň (indiiduallaşdyrmagyň¹) serişdeleri (haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary, firmalaryň atlary we ş.m.) bilen bagly gatnaşyklar degişlidir.

Görkezilen gatnaşyklaryň ikinji toparyna bolsa, fiziki we ýuridik şahslaryň at-abraýy, mertebesi, iş abraýy bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary degişlidir.

Döredijilik işiniň netijesinde şahsy we emläkleýin gatnaşyklar, şonuň ýaly-da hukuk kadalarynyň esasynda raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň degişli hukuklary hem borçlary-da ýüze çykýar. Emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar täze döredilen döredijilik işiniň netijesi bilen berk arabaglanyşykda durýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eseriň awtorynyň şu aşakdaky ýaly emläkleýin däl şahsy hukuklary bardyr:

- eger bu iş ýüzünde, eseriň awtory diýip ykrar etdirmek we şeýle ykrar etmegi talap etmek, şol sanda eseriň nusgalyklarynda göwnejaý ýagdaýda ýa-da onuň islendik köpçülikleýin peýdalanylanda awtoryň adyny görkezmek arkaly şeýle ykrar etmegi talap etmek hukugy (awtorlyk hukugy);
- eseriň nusgalyklarynda ýa-da ol islendik jemagat peýdalanylanda awtoryň hakyky adynyň ýerine onuň oýlap tapan adyny (lakamyny) görkezmek ýa-da görkezmegi talap etmek ýa-da adyny görkezmekden boýun gaçyrmak (atsyz) (ada bolan hukuk) hukugy;
- yzyna almak hukugyny goşup, islendik görnüşde eseri halka ýetirmek ýa-da halka ýetirmäge rugsat bermek hukugy (halka ýetirmäge bolan hukuk);
- eseriň adyny goşup, eseri islendik ýoýulmadan ýa-da başga hili kast etmelerden ýa-da awtoryň namysyna we mertebesine zyýan ýetirmäge ukyply başga hili kast etmelerden goramaga bolan hukuk (awtoryň abraýyny goramaga bolan hukuk)².

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, emläkleýin däl şahsy hukuklar awtoryň eser babatdaky emläkleýin hukuklaryna garamazdan awtora degişlidir we hatda eseri peýdalanmaga bolan aýratyn hukuklar berlenden soň hem olarda saklanyp galýar³.

Raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň iki topara bölünýändigine garamazdan, olar biri-biri bilen aýrylmaz bag-

¹ Lat. Individuus –bölünmeýän, бүтөwи, nämendir bir zady beýleki zatlardan aýrybaşgalaşdyrmak, tapawutlandyrmak.

² «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012-nji ý. 15-nji maddanyň 1-nji bölegi.

³ Şol ýerde. 2-nji bölegi.

lanyşyklydyr. Bu arabaglanyşygy TRK-nyň 16-njy maddasynyň 5-nji böleginde berkidilen hukuk kadasynda aýdyň görmek bolýar. Onda özi barada at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlar ýaýradylan fiziki ýa-da ýuridik şahsyň şonuň ýaly maglumatlary ýalana çykardyp, şol maglumatlaryň ýaýradylmagy bilen ýetirilen zyýany töletmäge we ahlak zeleliniň öwezini dolmagy talap etmäge hakynyň bardygy bellenýär.

Bu kadadan görnüşi ýaly, şeýle talap diňe bir emläkleýin däl şahsy hukuklary goramakdan ybarat bolman, eýsem at-abraýy, iş abraýyny, awtorlyk adyna bolan hukuklary, awtorlyga bolan hukuklary goramak bilen bagly bolanda gönüden-göni şahsyýetiň mertebesini, şahsy durmuşyň eldegrilmesizligini, şahsy we maşgala sylarlaryny hem-de fiziki şahsa doglan pursadyndan degişli bolan gaýry maddy däl eşretleri goramak bilen bagly bolanda-da gytaklaýyn, emläkleýin gatnaşyklaryň ýüze çykmagy üçin esas bolup bilýär.

Mälim bolşy ýaly, emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirmek işinden öň şol işi guramak babatda biri-biri bilen tertipli sepleşýän yzygiderlikli hereketleriň jemi (prosess) amala aşyrylýar. Şeýle guramaçylyk işiniň dowamynda ýüze çykýan gatnaşyklara raýat hukugy ylmynda raýat hukugynyň predmetine degişli guramaçylyk-hukuk ýa-da guramaçylyk-emläkleýin gatnaşyklar diýilýär. Şeýle guramaçylyk-hukuk gatnaşyklary döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň gatnaşmagynda amala aşyrylýan bolsa, onda olar dolandyryş-hukuk görnüşine girýärler we dolandyryş hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýärler. Ýöne Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet edaralarynyň we guralalarynyň fiziki hem-de ýuridik şahslar bilen raýat-hukuk gatnaşyklary, eger-de şol gatnaşyklar başga kanunlar arkaly düzgünleşdirilmäge degişli däl bolsa, onda raýat kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýär¹.

Şeýlelikde, bir tarapyň beýleki tarapa dolandyryş tertibinde tabynlykda hereket etmeýän we taraplaryň ykdysady hem hukuk taýdan deňligi esasynda amala aşyrylýan guramaçylyk-emläkleýin gatnaşyklary, raýat hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýär we raýat hukugynyň predmeti bolup durýar. Şeýle görnüşdäki gatnaşyklaryň mysaly hökmünde şulary görkezmek bolar: bellibir ýuridik şahsyň anyk hukuk ýagdaýy kesgitlenýän esasnamasynyň düzülmegi we tassyklanmagy; bellibir ýuridik şahsy döretmek babatda esaslandyryş şertnamasynyň baglaşylmagy we bellige alynmagy; döwlet eýeçiligine degişli bolmadyk bellibir ýuridik şahsyň üýtgedip guralmagy (birleşmegi, birleşdirilmegi, bölünmegi we ş.m.); bilelikdäki işi alyp barmak barada şertnamanyň baglaşylmagy; deslapky (emlägi bermek barada, deslapky şertnamada göz önünde tutulan şertlerde işleri ýa-da hyzmatlary ýerine ýetirmek barada we ş.m.) şertnamalaryň baglaşylmagy;

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 2-nji maddanyň 4-nji bölegi.

uzakmöhletli hojalyk hyzmatdaşlygyny ýola goýmak barada şertnamanyň baglaşylmagy; şertnamalary hökmany tertipde baglaşmak babatda döreýän (mysal üçin, bellenilen möhletlerde potratçynyň sargytçy bilen taslamany we baglaşyljak şertnamanyň şertlerini ylalaşmagy bilen bagly) gatnaşyklar, şonuň ýaly-da şertnama baglaşmazýandan öň döreýän jedelleri çözmek we ş.m.

§ 2. Raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň usullary

Jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň häsiýetli alamatlary onuň usullarynda (metodlarynda) aýdyň ýüze çykýar. Hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň usuly – bu jemgyýetçilik gatnaşyklaryna hukuk taýdan täsir etmegiň özboluşly usullarynyň hem serişdeleriniň toplumydyr¹. Hukuk ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklaryna gatnaşyjylara dürli görnüşde täsir edip bilýär. Hukuk jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň bir görnüşine gatnaşyjylar babatda höküm ediji, hökmany ýerine ýetirilmäge degişli (imperatiw) usuly ulanyp biler (mysal üçin, dolandyryş hukuk gatnaşyklary), gatnaşyklaryň beýleki bir görnüşini düzgünleşdirmek üçin bolsa saýlamaklyga mümkinçilik berýän (dispozitiw) usuldan peýdalanyp biler (mysal üçin, raýat-hukuk gatnaşyklary).

Ol ýa-da beýleki hukuk ulgamynda jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek üçin ulanylýan usulyň nähili bolmalydygyny şol hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň predmetini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häsiýetli alamatlary kesgitleýär. Raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň predmet düzümini emele getirýän jemgyýetçilik we şahsy gatnaşyklaryň tapawutly alamaty bolsa olaryň, esasan, emläkleýin häsiýetlilikinden ybaratdyr. Emma şol gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň usuly diňe bir olaryň emläkleýin häsiýetlilikinden gelip çykman, eýsem ol gatnaşyklaryň diňe özlerine mahsus bolan we olaryň tebigatyndan gelip çykýan, olary emläkleýin gatnaşyklaryň hukugyň beýleki pudaklarynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýän beýleki görnüşlerinden tapawutlandyryýan ýörite alamatlaryň barlygy bilen şertlendirilýär. Çünki emläkleýin häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklary diňe raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmän, eýsem dolandyryş hukugy, salgyt hukugy, maliýe hukugy, jenaýat hukugy, zähmet hukugy ýaly hukuk pudaklarynyň kadalary bilen hem düzgünleşdirilýär.

Raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklary bolsa görkezilen hukuk pudaklary tarapyndan düzgünleşdiril-

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 376-njy sah.

ýän emläkleýin gatnaşyklardan öz mazmuny hem-de tebigaty boýunça düýpgöter tapawutlanýar. Ol gatnaşyklar ykdysady taýdan özbaşdak hem garaşsyz gatnaşyjylaryň arasynda, haryt-pul gatnaşygy görnüşinde şertnamanyň erkinligi hem taraplaryň deňligi esasynda ýüze çykýarlar. Raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň predmetiniň şu häsiýetli alamatlary hem onuň usulynyň saýlanyp alynmagyna täsir edýär. Umuman, raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň usuly şu aýratynlyklara: subýektleriň deňhukuklygyna; subýektleriň erk-islegleriniň özbaşdaklygyna we garaşsyzlygyna (awtonomiýasyna); subýektleriň emläk taýdan özbaşdaklygyna we garaşsyzlygyna; subýektleriň hukuklarynyň we azatlyklarynyň kazyýet goraglylygyna; subýektleriň hukuklaryny we azatlyklaryny amala aşyrmaklarynda saýlamaklyga mümkinçilik berilmegine (dispozitiwlige); subýektleriň maddy jogapkärçiligine esaslanýar.

Raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň usulynyň iň esasy alamaty hem, emläkleýin gatnaşyklar düzgünleşdirilende ol ýa-da beýleki geleşiklere gatnaşýan taraplaryň hukuklarynyň hem borçlarynyň birmeňzeş derejede deňleşdirilmegi göz önünde tutulmaýar-da, geleşik baglaşmagyň dowamynda gatnaşyjylaryň biriniň beýleki tarapyň tabynlygyna düşmek mümkinçiligini aradan aýyrmak maksat edinilýär. Şeýle hem şu usulda hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň esasy maksady – raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektiniň ol ýa-da beýleki hukuk gatnaşygyna girmeginiň, şol gatnaşyga gatnaşyjylaryň haýsy-da bolsa beýleki biriniň erk-islegine görä däl-de, onuň öz erk-isleginiň esasynda amala aşmagyny üpjün etmek üçin, olaryň arasynda utgaşykly arabaglanyşygy ýola goýmakdan ybarat bolup durýar.

Netijede, raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň usulynyň esasy alamatlary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- ol raýat hukugynyň predmetiniň mazmunyna we tebigatyna laýyk gelýär;
- ol raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylary hukuk taýdan deň ýagdaýda goýýar;
- ol raýat-hukuk gatnaşyklarynyň emele gelmeginde hem ösmeginde erk-islegiň erkinligine we saýlamaklyga (dispozitiwlige) mümkinçilik berýär;
- ol düzgünleşdirmegiň şertnamalaýyn görnüşiniň ornaşdyrylmagyna ýardam berýär;
- ol raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine zyýan ýetirilen halatynda kazyýetiň üsti bilen hukuklary hem bähbitleri goramak mümkinçiligini döredýär;
- ol raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine zyýan ýetirilen halatynda emläk jogapkärçiliginiň ýüze çykmagyny göz önünde tutýar.

§ 3. Raýat hukugynyň ulgamy

Türkmenistanyň raýat hukugynyň kadalary ýörite ulgamlaşdyrylan tertipde, ilkinji nobatda Türkmenistanyň Raýat kodeksinde berkidilýär we raýat hukugynyň predmet düzümini emele getirýän hukuk gatnaşyklarynyň toparlara bölünmeginiň (differensasiýasynyň) tertibini kesgitleýärler. Ol gatnaşyklaryň toparlara bölünmeginiň esasynda döredilen raýat hukugynyň ulgamy bolsa, hukuk döredijilik işiniň we hukuk ulanyş işiniň üstünlikli amala aşyrylmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir. Raýat hukugynyň ulgamynyň gurluşy, raýat kanunçylygyny kämilleşdirmek zerurlygy ýüze çykan halatlarda ol ýa-da beýleki hukuk kadasynyň raýat hukugynyň umumy ulgamynda eýeleýän ornuny we ähmiýetini anyk kesgitlemäge mümkinçilik berýär, şeýle hem hukuk ulanyş tejribesinde bellibir hadysa (waka, ýagdaý) babatda anyk raýat hukuk kadasyny çalt hem netijeli ulanmaklyga ýardam edýär.

Türkmenistanyň raýat hukugynyň ulgamynyň düzüm gurluşy, esasan, iki bölekden ybaratdyr:

- *Umumy bölek.* Oňa tutuş raýat hukugy pudagy üçin umumy bolan, raýat hukuklarynyň ýüze çykmagynyň, amala aşyrylmagynyň, üýtgedilmeginiň we bes edilmeginiň esaslary, raýat hukugynyň subýektleri we obýektleri, möhletler we ş.m. baradaky hukuk kadalary girýär;
- *Aýratyn bölek.* Onda haryt-pul, emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň, şertnamalaryň anyk görnüşleri, miras hukugy we ş.m. ýaly belli bir görnüşlerini düzgünleşdirýän ýörite hukuk kadalary berkidilýär.

Şonuň ýaly-da raýat hukuk pudagy birnäçe ugurlara bölünýär:

- Umumy düzgünler;
- Eýeçilik hukugy we beýleki emläkleýin hukuklar;
- Borçnamalaýyn hukuk;
- Intellektual eýeçilik hukugy;
- Emläkleýin däl şahsy hukuklary goramak;
- Miras hukugy.

Bu institutlaryň her biriniň hem öz predmeti we hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň usuly aýratynlyklary mahsusdyr. Eýeçilik hukugy we beýleki emläkleýin hukuklar institutynyň predmet düzümini raýat hukugynyň subýektleriniň emläkleriniň statikasy (emlägiň degişlilik) we dinamikasy (emlägiň geçirilmegi) emele getirýär.

Borçnamalaýyn hukugyň predmetine borçnamalaryň döremegi, olaryň ýerine ýetirilmegi, ýerine ýetirilmekleriniň üpjün edilmegi, ýerine ýetirilmezlikleri üçin jogapkärçilik hem-de olaryň bes edilmegi bilen bagly hukuk gatnaşyklary degişlidir.

Borçnamalaýyn hukuk hem öz gezeginde şu şahalara bölünýär:

- şertnamalaýyn hukuk;
- delikt hukugy¹.

Özi-de şertnamalaýyn hukuk raýat hukugynyň harytlary bermek, hyzmatlary we işleri ýerine ýetirmek baradaky umumy borçnamalaryndan, delikt hukugy bolsa, jana ýa-da saglyga zeled ýetirilmegi, şeýle-de esassyz baýlaşmak baradaky kadalar-dan ugur alýar.

Intellektual eýeçilige bolan hukuk (awtorlyk hukugy, patent hukugy) bolsa döredijilik işiniň dürli görnüşleriniň netijeleriniň döredilmegi, hukuk galybna ýerleşdirilmegi, eýeçilik edilmegi we ulanylmagy bilen baglylykda döreýän gat-naşyklary düzgünleşdirýän özara baglanyşykly hem özbaşdak raýat-hukuk insti-tutyny emele getirýär.

Maddy däl şahsy eşretleriň goragyna bolan hukuklar, fiziki we ýuridik şahs-laryň at-abraýyny, mertebesini, iş abraýyny, fiziki şahslaryň janyny, saglygyny, şahsy durmuşynyň eldegrilmesizligini, şahsy eldegrilmesizligini, şahsy hem maş-gala syrlaryny we ş.m. goramak bilen baglylykda ýüze çykýan gatnaşyklary düz-günleşdirýär hem-de şeýle goraglylygy üpjün ediji raýat-hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Miras hukugy raýat aradan çykandan soňra onuň hukuklarynyň we azat-lyklarynyň onuň gönüden-göni mirasdarlaryna ýa-da başga şahslara (döwlete, ýu-ridik şahslara) geçmegi bilen baglylykda döreýän emläkleýin we käbir emläkleýin däl gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

Hukuk instituty – bu hukuk pudakçasynyň içinde jemgyýetçilik gatnaşyklary-nyň hil taýdan birmeňzeş toparyny düzgünleşdirýän hukuk kadalarynyň bellibir de-rejede aýratynlaşdyrylan jemidir.

Raýat hukugy ylmynyň ulgamy hem raýat hukuk pudagyna kybapdaşlykda öz gezeginde umumy bölege we aýratyn bölege bölünýär.

§ 4. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde raýat hukugynyň wezipeleri

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşi babatda aýdylanda, ilkinji nobatda, ösüşiň bu görnüşiniň nazary hem amaly esaslarynyň Türkmenistanyň Prezidneti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2010-njy ýylda neşir edilen «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly düýpli ylmy eserinde doly we hemmetaraplaýyn beýan edilýändigini belle-mek zerur. Hormatly Prezidentimiziň bu kitaby ylmy seljermeler üçin binýatlaýyn

¹ Гражданское право: Учебник в 2-х т. Т. 1./Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-ое изд. пере-раб. и доп. М.: БЕК, 1998. С.11.

esas bolup durýar. Kitapda, döwletimiziň ykdysadyýetiniň bazar gatnaşyklary ulgamynyň iň derwaýys ýörelgelerinden ugur alýan, ykdysady gatnaşyklaryň döwlet kadalaşdyrylyşynyň kömegi bilen jemgyýetçilik we döwlet ösüşine gönükdirilen ylmy garaýyşlar beýan edilen.

Şu nukdaýnazardan hem häzirki Berkarar döwletimiziň Bagtyýarlyk döwründe raýat hukugynyň önünde ýurdumyzda durmuş-ykdysady ösüşe ýardam bermek ugrunda şu wezipeleriň durýandygyny kesgitlemek bolar:

- döwletimiziň içerki hem daşarky umumy ykdysady syýasatynyň kämil derejede we netijeli, tutanýerli hem yzygiderli amala aşyrylmagyna ýardam bermek;
- ýüze çykýan ykdysady gatnaşyklaryň täze görnüşleriniň hukuk üpjünçiligini ýola goýmaga ýardam bermek;
- ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny ýokary derejede üpjün edýän durmuş-üpjünçilik syýasatynyň üstünlikli durmuşa geçirilmegine ýardam bermek;
- emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklarda hukuk bozulmalarynyň önüni almak;
- milli önümçiligiň hemmetaraplaýyn ösmegi üçin ähli mümkinçilikleriň hem şertleriň döredilmegini we dürli milli hem daşary ýurt haryt öndürijileriniň, hyzmatlary ýerine ýetirijileriniň arasynda ynsapsyz bäsdeşligi we monopoliýany aradan aýyrmak;
- kanunyň we şertnamanyň bozulanlygy üçin bellenen jogapkärçilik çärelerini ýerine ýetirmegiň netijeli serişdeleriniň we usullarynyň hereket etmegini ýola goýmak.

§ 5. Raýat hukugynyň ýörelgeleri

Hukugyň ýörelgeleri – bu jemgyýetçilik ýaşasynyň umumy kanunalaýyklyklaryny özünde jemleýän we berkidýän, hukugyň esasy başlangyçlarydyr. Hukugyň umumy ýörelgelerine kanunylyk¹, deňlik², adalatlylyk³, ynsanperwerlik⁴ (gumanizm), kanunyň önünde hemmeleriň deňligi⁵, günäsizlik çaklamasy⁶, günäkärlik jogapkärçiligi⁷ we beýleki ýörelgeler girýärler⁸.

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 5-nji madda.

² Şol ýerde. 19-njy madda.

³ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 3-nji maddanyň 6-njy bölegi.

⁴ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 3-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 19-njy madda.

⁶ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 3-nji maddanyň 4-nji bölegi.

⁷ Şol ýerde. 3-nji bölegi.

⁸ Nurýýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 168-nji sah.

Türkmenistanyň Raýat kodeksi döwletimiziň raýat kanunçylygynyň mundan beýläk hem kämilleşmeginde esas goýujy orny eýeleýär. Bu kodifisirlenen kadalaşdyryjy hukuk namada, ähli raýat hukuk we kanunçylyk ulgamynyň ösüş kanunalaýyklygy, hukugyň ähmiýetiniň ösüşi, wezipeleriniň baýlaşmagy şöhlelenýär hem-de ýurdumyzdaky durmuş-ykdysady ösüslere raýat kanunçylygynyň netijeli täsiriniň kämilleşmegi öz beýanyny tapýar. TRK-a türkmen halkynyň asyrlaryň jümmüşinden gelýän däplerine, ýakyn we geljekki ösüşini göz önünde tutýan ykdysady gatnaşyklaryň iş ýüzündäki tejribesine, şeýle hem, öndebaryjy halkara tejribelerine esaslanýar.

TRK-nyň kadalarynyň milli bazar gatnaşyklary ulgamynyň emele gelmeğinde we ösmeginde ýörelgeleýin ähmiýeti bardyr, hususan-da raýat kanunçylygy düzgünleşdirýän gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň deňhukuklygyny, eýeçiligiň eldegrilmesizligini, şertnamanyň erkinligini, kimdir biriniň hususy işlere esassyz gatyşmagyna ýol berilmezligini, raýat hukuklarynyň päsgeçiliksiz amala aşyrylmagynyň möhümligini, bozulan hukuklaryň dikeldilmegini, olaryň kazyýet goragynyň üpjün edilmegini ykrar etmäge esaslanýar. Hut şonuň üçin hem, TRK-nyň 1-nji maddasy «Raýat kanunlarynyň esasy başlangyçlary» diýlip atlandyrylýar. Bu maddada beýan edilýän esasy başlangyçlar (ýörelgeler) we kepillendirmeler, raýat kanunçylygyna täze hil häsiýetnamasyny bermek bilen, TRK-ny türkmen jemgyýetiniň Berkarar döwletiniň Bagtyýarlyk döwrüniň bazar ykdysadyýetine gönükdirilen kodeksi diýip hasap etmäge mümkinçilik berýär.

TRK-nyň görkezilen maddasynyň 1-nji böleginde raýat kanunlarynyň esasy başlangyçlarynyň (ýörelgeleriniň) sanawy beýan edilýär. Olar şu aşakdakylardyr:

- Gatnaşyjylaryň deňligi – taraplaryň özara gatnaşyklarynda hukuk (ýöne ykdysady deňlige däl) deňligine düşünilýär, munuň özi, biri-birine gulluk ýa-da beýleki hukuk tabynlygynda durmaýan deň derejedäki taraplaryň özara gatnaşyklaryny alamatlandyrýar;
- Eýeçiligiň eldegrilmesizligi – emlägiň eýesiniň özüne degişli emläge eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek mümkinçiligini aňlatmak bilen, şol bir wagtda-da emlägi başgalaryň kast etmeginden goramakdan we emlägiň eýesiniň işine bikanun haýsydyr bir görnüşde goşulmaklygy aradan aýyrmakdan ybaratdyr (bu ýörelge Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 9-njy maddasynda-da berkidilýär);
- Eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki goraglylygy we deňligi ýörelgesi, Türkmenistanda Esasy Kanunymyzyň 9-njy maddasyna laýyklykda, döwletiň, eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki goragyny kepillendirýändigini we olaryň ösmegi üçin deň şertleri döredýändigini aňladýar;

- Şertnamanyň erkinligi – bazar gatnaşyklarynyň özenini açyp görkezýär, has takygy, bu fiziki we ýuridik şahslaryň öz hukuklaryny şertnamanyň esasynda erkin kesgitlemäge we şertnamanyň kanuna ters gelmeýän islendik şertini bellemäge bolan hukugynyň bardygyny aňladýan ýörelgedir;
- Hususy işe goşulmazlyk – TRK-nyň many-mazmunyny häsiýetlendirýän bu ýörelge kimdir-biriniň hususy işine goşulmaga ýol berilmeýändigini aňladyp, şol bir wagtda-da, döwlet edaralarynyň emläk gatnaşyklaryndaky haryt eýeleri bolup çykyş edýän subýektleriň hojalyk gatnaşyklaryna diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda goşulmaklaryna ýol berilýändigini aňladýar. Bu ýörelge emläk bilen bagly bolmadyk gatnaşyklar babatynda, şahsy durmuş, şahsy we maşgala syrlarynyň elderilmesizligi hakyndaky ýörelgelerde has anyk we takyk beýanyňy tapýar (Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 24–25-nji maddalary);
- Raýat hukuklarynyň päsgelçiliksiz amala aşyrylmagy raýat kanunçylygynyň hereket etmeginiň möhüm şertidir. Şeýle-de, bu ýörelge döwletde kanunçylygyň umumy kadasydyr we hukuk döwletiniň berkarar bolmagynyň esasydyr. Bu ýörelgä laýyklykda, fiziki we ýuridik şahslar öz hukuklaryna, şol sanda şol hukuklaryny goramaklyga bolan hukuklara-da öz erk-isleglerine görä ygtyýar edýärler, ýöne fiziki we ýuridik şahslaryň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmaklary beýleki adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, şonuň ýaly-da ahlak kadalaryny, kanunyň talaplaryny, jemgyýetçilik tertibini bozmaly däldir, milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldir¹;
- Bozulan hukuklaryň dikeldilmegini we onuň kazyýet goragyny üpjün etmek – bu ýörelge, ýokarda beýan edilen raýat hukuklarynyň päsgelçiliksiz amala aşyrylmagy ýörelgesiniň gönüden-göni dowamydyr. Bu ýörelgäniň mazmuny raýat-hukuk jogapkärçilik çäreleriniň, ilkinji nobatda, hukuklary bozan şahsa temmi bermeklige däl-de, onuň ýetiren maddy we ahlak zezeliniň öweziniň dolunmagyny üpjün etmeklige gönükdirilýänliginden ybaratdyr;
- Raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hususy özbaşdaklygy (awtonomiýasy). TRK-nyň 1-nji maddasynyň 2-nji böleginde, raýatlaryň (fiziki şahslaryň) we ýuridik şahslaryň şertnama esasynda öz hukuklaryny we borçlaryny bellemekleri we şertnamanyň kanuna ters gelmeýän islendik şertini kesgitlemegi bilen baglanyşykly hususy özbaşdaklyk (awtonomiýa) ýörelgesi beýan edilýär. Şu esasy başlangyçlar, raýat dolanyşygynyň kämilleşmegine päsgel berjek esassyz nogsanlyklary aradan aýyrmaklygy göz önünde tutup, onda ahlaklylygy, saglygy beýleki şahslaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini

¹ Türkmenistanyň Konstitusiasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 21-nji madda.

- goramak üçin, jemgyýetiň we döwletiň howpsuzlygyny daşky gurşawy gorap saklamaklygy üpjün etmek üçin raýat hukuklarynyň çäklendirilmeginiň mümkindigi hakynda aýdylýar. Şeýle çäklendirilmeler kanunda diňe jemgyýetçilik bähbidini üpjün etmek üçin belleniýär, meselem, telekeçiligiň käbir görnüşlerini ygtyýarlandyrmak esasynda amala aşyrmak, bazary monopoliýalaşdyrmaklygy ýa-da ynsapsyz bäsdeşligi gadagan etmek we ş.m;
- Harytlaryň we hyzmatlaryň erkin hereket etmegi. TRK-nyň 1-nji maddasynyň 3-nji böleginde, Türkmenistanyň ähli çäginde harytlaryň, hyzmatlaryň we maliýe serişdeleriniň erkin geçirilýändigini kesgitlenýär, şeýle hem döwletiň çäklerinde ykdysady giňişligiň bütewiligini aňladýar. Salgylanylan maddada beýan edilen, harytlaryň we hyzmatlaryň erkin hereket etmegini çäklendirmek mümkinçiliginiň girizilmegini göz önünde tutýan goşundy, diňe jemgyýetiň we döwletiň howpsuzlygyny, adamyň janyny we saglygyny, tebigaty hem medeni gymmatlyklary gorap saklamak üçin döwletiň degişli edaralary tarapyndan hereket edýän kanunçylyga laýyklykda ulanylyp biliniýär.

Raýat kanunçylygynyň ýokarda beýan edilen başlangyçlarynyň hiç biri hem doly we gutarnykly (absolyut) häsiýetli däl. Bu başlangyçlaryň esasy gymmatlygy, olaryň jemlenip emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary has netijeli düzgünleşdirmek bilen, raýat kanunçylygynyň demokratik binýatly, bir bitewi ulgamyny emele getirýänligindedir. Bu ýörelgeler, raýat kanunçylygyna has gowy düşünmäge, ony dogry düşündirmäge we anyk kadalaryny tejribede dogry ulanmaga mümkinçilik berýär. Onsoňam agzalan ýörelgeler raýat kanunçylygynda ýetmezçilik ýüze çykanda we kanunyň meňzeşligi (analogiýasy) boýunça ulanylanda göz önünde tutulmalydyr.

§ 6. Raýat hukugyny hukuk ulgamyň beýleki pudaklaryndan tapawutlandyryň alamatlar

Raýat hukugynyň mazmunyna we häsiýetli aýratynlyklaryna doly göz ýetirmek üçin, ony beýleki hukuk pudaklaryndan anyk hem aýdyň tapawutlandyrmak zerur bolup durýar. Hukuk öwreniş ylmyndan belli bolşy ýaly, adaty raýat hukugyny jenaýat hukugy, konstitusiýa hukugy ýaly ýörelgeleri hem mazmuny boýunça ondan düýpli üýtgeşik hukuk pudaklaryndan tapawutlandyrmagyň kynçylygy ýok diýlip hasap edilýär. Emma raýat hukugyny onuň bilen utgaşyk hem toplumlaýyn hukuk pudaklary bolan dolandyryş, maliýe, salgyt, maşgala, zähmet, ekologiýa we ş.m. hukuklaryndan tapawutlandyrmak babatda welin,

bellibir kynçylyklaryň ýüze çykmagy mümkin. Sebäbi bu we beýleki birnäçe hukuk pudaklarynyň her haýsynyň düzgünleşdirýän özüne mahsus predmetiniň hem-de şol predmetiniň mazmunyndan gelip çykýan düzgünleşdiriş usulynyň bardygyna garamazdan, olaryň predmetini emele getirýän gatnaşyklar bellibir derejede raýat hukugynyň düzgünleşdirýän jemgyýetçilik gatnaşyklary bilen çalymdaşdyr.

Görkezilen hukuk pudaklaryndan raýat hukugyny tapawutlandyrmagy kynlaşdyrýan ýagdaýlaryň ýene-de biri hem, jemgyýetçilik we döwlet gurluşynyň üýtgemegi, milli ykdysady gatnaşyklar ulgamyna erkin bazar gatnaşyklarynyň ýörelgeleriniň işjeň we netijeli ornaşdyrylmagy, hususy eýeçiligiň, telekeçilik işjeňliginiň ösdürilmegine aýratyn ähmiýet berilmegi, ykdysadyýeti dolandyrmakda demokratik usullarynyň paýhasly hem üstünlikli ulanylmagy sebäpli, gönüden-göni şeýle başlangyçlara esaslanýan raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän durmuş-ykdysady gatnaşyklaryň çygrynyň giňemegine getirdi. Şu şertlerde-de raýat hukugy ýuwaş-ýuwaşdan zähmet, maşgala, tebigy resurslar we ş.m. bilen bagly gatnaşyklary çygrylaryna hem aralaşýar. Bu hadysalaryň ählisi-de döwletiň hukuk ulgamynyň, iki sany uly bölege: döwlet we jemgyýetçilik bähbitlerini goraýan hem düzgünleşdirýän jemgyýetçilik hukugyna hem-de hususy bähbitleri goraýan we düzgünleşdirýän Hususy hukuga, bölünmeginiň dowamynda bolup geçýär.

Şu nukdaýnazardan hem, ýokarda bellenilişi ýaly, raýat hukugy dersini doly we hemmetaraplaýyn özleşdirmeklige ýardam bermek üçin, birnäçe hukuk pudaklary bilen raýat hukugynyň arasyndaky tapawutlyklar barada, olaryň her haýsy boýunça aýratynlykda durup geçmek zerur.

Raýat hukugy bilen dolandyryş hukugynyň biri-birinden tapawutlyklary, ol hukuk pudaklarynyň düzgünleşdirýän predmet düzümini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häsiýetli alamatlaryndan gelip çykýar.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukugy gatnaşyjylaryň hukuk we ykdysady taýdan deňligine, emläk taýdan özbaşdaklygyna we garaşsyzlygyna, şeýle hem raýat hukugynyň subýektleriniň şahsy hukuklarynyň eldegrilmesizligi we aýrybaşgalaşdyryp bolmaýanlygy ýörelgesine esaslanýan, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy we şolar bilen bagly guramaçylyk-emläkleýin häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, gatnaşyjylaryň hukuk deňligini üpjün etmek usuly bilen düzgünleşdirýär. Dolandyryş hukugy bolsa görkezilen häsiýetli alamatlary bolmadyk hem-de gatnaşyjylaryň biriniň beýlekisine tabynlygyna esaslanýan we adatça, döwlet edaralarynyň ýerine ýetiriş-serenjam berişi işi çygrynda döreýän, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy hem guramaçylyk jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, häkimlik ygtyýarlyklaryny ulanyp tabynlyga getirmek usuly bilen düzgünleşdirýär.

Şeýlelikde, raýat hukugyny we dolandyryş hukugyny biri-birinden olaryň düzgünleşdirýän predmetleri hem-de düzgünleşdirmek usullary boýunça tapawutlandyryp bolýar.

Raýat hukugy bilen maliýe hukugy hem biri-birinden raýat hukugyny dolandyryş hukugundan aýyl-saýyl edip bolýan alamatlar boýunça tapawutlanýarlar. Maliýe hukugy döwlet tarapyndan maliýe (býujet, emissiýa we ş.m.) hem salgyt işjeňliginiň amala aşyrylmagy çygrynda döreýän gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Raýat hukugynyň subýektleri hökmünde Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurtlaryň raýatlary, raýatlygy bolmadyk adamlar, şeýle hem öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde beýleki döwletler, Türkmenistanyň we daşary ýurtlaryň ýuridik şahslary çykyş edip bilýärler. Olaryň arasyndaky gatnaşyklar hem TRK-nyň 1-nji madasynda beýan edilen Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň ýörelgeleriniň esasynda ýola goýulýar we düzgünleşdirilýär.

Maliýe hukugynyň subýektlerine bolsa şular degişlidir: döwlet; Türkmenistanyň merkezi häkimiýet we dolandyryş edaralary; ýerli häkimiýet edaralary; ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary; ýuridik şahslar; Türkmenistanyň raýatlary; kanunda bellenen halatlarda daşary ýurt raýatlary.

Maliýe hukuk gatnaşyklarynyň esasy häsiýetli alamaty hem, olaryň subýektleriniň biri beýlekisi babatda häkimlik ygtyýarlyklaryna eýe bolmagyndan ybaratdyr. Ýöne ol häkimlik ygtyýarlyklary dolandyryş-hukuk gatnaşyklaryndaky ýaly gatnaşyjylaryň biriniň beýlekisine tabynlygyna esaslanmaýar. Aglaba köp ýagdaýlarda-da häkimlik ygtyýarlyklaryna eýe bolan tarap döwlet edarasy bolup durýar. Şonuň ýaly-da maliýe hukugynyň düzümine girýän, býujet hukugy, öz içine salgyt hukugyny alýan döwlet girdejilerini düzgünleşdiriş hukugy, pul-karz beriş ulgamlaryny düzgünleşdiriş hukugy, maliýe gözegçiligi hukugy ýaly institutlar hem raýat hukuk institutlaryndan düýpli tapawutlanýarlar.

Ýöne şu ýerde döwlet edaralarynyň maliýe işi çygryndaky ähli gatnaşyklarynyň maliýe hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmeýändigini bellemek zerurdyr. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary hem fiziki we ýuridik şahslaryň arasynda döreýän käbir gatnaşyklar pul-haryt häsiýetli bolup, şol sebäpli-de olar raýat-hukuk kadalary bilen hem düzgünleşdirilip bilnerler. Mysal üçin, döwlet edarasy hem-de fiziki ýa-da ýuridik şahsyň arasynda bilelikdäki işi alyp barmak barada şertnamanyň baglaşylmagy.

Raýat hukugy bilen zähmet hukugynyň hem, olaryň ikisiniň-de siwilistika¹ degişlidiklerine garamazdan, biri-birinden tapawutlyklary, olaryň düzgünleşdir-

¹ Lat. *Sivilis* – raýatlyk, raýatlara degişli, hukuk öwreniş ylmynyň raýat hukuklaryna degişli, raýat hukugy, zähmet hukugy, ýaşayyş jaý hukugy, maşgala hukugy ýaly pudaklarynyň toplumynyň ady.

ýän predmet düzümini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň häsiýetli aýratynlyklarynda ýüze çykýar. Zähmet hukugy işgärler bilen iş berijileriň arasyndaky zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Onuň hukuk kadalary işe kabul etmek, başga işe ýa-da wezipä geçirmek we işden boşatmak, iş wagtynyň dowamlylygy, zähmete hak tölemegiň görnüşleri, zähmet üstünlikleri üçin höweslendiriş çäreleri, zähmet düzgün-tertibiniň bozulmagy üçin düzgün-nyzam temmi çäreleri, zähmeti goramagyň düzgünleri, zähmet jedellerine garamagyň tertibi we ş.m. soraglary düzgünleşdirýärler.

Zähmet-hukuk gatnaşyklarynda işgär şol gatnaşyklara girmek bilen öz işini bellenilen tertibe laýyklykda amala aşyrmaly, iş berijiniň hereket edýän kanunçylyga laýyklykda işläp düzen we kabul eden içerki düzgün-tertibine doly tabyn bolup, şony gyşarnyksyz berjaý etmeli. Raýat-hukuk gatnaşyklarynda welin, işleri ýa-da hyzmatlary ýerine ýetirmek şertnamasynyň baglaşylandygyna garamazdan başgaça düzgünler hereket edýär. Mysal üçin, potrat şertnamasyna laýyklykda, potratçy sargytçy üçin bellibir işi ýerine ýetirip bermäge borçly edilýär¹. Şu ýerde sargytçy bilen potratçynyň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar daşky alamatlary boýunça işgär bilen iş berijiniň arasynda ýüze çykýan zähmet gatnaşyklaryna çalymdaş bolup görünýär. Emma içki mazmuny boýunça potrat gatnaşyklarynda potratçy öz borçlaryny öz wagtynda we degişli derejede ýerine ýetirmek üçin öz işini islegine görä guraýar.

Hukuk pudaklarynyň arasynda düzgünleşdirýän predmeti hem usuly boýunça raýat hukugy bilen, esasan, maşgala hukugy örän meňzeşdir. Sebäbi olaryň ikisiniň hem düzgünleşdirýän predmeti emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar bolup durýar. Ýöne maşgala hukugynyň raýat hukugyndan tapawutly tarapy, onuň düzgünleşdirýän emläkleýin we şahsy gatnaşyklarynyň görnüşleri azdyr. Umumy düzgünlere görä, maşgala hukugy hususan-da maşgalanyň içinde ene-atalaryň, çagalaryň, är-aýalyň, perzentlige alyjylaryň we perzentlige alnanlaryň arasynda ýüze çykýan, şeýle hem käbir başga gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin we şahsy gatnaşyklar bolsa, maşgala düşünjesi bilen düýbünden baglanyşdyrylman, olar biri-biri bilen hiç-hili garyndaşlyk baglanyşygy bolmadyk fiziki şahslaryň, şonuň ýaly-da ýuridik şahslaryň we döwletiň arasyndaky gatnaşyklary-da düzgünleşdirýärler.

Raýat hukugy bilen tebigy baýlyklar hukugy barada aýdylanda, häzirki wagtda Türkmenistanyň hukuk ylmynda we hukuk ulgamynda munuň ýaly hukuk pudagy ýok. Ýöne nazary nukdaýnazardan, 2011-nji ýylyň 25-nji martynda kabul edilen Türkmenistanyň Tokaý hakynda kodeksi, 1996-njy ýylyň 18-nji iýunynda kabul edilen Türkmenistanyň Howa kodeksi, 2004-nji ýylyň 1-nji noýabrynda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 650-nji madda.

güýje giren Türkmenistanyň Suw hakynda kodeksi, 2004-nji ýylyň 1-nji noýabrynda güýje giren Türkmenistanyň Ýer hakynda kodeksi, 2008-nji ýylyň 20-nji awgustynda kabul edilen, «Uglewodorod serişdeleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen «Ozon gatlagyny gormak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny we ş.m. ýaly kadalaşdyryjy hukuk namalar bilen düzgünleşdirilýän birmeňzeş mazmunly hukuk gatnaşyklarynyň bardygy, olaryň ählisini bellibir toplumlaýyn hukuk pudagynyň predmeti diýip hasaplamaga, şol kadalaşdyryjy hukuk namalaryň jeminden emele gelýän toplumlaýyn hukuk pudagyny bolsa, özünde jemgyýetçilik hukugynyň hem-de hususy hukugyň düzümi böleklerini jemleýän tebigy baýlyklar hukugy diýip atlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Bu toplumlaýyn hukuk pudagyny raýat hukugyndan tapawutlandyran esasy alamat bolsa onuň düzüminde jemgyýetçilik hem hususy hukuk kadalarynyň barlygydyr. Raýat hukugynyň ulgamy bolsa özünde diňe hususy hukuk kadalaryny jemleýär.

§ 7. Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň taryhy

Raýat hukugynyň taryhyna ser salsak ol özüniň başlangyjyny rim hukugyndan alyp gaýdýar. Türkmenistanyň raýat hukugy we raýat kanunçylygy birnäçe taryhy döwürleri başdan geçirdi. Bu taryhy tejribeler öwrenilmäge mynasypdyr. Raýat hukugynyň predmeti bolup durýan haryt-pul gatnaşyklary islendik jemgyýete-de mahsusdyr.

1917-nji ýyldaky oktyabr rewolýusiýasyna çenli Türkmenistanda patyşa Russiýasynyň kanunçylygy hem-de şerigat we adat kadalary raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdiripdir.

1917-nji ýyldan 1990-njy ýyllara çenli Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň ösüşi SSSR kanunçylygynyň ösüş bilen bagly bolupdyr. 1925-nji ýylyň 20-nji fewralynda Sowetleriň birinji ählitürkmen gurlutaýy «TSSR-de kanunçylyk we adyl sudlulyk» hakynda karar kabul edipdir. Şol karara laýyklykda Türkmenistanda özbaşdak kanunçylyk işlenip düzülýänçä onuň çäklerinde RSFSR-iň esasy kodekslerini we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryny ulanmaly diýlip görkezilipdir. Şu çözgüt TSSR-iň raýat kodekslerine-de degişli edilipdir. Şeýlelikde, 1963-nji ýylda raýat kanunçylygy kodifikasiýalaşdyrylýança Türkmenistanda Russiýa Sowet Federatiw Sosialistik Respublikasynyň (RSFSR-iň) 1922-nji ýylda kabul edilen Raýat kodeksi ulanylypdyr.

1963-nji ýylyň 29-njy dekabrynda Türkmenistan SSR-niň Ýokary Sowetiniň ikinji sessiýasynda Türkmenistan SSR-niň Raýat kodeksi kabul edilipdir. Ol Kodeks 1964-nji ýylyň 1-nji iýulyndan güýje girizilipdir. Ol 8 bölümden 43 bapdan 570 maddadan ybarat bolupdyr. Öňki hereket eden Kodeksden tapawutlylykda bu kadalaşdyryjy hukuk nama birnäçe täzelikler girizilipdir, ýagny onuň düzüminde giriş bölümi, zatlar hakyndaky kadalar, Raýat kodeksiniň wezipeleri we birnäçe şertnamalaryň täze görnüşleri baradaky maddalar bolupdyr.

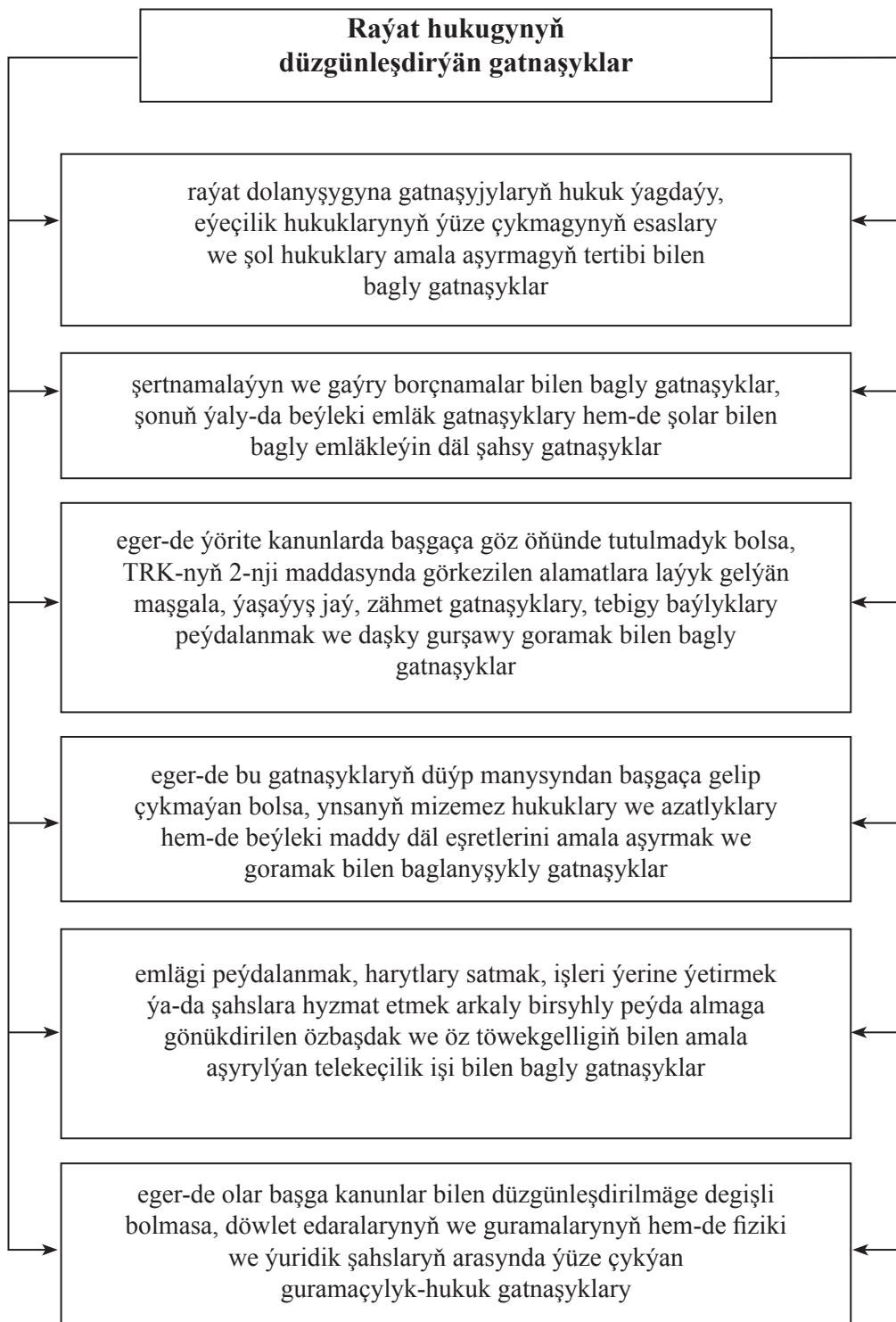
1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan döwlet garaşsyzlygyna eýe bolanyndan soňra döwletimiziň kanunçylygy hem özbaşdak ösüp başlady. 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň Esasy Kanuny – Konstitusiyä kabul edildi.

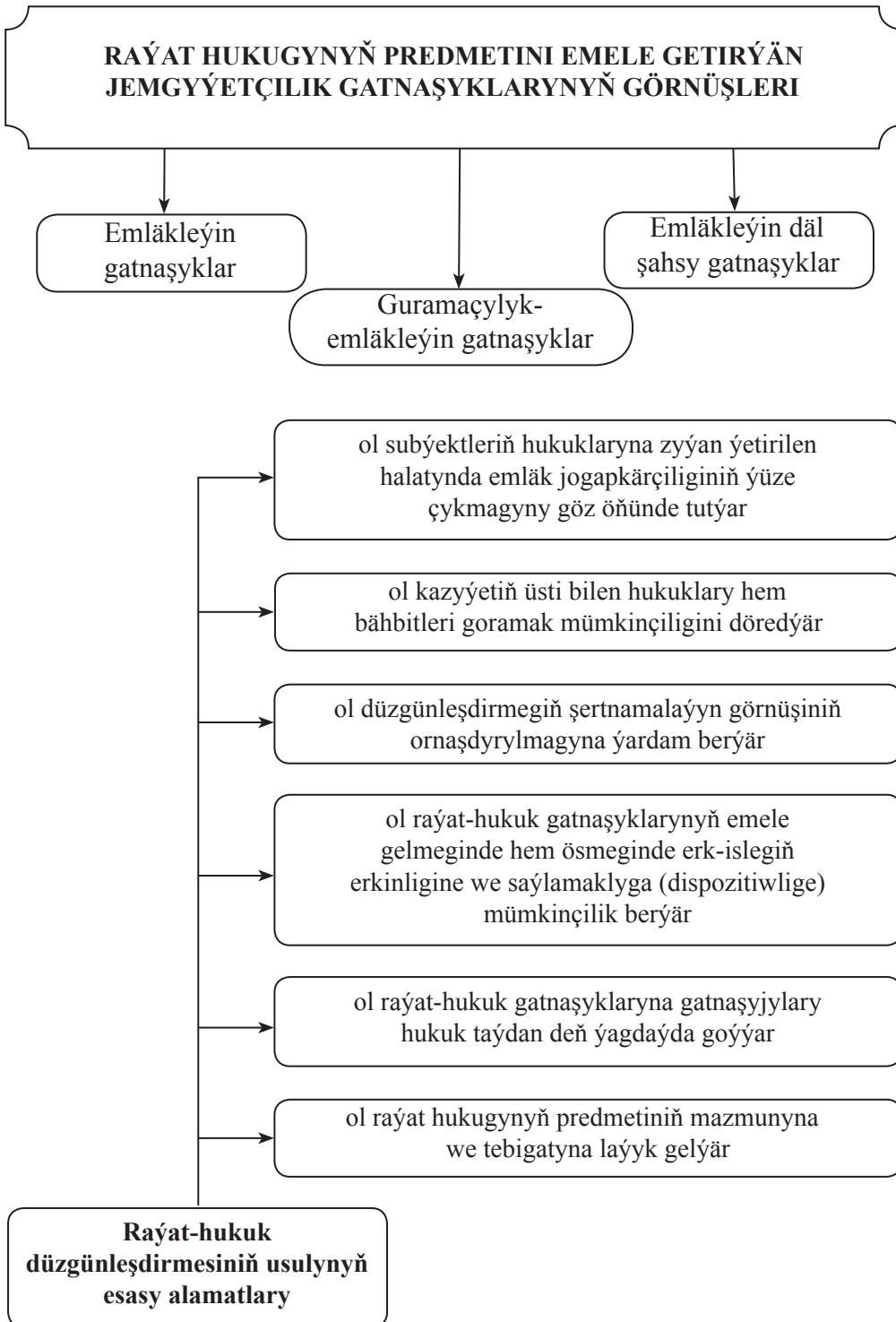
1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda raýat kanunçylygyna degişli birnäçe ýörite kanunlar kabul edildi. Mysal üçin, «Eýeçilik hakynda», «Kärhanalar hakynda», «Paýdarlar jemgyýeti hakynda», «Telekeçilik işi hakynda», «Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda» we ş.m. Türkmenistanyň kanunlary.

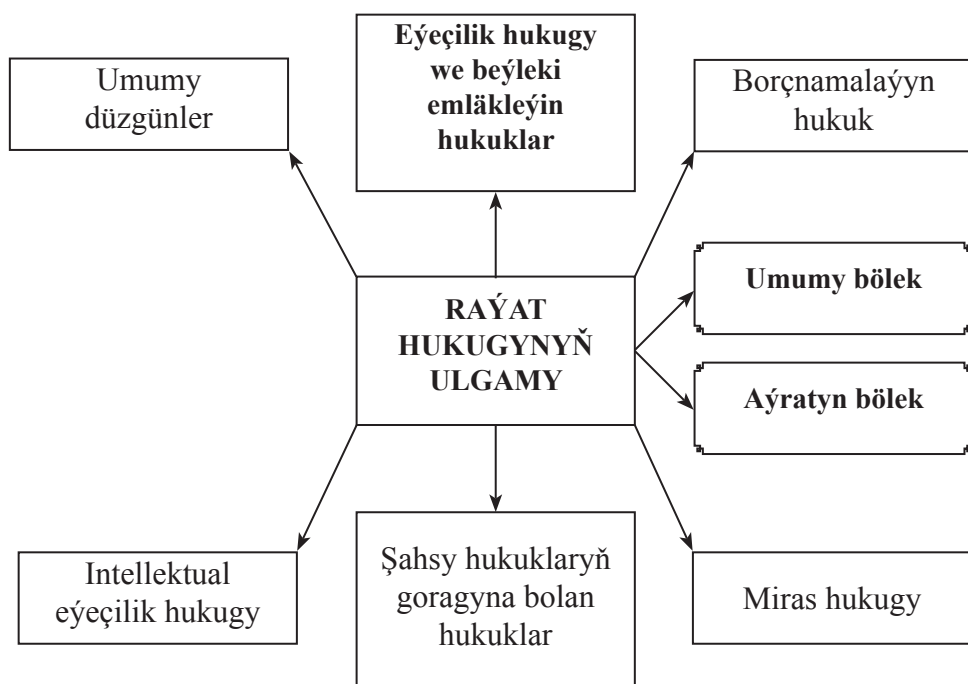
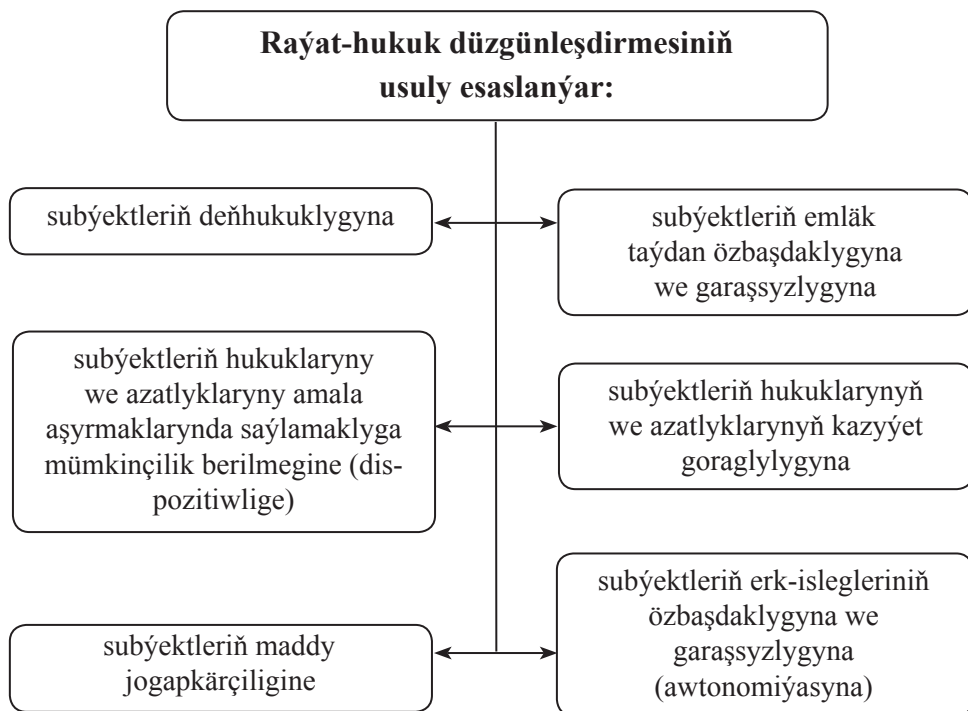
1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda, Türkmenistanyň Raýat kodeksi kabul edildi we 1999-njy ýylyň 1-nji martynda ol güýje girizildi.

TRK-nyň kabul edilmegi we güýje girizilmegi Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň raýat kanunçylygyny mundan beýläkde ösdürmegiň esasyny düzdi. Bu taryhy hem durmuş-ykdysady taýdan wajyp kadalaşdyryjy hukuk nama, ähli kanunçylyk ulgamynyň, esasan, raýat kanunçylygy pudagynyň ähmiýetiniň ýokarlanmagynyň, hukugyň durmuş-ykdysady hadysalara we ýagdaýlara täsiriniň güýçlenmeginiň hem netijeliliginiň artmagynyň iteriji güýji hökmünde çykyş etdi. Şonuň bilen birlikde, milli jemgyýetçilik gurluşymyza bazar gatnaşyklary ulgamynyň kemala gelmeginde we ösmeginde-de TRK-nyň kadalarynyň möhüm ähmiýeti bar. Bu Kodeks ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirmekde dünýäde gazanylan öňdebaryjy tejribeleri göz önünde tutýar. Ol döwletiň we jemgyýetiň ösüşi we kämilleşişi bilen bagly bolan Türkmenistanyň halkynyň geljeginiň, döwletimiziň hemmetaraplaýyn gülläp ösmeginiň hatyrasyna has üstünlikleri hukuk garaýyşlaryny durmuşa geçirmegiň nusgasyny görkezýär.

Emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän ýörite kanunlar we beýleki hukuknamalar Türkmenistanyň raýat kodeksiniň kadalaryny anyklaşdyrmak bilen raýat kanunçylyk ulgamyny emele getirýär. Raýat kodeksi yzygiderli döwrebaplaşdyrylýar, kämilleşdirilýär, beýleki kanunlar bilen sazlaşdyrylýar. Mysal üçin, 2012-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda raýat kodeksine üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Şeýle-de, 2012-nji ýylyň 4-nji maýynda baş potratçy we kömekçi potratçy hakynda goşmaça madda girizildi.

RAÝAT KANUNÇYLYGY

§ 1. Türkmenistanyň raýat kanunçylygy barada düşünje

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, kanunçylygyň ulgamy – bu kadalaşdyryjy hukuk namalaryň bir bitewi, biri-birine garşy gelmeýän hem sazlaşykly daşky birleşmesi bolup, ol zerur bolan hukuk görkezmeleri bilen tanyşmagy ýeňilleşdirýär we olaryň degişli derejede durmuşa geçirilmegini ýardam berýär¹. Kanunçylygyň ulgamy kanunçylygyň pudaklaryna bölünýär. Kanunçylygyň pudagy bolsa, hukugyň bir pudagyň düzgünleşdirmeginiň predmeti bolan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hil taýdan kesgitli, anyk görnüşini düzgünleşdirýän hukuk kadalarynyň we kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň jemidir. Raýat kanunçylygy hem Türkmenistanyň milli hukuk ulgamynyň wajyp, iň esasy we iň uly pudaklarynyň biri bolmak bilen, ol ilkinji nobatda taraplaryň deňligine esaslanýan, emläkleýin we amläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirmekde we ykdysady gatnaşyklary durnuklaşdyrmakda uly ähmiýete eýedir.

Häzirki wagtda biziň döwletimiziň raýat kanunçylygynyň mazmunyny, esasan, Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Türkmenistanyň Raýat kodeksi, Türkmenistanyň Ýaşayş jaý kodeksi, Türkmenistanyň Maşgala kodeksi ýaly kodeksler we raýatlaryň arasynda ýüze çykýan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän beýleki kanunlar we kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalar emele getirýärler.

Esasy Kanunymyz döwletiň tutuş kanunçylygynyň esasgoýujy binýady bolup, ol döwletiň jemgyýetçilik we döwlet gurluşyny, häkimiýetiň wekilçilikli edaralarynyň döredilmeginiň, işlemeginiň, işiniň üýtgedilmeginiň we bes edilmeginiň tertibini hem-de ýörelgelerini, saýlawlar we sala-salşyklar ulgamynyň gurluşyny, döwletiň häkimiýet şahalarynyň gurluşyny we häkimiýet şahalarynyň edaralarynyň hem-de wezipeli adamlaryň ygtyýarlyklaryny, raýatlaryň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny kesgitlemek bilen bir hatarda, ýurdumyzyň raýat kanunçylygynyň ýörelgeleýin başlangyçlaryny özünde jemleýär. Muňa mysal edip, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 3, 7, 10, 24, 25, 33, 34, 36, 37, 39, 43, 44, 46-njy maddalaryny we beýleki maddalaryny görkezmek bolar.

Konstitusianyň kadalary ýokarda agzalan kodekslerden başga-da emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän ýörite kanunlarda we

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 345-nji sah.

beýleki hukuk namalarda anyklaşdyrylýar, ýagny konstitusion kadalary amala aşyrmagyň ýörite kadalarynda öz beýanyny tapýar. Mysal üçin, «Telekeçilik işi hakynda», «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda», «Eýeçilik hakynda», «Kärhanalar hakynda», «Söwda hakynda», «Awtorlyk hukugy we gatysyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanunlary ýaly, kanunçylyk namalary hem raýat kanunçylygynyň ulgamyna girýär¹.

Raýat kanunçylygyna girýän kadalaşdyryjy hukuk namalar özleriniň göwrümi boýunça örän uly kanunçylyk giňişligini emele getirýärler. Olaryň köplügi raýat hukuk düzgünleşdirilişiniň predmetiniň çylşyrymlylygy we giňligi bilen şertlendirilendir.

§ 2. Raýat hukugy we raýat kanunçylygy

Kanunçylyk döwletde bar bolan we pudaklara bölünen, umumy döwlet ähmiýetli ähli kadalaşdyryjy hukuk namalaryň sazlaşykly bitewiligi (jemi) hökmünde häsiýetlendirilýär.

Hukuk ulgamy we kanunçylygyň ulgamy biri-birine örän ýakyn düşüňjeler bolsalar-da, olaryň her haýsy aýry-aýrylykda biri-birinden tapawutlanýan hukuk düşüňjeler bolup durýarlar.

Kanunçylykda döwlet tarapyndan alnyp barylýan syýasat beýan edilýär, durmuşyň esasy meseleleri baradaky jemgyýetçilik garaýyşlary berkidilýär we Türkmenistanyň hukuk we demokratik häsiýeti ýüze çykýar. Hukuk – munuň özi, kanunda berkidilen we adamlaryň dürli toparlarynyň umumy erk-isleglerini, jemgyýetde erkinligiň hem jogapkärçiligiň ölçegi bolan ynsan şahsyýetiniň ähli zatdan ýokarda we gymmat saýylmagyny beýan edýän, hemmeler tarapyndan hökmany berjaý edilmäge degişli kadalaryň (ýörelgeleriň hem görkezmeleriň) jemidir. Hukuk kadalary kadalaşdyryjy hukuk namalarda (kanunlarda we beýleki kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalarynda) beýan edilýär. Kadalaşdyryjy hukuk nama diýlende bolsa, ygtyýarly döwlet edarasy, wezipeli adam tarapyndan ýa-da sala salşyk arkaly kabul edilen, hemmeler üçin hökmany bolan häsiýetli görkezmeleri özünde saklaýan, hukuk kadalaryny belleýän, üýtgedýän ýa-da ýatyran resmi resminama düşünilýär². Kadalaşdyryjy hukuk namalaryň ählisi, ýagny kanunlar we beýleki hukuk namalar Türkmenistanyň Esasy Kanunyna laýyklykda kabul edilýärler³. Raýat kanunçylygy hem Konstitusiýa laýyklykda bir-

¹ Raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda şu babyň 5-nji bölümçesinde has giňişleýin durlup geçilýär.

² «Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005 ý. 3, 4, 30-njy maddalar);

³ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 5-nji madda.

näçe kanunlaryň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryň kabul edilmegi bilen kämilleşýär we ösýär.

Mälim bolşy ýaly, islendik ykdysady, emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar, raýat hukugynyň çemesi hökmünde çykyş edýärler. Raýat hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän şol kadalaşdyryjy hukuk namalar hem öz gezeginde dürli-dürli bolup, olar raýat dolanyşygynyň özlerine degişli ugurlaryny düzgünleşdirýärler. Raýat hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň çeşmeleriniň içinde, esasy orun TRK-a degişlidir.

TRK-nyň kabul edilmegi we onuň güýje girizilmegi, Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň mundan beýläk-de ösdürilmeginiň esasy düzmek bilen, bazar ykdysady şertlerinde, bazar gatnaşyklarynyň kemala gelmeginde we ösmeginde raýat kodeksiniň kadalarynyň möhüm ähmiýetiniň bardygyny görkezýär. Raýat kanunçylygyň esasy ugurlaryny TRK-nyň 1-nji maddasynda beýan edilen ýörelgelerinde hem görmek bolýar.

TRK-a nähili häsiýetnama berse bolar?

Bu sowala şunuň ýaly jogap bermek bolar: TRK-a tutuşlygyna türkmen halkynyň asyrlar boýy dowam edip gelýän döp-dessurlaryny, ýakyn we uzak geljekdäki ösüşlerini, şeýle hem dünýäde gazanylan oňat tejribeleri nazara alyp, ykdysady gatnaşyklarda emele gelen ýagdaýlara esaslanýar. Soňky ýyllarda bu kodeksiň esasynda birnäçe täze kanunlar kabul edildi. Muňa mysal edip: Türkmenistanyň Söwda hakynda, Täjirçilik syry hakynda, Kärhanalar hakynda, Daýhan hojalygy hakynda, Daýhan birleşigi hakynda, Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda kanunlary we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryny görkezmek bolar.

Hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, islendik kanunçylygyň önünde durýan esasy wezipe, ýurtda düzgün-tertibi üpjün etmekden, adamyň azatlyklaryny we hukuklaryny goramakdan ybaratdyr. TRK-nyň mazmuny bilen tanşanynda onuň kadalarynda adamyň we raýatyň hukuklary babatynda ählumumy ykrar edilen ýörelgeleri görmek bolýar.

TRK-a 1260 maddany özünde berkidýän 5 bölekden ybaratdyr. Onuň birinji bölegi raýat kanunçylygynyň umumy düzgünlerini (1–165-nji maddalar) özünde jemleýär. Onda Kodeksiň haýsy gatnaşyklary düzgünleşdirýändigini, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary, raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan şahslaryň hukuk ýagdaýy görkezilýär. Şeýle hem bu bölekde geleşikler hakyndaky, olary baglaşmagyň görnüşi we tertibi, wekilçilik we ynanç haty, olary hasaplamagyň tertibi we möhleti, hak isleýiş wagtynyň möhletleri hakyndaky maddalar ýerleşdirilendir.

Ikinji bölek (166–329-njy maddalar) zat (emläk) hukugynyň emläge eýelik etmäge, eýeçilik, eýeçilik hukugynyň mazmunyna, girew, jemagat reýestri meselelerine bagyşlanandyr. Bu bölekde şeýle täze ýörelgeler üns berilmäge mynasypdyr: şahsy eýeçiligiň giňden açylyp görkezilmegi, eýäniň ygtyýarlyklarynyň mazmuny babatda-da, sanawy babatda-da çäkleriň giňeldilmegi. Bu bölekde goňşyçylyk hukugy bilen baglanyşykly kadalaryň ýerleşdirilmegi bolsa, kanun döredijilik işiniň tejribesinde täzelikdir.

TRK-nyň üçünji böleginde (330–1051-nji maddalar, ol hem umumy we aýratyn düzgünlere bölünýär) bolsa, borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär we özünde şertnamalary baglaşmagyň tertibi, borçnamalaryň ýerine ýetirilişi, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün ediş serişdeleri, borçnamalaryň bes edilmeginiň tertibi ýaly borçnamalaýyn gatnaşyklary berkidýär. Mundan başga-da, TRK-a satyn almak-satmak, alyş-çalyş, sowgat etmek, kärendesine bermegiň dürli görnüşleri, karz alyş-beriş, potratçylyk, syýahatçylyk hyzmatlary, daşawyş, delalçylyk tabşyryk, emlägi saklamak, ätiýaçlandyрма şertnamalary, zyýan çekmek netijesinde, şeýle hem birgiden beýleki gatnaşyklarda ýüze çykýan borçnamalaryň aýry-aýry görnüşleri has anyk, jikme-jik düzgünleşdirilýär. TRK-da bank hyzmaty bilen baglanyşykly gatnaşyklar hem öz beýanyny tapýar.

TRK-nyň dördünji böleginde (1052–1069-njy maddalar) intellektual eýeçilik hukugy, intellektual eýeçilik hukugynyň obýektleri, intellektual hukuklar we eýeçilik hukugy we intellektual işiň netijesiniň awtory barada düşünje, şeýle hem intellektual işiň netijeleriniň we şahsylaşdyryş (indiwiidualaşdyryş) serişdeleriniň döwlet tarapyndan bellige alnyşy hem-de intellektual hukugyň goralmagy baradaky kadalar öz beýanyny tapýar.

TRK-nyň bäşinji bölegi (1070–1260-njy maddalar) tutuşlygyna miras hukugyna bagyşlanandyr. Bu bölek kanun we wesýet boýunça miras edinmek, mirasy kabul etmek, mirasy bölmek, mirasy goramak ýaly gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalary özünde jemleýär.

Umuman, Türkmenistanyň raýat kanunçylygy bazarda kimiň hereket edýändigini kesgitleýär. Oňa gatnaşýanlaryň nähili derejelidigini aýyl-saýyl edýär, şunuň bilen birlikde bazaryň guramaçylyk hukuk gurluşyny önünden kesgitleýär. Bazar gatnaşyklarynyň hereketiniň gidişini kadalaşdyrýan bu düzgünler, dört sany baş maksady yzarlaýar:

- haryt pul dolanyşygyna gatnaşyjylary hukuk taýdan biri-birege deň ýagdaýda goýmak;
- olara gatnaşyklarynyň mazmunyny öz baglaşan ylalaşyklary bilen kesgitlemäge erkinlik bermek;
- öz borçnamalaryny ak ýürekden ýerine ýetirmeklerini üpjün etmek;

– olaryň ygtyýarlygyna öz gatnaşyklarynyň manysyny kesgitlemek üçin köp sanly hukuk serişdelerini we kadalary hödürlemek.

Raýat kanunçylygynyň kadalary emläk gatnaşyklaryny kemala getirmäge we ösdürmäge örän inçe we ýiti täsir etmäge mümkinçilik berýär.

§ 3. Türkmenistanyň Konstitusiyasy – raýat kanunçylygynyň esasy

Konstitusiýa – Türkmenistan döwletimiziň esasy syýasy-hukuk resminamasy bolup, onda gysgaça, ýöne düýpli many-mazmuna eýe bolan düşüňjeler, döwletimiziň esasy gymmatlyklary we ideýalary beýan edilýär. Esasy Kanunymyza adam hukuklarynyň, azatlyklarynyň we borçlarynyň, hukuk ulgamynyň, tertip-düzgüniň ýörelgeleri kesgitlenýär. Syýasy, ykdysady, sosial ulgamlardaky ösüşler-özügertmeler, gazanylan üstünlikler konstitusion gurluşyň kanuny netijesidir. Türkmenistanyň Konstitusiyasy kanunyň rüstemligini ykrar etmek bilen, hemmeleriniň kanunyň önünde deňligini, jemgyýetiň gymmatly hazynasynyň adamdygyny, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini we azatlygyny döwletiň goraýandygyny berkidýär. Şeýle hem her bir raýatyň Konstitusiyadan we kanunlardan gelip çykýan borçlaryny ýerine ýetirmekde döwletiň önünde jogapkärdigini görkezýär.

1992-nji ýylyň 18-nji maýynda ýurdumyzyň Esasy Kanuny – Türkmenistanyň Konstitusiyasy kabul edildi. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri diýlip atlandyrylan ösüş we innowasiýalar eýýamynda konstitusion kadalaryň ähmiýeti has-da aýdyň görünýär, sebäbi Konstitusiýa kanunlaryň Kanuny hökmünde ýurdumyzyň kanunçylygyny ösdürmegiň hukuk esasy bolup durýar. Şonuň bilen birlikde, Konstitusiyamyzyň özi hem döwrebaplaşdyrylýar, kämilleşdirilýär.

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Türkmenistanyň Konstitusiyasy 117 maddany özünde jemleýän 8 bölümden ybarat, kämilleşdirilen görnüşde kabul edildi we döwrebap kadalary girizmek bilen birlikde Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň konstitusion institut hökmünde hukuk ýagdaýy ýatyrylyp, onuň alyp baran işleri Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary we Türkmenistanyň Mejlisiniň ygtyýarlyklary hökmünde kesgitlenildi.

Mälim bolşy ýaly, döwletiň Esasy Kanuny hökmünde Türkmenistanyň Konstitusiyasy kadalaşdyryjy hukuk namalar ulgamynda, hukuk taýdan in ýokary güýje eýedir. Şonuň bilen baglylykda-da onda berkidilen kadalary we düzgünler Türkmenistanyň bütin çäginde gös-göni hereket edýärler¹.

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 5-nji madda; «Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 5-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005 ý, 3-4-nji maddalar);

Türkmenistanyň Konstitusiyasy, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň beýleki pudaklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalardaky ýaly, raýat kanunçylygynyň hem esasy hökmünde çykyş edýär hem-de raýat hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän esas goýujy (başlangyç) hukuk kadalaryny özünde berkidýär. Bu hukuk kadalarynyň Türkmenistanyň Konstitusiyasynda berkidilmeginiň esasy sebäbi-de, ilkinji nobatda onuň (raýat kanunçylygynyň) hereket ediş çygryny kesgitlemekden, şeýle hem bazar ykdysadyýeti şertlerinde, ýüze çykýan gatnaşyklary (esasan, raýat hukuk gatnaşyklaryny) düzgünleşdirmekden ybaratdyr.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere we beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara, hususy eýeçilik hukugyny ykrar edýär¹, döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewirliğin ösmegine ýardam edýär². Şonuň ýaly-da Konstitusiyada berkidilen konstitusion hukuk kadalary, raýatlaryň şahsy hukuklarynyň we azatlyklarynyň³, ýaşayyş jaýlarynyň eldegrilmesizliniň⁴ goraglylygyna bolan hukuklaryny, raýatlaryň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini alyp barmaga bolan hukuklaryny⁵ kepillendirýärler. Görkezilenler bilen bir hatarda-da Türkmenistanyň Konstitusiyasy hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagynyň beýleki adamlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň, şonuň ýaly-da ahlak kadalarynyň, kanunlaryň talaplarynyň, jemgyýetçilik tertibiniň bozulmagyna getirmeli däldigini, şeýle hem milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldigini hem kesgitleýär⁶.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynda berkidilen raýat kanunçylygynyň esasgoýujy kadalary, raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekde esasy orna eýe bolan TRK-nyň kadalarynda we raýat gatnaşyklarynyň dürli ugurlaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarda has giňişleýin beýanyny tapýarlar. Täze raýat kanunlary işlenip düzüleninde we durmuşa geçirilende-de konstitusion hukuk kadalary raýat kanunçylygynyň ähli pudaklarynyň hukuk binýady hökmünde çykyş edýärler.

Ykdysadyýetiň we syýasatyň özara sazlaşykly ýol-ýörelgesini döredip, demokratik, hukuk döwletini okgunly ösüş ýoly bilen kämillige alyp barýan hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Konstitusiyanyň we kanunlaryň, ykdysadyýetiň we guramaçylygyň ähli mümkinçiliklerini öz halkyna bagyş edýär. Netijede, halkymyz Konstitusiyany we kanunlary berjaý edip, agzybirlikde, jebislikde uly ynama esaslanýan joşgunly zähmet bilen döredýär, gurýar, öz zähmetiniň hözirini görýär.

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy madda.

² Şol ýerde. 10-njy madda.

³ Şol ýerde. 18-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 24-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 39-njy madda.

⁶ Şol ýerde. 21-nji madda.

§ 4. Türkmenistanyň Raýat kodeksi-ykdysadyýeti düzgünleşdirmegiň esasy kanunydyr

Türkmenistanyň Raýat kodeksi, Türkmenistanyň Konstitusíasyndan soňra milli raýat kanunçylygynda ýokary hukuk güýjüne eýedir, ýagny döwletimiziň raýat kanunçylyk namalarynyň we kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalaryň ählisi ilkinji nobatda Esasy Kanunymyza, soňra bolsa TRK-a laýyk gelmelidir hem-de şolarda berkidilen hukuk kadalaryndan ugur almalydyr.

Bellenip geçilişi ýaly, TRK-a Türkmenistanyň bütin çäginde, raýat hukugynyň predmetini düzýän haryt-pul, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy, guraýylyk-emläkleýin we kanunda bellenen gaýry gatnaşyklaryň birmeňzeş düzgünleşdirilmegini üpjün etmäge gönükdirilen pudaklaýyn, kodifisirlenen kadalaşdyryjy hukuk namadyr. Şol sebäpdenem onuň düzüm gurluşy raýat hukugynyň Türkmenistanda öň bar bolan ulgamyna esaslanýar, şol bir wagtda-da onuň düzüminde milli raýat hukugy üçin täze bolan ençeme düşüňjeler we hukuk institutlary hem berkidilýär.

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, islendik döwletiň her bir kadalaşdyryjy hukuk namasy şol döwletiň hereket edýän jemgyýetiniň syýasy hem ykdysady gurluşynyň esasy başlangyçlaryny özüne siňdirýär hem-de şol başlangyçlaryň geljekde ösdürilmeginiň ugurlarynyň hukuk şertlerini özünde jemleýär. TRK-a hem biziň döwletimiziň we jemgyýetimiziň ykdysady ulgamynyň hukuk beýanlarynyň biridir.

Şol bir wagtda-da TRK-da berkidilen hukuk kadalary diňe içerki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň zerurlyklary we geljekki ösüş ugurlary nazara alnyp işlenip düzülmän, eýsem onda milli raýat kanunçylygyna halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynydyr-ýörelgelerini ornaşdyrmagyň kadalary hem, hatda döwletiň kadalaşdyryjy hukuk namalary babatda Türkmenistanyň ykrar edýän halkara hukuk kadalarynyň artykmaçlyk güýjüne eýedigini belleýän kadalary hem bar. Mysal üçin, TRK-da şeýle bellenilýär: «Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda raýat kanunlarynda göz önünde tutulan kadalar başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar¹».

Bellenip geçilişi ýaly, raýat kanunçylygy TRK-nyň 3-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Raýat kodeksi we onuň 2-nji maddasynda görkezilen gatnaşyklary düzgünleşdirýän beýleki ýörite kanunlardan we gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalardan ybaratdyr. Mysal üçin, 2008-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda kabul edilen, «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda», «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 7-nji madda.

kanunlary, 2002-nji ýylyň 5-nji iýulynda kabul edilen, «Söwda hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen, «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, 2012-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda kabul edilen «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny we ş.m.

Raýat kodeksi özünde emläkleýin we emläkleýin däl gatnaşyklaryň kadalaryny we beýleki ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalara salgylanan hukuk kadalaryny berkitmek bilen raýat kanunçylygynyň jemgyýetçilik durmuşyndaky ähmiýetini alamatlandyrýar.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň düzgünleşdirýän esasy gatnaşyklary şulardan ybaratdyr:

- ol raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny, eýeçilik hukuklarynyň ýüze çykmagynyň esaslaryny we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibini kesgitleýär, şertnamalaýyn we gaýry borçnamalary, şonuň ýaly-da beýleki emläk gatnaşyklaryny hem şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär;
- ol ýörite kanunlarda başgaça göz önünde tutulmadyk halatynda, ýokarky böleginde görkezilen alamatlara laýyk gelýän maşgala, ýaşayyş jaý, zähmet gatnaşyklaryny, tebigy baýlyklary peýdalanmak we daşky gurşawy goramak bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýär;
- ol eger-de ynsanyň mizemez hukuklaryny we azatlyklary hem-de beýleki maddy däl eşretlerini amala aşyrmak we goramak bilen bagly gatnaşyklaryň düýp manysyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, şol gatnaşyklary düzgünleşdirýär;
- oňa laýyklykda fiziki şahslary, ýuridik şahslar we döwlet raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri bolup bilýärler. Bu kada Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary barada we raýatlygy ýok, telekeçilik bilen meşgullanýan ýa-da meşgullanmaýan şahslar barada-da ulanylýar;
- oňa laýyklykda emlägi peýdalanmak, harytlary satmak, işleri ýerine ýetirmek ýa-da şahslara hyzmat etmek arkaly birsyhly peýda almaga gönükdirilen özbaşdak we öz töwekgelligiň bilen amala aşyrylýan iş telekeçilik işi hasaplanýar;
- ol, eger-de döwlet edaralarynyň we guramalarynyň fiziki hem ýuridik şahslar bilen raýat-hukuk gatnaşyklary başga kanunlar bilen düzgünleşdirilmäge degişli bolmasa, şol gatnaşyklary hem düzgünleşdirýär.¹

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 2-nji madda.

§ 5. Raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň predmetiniň uly we çylşyrymly häsiýete eýedigini sebäpli, bu gatnaşyklar diňe bir bitewi kadalaşdyryjy hukuk nama, ýagny Türkmenistanyň Raýat kodeksi bilen däl-de köp sanly kanunlaryň we kanunalaýyk hukuk namalaryň toplumy bilen düzgünleşdirilýär. Türkmenistanda raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar, özläriniň derejeleri boýunça kesgitli ulgamlara bölünýän we çalt depginler bilen ösýän ykdysady gatnaşyklar bilen baglylykda, ýokardan aşaklygyna gidýän birnäçe kadalaşdyryjy hukuk namalaryň jeminden ybaratdyr. Olarda berkidilen kadalaryň, diňe bir raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklar bilen bagly bolman, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň beýleki pudaklaryny-da düzgünleşdirýänligi sebäpli, olar köplenç ýagdaýlarda toplumlaýyn we pudagara häsiýete hem eýedirler. Mälim bolşy ýaly, düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň gatnaşyjylarynyň özləri, özüňi alyp barşyň beýleki görnüşlerini göz önünde tutmadyk ýagdaýlarynda täsir edýän dispozitiw kadalaryň köp möçberde bar bolmagy, raýat kanunçylygynyň ýörelgeleýin aýratynlygy bolup durýar. Häzirki wagtda raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän raýat kanunçylygy ulgamyna TRK-a bilen bir hatarda, şu aşakdaky kanunlar degişlidir:

Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Kodeks 2012-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda kabul edilip, 2012-nji ýylyň 1-nji apreleden güýje girdi. Kodeksiň mazmunyny 209 maddany özünde jemleýän 23 bapdan ybarat 8 bölüm emele getirýär we ol nikalaşmagyň tertibini we şertlerini belleýär, maşgalada är-aýalyň arasynda, ata-ene bilen çagalarynyň arasynda, maşgalanyň beýleki agzalarynyň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklarynyň, perzentlige almak, hossarlyk we howandarlyk etmek, çagalary terbiýelemäge almak bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklaryň, nikany ýatyrmagyň tertibini hem-de şertlerini, raýat ýagdaýlary namalaryny bellige almagyň tertibini özünde jemleýär;

Türkmenistanyň Ýaşayş jaý kodeksi. Bu kodeks 1983-nji ýylyň 28-nji iýulunda kabul edilip, 1984-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girdi. Kodeks jemi 165 maddadan ybarat bolup, onuň esasy wezipeleri raýatlaryň ýaşayş jaýlarynyň jemgyýetçilik gözegçiligi astynda adalatly paýyny üpjün etmek maksady bilen, ýaşayş jaý gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekden, ýaşayş jaý fonduny talaba laýyk peýdalanmakdan we abat saklamakdan, şonuň ýaly-da ýaşayş jaý gatnaşyklary barasyndaky kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybaratdyr;

1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda kabul edilen, «*Eýeçilik hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Bu kanun jemi 26 maddadan ybarat bolup, ol Türkmenistanda eýeçilik hukugyny ykrar edýän hem-de olary goraýan şeýle hem eýeçiligiň ähli görnüşiniň ösdürilmegi üçin olaryň hemmesiniň deň derejede goralmagyny

hem-de hemmesi üçin deň şertleriň döredilmegini kepillendirilýän kadalary özünde jemleýär;

1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda kabul edilen «*Girew hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Bu kanun hem jemi 69 maddadan ybarat bolup, öz gezeginde raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kanunçylyk namalarynyň düzümine girmek bilen, raýat gatnaşyklarynda girew bilen bagly ýüze çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirýär;

1993-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda kabul edilen «*Telekeçilik işi hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Bu kanun jemi 16 maddadan ybarat bolup ol Türkmenistanda telekeçilik işiniň (telekeçiligiň) umumy esaslaryny kesgitlemek bilen, telekeçilik işi bilen meşgullanýanlaryň hukuklaryny we jogapkärçiligini belleýär, telekeçilik işiniň döwlet tarapyndan goralmagyny hem-de goldalmagyny üpjün edýär, telekeçiligiň döwlet dolandyryş edaralary bilen gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Kanunda berkidilen kadalaşdyryjy hukuk namalar eýeçiligiň ähli görnüşleriniň (formalarynyň) deňlik düzgünini durmuşa geçirmek, raýatlaryň öz emlägine özleriniň erkin erk edip, haýsy ugurdaky işde işlejekdigini özleriniň erkin saýlap alyp bilmepleri esasynda olaryň iş bitirijiligini hem-de ugur tapyjylygyny giňden ýüze çykarmak üçin şert döretmäge gönükdirilendir;

Raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän indiki kanun bolsa, 1993-nji ýylyň 8-nji oktyabrynda kabul edilen «*Erkin telekeçiligiň ykdysady zonasy hakynda*» Türkmenistanyň Kanunydyr. Bu kanun erkin telekeçiligiň ykdysady zolaglaryň guralyşynyň we amal etmeginiň hukuk hem ykdysady taýdan umumy esaslaryny kesgitläp, erkin telekeçiligiň ykdysady zolagynyň çäginde hereket edýän hojalyk ýörediji subýektleriň gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Şonuň bilen bir hatarda hem daşary ýurt maýa goýujylaryny (inwestorlaryny) hem-de ykdysadyýetiň döwlete degişli bolmadyk sektorynyň hojalyk ýörediji subýektlerini çekmek arkaly sebitleýin ykdysady we ylmy-tehniki güýç-kuwwatiň ösdürilmegini üpjün etmäge gönükdirilendir. Kanun jemi 15 maddany özünde jemleýär;

«*Kärhanalar hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2000-nji ýylyň 15-nji iýunynda kabul edilip, Türkmenistanda kärhanalary döretmegiň, olaryň hereketiniň we işini bes etmeginiň hukuk, guramaçylyk we ykdysady esaslaryny kesgitleýän 63 maddany özünde berkidýär.

«*Täjirçilik syry hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2000-nji ýylyň 19-njy dekabrynda kabul edilip, täjirçilik syryny düzyän habary bermegiň, peýdalanmagyň, ýaýratmagyň, saklamagyň we goramagyň hukuk esaslaryny özünde jemleýän 18 maddadan ybaratdyr.

«*Söwda hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Bu kanun hem öz gezeginde raýat gatnaşyklarynyň bellibir ugruny, ýagny harytlara we hyzmatlara bolan talaplary has doly kanagatlandyrmak maksady bilen söwda babatdaky gatnaşyklary düz-

günleşdirýän 46 maddany özünde jemleýär. Kanun 2002-nji ýylyň 5-nji iýulynda kabul edilen;

«*Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda kabul edilip, ol haryt nyşanlarynyň, hyzmat ediş nyşanlarynyň we harytlaryň gelip çykan ýerleriniň adynyň hukuk taýdan goralmagy we ulanylmagy bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirilýän 52 maddadan ybatdyr.

«*Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny hem öz gezeginde raýat kanunçylygynyň düzüm bölegi bolup, ol oýlap tapyşlaryň we senagat nusgalarynyň hukuk taýdan goragy we ulanylmagy bilen baglylykda ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Kanun 2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda kabul edilip, 53 maddany özünde jemleýär.

«*Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilip, özünde 24 maddany jemleýär. Raýat gatnaşyklarynyň telekeçilik bilen bagly ugruny düzgünleşdirýän bu kanunyň önünde duran esasy maksatlar we wezipeler şu aşakdakylardan ybaratdyr: kiçi we orta telekeçiligiň, üstünlikli işlemegi ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmäge ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmek; kiçi we orta telekeçiligiň subýektlerini döwlet tarapyndan goldamagyň netijeli guralyny hem-de telekeçiligiň ösdürilmeginiň höweslendirilmegi, täze iş ýerleriniň döredilmegi, watanymyzyň haryt öndürijileriniň bäsleşige ukyplylygynyň ýokarlandyrylmagy we ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde olaryň mümkinçilikleriniň doly möçberde ulanylmagy üçin amatly maliýe, maýa goýum, maddy-tehniki we beýleki şertleri döretmek¹.

«*Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda*» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2012-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda kabul edilip, ol, esasan, ylym, edebiýat we sungat eserlerini (awtorlyk hukugy), ýerine ýetirmeleri, fonogrammalary we wideogrammalary, gepleşik guramalarynyň gepleşiklerini (gatyşyk hukuklar) döretmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýän 6 bölümi we 46 maddany özünde jemleýär.

Görkezilenlerden başga-da «*Jemgyýetçilik birlikleri hakynda*», «*Daýhan hojalygy hakynda*», «*Daýhan birlikleri hakynda*», «*Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda*», «*Türkmenistanyň halkara şertnamalary hakynda*» Türkmenistanyň kanunlary hem emläkleýin we emläkleýin däl şahsy

¹ «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.08.2009 ý. 2-nji madda.

gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň hataryna girýär, raýat kanunçylygynyň düzümini emele getirýär.

Raýat kanunçylygyna girýän kadalaşdyryjy hukuk namalar özleriniň göwrümi boýunça örän uly hukuk meýdanyny emele getirýärler. Olaryň köplügi bolsa, raýat hukuk düzgünleşdirilişiniň predmetiniň çylşyrymlylygy we giňligi bilen şertlendirilendir.

Özleriniň mazmuny we hukuk tebigaty boýunça raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar şu aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler:

- Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan kabul edilýän hem-de ýokary ýuridik güýjüne eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namalar (kodeksler, kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar);
- Türkmenistanyň Prezidenti we Hökümet (Türkmenistanyň Ministrler Kabineti) tarapyndan kabul edilýän kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalar;
- beýleki ýerine ýetiriji häkimiýet edaralary (ministrlkler we döwlet dolandyrylyşynyň beýleki merkezi edaralary) tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalary.

Kanunlar – bu umumydöwlet ähmiýetli beýleki möhüm meseleler boýunça Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan kabul edilen kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr. Kanunlar: raýatlaryň esasy hukuklaryny, azatlyklaryny we borçlaryny, olary goramagyň we üpjün etmegiň usullaryny, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýeti edaralarynyň döredilmegini we işiniň tertibini, şeýle hem Türkmenistanyň raýatlyk gatnaşyklaryny, Türkmenistanyň döwlet howpsuzlygy we goranmagy bilen baglanyşykly meseleleri, eýeçilik gatnaşyklaryny, ykdysadyýeti, medeni-durmuş gurluşy dolandyrmagy guramaklygy, býujet-maliýe ulgamy, nyrh emele gelme we salgyt salmagy, şonuň ýaly-da jenaýat, dolandyryş we raýat kanunçylygynyň meselelerini, kazyýet iş ýöredişini, jemgyýetçilik birleşiklerini döretmegiň we olaryň işiniň meselelerini we köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň hukuk ýagdaýyny, şeýle hem daşky gurşawy goramak bilen baglanyşykly meseleleri düzgünleşdirýärler¹.

Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Türkmenistanyň Konstitusiasynyň we kanunlarynyň esasynda hem-de olary ýerine ýetirmek üçin umumydöwlet ähmiýetli möhüm meseleler boýunça çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalar, esasan, Perman ýa-da Karar görnüşinde kabul edilýärler². Türkmenistanyň Prezidentiniň çykaran Permanlary we Kararlary raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekte uly ýuridik güýjüne eýe bolup durýarlar.

¹ «Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 7-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005 ý, 3, 4-nji maddalar).

² Şol ýerde. 8-nji madda.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň kararlary – Türkmenistanyň Konsitusiýasynyň we kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan kabul edilen kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr¹.

Türkmenistanyň ministrlikleri we döwlet dolandyrylyşynyň merkezi edaralary tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalar – Türkmenistanyň Konsitusiýasynyň, Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlarynyň we kararlarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň kararlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin öz ygtyýarlarynyň çäklerinde Türkmenistanyň ministrlikleri we döwlet dolandyrylyşynyň merkezi edaralary tarapyndan buýruklar görnüşinde kabul edýän kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalarydyr².

TRK-nyň 3-nji maddasynyň 2-nji böleginde kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen baglylykda, kanunyň rüstemligi barada hukuk kadasy berkidilýär. Bu hukuk kadalary raýat kanunçylygy ulgamynyň, diňe TRK-nyň kadalary bilen çäklenmeýänliginden ugur alýan hukuk kadalarydyr. Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukugynyň kadalary ýeterlik derejede zähmet, maşgala, tokaý, suw kanunçylygynda, ýerasty baýlyklary we daşky gurşawy goramak baradaky kanunçylykda, şeýle hem toplumlaýyn häsiýetlerine eýe bolan beýleki kanunlarda hem öz beýanyyny tapýarlar.

§ 6. Raýat kanunçylygynda kazyýet tejribesiniň ähmiýeti

Kazyýet tejribesi, kanunlary ulanmagyň tejribesinde döreýän käbir soraglary çözmek üçin we kanunlary kämilleşdirmekde möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

Tejribeden görnüşi ýaly, kähallatlarda raýat kanunçylygynda raýat hukugynyň predmetini düzýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek meselesinde, käbir hukuk boşluklary emele gelip biler. Şeýle hukuk boşluklaryny aradan aýyrmagyň esasy serişdeleriniň biri-de, kazyýet tejribesidir. Şonuň ýaly-da kazyýet tejribesi milli raýat kanunçylygyny kämilleşdirmegiň hem möhüm hukuk gurallarynyň biridir. Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti tarapyndan kazyýet tejribesini umumylaşdyrmak, hem-de onuň netijelerini hukuk ulanyş işine ornaşdyrmak, esasan, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Giňişleýin mejlisiniň kararlarynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Bu kararlaryň, diňe bir hukuk ulanyş tejribesini kämilleşdirmek,

¹ Şol ýerde. 10-njy madda.

² Şol ýerde. 11-nji madda.

kanunçylygy ulanmak babatda ugrukdyryjy düşündirişleri¹ beýan etmän, eýsem-de Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Esasy Kanunymyzda berkidilen kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukugyny-da durmuşa geçirmegiň wajyp esaslaryny hem özünde jemleýär.

Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk – bu bellibir ugurlar boýunça degişli kanunlaryň taslamalaryny (kanunlara üýtgetmeleriň we goşmaçalaryň taslamalaryny) döwletiň kanun çykaryjy edarasyna hödürlemäge bolan hukukdyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 65-nji maddasyna laýyklykda, Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk Türkmenistanyň Prezidenti, Mejlisiň deputatlary, Ministrler Kabineti bilen bir hatarda, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetine hem degişlidir. Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti öz garamagyndaky kazyýet edaralary bilen birlikde, öz wezipelerini amala aşyranda ulanylýan kanunlaryň hereket edişine gözegçilik etmäge, olaryň kemçiliklerini ýüze çykarmaga, olary kämilleşdirmegiň ýollaryny kesgitlemäge we kadalaşdyryjy hukuk namalary kämilleşdirmekde özleleriniň tekliplerini bermäge hukuklydyr.

Raýat kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň köpdürliligi we çylşyrymlygy, durmuşda raýat-hukuk kadalary bilen göniden-göni düzgünleşdirilmeýän ýagdaýlaryň hem ýüze çykmagyna getirip biler. Bu bolsa öz gezeginde ýokarda bellenen geçilişi ýaly, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň käbir ugurlaryny düzgünleşdirmekde bellibir derejede hukuk boşlugynyň (kanundaky ýetmezçiligiň) ýüze çykmagyna getirýär. Elbetde hukukdaky (kanundaky) ýetmezçiligi bolsa, diňe täze kadalaşdyryjy hukuk namany kabul etmek ýa-da oň kabul edilen hukuk nama üýtgetme-goşmaça hökmünde täze hukuk kadasyny girizmek arkaly aradan aýryp bolýar. Emma bu iş örän uzak hem juda köp zähmeti talap edýär. Şonuň üçinem hukuk tejribesi hukukdaky ýetmezçilikleri aradan aýyrmagyň usulyny, ýagny hukugyň analogiýasyny oýlap tapypdyr. Hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, hukuk analogiýasy diýlende, birmeňzeş häsiýetli gatnaşygy düzgünleşdirýän hukuk kadasyny ulanmak (kanunyň meňzeşligi (analogiýasy) ýa-da hukugyň umumy başlangyçlaryny (ýörelgelerini) ulanmak (hukugyň meňzeşligi (analogiýasy)), arkaly düzgünleşdirilmedik jemgyýetçilik gatnaşygyny kadalaşdyrmaklyga düşünilýär².

Raýat hukugynda hem raýat-hukuk gatnaşyklarynyň käbir ugurlary kanunlar arkaly ýa-da taraplaryň ylalaşygy arkaly gös-göni düzgünleşdirilmeýän bolsa ýa-da olar babatda ulanyp bolýan iş dolanyşygynyň adaty ýok bolsa, onda şeýle gatnaşyklar barada, eger munuň özi olaryň düýp mazmunyna garşy gelmeýän bol-

¹ «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 41-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Giňişleýin mejlisiniň ugrukdyryjy düşündirişleri kazyýetler, şeýle-de düşündiriş berlen kanuny ulanýan beýleki edaralar we wezipeli adamlar üçin hökmanydyr.

² Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 295-nji sah.

sa, raýat kanunlarynyň şeýle gatnaşyklara meňzeş gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadasy (kanun meňzeşligi (analogiýasy)) ulanylýar¹. Emma, bellibir raýat-hukuk gatnaşyklary babatda kanun meňzeşligi ulanyljak bolsa, onda ol:

- birinjiden, raýat kanunçylygynyň düzgünleşdirýän hukuk meýdanynyň çäklerinde bolmalydyr;
- ikinjiden, şoňa meňzeş gatnaşyklar başga kanunlar tarapyndan düzgünleşdirilmelidir;
- üçünjiden, meňzeş kanunçylygy ulanmak düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň mazmunyna garşy gelmeli däldir.

Mysal üçin, geleşikler hakyndaky umumy düzgünler şahsy emläkleýin däl gatnaşyklaryň köpüsinde ulanylyp bilinmez. Kanunçylyk tertibinde bellenen meňzeş gatnaşyklaryň düzgünleşdirmesine salgylanma kanunyň meňzeşligi diýlip hasaplanmaýar. Mysal üçin, alyş-çalyş şertnamasy barada satyn almak-satmak baradaky degişli kadalaryň ulanylyandygy. Bu ýerde gürrüň kanunyň ýetmezçiligi barada däl-de, eýsem ýörite hukuk-tehniki usul, düzgünleşdirmegiň usuly hakynda barýar.

Umuman, kazyýet tejribesiniň (kazyýet edaralary tarapyndan kabul edilýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryň) emläkleýin we şahsy emläkleýin däl gatnaşyklary düzgünleşdirmeklige gönükdirilen kadalary özünde jemleýänligi sebäpli, olaryň raýat kanunçylygyndaky ähmiýeti örän uludyr.

§ 7. Däp-dessurlaryň, adat kadalarynyň hem-de raýat kanunçylygynyň biri-birine täsiri

Däp-dessur – bu köp ýyllaryň dowamynda kesgitli bir jemgyýetde we sosial toparlarda saklanyp galýan hem-de nesilden-nesle geçýän, durmuşy (sosial) we medeni mirasyň özboluşly düzüm bölekleridir. Adatça, kesgitli jemgyýetçilik düzgünleriniň ýola goýulmagy, özüni alyp barmagyň kadalary, medeni gymmatlyklar, şonuň ýaly-da esasgoýujy pikirler (ideýalar) we adatlar, däp-dessurlar hökmünde çykyş edýärler. Wagtyň geçmegi bilen hem olar adat kadalaryna öwrülýärler. Adat kadalary diýlende bolsa, adamlaryň uzak wagtyň dowamynda gaýtalap berjaý etmekleriniň netijesinde däp-dessura öwrülen özüni alyp baryş düzgünlerine düşünilýär.

Jemgyýetçilik we hukuk ylymlarynda adat kadalarynyň we däp-dessurlaryň birnäçe görnüşli kesgitlemesi bar. Ýöne dürli garaýyşlaryň ählisi hem adat kadalarynyň we däp-dessurlaryň şu aşakdaky häsiýetleriniň bardygyny ykrar edýärler:

- adatlar, däp-dessurlar kimdir biri tarapyndan ýörite maksat bilen döredilmedik özüni alyp baryş düzgünleri bolup durýar. Olar adamlaryň gündelik işiniň dowamynda we jemgyýetçilik tejribesiniň esasynda öz-özlerinden döreýärler.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 6-njy madda

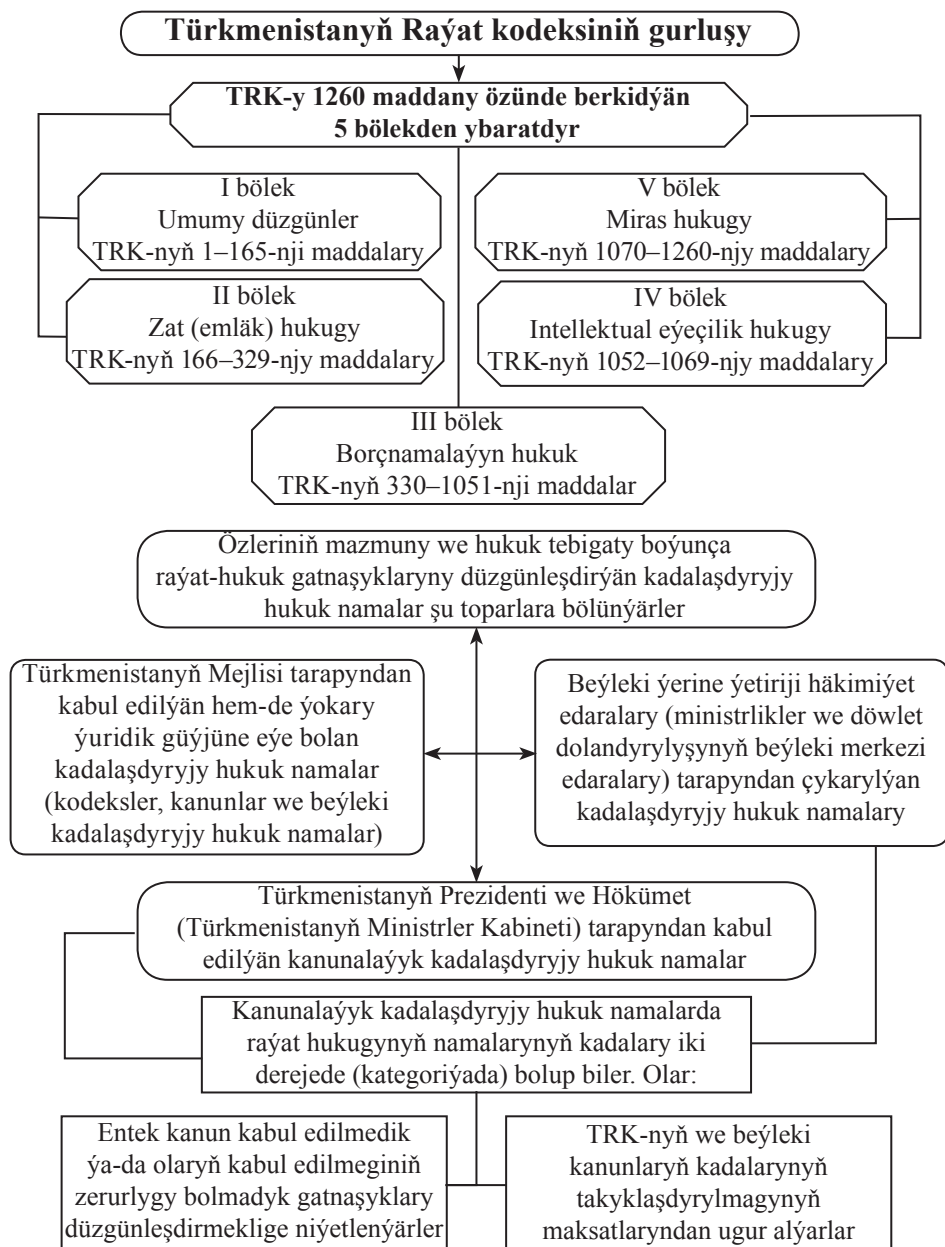
- adatlary we dāp-dessurlar şol bir şahslar ýa-da şahslaryň topary tarapyndan şol bir hereketleriň uzak wagtyň dowamynda we köp gezek gaýtalanmagynyň netijesinde emele gelýärler;
- adaty kadalary jemgyýetçilik ruhyýeti (psihologiýasy) bilen baglanyşykly hukuk häsiýetli bolmadyk sosial kadalarynyň bir görnüşi bolup durýar. Olar ahlak kadalary ýaly köplenç halatda adamlaryň ruhy dünýägaraýşynyň, emosional kabul edişiniň derejesinde emele gelýärler;
- adatlary we dāp-dessurlary döwletiň mejbury ediji güýjünden ýa-da resmi taýdan mejbur etmegiň başga görnüşlerinden çekinip berjaý edilmeýär-de, olar adamlaryň endigine görä we tertip-düzgüne bolan tebigy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin ýerine ýetirilýärler. Endik adamyň ikinji zanny-ýasawyna, şahsyýetine öwrülýär. Şonuň üçinem adam jemgyýetçilik adatlaryny, dāp-dessurlaryny berjaý edende, esasan, çagalykdan zannyna guýlan endiklerden ugur alýar.

Döwlet tarapyndan bellibir hereketleri amala aşyrmaga ygtyýarly edilen edalarynyň üsti bilen döredilen dāplere hukuk adatlary diýilýär we olaryň ýerine ýetirilmegi beýleki hukuk kadalary ýaly döwletiň mejbur ediji güýji bilen üpjün edilýär. Adyndan belli bolşy ýaly, hukuk adatlary hukugyň çeşmeleriniň biri bolup durýar. Olar jemgyýet hem döwlet tarapyndan aýry-aýry şahslaryň we olaryň birleşmeleriniň özlerni alyp baryşlaryna bildirilýän ahlak talaplarynyň hukuk kadalary bilen tebigy sepleşmeginden emele gelýärler. Hukuk adaty özünde ahlak başlangyçlary bilen hukuk kadalaryny birleşdirýän özboluşly bir «kadalaşdyryjy namadyr». Hukuk adatlarynyň döremeginiň ýene-de bir usuly, ol hem jemgyýetiň taryhy ösüşiniň dowamynda emele gelen dāp-dessurlaryň döwletiň goragyna alnyp, döwlet tarapyndan olaryň hukuk kadasy hökmünde ykrar edilmegidir. Mysal üçin, TRK-nyň 5-nji maddasynda iş dolanyşygynyň adatlarynyň mazmuny kesgitlenýär we bellibir ýagdaýlarda olaryň hukuk güýjüniň (düzgünleşdirijilik ukybynyň) bardygy ykrar edilýär.

Salgylanylýan madda laýyklykda-da, telekeçilik işiniň haýsy-da bolsa bir pudagynda emele gelen we giňden ulanylýan hem özüniň haýsy-da bolsa bir resminamada ýazylandygyna ýa-da ýazylymandygyna garamazdan, kanunlarda göz önünde tutulmadyk özüni alyp baryş kadasy iş dolanyşygynyň adaty diýlip ykrar edilýändigini barada bellenýär. Görkezilen hukuk kadasy laýyklykda hem kesgitli bir şertnamanyň şertleri, taraplaryň gönümel özlerni tarapyndan ýa-da kanunda kesgitlenilmedik bolsa, onda ol iş dolanyşygynyň adatlary bilen kesgitlenilýär (düzgünleşdirilýär). Adat emele gelen, ýagny, öz mazmuny boýunça ýeterlik derejede kesgitlenen we emläkleýin, ilkinji nobatda-da raýat dolanyşygyna (mysal üçin, ol ýa-da beýleki şertnamalaýyn borçnamalary ýerine ýetirmegiň dāpleri) giňden ulanylýan bolmalydyr. Mazmuny boýunça adatlara, özboluşly dispozitiw (dolduryjy) hukuk kadalary (adat hukugy) hökmünde hem seredilýär.

Telekeçilik işiniň çygyry diňe haýsy-da bolsa ýeke-täk bir jemgyýetiň ykdysady ýaşayşy ýa-da ýerleşýän çägi (territoriýasy) bilen baglanyşmaýar. Adatlar halkara, umumymilli, pudaklaýyn, pudagara, sebitleýin, ýerli we ş.m. bolup bilýärler. Şoňa görä-de iş dolanyşygyň adatlarynyň özleriniň wezipesi we tebigaty boýunça raýat dolanyşygy çygyrynda ulanylýan Türkmenistanyň raýat hukugynyň çeşmeleriniň toparyna degişli edilmeginiň möhüm ähmiýeti bardyr.

2.1-nji çyzgy

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň esasy aýratynlyklary

ol raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny, eýeçilik hukuklarynyň ýüze çykmagynyň esaslaryny we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibini kesgitleýär, şertnamalaýyn we gaýry borçnamalary, şonuň ýaly-da beýleki emläk gatnaşyklaryny hem şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär

oňa laýyklykda fiziki şahslary, ýuridik şahslar we döwlet raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri bolup bilýärler. Bu kada Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurt raýatlary barada we raýatlygy ýok, telekeçilik bilen meşgullanýan ýa-da meşgullanmaýan şahslar barada-da ulanylýar

oňa laýyklykda emlägi peýdalanmak, harytlary satmak, işleri ýerine ýetirmek ýa-da şahslara hyzmat etmek arkaly birsyhly peýda almaga gönükdirilen özbaşdak we öz töwekgelligiň bilen amala aşyrylýan iş telekeçilik işi hasaplanýar

ol ýörite kanunlarda başgaça göz önünde tutulmadyk halatynda, ýokarky böleginde görkezilen alamatlara laýyk gelýän maşgala, ýaşaýyş jaý, zähmet gatnaşyklaryny, tebigy baýlyklary peýdalanmak we daşky gurşawy goramak bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýär

ol eger-de döwlet edaralarynyň we guramalarynyň fiziki hem ýuridik şahslar bilen raýat-hukuk gatnaşyklary başga kanunlar bilen düzgünleşdirilmäge degişli bolmasa, şol gatnaşyklary hem düzgünleşdirýär

ol eger-de ynsanyň mizemez hukuklaryny we azatlyklary hem-de beýleki maddy däl eşretlerini amala aşyrmak we goramak bilen bagly gatnaşyklaryň düýp manysyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, şol gatnaşyklary düzgünleşdirýär

III bap

RAÝAT-HUKUK GATNAŞYKLARY HAKYNDÄ DÜŞÜNJE

§ 1. Raýat-hukuk gatnaşyklary barada düşünje we olaryň häsiýetli aýratynlyklary

Jemgyýet – munuň özi ahlak, durmuş, ykdysady, hukuk gatnaşyklarynyň ulgamydyr. Hukuk gatnaşyklary hem gatnaşyklaryň bir görnüşi bolmak bilen, islendik jemgyýetde-de örän wajyp ähmiýete eýedir. Hukuk kesgitlemesinden ugur alnanda, hukuk gatnaşyklary – bu döwlet tarapyndan goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklary bolup, olar adamlaryň özlerini alyp barylaryna hukuk kadalarynyň täsir etmeginiň netijesinde döreýär we olara gatnaşyjylaryň şahsy hukuklarynyň hem ýuridik borçlarynyň barlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Islendik hukuk gatnaşygynyň birnäçe özboşlykly alamatlary bardyr:

- hukuk gatnaşygy olaryň görnüşini (galybyny) we mazmunyny kesgitleýän hukuk kadalarynyň esasynda döreýär;
- taraplaryň özara şahsy hukuklarynyň we ýuridik borçlarynyň bolmagyna esaslanýar;
- bu erk-islegli gatnaşyk bolup, hukuk gatnaşygynyň döremegi üçin degişli hukuk kadalaryndan başga-da jemgyýetçilik gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň erkiniň hem täsiri bar. Erk ikitaraplaýyn bolup biler (şertnamalar baglaşylanda) ýa-da birtaraplaýyn bolup biler (wesýetnama boýunça miras bermek);
- hukuk gatnaşyklary döwlet tarapyndan goralýar.

Emele gelmeginiň usuly, boýunça hukuk gatnaşyklary dürli häsiýetlere eýe-dirler. Hukuk gatnaşyklarynyň aýry-aýry görnüşlerini biri-birinden tapawutlandyrmak, esasan, hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň predmeti boýunça amala aşyrylýar. Mysal üçin, raýat hukuk düzgünleşdirmesiniň predmeti emläkleýin we onuň bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklardygyny, olary dolandyryş hukugy, jenaýat hukugy ýaly beýleki hukuk pudaklarynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýän çalymdaş gaýry gatnaşyklardan tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Şonuň ýaly-da hukuk gatnaşyklarynyň görnüşlerini kesgitlemekde olary hukuk düzgünleşdirmesiniň usulynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň hem örän möhüm ähmiýeti bardyr. Sebäbi ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň özboşlykly aýratynlyklary, olary hukuk taýdan düzgünleşdirmekde, olaryň özlerine mahsus dürli-dürli usullaryň, ýagny olara döwlet tarapyndan täsir edilmeginiň ýörite hukuk serişdeleriniň ulanylmagyny talap edýär. Mysal üçin, raýat hukugynda hukuk

düzgünleşdirmesiniň usuly hukuk taýdan deňhukuklylygy üpjün etmekden ybarat bolsa, dolandyryş hukugynda degişli jemgyýetçilik gatnaşyklaryna gatnaşyjylar babatda häkimlik we tabynlyk usulyny ulanmak bolup durýar.

Raýat hukugynyň predmetini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän raýat hukuk kadalary dürli kadalaşdyryjy hukuk namalarda berkidilýär. Hukuk namalarda (şertnamalarda) düzgünleşdirilenden soňra jemgyýetçilik gatnaşyklary raýat-hukuk gatnaşyklaryna öwrülýär. Raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň görnüşine baglylykda-da, emläkleýin raýat-hukuk gatnaşyklary, emläkleýin däl şahsy raýat-hukuk gatnaşyklary döreýär.

Raýat-hukuk gatnaşyklary – bu taraplary emläkleýin we guramaçylyk taýdan aýrybaşga, hak-hukuklary hem borçlary deň, hukuklaryň we borçlaryň amala aşyrylmagy emläkleýin häsiýetli döwlet mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilen jemgyýetçilik gatnaşyklarydyr. Emläkleýin gatnaşyklar, ýagny, pul gymmaty bolan maddy eşretler baradaky gatnaşyklar raýat hukuk gatnaşyklarynyň esasy we has köp ýaýran görnüşidir. Çünki emlägi eýeçilige bermek (satyn almak-satmak, alyş-çalyş etmek, sowgat bermek we ş.m.) boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklary, emlägi wagtlaýyn peýdalanmaga bermek (kärende, kireýine bermek, ulanmaga bermek (prokat), lizing we ş.m.) boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklary, işleri ýerine ýetirip bermek (potrat), hyzmatlary ýerine ýetirip bermek (ýük daşamak) boýunça we beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary raýat hukugynyň degişli hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilenlerinden soňra emläkleýin raýat-hukuk gatnaşyklaryna öwrülýärler. Diýmek emläkleýin raýat-hukuk gatnaşyklary – bu fiziki we ýuridik şahslaryň emläge eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek babatda hakyky (real) gatnaşyklardyr. Olaryň ýüze çykmagy diňe bir hereket edýän kanunçylykda göz önünde tutulan raýat hukuklarynyň we borçlarynyň esasynda däl-de, eýsem fiziki we ýuridik şahslaryň hereket edýän kanunçylykda göz önünde tutulmadyk bolsa-da, öz mazmuny boýunça raýat kanunçylygynyň «umumy başlangyçlaryna we manysyna» (TRK-nyň 8-nji maddasyna seret) laýyk gelýän hereketleriniň esasynda-da amala aşyp biler.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň esasy aýratynlygy, olar raýat hukugynyň predmetleýin alamaty hökmünde öz subýektleriniň hukuk taýdan deňligi bilen häsiýetlendirilýär. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň hukuk taýdan deňligi bolsa, öz gezeginde olaryň ykdysady taýdan özbaşdaklyklygyny we garaşsyzlygyny üpjün edýär. Hukuk taýdan deňlik, gatnaşyklaryň bir subýektinde häkimlik ygtyýarlyklaryň bolmagyny, beýleki tarapyň bolsa oňa tabyn bolmagyny düýbünden inkär etmek bilen, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplaryň arasyndaky meýletinlik, erk-islegiňi erkin beýan etmek we ikitaraplaýyn ylalaşyk

ýörelgeleriniň esasynda guralmagyny üpjün edýär. Şol sebäpli-de raýat-hukuk gatnaşyklarynyň aglaba köpüsiniň ýüze çykmagy üçin esas bolup şertnama hyzmat edýär. Şertnama hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň esasy bolmak bilen, hukuk nama hökmünde taraplaryň özlerini alyp baryşlaryny düzgünleşdirmegini serişdesi hem bolup durýar.

§ 2. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döreýşi we mazmuny

Jemgyýetçilik durmuşynda islendik hadysanyň diňe degişli şertler bolan hatynda ýüze çykyşy ýaly, her bir raýat hukuk gatnaşygy hem anyk esaslar we ýagdaýlar bolanda döreýär. Raýat hukuk kadasy raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döremeginiň umumy esasy hökmünde çykyş edýär.

Raýat kanunçylygynyň düzgünleşdiriş häsiýeti onuň kadalarynyň özüni alyp barmagyň hökmany (imperatiw) ýa-da maslahat beriji (dispozitiw) düzgünlerinde ýüze çykýar.

Hukuk kadalary diňe bir özlerini ýerine ýetirmäge bolan hukugy we mümkinçiligi göz önünde tutman, eýsem jemgyýetiň agzalary hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklaryna gatnaşyjylar hökmünde adamlaryň özlerini alyp baryşlaryny düzgünleşdirmäge-de gönükdirilýär. Adamlaryň erk-islegli bolsa, özlerini alyp baryşlary aýratyn hem, «şertnamanyň erkinligi» ýörelgesine esaslanýan şertnama gatnaşyklarynda ýüze çykýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, fiziki we ýuridik şahslar özlerine degişli raýat hukuklaryny özleriniň makul bilşine görä amala aşyrýarlar. Olar özleriniň hukuklaryny we borçnamalaryny şertnama esasynda bellemekde hem-de şertnamada islendik şertleri kesgitlemekde, eger-de ol şertler kanuna garşy gelmeýän bolsa, erkindirler (TRK-nyň 9-njy maddasyna seret).

Raýat-hukuk kadalary hemmeleriň erk-islegli özlerini alyp baryşlaryna täsir etmek bilen, hemmeler tarapyndan umumylykda we her bir şahs tarapyndan aýratynlykda, öz hereketlerini özüni alyp barmagyň umumy hukuk düzgünlerine laýyklykda amala aşyrmaklaryny talap edýär. Mysal üçin, TRK-da şeýle bellenilýär: «Raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri özleriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaplylyk bilen amala aşyrmaga borçludylar, özleriniň hereketleri (hereketsizligi) bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmeli däldirler» (TRK-nyň 9-njy maddasy). Şeýle täsir etmek hukugyň terbiýeleýiş wezipesini berjaý edýär we raýatlaryň aňynda jemgyýetçilik tertibi we ösüşi üçin zerur bolan özüni alyp barşyň peýdalydygy hem-de maksadalaýykdygy babatda möhüm garaýyşlaryň döremegine ýardam berýär.

Fiziki we ýuridik şahslar öz hukuk ukyplylyklarynyň çäklerinde hem-de hukuk kadalarynyň umumy talaplaryna laýyklykda, özlerni alyp baryşlaryna jemgyýetde ykrar edilen ahlak kadalarynyň nukdaýnazaryndan baha berýärler (çünki TRK-nyň 9-njy maddasynda berkidilen «ynsaplylyk» diýen düşünje ahlak düşünjesi bolup durýar). Kanun raýat hukuklaryny goramagy, şol hukuklaryň yn saply we paýhasly amala aşyrylandygy ýa-da aşyrylmandygy bilen baglanyşdyranda, raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň yn saplylygynyň we paýhaslylygynyň prezumpsiýasyndan (çaklamasyndan) ugur alýar.

Raýat hukuk kadalary raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň özlerni alyp baryşlaryna fiziki we ýuridik şahslaryň hukuk subýektliligini, ýagny olaryň hukugyň subýekti hökmünde çykyş etmäge, başgaça aýdylanda, olaryň öz hereketlerini amala aşyranlarynda şahsy hukuklaryna eýelik etmäge we ýuridik borçlaryny ýerine ýetirmäge ukyplylygyny kesgitlemek arkaly täsir edýär.

Emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklara gatnaşyjynyň hukuk subýektligi raýat kanunçylygynyň kadalary bilen, jemgyýetdäki durmuş-ykdysady gatnaşyklaryň ösüş derejesinden, gatnaşyjy fiziki şahs bolan halatynda onuň ýaş, fiziki, akyl we ahlak ýagdaýyndan, şeýle hem onuň raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmak isleginden ugur alyp, kesgitlenýär.

Fiziki we ýuridik şahslaryň hukuk subýektligi umumy we pudaklaýyn häsiýete eýedir. Kanunlary berjaý etmek babatda olaryň üstüne ýüklenen borç, olaryň hukuk subýektliginiň esasy düzüm bölegi bolup durýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 3-nji maddasynda: «Her bir raýat öz üstüne Konstitusiýanyň we kanunlaryň ýükleýän borçlaryny ýerine ýetirmekde döwletiň önünde jogapkärdir» diýip kesgitlenen. Esasy kanunyň 21-nji maddasynda bolsa, «Hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy beýleki adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, şonuň ýaly-da ahlak kadalaryny, kanunyň talaplaryny, jemgyýetçilik tertibini bozmaly däldir, milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldir» diýen kadalalar bar.

Fiziki we ýuridik şahslaryň umumy hukuk subýektliginiň Türkmenistanyň Konstitusiýasynda we beýleki kanunçylyk namalarynda berkidilen esaslary, olaryň degişli hukuk pudaklarynda beýan edilen pudaklaýyn hukuk subýektliginiň esaslarynda has anyklaşdyrylýar. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň gönüden-göni şerti hökmünde raýat-hukuk pudaklaýyn hukuk subýektligi çykyş edýän bolsa, has giň manyda umumy hukuk subýektligi çykyş edýär.

Raýat-hukuk kadalary raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özlerni alyp baryşlaryna, olar tarapyndan özlerniň hukuk subýektligi we olaryň haýsydyr bir hukuk netijesini gazanmaklyga, hususan-da hukuk gatnaşyklaryny döretmeklige gönükdirilen hukuga laýyk hereketleri amala aşyrylyp başlananda,

täsir edip ugraýar. Şeýle hereketler we ýagdaýlar hukuk taýdan (ýuridik) ähmiýetli hakyky ýagdaýlardyr (faktlardyr) (ýuridik ähmiýetli hereketler, wakalar we hadysalar), çünki olar hukuk häsiýetli bolup, raýat-hukuk kadalarynyň täsir etmeginden azat bolup bilmezler. Hukuk ähmiýetli hakyky ýagdaýlaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny bilen raýat-hukuk kadalary raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döremegini, üýtgemegini we bes edilmegini baglanyşdyrýarlar. Şol sebäpdenem, eger-de raýat-hukuk kadasy we raýat hukuk subýektliligi raýat-hukuk gatnaşygynyň döremeginiň umumy esaslaryna degişli bolsa, ýuridik fakt onuň döremeginiň takyk esasy bolup durýar.

Raýat-hukuk kadasynyň raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özlerni alyp barylaryna täsir etmegi ol gatnaşyklar döranden soň hem dowam edýär. Çünki raýat-hukuk kadasy hukuk gatnaşygynyň gatnaşyjysy hökmünde ygtyýarly şahsyň özüni alyp barşynyň mümkin bolan çägin berkitmek bilen, onuň kanun tarapyndan goralýan bähbitleriniň kanagatlandyrylmagyny hukuk taýdan üpjün edýär.

Şeýlelikde, raýat-hukuk kadalary we raýat-hukuk gatnaşyklary biri-biri bilen berk arabaglanyşykda durup, raýat-hukuk gatnaşyklary raýat-hukuk kadalary bolmazdan we degişli hakyky hukuk ýagdaýlar (ýuridik faktlar) emele gelmezden döräp bilmeýär.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny oňa gatnaşyjylaryň hukuklarynyň we borçlarynyň jemidir. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny kanun arkaly kesgitlenýär. Mysal üçin, TRK-nyň 993–1026-njy maddalaryny, şeýle-de ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak baradaky 1027–1050-nji maddalaryny görkezmek bolar. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde haryt-pul gatnaşyklarynyň esasy böleginiň mazmuny gatnaşyjylaryň baglaşýan şertnamalary bilen beýan edilýär. Raýat-hukuk gatnaşygynyň mazmunynyň kanunalaýyklygy onuň hakyky bolmagynyň esasy şertleriniň biridir.

§ 3. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri

Raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklary ol ýa-da beýleki alamatlary boýunça birnäçe görnüşlere bölünýärler. Adatça, raýat-hukuk gatnaşyklary görnüşlere bölünende, dürli maddy we maddy däl eşretler bilen bagly özüni alyp barylş hereketlerini we wakalary nazara almak zerurdyr.

Şu nukdaýnazardan hem, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny boýunça şu görnüşleriniň bardygyny bellemek bolar: emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuk gatnaşyklary; absolýut we otnositel raýat-hukuk gatnaşyklary; emläk we borçnama raýat-hukuk gatnaşyklary; guramaçylyk raýat-hukuk gatnaşyklary.

Emläkleýin raýat-hukuk gatnaşyklary, bellenip geçilişi ýaly, haryt-pul häsiýetli bolup durýarlar. Bu gatnaşyklarda taraplar hukuk taýdan deňdirler we şol sebäpli-de olaryň hukuk gatnaşyklaryna girmeklerinde olaryň erk-islegleri kesgitleýji ähmiýete eýedir. Şu häsiýetli alamatlary bilenem olar emläkleýin däl şahsy gatnaşyklardan tapawutlanýarlar.

Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň iki görnüşi bardyr:

- emläk bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar;
- emläk bilen bagly bolmadyk emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar.

Emläk bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar, intellektual eýeçiligiň obýektlerini (ylym, edebiyat we sungat eserlerini, oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, peýdaly nusgalary, EHM üçin programmalary we ş.m.) döretmegiň netijesinde ýüze çykyan gatnaşyklardyr, şeýle hem harytlary hem-de olary öndürijileri şahslaşdyrmagyň (indiwiđuallaşdyrmagyň) serişdeleri (haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary, firmalaryň atlary we ş.m.) bilen bagly gatnaşyklardyr. Emläk bilen bagly bolmadyk emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar bolsa, fiziki we ýuridik şahslaryň at-abraýy, mertebesi, iş abraýy bilen bagly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklardyr.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň ählisi öz tebigaty boýunça absolýut we otnositel raýat-hukuk gatnaşyklara bölünýärler. Absolýut raýat-hukuk gatnaşyklarynda takyk, hukukly şahslara borçly şahslaryň näbelli topary garşy durýar. Olar hukukly şahslara özlerine degişli hukuklaryny we gaýry kanuny bähbitlerini amala aşyrmaga päsgelçilik döretmezlige hem-de kesekiniň hukuklaryna kast etmezlige borçly bolup durýarlar. Mysal üçin, eýeçilik hukuk gatnaşyklary absolýut hukuk gatnaşyklar hasaplanýar. Eýäniň öz zadyna eýelik etmegi, zadyndand peýdalanmagy, zada erk etmegi üçin hiç kim oňa päsgelçilik bermeli däl, onuň eýeçiligine hyýanat etmeli däl diýmek, eýeçilik gatnaşyklarynda eýe bilen gatnaşykda näbelli şahslaryň topary durýar; awtorlyk hukuk gatnaşygyna eseriň awtory bolan şahs babatda onuň töweregindäki ähli şahslar borçly şahs bolup durýarlar, ýagny olar awtoryň hukuklaryna hyýanat etmekden saklanmaga borçludyr. Awtoryň eserini bikanun ulanýan her bir şahs, şol eser babatda awtora degişli hukuklary bozýar.

Absolýut raýat-hukuk gatnaşyklaryndan tapawutlylykda otnositel raýat-hukuk gatnaşyklarynyň anyk subýekt düzümi bolýar. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň bu görnüşinde ygtyýarly şahsa takyk kesgitlenen sandaky borçly şahslar garşy durýarlar. Şeýle raýat-hukuk gatnaşygynyň üsti bilen biri-biri bilen gyzyklanýan takyk taraplaryň arasynda zerur arabaglanyşyk ýola goýulýar hem-de olaryň subýektiw hukuklarynyň we borçlarynyň mazmuny kesgitlenýär. Otnositel ra-

ýat-hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri juda köp, sebäbi oňa şertnamalaýyn hukuk gatnaşyklary, oýlap tapyşlary we eserleri aýrybaşgalaşdyrmagyň netijesinde emele gelyän hukuk gatnaşyklary, raýat-hukuk gorag çärelerini durmuşa geçirmek boýunça hukuk gatnaşyklary we ş.m. degişlidir.

Absolýut we otnositel raýat-hukuk gatnaşyklaryny biri-birinden aýyl-saýyl etmegiň tejribede örän wajyp ähmiýeti bardyr. Sebäbi bellenilişi ýaly, absolýut raýat-hukuk gatnaşyklarynda ygtyýarly şahsyň garşysyna näbelli taraplar durýar, diýmek raýat-hukuk jogapkärçilik çäresi-de islendik şahs babatda ulanylyp bilner. Otnositel raýat-hukuk gatnaşygynda bolsa ygtyýarly şahsyň hukuklary diňe şol hukuk gatnaşygynda gatnaşýan takyk şahs (ýa-da şahslar) tarapyndan bozulyp bilinýär, diýmek bu ýagdaýda raýat-hukuk temmi çäresi hem diňe ygtyýarly şahsyň kanuny bähbitlerini kanagatlandyrmaga borçly şahs babatda ulanylyp bilner.

Emläk raýat-hukuk gatnaşyklarynyň üsti bilen maddy we maddy däl eşretler anyk şahslarda berkidilýärler. Maddy we maddy däl eşretleriň berkidilmegi diňe bir eýeçilik hukugyny aňlatman, eýsem olaryň eýesi däl şahsyň eýelik etmeginde, peýdalanmagynda we ygtyýar etmegindäkiler aňladylyp bilner. Şeýle ýagdaýda-da maddy we maddy däl eşretleriň eýesi däl şahsyň hukuklary dürli kast etmelerden edil olaryň eýesiniň hukuklary ýaly goralýar. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, bu hatda emlägiň eýesi bolmadyk, ýöne eýeçilik obýektine hojalygy doly ýöretmek, operatiw dolandyrmak hukugy esasynda ýa-da kanunda we şertnamada göz önünde tutulan başga esaslara görä eýelik edýän adama hem degişlidir, şol şahsyň öz eýelik edýän emlägini emläk eýesiniň özünden goramaga hem haky bardyr («Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanunyň 25-nji maddasy-na seret).

Eýelik ediji şahsyň bähbitleri emläkleriň dürli peýdaly häsiýetlerini almak we özüne siňdirmek (ulanmak) arkaly kanagatlandyrylýar. Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynda welin, ygtyýarly şahsyň bähbitleri diňe borçly şahs tarapyndan oňa belli maddy eşretleriň berilmegi arkaly kanagatlandyrylyp bilinýär.

Eýeçilik gatnaşyklary özleriniň tebigaty boýunça absolýut gatnaşyklar bolup durýarlar, sebäbi olarda takyk ygtyýarly şahslara, kesekiniň emlägine hukuga garşy kast etmelerden saklanmaga borçly bolan şahslaryň nämälim topary garşy durýar. Şertnama gatnaşyklary bolsa olardan tapawutlylykda, takyk subýekt düzümi bar bolan otnositel raýat-hukuk gatnaşyklarydyr. Çünki borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynda, düzgün bolşuna görä, borçnamany ýerine ýetirmek barada talap şol gatnaşyga gatnaşygy anyk borçly şahsa (shahslara) bildirilýär.

Bir tarapy beýlekisine dolandyryş tertibinde tabynlykda durmaýan we taraplaryň deňliginiň esasynda guralýan hem-de raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän guramaçylyk gatnaşyklaryna mazmuny boýunça raýat-hukuk gat-

naşyklary hökmünde garalýar. Emläkleýin we emläkleýin däl şahsy raýat-hukuk gatnaşyklaryndan tapawutlylykda, guramaçylyk-hukuk gatnaşyklary özboluşly gönükdirilenlik häsiýetine eýedir. Olaryň wezipesi taraplaryň arasynda emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary döretmegi we tertibe salmagy, olaryň arasynda anyk hukuk we durmuşy arabaglanyşygy ýola goýmagy guramakdan ybaratdyr. Käbir ýagdaýlarda guramaçylyk-hukuk gatnaşyklarynyň maksady bellibir hukuk düzümleri gurluşyny döretmekden hem ybarat bolup bilýär. Mysal üçin, toparlaýyn (korporatiw) işi ýola goýmagyň we herekete girizmegiň dowamynda ýüze çykyan jemgyýetçilik gatnaşyklary.

§ 4. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri

Subýektler hukuk gatnaşyklarynyň islendik görnüşiniň düzümleri bölegi bolup durýar. Çünki belenip geçilişi ýaly, hukuk gatnaşygy jemgyýetçilik gatnaşygynyň hukuk kadasy bilen düzgünleşdirilmesiniň esasynda ýüze çykýar, jemgyýetçilik gatnaşygy bolsa diňe şahslaryň (fiziki şahs, ýuridik şahs, döwlet) arasynda ýüze çykyp bilýär. Diýmek, ygtyýarlyklara eýe bolan we borçlar üstüne ýüklenen belibir subýektleriň bolmagy hukuk gatnaşygynyň bolmagynyň hökmany şertidir. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň beýleki käbir hukuk gatnaşyklaryndan (mysal üçin, jenaýat-hukuk gatnaşyklary) tapawutly alamaty, onuň subýekt düzümine diňe adamlar (fiziki şahslar) girmän, eýsem ýuridik şahslar we döwlet (onuň düzümleri) hem girýärler (Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 2-nji maddasynyň 3, 4-nji bentlerine seret).

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri bolup bilýärler: Türkmenistanyň raýatlary; daşary ýurtlaryň raýatlary; raýatlygy bolmadyk adamlar; Türkmenistanyň ýuridik şahslary; daşary ýurtlaryň ýuridik şahslary; Türkmenistan döwleti we onuň düzümleri; ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary.

Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylar subýektiw hukuklara we borçlara eýelik edijiler bolup durýandyklary bilen häsiýetlendirilýär. Subýekt bolmak ukýby ýa-da hukuk subýektliligi fiziki we ýuridik şahslaryň anyk jemgyýetçilik-hukuk häsiýeti bolmak bilen, olaryň hukuk ukyplylygynyň, kämillik ukyplylygynyň hem-de jogapkärçilige ukyplylygynyň üsti bilen beýan edilýär. Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylar hökmünde Türkmenistan döwletiniň, onuň düzümleri birlikleriniň hem-de ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň jemgyýetçilik-hukuk häsiýeti bolsa, olaryň hereket edýän kanunçylykda berkidilen hukuk ýagdaýy (ygtyýarlyklary) bilen beýan edilýär.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň hukuk ukyplylygy, kämillik ukyplylygy hem-de jogapkärçilige ukyplylygy barada şu okuw kitabyňyň degişli bablarynda giňişleýin beýan edilýär.

Raýat hukugynyň subýektleriniň içinde esasy orun fiziki şahslara degişlidir. Şonuň üçin hem Türkmenistanyň raýat hukugynyň kanunçylyk esasyňy özünde jemleýän TRK-nyň 19, 47-nji maddalaryny öz içine alýan 2-nji bölüminiň 1-nji baby fiziki şahslara bagyşlanýar. Şeýle-de milli kanunçylyk ulgamynda Türkmenistanda fiziki şahslaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän ýörite kanunlaryň hem birnäçesi hereket edýär.

1. Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän kanunlaryň biri «Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunydyr. Bu kanun 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul edildi. Ol raýatlygy edinmek, saklamak, üýtgetmek we ýatymak, şonuň bilen baglanyşykly birnäçe düzgünleri öz içine alýar. Türkmenistanyň raýatlygy Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň möhüm alamaty bolup, ol adamyň döwlete degişlidigini hem-de döwlet bilen adamyň arasyndaky durnukly häsiýetdäki hukuk gatnaşygyny, olaryň özara hukuklary bilen borçlarynyň bütin jemini kesgitleýär.

2. 2011-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» ýörite kanun kabul edildi. Bu kanunyň kabul edilmegi daşary ýurtlar bilen Türkmenistanyň gatnaşyklarynyň hemme taraplaýyn has ýygjamlaşmagyny we ösmegini üpjün etdi, şonuň netijesinde-de biziň ýurdumyza daşary ýurtlularyň ýygy-ýygýdan gelip gitmekleri bilen olaryň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän raýat, maşgala, zähmet, dolandyryş, jenaýat we beýleki meseleler bilen baglanyşykly gatnaşyklar düzgünleşdirildi. Bu Kanunda Türkmenistan döwletiniň daşary ýurtlular bilen baglanyşykly gatnaşyklary halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynadyr-ýörelgelerine laýyklykda düzgünleşdirilýär.

Agzalan kanunalaýyklykda Türkmenistanyň raýatlary bolmadyk hem-de özüniň daşary ýurt döwletiniň raýatlygyna degişliliginiň subutnamalary bar bolan adamlar, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary diýlip ykrar edilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlaryna kanunda göz önünde tutulan hukuklar we azatlyklar kepillendirilýär. Eger Türkmenistanyň Konstitusiyasyndan we Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalaryndan başga zat gelip çykmaýan bolsa, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar, Türkmenistanyň raýatlarynyky ýaly hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar hem-de birmeňzeş borçlary berjaý edýärler. Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary gelip çykyşyna, sosial we emläk ýagdaýyna, haýsy jynsa we millete degişliligine, aýal-erkekligine, bilimine,

diline, dine bolan garaýşyna, meşgullanýan işiniň kysmyna we häsiýetine hem-de beýleki ýagdaýlara garamazdan, kanunyň öňünde deňdirler. Eger Türkmenistanyň kanunlaryndan başga zat gelip çykmaýan bolsa, agzalan kanunyň düzgünleri Türkmenistanda raýatlygy bolmadyk adamlara hem degişlidir («Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 3-nji maddasy).

3. 1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda kabul edilen 2011-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda üýtgetmeler we goşmaçalar girizilen «Bosgunlar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny hem Türkmenistanda fiziki şahslaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän möhüm kadalaşdyryjy hukuk namalaryň biridir. Bu kanun adamy bosgun diýip ykrar etmegiň tertibini we şertlerini, olaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýär, bosgunlaryň hukuklaryny goramagyň hukuk, ykdysady we durmuş kepilliklerini belleýär.

4. 2012-nji ýylyň 2-nji aprelinda kabul edilen «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň Kanuny hem fiziki şahslaryň hukuk ýagdaýyna täsir edýän kanunçylyk namalarynyň biridir. Bu kanun halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlarynyň, daşary ýurt raýatlarynyň, raýatlygy bolmadyk adamlaryň Türkmenistana gelmeginiň, onuň çäginde bolmagynyň we Türkmenistandan gitmeginiň tertibini belleýär, Türkmenistanda migrasiýa ýagdaýlarynyň çygyndaky hukuk gatnaşyklaryny, Türkmenistanda migrasiýa ýagdaýlaryny düzgünleşdirmek boýunça Türkmenistanyň döwlet edaralarynyň ygtyýarlygyny kesgitleýär.

Umuman, bellenip geçilişi ýaly, raýatlar, raýatlygy bolmadyk adamlar, daşary ýurtlular, ýagny fiziki şahslar, raýat-hukuk gatnaşyklaryna yzygiderli gatnaşýarlar. Mysal üçin, her gün diýen ýaly dükandan azyk önümlerini we beýleki harytlary satyn alýarlar, hojalyk hyzmatlaryndan, ulaglaryň hyzmatyndan peýdalanýarlar we beýleki dürli geleşikleri baglaýýarlar. Diýmek, haryt-pul, ýagny raýat-hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary bolýarlar.

§ 5. Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň subýektiw hukuklary we borçlary

Hukuk gatnaşygynyň amala aşyrylmagy netijesinde, bu hukuk gatnaşygynyň taraplarynyň anyk haky-subýektiw hukugy hem-de ýuridik borjy durmuşa geçirilýär. Hak-subýektiw hukuk – bu hukuk gatnaşygyna gatnaşyjynyň, şol hukuk gatnaşygyna beýleki gatnaşyjylaryň ýuridik borçlary bilen üpjün edilen, anyk maddy ýa-da maddy däl eşrete ýetmek üçin ýeterlik, mümkin bolan özüni alyp barşynyň ölçegidir. Şahsyň haky-subýektiw hukuklary edil onuň anyk hukuklary (ygtyýarlyklary) ýaly hereket edýän umumy häsiýetli we abstrakt hukuk ka-

dalarynyň esasynda döreýärler. Hakyň-subýektiw hukugyň hukuk taýdan üpjün edilmegi, işjeň oňyn hereketleri amala aşyrmak, borçly tarapdan degişli özüni alyp barşy talap etmek, beýleki tarap borçlaryny berjaý etmedik halatynda, döwletin mejbur ediji güýjüniň kömeginden peýdalanmak mümkinçiliginde ýüze çykýar.

Ýuridik borç – bu borçly tarapyň hukuk gatnaşygynyň hukukly tarapynyň bähbitlerini kanagatlandyrmagyna gönükdirilen hökmany özüni alyp barşynyň hukuk kadalarynda göz önünde tutulan görnüşi we ölçegidir. Ýuridik borçlar, şahsyň hukuk gatnaşygynyň beýleki tarapy babatda kanunda (şertnamada) göz önünde tutulan işjeň oňyn hereketleri amala aşyrmaga bolan zerurlygyndan (borjundan), şahsyň bellibir hereketleri amala aşyrmakdan saklanmaga bolan zerurlygyndan (borjundan), şahsyň bellenilen hereketleri amala aşyrmadygy üçin jogapkärçilik çekmek zerurlygyndan (borjundan) ybaratdyr.

Hukuk, obýektiw manyda hukuk kadalarynyň jemidir (obýektiw hukuk), subýektiw manyda bolsa, bellibir hukuk gatnaşygynyň anyk subýektiniň haýsydyr bir hereketleri amala aşyrmaga ýa-da amala aşyrmakdan saklanmaga bolan hakydyr – subýektiw hukugydyr.

Şahsyň bu hakynyň subýektiw hukuk diýlip atlandyrylýandygynyň sebäbi, ol hukuk kadasy hökmünde umumy täsir ediji häsiýete eýe däl we diňe şol şahsyň özüne degişlidir. Ýöne obýektiw we subýektiw hukuklar biri-birinden üzňelikde hereket etmeýärler, olaryň arasynda berk arabaglanyşyk bar. Sebäbi, subýektiw hukugyň döremeginiň hem-de hereket etmeginiň özi obýektiw hukugyň mazmunyna we häsiýetine bagly bolup durýar. Öz gezeginde obýektiw hukugyň kadalary hem diňe olaryň esasynda bellibir subýektiw hukuklaryň döreýändigleri sebäpli hakykat ýüzünde durmuşa geçýär.

Subýektiw hukugyň ikinji bir möhüm häsiýeti, onuň diňe hukuk gatnaşygynyň düzüm bölegi bolup, şondan daşary ýüze çykyp we hereket edip bilmeýänliginden ybaratdyr. Bu ýagdaý subýektiw hukugyň obýektiw hukuk kadasynda göz önünde tutulan degişli şertler, ýagny hakyky hukuk ýagdaýlary (ýuridik faktlar) emele gelmezden, gönüden-göni obýektiw hukuk kadasyň özünden döräp bilmeýänligi bilen düşündirilýär. Mysal üçin, TRK-nyň 981-nji maddasyna laýyklykda, islendik şahs başga bir şahsy ömürlük ekläp-saklamak barada ylalaşyp biler we bu ylalaşyga laýyklykda, ömürlük ekläp-saklamagy özüne borçnama alan şahs (ekleýji) ekläp-saklamagy (eklençdäki şahsy) onuň bütün ömrüniň dowamynda üpjün etmeli bolýar. Bu umumy hukuk kadasy anyk şahs (ekleýji) bilen anyk şahsyň (eklençdäki şahsyň) arasynda kanunyň talabyna laýyklykda, ýazmaça görnüşde şertnama baglaşmak arkaly durmuşa geçirilip bilinýär. Bu ýagdaýda şertnama hakyky hukuk ýagdaýy (ýuridik fakt) hökmünde subýektiw hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykmagy üçin esas bolup hyzmat edýär. Şertnamanyň

taraplarynyň olaryň subýektiw hukuklaryna we borçlaryna laýyklykda amala aşyran özara gatnaşyklary bolsa, bu raýat-hukuk gatnaşygynyň mazmunyny emele getirýär.

Ýene-de bir bellemeli ýagdaý, subýektiw hukuklar bellibir anyk şahsa degişli raýat hukuk ukyplylygyny amala aşyrmagyň hem netijesi bolup durýarlar. Hukuk ukyplylygy hem edil obýektiw manydaky hukuk ýaly hukuklary hem-de borçlary edinmeklige bolan abstrakt hukuk, ýagny hukuk kadalary tarapyndan edinmäge ygtyýar berilýän ähli hukuklaryň hem borçlaryň möçberleýin aňlatmasy bolup durýar. Subýektiw hukuk bolsa haýsydyr bir anyk borçly şahs babatda beýleki bir anyk şahsyň ygtyýarlyklarydyr.

Subýektiw hukuga diňe haýsydyr bir borçly şahs babatda eýelik edip bolýar, edil şonuň ýaly-da diňe kimdir biri ygtyýarly şahs babatda ýuridik borçly bolup bilýär. Başgaça aýdylanda, raýat-hukuk gatnaşygy hemişe bir tarapdan-a subýektiw hukugyň, beýleki tarapdan bolsa, ýuridik borjuň biri-birinden aýrylmaz hem bütewi arabaglanyşygyny aňladýar.

§ 6. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri

Subýektler bilen bir hatarda, hukuk gatnaşygynyň ikinji bir wajyp düzüm bölegi bolsa obýekt bolup durýar. Hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri hökmünde olaryň berilmegi we ulanylmagy bilen hukuk gatnaşygynyň hukukly (ygtyýarly) edilen tarapyň bähbitleri (gyzyklanmalary) kanagatlandyrylýan maddy we maddy däl eşretler çykyş edýärler.

Şeýlelikde, hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri – bu hukuk kadalarynyň hereketiniň gönükdirilen zatlarydyr ýa-da başgaça aýdylanda, hukuk gatnaşygynyň emele gelmegine sebäp bolýan zatlardyr, hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hakykat ýüzündäki özlerini alyp barylýadyr. Şu nukdaýnazardan hukuk gatnaşyklarynyň şu aşakdakylar ýaly obýektleri bolup biler:

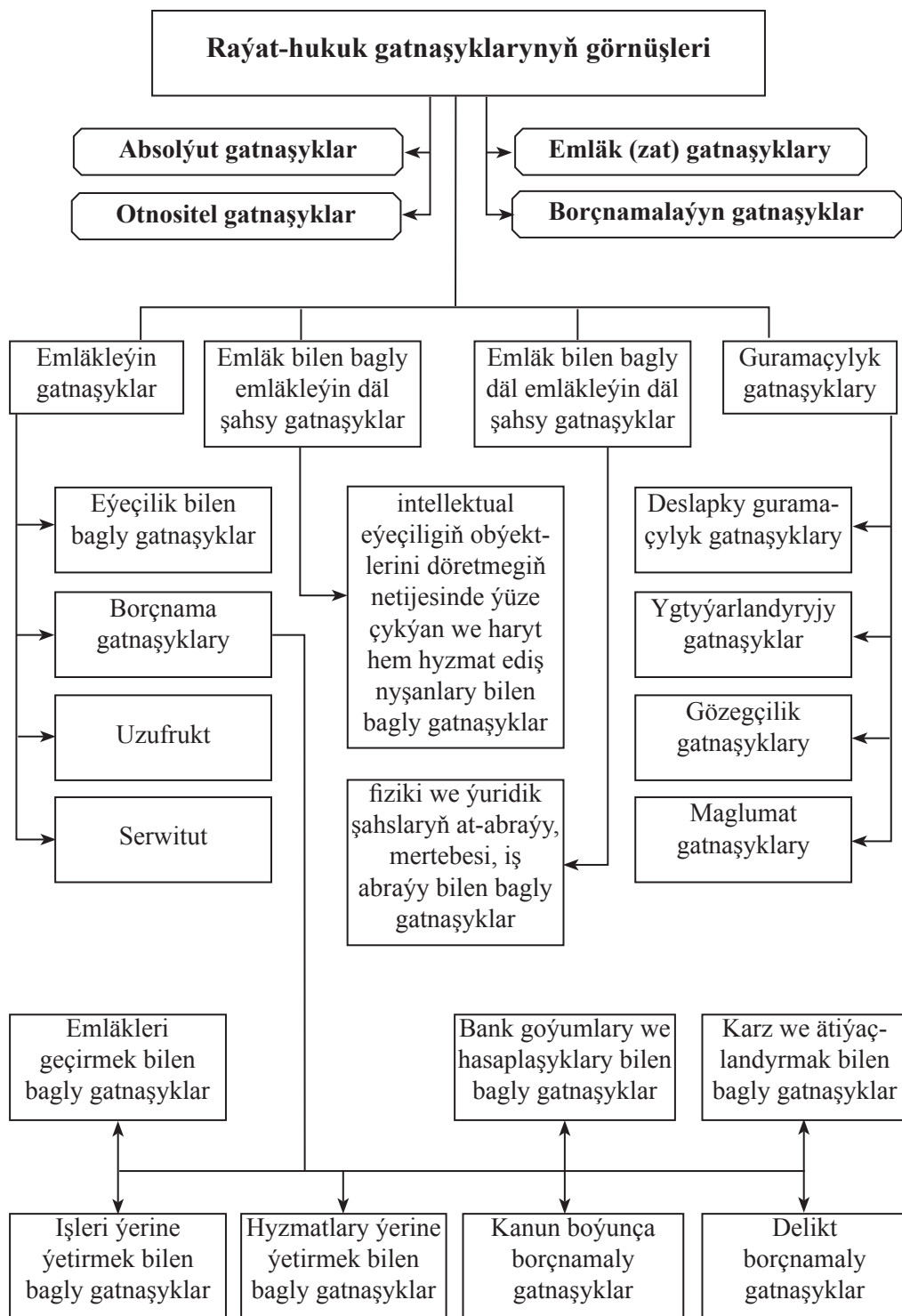
- zat, emläk, ýagny maddy gymmatlyklar (pullar we beýleki emläkler, ýagny almak-satmagyň, alyş-çalyş etmegiň, sowgat bermegiň, karz bermegiň we beýlekileriň esasyndaky zatlar);
- hyzmatlar we işleri ýerine ýetirmek barada, ýagny zähmetiň peýdaly netijesi barada. Mysal üçin, ulag hyzmatlary, ilata durmuş hyzmatlary, potrat şertnamasy boýunça hasydyr bir işiň ýerine ýetirilmeği;
- çeper döredijilik işiniň netijeleri (edebiýat, sungat, ylmy eserler, oýlap tapyşlar we ş.m.).

– emläkleýin däl şahsy eşretler: at-abraý, mertebe, hatyra, kärhananyň işjeň abraýy, şahsy durmuşynyň eldegrilmesizligi, şahsy we maşgala syry, ada bolan hukuk we beýlekiler (TRK-nyň 175-nji maddasyna seret);

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri öwrenilende, maddy we maddy däl eşretleriň raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylar tarapyndan olara täsir edilende öz-özlerinden herekete girmäge ukyply däldiklerini bellemek gerek. Diňe raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň özlerini alyp baryşlary, olara degişli bolan subýektiw hukuklary we borçlary durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär.

Raýat-hukuk kadalary we raýat-hukuk gatnaşyklary – bu diňe bir yzygiderlikleri boýunça däl-de, eýsem durmuşy hadysalara edýän täsirleriniň häsiýetleri boýunça-da jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmegiň dürli tapgyrlarydyr. Şonuň bilen baglylykda-da düzgünleşdirmegiň obýekti (bir ýagdaýda hukuk kadalary, beýleki ýagdaýda bolsa hukuk gatnaşyklary) özüne mahsus özboluşly aýratynlyga eýedir. Hukuk kadasynyň obýekti diýlende, hukuk kadasynyň düzgünleşdirýän predmeti, ýagny jemgyýetçilik gatnaşyklary göz önünde tutulýar. Hukuk gatnaşygynyň obýekti bolsa onuň täsir edýän hadysasy (zady) bolup durýar. Diňe adamyň özüni alyp barşy hukuk gatnaşygynyň täsir etmegi zerarly herekete girmäge, ýagny döremäge, üýtgemäge we bes edilmäge ukyply bolandygy üçinem, şol hem onuň obýektidir.

Gysgaça aýdylanda, raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklary (emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar) – bu erk-islegli hem düşüňjeli (hereket ýa-da hereketsizlik arkaly amala aşyrylýan) gatnaşyklardyr. Hukuk raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özlerini alyp baryşlaryna täsir etmek bilen, şol jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Hukuk gatnaşyklary hukuk kadalarynyň esasynda döräp, hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan fiziki şahslaryň özlerini alyp baryşlaryny şahsylaşdyrýarlar (indiwiidualaşdyrýarlar) we olara hakyky (real) häsiýet berýär. Şeýlelik bilen raýat-hukuk kadalarynyň we raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleriniň daşky galyplary we mazmuny boýunça örän köp meňzeşlikleri bardyr, ýagny, ahyrky netije-de hukuk kadalarynyň hem, hukuk gatnaşyklarynyň hem obýekti kanuny berjaý etmek boýunça ýa-da şertnamanyň talaplaryny berjaý etmek boýunça şahslaryň özlerini alyp baryşlary bolup durýar. Görkezilen alamatlara laýyk gelmeýän emläkleýin şeýle hem emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar, raýat kanunçylygy bilen düzgünleşdirilmeyär, hususanda, ýuridiki taýdan deň bolmadyk subýektleri (gatnaşyjylary) bolan salgyt we maliýe gatnaşyklary raýat-hukuk gatnaşyklary hasaplanmaýar. Şeýlelik bilen raýat kanunçylygy bir tarapyň beýleki tarapa tabynlygy bilen baglanşykly bolan gatnaşyklar üçin ulanylmaýar.

IV bap

RAÝAT HUKUKLARYNYŇ WE BORÇLARYNYŇ ÝÜZE ÇYKMAGYNYŇ ESASLARY

§ 1. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary barada düşünje

Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň, üýtgemeginiň ýa-da bes edilmeginiň esaslary barada aýdylanda, ilkinji nobatda olaryň (hukuklaryň we borçlaryň) kanunlarda göz önünde tutulan esaslarda, şeýle hem kanunlarda göz önünde tutulmadyk, emma raýat kanunlarynyň umumy başlangyçlaryna we many-syna görä raýat hukuklaryny we borçlaryny döredýän fiziki we ýuridik şahslaryň hereketleriniň esasynda ýüze çykýandygyny belläp geçmelidir¹. Kanunalaýyklykda, raýat hukuklary we borçlary şu aşakdaky esaslarda ýüze çykýar:

- kanunda göz önünde tutulan şertnamalaryň we beýleki geleşikleriň esasynda, sonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalaryň we beýleki geleşikleriň esasynda;
- raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary hökmünde kanunda göz önünde tutulan döwlet edaralarynyň we öz-özünü dolandyryşyň ýerli edaralarynyň namalarynyň esasynda;
- raýat hukuklaryny we borçlaryny belleýän kazyýet çözgütleriniň esasynda;
- kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi döretmegiň we edinmegiň netijesinde;
- ylym, edebiýat, sungat eserlerini döretmegiň, oýlap tapyşlaryň we intellektual işiniň beýleki netijeleriniň esasynda;
- başga şahsa zyýan ýetirilmegi sebäpli;
- esassyz baýlaşmak sebäpli;
- fiziki we ýuridik şahslaryň gaýry hereketleri sebäpli;
- kanunlar boýunça raýat hukuk netijeleriniň başlanmagy bilen baglanyşdyrylýan wakalaryň esasynda.

Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň her biri barada aýratynlykda durlup geçilende şu aşakdakylary görkezmek bolar:

I. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmaklarynyň esaslarynyň has giňden ýaýran görnüşleriniň ilkinjileriniň biri-de hukuklaryň we borçlaryň kanunda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 8-nji madda.

göz önünde tutulan şertnamalaryň we beýleki geleşikleriň esasynda, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalaryň we beýleki geleşikleriň esasynda ýüze çykmagydyr. Mälim bolşy ýaly, islendik täjirçilik meýilnamalarynyň durmuşa geçirilmegi ylalaşyklary düzmezden we şertnamalary baglaşmazdan mümkin däl. Çünki şertnama – bu telekeçilik bilen meşgullanýan adamlaryň çen bilen edýän pikirleriniň we hasaplamalarynyň, olaryň peýda gazanmaga bolan ymtlyşynyň beýan edilýän görnüşidir¹. Taraplaryň özara baglanyşylyan geleşikleriniň (şertnamalarynyň) köp bölegi Kodeksde göz önünde tutulan. Şonuň üçin hem, baglaşylyan şertnamalar we beýleki geleşikler onda berkidilen talaplara laýyklykda baglaşylan bolsa, onda ol raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagy üçin esas hökmünde seredilmäge degişlidir. Emma muňa garamazdan, kähallatlarda Kodeksde göz önünde tutulmadyk şertnamalara hem duş gelmek bolýar. Şoňa görä-de raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagy üçin esas bolup bilýän şertnamalaryň we beýleki geleşikleriň TRK-da berkidilen sanawy gutarnykly diýlip hasap edilmeyär. Şol sebäpli-de, kanun çykaryjy şertnamalaryň kanuna garşy gelmeýänleriniň hem, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagy üçin esas bolup bilýändigini belläp geçýär.

Adatça, şertnamalar ýa-da beýleki geleşikler azyndan iki şahsyň arasynda, ýagny ikitaraplaýyn esaslarda baglaşylýar. Emma kähallatlarda geleşikler birtaraplaýyn esaslarda hem baglaşylan bolup bilýär. Birtaraplaýyn baglaşylyan geleşiklere mysal hökmünde wesýetnama esasynda miras hukugynyň ýüze çykmagyny (TRK-nyň 1103-nji maddasy) ýa-da ynanç hatynyň berilmegini (TRK-nyň 128-nji maddasy) görkezmek bolar. Şonuň üçin hem birtaraplaýyn esasyda baglaşylyan geleşikleriň netijesinde hukuklaryň ýüze çykmagy üçin, diňe bir şahsyň isleginiň bolmaklygy ýeterlidir.

II. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň indiki esaslary bol-sa, ol hukuklaryň we borçlaryň kanunda göz önünde tutulan döwlet edaralarynyň we öz-özüňi dolandyryşyň ýerli edaralarynyň namalarynyň esasynda ýüze çykmagydyr. Belli bolşy ýaly, kanun çykaryjy, hukuklaryň we borçlaryň döwlet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň maksatlaýyn hereketleriniň esasynda döremek mümkinçiligini-de aradan aýyrmaýar. Şoňa görä-de olaryň raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde çykarylýan resminamalara dolandyryş ýa-da korporatiw namalar diýlip atlandyrylýar. Oňa raýat hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde kanunda we beýleki hukuk resminamalarynda göz önünde tutulan döwlet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň resminamalary degişlidir. Şeýle resminamalar

¹ *Nuryýew Ý.* Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň esaslary, Türkmenistanyň raýat kanunçylygy //Türkmenistanyň Kanunçylygynyň esaslary – okuw kitaby.// – A .: 2010. 175-nji sah.

kadalaşdyryjy hukuk resminamasy däl-de, diňe bir anyk subýektiň hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagyna gös-göni (bellibir salga) gönükdirilen resminama hökmünde seredilýändir. Mysal üçin, Ýer hakyndaky Türkmenistanyň Kodeksiniň 13-nji maddasynda etraplaryň (şäherleriň) häkimlikleri, Türkmenistanyň raýatlarynyň maşgalalarynyň eýeçiligine şahsy kömekçi hojalygyny alyp barmak – mellek ýeri we özbaşdak ýaşayş jaýyny gurmak üçin ýer böleklerini bermek barada karar kabul edýärler ýa-da Ýaşayş jaý Kodeksiniň 14-nji maddasynyň 6-njy bendine laýyklykda, häkimlik, raýatlara özleriniň tabynlygynda durýan öýlerden ýaşayş jaýlaryny bermek barada çözüň kabul edýärler. Şonuň üçin hem bu çözüde, kadalaşdyryjy häsiýetli bolmadyk dolandyryş (administratiw) namasy diýilýär. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynda, üýtgemeginde we bes edilmeginde, ýuridik hereketleriň, wakalaryň we hukuklaryň döwlet tarapyndan resmileşdirilmeginiň (hasaba alynmagynyň) dowamynda düzülýän (çykarylýan, berilýän) dolandyryş resminamalarynyň hem wajyp ähmiýeti bardyr. Şeýle resmileşdirmek kanun tarapyndan bellenilen ýagdaýlarda talap edilýär. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, döwlet resmileşdirilişine (hasaba alnyşyna) degişli edilýärler:

- hereket etmeýän zatlar bolan hukuk we olar bilen baglanyşykly geleşikler;
- raýatlyk ýagdaýynyň namalary (doguş, nika baglaşmak, nikany bozmak, perzentlige almak, atalygyny kesgitlemek, adyny üýtgetmek we adamyň ölümi).

Döwlet resmileşdirilişi (hasaba alnyşy) ýuridik şahsyň esaslandyryjy resminamalary üýtgedilende hem hökmandyr. Döwlet resmileşdirilişi (hasaba alnyşy) kanunda we beýleki hukuk namalarda göz önünde tutulandyr. Hereketiň, wakanyň ýa-da hukugyň döwlet resmileşdirilişi (hasaba alnyşy) olary jemagat önünde hakky edýändir.

III. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň kazyýet çözümleriniň esasynda ýüze çykmagy. Kazyýet çözüdi – bu birinji basgançakly kazyýetiň işiň düýp manysy boýunça çykarýan kararlarydyr. Ol döwletiň adyndan çykarylýar we onuň bilen işiň birinji basgançakly kazyýetde seljerilişi tamamlanýar¹. Kazyýetiň öz çözüdi esasynda raýat hukuklaryny we borçlaryny kesgitlemeklige bolan hukuklary TRK-nyň birnäçe maddalarynda berkidilýär. Muňa eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakyndaky ýa-da umumy paýly eýeçilikde duran zatdan peýdalanmaklygyň tertibini kesgitlemek ýa-da ony bölmek hakyndaky kazyýet çözümlerini mysal hökmünde görkezmek bolar.

Mälim bolşy ýaly, umumy emlägi bölmek hakynda raýat işlerine seredýän kazyýetiň çözüdi, elmydama umumy eýeçilik gatnaşyklary boýunça hukuklaryň tamamlanmagy, şeýle hem şol eýeçilik boýunça aýratyn hukuklaryň we borçlaryň

¹ T. Goçyýew, S. Ataýew, A. Çaryýew. Arbitraž iş ýöredişi. Okuw kitaby. – A: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 276-njy sah.

ýüze çykmagy üçin esas hökmünde çykyş edýär. Şonuň üçin hem raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynda, kazyýet çözgütleriniň ähmiýeti örän uludyr.

IV. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmaklarynyň kanuny esaslarynyň ýene biri kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi döretmegiň we edinmegiň netijesinde ýüze çykmagydyr. TRK-nyň 8-nji maddasynda berkidilen bu hukuk kadasy, fiziki we ýuridik şahslaryň kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi döretmäge we ony edinmäge bolan giň mümkinçiliklerinden gelip çykýar. Muňa mysal edip, hususy ýaşaýyş jaýyň gurluşygyny gadagan edilmedik ýerlerde gurulmagyny ýa-da ýabany ir-iýmişleriň ýygnalmagyny görkezmek bolar. TRK-nyň 186-njy maddasynda laýyklykda bolsa, eger şahs baş ýylyň dowamynda öz zady hökmünde gozgalýan zada üznüksiz eýelik edip gelen bolsa, onda ol şol zat barada eýeçilik hukugyny (hukuk ediniş wagt möhleti) edinýär.

V. Kanunalaýyklykda, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmaklarynyň esaslarynyň ýüze çykmagyna ylym, edebiýat, sungat eserlerini döretmegiň, oýlap tapyşlaryň we intellektual işiň netijesi hem degişli edilýär. Mälim bolşy ýaly, bu hereketler, ýagny ylym, edebiýat, sungat eserlerini döretmegiň, oýlap tapyşlaryň we intellektual işler, geleşik hökmünde seredilmeýär. Sebäbi, bu ýerde raýat hukuklary we borçlary intellektual eýeçiligiň obýektiniň döredilmegi esasynda ýüze çykýar. Çünki ylym, edebiýat we sungat eserlerini döretmek fakty awtorlyk hukugyny ýüze çykarýan bolsa, oýlap tapyşlar, peýdaly nusgalar diňe intellektual eýeçilik boýunça döwlet ýerine ýetiriji edaralaryndan görkezilen tehniki çözgütlere patent bermekligi talap etmek hukugyny döredýär. Diňe patenti alandan soň oýlap tapyşyň awtory bu intellektual işiň netijesine aýratyn hukuga eýe bolýar. Şeýlelikde, döredijilik işiň netijesi dürli görnüşde raýat-hukuk netijeliligi döredip bilýär.

VI. Raýat hukuklaryny we borçlaryny ýüze çykarmagyna getirýän hereketleriň hataryna beýleki şahsyýete we onuň zadyna zyýan ýetirýän hereketler hem degişlidir. Şunuň ýaly borçnamalaryň görnüşleri delikt diýlip atlandyrylýar we ol TRK-nyň 1027–1051-nji maddalary bilen düzgünleşdirilýär.

VII. Kanun çykaryjy esassyz baýlaşmaklygyň netijesini hem raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde kesgitleýär. Esassyz baýlaşmaklyga degişli edilen aýratyn ölçegler TRK-nyň 1016–1026-njy maddalarynda göz önünde tutulýar. Muňa mysal edip, kärhananyň ýalňyşlyk bilen, ýagny tötänlikde geçirilen pul serişdelerini peýdalanmaklygyny we ş.m. görkezmek bolar.

VIII. TRK-a raýat hukuklarynyň we borçlarynyň fiziki we ýuridik şahslaryň gaýry hereketleri sebäpli ýüze çykmagynyň mümkindigini hem göz önünde tutýar. Hukuk edebiýatlarynda gaýry hereketlere tapyndyny (TRK-nyň 214-nji maddasy), humy «gazna tapmak» (TRK-nyň 215-nji maddasy), materiallary gaýtadan işlemekligi we täzelemekligi (TRK-nyň 217-nji maddasy) degişli edýär. Gaý-

ry hereketleriň netijesi diýlip, ol ýa-da beýleki meňzeş ýagdaýlarda ýüze çykan gatnaşyklar, şonuň ýaly-da meňzeş gatnaşyklary belleýän kadalar bilen (kanun meňzeşligi), eger-de onuň ýaly kadalar bolmasa onda raýat kanunçylygynyň umumy başlangyjy bilen (hukuk meňzeşligi) kadalaşdyrmalydyr.

IX. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, kanunlar boýunça raýat hukuk netijeleriniň başlanmagy bilen baglanyşdyrylýan wakalar hem raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagy üçin esas hökmünde çykyş edýärler. Mälim bolşy ýaly, raýat hukuk netijeleriniň başlanmagyna kanun çykaryjy ýuridik fakt hökmünde seredýär. Ýuridik faktlara wakalar (hadysalar), ýagny adamyň erk-islegine bagly bolmazdan hakykatda bolup geçýän hadysalar degişlidir. Hukuklara we borçlara eýe bolmaklygyň esasy bolup durýan wakalaryň hataryna bolsa, dogulmak, kesgitli ýaşa ýetmek, adamyň ölümi ýaly wakalary degişli edýärler. Mysal üçin, tebigy wakalar: adamyň ölümi – mirasdarlaryň miras hukugyny döredýär, ölen adamyň gatnaşan borçnamalary boýunça borçnamalary ýatyrýar. Ýer yranmasy (titremesi), ýyldyrym urmasy bilen dörän ýangynyň netijesinde ýaşayş jaýynyň ýykylmagy, ätiýaçlandyryş tölegleri bilen üpjün ediler ýaly, ýaşayş jaýyny ätiýaçlandyran adama ätiýaçlyk töleglerini almaklyga hukuk döredýär. Ýöne şu ýerde wakalaryň otnositel hem bolup bilýändigini göz önünde tutmak gerek, çünki şeýle hadysalar subýektleriň erk-islegi boýunça döredýär, ýöne olaryň erk-islegine bagly bolmazdan olar ösýär we üýtgeýär. Haçanda, raýat-hukuk netijeleriniň ýüze çykmagynyň sebäbi bolup otnositel wakalar çykyş edýän bolsa, onda elmydama dörän netijäniň adamyň hereketi bilen, ýagny sebäbiň netije bilen baglanyşygynyň bardygy meselesini çözmeklik talap edilýär.

Möhletler ýaly hakyky hukuk ýagdaýlary (ýuridik faktlar) hem otnositel wakalara golaý bolup durýar. Möhletler özüniň gelip çykyşy boýunça subýektleriň ýa-da kanun çykaryjynyň erk-islegine bagly bolýar, ýöne möhletleriň geçmegi wagtyň geçmeginiň obýektiw kanunlaryna tabyndyr.

Kanun çykaryjy TRK-da raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň sanawyny berende Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň esasy başlangyjy bolan «kanunda gadagan edilmedik hereketleriň ählisine rugsat berilýär» diýen ýörelgeden ugur alýar. Şoňa görä-de TRK-nyň 8-nji maddasynda görkezilen raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döremeginiň esaslarynyň sanawy gutarnykly dälidir. Görkezilenleriň esasynda hem raýat kanunçylygynyň hukuk tebigatyna, umumy başlangyçlaryna we manysyna görä, raýat kanunçylygynda fiziki we ýuridik şahslaryň işjeňliginiň ähli görnüşlerinden döreýän hereketleriň (hereketsizlikleriň) hemmesini görkezmegiň we düzgünleşdirmegiň mümkin dældigi hakynda netije gelip çykýar. Mysal üçin, TRK-da fiziki we ýuridik şahslaryň ynsanperwerlik işini gönüden-göni düzgünleşdirýän hukuk kadalary ýok. Ýöne işjeňligiň bu görnüşi

kanun tarapyndan gadagan edilmeyär. Şonuň üçin hem fiziki we ýuridik şahslaryň ynsanperwerlik işi bilen bagly hereketleri (hereketsizlikleri) raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esasy bolup biler.

§ 2. Ýuridik faktlar we olaryň görnüşleri.

Ýuridik düzümler

Diňe bir, taraplaryň şahsy (subýektiw) hukuklarynyň hem ýuridik borçlarynyň bolmagy, raýat-hukuk gatnaşygynyň döremegi üçin ýeterlik däl, sebäbi ol hukuklar we borçlar heniz kagyz ýüzünde bolmaklaryna galýarlar. Çeper meňzetmäniň kömegi bilen aýdylanda, olaryň «janlanmagy» üçin raýat-hukuk kadalarynda her bir anyk hukuk gatnaşygy üçin aýratynlykda göz önünde tutulýan, ýörite şertleriň ýüze çykmagy zerurdyr. Şeýle şertlere we kesgitleýji sebäplere-de (faktorlarda) ýuridik faktlar, ýagny hakyky hukuk ýagdaýlary diýilýär.

Ýuridik faktlar, hakyky hukuk ýagdaýlary – bu hukuk kadalary tarapyndan hukuk gatnaşyklarynyň döremegi, üýtgemegi ýa-da bes edilmegi bilen baglanyşdyrylýan takyk durmuşy ýagdaýlardyr.

Ähli gündelik ýa-da adatdan daşary (ekstraordinar) ýagdaýlar ýuridik faktlar, hakyky hukuk ýagdaýlary däl, diňe hukuk kadalary tarapyndan gönüden-göni görkezilýän ýagdaýlar ýuridik faktlardyr, hakyky hukuk ýagdaýlardyr.

Ýuridik faktlaryň, hakyky hukuk ýagdaýlarynyň görnüşleri juda kändir, ýöne umumy alamatlar boýunça olary görnüşlere bölmek mümkindir.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň erkine baglylykda ýuridik faktlar, hakyky hukuk ýagdaýlary hereketlere we hadysalara (wakalara) bölünýärler. Hereketleriň ýüze çykmagy – bu raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň erk-islegi bilen bagly bolan hakyky hukuk ýagdaýlardyr ýuridik faktlardyr. Hereketler hukuga laýyk we hukuga garşy (hukuk bozujy) bolup biler.

- Hukuga laýyk hereketler – bu hukugyň (raýat hukugynyň) subýektleriniň hereket edýän hukuk kadalarynyň görkezmeleriniň çäklerinde amala aşyran hereketleridir. Hukuk taýdan gönükdirilenligine baglylykda hukuga laýyk hereketler kanuny we şertnamalaýyn görnüşlere bölünýär:
- Hukuga garşy hereketler – bu hukugyň (raýat hukugynyň) subýektleriniň hereket edýän hukuk kadalarynyň görkezmelerine laýyk gelmän, gaýta olara gönüden-göni garşy gelýän hereketleridir.

Hadysalaryň (wakalar) ýüze çykmagy – bu raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň erk-islegi bilen bagly bolmadyk ýuridik faktlardyr, hakyky hukuk ýagdaýlardyr. Şu ýerde bellemeli ýagdaý: hadysalar adamlaryň gatnaşmagynda amala

aşyp bilýärler, ýöne olaryň erk-islegi bilen döremeýärler, ýagny adamlar ýüze çykan netijeleriň emele gelmegini islemeýärler ýa-da olaryň döremeginiň mümkinçiligine biparh garaýarlar. Hadysalar hem öz gezeginde esasy iki görnüşe bölünýärler:

- otnositel hadysalar (mysal üçin ýol-ulag hadysasy.);
- absolýut hadysalar (beýle hadysalar adamlaryň hereketleri bilen düýbünden baglanyşykly däldir, mysal üçin, ýyldyrym çakmagy, ýangyn döremegi, sil gelmegi, ýer titremegi we ş.m.).

Görkezilenlerden başga-da, dürli edebiýatlarda köplenç halatda ýuridik faktlara-hakyky hukuk ýagdaýlaryna möhletleri, hukuk çaklamalaryny (ýuridik prezumpsiýalary), galplyklary (fiksiýalary) degişli edýärler.

Hukuk (ýuridik) möhletleri – bu hakyky raýat-hukuk ýagdaýlarynyň bir görnüşi bolup, ol raýat-hukuk kadalarynyň raýat-hukuk gatnaşyklarynyň we degişli hukuk netijeleriniň döremegi, üýtgemegi ýa-da bes edilmegi bilen baglanyşdyrýan bellibir wagt möçberinde aňladylýar.

Hukuk möhletleriniň has wajyp görnüşleriniň içinde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- hukuk üýtgediji möhletler (olaryň gelip ýetmegi ýa-da geçmegi raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň şahsy (subýektiw) hukuklarynyň we hukuk (ýuridik) borçlarynyň üýtgemegine getirýär);
- hukuk dörediji möhletler (olaryň gelip ýetmegi ýa-da geçmegi raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjy şahslaryň şahsy (subýektiw) hukuklarynyň we hukuk (ýuridik) borçlarynyň ýüze çykmagyna getirýär);
- hukuk ýatyryjy möhletler (olaryň gelip ýetmegi ýa-da geçmegi raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjy şahslaryň şahsy (subýektiw) hukuklarynyň we hukuk (ýuridik) borçlarynyň bes edilmegine (ýatyrylmagyna) getirýär);
- şikaýat etmek (pretenzion) möhletleri (ygtyýarly şahsyň borçly şahsa özüniň raýatlyk hukuklaryny goramak babatda gönüden-göni ýüz tutmaly bolan wagt möçberi);
- gaýra goýuş möhletleri (baglaşylan şertnamanyň hukuk netijeleriniň ýüze çykyp başlaýan pursady);
- netijeleýin (rezolýutiw) möhletler (baglaşylan şertnamanyň hukuk netijeleriniň hereket etmeginiň bes edilýän pursady);
- tebigy möhletler (şu möhlet geçmänkä algydar (kreditor) bergidardan borçnamany ýerine ýetirmegi talap edip bilmeýär);
- kanuny möhletler (bu möhletler kanunda berkidilýärler, şonuň üçinem kimdir biriniň islegine, erkine görä üýtgedilip bilinmeýärler);
- şertnamalaýyn möhletler (olar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplarynyň özara ylalaşmaklarynyň esasynda erkin kesgitlenýärler);

- doly (absolýut) kesgitlenen möhletler (taraplaryň şahsy (subýektiw) hukuklarynyň we hukuk (ýuridik) borçlarynyň ýüze çykmagynyň ýa-da bes edilmeginiň takyk wagtyny görkezýärler);
- çäkli (otnositel) kesgitlenen möhletler (takyk raýat-hukuk gatnaşyklarynyň özboluşly aýratynlyklaryna görä «kadaly zerur», «paýhasly», «deňagramly», «öz wagtyndaky» we ş.m. diýip kesgitlenýän möhletler) we möhletleriň beýleki görnüşleri.

Hukuk çaklamalary (ýuridik prezumpsiýalary) – bu hukuk kadalarynyň hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy bilen baglanyşdyrýan takyk hakyky hukuk ýagdaýynyň (ýuridik faktyň) bellibir durmuşy ýagdaýlaryň bolmagynda bardygynyň ýa-da ýokdugynyň hereket edýän kanunçylykda berkidilmegidir. Mysal üçin, «Awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 8-nji maddasynda awtorlyk çaklamasy (prezumpsiýasy) barada hukuk kadalary berkidilýär. Salgylanylýan maddanyň 2-nji bölegine laýyklykda, başga subutnama bolmasa eseriň asyl nusgasynda ýa-da nusgalyklarynyň birinde awtor hökmünde degişli derejede görkezilen şahs eseriň awtory hasap edilýär. Şonuň ýaly ýene-de bir mysal hökmünde, TRK-nyň 375-nji maddasyny görkezmek bolar. Onda borçnamanyň bardygy baradaky çaklama (prezumpsiýa) hakynda hukuk kadalary berkidilýär. Şol kadalara laýyklykda, borçnamanyň her bir ýerine ýetirilişi onuň bardygyny aňladýar.

Hukuk çaklamalarynyň (ýuridik prezumpsiýalaryň) şu aşakdaky ýaly birnäçe görnüşleri bardyr:

- hakykat ýüzündäki çaklamalar (prezumpsiýalar) durmuş tejribesine esalanýarlar we şonuň üçinem olar haýsydyr bir görnüşde resmi taýdan berkidilmegine mätäç bolmaýarlar;
- kanuny (legal) çaklamalar (prezumpsiýalar) gönüden-göni kanunda berkidilýärler. Mysal üçin, günäsizlik çaklamasy kanunlaryň bilinýändigini hakyn-da çaklama, raýatyň ynsaplylygy hakynda çaklama, ýokary howpuň çesmesi tarapyndan ýetirilen zeňel üçin onuň eýesiniň günäliýi hakynda çaklama we ş.m.;
- umumy hukuk çaklamalary (prezumpsiýalary) öz täsirlerini tutuş hukuk ulgamyna ýaýradýarlar;
- pudaklaýyn hukuk çaklamalary (prezumpsiýalary) diňe hukugyň bellibir ýa-da birnäçe pudagynda hereket edýärler;
- pudagara hukuk çaklamalary (prezumpsiýalary) bir wagtyň özünde hukugyň birnäçe pudaklarynda hereket edýärler. Mysal üçin, atalyk çaklamasy, är-aýal bilelikdäki umumy eýeçiliklerine degişli emläkleri paýlaşanlarynda olaryň paýlarynyň deňliginiň çaklamasy we ş.m.;

- inkär edip bolýan çaklamalar (prezumpsiýalar) bu olaryň hakykylygy bara-da jedel edip we olaryň hakyky däldigini subut edip bolýan çaklamalardyr. Mysal üçin, jenaýat hukugynda günäsizlik çaklamasy, raýat hukugynda ber-gidaryň günäliliginiň çaklamasy we ş.m.;
- inkär edip bolmaýan çaklamalar (prezumpsiýalar) – bu olaryň hakykylygy barada jedel edip bolmaýan çaklamalardyr. Mysal üçin, çap edilenden soň ýurduň çägendäki hemmeleriniň kanunlary bilýändiginiň çaklamasy we ş.m.

Hukuk galplygy (fiksiýasy) – bu kanun çykaryjy tarapyndan ykrar edilen göz-görtele hakykat bolmadyk, emma şahsyň hukuk ýagdaýyna resmi anyklyk berýän we şonuň netijesinde-de onuň gatnaşýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirmäge ýardam berýän ýagdaýdyr. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, fiziki şahsyň bolýan ýeri hakynda onuň ýaşaýan ýerinde baş ýyllap maglumat bolmadyk bolsa, kazyýet ony ölen diýip yglan edip bilýär, eger oňa ölüm howpy salnan ýa-da ol bellibir betbagtçylykly hadysadan ýaňa heläk bolan diýip çak etmäge esas berýän ýagdaýlar bar mahalynda ol nam-nyşansyz ýiten bolsa, onda kazyýet onuň bolýan ýeri hakynda onuň ýaşaýan ýerinde alty aýlap maglumat bolmadyk ýagdaýynda ony ölen diýip yglan etmäge ygtyýarlydyr. Uruş hereketleri bilen baglanyşykly nam-nyşansyz ýiten harby gullukçy ýa-da beýleki fiziki şahs uruş hereketleriniň gutaran gününden beýläk azyndan üç ýyl geçeninden soň kazyýet tarapyndan ölen diýlip yglan edilip bilinýär. Fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň kanuny güýjüne giren günü ölen diýlip yglan edilen fiziki şahsyň ölen günü diýlip hasap edilýär. Fiziki şahsa ölüm howpy salnan ýa-da ol bellibir betbagtçylykly hadysadan ýaňa heläk bolan diýip çak etmäge esas berýän ýagdaýlar mahalynda nam-nyşansyz ýiten fiziki şahs ölen diýlip yglan edilen halatynda, kazyýet onuň heläk bolandyр diýlip çak edilýän gününü bu fiziki şahsyň ölen günü diýip ykrar edip bilýär¹.

Hukuk galplyklary hukuk taýdan kadalaşdyryş çygrynda örän giňden ýaýrandyrlar we olar ýokarda getirilen mysaldaky we aşakda görkezilen ýagdaýlarda-ky ýaly, köp dürli kömekçi wezipeleri ýerine ýetirýärler:

– eger fiziki şahsyň bolýan ýeri näbelli bolsa we bir ýylyň dowamynda onuň ýaşaýan ýerinde onuň bolýan ýeri hakynda maglumat bolmasa, gyzyklanýan şahslaryň arzasy boýunça kazyýet tarapyndan şol fiziki şahs nam-nyşansyz giden diýip ykrar edilip bilinýär. Giden şahs hakynda soňky maglumatlaryň alnan gününü takykklamak mümkin bolmadyk mahalynda, giden şahs hakyndaky soňky maglumatlaryň alnan aýynyň yzyndaky aýyň birinji günü ony nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek üçin möhleti hasaplap başlamak wagty diýlip hasap edilýär, bu aýy takykklamak mümkin bolmadyk mahalynda bolsa, indiki ýylyň birinji ýanwary

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 45-nji madda.

gideni nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek üçin möhleti hasaplap başlamak wagty diýlip hasap edilýär¹;

– kazyýet fiziki şahsy kazyýet seljerişine çagyrmak barada çagyryş hatyny ugradanda, eger çagyryş hatyny eltýän adam iş boýunça habar berilýän ýa-da çagyrylýan şahsy onuň ýaşayan ýa-da işleýän ýerinde tapmasa, on-da çagyryş hatyny onuň bilen bile ýaşayan uly ýaşly maşgala agzalarynyň haýsy-da bolsa birine gowşurýar, olaryň ýok mahalynda bolsa ýaşayyş jaý ulanyş guramasyna, şäherçäniň ýa-da obanyň arçynyna ýa-da işleýän ýerindäki dolandyryş bölümüne (administrasiýa) gowşurýar. Netijede-de çagyryş haty degişli şahsa gowşurylan diýlip hasap edilýär² we ş.m.

Hukuk ýagdaýy – bu hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy üçin esas bolup hyzmat edýän we uzaga çekýän durmuşy ýagdaýdyr. Hukuk ýagdaýlary çylşyrymly hakyky hukuk ýagdaýlarynyň bir görnüşi bolup, olar özleriniň bellibir derejedäki durnuklylygy we uzak wagta çekýän hereket etmeginiň dowamynda, (beýleki hakyky hukuk ýagdaýlary bilen bilelikde sepleşip) ençeme gezek hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirip bilýänlikleri bilen tapawutlanýarlar. Hakyky hukuk ýagdaýlarynyň (ýuridik faktlaryň) bu görnüşiniň mysaly hökmünde, adamyň jynsyny, ýaşyny, saglygyny, maşgala ýagdaýyny, zähmet şertnamasyndaky ýagdaýyny, azatlykdan mahrum ediliş ýerlerinde saklanmagyny, raýatlygyny, garyndaşlygyny, hünäri, iş döwrüni (stažyny), durmuşdaky ornuny we ş.m. görkezmek bolar.

Emele gelýän netijeleriň häsiýetine görä ýuridik faktlar, hakyky hukuk ýagdaýlary şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- hukuk dörediji hakyky hukuk ýagdaýlary – bu hakyky hukuk ýagdaýlarynyň bir görnüşi bolup, olar gönüden-göni hukuk gatnaşyklarynyň döremegine getirýärler. Mysal üçin, raýat-hukuk geleşikleri, maşgala hukugynyň kadalaryna laýyklykda nikanyň baglaşylmagy we ş.m.;
- hukuk üýtgediji hakyky hukuk ýagdaýlary – bu hem hakyky hukuk ýagdaýlarynyň bir görnüşi bolup, olar hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyny ütgedýärler. Mysal üçin, şahsyň başga işe geçirilmegi taraplaryň arasyndaky hukuk gatnaşygynyň mazmunyny ütgedýär, emma olaryň arasyndaky hukuk gatnaşygy bitewiligine saklanyp galýar, ýa-da başga mysal, ylmy işgärlere ylmy derejäniň berilmegi we ş.m.;
- hukuk ýatyryjy (bes ediji) hakyky hukuk ýagdaýlary – bu hem hakyky hukuk ýagdaýlarynyň bir görnüşi bolup, olar şahsyň subýektiw hukuklaryny amala aşyrmaklyga ýa-da ýuridik borçlaryny berjaý etmeklige gönükdirilen hereketleriniň netijesinde, ýa-da kanunda göz önünde tutulan başga

¹ Şol ýerde. 42-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 91-nji madda.

halatlarda hukuk gatnaşyklarynyň bes edilmegine getirýärler. Mysal üçin, zähmet şertnamasynyň ýatyrylmagy (bozulmagy), hasaplanan (goýlan) äti-ýaçlandyryş pul möçberiniň tölenilmegi we ş.m.

Hukuk ulanyş tejribesinde hakyky hukuk ýagdaýlarynyň (ýuridik faktlaryň) ýokarda görkezilen üç görnüşiniň hem bir hereket (nama, ýagdaý) tarapyndan döredilýän halatlary hem duş gelip biler. Mysal üçin, adamyň aradan çykmagy miras gatnaşyklarynyň döremegine, aradan çykanyň bergileri babatda ýagdaýlaryň üýtgemegine, aradan çykan şahsyň gatnaşýan maşgala, zähmet we gaýry raýat-hukuk gatnaşyklarynyň bes edilmegine getirýär.

Käbir raýat-hukuk gatnaşyklary diňe birnäçe ýuridik faktlaryň, hakyky hukuk ýagdaýlarynyň esasynda döräp, ütgäp ýa-da ýatyrylyp bilinýärler. Şonuň bilen birlikde-de şeýle hakyky hukuk ýagdaýlarynyň (ýuridik faktlaryň) jemi hukuk (hakyky) düzüm hökmünde çykyş edip bilýär. Mysal üçin, pensiýa hukuk gatnaşyklary şu aşakdaky ýagdaýlaryň jeminiň bolmagyny talap edýärler:

- degişli ýaşyň dolmagyny (Türkmenistanda umumy pensiýa ýaşy erkek kişiler üçin 62 ýaş, aýallar üçin 57 ýaş bolup durýar¹);
- degişli iş döwrüniň (stažynyň) bolmagyny (Türkmenistanda geçirimler tölenen we (ýa-da) raýatlar tarapyndan pensiýa gatançlary tölenen şertlerinde, erkek adamlar üçin – 25 ýyldan, aýal maşgalalar üçin – 20 ýyldan az bolmadyk iş döwri (stažy) talap edilýär²);
- durmuş üpjünçilik edarasynyň çözgüdiniň bolmagyny.

Şeýlelikde, hakyky hukuk düzümi – bu hukuk kadasynda göz önünde tutulan hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy üçin zerur bolan ýuridik faktlaryň, hakyky hukuk ýagdaýlarynyň jemidir. Hukuk düzümine ýuridik faktlaryň, hakyky hukuk ýagdaýlarynyň ulgamy hökmünde-de garamak bolar. Şu nukdaýnazardan bolsa hakyky hukuk ýagdaýlarynyň ulgamyny iki görnüşe bölmek bolýar:

- aýk hakyky hukuk ýagdaýlarynyň ulgamy – bu hereket edýän kanunçylykda gönüden-göni göz önünde tutulmadyk düzüm bölekleriniň ulanylmagyna (döremegine) rugsat berýän ýuridik faktlaryň, hakyky hukuk ýagdaýlarynyň toplumydyr. Mysal üçin, şertnama laýyklykda ýa-da hukugyň umumy yk-rar edilen başlangyçlaryndan ýa-da manysyndan ugur almak bilen hukuk gatnaşyklaryny döretmek, üýtgetmek ýa-da bes etmek;
- ýapyk hakyky hukuk ýagdaýlarynyň ulgamy – bu diňe hereket edýän kanun-çylykda gutarnykly kesgitlenen hakyky hukuk ýagdaýlarynyň toplumyndan ugur almaga rugsat berýän ulgamdyr.

¹ Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 2007. 23-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² Şol ýerde.

§ 3. Raýat hukuklaryny we borçlaryny amala aşyrmak

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, adamyň we raýatyň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmagy, onuň jemgyýetiň we döwletiň önündäki borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Hukuk taglymatynda, adamyň we raýatyň hukuklarynyň bolmagy olaryň borçlarynyň bolmagy bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Sebäbi, döwlet adamyň we raýatyň hukuklaryny hem azatlyklaryny kepillendirmek üçin olary bellibir hereketleri etmäge ýa-da bellibir hereketleri etmekden saklanmaga borçly etmeli bolýar. Eger-de adam hiç-hili borçlary berjaý etmezden diňe hukuklardan peýdalansa, onda jemgyýetde düzgün-tertibi üpjün edip bolmaýar. Şonuň üçinem kanun adamyň we raýatyň önünde kanunlary berjaý etmek, salgytlary we gaýry tölegleri tölemek, döwletiň goranmak ulgamynyň kadaly hereket etmegini üpjün etmek üçin harby gullugy geçmek, daşky gurşawy goramak, milli döp-dessurlary hormatlamak ýaly borçlary goýýar.

Çünki döwlet özüniň kadaly hereket etmegini we jemgyýetini dolandyrmak babatda öz wezipelerini talabalaýyk berjaý etmek işini diňe adamlaryň üsti bilen amala aşyryp bilýär. Sebäbi, döwleti hem jemgyýeti hem adamlar emele getirýärler. Döwletiň ähli gurluşlary, edaralary hem adamlardan ybaratdyr. Eger adamlar bolmasa, döwletiň hukuk goraýyş ulgamy hem ýok, kanunçykaryş ulgamy hem ýok. Bu ulgamlaryň emele gelmegini we kadaly işlemegini üpjün etmek üçin bolsa döwlet görkezilen borçlary döredýär hem-de olaryň hemmeler tarapyndan doly we gyşarnyksyz berjaý edilmegini ýola goýýar.

Mälim bolşy ýaly borç – bu adamyň bellibir hereketleri etmäge ýa-da şol hereketleri etmekden saklanmaga bolan onuň hukuk – aň düşüňjesi we mejburlygydyr. Şol mejburylyk ýüze çykmagynyň esasy, görnüşi we häsiýeti sosial kadalar dürli görnüşleri bilen kesgitlenýär. Mysal üçin, ahlak borçlary – jemgyýetçilik ulagynda ululara ýaşkiçileriň hormat bilen öz ornuny bermegi, hukuk borçlary – ýol hereketiniň düzgünlerini bozmazlyk we ş.m.

Konstitusion borç – bu anyk döwletiň öz çäginde bolýan ähli adamlardan taýyk hereketleri etmek ýa-da şeýle hereketleri etmekden saklanmak babatda konstitusion-hukuk kadalarynda berkidilen talaplarydyr. Ýokarda görkezilen, kanunlary berjaý etmek, salgytlary we gaýry tölegleri tölemek, döwletiň öz raýatlarynyň Ýaragly Güýçleriň hatarynda harby gullugy geçmekleri, daşky gurşawy goramak, milli döp-dessurlary hormatlamak ýaly borçlar konstitusion borçlardyr.

Esasy Kanunymyz, Türkmenistanyň çäginde ýaşayan ýa-da wagtlaýyn bolýan her bir fiziki şahsyň Türkmenistanyň Konstitusiyasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döp-dessurlaryny hormatlamaga borçludygyny kesgitleýär.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 40-njy maddasynyň mazmunyndan görnüşi ýaly, bu borç Türkmenistanyň raýatlaryndan daşgary daşary ýurt raýatlaryna we raýatlygy bolmadyk adamlara-da degişlidir. Bu borçlaryň ýerine ýetirilmezligi Türkmenistanyň kanunlarynda göz önünde tutulan jogapkärçiligiň ýüze çykmagyna getirýär. Esasy Kanunymyzyň bu maddasynda berkidilen hukuk kadasy Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 21-nji maddasynda berkidilen: «Hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy beýleki adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, şonuň ýaly-da ahlak kadalaryny, kanunyň talaplaryny, jemgyýetçilik tertibini bozmaly däldir, milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldir» diýen hukuk kadasynyň üstüni doldurýar.

Islendik jemgyýetde-de adamyň öz hukuklaryna we azatlyklaryna erkin eýelik etmegi we olary erkin durmuşa geçirmäge mümkinçiliginiň bolmagy, oňa hiç bir çäklendirmesiz eden-etdilik etmäge ýa-da öz hukuklaryny hem azatlyklaryny tutuş jemgyýetiň we döwletiň bähbitleri bilen utgaşdyrmazdan durmuşa geçirmäge bolan çäksiz ygtyýarlyklaryň berilýändigini aňlatmaýar. Adamyň we raýatyň esasy hukuklaryny hem azatlyklaryny durmuşa geçirmäge bolan tebigy hem mizemez hukugy, onuň özgeleriň hukuklaryny hem azatlyklaryny hormatlamaga we olara ikuşsyz sarpa goýmaga, zerurlyk ýüze çykan halatlarynda bolsa, özüniň bellibir hukuklaryny hem azatlyklaryny kanuny esaslarda we kanunda anyk kesgitlenen çäklerde özgelere bermäge-de, bolan borjy bilen berk baglanyşyklydyr. Bu borç gadym zamanlardan bäri bardyr. Mysal üçin, her bir adam dünýä inende şahsy mertebesi, erkinligi bilen dogulýar. Bellibir jemgyýetiň içinde ýaşamak üçin bolsa adam özüniň aglaba köp duýgularyny jylawlap, erkinlikleriniň bellibir möçberini meýletin (ýa-da mejbury) çäklendirip, öz şahsy bähbitleriniň bellibir mukdaryny jemgyýetiň umumy bähbidiniň hatyrasyna pida bermeli bolýar.

Hukuklaryň we borçlaryň biri-biri bilen berk arabaglanyşykda durmagy raýat hukugyna-da mahsusdyr. Çünki Türkmenistanyň raýat hukugynyň binýatlaýyn esasy bolan Türkmenistanyň Raýat kodeksi bir tarapdan fiziki şahslaryň öz raýatlyk hukuklaryny özleriniň makul bilişlerine görä amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Beýleki bir tarapdanam olara özleriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaplylyk bilen amala aşyrmagy hem-de özleriniň hereketleri (hereketsizligi) bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmezligi ýuridik borç edip goýýar.

Umuman, hukugy amala aşyrmak diýip, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna ähli gatnaşyjylaryň, ýagny raýatlaryň, hukuk şahslaryň, kanuna, şertnama laýyk hereketlerine, hukuk görkezmelerini ýerine ýetirmek üçin alyp barýan işlerine düşünilýär.

**Kanunalaýyklykda, raýat hukuklary we borçlary
şu aşakdaky esaslarda ýüze çykýar:**

kanunda göz önünde tutulan şertnamalaryň we beýleki
geleşikleriň esasynda, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde
tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalaryň
we beýleki geleşikleriň esasynda

raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň
esaslary hökmünde kanunda göz önünde tutulan döwlet
edarylarynyň we öz-özüni dolandyryşyň ýerli
edarylarynyň namalarynyň esasynda

raýat hukuklaryny we borçlaryny belleýän
kazyýet çözümleriniň esasynda

ylm, edebiýat, sungat eserlerini döretmegiň,
oýlap tapyşlaryň we intellektual işiniň beýleki
netijeleriniň esasynda

kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi
döretmegiň we edinmegiň netijesinde

başga şahsa zyýan ýetirilmegi sebäpli

esassyz baýlaşmak sebäpli

fiziki we ýuridik şahslaryň gaýry hereketleri sebäpli

kanunlar boýunça raýat hukuk netijeleriniň başlanmagy
bilen baglanyşdyrylýan wakalaryň esasynda

RAÝATLAR RAÝAT-HUKUK GATNAŞYKLARYNYŇ TARAPY HÖKMÜNDE

§ 1. Raýat hukugynda fiziki şahs düşünjesi

Raýat hukugynyň esasy subýektleriniň biri fiziki şahslar bolup durýarlar. Raýat-hukuk gatnaşygynyň subýekti hökmünde çykyş etmek üçin fiziki şahsyň kanunda bellenen ukyplary bolmalydyr, şol ukyplaryň umumy jemi-de raýat hukuk subýektliligini emele getirýär. Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuk subýektliligi fiziki we ýuridik şahslaryň hukuk ukyplylygyny, kämillik ukyplylygyny hem-de jogapkärçilige ukyplylygyny özünde jemleýän çylşyrymly ýuridik düşünjedir.

Anyk şahsyň subýektiw hukuklarynyň umumy möçberi diňe bir şol şahsyň gatnaşýan hukuk gatnaşygyny häsiýetlendirmän, eýsem döwlet tarapyndan şol çygyrda durmuşa geçirilýän syýasatyň mazmunyny hem aýdyň beýan edýär. Hususan-da, şahsyýetiň raýat-hukuk ýagdaýynyň üsti bilen döwletiň hususy eýeçilik institutyna, şertnamalaýyn gatnaşyklary ýola goýmagyň ýörelgelerine, telekeçilik başlangyjyna we bazar gatnaşyklary ulgamynyň beýleki esasgoýujy başlangyçlaryna bolan gatnaşygy, şeýle hem «döwlet-şahsyýet» arabaglanyşyklar ulgamy has doly we çuňňur açylýar.

Şonuň bilen birlikde-de fiziki şahslaryň raýat-hukuk ýagdaýy örän çylşyrymly, köpgyraňly, hemişe hereketde bolmak bilen üýtgäp duran hadysa bolup, oňa kesgitlenýji şertleriň (faktorlaryň) ençemesi, ilkinji nobatda-da döwletiň durmuş-ykdysady syýasaty yzygiderli we üznüksiz täsir edip durýarlar. Şu ýagdaý hem seljerilýän hadysanyň aňrybaşy çylşyrymly häsiýetliligini kesgitlemek bilen, fiziki şahslaryň raýat-hukuk ýagdaýynyň (statusynyň) binýatlaýyn düzüm böleklerini takyk hem aýdyň anyklap, olary jikme-jik öwrenmegiň zerurlygyny öňe çykarýar¹.

Ilkinji nobatda raýat hukugynda ulanylýan fiziki şahs diýen düşüňjaniň adam we şahsyýet diýen düşüňjeleri öz içine alýandygyny bellemek gerek. Bu düşüňjeler barada şulary bellemek bolar.

- adam – aň-paýhasly, jemgyýetçilik jandary bolup, ol taryhy-jemgyýetçilik işjeňliginiň we medeniýetiň subýektidir;
- şahsyýet (indiuiduum) – aňly-düşünjeli işiň we dürli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde adamyň atlandyrylyşydyr.

¹ Т. Ю. Удовиченко. Правоспособность физических лиц по российскому гражданскому праву: Дис... канд. юрид. наук. Ростов-н/Д, 2003.

Raýat hukugynda fiziki şahslaryň raýat hukuk subýektliligi umumy ykrar edilen adamzat gymmatlyklaryna we ýörelgelerine esaslanýar, Türkmenistan tarapyndan ykrar edilen, «Adam hukuklary hakynda ählumumy Jarnamada», «Ykdy-sady, durmuş we medeni hukuklar hakynda» Paktda, «Raýatlyk we syýasy hukuklar hakynda» Paktda we beýleki halkara hukuk namalarynda, Türkmenistanyň Konstitusiyasynda, TRK-da we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda berkidilen halkara we milli hukuk kadalaryndan gelip çykýar.

Fiziki şahslaryň raýat hukuk subýektliliginiň içki düzümlü gurluşyny umumy (esasy) we ýörite (modifisirleýji) düzümlü bölekleriniň biri-biri bilen arabaglanyşykly jemi emele getirýär. Onuň umumy düzümlü böleklerine her bir fiziki şahsyň hukuk statusynyň binýatlaýyn häsiýetnamasy hökmünde girýärler:

- hukuk ukyplylygy;
- kämillik ukyplylygy;
- jogapkärçilige ukyplylygy.

Ýöne seljerilýän hukuk hadysasynyň köpgyraňlylygy hem-de çylşyrymlylygy diňe görkezilen düzümlü bölekleriniň özboluşly aýratynlyklary bilen kesgitlenmän, eýsem, öz häsiýetleri we hukuk ähmiýetlilikleri boýunça dürli-dürli bolan: raýatlyk; işjeňlik çygry hem görnüşi; maşgala ýagdaýy; emläk ýagdaýy; saglyk ýagdaýy; garyndaşlyk gatnaşygy; jynsy; hukuk bozmany amala aşyrmagyň netijeleri ýaly düzümlü bölekleriniň onuň mazmunyna edýän täsiri bilen hem kesgitlenýär. Fiziki şahsyň raýat-hukuk statusyny has aýdyňlaşdyrýan, takyklaýan görkezilen düzümlü bölekleri raýat hukuk subýektliliginiň ýörite (modifisirleýji) düzümlü bölekleri bolup durýarlar, sebäbi olar şahsa degişli hukuklaryň durmuşa geçirilmeginiň we onuň üstüne ýüklenen borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň mazmunyny hem-de häsiýetli aýratynlyklaryny kesgitleýärler.

Raýat hukuk ukyplylygy – bu raýatyň raýatlyk hukuklaryna eýe bolmaga hem-de raýatlyk borçlaryny berjaý etmäge bolan, döwlet tarapyndan ykrar edilýän mümkinçiligidir. Raýat hukuk ukyplylygy raýatlyk bilen tebigy hem aýrylmaz baglanyşyklydyr. Çünki adam (fiziki şahs) raýatlygy edinmek bilen raýaty bolan döwletiniň hukuk ulgamynyň subýektine öwrülýär. Ýöne döwletiň we hukugyň nazaryýetinde hem-de raýat hukuk ylmynda bu hukuk hadysasyna şeýle düşünilse-de Türkmenistanyň raýat kanunçylygy ynsanperwerlik ýörelgelerinden ugur alyp, raýat hukuk ukyplylygyny raýatlyk diýen düşünje bilen däl-de fiziki şahs diýen düşünje bilen baglanyşdyrýar. TRK-da: «raýat hukuklaryna we borçlaryna eýe bolmak ukyby (raýat hukuk ukyby) fiziki şahslaryň hemmesi üçin deň derejede ykrar edilýär¹» diýlip bellenilýär.

TRK-a laýyklykda, fiziki şahslara şular degişlidir:

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 20-nji madda.

- Türkmenistanyň raýatlary;
- daşary ýurtlaryň raýatlary;
- raýatlygy bolmadyk adamlar.

Türkmenistanyň Esasy Kanunyna laýyklykda, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar, Türkmenistanyň kanunçylygyna hem-de halkara şertnamalaryna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatларыnyňky ýaly hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar hem borçlary berjaý edýärler. Ýöne beýle diýildigi, daşary ýurt raýatларыnyň we raýatlygy bolmadyk adamlaryň raýat hukuk ýagdaýynyň Türkmenistanyň raýatларыnyň raýat hukuk statusy bilen doly birmeňzeşdigini aňlatmaýar, kanunda bellenen halatlarda olaryň arasynda käbir tapawutlyklar bardyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde adamlaryň kärhana döretmezden telekeçilik işini alyp barmagy bilen fiziki şahslaryň şertnamalaýyn gatnaşyklara gatnaşmagy has giň gerime eýe boldy.

§ 2. Raýatlaryň hukuk ukyby.

Raýatlaryň hukuk ukybynyň mazmuny

Raýatlaryň hukuk ukyplylygy – bu onuň kanunçylykda berkidilen we özgelere geçirip (aýrybaşgalaşdyryp) bolmaýan, şahsy hukukларыna eýelik etmäge we hukuk (ýuridik) borçларыny ýerine ýetirmäge bolan ukyplylygydyr.

Raýatlaryň hukuk ukyplylygynyň esasy iki sany görnüşi bar:

- umumy hukuk ukyplylygy;
- ýörite hukuk ukyplylygy.

Umumy hukuk ukyplylygy, TRK-a laýyklykda, adam dünýä inen badyna döreýär we onuň aradan çykmagy bilen tamamlanýar¹. Şu ýerde bellemeli zat, adam hatda dünýä inmäkä-de onuň käbir hukukлары döräp bilýär. Mysal üçin, TRK-nyň 20-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda, mirasdar bolmak hukugy adamyň enesiniň göwresinde galan pursadyndan ýüze çykýar. Şol hukugy amala aşyrmak bolsa mirasdaryň dogluşyna bagly bolup durýar.

Ýörite hukuk ukyplylygy barada aýdylanda, hukugyň käbir pudakларында bolsa ýörite hukuk ukyplylygy kämillik ukyplylygy bilen bir wagtda hem döreýär. Ýörite hukuk ukyplylygy fiziki we ýuridik şahslaryň kanunda kesgitlenen käbir görnüşleri üçin diňe kanunda bellenen hereketleri kanunda bellenen tertipde amala aşyrmaga bolan hukukларыdyr. Mysal üçin, fiziki şahsyň ýuridik şahs döretmezden telekeçilik işi (hususy telekeçilik) bilen meşgullanmaga bolan ýörite hukuk ukyplylygy, diňe ol hususy telekeçi hökmünde döwlet belligine alnandan soň ýüze çykýar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 20-nji maddanyň 2-nji bölegi.

Raýatlaryň hukuk ukyplylygynyň mazmunyny olaryň hereket edýän kanunçylyga laýyklykda amala aşyryp we ýerine ýetirip bilýän raýatlyk hukuklarynyň hem borçlarynyň jemini emele getirýär. Raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň mazmunynyň, görnüşleriniň hem möçberleriniň birsyhly üýtgäp durýandygy sebäpli, TRK-da raýat hukuklarynyň we borçlarynyň gutarnykly sanawy berilmän, diňe kanunçykaryjynyň nukdaýnazaryndan olaryň iň wajyplary hem esasgoýujylary berkidilýär, şeýle hem raýat kanunçylygynda, kanunlarda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin raýat kanunlarynyň umumy başlangyçlaryna we manysyna ters gelmeýän raýat hukuklarynyň we borçlarynyň gaýry görnüşleriniň-de fiziki şahslara degişli bolup biljekdigi bellenilýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, fiziki şahslaryň: eýeçilik hukugy esasynda emläkleri edinmäge; emläkleri miras almaga we miras goýmaga; telekeçilik işi we işjeňligiň kanunda gadagan edilmedik islendik görnüşi bilen meşgullanmaga; özbaşdak ýa-da beýleki fiziki hem ýuridik şahslar bilen bilelikde ýuridik şahslary döretmäge; kanuna garşy gelmeýän islendik geleşikleri amala aşyrmaga we borçnamalary ýerine ýetirmäge; ýaşajak ýerini saýlap almaga we ýaşayyş jaýyna eýeçilik etmäge; döredijilik işiniň netijeleriniň awtory hökmünde çykyş etmäge we awtoryň ähli hukuklaryna eýelik etmäge; emläkleýin hem emläkleýin däl şahsy hukuklaryň gaýry görnüşlerini edinmäge hukuklary bardyr.

Hukuk ukyplylygy subýektiw hukuklardan tapawutlanýar. Hukuk ukyplylygy – bu umumy şert bolup, onuň esasynda bellibir ýuridik faktlar bolan halatynda şahsyň anyk subýektiw hukugy döreýär. Ol diňe kanunda görkezilen hukuklara we borçlara eýelik etmegiň abstrakt mümkinçiligidir, subýektiw hukuk bolsa – bu eýýäm bar bolan, anyk şahsyň hukugydyr, ýagny eýýäm durmuşa geçirilen mümkinçilikdir (hukuk ukyplylygydyr). Hukuklara eýelik etmek mümkinçiligi hukuk ukyplylygynda jemlenýär we subýektiw hukukdan tapawutlylykda ol hukuklar beýleki şahslaryň borjunyň bolmagyny aňlatmaýar. Subýektiw hukuk – bu hukuk gatnaşygynyň düzüm bölegi, hukuk ukyplylygy bolsa – hukugyň subýektiniň häsiýetli alamatydyr.

Hukuk ukyplylygy Türkmenistanyň raýatlarynyň ählisinde deň möçberde bardyr. Elbetde raýat hukugynyň dürli subýektleriniň subýektiw hukuklarynyň möçberi dürli-dürlidir, sebäbi haýsydyr bir takyk hukuk haýsydyr şahsda bolman biler (mysal üçin, Türkmenistanyň raýatlarynyň hemmesiniň emläge eýeçilik hukugyny edinmäge mümkinçiligi bardyr, ýöne bellibir emläge bolan eýeçilik hukugy diňe takyk bir raýatda bar).

Hukuk ukyplylygy anyk subýektiw hukuklaryň üsti bilen durmuşa geçirilýär, özi-de subýektiw hukuklardan tapawutlylykda, raýat hukuk ukyplylygyndan tutuşlygyna ýa-da bölekleyin ýüz dönderip, şeýle hem ony özge şahsa berip (ge-

çirip, aýrybaşgalaşdyryp) bilmeýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, adamyň hukuklary hem azatlyklary eldegrilmesizdir we olary adamyň elinden alyp bolmaýar¹.

Bu düşünje «ynsan hukuklarynyň aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmezligi» diýen düşünje bilen manydaş bolup, bu demokratiýa ýörelgelerine esaslanýan döwletlerde konstitusion gurluşyň we adamyň konstitusion-hukuk ýagdaýynyň binýatlaýyn ýörelgeleriniň birini aňladýar. Ynsan hukuklarynyň aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmezligi, ol hukuklar we azatlyklar bilen bilelikde adamyň dünýä inýändigini hem-de olaryň tebigy häsiýete eýe bolup, döwletiň olaryň amala aşyrylyşyny düzgünleşdirmäge we olaryň durmuşa geçirilmegini kepillendirmäge ygtyýarlyklarynyň bardygyny aňladýar. Mysal üçin, ýaşayşa, saglyga, bilime, zähmete we ş.m. bolan hukuklar adamyň hem raýatyň tebigy we mizemez hukuklaryna degişli bolup durýar. Şonuň üçinem, ol hukuklar hiç bir şahs tarapyndan adamdan alnyp ýa-da onuň özi tarapyndan kimdir birine sowgat berlip, miras goýlup, satylyp we ş.m. hereketleri etmek bilen aýrybaşgalaşdyrylyp bilinmeýär.

Raýat hukuk ukyplylygy fiziki şahsyň ýaşayşy, diriligi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Adam dirikä hukuk ukyplylygy bardyr. TRK-a laýyklykda, adamyň hukuk ukyplylygy onuň dogulmagy bilen döreýär we aradan çykmagy bilen bes edilýär. Käbir awtorlar, heniz dünýä inmedik çaganyň hukuklarynyň kanun tarapyndan goralmagyny onuň hukuk ukyplylygynyň ýüze çykýan pursady diýip hem hasaplamak bolmaz diýen pikiri hem öňe sürýärler². Olaryň pikirine görä, çaganyň enesiniň göwresinde galan pursadyndan ýüze çykýan mirasdar bolmak hukugy³ hakynda raýat-hukuk kadasyna adam dünýä inmezinden öň onuň hukuk ukyplylygynyň döremeginiň kanunda göz önünde tutulan ýagdaýy diýip garalmaly däldir. Çünki eger-de çaga diri bolup dogulmasa, onda hukuk ukyplylygy hem döremeýär.

Adamyň diri dünýä inen pursady hukuk ölçegleri (kriteriýalary) bilen däl-de lukmançylyk (medisina) ölçegleri bilen, ýagny ýaňy dünýä inen çaganyň özbaşdak dem alyp başlamagy bilen kesgitlenýär. Raýat hukuk ukyplylygynyň bes edilmegi hem bellänip geçilişi ýaly, adamyň biologiki ölümi⁴ bilen, ýagny onuň şondan soň ýaşamak mümkinçiligi düýbünden ýok bolmagy bilen baglanyşdyrylýar. Şoňa görä-de kazyýet tarapyndan adamyň ölen diýip yglan edilmegini hem onuň hukuk ukyplylygynyň bes edilmegi bilen baglamak bolmaz.

¹ Türkmenistanyň Konstitusíasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 18-nji madda.

² Гражданское право. Учебник. /Отв. ред. акад. Х.П. Рахманкулов. Ташкент: изд. ТГЮИ, 2010. С.142–143.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 20-nji maddanyň 3-nji bölegi.

⁴ Adamyň ýüreginiň doly togtamagynyň netijesinde, onuň öýjüklerine kislorodyň barmaýandygy sebäpli merkezi beýni öýjükleriniň dargamagynyň öňüni alyp bolmaýan prosesiniň başlamagy.

Türkmenistanda döwlet raýatlaryň hukuk ukyplylyklaryny kepillendirýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, döwlet her bir raýatynyň önünde jogapkärdir we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini we azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny goraýar. Konstitusiyada we kanunlarda görkezilen ýagdaýlardan başga ýagdaýlarda adamy haýsydyr bir hukugyndan we azatlygyndan mahrum etmäge ýa-da hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirmäge hiç kimiň haky ýokdur.

Raýatyň öz hukuk ukyplylygyndan ýa-da kämillik ukyplylygyndan doly ýa-da bölekleyin ýüz döndermegi, şeýle-de onuň hukuk ukyplylygyny çäklendirmeklige gönükdirilen geleşikler, kanunda rugsat berilmedik halatynda biderekdir¹. Şonuň ýaly-da fiziki şahslaryň kämillik ukybyny ýa-da olaryň telekeçilik işi, gaýry iş bilen meşgullanmak hukuklaryny çäklendirmegiň kanunda bellenen şertleriniň we tertibiniň berjaý edilmezligi degişli çäklendirmäni belleýän döwlet edarasynyň ýa-da başga bir edaranyň (kärhananyň, guramanyň) namasynyň hakyky bolmazlygyna getirýär.

Şol bir wagtda-da, döwlet tarapyndan hereket edýän kanunçylykda bellenen halatlarynda, mysal üçin, adatdan daşary ýagdaý ýa-da harby düzgün ygylan edilen-de, tutuş jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerinden ugur alnyp, adamyň we raýatyň esasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň birnäçesiniň durmuşa geçirilmegi wagtlaýyn çäklendirilip bilinýär. Emma şeýle halatlarda-da, adamyň ýaşayşa, saglyga, erkin zähmet çekmäge, abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyna we ş.m. bolan hukuklar ýaly iň wajyp, iň derwaýys hukuklarynyň hem azatlyklarynyň amala aşyrylmagy çäklendirilip bilinmeýär.

Bellibir çäklerde adatdan daşary ýagdaýyň ýa-da harby düzgüniň ygylan edilmegi, şol çäklerde ähli kanunlaryň hereket etmeginiň togtadylyp, bellibir wezipeli şahslara ýa-da döwlet edaralaryna islendik hereketi amala aşyrmaga ýol berilýändigini aňlatmaýar. Tersine, adatdan daşary ýagdaý ýa-da harby düzgün diňe kanun esasynda berk düzgünleşdirilen tertipde amala aşyrylýar we onuň baş maksady hereket edýän çäginde doly hukuk tertibini, kanunylygy hem-de raýatlaryň kadaly ýaşayşyny ýola goýmakdan, şonuň ýaly-da döwlet dolandyryş ulgamynyň talabalaýyk hereket etmegini üpjün etmekden ybaratdyr. Adatdan daşary ýagdaý ýa-da harby düzgün tamamlanandan soňra, adamyň we raýatyň esasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň durmuşa geçirilmegi doly möçberde ýola goýulýar.

Şonuň ýaly-da döwlet tarapyndan hukuk ukyplylygynyň çäklendirilmegi, kazyýetiň kanuny güýjüne giren höküminiň esasynda fiziki şahs tarapyndan amala aşyrylan jenaýat üçin jeza çäresi hökmünde-de ulanylyp bilinýär. Mysal üçin, bel-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 24-nji maddanyň 4-nji bölegi.

libir wezipede işlemek ýa-da bellibir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmek, emlägi muzdsuz almak, azatlykdan mahrum etmek we ş.m. Şeýle çäklendirmeleriň başga mysaly hökmünde, ata-enelik hukuklaryndan mahrum etmän çäklendirmegi görkezmek bolar, bu çäklendirmeleriň netijesinde ene-atalar çagany terbiýelemek hukugyndan we onuň kanuny wekili bolmak mümkinçiliginden mahrum edilýärler.

Türkmenistanda döwlet, «adamyň we raýatyň hukuklarynyň hem azatlyklarynyň deňligini, şeýle hem haýsy millete degişlidigine, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyna, haýsy partiýa degişlidigine ýa-da hiç partiýa degişli däldigine garamazdan adamyň we raýatyň kanun önündäki deňligini kepillendirýär¹». Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň deňligi Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň hem esasy başlangyçlarynyň biri bolup durýar².

Bu deňhukuklyk Türkmenistanda döwletiň konstitusion gurluşynyň esasgoýujy ýörelgeleriniň we milli demokratiýanyň in möhüm düzüm bölekleriniň biri bolup, ähli adamlaryň we raýatlaryň döwletiň, kanunyň hem kazyýetiň önünde özläriniň hukuklary we azatlyklary, şeýle hem borçlary babatda-da deňligini aňladýar.

Bellenip geçilişi ýaly, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, Türkmenistanda daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar, Türkmenistanyň raýatlarynyňky ýaly hukuk ukyplylygyna eýedirler. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlary bolup durmaýan hem-de özüniň haýsydyr bir daşary ýurt döwletiniň raýatlygyna degişlidiginiň subutnamalary bar bolan adamlar, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary diýlip ykrar edilýär³. Türkmenistanyň raýaty bolup durmaýan hem-de özüniň başga döwletiň raýatlygyna degişliligi barada subutnamasy bolmadyk adamlar raýatlygy bolmadyk adamlar diýlip ykrar edilýär⁴.

Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar, gelip çykyşyna, emläk we wezipe ýagdaýyna, teniniň reňkine we haýsy millete degişliligine, jynsyna, bilimine, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna hem-de beýleki ýagdaýlara garamazdan, kanunyň önünde deňdirler. Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň we raýatlygy bolmadyk adamlaryň öz hukuklaryndan we azatlyklaryndan peýdalanmaklary jemgyýetiň hem-de döwletiň bähbitlerine, Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuklaryna we kanuny bähbitlerine zyýan ýetirmeli däldir. Türkmenistanda daşary ýurt raýatlaryna we raýatlygy bolmadyk adamlara

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 19-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1-nji madda.

³ «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 1-nji madda.

⁴ «Türkmenistanyň raýatlygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 6-njy madda.

berlen hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy olaryň Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen borçlary ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary we raýatlygy bolmadyk adamlar Türkmenistanyň Konstitusiyasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döp-desurlary hormatlamaga borçludylar.

Türkmenistanyň çäginde ýaşayan daşary ýurt raýatlarynyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistanda eýeçilik hukugynda ýaşayyş jaýy we başga emlägi bolup bilýär. Daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda emlägi miras alyp hem-de wesýet edip bilýärler, olaryň ylym, edebiýat we sungat eserleri, açyşlar, oýlap tapyşlar, senagat nusgasy babatda awtorlyk hukuklary, şeýle hem başga emläk hukuklary we şahsy emläk däl hukuklary bolup bilýär. Daşary ýurt raýatlarynyň Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde ýer böleklerinden peýdalanmaga hem hukugy bardyr¹.

Elbetde hereket edýän kanunçylykda raýatlygy bolmadyk adamlaryň emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary barada daşary ýurt raýatlarynyň görkezilen hukuklary barada bellenip geçilişi ýaly, ýörite nygtaýan hukuk kadasy ýok. Ýöne TRK-da fiziki we ýuridik şahslaryň hem-de döwletiň raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri bolup bilýändigini, bu kadanyň Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurtlaryň raýatlary we bellibir raýatlygy bolman, telekeçilik işi bilen meşgullanýan ýa-da meşgullanmaýan şahslar barada hem ulanylýandygy bellenilýär². Şeýle hem, eger-de Türkmenistanyň kanunçylygynda başga düzgünler bellenilmedik bolsa, «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda berkidilen kadalaryň Türkmenistanda bolýan (ýaşayan) raýatlygy bolmadyk adamlara hem degişlidigi Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenýär³.

Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň we raýatlygy bolmadyk adamlaryň hukuk ukyplylygy bilen Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ukyplylygynyň arasyndaky tapawut barada aýdylanda, ol üýtgeşiklikler daşary ýurt raýatlary hem-de raýatlygy bolmadyk adamlar bilen Türkmenistan döwletiniň arasyndaky durnukly hukuk arabaglanyşygynyň, ýagny raýatlyk gatnaşyklarynyň ýoklugyndan gelip çykýar. Mysal üçin, hukuklar babatda aýdylanda, Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň we raýatlygy bolmadyk adamlaryň saýlawly döwlet edaralaryna saýlamaga we saýlanmaga, şeýle hem ählihalk we ýerli sala salşyklaryna gatnaşmaga hukuklary ýok. Şeýle-de, olar Türkmenistanyň Ýarag-

¹ «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 12-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 2-nji maddanyň 3-nji bölegi.

³ «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 24-nji madda.

ly Güýçleriniň hatarlarynda harby gulluk geçmek borjuny hem berjaý etmeli däldirler.

Türkmenistanyň kanunçylygynda raýat-hukuk ukyplylygy meselesinde daşary ýurt raýatlarynyň we raýatlygy bolmadyk adamlaryň hukuk ukyplylygyndan bosgunyň hukuk ukyplylygy käbir alamatlar bilen tapawutlanýar.

§ 3. Raýatlaryň kämillik ukyby

Raýatlaryň kämillik ukyby – bu onuň hukuk kadalarynda göz önünde tutulan, öz erk-islegi we öz hereketleri bilen hukuklary edinmeklige we amala aşyrmaklyga, özi üçin borçlary döretmeklige hem-de olary ýerine ýetirmeklige ukybydyr. Fiziki şahsyň kämillik ukyby gönüden-göni onuň ýaşyna, ruhy we beden saglygynyň aýratynlyklaryna bagly bolup durýar. Umumy düzgünlere görä, fiziki şahsyň kämillik ukyby ol kämillik ýaşyna ýetenden soň emele gelýär. Türkmenistanda doly kämillik ýaşy 18 ýaşdyr.¹

Kämillik ukybynyň esasy iki şertiniň biri adamyň akylynyň düzüwligi bolup durýar. Mälim bolşy ýaly, akyly düzüwlik – bu adamyň öz hereketleriniň (hereketsizliginiň) häsiýetine we ähmiýetine düşüňip, olardan ugur alyp, özüne öz hereketleri babatda anyk hasabat berip, özüne erk edip bilmegidir. Hasabat bermeklik – bu adamyň öz eden hereketleriniň häsiýetine we ähmiýetine, olaryň mazmunyna we gaýry ýagdaýlaryna düşünmegini aňladýar. Erk etmeklik diýlende bolsa, adamyň özüne erk edip, ýagny haýsydyr bir hereketi öz islegine görä edip ýa-da etmän bilmegine düşünilýär.

Akyly ýerinde dällik – bu adamyň öz hereketleriniň (hereketsizliginiň) häsiýetine we ähmiýetine, olaryň mazmunyna akyly ýetirip bilmedik ýa-da ruhy taýdan kesellemegi, ruhy bozulmagyň wagtlaýyn keselliligi ýa-da akyly kemligi netijesinde öz hereketlerine erk edip bilmezligidir.

Hukuk ylmynda akyly ýerinde dällik iki sany ölçeg, ýagny lukmançylyk (medisina) we hukuk ölçegleri boýunça kesgitlenýär. Lukmançylyk (medisina) ölçegi diýlende, adamyň bellibir hereketi eden wagtynda akylyndan aýyrýan keseller bilen kesellemegine düşünilýär. Lukmançylyk nukdaýnazaryndan adamyň ruhy keselleri, esasan, şu görnüşlere bölünýär: bejerip bolmaýan ruhy keseller – bu kesellere dürli görnüşdäki tutgaýlar, umuman akyly ýerinde dälligi emele getirýän islendik ruhy keseller (şizofreniýa, epilepsiýa, kelle beýniniň sifilisi we ş.m.) degişlidir; kemaklylyk (oligofreniýa) – bu kelläniň kadadan pes derejede işlemekligini häsiýetlendirýän ruhy ýetmezçilik bolup, adamyň öz hereketlerine dogry baha berip we özüni gurşap alýan hadysalara düşüňip bilmezligidir. Bu kesel adamda dogabitdi

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 23-nji madda.

bolup bilýär ýa-da dürli keselleriň, durmuş hadysalarynyň zyýanly täsirleriniň netijesinde emele gelýär; wagtlaýyn ruhy keseller – bu keseller patologiki kesellerden, ýagny alkoholiki psihozlardan ýa-da lunatıkligiň dürli görnüşlerinden we ş.m. gelip çykýan hem-de gysga wagtlyk dowam edýän ruhy kesellerdir. Adamy ruhy keselleriň bu görnüşinden berjerip bolýar. Wagtlaýyn ruhy keseller bellibir wagtyň dowamynda adamyň öz-özüne erk etmegine mümkinçilik bermeýän kesellerdir.

Ruhy keselleriň hukuk ölçegi diýlende, adamyň öz hereketlerine hasabat berip bilmezligine we öz hereketlerine erk edip bilmezligine düşünilýär:

- hasabat bermezlik – bu adamyň öz eden hereketleriniň häsiýetine we ähmiýetine, olaryň mazmunyna we gaýry ýagdaýlaryna düşünmezligini aňladýar;
- erk etmezlik diýlende, adamyň özüne erk edip bilmezligine, ýagny haýsydyr bir hereketi öz islegine görä edip ýa-da etmän bilmezligine düşünilýär.

Raýat hukuk ylmynda fiziki şahslaryň kämillik ukybynyň şu düzüm böleklerden ybaratdygy kesgitlenýär:

- geleşige ukyplylyk, ýagny fiziki şahsyň özüne degişli bolan geleşikleri özbaşdak amala aşyrmaga, şonuň esasynda-da täze hukuklary edinmäge we öz üstüne täze borçlary almaga bolan ukyplylygy;
- jogapkärçilige (delikte) ukyplylyk, ýagny fiziki şahsyň öz hukuga garşy hereketleri üçin jogapkärçilik çekmäge bolan ukyplylygy (käbir awtorlar jogapkärçilige bolan ukyplylygy kämillik ukyplylygyndan daşgary, hukuk subýektliliginiň özbaşdak düzüm bölegi hökmünde-de ykrar edýärler, ýöne bu ýerde iki garaýyşda-da düýpli nätakyklyk ýokdur).

Elbetde psihiki keseller bilen ejir çekýän fiziki şahslar hem Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygynda göz önünde tutulan ähli hukuklara we azatlyklara eýedirler. Psihiki bozulmagyň wagtlaýyn keselliligi bilen baglanyşykly aýratyn hukuklarynyň çäklendirilmegi diňe kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda mümkindir. Mysal üçin, raýatyň akylynyň üýtgemegi zerarly, ol wagtlaýynça (baş ýyldan köp bolmadyk wagta hem-de soňra lukmançylyk barlagyndan geçmek şerti bilen) kärleriň aýry-áýry görnüşlerini hem-de howplulyk derejesi ýokary bolan zatlar bilen baglanyşykly işi ýerine ýetirmäge ýaramaýar diýlip ykrar edilip bilner. Şeýle karary saglygy goraýyş edarasy tarapyndan ygtyýarly edilen lukmanlaryň barlag topary, raýatyň saglygyna ýaramaýan işleriň sanawyna laýyklykda onuň saglyk ýagdaýyny kesgitlemek esasynda kabul edýär. Kärleriň aýry-áýry görnüşlerini hem-de howplulyk derejesi ýokary bolan zatlar bilen baglanyşykly bolanlygy üçin lukmançylyk taýdan adamyň saglygyna ýaramaýan işleriň sanawyny Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tassyklaýar. Bu sanawyň psihiki taýdan adamyň saglygyna ýaramaýan işlere degişli bölümüne toplanan tejribäniň we ylmyň gazananlarynyň nazara alynmagy esasynda wagtal-wagtal (azyndan baş ýyldan bir gezek) täzeden seredilýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy fiziki şahslaryň kämillik ukybynyň birnäçe derejeleriniň bardygyny kesgitleýär:

- doly kämillik ukyby, 18 ýaşy dolan, öz erk-islegi we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmek we amala aşyrmak, özi üçin raýat borçlaryny döretmek hem-de olary ýerine ýetirmek ukyby bolan, ýagny akly düzüw hem-de kämillik ukyby kazyýet tarapyndan çäklendirilmedik ýa-da ýok diýip bilinmedik fiziki şahslarda bardyr¹;
- bölekleyin kämillik ukyby 7 ýaşy dolan, emma 18 ýaşy dolmadyk ýetginjeklerde bardyr, mysal üçin, olar ownuk hojalyk geleşiklerini baglaşyp bilýärler, kanunalaýyklykda, aýratyn halatlarda 17 ýaşynyň dolmagy bilen nika baglaşyp bilýärler². Şu ýerde bellemeli ýagdaý: on sekiz ýaşyna ýetmedik fiziki şahs nikalaşan wagtyndan başlap, doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýar. Nika baglaşylmagynyň netijesinde eýe bolnan kämillik ukyby on sekiz ýaşyna ýetmänkä nika bozulan halatynda hem doly möçberinde saklanyp galýar. Nika hakyky däl diýlip ykrar edilen mahalynda, kazyýet kämillik ýaşyna ýetmedik ýanyoldaşyň kazyýetiň kesgitleýän pursadyndan başlap, kämillik ukybyny doly ýitirýändigini hakynda çözgüt çykarmaga ygtyýarlydyr³;
- çäklendirilen kämillik ukyby kazyýetiň çözgüdi bilen, spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini kast bilen ulanmagy zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salýan fiziki şahslar babatda bellenýär. Kämillik ukybynyň çäklendirilmegi geleşikleri baglaşmaga bolan hukugyň çäklendirilmegine getirýän hem bolsa, kämillik ukyby çäklendirilen subýektleri öz hereketleri üçin jogapkärçilik çekmekden boşatmaýar;
- kämillik ukybynyň ýoklugy, ýedi ýaşy dolmadyk çagalaryň we kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen akyly kem ýa-da akyly ýok adamlaryň kämillik ukyby ýokdur. Kämillik ukybynyň bolmazlygy şahsyň hut özüniň geleşik baglaşmak we öz hereketleri üçin jogapkärçilik çekmek ukybyny inkär edýär, ýöne kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň adyndan geleşikleri onuň hossary baglaşýar.

Bellenip geçilişi ýaly, doly raýat kämillik ukyby şu aşakdaky şertleriň barlygynda ýüze çykýar:

- fiziki şahsyň kämillik ýaşynyň dolmagy, ýagny, 18 ýaşynyň dolmagy;
- kazyýetiň, fiziki şahsyň kämillik ukybynyň ýoklugyny ykrar edýän ýa-da kämillik ukybyny çäklendirýän çözgüdiniň bolmazlygy.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 23-nji madda.

² Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. 15-nji maddanyň 3-nji bölegi. «Aýratyn halatlarda esasly sebäpler bolan mahalynda hossarlyk we howandarlyk edaralary tarapyndan nika baglaşmak isleýän adamlaryň haýyşy boýunça nika ýaşy bir ýyldan köp bolmadyk wagta peseldilip bilner».

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 23–25-nji maddalar.

Türkmenistanyň raýat hukugynda 18 ýaşyň dolmagy bilen adamyň (şahsy-ýetiň) ruhy (psihiki) taýdan doly ýetişmegi baglanyşdyrylýar. Doly kämillik ukybynyň barlygy fiziki şahsyň özbaşdak emläk jogapkärçiliginiň, ýagny jogapkärçilige ukyplylygynyň hem bardygyny aňladýar. Raýat hukugynda doly kämillik ukyby bolan fiziki şahs öz borçnamalary boýunça, diňe kanun tarapyndan öwezini dolmaklyga gönükdirilip bolunmaýan diýip bellenen emläklerden (fiziki şahsyň töleg töledilip alnyp bilinmeýän emläginiň sanawy raýat iş ýörediş kanunçylygyny-da bellenilýär¹) başga ähli emlägi bilen jogap berýär². TRK-a hususy telekeçi bolan fiziki şahsyň, kazyýet tarapyndan batyp galan (bankrot) diýlip bilnenden soňky emläk jogapkärçiligini çekmeginiň tertibini hem belleýär.

TRK-da 18 ýaşyň dolmagyny fiziki şahslaryň aglaba köp böleginiň doly kämillik ukybynyň ýüze çykmagynyň pursady diýip bellemek bilen, kadadan çykma hökmünde doly kämillik ukybynyň fiziki şahsyň 18 ýaşynyň dolmagyndan öň ýüze çykýan ýagdaýyny hem kesgitleýär. TRK-nyň 23-nji maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, on sekiz ýaşyna ýetmänkä nikalaşmaga kanun boýunça ýol berilýän halatynda³, on sekiz ýaşyna ýetmedik fiziki şahs nikalaşan wagtyndan başlap, doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýar. Nika baglaşylmagy netijesinde eýe bolnan kämillik ukyby on sekiz ýaşyna ýetmänkä nika bozulan halatynda hem doly möçberde saklanyp galýar. Nika hakyky däl diýlip ykrar edilen mahalynda, kazyýet kämillik ýaşyna ýetmedik aýalyň (äriň) kazyýetiň kesgitleýän pursadyndan başlap, kämillik ukybyny doly ýitirýändigini hakynda çözüti çykaryp bilýär.

Raýat hukugynyň ylmynda raýatyň 18 ýaşy dolmazýandan öň onuň doly kämillik ukybyna eýe bolýandygy hakynda ýene-de bir garaýyş bar. Bu ýagdaý raýat hukugynyň ylmynda: «kämlik ýaşyna ýetmedigiň hukuga eýe bolmagy» diýlip atlandyrylýar. Kämillik ýaşyna ýetmedigiň hukuga eýe bolmagynyň amala aşmagynyň iki görnüşi bardyr:

– 16 ýaşy dolan kämillik ýaşyna ýetmedik raýat zähmet şertnamasyny baglaşyp zähmet çekmäge başlanda. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, çagalaryň on altýaş ýetmedikleri bilen zähmet şertnamasyny baglaşmaga ýol berilmeýär, olaryň on baş ýaş ýetenleri bolsa diňe ata-enesiniň biriniň (hossarynyň, howandarynyň) yzmaça razylygy bolan ýagdaýynda hem-de onuň mekdepde okamagyna päsgel bermeýän halatynda işe kabul edilip bilinýär⁴. Şoňa görä-de

¹ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 1-nji goşundy: «Ýerine ýetiriş resminamalary boýunça raýatlaryň töleg töledilip alnyp bilinmejek emläginiň görnüşleriniň sanawy».

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 29-njy madda.

³ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. 15-nji madda.

⁴ «Ýaşlaryň zähmet çekmäge bolan hukugynyň kepillendirmesi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 01.02.2005 ý.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda kämillik ýaşyna ýetmedigiň hukuga eýe bolmagynyň birinji görnüşi amala aşyrylyp bilinýär diýip bellemek bolar;

– 16 ýaşy dolan kämillik ýaşyna ýetmedik raýat telekeçilik işi bilen meşgullanyp başlanda. Türkmenistanda telekeçiniň hukuk ýagdaýyna Türkmenistanyň kanunlarynda bellenen tertipde döwlet belligine alynmagynyň esasynda eýe bolunýar. Bellige aldyrtman telekeçilik işi bilen meşgullanmak gadagandyr¹. Ýöne TRK-da eger-de kanuny wekili kärhana garaşsyz ýolbaşçylyk etmek ýa-da zähmet gatnaşyklaryna garaşsyz girmek hukugyny kämillik ýaşyna ýetmedik şahsa berýän bolsa, onda bu ugurlar üçin adaty bolan gatnaşyklarda onuň kämillik ukyply adam bolýandygy, bu kadalaryň kärhana döredilen mahalynda hem ony ýatyrmak we zähmet gatnaşyklaryna başlamak ýa-da ony tamamlamak babatda-da ulanylýandygy bellenilýär. Kanunçykaryjy kämillik ýaşyna ýetmedigiň hukuga eýe bolmagynyň bu görnüşiň amala aşmagy üçin diňe bir şerti goýýar, ol hem kärhana ýolbaşçylyk etmek rugsatnamasyny bermekde kanuny wekiliň hossarlyk we howandarlyk edarlary bilen ylalaşmagy barada talap bolup durýar². Şol sebäpli-de Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kämillik ýaşyna ýetmedigiň hukuga eýe bolmagynyň bu görnüşi hem amala aşyrylyp bilinýär diýip netije çykarmaga doly esas bar.

Bu soraglar bilen bagly daşary ýurt tejribesi öwrenilende, dürli döwletlerde fiziki şahslaryň hukuk ukyplylygynyň hem doly kämillik ukybynyň ýüze çykýan pursadyny kesgitlemek, şonuň ýaly-da fiziki şahsy nam-nyşansyz ýiten diýip bilmek meselelerinde dürli çemeleşmeleriň bardygyny görmek bolýar. Esasan hem, doly kämillik ukybynyň ýüze çykmak pursadyny kesgitlemekde döwletleriň aglabä köpüsünde dürli ýaş ölçegleri ulanylýar. Şol sebäpli-de fiziki şahslaryň kämillik ukybynyň möçberiniň toparlara bölünmeginiň (differensasiýasynyň) derejesi ähli bu meseläni çözmeklige çemeleşmeleri boýunça döwletleri üç topara bölmäge mümkinçilik berýär:

- kämillik ýaşyna ýetmedikleriň ählisini kämillik ukyby ýok diýip bilýän döwletler (mysal üçin, Fransiýa, Belgiýa, Lýuksemburg);
- ýaş ölçegine garamazdan kämillik ýaşy dolýança kämillik ukybyna çäklendirmeler goýýan döwletler (mysal üçin, Beýik Britaniýa, ABŞ, Germaniýa);
- kämillik ýaşyna ýetmediklere degişli kämillik ukybynyň möçberi boýunça biri-birinden tapawutlanýan, ýaş toparlarynyň birnäçesini kesgitleýän döwletler (mysal üçin, Polşa, Çehiýa, Ermenistan, Ukraina).

Türkmenistan hem bu döwletleriň üçünji toparyna degişlidir. Sebäbi biziň döwletimizde-de kämillik ýaşyna ýetmedikleriň kämillik ukybynyň iki derejesi bardyr: kämillik ukybynyň ýoklugy, (7 ýaşy dolmadyk çagalarda); doly däl kä-

¹ «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 3-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 90-njy madda.

millik ukyby (7 ýaşy dolan we 18 ýaşy dolmadyk fiziki şahslarda). Ýöne raýat hukuk ylmy, doly däl kämillik ukybyny (ýa-da TRK-da bellenilişi ýaly, kemala gelmedikleriniň çäklendirilen kämillik ukybyny) hem iki bölege bölýär: 7 ýaşdan 16 ýaşa çenli döwürdäki doly däl kämillik ukyby; 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli döwürdäki doly däl kämillik ukyby.

Ýedi ýaşy dolan, emma on alty ýaşy dolmadyk fiziki şahslaryň ýa-da başgaça aýdylanda, kiçi ýaşly çagalaryň raýat-hukuk gatnaşyklaryna girenlerinde şu aşakdaky hereketleri amala aşyrmaga ukyby bardyr: ownuk hojalyk geleşikleri, ýagny adamyň gündelik zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen we adaty, amala aşyrylyp duran pursadynda ýerine ýetirilýän hem-de haryt-pul nukdaýnazarýndan bahasy ujypsyz bolan geleşikleri. Mysal üçin, dükandan azyk önümlerini, ownuk hojalyk harytlaryny (otlyçöp, kir ýuwujy serişde we ş.m.) satyn almak; döwlet belligine alynmagyny ýa-da kepillendiriş (notarial) tassyklamasyny talap etmeýän we kämillik ýaşyna ýetmedigiň çykdajysyz girdeji almagyna gönükdirilen geleşikler. Mysal üçin, dürli miwe şerbetlerinden boşan çüýşeleri, köne oýnawajy ýa-da geým-gejimi we ş.m. satmak, çalyşmak; kanuny wekil tarapyndan ýa-da şonuň razylygy bilen üçünji şahs tarapyndan bellibir maksady amala aşyrmak ýa-da erkin ygtyýar etmek üçin berlen serişdelere ygtyýar etmek bilen bagly geleşikler. Mysal üçin, çaganyň kakasynyň (ejesiniň) beren puluna täze welosiped ýa-da başga bir gymmatbahaly haryt satyn almagy.

Ýöne, görkezilen ýaşdaky fiziki şahslar agzalan geleşikleri amala aşyrmaga böläkleýin ukybyna eýe bolsalar-da, olaryň şol geleşikler babatda-da jogapkärçilige ukyplylygy ýokdur, sebäbi olaryň hukuga garşy hereketleri zerarly ýetirilen zyýan üçin olaryň ene-atalary, perzentlige alyjylary ýa-da hossarlary jogapkärçilik çekýärler.

On alty ýaşy dolan, ýöne on sekiz ýaşy dolmadyk kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahslar bolsa, bellibir hukuklara eýe bolsalar-da, aglaba köp geleşikleri ene-atalarynyň ýazmaça razylygy bilen amala aşyryp bilýärler. Olaryň özbaşdak amala aşyran doly däl kämillik ukybynyň göwrümi, kiçi ýaşlylaryň doly däl kämillik ukybyna garanyňda ep-esli giňeýär. On alty ýaşdan on sekiz ýaşa çenli ýetginjekleriniň öz ene-atalarynyň, perzentlige alyjylaryň, hossarlarynyň razylygy bolmazdan: öz zähmet haklaryna, talyp haklaryna we girdejileriniň beýleki görnüşlerine ygtyýar etmäge; ylmy, edebiýat we sungat eseriniň, oýlap tapyşyň ýa-da özüniň intellektual işiniň kanun tarapyndan goralýan gaýry netijeleriniň awtorynyň hukuklaryna eýelik etmäge we olary amala aşyrmaga hukuklary bar.

Raýat hukugynyň ylmynda, görkezilen ýaşdaky fiziki şahslaryň geleşige ukyplylygynyň göwrümini giňeltmek bilen bir hatarda, bellibir derejede olaryň jogapkärçilige ukyplylygynyň hem döreýändigini barada garaýyşlar bar. Ýöne bu

garaýyşlara görä, eger-de ýetirilen zyýanyň görkezilen ýaşdaky kämillik ýaşyna ýetmedigiň hukuga garşy hereketleri zerarly, şonuň günäsi bilen ýüze çykandygy subut edilse we onuň ýetiren zeleliniň öwezini dolmaga mümkinçiligi bolmasa, onda şol zeleliň öwezi onuň kanuny wekilleri ýa-da hossary tarapyndan dolunmaga degişlidir¹.

Raýat hukugynda fiziki şahsyň doly kämillik ukybynyň ýüze çykmagy, diňe bir fiziki şahsyň kämillik ýaşynyň dolmagy bilen däl-de, eýsem onuň ruhy (psihiki) saglyk ýagdaýy bilen hem baglanyşdyrylýar. Bellemeli zat, ruhy (psihiki) däl-de beden (fiziki) saglyk ýagdaýynyň ýoklugy ýa-da fiziki ýetmezçiligi fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek üçin esas bolup bilmeýär.

TRK-nyň 26-njy maddasynda berkidilen hukuk kadasy, fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek üçin, onuň islendik psihiki ýarawsyzlygynyň däl-de, diňe onuň öz hereketleriniň manysyna düşünmek we şol hereketlere erk etmek mümkinçiligini aradan aýyryan ruhy (psihiki) ýarawsyzlygy esas hökmünde kesgitleýär. Fiziki şahsyň ruhy saglyk ýagdaýyny kesgitlemek, oňa aklyly üýtgame kesel kesgitlemesini (diagnozyny) goýmak hem-de mejbury suratda psihiatriki kömek bermek hakyndaky meseläni kazyýetiň garamagyna bermek üçin karar kabul etmek ýa-da netije çykarmak işi diňe psihiatr lukmanyň ýa-da psihiatr lukmanlaryň barlag toparynyň aýratyn hukugy hasaplanýar².

Türkmenistanda, ruhy ýarawsyzlygy sebäpli fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek diňe kazyýetiň ygtyýarlygy bolup durýar. Beýleki döwlet edaralarynyň, guramalarynyň, kärhanalarynyň, jemgyýetçilik birleşmeleriniň ýa-da wezipeli adamlaryň fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmäge haky ýokdur, şonuň üçinem diňe bir fiziki şahsyň lukmançylyk edarasy tarapyndan tassyklan ruhy keselliginiň fakty, ony kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek üçin ýeterlik däl.

Fiziki şahsy kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmegiň tertibi TRIÝK-yň 29-njy babynda berkidilen raýat iş ýörediş hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýär. TRIÝK-yň 260-njy maddasyna laýyklykda, raýat işleriniň bu görnüşi hem aýratyn önümçilik tertibinde, kazyýet tarapyndan, onuň maşgala agzalarynyň, kärdeşler arkalaşyklarynyň we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň, prokuroryň, hossarlyk we howandarlyk edarasynyň, ruhy keselleri bejeriş edarasynyň arzasy boýunça başlanylyp bilinýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek baradaky arzada, şahsyň, öz hereketleriniň manysyna düşünip

¹ Гражданское право. Учебник. /Отв. ред. акад. Х.П. Рахманкулов. Ташкент: изд. ТГЮИ, 2010. С. 145.

² «Psihiatriki kömek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 18-nji madda.

ýa-da şol hereketlere erk edip bilmeýän, ruhy ýarawsyzlygy barada şaýatlyk edýän ýagdaýlar görkezilmelidir¹. Fiziki şahsy kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek baradaky kazyýetiň çözgüdi oňa hossar bellemek üçin esas bolup durýar. Hossar onuň kanuny wekili hökmünde çykyş edýär we onuň hukuklaryny goraýar, onuň bähbidi üçin ýuridik hereketleri amala aşyrýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda kanuny wekiliň (howandaryň)razylygy bilen geleşik baglaşmak mümkinçiligi berlen kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahsdan tapawutlylykda, kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň özi hiç bir geleşigi baglaşyp bilmeýär. Kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahs tarapyndan baglaşylan islendik geleşik gürrüňsiz hiç zatdyr we ol baglaşylan pursadyndan başlap hakyky däl diýip ykrar edilmegine eltýär. Çünki TRK-a laýyklykda, kämillik ukyby ýok şahsyň erk-islegi biderekdir².

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eger-de fiziki şahsy kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmäge getiren esaslar aradan aýrylan bolsa, onda kazyýet ony kämillik ukyply diýip ykrar edýär. Oňa bellenilen hossarlyk kazyýetiň çözgüdiniň esasynda ýatyrylýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy fiziki şahsyň doly kämillik ukybynyň çäklendirilmek mümkinçiligini hem göz önünde tutýar. Fiziki şahsyň doly kämillik ukyby, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, diňe kazyýet tarapyndan ol spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast bilen içmegi-çekmegi zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salýan bolsa, çäklendirilip bilinýär³. Kämillik ukyby kazyýet tarapyndan çäklendirilen fiziki şahsa howandarlyk bel-lenilýär. Ol durmuş häsiýetindäki ownuk geleşiklerden başga, emläge ygtyýar etmek hakyndaky geleşikleri baglaşmaga, iş hakyny, pensiýany ýa-da girdejiniň beýleki görnüşlerini almaga hem-de olara ygtyýar etmäge diňe howandarynyňrazylygy bilen haklydyr.

Kanunalaýyklykda raýatyň kämillik ukybynyň çäklendirilmegi üçin şu aşakdaký ýagdaýlar doly anyklanmalydyr:

- fiziki şahsyň spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini kast bilen içmeginiň-çekmeginiň yzygiderliligi;
- fiziki şahsyň spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini edinmäge sarp edýän pul serişdeleriniň maşgalanyň maddy üpjünçiliginiň umumy möçberine garanyňda gaty uly möçberdäki çykdaýylar bilen baglanyşyklydygy;
- şonuň netijesinde-de, maşgala üçin maddy kynçylygyň döreýändigini we maşgalanyň maddy taýdan agyr ýagdaýa düşýändigini;

¹ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. 261-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 83-nji madda.

³ Şol ýerde. 27-nji madda.

– fiziki şahsyň şol hereketleri bilen maşgalasynyň kanuny bähbitlerine zelet ýetirýändigini we ş.m.

Fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmek üçin, görkezilen ýagdaýlaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny kesgitlemekde şu aşakdakylaryň ähmiýeti ýokdur:

- fiziki şahsyň maşgala agzalarynyň sany;
- fiziki şahsyň özbaşdak gazanjynyň ýa-da beýleki girdejileriniň barlygy ýa-da ýoklugy.

Umuman, TRK-nyň 27-nji maddasyna laýyklykda, raýatyň kämillik ukybyny çäklendirmeginiň esasylygy üçin, çylşyrymly ýuridik düzümiň emele gelmegi hökmandyr. Şol çylşyrymly ýuridik düzümiň mazmuny iki şertiň bir wagtda bar bolmadyndan ybaratdyr: raýatyň spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast bilen içmegi-çekmegi; şonuň netijesinde, maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salmagy.

Kämillik ukybyny çäklendirmek üçin görkezilen iki şertiň her haýsynyň aýratynlykda döremän, eýsem olaryň ikisiniň hem bir wagtda ýüze çykyp, olaryň arasynda sebäpli baglanyşygyň bolmagy hem zerurdyr. Raýatyň maşgalasynyň beýleki sebäplerden ýüze çykan agyr maddy ýagdaýy, TRK-nyň salgylanylan maddasyna laýyklykda we Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksiniň (mundan beýle-de TRIÝK-nyň) 29-njy babynda göz önünde tutulan tertipde, onuň kämillik ukybyny çäklendirmek üçin esas bolup bilmeýär.

Beýleki bir tarapdan, fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmek baradaky arzany kanagatlandyrmakdan ýüz döndürmek üçin, beýleki maşgala agzalarynyň gazanjynyň we başga girdejileriniň bardygy hem esas bolup bilmez, sebäbi, fiziki şahsyň kamillik ukybyny çäklendirmek mümkinçiliginiň hukuk esaslaryny bellemek bilen, kanun diňe maşgalanyň bähbitleriniň goraglylygynyň däl-de, eýsem fiziki şahsyň özüniň hukuklarynyň we kanuny bähbitleriniň goraglylygynyň üpjün edilmegini maksat edinýär.

Bellenip geçilişi ýaly, spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini kast bilen ulanýan fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmek üçin, hut onuň maşgalasynyň agyr maddy ýagdaýa düşýändigini wajypdyr. Eger-de, onuň maşgalasy ýok bolsa we ol diňe özüni agyr ýagdaýa goýýan bolsa, bu onuň kämillik ukybyny çäklendirmek üçin esas bolup durmaýar.

Spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini kast edip ulanýan fiziki şahsyň maşgalasynyň agyr maddy ýagdaýa düşmegi diýlende: şol maşgalanyň ýaşayş-durmuş derejesiniň düýpli pese düşmegine; fiziki şahsyň şol hereketleri zerarly maşgalanyň ýaşayş-durmuş derejesiniň maşgalanyň agzalary tarapyndan paýhasly wagt möhletiniň içinde düýpli ýokarlandyrylmak mümkinçiliginiň bolmazlygyna düşünilýär.

Fiziki şahsyň maşgalasynyň agyr maddy ýagdaýa düşmeginiň onuň spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast edip ulanmagy bilen baglanyşyklydygy

hakyndaky mesele kazyýet tarapyndan çözülýär. Spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast edip ulanýan fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmegiň tertibi TRIÝK-da kesgitlenýär.

Raýat işleriniň bu görnüşi aýratyn önümçilik tertibinde kazyýet tarapyndan, onuň maşgala agzalarynyň, kärdeşler arkalaşyklarynyň we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň, prokuroryň, hossarlyk we howandarlyk edarasynyň, ruhy keselleri bejeriş edarasynyň arzasy boýunça başlanylýp bilinýär. Fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmek ýa-da kämillik ukyby ýok diýip hasap etmek hakyndaky arza şol fiziki şahsyň ýaşayan ýerindäki kazyýete berilýär, eger şol fiziki şahs ruhy keselleri bejeriş edarasyna ýerleşdirilen bolsa, onda kesel bejeriş edarasynyň ýerleşýän ýerindäki kazyýete berilýär.

Kazyýet tarapyndan çäklendirilen kämillik ukyply diýlip ykrar edilen şahsa howandarlyk bellenilýär. Fiziki şahsyň kämillik ukybynyň çäklendirilmegine getirilen esaslar aradan aýrylan halatynda, kazyýet onuň kämillik ukybynyň çäklendirilmegini ýatyrýar. Fiziki şahsa bellenilen howandarlyk bolsa, hossarlyk-howandarlyk edarasy tarapyndan kazyýetiň çözgüdi esasynda ýatyrylýar.

§ 4. Fiziki şahslaryň telekeçilik işi

Fiziki şahslaryň telekeçilik işi we şol işi amala aşyrmaga bolan hukugy olaryň raýat-hukuk subýektliliginiň adaty düzüm bölekleriniň biri bolsa-da, häzirkî zaman milli we halkara raýat dolanyşygynda onuň örän uly ähmiýeti bardyr. Şol sebäpli-de fiziki şahslaryň işjeňliginiň bu görnüşiniň hem-de olaryň bu hukugynyň üstünde aýratyn durup geçmek, fiziki şahslaryň raýat-hukuk subýektliligini çintgäp öwrenmek nukdaýnazaryndan maksadalaýykdyr.

TRK-a laýyklykda, emlägi peýdalanmak, harytlary satmak, işleri ýerine ýetirmek ýa-da şahslara hyzmat etmek arkaly birsyhly peýda almaga gönükdirilen özbaşdak we öz töwekgelligiň bilen amala aşyrylýan iş, telekeçilik işi diýlip hasaplanýar¹. «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny «telekeçilik işi» diýen düşüňjä bu hukuk definisiýasyna garanynda biraz tapawutlyrak kesgitleme hem berýär: «Telekeçilik (hususy iş başyny tutujylyk) – munuň özi raýatlaryň peýda ýa-da girdeji almaga gönükdirilen, öz adyndan hem-de töwekgelçilik edip we emläk jogapkärçiligini öz üstüne alyp ýa-da ýuridik şahsyň – kärhananyň adyndan hem-de emläk jogapkärçiligini onuň öz üstüne alyp amala aşyryýan inisiatiwaly, özbaşdak işidir, hususy kärhanaçylyk işidir²» diýip bellemek bilen salgylanylan Kanun telekeçiniň Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda gadagan edilmedik işiň islendik görnüşini amala aşyryp bilýändigini hem beýan edýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 2-nji madda.

² «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 1-nji madda.

Mysal getirilen kesgitlemelerden ugur alnyp aýdylanda, telekeçilik işiniň şu aşakdaky alamatlary bar:

- onuň subýektleri fiziki we ýuridik şahslar bolup bilýär;
- ol telekeçilik işiniň subýektiniň öz başlangyjy hem-de öz töwekgelligi bilen özbaşdak amala aşyrylýar;
- ol peýda ýa-da girdeji almaklyga gönükdirilýär;
- ol telekeçilik işiniň subýektiniň öz emläk jogapkärçiligi bilen kepillendirilýär;
- ol kanunda gadagan edilmedik we ýokarda görkezilen alamatlary özünde jemleýän islendik iş bolup biler.

TRK-a laýyklykda, fiziki şahslar ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanmaga-da haklydyr¹. Telekeçilik hakynda kanunçylykda, ýuridik şahs döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar, adatça, hususy telekeçiler diýlip atlandyrylýarlar². Türkmenistanda hususy telekeçiler, ýagny işleýän işgärleriniň sanaw boýunça ortaça sany 5 adamdan geçmeýän, ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar kiçi we orta telekeçiligiň subýekti diýlip kesgitleňýär hem-de şolara berilýän ähli ýeňilliklerden peýdalanýarlar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda fiziki şahsa telekeçilik işi bilen meşgullanmaga ygtyýar berilýän ýaş görkezilmeýär. Ýöne telekeçilik işi bilen meşgullanmak hukugynyň raýatyň hususy telekeçi hökmünde döwlet tarapyndan bellige alnan pursadyndan ýüze çykýandygy bellenilýär³. Şonuň ýaly-da TRK-da fiziki şahslaryň ýuridik şahsy döretmezden amala aşyran telekeçilik işi babatda TRK-nyň ýuridik şahslaryň işini düzgünleşdirýän degişli kadalarynyň ulanylyandygy hem kesgitleňýär.

TRK-da bolsa, eger-de hossarlyk we howandarlyk edarasy razylyk beren ýagdaýynda, kanuny wekiliň kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsa kärhana, ýagny önümçilik işi ýa-da peýda ýa-da girdeji almaklyga gönükdirilen işjeňligiň (telekeçilik işiniň) başga bir görnüşi bilen meşgullanýan ýuridik şahsa garaşsyz ýolbaşçylyk etmek hukugyny berip bilmek mümkinçiligi göz önünde tutulýar. Şol hukuk kadasynda-da kanunçykaryjy kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň kärhana garaşsyz ýolbaşçylyk etmek hukugyny onuň zähmet gatnaşyklaryna girmek hukugy bilen baglanyşdyrýar. Kämillik ýaşyna ýetmedikleriň zähmet gatnaşyklaryna girmäge bolan hukugy bolsa, kanunalaýyklykda, on altýaşda ýüze çykýar⁴.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 28-nji madda.

² «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 5-nji madda.

³ «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 5-nji madda.

⁴ «Ýaşlaryň zähmet çekmäge bolan hukugynyň kepillendirmesi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny.

TRK-nyň 6-njy maddasyna laýyklykda, TRK-nyň 2-nji maddasynyň 1–2-nji böleklerinde göz önünde tutulan gatnaşyklar kanunlar arkaly ýa-da taraplaryň yllaşygy arkaly gös-göni düzgünleşdirilmedik hem-de şolar barada ulanyp bolýan iş dolanyşygynyň adaty ýok mahalynda, şeýle gatnaşyklar barada, eger munuň özi olaryň düýp mazmunyna garşy gelmeýän bolsa, raýat kanunçylygynyň meňzeş gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadasy (kanunyň meňzeşligi) ulanylýar. Görkezilen halatlarda kanunyň meňzeşligini peýdalanmak mümkin bolmadyk mahalynda, taraplaryň hukuklary we borçlary raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlaryndan we manysyndan ugur alnyp (hukugyň meňzeşligi) kesgitlenilýär. Diňe raýatlyk hukuklaryny çäklendirýän we jogapkärçiligi belleýän kadalaryň meňzeşlik boýunça ulanylmagyna ýol berilmeýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahsy döretmezden alnyp barylýan telekeçilik işini bellige almak telekeçiniň işiniň ýerleşýän ýerindäki ýerli häkimiýet edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Bellige almagyň bu görnüşiniň tertibi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenýär. Telekeçilik işini bellige almakdan boýun gaçyrylsa ýa-da ony bellige almagyň tertibi we möhleti bozursa, hukuklary bozulan fiziki şahs bu barada kazyýete şikaýat edip bilýär¹.

TRK-da hususy telekeçiniň hukuk ýagdaýy ýuridik şahsyň hukuk ýagdaýy bilen deňleşdirilýär. TRK-nyň 28-nji maddanyň 2-nji bendi, ýuridik şahslaryň işini düzgünleşdirýän degişli kadalaryň hususy telekeçileriň işini düzgünleşdirmekde-de ulanylýandygyny aňladýar. Ýöne ýuridik şahslara degişli kadalar bilen hususy telekeçilik işi düzgünleşdirilende şu aşakdaky ýagdaýlar göz önünde tutulmaga degişlidir:

- hukuk gatnaşyklarynyň düýp mazmuny;
- ol ýa-da beýleki ýuridik şahsyň işiniň we guramaçylyk görnüşiniň aýratynlygy bilen şertlendirilen ýagdaýlar;
- ýuridik şahslaryň täjirçilik işini ýa-da hususy telekeçileriň işini başgaça düzgünleşdirýän ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalar.

Mysal üçin, hususy telekeçilere ýuridik şahsy ýatyrmak baradaky kadalar ulanylmaýar.

Bellenilişi ýaly, fiziki şahsyň emläk jogapkärçiligi onuň hususy telekeçilik işiniň esasy düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Şol sebäpli-de, fiziki şahsyň emläk jogapkärçiliginiň käbir häsiýetli aýratynlyklary barada durup geçmek ýerlikli bolar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, fiziki şahs öz borçnamalary boýunça özüne degişli bütün emlägi bilen jogap berýär, ýöne kanunalaýyklykda töleg töledilip alnyp bilinmeýän emläkler muňa girmeyär².

¹ «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 9-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 29-njy madda.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, özüniň telekeçilik işini amala aşyrmak bilen baglanyşyklylykda algydarlaryň talaplaryny kanagatlandyrmaga gurby ýetmeýän hususy telekeçi, kazyýetiň çözgüdi boýunça gurby ýetmeýän (batan) diýlip ykrar edilip bilinýär. Kanunalaýyklykda, bergidaryň batyp galmagy diýlende, algydarlaryň bildirýän talaplaryny bergidaryň kanunda bellenen möhletlerde¹ kanagatlandyrmaga hem-de býujetiň önündäki borçlaryny berjaý etmäge juda ukypsyzlygyna düşünilýär. Bergidaryň borçlarynyň öz emläginiň gymmatynyň (passiwleriň aktiwlerden) artyk gelýändigini sebäpli, töleg tölemegiň togtamagy batyp galmagyň alamaty hasaplanýar. Bergidar özüni batyp galan diýip meýletin ygylan edenden soň ýa-da ony arbitraž kazyýet (batyp galmak baradaky işiň arbitraž kazyýetiniň garamagyna degişliligi «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanununda belleniýär²) bergilerini üzülişmäge gurby ýetmeýän diýip ykrar edenden soň, ol batyp galdy diýlip hasap edilip bilinýär.

Kanunalaýyklykda, hususy telekeçini batan diýip ygylan etmek çäresi amala aşyrylanda, telekeçilik işini amala aşyrmak bilen baglanyşykly bolmadyk borçnamalary boýunça, onuň algydarlary hem öz talaplaryny bildirmäge haklydyr. Şeýle algydarlaryň şunuň ýaly tertipde bildirmedik talaplary, hususy telekeçiniň batmagy baradaky çäre tamamlanylandan soň hem güýjüni saklaýar. Hususy telekeçi gurby ýetmeýän diýlip ykrar edilen halatynda, algydarlaryň talaplary onuň töleg töledilip alnyp bilinjek emläginiň hasabyna şu aşakdaky ýaly nobat boýunça kanagatlandyrylýar:

- birinji nobatda – fiziki şahslaryň talaplary, telekeçi olaryň janyna ýa-da saglygyna zezeleşme ýetirilendigi üçin olaryň önünde jogapkärçilik çekýän bolsa, wagtal-wagtal tölenilmäge degişli tölegleri jemläp hasaplamak arkaly kanagatlandyrylýar, şonuň ýaly-da hossar hakyny töletmek baradaky talaplar;
- ikinji nobatda – zähmet şertnamasy boýunça işleýän şahslara, olar işden çykanda berilýän kömek puluny bermek we olaryň zähmetine tölenilýän haky tölemek baradaky hasaplaşyklar geçirilýär (hasaplaşyk geçirilýän wagtyň dowamlylygy-da üç aýdan köp bolmaly däl);
- üçünji nobatda – algydarlaryň hususy telekeçä degişli emlägiň girew goýulmagy arkaly üpjün edilen talaplary;
- dördünji nobatda – býujete we býujet däl gaznalara hökmany tölenilmeli tölegler baradaky bergi üzülýär;
- başınjy nobatda – kanunalaýyklykda beýleki algydarlar bilen hasaplaşyklar geçirilýär.

¹ «Bergidarlaryň batyp galmagy hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 11-nji maddasyna laýyklykda, eger-de bergidar borçlaryny tölemek hakynda talap bildirilenden soň iki aýyň dowamynda ony töläp bilmese bu batyp galmak hakyndaky işi gozgamaga esas bolýar.

² «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 34-nji madda.

Her bir nobatdaky algydarlaryň talaplary öňki nobatdaky algydarlaryň talaplary kanagatlandyrylandan soň kanagatlandyrylýar.

Algydarlar bilen hasaplaşyp bolandan soň, batan diýlip ykrar edilen hususy telekeçi, öz telekeçilik işi bilen baglanyşykly galan borçnamalaryny hem-de ýerine ýetirmek üçin bildirilen we telekeçi batan diýlip ykrar edilende nazara alnan beýleki talaplary ýerine ýetirmekden boşadylýar. Emma fiziki şahslaryň talaplary, batan diýlip yglan edilen şahs, olaryň janyna ýa-da saglygyna zelem ýetirilendigi üçin jogapkärçilik çekýän bolsa, şonuň ýaly-da şahsy häsiýetdäki beýleki talaplar öz güýjüni saklaýar. Arbitraž kazyýetiň hususy telekeçini gurby ýetmeýän (batan) diýip ykrar etmeginiň ýa-da onuň meýletin özüniň gurby ýetmeýändigini (batmagyny) yglan etmeginiň esaslary we tertibi «Bergidarlaryň batyp galmagy hakynda» Türkmenistanyň Kanununda bellenilýär. Hususy telekeçiniň batyp galandygyny yglan etmek tamamlanandan soň, şol fiziki şahsyň telekeçi hökmünde bellige alnyşy hem öz güýjüni ýitirýär. Şondan soň oňa bildirilýän ähli talaplar arbitraž kazyýetiň däl-de umumy kazyýetiň garamagyna degişlidir.

TRK-a laýyklykda, batan diýlip yglan edilen fiziki şahsyň kazyýetiň çözgüdi boýunça bellibir möhletiň dowamynda telekeçilik işi bilen meşgullanmagy gadagan edilip bilinýär, ýöne şol möhlet gurby ýetmezlik (batmak) hakyndaky kanunda bellenen aňrybaş möhletden geçmeli däldir.

§ 5. Hossarlyk, howandarlyk we penakärlik

Hukuk ukyply fiziki şahslaryň bellibir böleginiň kämillik ukybynyň doly ýa-da bölekleyin bolmazlygy raýat hukugynda, şol fiziki şahslaryň hukuklarynyň hem kanuny bähbitleriniň goraglylygynyň üpjün edilmegi üçin, olaryň kämillik ukybynyň ýetmezçiliginiň öwezini dolýan hossarlyk we howandarlyk institutynyň emele gelmegine getiripdir. Bu institut, kämillik ukyby çäkli ýa-da kämillik ukyby ýok fiziki şahslaryň, özleriniň hossarlary ýa-da howandarlary hökmünde çykyş edýän doly kämillik ukyply fiziki şahslaryň üsti bilen, şahsy häsiýete eýe bolan we başgalaryň üsti bilen amala aşyryp bolmaýan raýatlyk hukuklaryndan hem borçlaryndan galan hukuklaryny we borçlaryny edinmäge hem-de durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, hossarlyk kämillik ukyby ýok fiziki şahslara bellenilýär. Kämillik ukyby ýok fiziki şahslara şular degişlidir:

- ýedi ýaşy dolmadyk kiçi ýaşly çagalar;
- ruhy ýarawsyzlygy sebäpli kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahslar.

Kanun diňe ata-enesiniň aradan çykmagy, ata-enesiniň ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilmegi, ata-enesiniň kesellemegi zerarly ýa-da beýleki sebäplere görä, ata-enäniň hossarlygyndan mahrum bolan kemala gelmedik çagalary terbiýelemek üçin, şonuň ýaly-da şol çagalaryň şahsy we emläk hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramak üçin hossarlygyň we howandarlygyň belenilýändigini kesgitleýär. Hossarlar kanunalaýyklykda özläriniň hossarlyk edýän fiziki şahslarynyň kanuny wekilleri bolup, olaryň adyndan we olaryň bähbitleri üçin ähli zerur geleşikleri baglaşýarlar.

Howandarlyk kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslara belenilýär. Kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslara şular degişlidir:

- ýedi ýaşdan on sekiz ýaş çenli aralykdaky kämillik ýaşyna ýetmedik çagalar;
- spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast bilen içmegi-çekmegi zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salýanlygy sebäpli kazyýet tarapyndan kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslar.

TRK-a laýyklykda, howandarlyk edilýän fiziki şahslar özbaşdak baglaşmaga haky bolmadyk geleşiklerini diňe howandaryň razylygy bilen baglaşyp bilýärler.

Bu hukuk kadasyndan görnüşi ýaly, howandar howandarlyk edýän fiziki şahsnyň deregine geleşikleri amala aşyрмаýar, ýöne howandarlyk edilýän fiziki şahsyň amala aşyrmaga hukugy bolmadyk geleşikleriniň amala aşyrylyşyna olara razylyk bermegiň üsti bilen gözegçilik edýär. Eger-de geleşigiň hakyky bolmagy üçin kanun onuň ýazmaça görnüşde bolmagyny talap edýän bolsa, onda howandaryň razylygy hem ýazmaça görnüşde bolmalydyr. Howandarlar howandarlyk edilýänleriň öz hukuklaryny amala aşyrmaga we borçlaryny ýerine ýetirmäge olara ýardam edýärler, şonuň ýaly-da olary üçünji şahslaryň hyýanatçylyklaryndan gorap saklaýarlar.

Şeýlelikde, hossarlyk bilen howandarlygyň arasyndaky esasy tapawutlyklaryň, kanunyň olaryň hossarlygyndakylaryň ýa-da howandarlygyndakylaryň kämillik ukybynyň möçberinden ugur almak bilen, olaryň üstüne ýükleýän raýat-hukuk borçlarynyň möçberindedigini bellemek bolar.

Kanunalaýyklykda, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary hossarlyk we howandarlyk edaralarydyr, şol edaralaryň ýok ilatly ýerlerde bolsa, etraplaryň ýa-da şäherleriň häkimleri hossarlyk we howandarlyk edaralarydyr. Kazyýet fiziki şahsy kämillik ukyby ýok diýip ykrar etmek hakynda ýa-da onuň kämillik ukybyny çäklendirmek hakynda çözgüdiň kanuny güýje giren wagtyndan soň üç günün dowamynda bu hakda, şol fiziki şahsyň ýaşaýan ýerindäki hossarlyk we howandarlyk edarasyna oňa hossar ýa-da howandar bellemek üçin habar bermäge borçludyr.

TRK-nyň 35-nji maddasynyň 1–2-nji böleklerine laýyklykda, diňe kämillik ýaşyna ýeten, doly kämillik ukyby bolan fiziki şahs, özläriniň meýletin razyçylygy

bilen howandar ýa-da hossar bellenip bilinýär. Fiziki şahs howandar ýa-da hossar bellenende şu aşakdaky ýagdaýlar göz önünde tutulmalydyr:

- onuň ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen bolmazlygy;
- onuň ahlak sypatlary we beýleki şahsy sypatlary;
- onuň hossaryň ýa-da howandaryň borçlaryny ýerine ýetirmek ukyby;
- onuň bilen hossarlyga ýa-da howandarlyga mätäç şahsyň arasynda dowam edýän gatnaşyklar;
- mümkin boldugyndan hossarlyk-howandarlyk bellenilmeli şahsyň islegi.

Adatça, hossar (howandar) hökmünde, hossarlyga-howandarlyga mätäç fiziki şahsyň ýakyn garyndaşlary (ata-ene, çagalar, perzentlige alyjylar, perzentlige alnanlar, süýtdeş doganlar we uýalar, ata-baba, ene-mama, agtyklar hem är-aýal¹) bellenilýär, eger-de olar ýok bolsa ýa-da başga bir sebäplere görä olary hossar (howandar) belläp bolmasa (mysal üçin, özleriniňrazylygy bolmasa ýa-da ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen bolsalar), onda bu meseläni hossarlyk we howandarlyk edarasý çözýär. Şonda-da, bellenip geçilişi ýaly, hossarlyk-howandarlyk bellenilmeli fiziki şahsyň islegini nazara almak, hossarlyk-howandarlyk bellemegiň hökmany şerti bolup durmaýar. Hossarlyk we howandarlyk edarasý kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahsyň islegini mümkin boldugyndan nazara alýar.

Hossarlyk-howandarlyk edilýänleriň ýaşaýan ýerindäki hossarlyk we howandarlyk edarasý, olaryň hossarlarynyň we (ýa-da) howandarlarynyň öz ygtyýarlyklaryndan hyýanatçylykly peýdalanmaklarynyň önüni almak üçin, olar babatda, öz hukuklaryny hem borçlaryny amala aşyryşlaryna gözegçilik etmek arkaly, belli bir derejede hossarlaryň (howandarlaryň) hukuklaryny çäklendirýär². Mysal üçin, hossaryň, hossarlyk we howandarlyk edarasýndan rugsat alman şu aşakdaky geleşikleri baglaşmaga, howandaryň bolsa şeýle geleşikleri baglaşmaga razylyk bermäge haky ýokdur:

- hossarlyk-howandarlyk edilýän şahsyň emlägini eýeçiliginden aýyrmak baradaky, şol sanda çalyşmak ýa-da sowgat etmek barada, emlägi kireýine (kärendesine), mugt peýdalanmaga bermek ýa-da girew goýmak baradaky geleşikleri;
- hossarlyk-howandarlyk edilýäne degişli hukuklardan ýüz dönderilmegine getirýän geleşikleri;
- hossarlyk-howandarlyk edilýäniň emlägini bölmäge ýa-da oňa düşýän paýdan bölüp almaga getirýän geleşikleri;
- hossarlyk-howandarlyk edilýäniň emläginiň kemelmegine getirýän islendik beýleki geleşikleri.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 2009. 6-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 34-nji madda.

TRK-nyň 37-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, hossar ýa-da howandar hossarlyk-howandarlyk edilýäniň girdejilerini, şol sanda şol fiziki şahsyň eýeçiligini dolandyrmakdan hossarlyk-howandarlyk edilýäne düşýän girdejileri diňe hossarlyk-howandarlyk edilýäniň bähbitleri üçin hem-de hossarlyk we howandarlyk edarasynyň deslapky rugsat bermegi bilen harçlaýarlar. Ýöne bu hukuk kadasy hossarlyk-howandarlyk edilýäniň özbaşdak ygtyýar etmäge haky bolan girdejilerine degişli däldir. Şonuň ýaly-da, hossaryň ýa-da howandaryň hossarlyk-howandarlyk edilýäni ekläp-saklamak üçin, girdeji hökmünde şol şahsa düşýän puluň hasabyna zerur çykdajylary hossarlyk we howandarlyk edarasyndan deslapky rugsat alman harç etmäge-de haky bardyr.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy, hossarlar (howandarlar), hatda olaryň ýakyn garyndaşlary üçinem, olaryň hossarlygyndaky (howandarlygyndaky) fiziki şahslar babatda ýene-de bir çäklendirme girizýär. Kanunalaýyklykda, hossaryň (howandaryň), olaryň ýanyoldaşlarynyň we ýakyn garyndaşlarynyň, hossarlyk-howandarlyk edilýän şahs bilen geleşik baglaşmaga, şeýle hem hossarlyk-howandarlyk edilýän şahs bilen hossaryň ýa-da howandaryň ýanyoldaşynyň we olaryň ýakyn garyndaşlarynyň arasynda geleşikler baglaşylan halatynda ýa-da kazyýetde işler alnyp barlan mahalynda hossarlyk-howandarlyk edilýäne wekilçilik etmäge haky ýokdur. Şonuň ýaly-da, hossarlyk edilýäniň adyndan emlägi bagyşlamak şertnamasynyň baglaşylmagyna-da rugsat berilmeyär. Ýöne emlägi hossarlyk-howandarlyk edilýäne sowgat etmek hökmünde ýa-da mugt peýdalanmaga berilmegi muňa girmeyär.

TRK-nyň 36-njy maddasyna laýyklykda, hossarlyk we howandarlyk borçlary mugt ýerine ýetirilýär. Ýöne hossarlar we howandarlar hossarlyk we howandarlyk borçlaryny ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly çykdajylaryň ödelmegini talap etmäge haklydyrlar.

Salgylanylan madda laýyklykda, hossarlar we howandarlar borçludyr:

- kämillik ýaşyna ýetmedik hossarlyk-howandarlyk edilýän şahslary bilen bir salgyda (ýaşayyş öýünde) ýaşamaga¹;
- ýaşayan ýeri üýtgän ýagdaýynda bu barada hossarlyk we howandarlyk edalaryna habar bermäge;
- hossarlyk-howandarlyk edýän şahslaryny ekläp-saklamak hakynda, olara ideg edilmegini we olaryň keseliniň bejerilmegini üpjün etmek hakynda alada etmäge;

¹ TRK-nyň 36-njy maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, howandaryň özüniň on alty ýaşyna ýeten howandarlyk edilýän şahs bilen aýry ýaşamagyna hossarlyk we howandarlyk edarasynyň ygtyýar bermegi bilen ýol berilýär, ýöne bu ýagdaý howandarlyk edilýäniň terbiýelenmegine hem-de onuň hukuklarynyň we bähbitleriniň goralmagyna ýaramaz täsir etmeli däldir.

- hossarlyk-howandarlyk edýän şahslarynyň hukuklaryny we bähbitlerini goramaga;
- kämillik ýaşyna ýetmedik hossarlyk-howandarlyk edilýän şahslary okatmak we terbiýelemek hakynda alada etmäge;
- fiziki şahsyň ruhy taýdan ýarawsyzlygy sebäpli kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilmegine ýa-da fiziki şahsyň spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny kast edip ulanmagy zerarly maşgalasyny agyr maddy ýagdaýa goýandygy üçin kämillik ukybynyň çäklendirilmegine sebäp bolan esaslara aradan aýrylan halatynda, özüniň hossarlyk-howandarlyk edýän şahsynyň kämillik ukyby bar diýlip ykrar edilmegini we özünden hossarlygyň ýa-da howandarlygyň aýrylmagyny kazyýetden haýyş etmäge.

Howandarlyk edýän şahslaryny ekläp-saklamak, olara ideg edilmegini we olaryň keseliniň bejerilmegini ýola goýmak hakynda alada etmek baradaky borçlar, kämillik ukyby kazyýet tarapyndan çäklendirilen kämillik ýaşyna ýeten fiziki şahslaryň howandarlarynyň üstüne ýüklenilmeýär¹.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, hossarlyk we howandarlyk edarasy hossary (howandary) öz hossarlyk (howandarlyk) borçlaryny ýerine ýetirmekden boşadyp bilýär:

- hossarlyk-howandarlyk edilýän kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs özüniň ata-enesine gaýtarylanda;
- hossarlyk-howandarlyk edilýän kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs perzentlige alnanda;
- eger-de bu hossarlyk-howandarlyk edilýän şahsyň bähbitlerine ters gelmeýän bolsa, hossarlyk-howandarlyk edilýän şahs, degişli terbiýeleýiş, kesel bejeriş edarasyna, ilaty durmuşy (sosial) taýdan goraýyş edarasyna ýa-da ş.m. başga edara ýerleşdirilende;
- esasy sebäpler ýüze çykan halatynda (hossar ýa-da howandar kesellände, emläk ýagdaýy üýtgände, hossarlyk-howandarlyk edilýän şahs bilen özara düşünişmezlikler ýüze çykanda we ş.m. ýagdaýlarda).

Eger-de hossar (howandar) öz hossarlyk-howandarlyk borçlaryny göwnejaý ýerine ýetirmese, şol sanda özüniň hossarlygyny (howandarlygyny) betniýetli maksatlar üçin peýdalansa ýa-da hossarlyk-howandarlyk edilýän şahsy gözegçiliksiz we zerur kömeksiz goýsa, hossarlyk we howandarlyk edarasy hossary ýa-da howandary borçlaryny ýerine ýetirmekden çetleşdirip hem-de günäkär şahsy kanunda bellenen jogapkärçilige çekmek üçin zerur çäreleri görüp bilýär.

Kanunalaýyklykda, hossarlyk we howandarlyk bes edilýär:

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 36-njy madda.

- hossaryň, howandaryň ýa-da hossarlyk-howandarlyk edarasynyň arzasy¹ boýunça kämillik ýaşyna ýeten fiziki şahslary kämillik ukyply diýlip ykrar etmek ýa-da şolaryň kämillik ukybyny çäklendirmegi ýatyrnak hakynda kazyýet çözgüt çykaran halatynda;
- hossarlyk edilýän kiçi ýaşly çaga ýedi ýaşyna ýetenden soň²;
- howandarlyk edilýän şahs on sekiz ýaşyna ýetenden soň;
- howandarlyk edilýän kämillik ýaşyna ýetmedik şahs nika baglaşan halatynda (TRK-nyň 23-nji maddasynyň 2-nji bölegi);
- howandarlyk edilýän şahsyň doly kämillik ukybyna kämillik ýaşyna ýetmänkä eýe bolýan beýleki ýagdaýlarynda (kämlik ýaşyna ýetmedigiň emansipasiýasy)³.

Fiziki şahsyň kämillik ukybynyň ýetmezçiligini doldurmagyň we onuň emläkleýin hukuklaryny goramagyň, hossarlygyň we howandarlygyň üstüne goşmaça hukuk esaslary hökmünde kanunçykaryjy tarapyndan hossarlyk-howandarlyk edilýäniň eýeçiligini ynançly dolandyrmak instituty hem berkidilýär. Hossarlyk-howandarlyk edilýäniň eýeçiligini ynançly dolandyrmak, onuň eýeçiliginde şu emläkler bolan halatynda belleniş bilinýär:

- gozgalmaýan emläkler;
- ýörite gözegçilik (alada) edilmegine we dolandyrylmagyna degişli gymmatbahaýy gozgalýan emläkler.

Hossarlyk we howandarlyk edarasy görkezilen emläkleriň dolandyryjysyny özi kesgitleýär we onuň bilen eýeçiligi ynançly dolandyrmak hakynda şertnama baglaşýar. Şondan soňra hossar ýa-da howandar hossarlyk-howandarlyk edilýäniň ynançly dolandyrmaga berilmedik emlägi barada öz ygtyýarlyklaryny saklap galýar. Emlägi ynançly dolandyryjy bolsa, hossarlyk-howandarlyk edilýäniň eýeçiligini dolandyrmak baradaky ygtyýarlyklaryny amala aşyranda, TRK-nyň 37-nji maddasynyň 2–3-nji bölüklerinde göz önünde tutulan hukuk kadalaryndan ugur almaga borçly edilýär.

Kanunalaýyklykda, hossarlyk-howandarlyk edilýäniň eýeçiligini ynançly dolandyrmak şu aşakdaky halatlarda tamamlanýar:

- eýeçiligi ynançly dolandyrmak hakyndaky şertnamany ýatyrnak üçin kanunda göz önünde tutulan esaslary ýüze çykanda;
- hossarlyk (howandarlyk) bes edilende.

¹ TRIÝK-nyň 260, 265-nji maddalaryna laýyklykda, kämillik ýaşyna ýeten fiziki şahslary kämillik ukyply diýip ykrar etmek ýa-da şolaryň kämillik ukybyny çäklendirmegi ýatyrnak hakyndaky arza bilen kazyýete, onuň maşgala agzalarynyň, kárdeşler arkalaşyklarynyň, beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň we prokuroryň hem ýüz tutmaga haky bardyr.

² TRK-nyň 40-njy maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, şonda oňa hossarlyk etmek bes edilip, hossaryň borçlaryny amala aşyrýan şahs howandarlyk hakynda goşmaça karar çykarylmasdan, kämillik ýaşyna ýetmedigiň howandaryna öwrülýär.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 40-njy madda.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda fiziki şahslara howandarlyk etmegiň ýene-de bir görnüşi bolan, kämillik ukyby bolan fiziki şahslara penakärlik (patronaž) instituty hem berkidilýär. Bu raýat-hukuk instituty, saglyk ýagdaýy sebäpli öz hukuklaryny özbaşdak amala aşyrmagy we goramagy hem-de borçlaryny ýerine ýetirmegi başaryp bilmeýän kämillik ýaşyna ýeten, doly kämillik ukyply fiziki şahslaryň hukuklaryny, bähbitlerini goramagy üpjün etmek üçin zerurdyr. Penäkärlige zerurlygy döredýän ýagdaýlar şular bolup biler:

- garrylyk;
- fiziki ýetmezçilikler, maýyplyk;
- fiziki kesel sebäpli öýüň çäginde daşarda erkin hereket etmek mümkinçiliginiň bolmazlygy we ş.m.

TRK-nyň 41-nji maddasynyň 1-nji böleginden görnüşi ýaly, penakärlik belenilende fiziki şahsyň öz hereketlerine (hereketsizligine) akyl ýetirmek, düşünmek, oýlanyşykly baha bermek we şonuň netijesinde-de olara erk-islegli täsir etmek ukyby bolýar. Şoňa görä-de kanunçykaryjy doly kämillik ukuby bolan fiziki şahsa adaty howandar däl-de howandar (kömekçiniň) belenilýändigine ünsi çekýär. Howandar (kömekçi) zerurlyk, köplenç halatda, öz hukuklaryny özbaşdak amala aşyrmagy we goramagy hem-de borçlaryny ýerine ýetirmegi başaryp bilmeýän doly kämillik ukyply fiziki şahsyň ýanynda hemaýat bermäge taýýar ýakyn garyndaşlarynyň bolmadyk halatynda ýüze çykýar. Ýöne şol bir wagtda-da, kömege mätäç fiziki şahsyň kanun boýunça oňa goldaw we maddy taýdan kömek bermäge borçly ýakyn garyndaşlarynyň bolmagy, oňa penakärlik bellemek üçin päsgelçilik bolup durmaýar.

TRK-nyň 41-nji maddasyna laýyklykda, penakäriň (howandar-kömekçiniň) hukuk ýagdaýy adaty howandaryň TRK-nyň 33, 35, 40-njy maddalarynda berkidilýän hukuk ýagdaýyndan tapawutlanýar. Howandaryň (kömekçiniň) penakärlik edilýän fiziki şahs babatda amala aşyrmaga borçly ýa-da hukukly bolan hereketleri hukuk kadalarynda berkidilen görkezmeler bilen däl-de, aglaba köp ýagdaýda penakärlik edýän fiziki şahsynyň erk-islegi bilen baglydyr. Sebäbi kanunçykaryjy olaryň arasyndaky gatnaşyklarda penakärlik edilýäniň doly kämillik ukybynyň bardygyny nazara alýar.

Ýöne şol bir wagtda-da penakärlik edilýäniň haýsy-da bolsa bir sebäpden (garrylyk, maýyplyk, keselçilik we ş.m.) öz penakärine garaşlydygyny göz önünde tutup, kanunçykaryjy penakärlik edilýän fiziki şahsy ýüze çykmagy mümkin bolan dürli tötänliklerden, howandaryň (kömekçiniň) ýaşyrynlykda öz penakärlik borçlaryny hem hukuklaryny ýerine ýetirmeklige ynsapsyz çemeleşmeginden goramak maksady bilen, penakärlik edilýän fiziki şahs bilen howandaryň (kömekçiniň) arasyndaky penakärlik gatnaşyklaryny resmileşdirmegiň tertibi kesgitlenilýär. Kanunalaýyklykda, penakärlik bellenilmegini isleýän fiziki şahsyň razylygy alnandan soň, penakärlik hossarlyk we howandarlyk edarasynyň karary bilen bellenip bilinýär.

TRK-da howandarlyk edilýäniň emlägi bilen bagly kadalara garanyňda penakärlik edilýäniň emläk hukuklaryny goramagyň hem tapawutly düzgüni belleniýär. Kanunalaýyklykda, doly kämillik ukyply penakärlik edilýäne degişli emläge penakärlik edilýän şahs bilen baglaşylan tabşyryk şertnamasynyň ýa-da eýeçiligi ynançly dolandyrmak şertnamasynyň esasynda howandar (kömekçi) ygtyýarlyk edýär. Penakärlik edilýän şahsy ekläp-saklamaga we onuň durmuşy zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen durmuş geleşiklerini we beýleki geleşikleri penakärlik edilýäniň razylygy bilen onuň howandary (kömekçisi) baglaşýar.

Penakärlik, penakärlik edilýän fiziki şahsyň talap etmegi boýunça bes edilýär. Penakärlikde bolýan fiziki şahsyň howandary (kömekçisi) TRK-nyň 39-njy maddasynda göz önünde tutulan halatlarda öz üstüne ýüklenilen borçlary ýerine ýetirmekden boşadylýar.

§ 6. Fiziki şahsy şahslandyrmagyň (indiwiiduallaşdyrmagyň) serişdeleri

Fiziki şahslaryň hukuklarynyň amala aşyrylmagy we goraglylygy, şeýle hem raýat-hukuk gatnaşyklarynyň durnuklylygynyň üpjün edilmegi üçin raýat hukugynyň her bir subýektiniň takyk şahslaşdyrylmagy (indiwiiduallaşdyrylmagy) zerurdyr. Fiziki şahslary indiwiiduallaşdyrmagyň serişdelerine şular degişlidir:

- fiziki şahsyň ady, familiýasy we onuň atasynyň ady;
- fiziki şahsyň ýaşayan ýeri;
- kanunda bellenen halatlarda we tertipde fiziki şahsyň lakamy (mysal üçin, edebiýat eserlerini lakam bilen çap etdirip bilýär).

Halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadasyna laýyklykda, çaganyň dünýä inen pursadyndan başlap öz adyna bolan hukugy bardyr¹. At götermek fiziki şahsyň hukugy diýlip kesgitlenýän hem bolsa, hukuk durmuşy (şonuň ýaly-da adaty durmuşda-da) üçin atsyz fiziki şahsyň hereket etmegi (ýaşamagy) mümkin däl, şu nukdaýnazardan hem at götermegiň diňe bir fiziki şahslaryň hukugy däl-de eýsem borjudygyny hem bellemek bolar.

Türkmenistanda çaganyň doglan pursadyndan başlap, şahsy aýratynlygy we onuň saklanylmagy aňladýan raýatlyga, millete, ada, familiýa we maşgala gatnaşyklaryna bolan hukugy kanun esasynda berkidilýär. Çaganyň doglandygy haýndaky hakyky ýagdaý (fakt) raýatlyk ýagdaýynyň namalarynyň ýazgysyny geçirýän edara tarapyndan bellenen tertipde resmileşdirilýär².

¹ «Çaganyň hukuklary hakynda Konwensiýa» BMG-nyň Baş Assambleýasy. 20.11.1989 ý. 7-nji madda. Türkmenistanyň Mejlisiniň 23.04.1994-nji ýyldaky, №970-XII karary bilen ykrar edilen.

² «Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 7-nji madda.

Bellenip geçililişi ýaly, at ilkinji nobatda islendik fiziki şahsy beýleki fiziki şahslardan hukuk taýdan tapawutlandyrmagyň we individual şahs (şahsyýet) hökmünde ony aňlatmagyň alamaty bolup durýar. Kanunda bellenilişi ýaly, fiziki şahs eger kanunlardan ýa-da milli dāp-dessurdan başgaça gelip çykmaýan bolsa, öz ady bilen hukuklaryna we borçlaryna eýe bolýar hem-de olary amala aşyrýar. Şonuň ýaly-da at onuň şahsyýetine jemgyýet tarapyndan baha berilmegi bilen hem baglanyşdyrylýar. Fiziki şahsyň ady diýen düşüňjä, onuň familiýasy we hut öz ady, şonuň ýaly-da onuň islegine görä, atasynyň ady girýär.

Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 82-nji maddasyna laýyklykda, çaganyň doglan pursadyndan başlap raýatlygyny, milletini, adyny, atasynyň adyny, familiýasyny we maşgala gatnaşyklaryny goşmak bilen, öz indiividualygyny saklamaga hukugy bardyr. Çaganyň ady ata-enesiniň razylygy bilen dakylýar. Çaga, atasynyň ady (otçestwosy) kakasynyň ady boýunça dakylýar, Türkmenistanyň Maşgala kodeksinde göz önünde tutulan halatda bolsa¹ – çaganyň kakasy diýlip ýazylan adamyň ady boýunça dakylýar.

Eger-de çaganyň kakasy bilen nikada durmaýan ejesiniň islegi boýunça çaganyň kakasy hakynda maglumatlar çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna girizilmeyän bolsa, onda atasynyň ady oňa ejesiniň görkezmesi boýunça dakylýp bilner. Çaganyň familiýasy ata-enesiniň familiýasy bilen kesgitlenilýär. Eger-de ata-ene umumy familiýany göterýän bolsa, çaga ata-enesiniň familiýasy dakylýar. Ata-enesiniň familiýasy dürli bolanda, şeýle hem ata-enesiniň (olardan biriniň) familiýasy üýtgände, çaga ata-enesiniň razylygy bilen kakasynyň ýa-da ejesiniň familiýasy dakylýar. Ata-enesiniň islegi boýunça çaga kakasynyň ýa-da atasynyň, ýa-da babasynyň ady boýunça familiýa berlip bilinýär.

Çaganyň ady we (ýa-da) familiýasy babatda ata-enesiniň arasynda ylalaşyk bolmadyk mahalynda ýüze çykan düşünişmezlikler, hossarlyk we howandarlyk edarasy tarapyndan çözülýär. Çaganyň milleti onuň ata-enesiniň milleti bilen kesgitlenilýär. Eger ata-enesiniň milleti dürli bolsa, çaga passport berlende, milleti onuň islegi boýunça kakasynyň ýa-da ejesiniň milletine görä kesgitlenilýär.

Şonuň bilen birlikde-de, çaganyň familiýasyny, adyny we atasynyň adyny üýtgetmäge hukugy bardyr. Çaga on sekiz ýaşyna ýetýänçä ata-enesiniň bilelikdä-

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň, 70-nji maddasyna laýyklykda: «Çaga nikada durmaýan ejeden doglan halatynda, ata-enesiniň bilelikdäki arzasy bolmadyk mahalynda ýa-da atalygy anyklamak ýa-da atalygyň ykrar edilendiginiň faktyny takykklamak hakynda kazyýetiň çözgüdi bolmadyk mahalynda, çaganyň kakasynyň familiýasy ejesiniň familiýasy boýunça çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna girizilýär, çaganyň kakasynyň we atasynyň ady – ejesiniň görkezmesi boýunça, milleti we raýatlygy – ejesiniň milleti we raýatlygy boýunça girizilýär. Girizilen maglumatlar atalygy anyklamak hakynda meseläni çözmek üçin päsgelçilik bolup bilmez. Eger ejesi çaganyň kakasy hakynda maglumatlary görkezmekden ýüz dönderse, onda «çaganyň kakasy» diýen setirde kese çyzyk goýulýar».

ki arzasy boýunça hossarlyk we howandarlyk edarasy çaganyň iň gowy bähbitlerini nazara almak bilen, çaganyň adynyň üýtgedilmegine, şeýle hem oňa berlen familiýany atanyň (enäniň) beýlekisiniň familiýasy ýa-da çaganyň kakasynyň, atasynyň we babasynyň ady boýunça familiýasynyň üýtgedilmegine rugsat bermäge haklydyr. Çaganyň familiýasyny, adyny, atasynyň adyny üýtgetmek barada arza degişli hossarlyk we howandarlyk edarasyna berilýär. Çaganyň familiýasyny, adyny, atasynyň adyny üýtgetmek barada häkimiň karary esasynda degişli RÝNÝ edarasy çaganyň raýat ýagdaýynyň nama ýazgysyna degişli üýtgetmeleri girizýär we täze şahadatnama berýär.

On ýaşyna ýeten çaganyň familiýasyny, adyny we atasynyň adyny üýtgetmek diňe onuň razylygy bilen geçirilip bilner. Çaga on sekiz ýaşyna ýetmegi bilen, ol Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 190-njy maddasynda bellenen tertipde familiýasyny, adyny we atasynyň adyny özbaşdak üýtgetmäge haklydyr. Ýokarda görkezilen adamlaryň, eger-de olara öň atasynyň ady «ogly», «gyzy» diýen sözler goşulyp ýa-da bular goşulman, ilkibaşda çaganyň öz ady, soňra bolsa atasynyň ady ýazylyp ýa-da ýazylman, ýa-da familiýasy ýazylman dakylan bolsa, Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 82-nji maddasynyň 3–7-nji böleklerinde bellenen tertipde, olaryň atasynyň adynyň üýtgedilmegine we atasynyň ady ýa-da familiýa berilmegine hukuklary bardyr.

Ata-enesiniň (olaryň biriniň) familiýasynyň üýtgedilmegi, olaryň on sekiz ýaşyna ýeten çagasynyň familiýasynyň üýtgedilmegine getirmeýär. Nikanyň bes edilmegi ýa-da onuň hakyky däl diýlip ykrar edilmegi, çaganyň familiýasynyň üýtgedilmegine getirmeýär. Eger-de ata-enesi aýry ýaşayan bolsa we çaga bilen bile ýaşayan ata (ene) öz familiýasyny oňa bermek islese, hossarlyk we howandarlyk edarasy bu meseläni çaganyň iň gowy bähbitlerini we atanyň (enäniň) beýlekisiniň pikirini nazara almak bilen çözüýär. Atanyň (enäniň) beýlekisiniň ýaşayan ýerini ýa-da bolýan ýerini anyklamak mümkin bolmasa, ol hossarlyk we howandarlyk edarasyna gelmekden ýüz dönderse, ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilse, kazýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilse, şeýle hem atanyň (enäniň) beýlekisi çagany terbiýelemäge we ekläp-saklamaga gatnaşmakdan esassyz sebäplere görä ýüz dönderen halatynda, atanyň (enäniň) beýlekisiniň pikirini nazara almak hökman däl.

Eger-de çaga, biri-biri bilen nikada durmaýan adamlardan doglan we atalygy Türkmenistanyň Maşgala kodeksinde göz önünde tutulan tertipde anyklanylan bolsa, hossarlyk we howandarlyk edarasy çaganyň iň gowy bähbitlerini nazara almak bilen, şeýle haýyş bilen ýüz tutulan pursadynda ejesiniň göterýän familiýasyna görä, onuň familiýasyny üýtgetmäge rugsat bermäge haklydyr¹.

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 83-nji madda.

Fiziki şahsyň raýatlyk ady onuň emläk bilen bagly bolmadyk emläkleýin däl şahsy hukuklaryna degişlidir, şol sebäpli-de onuň adynyň aýrybaşgalaşdyrylmagyna we özge şahslara geçirilmegine ýol berilmeýär. Emma fiziki şahsyň söwda (täjirçilik) ady onuň emläk bilen bagly emläkleýin däl şahsy hukuklaryna degişli edilýär, şol sebäpli-de onuň kanunda bellenen tertipde aýrybaşgalaşdyrylmagyna we başga şahslar tarapyndan ulanylmagyna rugsat berilýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy fiziki şahsyň öz adynyň goraglylygyny üpjün etmeginiň serişdelerini hem hukuk kadalarynda berkidýär. Ilki bilen Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, raýatlara adamyň we raýatyň at-abraýynyň hem mertebesiniň kazyýet goragy kepillendirilýär¹. TRK-da hem fiziki ýa-da ýuridik şahsyň özüniň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlaryň, eger şonuň ýaly maglumatlary ýaýradan şahs, şol maglumatlaryň hakykata laýyk gelyändigini subut edip bilmese, kazyýetiň üsti bilen ýalana çykarylmalyny talap etmäge hukugynyň bardygy bellenilýär². Raýat kanunçylygyna laýyklykda, fiziki şahsyň şahsy abraýy, mertbesi bilen baglylykda, onuň raýatlyk adynyň goralmagyna diňe bir şol ada eýelik ediji fiziki şahsyň özi tarapyndan däl-de, eýsem ol aradan çykandan soňra gyzyklanýan şahslaryň hem hukugy bardyr. Fiziki şahsyň şahsy abraýy, mertbesi bilen baglylykda, onuň raýatlyk adyna has çökder görnüşde şek ýetirilmegi (mysal üçin, masgaralamak, töhmet atmak) üçin bolsa, hereket edýän kanunçylykda has zabun temmi çäreleri hem göz önünde tutulýar³.

Raýat kanunçylygy fiziki şahsyň at-abraýy, mertbesi, iş abraýy bilen baglylykda onuň raýatlyk adyny masgaralaýan maglumatlar köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýradylan bolsa, onda şol maglumatlaryň hut şol köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýalana çykarylmalyny eger-de görkezilen maglumatlar guramadan çykýan resminamada beýan edilen bolsa, onda şol resminamanyň çalşyrylmalydygyny ýa-da yzyna alynmalydygyny, beýleki halatlarda bolsa, maglumatlary ýalana çykarmagyň tertibiniň kazyýet tarapyndan bellenilýändigini kesgitleýär⁴.

Şonuň ýaly-da TRK-a laýyklykda, köpçülikleýin habar beriş serişdelerleriniň çap eden maglumatlary fiziki şahsyň at-abraýy, mertbesi, iş abraýy bilen baglylykda raýatlyk adyny masgaralaýan, onuň hukuklaryny ýa-da kanun arkaly goralýan

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008. 43-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 16-njy madda.

³ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 132-nji maddasyna laýyklykda, töhmet atan, ýagny, başga bir adamyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da abraýyny gaçyrýan görnetin ýalan maglumatlary ýaýradan fiziki şahs, şeýle hem görkezilen Kodeksiň 133-nji maddasyna laýyklykda, adamy ynýdan, ýagny, başga bir adamyň namysyny we mertebesini uslypsyz görnüşde bilgesleşýin kemsiden fiziki şahs (eger-de ol jenaýat kanunynda bellenen ýaşa ýeten we akly düzüw, ýagny jenaýatyň subýekti bolsa) jenaýat jogapkärçiligine çekilýär.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 16-njy madda.

bähbitlerini kemsidýän bolsa, onda ol öz jogabyny hut şol köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap etmäge ygtyýarlydyr. Eger-de bu meseleler boýunça kazyýetiň çykaran çözgüdi ýerine ýetirilmedik bolsa, onda kazyýet düzgüni bozuja jerime salmaga haklydyr. Şol jerime iş ýörediş kanunçylygynda göz önünde tutulan möçberde we tertipde töledilip, döwletiň haýryna geçirilýär. Jerimäniň tölenilmegi düzgüni bozujyny kazyýetiň çözgüdinde göz önünde tutulan hereketi ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar.

Özi barada at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlar ýaýradylan fiziki şahsyň, şonuň ýaly maglumatlary ýalana çykardyp, şol maglumatlaryň ýaýradylmagy bilen ýetirilen zyýany töletmäge we özüne ýetirilen ahlak zeleliniň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hukugy bardyr. Eger-de fiziki şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlary ýaýradan şahsy anyklamak mümkin bolmasa, onda özi barada şol maglumatlar ýaýradylan şahs ýaýradylan maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändigini ykrar etmek hakyndaky arza bilen kazyýete ýüz tutmaga haklydyr.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, fiziki şahs öz adyny kanunda bellenen tertipde üýtgetmäge haklydyr. Emma onuň adyny üýtgetmegi fiziki şahsyň ozalky ady bilen edinen hukuklarynyň we borçlarynyň ýatyrylmagy ýa-da üýtgedilmegi üçin esas bolup bilmeýär. Kanunalaýyklykda, fiziki şahs öz adynyň üýtgändigini öz bergidarlaryna we algydarlaryna mälim etmek üçin zerur çäreleri görmäge borçludyr hem-de şol şahslarda öz adynyň üýtgemegi hakyndaky maglumatlaryň bolmazlygy sebäpli dörän netijeler baradaky töwekgelçiligi özi çekýär. Adyny üýtgeden fiziki şahs özüniň ozalky adyna ýazylan resminamalara degişli üýtgetmeleriň öz hasabyna girizilmegini talap etmäge haklydyr. Şonuň ýaly-da fiziki şahsyň doglanda alan ady, şeýle hem onuň adynyň üýtgedilmegi raýatlyk ýagdaýynyň namalaryny bellige almak üçin kesgitlenen tertipde bellige alynmaga degişlidir. Türkmenistanyň raýat kanunçylygy başga şahsyň ady bilen hukuklary we borçlary edinmäge ýol bermeýär.

Raýat hukugynda fiziki şahsy indiwiiduallaşdyrmagyň ýene-de serişdesi, onuň ýaşaýan ýeri bolup durýar. TRK-nyň 22-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, fiziki şahsyň (adamyň) ýaşaýan ýeri diýlip, onuň hemişelik ýa-da köplenç ýaşaýan ýeri hasap edilýär. Adamyň bolýan ýeri diýlende bolsa, onuň wagtlaýyn ýaşaýan ýerleri (myhmanhana, dynç alyş öýleri (kurort, sanatoriý we ş.m.), hassahana we ş.m.) hasap edilýär. Her bir raýatyň öz ýurdunyň çäginde erkin gezmäge we öz ýaşajak ýerini saýlap almaga bolan hukugy, halkara hukugynda umumy ykrar edilen ynsan hukuklarynyň esasyalarynyň biri bolup, ol «Adam hukuklary hakyndaky Ählumumy Jarnamanyň» 13-nji maddasynda, «Raýatlyk we syýasy hukuklar ha-

kynda» halkara Paktyň¹ 12-nji maddasynda, Türkmenistanyň Konstitusijasynyň bolsa 26-njy maddasynda berkidilýär.

Diýmek, TRK-dan ugur alnyp aýdylanda, fiziki şahsyň ýaşaýan ýerini kesgitlemek üçin onuň adamyň ýaşamagy üçin niýetlenen hem-de bellibir salgyda ýerleşen binada bolmagynyň möhletiniň dowamlylygy esasy kesgitleýji şert bolup durýar, ýagny fiziki şahsyň bellibir salgyda hemişelik ýa-da wagtlaýyn ýaşamagy şol salgynyň onuň ýaşaýan ýeri diýip ykrar edilmegine getirýär.

Mälim bolşy ýaly, ýaşaaýş jaýy – diýen adalga adamyň erkin ýaşamagy üçin ýörite niýetlenen jaýy aňladýar. Şol jaý boýunça adamyň geografik salgylary (koordinatlary) hökmünde jaýyň anyk ýerleşýän ýeri kesgitlenýär. «Ýaşaaýş jaýy» diýen konstitution-hukuk düşüňjesi «ýaşaaýş desgalary» diýen düşüňjeden has giňdir. Sebäbi bu düşüňje diňe bir ýaşaaýş jaýlaryny, öýlerini we olaryň aýratynlaşdyrylan (izolirlenen) böleklerini göz önünde tutman, eýsem adamlaryň ýaşaýan ähli ýaşaaýş jaýlaryny (mysal üçin, türkmen halkynyň dessurlaýyn öýlerini, uzak wagtlaýyn ýaşalýan öýleri, jaýlary we ş.m.) özünde jemleýär. Türkmenistanyň Ýaşaaýş jaý kodeksine laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän ýaşaaýş öýleri, şonuň ýaly-da beýleki jaýlardaky ýaşaaýş otaglary ýaşaaýş jaý gaznasyny (fonduny) emele getirýärler. Ýaşaaýş jaý gaznasyna (fonduna) ýaşaaýş öýlerindäki söwda, durmuş hajatlary hem-de senagat häsiýetinde bolmadyk beýleki hajatlar üçin niýetlenen ýaşalmaýan jaýlar girmeýär².

Fiziki şahsyň bellibir ýerde hemişelik ýa-da köplenç ýaşamagy, ol şol salgyda ol ýa-da beýleki wagt aralygynda ýok bolanda-da onuň şol salgyda hemişe barlygyny, ýagny ýaşaýanlygyny (dolanyp geljekdigini, onuň ýuridik salgysyny) aňladýar. Fiziki şahsyň ýaşaýan ýerinde wagtlaýyn bolmazlygy onuň ýaşaýan ýeriniň üýtgändigini aňlatmaýar. Mysal üçin, hemişelik ýaşaýan ýeri şäherde ýerleşýän geolog uzakmöhletleýin gözleg-agtaryş saparyna (ekspedisiýa) gidýär, şonda onuň ýaşaýan ýeri şäherde bolmagyna galýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda her bir raýatyň bir wagtyň özünde bir ýaşaýan ýeri bolup bilýär³. Fiziki şahsyň Türkmenistanyň çäginde ýaşaýan, şeýle hem bolýan ýerini anyklamaklyga onuň raýatlyk degişlilikiniň resminamasyndaky (pasportyndaky) bellige alnandygy hakynda, onuň ýaşaýan salgysynyň anyk belgilerini (ýaşaýan etrabynyň (şäheriniň), ilatly nokadynyň, köçesiniň adyny, jaýynyň (öýüniň) tertip belgisini) görkezmek bilen girizilen ýazgy esas bolup hyzmat edýär. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, fiziki şahsy hemişelik ýa-da köplenç ýaşaýan ýeri boýunça hemişelik bellige almak, bolýan ýeri boýunça wagt-

¹ Türkmenistanyň Mejlisiniň 20.12.1996-njy ýyldaky, №190-1 karary bilen ykrar edildi.

² Türkmenistanyň Ýaşaaýş jaý kodeksi. Aşgabat, 1983. 4-nji madda.

³ «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 02.04.2012 ý.

laýyn bellige almak, onuň hukuklaryny we azatlyklaryny amala aşyrmak, şeýle hem borçlaryny berjaý etmek üçin zerur şertleriň bolmagyny üpjün edýär.

Bellenip geçilişi ýaly, öz ýaşajak ýerini erkin saýlap almaga bolan hukuk, adamyň we raýatyň iň wajyp konstitusion hukuklarynyň biri bolup durýar we raýat kanunçylygy tarapyndan fiziki şahsyň maddy däl eşretleriniň biri hökmünde gorallyar. Şoňa görä-de fiziki şahsyň ýaşayan ýerini kesgitlemeklige kanunçylykda şeýle takyk çemeleşilmegi hiç bir ýagdaýda onuň görkezilen konstitusion hukugyny kemsitmeklige ýa-da çäklendirmeklige gönükdirilmeýär.

Türkmenistanyň migrasiýa kanunçylygyna laýyklykda, döwletimiziň her bir raýatynyň Türkmenistanyň Konstitusiyasyna, kanunlaryna we adam hukuklary boýunça halkara şertnamalaryna laýyklykda, ýurdumyzyň islendik ýerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak ýerini we boljak ýerini erkin saýlap almaga hukugy bardyr. Ýöne howpsuzlygy üpjün etmek maksady bilen, döwletimiziň raýatlarynyň Türkmenistanyň aýry-áýry ýerleriniň çäklerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak we boljak ýerini erkin saýlap almaga bolan hukugy diňe kanunçylykda bellenen esaslar boýunça çäklendirilip bilinýär. Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, wezipeli adamlaryň, şeýle hem beýleki ýuridik we fiziki şahslaryň, Türkmenistanyň raýatlarynyň ýurdumyzyň çäklerinde erkin hereket etmäge, ýaşajak ýerini we boljak ýerini erkin saýlap almaga bolan hukugyny çäklendirmäge degişli çözgütleri, hereketleri ýa-da hereketsizligi barada raýatlaryň degişli edaralara, wezipeli adamlara ýa-da kazyýete şikaýat etmäge hukuklary bardyr.

Döwlet öz raýatlaryna Türkmenistanyň çäginde erkin gezmäge we ýaşajak ýerini saýlap almaga bolan hukuklaryny doly kepillendirmek bilen bir wagtda, döwletiň bütin çäginde hukuk tertibini hem degişli hasabatlylygy üpjün etmek maksady bilen, raýatlaryň içerki migrasiýasyny düzgünleşdirýär. «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 45-nji maddasynda bellenilişi ýaly, içerki migrasiýany düzgünleşdirmek, içerki migrantlaryň öz hukuklaryny we azatlyklaryny durmuşa geçirmegi, şeýle hem olaryň Türkmenistanyň beýleki raýatlarynyň önündäki öz borçlaryny ýerine ýetirmegi üçin zerur şertleri üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň çäklerinde raýatyň ýaşayan ýeri boýunça ýazga alynmagy we bolýan ýeri boýunça hasaba alynmagy girizilýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, ýaşalyan ýer boýunça ýazga almak, munuň özi raýatyň Türkmenistanyň degişli etraplarynyň we şäherleriniň çäklerindäki ýaşaýyş jaýynda bellibir salgý boýunça resmileşdirilmegidir, şeýle hem raýatyň şahsyýetine güwä geçýän resminamasynda bu barada ýazgy ýazmakdyr ýa-da bellik etmekdir, (möhürçe basmakdyr). Ýazga almak degişli häkimlikleriň ýanyndaky ýazga almak meselelerine garamak boýunça toparlaryň çözgütleri esa-

synda amala aşyrylýar. Türkmenistanyň çäklerinde birnäçe ýaşayyş jaýyna eýeçilik hukugy bolan adam şolaryň diňe birine ýazga alynýar¹.

Hemişelik ýaşayan ýerinden ýazgydan çykmazdan 45 (kyrk baş) senenama gününden köp möhlete başga ýere wagtlaýyn giden raýatlar, şeýle hem başga şäherlerdäki okuw mekdepleriniň talyplary we okuwçylary okaýan döwründe öz bolýan ýerleri boýunça hasaba alynmaga degişlidir. Raýatlary ýaşayan ýeri boýunça hasaba almak häkimlikleriň ygtyýarly wezipeli adamlary tarapyndan amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň 1996-njy ýylyň 25-nji oktyabryndaky 2843-nji belgili kararyna laýyklykda, ýurduň çäginde hemişelik ýaşayan ýerinden ýurduň beýleki ýerlerine wagtlaýyn ýaşamak üçin baran raýatlar, 7 (ýedi) günün dowamynda Türkmenistanyň degişli içeri işler edaralarynda hasaba durmaga borçludyr.

Bolunýan ýer boýunça hasaba almak, bu bellibir salgy boýunça ýaşayyş jaýynda raýatyň wagtlaýyn ýaşandygyny resmileşdirmekdir. Raýatlary ýaşayan ýeri boýunça ýazga almagyň we bolýan ýeri boýunça hasaba almagyň tertibi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan tassyklanylýar. Şonuň bilen birlikde-de, Türkmenistanyň her bir raýaty, özüniň ýaşayan ýeri boýunça ýazga alynmagynyň ýa-da bolýan ýeri boýunça hasaba alynmagynyň ýagdaýyna garamazdan, Türkmenistanyň bütin çäginde Türkmenistanyň Konstitusiýasy we kanunçylygy arkaly kepillendirilen hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýar.

Ýazga ýa-da hasaba almak halatynyň ýokdugy raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirmek üçin esas bolup hyzmat edip bilmeýär. Ýöne welin, milli kanunçylyk içerki migrasiýanyň düzgünleriniň bozulmagy üçin degişli jogapkärçilik çärelerini belleýär. Mysal üçin, pasport edinmäge borçly raýatlaryň pasportsyz ýa-da güýji hakyky däl pasport bilen ýaşamagy, şeýle hem raýatlaryň jaýa ýazylman ýa-da hasaba alynman ýaşamagy üçin dolandyryş jogapkärçiligini kesgitleýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýaşayan ýerinden ýa-da bolýan ýerinden Türkmenistanyň raýatyny mejburiy ondan-oňa geçirmek diňe kazyýetiň çözgüdiniň esasynda amala aşyrylyp bilinýär. Şonuň ýaly-da milli howpsuzlygy, jemgyýetçilik hukuk tertibini, ilatyň saglygyny goramak maksady bilen Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan, Türkmenistanyň serhet zolagynda, ýapyk harby şäherçelerde, köpçülikleýin ýokanç keselleriň (infeksiýalaryň) we adamlaryň zäherlenmeleriniň ýaýramak howpy sebäpli, ekologiýa betbagtçylygy we tebigy, tehnogen heläkçilik zolagynda, adatdan daşary ýagdaý girizilen ýerlerde erkin hereket etmek, ýaşayan ýeriňi we bolýan ýeriňi erkin saýlap almak babatda çäklendirmeler bellenilip bilinýär.

Fiziki şahsyň ýaşayan ýeriniň kesgitlenmeginiň raýat hukugynda örän möhüm ähmiýeti bardyr. Sebäbi raýat hukugy: fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar

¹ «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 02.04.2012 ý. 45-nji madda.

etmek; fiziki şahsy ölen diýip ygylan etmek; şertnamanyň aýry-aýry aňlatmalaryna dürli-dürli düşünilmegi ýüze çykanda adaty kabul edilen zatlary ileri tutmak; borçnamalaryň ýerine ýetirilýän ýeri; pul borçnamasynyň ýerine ýetirilýän ýeri; mirasyň ýüze çykýan ýeri we ş.m. ýaly wajyp düşüňjeleri köplenç fiziki şahsyň ýaşaýan ýeri bilen baglanyşdyrýar.

Şonuň ýaly-da, raýat hukuklarynyň goraglylygynyň kazyýetiň üsti bilen amala aşyrylmagyny üpjün ediji iş ýörediş hukuk pudagy bolan raýat iş ýörediş hukugynda fiziki şahsyň ýaşaýan ýerini kesgitlemek, raýat iş ýöredişini alyp barmagyň esasy şertleriniň biri hökmünde kesgitlenýär, çünki ilkinji nobatda, düzgün bolşuna görä, fiziki şahsyň ýaşaýan ýeri raýat işleriniň kazyýete degişlilikini kesgitlemegiň esasy şertleriniň biri bolup durýar. Onsoňam hukuk ulanyş tejribesinde fiziki şahsyň öz ýaşaýan ýerinde hemişe barlygyny çaklamak möhüm düzgünleriň biri hökmünde yzygiderli ulanylýar, ýagny resmi habarlar, duýduryşlar, çagyryş hatlary, kazyýetiň çagyryş hatlary hemişe fiziki şahsyň ýaşaýan ýerine ugradylýar (hatda şol hat gelip gowşan pursadynda onuň öz ýaşaýan ýerinde bolmazlygy mümkin bolsa-da).

Ýöne raýat hukugy ýaşaýan ýerini erkin saýlap almak hukugyny diňe doly kämillik ukyby bar fiziki şahslara degişli edýär. Kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahslaryň ýaşaýan ýeri diýlip, olaryň ata-eneleriniň (perzentlige alyjylarynyň, hossarlarynyň) ýaşaýan ýeri ykrar edilýär. Bu kada kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen we hossarlyk bellenen fiziki şahslara-da degişlidir. Howandarlyk bellenen çäklendirilen kämillik ukyply fiziki şahslar hem-de doly däl kämillik ukyply, kämillik ýaşyna ýetmedik, emma pasport berlen fiziki şahslar ata-eneleriniň, perzentlige alyjylaryň, howandarlarynyň razylygy bilen özleleriniň ýaşajak ýerini saýlap bilýärler.

Ýene-de bir bellemeli ýagdaý, Türkmenistanyň garaşsyzlygyny almagy we jemgyýetçilik hem döwlet gurluşymyzyň üýtgemeginiň netijesinde, ýurdumyzda bazar gatnaşyklary ulgamynyň ýörelgeleri işjeň we netijeli ornaşdyryldy. Şonuň netijesinde ýurdumyzda raýat dolanyşygy ýaýbaňlandy. Şu nukdaýnazardan hem raýat dolanyşygynyň häzirki zaman şertlerinde, fiziki şahslary indiividuallaşdyrmak üçin diňe bir «ýaşaýan ýeri» diýen dessurlaýyn düşüňjani ulanmak bilen çäklenmän, eýsem, häzirki zaman talaplaryna we barha artýan hem kämilleşýän telekeçilik gatnaşyklarynyň zerurlyklaryna laýyk gelýän, «işni amala aşyrylýan ýeri» diýen düşüňjaniň hem emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmek işine payhasly hem işjeň ornaşdyrylmagy maksadalaýykdyr. Çünki Berkarar döwletiň Bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň raýatlarynyň telekeçilik we zähmet işjeňliginiň juda çalt depginlerde ösmegi fiziki şahslaryň bir wagtyň özünde ýaşaýan ýeri hökmünde bir ýerde ýazgyda durup, başga ýerde bolsa, öz telekeçilik (önümçilik, döredijilik, bilim almak we ş.m.) işini amala aşyrmagy

ýa-da ykdysady dolanyşyga yzygiderli goşýan emläklerini birnäçe ýerlerde saklap, şol ýerleriň ählisinde-de telekeçilik işini amala aşyrmagy ýaly ýagdaýlaryň giňden ýaýramagyna getirdi.

§ 7. Fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek we fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek

Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşygy hökmünde çykyş edýän fiziki şahsyň, öz ýaşayan ýerinde uzak wagtlap bolmadyk hem-de onuň bolýan ýerini anyklamak mümkin däl halatynda, şol raýat-hukuk gatnaşyklaryna beýleki gatnaşyjylaryň hukuklarynyň bozulmagyna (kemsidilmegine) getirip biljek hukuk nämälimligi ýüze çykyp bilýär. Mysal üçin, algydarlar şol fiziki şahsdan özlerine degişli algysyny alyp bilmezler, şol fiziki şahsyň eklemegindäki zähmete ukypsyz fiziki şahslar, ondan özlerine degişli maddy goldawy alyp bilmezler we şol bir wagtda-da özlerine döwlet hemaýat pulunyň tölenilmeşi hakynda-da ýüz tutup bilmezler, sebäbi olar ekleýjisi bar fiziki şahslar diýip hasap edilerler. Şonuň ýaly-da öz ýaşayan ýerinde uzak wagtlap bolmaýan hem-de bolýan ýeri näbelli fiziki şahsyň özüniň hukuklary goragly bolmaz we şonuň netijesinde-de onuň gözegçiliksiz galan emlägine zeňel ýetirilmeşi mümkin.

Bu hukuk nämälimligini aradan aýyrmak, fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek we fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek institutlary bilen üpjün edilýär. Fiziki şahs diňe kazyýet tarapyndan, aýratyn önümçilik tertibinde, şu aşakdaky ýagdaýlaryň ählisi bar bolan halatynda nam-nyşansyz giden diýip ykrar edilýär:

- uzak wagtyň dowamynda fiziki şahsyň bolýan ýeriniň näbelli bolmagy;
- onuň bolýan ýeri hakynda maglumatlary bolmazlygy we olary ähli mümkin bolan serişdeleriň kömegi bilen almagyň mümkin bolmazlygy;
- şol fiziki şahsyň bolýan ýeri barada soňky maglumat alnandan soň kanunda bellenen möhletiň geçmegi¹ (Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda bir ýyl²).

Fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek hem diňe kazyýet tarapyndan, aýratyn önümçilik tertibinde, görkezilen ýagdaýlaryň ählisi bar bolan halatynda amala aşyrylýar, ýöne fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmekden tapawutly ta-

¹ TRK-nyň 42-nji maddasyna laýyklykda, nam-nyşansyz giden şahs hakynda soňky maglumatlaryň alnan gününü takykklamak mümkin bolmadyk mahalynda, giden şahs hakyndaky soňky maglumatlaryň alnan aýynyň yzyndaky aýyň birinji güni ony nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek üçin möhleti hasaplap başlamak wagty diýlip hasap edilýär, bu aýy takykklamak mümkin bolmadyk mahalynda bolsa, indiki ýylyň birinji ýanwary gidene nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek üçin möhleti hasaplap başlamak wagty diýlip hasap edilýär.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 42-nji madda.

rapy, şol fiziki şahsyň bolýan ýeri barada soňky maglumat alnandan soň kanunda bellenen möhlet bir ýyl däl-de baş ýyl diýlip, uruş hereketleri bilen baglanyşykly nam-nyşansyz ýiten harby gullukçy ýa-da başga bir fiziki şahs uruş hereketleriniň gutaran gününden beýläk azyndan üç ýyl diýlip belleniýär. Bu iki raýat-hukuk institutynyň ýene-de bir tapawutlylygy, kanunalaýyklykda, kazyýet eger-de fiziki şahsa ölüm howpy salnan ýa-da ol bellibir betbagtçylykly hadysa zerarly heläk bolan diýip çak etmäge esas berýän ýagdaýlar bolan mahalynda, ol nam-nyşansyz ýiten bolsa, onda şol fiziki şahsyň bolýan ýeri hakynda onuň ýaşayan ýerinde alty aýlap maglumat bolmadyk ýagdaýynda-da ony ölen diýip ygylan edip bilýär.

Kanun gyzyklanýan (bähbidi bar) şahslary ýaşayan ýerinde uzak wagtlap bolmaýan we bolýan ýeri näbelli fiziki şahsy gözlemäge borçly etmeýär. Kanunalaýyklykda, kazy işi kazyýet seljerişine taýýarlaýan mahalynda giden adam hökmünde haýsy adamlaryň (kowum-garyndaşlaryň, işdeş adamlaryň we beýlekileriň) maglumat berip biljekdigini aýdyňlaşdyrýar, şonuň ýaly-da giden adamyň belli bolan in soňky ýaşayan ýa-da işleýän ýerindäki degişli guramalardan (ýaşayyş-jay ulanyş guramalaryndan, içeri işler edaralaryndan, arçyndan) şol adam hakynda bar bolan maglumatlary sorap alýar¹. Eger-de fiziki şahsyň hemişelik ýa-da köplenç ýaşayan ýerinde bilkastlaýyn bolmaýanlygy hakynda maglumatlar alynsa (mysal üçin, fiziki şahs ýetiren maddy zeveliniň öwezini dolmakdan, hossar hakyny tölemekden, amala aşyran jenaýaty üçin jogapkärçilik ýa-da jeza çäresinden we ş.m. gizlenýän bolsa), onda kazyýet şol fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmekden saklanmaga borçludyr.

Kazyýet tarapyndan ölen diýlip ygylan edilen, ýöne diri bolan fiziki şahsyň hukuk ýagdaýynyň düşnüksizligi raýat hukugynyň ylmynda raýat hukuk subýektliligini kesgitlemek meselesinde, bu ugurdan seljermeleri alyp barýan alymlaryň arasynda, juda köp jedelleriň döremegine we häzirki güne çenli dowam etmegine getirýän, çylşyrymly nazary soraglaryň biri bolmagyna galýar. Şunuň ýaly ýagdaýda, öz mazmuny boýunça gaýtalanmajak hukuk gapma-garşylygy (kolliziýasy) emele gelýär, şol bir şahs şol bir wagtyň özünde, bir tarapdan-a diri, diýmek raýat dolanyşygynyň doly hukuk subýektliligine eýe bolan gatnaşyjysy bolup durýar, beýleki bir tarapdan bolsa ol eýýäm hukuk taýdan ýok subýekt bolup durýar, sebäbi kazyýetiň çözgüdi bilen ygylan edilen hem-de kanunda bellenen tertipde raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edarasynnda bellige alnan şol fiziki şahsyň ölümniň fakty, onuň gatnaşmagynda amala aşyrylýan ähli raýat-hukuk gatnaşyklarynyň bes edilmegine getirýär. Bu ýagdaý şahsyýetiň hukuk mazmunynyň (ýuridik substansiýasynyň) goşalanmagyna getirýär, şeýle goşalanmagy hem häzirki zamanda däl-de, fiziki şahsy hukuk ýoklugyndan hukuk barlygyna geçirmek üçin kanunda

¹ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 256-njy madda.

göz önünde tutulan iş ýörediş mehanizmini ulanmak bilen, diňe geljekde aradan aýryp bolýar.

Kanunalaýyklykda fiziki şahsyň nam-nyşansyz giden diýip ykrar edilmegi, onuň hukuklary we borçlary babatda birnäçe hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirýär:

- nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň emlägini hemişelik dolandyrmak zerurlygy bolan halatynda kazyýetiň çözgüdiniň esasynda, ol emläk hossarlyk we howandarlyk edarasy tarapyndan kesgitlenýän fiziki şahsa, eýeçiligi ynançly dolandyrmak şertnamasynyň esasynda, dolandyrmak üçin berilýär¹;
- şol emläkden nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň ekläp-saklamaga borçly bolan fiziki şahslaryny, ekläp-saklamak üçin serişdeler bölünip berilýär we onuň beýleki borçnamalary boýunça bergisi üzülýär;
- onuň eklenjindäki fiziki şahslaryň ekleyjisini ýitirendikleri zerarly Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet kömek puluny almaga hukuklary döreýär²;
- nam-nyşansyz giden diýip ykrar edilen fiziki şahsyň aýaly (äri) nikasyny bes edip bilýär³ we ş.m.

Kazy raýaty nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek hakyndaky ýa-da raýaty ölen diýip yglan etmek hakyndaky arzany kabul edip alandan soň, giden adamyň emlägini goramak üçin, şeýle hem onuň emlägini dolandyrmak üçin dolandyryjyny bellemegi hossarlyk we howandarlyk edarasyna tekliپ edip bilýär⁴. Hossarlyk we howandarlyk edarasy bolsa gideniň bolýan ýeriniň näbellidigi hakynda maglumatlaryň alnan gününden soň bir ýyl geçmänkä-de onuň emlägine ynançly dolandyryjyny belläp bilýär⁵.

Nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahs gelen halatynda ýa-da onuň bolýan ýeri tapylan halatynda, kazyýet özüniň ozalky çykaran çözgüdini täze çözgüt bilen ýatyrýar. Bu çözgüt raýatyň emlägini ynançly dolandyrmak şertnamasyny ýatyrmak üçin esas bolýar⁶. Şonda-da fiziki şahsyň öz hojalygynyň degişli derejede ýöredilmeginiň netijesinde alnan peýdanyň öweziniň tölenmegini talap etmäge hukugy ýokdur. Emma ol hojalygyň degişli däl ýagdaýda ýöredilmeginiň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmäge haklydyr⁷.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 43-nji madda.

² Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakynda kodeksi. Aşgabat, 2007. 95-nji madda.

³ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 22-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 256-njy madda we Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 44-nji madda.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 43-nji madda.

⁶ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 259-njy madda.

⁷ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 44-nji madda.

Eger-de nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň baglaşan nikasy kazyýetiň görkezilen ýagdaý boýunça çykaran çözgüdiniň esasynda raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edaralary ýa-da kazyýet tarapyndan bozulan bolsa, onda ol dolanyp gelen halatynda we ony nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek hakynda kazyýetiň çözgüdi ýatyrylandan soň, nika är-aýalyň bilelikdäki arzasy boýunça raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edaralary tarapyndan dikeldilip bilinýär. Eger-de şol nika kazyýet tarapyndan bozulan bolsa, kazyýet nikany bozmak hakynda çykaran çözgüdini olaryň arzasy boýunça ýatyrýar. Eger-de nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň aýaly (äri) täze nika baglaşan bolsa, onda nika dikeldilip bilinmeýär¹.

Kanunda bellenilişi ýaly, fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň kanuny güýjüne giren günü, ölen diýlip yglan edilen fiziki şahsyň ölen günü diýlip hasap edilýär. Şonuň ýaly-da kazyýet onuň heläk bolandyr diýlip çak edilýän gününü bu fiziki şahsyň ölen günü diýip ykrar edip bilýär:

- eger-de fiziki şahsa ölüm howpy abanandyr diýip çak etmäge esas berýän ýagdaýlar bolan halatynda;
- eger-de ol bellibir betbagtçylykly hadysada heläk bolan diýip çak etmäge esas berýän ýagdaýlar bolan halatynda;
- nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahs ölen diýlip yglan edilen halatynda².

Fiziki şahsyň ölümüne prezumpsiýasyna esaslanýan, ony ölen diýip yglan etmek hereketi, onuň hakykatdan-da aradan çykandakysy ýaly hukuk netijeleriniň döremegine getirýän hakyky hukuk ýagdaýy (ýuridik fakt) bolup durýar.

Fiziki şahsyň ölen diýlip yglan edilmegi şu aşakdaky hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirýär: onuň eklenjindäki fiziki şahslaryň ekleýjisini ýitirendikleri zerarly Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet kömek puluny almaga hukuklary döreýär³; miras ýüze çykýar; onuň bilen nika bes edilýär (nikanyň bes edilmegi hakynda ýörite çözgüt çykarylmaždan)⁴; şol fiziki şahsyň hut özi tarapyndan ýerine ýetirilmeli, şahsy häsiýetli ähli borçnamalar bes edilýär.

Kanunalaýyklykda, ölen diýlip yglan edilen fiziki şahs dolanyp gelende ýa-da onuň bolýan ýeri tapylan halatynda, kazyýet ony ölen diýip yglan etmek hakyndaky çözgüdini ýatyrýar. Haçan dolanyp gelendigine garamazdan, fiziki şahs ölen diýlip yglan edilenden soň, öz emlägi kime mugt geçen bolsa, saklanyp galan emläginiň gaýtarylyp berilmegini şol şahsdan talap edip bilýär. Ýöne eger-de emläkler şol şahsdan ogurlanan bolsa ýa-da ol ony elden gidiren ýa-da başga bir usul bilen ýi-

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 29-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 45-nji madda.

³ Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakynda kodeksi. Aşgabat, 2007. 94-95-nji maddalar.

⁴ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 22-nji madda.

tiren bolsa, şol emläklerem pul ýa-da gymmatly kagyzlar bolmasa, şeýle-de şol emläkler ölen diýlip yglan edilen fiziki şahsyň emlägi mugt geçen şahs tarapyndan jemagat söwdasyny geçirmek arkaly ýerlenen bolmasa, onda dolanyp gelen şahs ondan şol emläkleriniň yzyna gaýtarylmagyny talap edip bilmeýär.

Eger-de ölen diýlip yglan edilen fiziki şahsyň emlägi mugt geleşikler boýunça eýeçiliklerine geçen şahslaryň, şol emlägi edinenlerinden soň (ýa-da edinýärkäler) ölen diýlip yglan edilen fiziki şahsyň diridigini bilendikleri subut edilse, olar şol emlägi oňa dolulygyna gaýtaryp bermäge borçludyr. Şonuň ýaly emlägi bolşy ýaly görnüşinde gaýtaryp bermek mümkin bolmadyk halatynda bolsa, onuň doly bahasy tölenilmäge degişlidir. Eger-de ölen diýlip yglan edilen şahsyň emlägi döwletiň haýryna geçirilen we döwlet edaralary tarapyndan ýerleşdirilen bolsa, onda ony ölen diýip yglan etmek hakynda kazyýetiň çözgüdi ýatyrylandan soň, şol emlägi ýerleşdirmekden düşen pul dolanyp gelen şahsa bir aý möhletde gaýtarylyp berilýär.

Kazyýet tarapyndan fiziki şahsyň ölen diýlip yglan edilmegini, kazyýet tertibinde fiziki şahsyň ölümünün faktynyň bolandygyny kesgitlemekden tapawutlandyrmak gerekdir. Mälim bolşy ýaly, fiziki şahsyň bellibir wagtda we bellibir ýerde ölenliginiň faktyny takykklamak meselesi diňe fiziki şahsyň anyk wagtda, anyk ýerde we anyk ýagdaýlarda ölendigi hakynda subutnamalaryň bardygyna garamazdan raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edarasy şol fiziki şahsyň ölümünü bellige almakdan ýüz dönderende ýüze çykýar. Şunuň ýaly ýagdaýlarda, fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek üçin kanunda bellenen möhletleriň geçmegi zerur däl. Bähbidi bar şahslar fiziki şahs aradan çykandan soň islendik wagtda kazyýete degişli arza bilen ýüz tutup bilýärler we kazyýet şeýle arzalara aýratyn önümçilik tertibinde garaýar.

Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edaralarynda bellige alynmaga ýa-da beýleki edaralarda düzgünleşdirilmäge degişli bolan hakyky ýagdaýy (fakty) takykklamak hakynda kazyýetiň çözgüdi kanuny güýje girenden soň, şonuň ýaly bellige almak ýa-da düzgünleşdirmek üçin esas bolup hyzmat edýär. Emma şol edaralar tarapyndan berilýän resnimalaryň ornuny tutmaýar.

§ 8. Raýatlaryň durmuşynyň hökmany döwlet belligine alynmaga degişli ýagdaýlary

Türkmenistanda raýatlaryň hukuk subýektliligi bilen gönüden-göni baglanyşykly ýene-de bir hukuk düşüňjesi, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary bolup durýar. Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary diýlende:

- degişli döwlet edaralarynda hökmany bellige alynmaga degişli, fiziki şahsyň durmuşyndaky kanunyň onuň hukuklarynyň hem borçlarynyň ýüze çykmany, üýtgemegi we bes edilmegi bilen baglanyşdyrýan esasy hadysalary;

– şol hadysalar baradaky degişli döwlet edaralaryndaky ýazgylar göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylarynyň şu aşakdakylary degişli döwlet edarasy (adatça, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary edarasy (RÝNÝ-a)) tarapyndan bellige alynmaga degişlidir: fiziki şahsyň dogluşy; nika baglaşmak; nikany bozmak; çagany perzentlige almak; atalygy takyklamak; ady (familiýany) üýtgetmek; fiziki şahsyň ölümi¹.

Kanun görkezilen hakyky ýagdaýlar bilen fiziki şahsyň jemgyýetdäki we maşgaladaky hukuk ýagdaýyny baglanyşdyrýar. Mysal üçin, fiziki şahsyň dogulmagy we aradan çykmagy bilen onuň raýat-hukuk ukyplylygynyň ýüze çykmagy we bes edilmegi baglydyr. Şonuň ýaly-da, fiziki şahsyň doglan pursadyndan onuň doly ýa-da bölekleyin kämillik ukybyna eýe bolýan ýaşy hasaplanyp başlaýar we fiziki şahsyň ölümi bilen onuň kämillik ukybynyň hem bes edilmegi baglydyr.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny hasaba almak, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary hasaba alynýan kitaba (nama kitaplary) degişli ýazgylary girizmek we bu ýazgylar esasynda şahadatnamalar bermek arkaly, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny geçirýän edaralar tarapyndan amala aşyrylýar. Ýeterlik esas bolanda we bähbidi bar şahslaryň arasynda jedel ýok bolsa, RÝNÝ-a raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny düzedýär we üýtgedýär².

Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary bellige alnanda, raýatlar tarapyndan olaryň bellige aldyrmakçy bolýan we bellige alynmaga degişli hakyky ýagdaýlary (faktlary) tassyklaýan resminamalar (mysal üçin, çaganyň doglanlygyny bellige aldyrmak üçin eger-de onuň ata-enesi resmi nikada durýan bolsalar, onuň ata-enesiniň nika baglaşandyklary hakynda şahadatnamasy, pasportlary, bábekhanadan kepilnama), şeýle hem şol hakyky ýagdaýy bellige almak barada arza bilen ýüz tutan şahsyň şahsyýetini tassyklaýjy resminamalar (pasport, şahadatnama) RÝNÝ-a berilmelidir. Soňra şol bellige alnan hakyky ýagdaý hakyndaky nama ýazgylary, eger-de olar kazyýetiň çözgüdi bilen inkär edilmeseler hukuk taýdan jedelsiz subutnamalar diýlip ykrar edilýärler.

Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny bellige almak, düzetmek we üýtgetmek meselesi kazyýet tarapyndan iki ýagdaýda çözülýär:

- eger-de bähbidi bar (gyzyklanýan) şahslaryň arasynda jedel bar bolsa;
- eger-de ýazgyny bellige almakdan, düzetmekden ýa-da üýtgetmekden RÝNÝ-a ýüz dönderse.

Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary bilen baglanyşykly jedeller, ýokarda bellenip geçilişi ýaly raýat iş ýöredişiniň aýratyn önümçiligi görnüşinde garalýar

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 47-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 47-nji madda.

we olara «ýuridik ähmiýeti bolan hakyky ýagdaýlary (faktlary) takykklamak hakyndaky işler» diýlip atlandyrylýar. TRIÝK-a laýyklykda, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylarynyň şu görnüşleri bilen bagly jedellere kazyýet tarapyndan garalýar:

- perzentlige almak, nika baglaşmak, nikany bozmak we ölümi bellige almak faktyny takykklamak hakyndaky işler¹;
- kanunda bellenen halatlarda, hakykat ýüzündäki nika gatnaşyklaryndaky ýagdaýyň faktyny takykklamak hakyndaky işler (eger-de RÝNÝ-da nikany bellige almak är-aýalyň biriniň ölmegi sebäpli geçirilip bilinmejek bolsa şeýle edilýär);
- RÝNÝ-a ölümi bellige almakdan ýüz dönderen halatynda, fiziki şahsyň bellibir wagtda we bellibir ýerde ölendiginiň faktyny takykklamak hakyndaky işler;

Ýöne raýat iş ýörediş kanunçylygy, eger-de hakyky ýagdaýlary takykklamagyň başga tertibi hereket edýän kanunçylykda göz önünde tutulmadyk bolsa, ýuridik ähmiýeti bolan beýleki hakyky ýagdaýlary takykklamak hakyndaky işlere-de kazyýetiň garamaga hukugynyň bardygyny belleýär. Şoňa görä-de, eger-de ýokarda bellenen iki ýagdaý ýüze çykan halatynda, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylarynyň dogluş, ady (familiýany) üýtgetmek, atalygy takykklamak ýaly beýleki görnüşleri bilen hem bagly işlere kazyýet tarapyndan garalyp bilinýär diýip bellemek bolar.

Şonuň ýaly-da, TRIÝK-a laýyklykda, kazyýet, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary kitabyndaky ýazgylardaky nädogrulygy takykklamak hakyndaky işlere-de garaýar. Ýöne kazyýet şeýle işlere, eger-de RÝNÝ-da geçirilen ýazga düzediş girizmekden hukuk hakyn-da jedel bolmadyk halatynda-da, ýüz dönderen ýagdaýynda garaýar. Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylary kitabyndaky ýazgylardaky nädogrulygy takykklamak hakyn-da arza şol arza berijiniň ýaşaýan ýerindäki kazyýete berilýär.

RÝNÝ-a kazyýetiň kanuny güýjüne giren çözgüdi esasynda, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgysyny ýatyrýar ýa-da dikeldýär. Ýöne kanunalaýyklykda, kazyýetiň şol mesele boýunça çykaran çözgüdi degişli döwlet edaralary tarapyndan berilýän resminamalaryň ornuny tutmaýar.

Raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny geçirýän edaralar, ol ýagdaýlaryň nama ýazgylaryny bellige almagyň tertibi, raýatlyk ýagdaýlarynyň nama ýazgylaryny üýtgetmegiň, dikeltmegiň we ýatyrmagyň tertibi, nama ýazgylary kitaplarynyň we şahadatnamalaryň görnüşleri, şonuň ýaly-da nama ýazgylarynyň kitaplaryny saklamagyň tertibi we möhletleri kanun arkaly kesgitlenilýär².

¹ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 249-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 47-nji madda.

ÝURIDIK ŞAHSLAR

§ 1. Ýuridik şahs diýen düşünje we onuň alamatlary

Häzirki zaman raýat-hukuk gatnaşyklarynda fiziki şahslar (raýatlar) bilen bir hatarda, ýuridik şahslar (edaralar, kärhanalar, guramalar) hem raýat hukugynyň subýektleri hökmünde çykyş edýärler. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahs – bu eýeçiliginde aýrybaşga emlägi bolan we öz borçnamalary boýunça şol emläk bilen jogap berip bilýän, öz adyndan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary edinip, olary amala aşyryp, şol hukuklardan gelip çykýan borçlary çekip bilýän, şeýle hem kazyýetde hak isleýji we jogap beriji hökmünde çykyş edip bilýän guramadyr¹.

Ýuridik şahsyň esasy alamatlary şulardyr:

- ol guramaçylyk birligi hökmünde hereket etmeli;
- onuň eýeçiliginde aýrybaşga emläk bolmaly;
- ol öz borçnamalary boýunça öz emlägi bilen jogap berip bilýän bolmaly;
- ol raýat dolanyşygyna öz adyndan çykyş etmäge we jedel ýüze çykanda kazyýetde hak isleýji ýa-da jogap beriji hökmünde gatnaşmaga ukyply bolmaly.

Ýuridik şahsyň guramaçylyk birligi. Islendik ýuridik şahs – bu içki düzümi we arabaglanyşykly gurluş birlikleri bolan, şeýle hem kesgitli bir wezipäni (raýat-hukuk gatnaşyklaryna degişli wezipeleri, ýagny tertipnamasyna laýyklykda, önümçilik, hyzmat, işleri ýerine ýetirmek we başga wezipeleri) ýerine ýetirýän özbaşdak gurama hökmünde çykyş edýär. Guramanyň ýerine ýetirmeli wezipeleleri bilen bir hatarda, onuň düzümi gurluşy-da, ýuridik şahsyň dörediş resminamalarynda – düzgünnamalarynda (ustawlarynda), dörediş şertnamalarynda berkidilýär. Ýuridik şahsyň dörediş şertnamasy ony döredijileriň (oňa gatnaşyjylaryň) arasynda baglaşylýar, onuň düzgünnamasy (ustawy) bolsa, döredijiler tarapyndan tassyklanylýar.

Ýuridik şahsyň düzgünnamasynda we beýleki dörediş resminamalarynda ýuridik şahsyň ady, onuň bolýan ýeri, ýuridik şahsyň işini dolandyrmagyň tertibi kesgitlenilýär, şonuň ýaly-da degişli görnüşdäki ýuridik şahslar hakyndaky kanunda göz önünde tutulan beýleki maglumatlar hem görkezilýär. Taraplar (döredijiler) dörediş şertnamasynda ýuridik şahsy döretmegiň we onuň işleýşiniň tertibini, oňa

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 48-nji madda.

öz emlägiňi bermegiň we onuň işine gatnaşmagyň şertlerini kesgitleýärler. Şeýle hem şertnamada gazanylan peýdany we çekilen zyýany gatnaşyjylaryň arasynda paýlamagyň, ýuridik şahsyň işini dolandyrmagyň, döredijileriň (gatnaşyjylaryň) onuň düzüminden çykmagynyň şertleri we tertibi hem kesgitlenilýär. Döredijileriň razyçylygy bilen dörediş şertnamasyna beýleki şertler hem girizilip bilner.

Ýuridik şahsyň eýeçiliginde aýrybaşga emlägiň bolmagy. Ýuridik şahsyň bu alamaty onuň raýat-hukuk gatnaşyklarynyň beýleki subýektlerinden aýrybaşga, ýagny özbaşdak emläginiň bolmaklygyny aňladýar. Emäkleriň aýrybaşga bolmaklarynyň derejeleri bolsa, öz gezeginde olaryň mazmunyna laýyklykda dürli-dürli bolup bilýär. Bu ýerde eýeçilik adalgasyna giň manyda düşünmeli, beýle diýildigi onuň emlägi hökman eýeçilik hukugunda bolmaly diýildigi däl. Ýuridik şahsyň emlägi dörediji tarapyndan oňa wagtlaýyn berlen bolup hem biler (doly hojalyk ygtyýarlygyna, wagtlaýyn dolandyrmaga). Bazar ykdysadyýeti şertlerinde, tejribede giň ýaýran görnüşleriň biri, ýuridik şahsyň emläginiň hususy eýeçilik hukugynda bolmagydyr.

Ýuridik şahslaryň öz borçnamalary boýunça emläk bilen jogap berip bilmekligi. Munuň özi raýat-hukuk gatnaşyklarynda ýüze çykan islendik ýagdaýlarda ýuridik şahsyň öz borçnamalary boýunça özbaşdak emläk jogapkärçiligini çekýändigini aňladýar, ýagny onuň bergileri boýunça başga hiç kim jogap bermeýär.

Umumy düzgün boýunça, ýuridik şahsy döredijiler ýa-da oňa gatnaşyjylar, onuň (ýuridik şahsyň) bergileri boýunça jogap bermeýär. Eger-de şonuň ýaly jogapkärçilik kanun tarapyndan kesgitlenen hem bolsa, ol elmydama goşmaça häsiýete eýe bolup durýar. Başgaça aýdylanda, şunuň ýaly jogapkärçilik diňe ýuridik şahsyň öz emläginde ýetmezçilik bolan ýa-da şol emläk ýok bolan ýagdaýlarynda ýüze çykyp bilýär.

Ýuridik şahsyň raýat dolanyşygynda öz adyndan çykyş etmäge we jedel ýüze çykanda kazyýetde hak isleýji ýa-da jogap beriji hökmünde gatnaşmaga ukybynyň bolmaklygy. Ýuridik şahsyň ady ilkinji nobatda onuň şahsylaşdyrylmagyna (indiwiduallaşmagyna) hyzmat edýär hem-de onuň dörediş resminamalarynda kesgitlenen adynda berkidilýär. Ýuridik şahsyň ady onuň guramaçylyk-hukuk görnüşini açyp görkezmelidir (mysal üçin, ýuridik şahs çäklendirilen jogapkärçilikli jemgyýetmi, ol döwletiň unitar kärhanasymy ýa-da ol haýyr-sahawat gaznasymy we ş.m.) käbir ýagdaýlarda bolsa, ýuridik şahsyň ady onuň alyp barýan işiniň häsiýetini-de açyp görkezmelidir. Ýuridik şahs öz adyndan şertnamalary, geleşikleri baglaşýar hem-de ol öz adyndan kazyýetde hak isleýji ýa-da jogap beriji hökmünde çykyş edýär.

Umuman, ýuridik şahsyň esasy alamatlary ýokardaky görkezilenlerden ybarat bolup, olar umumylykda ýuridik şahs diýen düşüňjani emele getirýärler.

Hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, döwlet – bu ýurduň bütin çäginde ähli ilat tarapyndan tabyn bolunýan, ýörite dolandyryş we mejbur ediş ulgamy (aparaty) bolan, hemmeler tarapyndan hökmany ýerine ýetirilmäge degişli kadalary kabul edýän we doly özygtyýarlylyk (suwerenitet) hukukly, jemgyýetde bir bite-wi syýasy häkimiýeti amala aşyrýan guramadyr¹. Emma muňa garamazdan döwlet hem özüniň ygtyýarly edaralarynyň² üsti bilen, ýuridik şahs hökmünde raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyp bilýär. Döwlet tarapyndan döredilen ýuridik şahslar raýat-hukuk gatnaşyklaryna umumy esaslarda gatnaşýarlar³.

Özleriniň iş maksatlary boýunça ýuridik şahslar şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- telekeçi ýuridik şahslar;
- telekeçi däl ýuridik şahslar.

Telekeçi ýuridik şahslar – bu peýda almak maksady bilen, işleriniň esasy ugurlary telekeçilik (täjirçilik) işinden ybarat bolan ýuridik şahslardyr. Telekeçi ýuridik şahslar kanunalaýyklykda döredilýärler⁴.

Telekeçi däl ýuridik şahslar – bu peýda almak maksady bilen telekeçilik (kommersiýa) işinden ybarat bolmadyk ýuridik şahslardyr. Telekeçi däl ýuridik şahslar jemgyýetçilik guramalary we fondlar (gaznalar) görnüşinde döredilýär⁵.

§ 2. Ýuridik şahslary döretmegiň, üýtgedip guramagyň we ýatymagyň tertibi

Ýuridik şahslar olaryň döredijileriniň (oňa gatnaşyjylaryň) erkine baglylykda (ýagny, gatnaşyjylaryň isleglerine görä) döredilýärler. Emma ýuridik şahsyň döredilmeginde döwletiň hem öz orny bardyr. Ýuridik şahs döredilende döwlet emläk dolanyşygyna gatnaşýan ähli gatnaşyjylaryň bähbitlerinden ugur alyp, olaryň (ýuridik şahslaryň) kanunalaýyklykda döredilmegine gözegçilik edýär. Şu ýerde hem ýuridik şahslaryň döwlet tarapyndan bellige almak talaplary gelip çykýar.

Ýuridik şahsy döredijiler (esaslandyryjylar) hökmünde, olaryň ilki başdaky gatnaşyjylary şeýle hem emläk we zat eýeleri ýa-da olar tarapyndan ygtyýar berlen edara, şonuň ýaly-da ýuridik şahsa öz emläklerini berýän ýöne ol emlägi dolandyr-

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 52-nji sah.

² Döwlet emlägini dolandyryan guramalar, maliýe we degişlilikde döwlet tarapyndan ýa-da onuň subýektleri tarapyndan ýörite ygtyýar berlen guramalar;

³ Döwletiň raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmagy babatda şu okuw kitabyňyň VII babynda has giňişleýin durlup geçilýär.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 50-nji madda.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 51-nji madda.

maklyga ýa-da ýuridik şahsyň alyp barýan işine gatnaşmaýan beýleki şahslar (ýuridik şahsyň gaznasyny (fonduny) döredijiler) hem çykyş edip bilýärler¹.

Esaslandyryş şertnamasy ýuridik şahsy döretmek üçin esas hökmünde çykyş edýär. Şeýle şertnamany bolsa, hukuk kämilligi bolan islendik fiziki we ýuridik şahslar, şeýle hem daşary ýurtly fiziki we ýuridik şahslar baglanyşyp bilýärler.

Emma döwlet kärhasy döredilende ýa-da kärhana bir esaslandyryjy (bir şahs) tarapyndan döredilen ýagdaýynda, onda esaslandyryş şertnamasy baglaşylmaýar. Kanunalaýyklykda, şahslar tarapyndan baglaşylýan esaslandyryş şertnamasynda şu aşakdakylar bolmalydyr:

- kärhanany döretmek hakyndaky karar, kärhananyň ady we ýerleşýän ýeri;
- esaslandyryjylaryň sanawy;
- eger esaslandyryjy ýuridik şahs bolsa, onda esaslandyryjylaryň adyny, hukuk salgysyny, hökmany bank maglumatlaryny görkezmeli, eger esaslandyryjy fiziki şahs bolsa, onda onyň adyny, ýaşayan ýerini we şahsyýetini tassyklaýan resminamasyny görkezmeli;
- kärhanany döretmegiň tertibi;
- kärhanany döretmek boýunça esaslandyryjylaryň işini amala aşyrmagyň şertleri;
- esaslandyryjylaryň, şeýle hem kärhanany döretmegiň we bellige almagyň barşynda döredilýän kärhana wekilçilik edýän adamlaryň ygtyýarlarynyň kesgitlenilmegi;
- esaslandyryş gaznasynyň möçberi;
- esaslandyryş gaznasyna her bir esaslandyryjynyň geçiren pul goýumynyň ýa-da natural (hakyky) görnüşde ýa-da emläk hukuklary görnüşinde geçiren goýumynyň pul bahasynyň düzümi, möçberi we möhletleri hakyndaky maglumatlar;
- esaslandyryş gaznasyna goşmaça goýumlary girizmek hakynda karary kabul etmegiň tertibi, şeýle hem goýumlary öz wagtynda geçirmezligiň netijeleri;
- kärhananyň tertipnamasyny (ustawyny) tassyklamak hakynda karar;
- girdejileri paýlamagyň we çykdaýlary tölemegiň tertibi;
- esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) kärhananyň düzüminden çykmagynyň tertibi.

Görkezilenler bilen bir hatarda, esaslandyryş şertnamasynda, kärhananyň işiniň özeni we maksatlary göz önüne tutulyp bilner. Şertnama ähli esaslandyryjy-

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 11-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2, 13-nji madda); (Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).

lar ýa-da olaryň ygtyýarly wekilleri tarapyndan gol çekilýär. Esaslandyryjylaryň wekilleriniň kärhanalary döretmäge we esaslandyryş şertnamasyna gol çekmäge hukuk berýän degişli ygtyýarlary bolmalydyr. Esaslandyryjylaryň sanawyna girýän ýuridik şahslar degişli ýuridik şahsyň adyndan ynanç hatsyz doly ygtyýarly hereket etmäge öz ýolbaşçylaryny görkezip bilerler. Esaslandyryş şertnamasynyň şertleri şol şertnama gol çeken esaslandyryjylar, şeýle hem kärhana esaslandyrylandan we bellige alnandan soň oňa girýän täze gatnaşyjylar üçin hem hökmanydyr.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahs kanunda kesgitlenýän tertipde döwlet tarapyndan bellige alynýar hem-de döwlet tarapyndan bellige alnyş maglumatlary, şeýle hem täjirçilik (kommersiýa) guramalary üçin firmanyň ady, ýuridik şahslaryň Bitewi döwlet reyestrine girizilýär. Ýuridik şahs onuň döwlet tarapyndan bellige alnan pursadyndan başlap döredilen diýlip hasap edilýär¹.

«Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 15-nji maddasyna laýyklykda, kärhanalaryň döwlet belligi Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrligi tarapyndan onuň welaýatlardaky we Aşgabat şäherindäki kiçi bölümleri tarapyndan berilýän netijeler esasynda amala aşyrylýar. Döwlet belliginden geçen kärhana döwlet belligi hakynda şahadatnama berilýär. Döwlet belliginiň maglumatlary ýuridik şahslaryň ýeke-täk döwlet sanawyna goşulýar, onuň eýesi Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrligidir. Kärhananyň bellige alnandygy hakyndaky karar kabul edilenden soňra, Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrligi ýuridik şahsyň Ýeke-täk döwlet sanawyndan göçürmäni on gün möhletde Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugyna, Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet komitetine, Türkmenistanyň Döwlet gümrük gullugyna, Türkmenistanyň Merkezi bankyna iberýär.

Kärhanany döwlet belligine almak üçin aşakdaky resminamalar hödürlenmelidir:

- kärhanany döwlet belligine almak üçin ony esaslandyryjy (esaslandyryjylar) ýa-da kärhanany döretmäge esaslandyryjylar tarapyndan ygtyýarly edilen şahsyň gol çekilen arzasy;
- esaslandyryş resminamalary;
- Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başgaça göz önüne tutulmadyk bolsa, onda kärhananyň döwlet belligi üçin alnan ýygymyň tölenendigini tasýklaýan resminama².

Tejribede, käbir ýagdaýlarda, ýuridik şahslaryň gaýtadan bellige alynmagyny olaryň üýtgedilip guralmagy bilen garyşdyrylýar. Ýuridik şahs gaýtadan bellige alnanda täze ýuridik şahs döredilmeýär ýa-da ol ýatyrylmaýar. Şol sebäpli-de bu

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 52-madda.

² «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 17-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2); (18.04.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).

ýagdaýda hukuk oruntutarlygy barada mesele döremeyär. Ýuridik şahs şu aşakdaky ýagdaýlar ýüze çykanda gaýtadan bellige alynýar:

- ady üýtgände;
- eýesi çalşanda;
- hukuk salgysy üýtgände;
- esaslandyryjylaryň düzümi üýtgände;
- esaslyk maýasynyň möçberi üýtgände;
- amala aşyryan işleri üýtgände;
- guramaçylyk-hukuk görnüşi üýtgände;
- golçur kärhana, şahamça ýa-da wekilhana döredilende¹.

Gaýtadan bellige almak umumy tertipde amala aşyrylýar.

Üýtgedip guramak – munuň özi ýatyrnak çäresini geçirmezden kärhanany gaýtadan döretmekdir².

Ýuridik şahslary goşmagyň, ýagny, iki we ondan köp ýuridik şahslaryň goşulmagy esasynda täze ýuridik şahs döreýär, goşulanlar bolsa öz hukuk ýagdaýyny (statusyny) ýitirýärler.

Ýuridik şahslaryň goşulanlygy sebäpli işini bes eden ýuridik şahslaryň emläkleri tabşyryş namasy boýunça täze ýuridik şahsa geçýär. Täze dörän ýuridik şahs işini bes eden ýuridik şahslaryň ähli hukuklary, borçlary we borçnamalary babatda hukuk oruntutary hasaplanýar. Ýuridik şahslaryň goşulmagy barada çözgüdiň ýa-da şertnamanyň esasynda esaslandyryş şertnamasyna gol çekilýär, täze tertipnama tassyklanylýar hem-de ýuridik şahsyň dolandyryş düzümleri saýlanylýar. Täze ýuridik şahsyň gatnaşyjylarynyň hukuklary we borçlary esaslandyryş gaznasynda paý görnüşinde ýa-da olary goşmak baradaky çözgütde kesgitlenilýär.

Ýuridik şahslary birleşdirmek – bu, bir ýa-da ondan-da köp ýuridik şahslary başga bir ýuridik şahsa birleşdirmekdir.

Birleşenligi sebäpli işini bes eden ýuridik şahslaryň emläkleri tabşyryş namasy boýunça birleşdirilen ýuridik şahsa geçýär. Birleşdirilen ýuridik şahs işini bes eden ýuridik şahslaryň ähli hukuklary, borçlary we borçnamalary babatda hukuk oruntutary hasaplanýar we onuň esaslandyryş resminamalaryna degişli üýtgetmeler girizilýär. Ýuridik şahslaryň birleşdirilmegi barada çözgüdiň ýa-da şertnamanyň esasynda täze esaslandyryş şertnamasyna gol çekilýär. Birleşdirilen ýuridik şahsyň esaslandyryş gaznasynyň paýlaryna birleşen ýuridik şahslaryň täze gatnaşyjy bolmagy bilen üýtgetmeler girizilip bilinýär.

¹ Şol ýerde. 21-nji madda. we «Edara görnüşli taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabyny ýöretmegiň tertibi». Türkmenistanyň Prezidentiniň 2011-nji ýylyň 11-nji noýabrynda çykaran 11896-njy Karary bilen tassyklanan.

² «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 51-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2); (18.04.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).

Ýuridik şahsyň bölünmegi – bu, ýuridik şahsyň iki we ondan-da köp täzeden döreyän ýuridik şahslara bölünmegidir.

Bölünen ýuridik şahs öz hukuk statusyny ýitirýär, döränleri bolsa oňa eýe bolýarlar. Bölünen ýuridik şahsyň emlägi bölüniş balansy boýunça täze dörän ýuridik şahslaryň arasynda paýlanylýar, şoňa laýyklykda olaryň hersi bölünen ýuridik şahsyň hukuklary, borçlary we borçnamalary babatda hukuk oruntutary hasaplanylýar. Täze dörän ýuridik şahslaryň esaslandyryş resminamalary düzülýär we olara gol çekilýär hem-de ýuridik şahslaryň ýolbaşçy düzümleri saýlanylýar. Işini bes eden ýuridik şahsyň esaslandyryş gaznasy paýlardan durup, onuň tertipnamasynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, onda her bir dörän ýuridik şahs işini bes eden ýuridik şahsdaky özüne degişli paýy alýar. Paýlar öňküligine galdyrylyp ýa-da üýtgedilip bilinýär.

Ýuridik şahslaryň bölünip aýrylmagy – bu ýuridik şahsdan bir we ondan-da köp täzeden döreyän ýuridik şahslaryň bölünip aýrylmagydyr.

Üýtgedilip guralan ýuridik şahs öz hukuk ýagdaýyny saklap galýar, täze dördilenleri bolsa oňa eýe bolýarlar. Üýtgedilip guralýan ýuridik şahsyň emläginiň bir bölegi bölüniş balansy boýunça täze dörän ýuridik şahslaryň arasynda paýlanylýar, şoňa laýyklykda olaryň hersi üýtgedilip guralýan ýuridik şahsdan bölünip berlen hukuklar, borçlar we borçnamalar babatda hukuk oruntutary hasaplanylýar. Täze dörän ýuridik şahslaryň esaslandyryş resminamalary düzülýär we olara gol çekilýär hem-de ýuridik şahslaryň ýolbaşçy düzümleri saýlanylýar. Üýtgedip guralýan ýuridik şahsyň esaslandyryş gaznasy paýlardan durup, onuň tertipnamasynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, onda her bir täze dörän ýuridik şahs üýtgedilip guralýan ýuridik şahsdaky özüne degişli paýy alýar. Paýlar öňküligine galdyrylyp ýa-da üýtgedilip bilner.

Ýuridik şahsyň üýtgedilmegi – onuň guramaçylyk-hukuk görnüşiniň üýtgedilmegini aňladýar.

Üýtgedilýän ýuridik şahs öz işini bes edýär we onuň binýadynda täze ýuridik şahs döreyär. Işini bes eden ýuridik şahsyň emläkleri tabşyryş namasy boýunça täze dörän ýuridik şahsa geçirilýär. Täze dörän ýuridik şahs işini bes eden ýuridik şahsyň hukuk oruntutary hasaplanylýar. Täze ýuridik şahsyň esaslandyryjylary onuň gaýtadan özgerdilmезinden öňki döwürdäki paýlaryny ylalaşyp üýtgedip bilýärler.

Ýuridik şahslaryň üýtgedilip guralmagy bilen bagly amala aşyrylýan işler. Ýuridik şahsy (şahslary) üýtgedip guramak baradaky çözgüt adatça ygtyýarly döwlet edarasy ýa-da esaslandyryjy tarapyndan kabul edilýär. Her bir ýuridik şahs özüniň üýtgedilip guralandygy barada öz algydarlaryny ýazmaça habarly etmelidir ýa-da resmi köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde bildiriş ýerleşdirmelidir. Şol pursatdan algydarlar öz hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak üçin bergidarlara bellenen tertipde öz talaplaryny bildirip bilýärler. Her bir ýuridik şahs üýtgedilip

guralmagynyň netijesinde bellenen tertipde täzeden döwlet belligine alynmaga degişlidir. Üýtgedilip guralan ýuridik şahslaryň emläkleri täze ýuridik şahslara bellige alnan pursadyndan geçýär.

Ýuridik şahslary täzeden bellige almak üçin hökmany esas bolup durýan tabşyryş namasy we bölüniş balansy ýuridik şahsyň gatnaşyjylary ýa-da ony üýtgetmek barada çözgüt çykaran edara tarapyndan tassyklanylýar. Ýuridik şahsyň işini bes etmegi tejribede, esasan, ony üýtgedip guramak sebäpli ýüze çykýar (goşmak, birleşdirmek, bölmek) ýa-da ýuridik şahsy ýatyrmagyň (likwidasiýa) netijesinde bolup bilýär. Ýuridik şahs üýtgedilip guralanda hökman hukuk oruntutary bel-lenilýär, haçan-da ol ýatyrylanda bu mesele döremeýär.

Şu aşakdaky esaslar boýunça ýuridik şahslaryň işi bes edilýär¹:

- meýletin (ýuridik şahsy esaslandyryjylaryň (döredijileriň) çözgüdi esasynda);
- mejbury ýatyrylýar (kazyýetiň çözgüdiniň esasynda).

Ýuridik şahsyň meýletin (ýuridik şahsy esaslandyryjylaryň (döredijileriň) çözgüdiniň esasynda) ýatyrylmagy. Ýuridik şahslar şu aşakdakylaryň esasynda meýletin ýatyrylýar:

- ýuridik şahsyň hereket etmek möhletiniň tamamlanmagy bilen;
- bellibir maksat bilen döredilen ýuridik şahsyň şol maksada ýetmegi bilen;
- ýuridik şahsyň agzalarynyň sanynyň kanunda ýa-da tertipnamada göz önünde tutulan sanyndan azalmagy ýa-da köpelmegi bilen;
- ýuridik şahsyň işiniň kazyýet tarapyndan bikanun diýlip hasap edilmegi bilen;
- ýuridik şahsyň batyp galmagy bilen;
- beýleki esaslara görä.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahsyň işi meýletinlik tertibinde islendik wagtda şularyň kabul eden kararlary esasynda bes edilýär:

- ýuridik şahsyň eýesiniň;
- üleş (paý) eýeçiliginiň hukugyna esaslanan ýuridik şahsyň ähli gatnaşyjylarynyň.

Ýuridik şahsyň mejbury (kazyýetiň çözgüdi esasynda) ýatyrylmagy. Ýuridik şahs şu aşakdaky esaslarda kazyýet tarapyndan ýatyrylýar:

- ýuridik şahs batyp galanda;
- bellige alnanda Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulandygy bilen baglanyşyklykda ýuridik şahsyň bellige alnyşynyň hakyky dældigi ykrar edilende;
- eger ol ygtyýarnama almaga degişli bolup, işini ygtyýarnamasyz amala aşyrsa ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan gadagan edilen işi amala aşyrsa;

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 58-nji madda.

- senenama (kalendar) ýylynyň dowamynda bikanun işleri ençeme gezek amala aşyrsa ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyny gödek bozan halatlarynda;
- Türkmenistanyň kanunçylyk namalary tarapyndan göz önünde tutulan beýleki halatlarda.

Ýuridik şahsyň ýatyrylmagy, onuň işiniň, hukuklarynyň we borçlarynyň başga kärhana mirasdüşerlik tertibinde geçmezden bes edilmegine getirýär. Ýuridik şahs, ýuridik şahslaryň ýeke-täk döwlet sanawyndan çykarylandan soň, ýuridik şahsyň ýatyrylmagy gutardy, kärhana bolsa dowam etmegini bes etdi diýlip hasaplanýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kärhana senenama ýylynyň dowamynda bikanun işleri ençeme gezek amala aşyrsa ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyny gödek bozan halatlarynda, kazyýet kärhananyň işini bes etmek hakyndaky çözgüdiň ýerine ýuridik şahsyň işini togtatmak hakyndaky karary çykaryp bilýär. Şonuň ýaly-da, salgyt salýan, ygtyýarnamalar berýän, ekologiýa, sanitariýa, arhitektura, tehniki howpsuzlyk we ýangyna garşy goranyş meselelerini alyp barýan edaralaryň kärhananyň işini togtatmak hakynda tekliplirizmäge hukugy bardyr. Bu meseleler boýunça jedeller kazyýet tertibinde çözülýär.

§ 3. Ýuridik şahslaryň görnüşleri

Ýuridik şahslary görnüşlere bölmek, esasan, hukuk ulgamy kontinental hukuk ulgamyna girýän döwletlerde has giňden ýaýrandyr. Şoňa görä-de, bu döwletlerde ýuridik şahslary, esasan, özleriniň hususy bähbitlerini arýan birleşen toparlara (korporasiýalara) we guramalara bölmeklik, adaty ýagdaý hökmünde kabul edilýändir.

Häzirki zaman raýat hukuk ylmynda, özleriniň mazmuny boýunça ýuridik şahslar şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- döwlet kärhanasy;
- ýekebara kärhana;
- hyzmatdaşlyk kärhanasy;
- bilelikdäki kärhana;
- jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy;
- hojalyk şereketi;
- paýdarlar jemgyýeti;
- golçur kärhanasy.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, milli raýat dolanyşygynda ýuridik şahslaryň ýene-de iki sany özboluşly görnüşleri hem bardyr:

- daýhan hojalyklary;
- daýhan birleşikleri.

Ýuridik şahslaryň bu görnüşleriniň hukuk ýagdaýy ýörite kanunçylyk namalary bilen düzgünleşdirilýär¹.

Döwlet kärhanasy – munuň özi döwlet serişdeleriniň hasabyna döredilen ýa-da bellenen tertipde döwlet eýeçiligine berlen kärhanadyr. Şoňa göräde döwlet kärhanasy özüne berkidilen emläge eýelik edýär, ondan peýdalanýar we oňa ygtyýarlyk edýär. Döwlet kärhanasynyň döwlet emlägine eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýarlyk etmek hukuklaryny Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan bellenen tertipde we çäklerde amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýa-da öz ygtyýarlygyna laýyklykda ygtyýarly beýleki döwlet edarasy tarapyndan kärhanany döretmek hakyndaky kabul edilen nama, döwlet kärhanasyny döretmegiň hukuk esasy hökmünde çykyş edýär. Döwlet kärhanasy döwlet belligine alnan gününden başlap ýuridik şahs hökmünde hereket edip başlaýar hem-de onuň işi bellenen tertipde bellige alnan kärhananyň düzgünnamasy (ustawy) arkaly kesgitlenilýär.

Kanunalaýyklykda, ýuridik şahs hökmünde hereket edýän döwlet kärhanasyny esaslandyryjy onuň önünde şu aşakdaky wezipeleri bellemäge haklydyr:

- hökmany işleri (tabşyryklary, ýumuşlary);
- harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahalaryny we nyrlaryny, şeýle hem olary hasaplamagyň düzgünlerini;
- esaslandyryjy tarapyndan işgärleri belleniýän dolandyryş wezipelerini we ş.m..

Döwlet kärhanasynyň düzümi gurluşy, şeýle hem döwlet kärhanasyny dolandyrmak ony esaslandyryjy tarapyndan kesgitlenýär we kärhananyň esaslandyryş resminamalarynda berkidilýär. Döwlet kärhanasy hem öz gezeginde öz üstüne ýüklenen borçnamalary boýunça özüne degişli ähli emläk bilen jogap berýär. Emma, döwlet kärhanasy esaslandyryjynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, kärhananyň esaslandyryjysy bolsa, kärhana berkidilen emläkden başgasyna, kärhananyň borçnamalary boýunça jogap bermeyär.

Ýekebara kärhana – bu haýsy hem bolsa, bir fiziki şahsa degişli bolan kärhanadyr. Ýekebara kärhana emlägiň eýesiniň çözgüdi boýunça döredilýär.

Ýekebara kärhananyň esaslandyryş namasy bolsa, ýekebara kärhananyň eýesi tarapyndan tassyklanylýan onuň düzgünnamasydyr (ustawydyr). Ýekebara kärhana beýleki bir eýä degişli kärhananyň fiziki şahs tarapyndan edinilmegi netijesinde döredilip bilner. Onuň emlägi bolsa, fiziki şahsyň emläginden, girdejilerden we beýleki kanuny çeşmelerden emele gelýärler. Ýekebara kärhananyň esaslandyryş

¹ «Daýhan hojalygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 № 1) we «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 № 1).

gaznasynyň iň pes möçberi Türkmenistanda bellenen zähmet hakynyň iň pes möçberinden 25 esse möçberden ybarat bolmalydyr. Kärhanany dolandyrmak onuň eýesi tarapyndan amala aşyrylýar. Şonuň bilen baglylykda hem kärhananyň eýesi kärhananyň işlerini alyp barmagyň ygtyýarlaryny şertnama (kontrakt) boýunça beýleki adama (dolandyryja, ýerine ýetiriji direktora) bermäge haklydyr. Ýekebara kärhananyň eýesi ýekebara kärhananyň alan borçnamalary boýunça doly emläk jogapkärçiligini çekýär.

Hyzmatdaşlyk kärhanasy – bu, onuň işine her bir agzasynyň şahsy gatnaşmagyna esaslanýan kärhanadyr. Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň emläginiň onuň agzalarynyň pul we emläk tölegleriniň hasabyna, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan gadagan edilmedik girdejileriň we başga çeşmeleriň hasabyna emele getirilýänligi sebäpli, ýuridik şahsyň bu görnüşüne gatnaşýan her bir agza deň-derejede hukuklara we borçlara eýedirler. Şoňa görä-de hyzmatdaşlyk kärhanasy onuň agzalarynyň umumy ýygnagy tarapyndan dolandyrylýar. Hyzmatdaşlyk kärhanasynyň işlerini alyp barmak üçin onuň umumy ýygnagy ýerine ýetiriji edarany döredip bilýär. Hyzmatdaşlyk kärhanasyny dolandyrmagyň we onuň işlerini alyp barmagyň tertibi onuň tertipnamasy bilen bilen kesgitlenilýär.

Bilelikdäki kärhana – Türkmenistanyň fiziki we (ýa-da) ýuridik şahslarynyň hem-de daşary ýurt döwletleriniň fiziki we (ýa-da) ýuridik şahslarynyň umumylaşdyrylan emläkleriniň hasabyna peýda görmek maksady bilen, Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde döredilen kärhanadyr. Bilelikdäki kärhana ony esaslandyryjylaryň arasynda baglaşylan şertnamanyň esasynda döredilýär. Şonda kärhananyň esaslyk maýasyndaky her bir esaslandyryjynyň maýasy, umumy paýyň 10 göteriminden az bolmaly däl. Bilelikdäki kärhananyň emlägi onuň gatnaşyjylary bolan fiziki we (ýa-da) ýuridik şahslaryň esaslyk maýasyndaky paýlarynyň (goýumlarynyň) birleşmeginiň, şeýle hem girdejileriň hasabyna emele gelýär. Bilelikdäki kärhananyň esaslyk maýasynyň iň pes möçberi Türkmenistanda bellenen zähmet hakynyň iň pes möçberiniň 100 essesinden ybarat bolmalydyr. Bilelikdäki kärhana öz üstüne alan borçnamalary boýunça öz eýeçiliginiň çäklerinde jogapkärçilik çekýär. Bilelikdäki kärhananyň dolandyryjy ýokary guramasy oňa gatnaşyjylaryň umumy ýygnagy bolup durýar. Umumy ýygnagy çagyrmagyň we geçirmegiň möhletleri, tertibi bilelikdäki kärhananyň esaslandyryş resminamalary boýunça kesgitlenýär.

Jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy. Türkmenistanyň kanunçylygynda telekeçi däl ýuridik şahslaryň görnüşleri hökmünde şu aşakdakylar görkezilýär:

- jemgyýetçilik guramasy;
- jemgyýetçilik hereketi;
- jemgyýetçilik gaznasy;

– jemgyýetçilik höwesjeňlik edarasy¹.

Jemgyýetçilik guramasy – bu agzalyga esaslanan hem-de umumy bähbitlerini goramak we tertipnamalaýyn maksatlaryny gazanmak üçin birleşen raýatlaryň bilelikde iş alyp barýan işi esasynda döredilen jemgyýetçilik birleşigidir. Jemgyýetçilik guramasynyň iň ýokary ýolbaşçy edarasy gurultaý (konferensiýa) ýa-da umumy ýygnak bolup durýar. Jemgyýetçilik guramasynyň hemişelik işleýän ýolbaşçy edarasy gurultaýa (konferensiýa) ýa-da umumy ýygnaga hasabat berýän saýlawly geňeşli edara hasaplanylýar.

Jemgyýetçilik hereketi – bu jemgyýetçilik hereketine gatnaşyjylardan ybarat bolan we agzalygy bolmadyk gatnaşyjylaryň öz öňlerinde goýan durmuş, syýasy we beýleki jemgyýetçilige peýdaly maksatlara eýerýän köpçülikleýin jemgyýetçilik birleşigidir. Jemgyýetçilik hereketiniň iň ýokary ýolbaşçy edarasy gurultaý (konferensiýa) ýa-da umumy ýygnak bolup, onuň hemişelik hereket edýän ýolbaşçy edarasy gurultaýa (konferensiýa) ýa-da umumy ýygnaga hasabat berýän saýlawly geňeşli edara bolup durýar.

Jemgyýetçilik gaznasy – kanunalaýyklykda jemgyýetçilik gaznasy, täjirçilik däl gaznalaryň görnüşleriniň biri bolup, ol agzalygy bolmadyk jemgyýetçilik birleşiginden ybaratdyr. Onuň maksady meýletin gatançlaryň, Türkmenistanyň kanunçylygy bilen gadagan edilmedik beýleki gelip gowuşýan serişdeleriň esasynda emlägi emele getirmekden we şol emlägi jemgyýetçilige peýdaly maksatlar üçin peýdalanmakdan ybarat bolup durýar. Jemgyýetçilik gaznasyny döredijileriň we onuň emlägini dolandyryjylaryň, şol görkezilen emlägi öz bähbitleri üçin peýdalanmaga haky ýokdur. Jemgyýetçilik gaznasynyň ýolbaşçy edarasy ony döredijiler we oňa gatnaşyjylar tarapyndan ýa-da jemgyýetçilik gaznasynyň döredijileriniň maslahatlary, şeýle hem aýry-aýrylykda bellemek görnüşinde kabul edilen çözgüdi bilen, gurultaýda (konferensiýada) ýa-da umumy ýygnakda saýlamak arkaly gatnaşyjylar tarapyndan düzülýär.

Jemgyýetçilik höwesjeňlik edarasy – bu raýatlaryň ýaşaýan, okaýan ýa-da işleýän ýerinde ýüze çykyan, bähbitleri öz döredilýän ýeri boýunça jemgyýetçilik höwesjeňlik edarasynyň tertipnamalaýyn maksatlaryna ýetmek we maksatnamalaryny durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly bolan çäklendirilmedik adamlar toparynyň talaplaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen, dürli durmuş meselelerini bilelikde çözmegi maksat edinýän, agzalygy bolmadyk jemgyýetçilik birleşigidir. Jemgyýetçilik höwesjeňlik edarasy görkezilen meseleleri çözmek bilen gyzyklanýan raýatlaryň başlangyjy boýunça düzülýär we döredijileriň ýygnaýynda kabul edilen tertipnama laýyklykda öz işini öz-özünü dolandyryş esasynda guraýar.

¹ «Jemgyýetçilik birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 6-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2003 ý., № 4); 02.07.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

Jemgyýetçilik höwesjeňlik edarasynyň ýokarda durýan edaralary ýa-da guramalary ýokdur.

Görkezilen telekeçi däl ýuridik şahslar hem öz tertipnamalarynda berkidilen maksatlaryny amala aşyrmaklary üçin kömekçi häsiýetli telekeçilik işi bilen meşgullanyp hem-de telekeçi ýuridik şahslary (kärhanalary) döredip bilýärler. Şonuň ýaly-da, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalaryny esaslandyryjylar hökmünde şular hem çykyş edip bilýärler:

- jemgyýetçilik birleşikleri;
- dini guramalar;
- haýyr-sahawat ýa-da gaýry jemgyýetçilik gaznalary¹.

Kärhanalary döretmek hukugy jemgyýetçilik guramalarynyň esaslandyryş resminamalarynda berkidilýär. Jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalarynyň işi, jemgyýetçilik guramalarynyň esasy maksatlaryny we wezipelerini ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly bolmalydyr. Jemgyýetçilik guramalarynyň kärhanalary şol guramalaryň serişdeleriniň ýa-da beýleki esaslandyryjylaryň serişdeleriniň, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan gadagan edilmedik beýleki pul we emläk serişdeleriniň hasabyna döredilýärler.

Kanunalaýyklykda, jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasynyň esaslandyryş gaznasynyň in pes möçberi Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň in pes möçberinden 100 esse möçberden ybarat bolmalydyr we ony dolandyrmagyň tertibi kärhananyň tertipnamasy bilen kesgitlenilmelidir.

Jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy özüne degişli ähli emläk bilen öz borçnamalary boýunça jogap berýär. Emma, jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy onuň eýesiniň emläk borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär. Kärhananyň eýesi hem kärhana berkidilen emläkden başgasyna, şeýle hem kärhananyň borçnamalaryna şahsy jogapkärçilik çekmeýär.

Hojalyk şereketi – munuň özi, bilelikdäki işi amala aşyrmak üçin iki we ondan hem köpräk fiziki ýa-da ýuridik şahslaryň birleşigidir. Hojalyk şereketi ony esaslandyryjylaryň arasynda baglaşylýan şertnama esasynda döredilýär. Hojalyk şereketiniň emlägi hojalyk şereketine gatnaşyjylar bolan fiziki we ýuridik şahslaryň esaslandyryş gaznasyndaky paýlaryň (goýumlaryň) birleşmeginiň hasabyna emele gelýär. Hojalyk şereketiniň esaslandyryş gaznasynyň in pes möçberi bolsa, Türkmenistanda bellenilen zähmet hakynyň in pes möçberinden 100 esse möçberden ybarat bolmalydyr.

Kanunalaýyklykda hojalyk şereketiniň ýokary edarasy oňa gatnaşyjylaryň umumy ýygnaгыdyr. Umumy ýygnaгы çagyrmagyň we geçirmegiň möhletleri hem-de tertibi hojalyk şereketiniň esaslandyryş resminamalary bilen kesgitlenilýär.

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 28-nji madda.

Hojalyk şereketini dolandyrmagyň tertibi we onuň işlerini alyp barmak bolsa, onuň tertipnamasy bilen kesgitlenilýär.

Kärhanalar hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasynyň 6-njy bölegine laýyklykda, emläk jogapkärçiliginiň görnüşlerine baglylykda gatnaşyjylar şereketiň borçnamalary boýunça öz ähli emlägi bilen biri-biri bilen raýdaş jogapkärlik çekýän hojalyk şereketi, şeýle hem gatnaşyjylar tarapyndan şereketiň esaslandyryş gaznasyndaky öz goýumlarynyň (paýlarynyň) möçberleriniň çäklerinde jogapkärlik çekýän hojalyk şereketleri döredilip bilner.

Paýdarlar jemgyýeti – bu paýdarlar jemgyýetine gatnaşyjylaryň paýdarlar jemgyýeti babatdaky hökmanylyk hukuklaryny tassyklaýan, aksiýalaryň bellibir sanyna bölünen, fiziki ýa-da ýuridik şahslaryň goýumlarynyň esaslandyryş gaznasyna (maýasyna) birleşen kärhanadyr¹.

Paýdarlar jemgyýeti hem öz gezeginde ýuridik şahs bolmak bilen, onuň eýeçiliginde, özüniň aýrybaşgalaşan emlägi bardyr hem-de öz adyndan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary edinmäge we amala aşyrmaga, borçlary çekmäge, kazyýetde hak isleýji we jogap beriji hökmünde çykyş etmäge hukugy bardyr. Kanunalaýyklykda paýdalar jemgyýeti öz borçnamalary boýunça özüne degişli ähli emlägi bilen jogapkärçilik çekýär, hem-de oňa Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygyna laýyklykda temmi berlip bilinýär. Döwlet jemgyýetiň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, şeýle-de jemgyýet hem döwletiň we onuň dolandyryjy edaralarynyň borçnamalary boýunça jogap bermeýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde-de paýdarlar jemgyýeti, jemgyýeti öz paýdarlarynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär, şonuň ýaly-da paýdarlar hem öz gezeginde jemgyýetiň borçnamalary boýunça jogap bermeýärler hem-de onuň işi bilen baglanyşykly ýitgileriň töwekgelçiligini diňe özlere degişli paýnamalaryň gymmatynyň çäklerinde çekýärler. Eger jemgyýetiň esaslandyryş resminamasynda başgaça bellenilmese, ol iş möhleti çäklendirmezden esaslandyrylýar. Paýdarlar jemgyýeti kanunda bellenen tertipde döwlet tarapyndan bellige alnan pursadyndan başlap döredilen diýlip ykrar edilýär.

Özleriniň mazmuny boýunça paýdarlar jemgyýeti şu aşakdaky ýaly görnüşlere bölünýärler:

- aýyk görnüşli paýdarlar jemgyýetine;
- ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýetine.

Aýyk görnüşli paýdarlar jemgyýetiniň paýnamalary beýleki paýdarlaryň ylaslygy bolmasada bir şahsdan başga şahsa geçirilip bilner. Şeýle hem olar paýna-

¹ «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 23.11.1999 ý. 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1999 ý., №4). 18.04.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

malaryny erkin ýaýradyp we kanunyň talaplaryna laýyklykda erkin islendik şahsa satyp bilýär. Açyk paýdarlar jemgyýetinde paýdarlaryň sany çäklendirilmedik.

Ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýetinde bolsa, paýnamalar diňe dörediji paýdarlaryň arasynda ýa-da öňünden kesgitlenen şahslaryň arasynda ýaýradylýar. Şonuň üçin hem ýapyk paýdarlar jemgyýeti öz paýnamalaryny islendik şahslara erkin ýaýradyp ýa-da erkin satyp bilmeýär. Ýapyk görnüşli paýdarlar jemgyýetinde paýdarlar paýnamalary satyn almakda artykmaçlyk hukugyna eýedirler. Paýdarlar jemgyýetiniň bu görnüşinde paýdarlaryň sany elliden köp bolmaly däldir.

Golçur kärhanasy – bu ýuridik şahs hökmünde başga bir şereket (kärhana) tarapyndan döredilen, özbaşdak ýuridik şahs bolup durýar.

Esasy we golçur kärhanalaryň arasyndaky gatnaşyklar golçur kärhananyň esaslandyryş maýa goýum (kapital) gatnaşygy ýa aralaryndaky şertnama ýa-da golçur kärhanasy tarapyndan kabul edilýän çözgütleriň mazmunyny kesgitlemegiň başgaça usuly esasynda emele gelýär.

Esasy şereket golçur kärhanasynyň işine iki usul bilen täsir edip bilýär:

- anyk çözgütlere we geleşiklere goşulmazdan işiniň umumy ugurlaryny kesgitlemek;
- anyk geleşikler boýunça hökmany görkezmeleri bermek.

Kanunalaýyklykda kärhanalaryň ýuridik şahsyň hukugy bilen golçur kärhanalaryny döretmäge hukugy bardyr. Eger kärhananyň esaslandyryş gaznasynyň ýa-da emläginiň 50 göteriminden köp, ýöne 100 göterimden az bölegi başga kärhana degişli bolsa, şonuň ýaly kärhana garanynda ol golçur kärhanasy hökmünde çykyş edýär. Golçur kärhanalary hem aýratyn kärhana hökmünde kanunda bellenen tertipde döwlet belligine alynmaga degişlidir¹. Türkmenistanyň kärhanalary daşary ýurt döwletleriniň çäklerinde olaryň milli kanunçylygyna laýyklykda we Türkmenistanyň halkara şertnamalary esasynda özüniň golçur kärhanalaryny, şahamçalaryny, wekilliklerini we beýleki aýry kiçi bölümlerini döretmäge haklydyr.

Daýhan hojalygy – bu oba hojalyk önümçiligini bilelikde alyp barýan adamlaryň, esasan, öz maşgala agzalarynyň şahsy zähmetine esaslanýan zähmet birleşigidir. Şonuň bilen baglylykda hem är-aýallar, çagalar, şol sanda ogullyga (gyzlyga) alnan çagalar, ata-eneler we beýleki garyndaşlar daýhan hojalygynyň agzalary bolup bilýärler. Daýhan hojalygynda zähmet şertnamasy boýunça işleýän adamlar bolsa, daýhan hojalygynyň agzalary bolup bilmezler.

Kanunalaýyklykda daýhan hojalygy özbaşdak önümçilik birligi hökmünde çykyş edýär. Şoňa görä-de daýhan hojalygy öz işiniň ugruny, önümçiligiň, önümi gaýtadan işlemegiň hem-de ýerlemegiň görnüşini we möçberlerini kesgitlemegi, hyzmatlary etmegi hem-de hojalygy ýöretmek bilen baglanyşykly beýleki mese-

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 31-nji madda.

leleri özbaşdak çözüär hem-de fiziki şahslar, Türkmenistanyň we daşary ýurtlaryň ýuridik şahslary bilen özara gatnaşyklary şertnamalar hem-de Türkmenistanyň kanunçylyk namalary esasynda amala aşyrylýar. Daýhan hojalygynyň bähbitlerini onuň ýolbaşçysy ýa-da ynanç haty boýunça hojalygyň beýleki bir agzasy goraýar.

Daýhan hojalygynyň şu aşakdakylara hukugy bardyr:

- ýerde hojalygy özbaşdak ýöretmäge;
- ýer böleginde bar bolan, umumy ýaýran gazylyp alynýan peýdaly zatlary (hek, çagyl, çäge) hojalygyň hajatlary üçin peýdalanmaga;
- bellenilen tertipde önümçilige, durmuşa niýetlenen hem-de beýleki binalary we desgalary gurmaga, melioratiw işlerini geçirmäge;
- meliorasiýa, ýol gurluşygy, durmuş taýdan ösüş meselelerini çözmäge hem-de sebitiň önümçilik-ykdysady mümkinçiliklerini netijeli peýdalanmaga we ösdürmäge gönükdirilen beýleki çäreleri amala aşyrmaga gatnaşmaga.

Daýhan birleşigi – munuň özi, oba hojalyk önümçiligini guramak üçin döredilýän we gatyşyk eýeçilige esaslanýan ýuridik şahsdyr.

Daýhan birleşiginiň wezipeleri, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- oba hojalyk önümlerini öndürmek, gaýtadan işlemek we ýerlemek;
- öz emläginiň we ygtyýarlyklarynyň çäklerinde oba hojalyk önümçiligini netijeli guramak;
- oba hojalyk önümleriniň esasy görnüşleri boýunça şertnamalaýyn borçnamalary ýerine ýetirmek;
- özüne berkidilen ýerleri we beýleki tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak esasynda giňeldilen üznüksiz önümçiligi alyp barmak;
- öz önümçilik we maddy-tehniki binýadyny ösdürmek hem-de pugtalandyrmak, oba hojalyk önümçiligine ylmy-tehniki ilerlemäniň, öňde baryjy tejribäniň gazananlaryny we täze tehnologiýalary ornaşdyrmak, oba hojalyk çig malyňy gaýtadan işlemek boýunça işe girizilen desgalary netijeli peýdalanmak hem-de onuň esasynda taýýar önümleri öndürmek;
- oba hojalygynda önümçilik we zähmet bileleşmesini, oba hojalyk-senagat goşulýşmasyny ösdürmäge ýardam edýän guramaçylyk-ykdysady çäreleri durmuşa geçirmek;
- obada ýerli çig maly we önümçiligiň galyndylaryny gaýtadan işleýän kärhanalaryň, sehleriň ulgamyny ösdürmek, ýyladyşhanalary we oba ilatyna hyzmat etmek boýunça beýleki birleşmeleri gurmak arkaly täze iş orunlaryny döretmek;
- oba ilatynyň zähmet we durmuş şertlerini gowulandyrmak¹.

¹ «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 2-nji madda.

Daýhan birleşigi, esasan, «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna, Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalaryna we daýhan birleşiginiň Tertipnamasyna laýyklykda dolandyrylýar.

Daýhan birleşigini dolandyryjylar şu aşakdakylardyr:

- daýhan birleşiginiň agzalarynyň umumy ýygnagy;
- daýhan birleşiginiň topary;
- daýhan birleşiginiň başlygy.

Oba hojalyk önümçiliginiň görnüşleri we ugurlary boýunça ýöriteleşdirilen daýhan birleşiklerini dolandyrmak we olaryň hojalyk işini guramak Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanany düzgünlere laýyklykda amala aşyrylýar.

§ 4. Ýuridik şahslaryň hukuk ukyby we kämillik ukyby. **Ýuridik şahsyň edaralary**

Raýat dolanyşygyna (raýat-hukuk gatnaşyklaryna) gatnaşýan her bir gatnaşyjy (subýekt) ýaly, ýuridik şahslar hem hukuk we kämillik ukybyna eýedirler. Emma, onuň bu hil aýratynlygy, raýat hukuk gatnaşyklaryna girişen beýleki subýektiden, ýagny fiziki şahslaryň (raýatlaryň) hukuk we kämillik ukyplaryndan tapawutlanýandyr. Olaryň esasy tapawutly aýratynlyklary bolsa, ýuridik şahsyň hukuk we kämillik ukybynyň ikisi-de şol bir wagtda, onuň döwlet belligine alnan pursadyndan¹, şeýle hem bellibir işi amala aşyrmak üçin degişli ygtyýarnamany alan pursadyndan başlap ýüze çykýar we bellige almagyň hem-de ygtyýarnamanyň möhletiniň tamamlanan pursadyndan ýatyrylýar. Şoňa görä-de raýat hukugy ylmynda, adatça, ýuridik şahsyň hukuk we kämillik ukyby diýen düşüňjeler, fiziki şahslaryňky ýaly, biri-birinden aýry-aýralykda ulanylman, ýuridik şahsyň hukuk ukyby diýen görnüşde ulanylýar. Şu düşüňjäniň astynda-da ýuridik şahsyň hem hukuk ukyby hem kämillik ukyby göz önünde tutulýar. Fiziki şahslaryň (raýatlaryň) kämillik ukyby bolsa, kanunda kesgitlenilen ýaşa ýeteninden soň ýüze çykýar, kähalatlarda bolsa, olaryň (raýatlaryň) kämillik ukyplary raýatlaryň saglyk ýagdaýlaryna hem bagly bolup durýarlar.

Ýuridik şahslaryň hukuk ukyplary olara islendik raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişmäge mümkinçilik berýän umumy (uniwersal) hukuk ukyby hem-de olaryň kesgitli raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişmeklerini göz önünde tutýan ýörite (çäklendirilen) hukuk ukyby ýaly görnüşlere bölünýärler. Ýuridik şahsyň umumy hukuk ukyby – esasan, telekeçi ýuridik şahslara, ýagny täjirçilik guramalaryna häsiýetlidir.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 49-njy madda.

Ýuridik şahslaryň ýörite hukuk ukyby bolsa, telekeçi däl ýuridik şahslara, ýagny täjirçilik işi bilen meşgullanmaýan guramalara häsiýetlidir. Telekeçi däl ýuridik şahslar, özleriniň düzgünnamasynda ýa-da beýleki esaslandyryjy (dörediji) resminamalarynda berkidilen (görkezilen) maksatlara laýyk gelýän şol hukuklary we borçlary edinmäge ukyplydyrlar. Ýuridik şahslaryň işleri sanawy kanun arkaly kesgitlenilýän käbir görnüşleri boýunça ýörite ygtyýarnama (lisenziýa) esasynda hem amala aşyrylyp bilner. Ýuridik şahsyň şonuň ýaly işi amala aşyrmak hukugy, ygtyýarnamanyň alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar. Ýuridik şahslaryň hukuk ukyby bilen deňeşdireniňde, fiziki şahslaryň (raýatlaryň) hukuk ukyby elmydama umumy (uniwersal) häsiýete eýedir, sebäbi raýatlar, kanun tarapyndan ykrar edilen emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary edinmäge bolan hukuklara eýedirler.

Ýokarda bellenen geçilişi ýaly, şu aşakdakylaryň esasynda ýuridik şahslaryň hukuk we kämillik ukyplary ýatyrylýar:

- ýatyrylmagyny döwlet belligine alnan pursadyndan;
- ygtyýarnamanyň möhletiniň tamalanmagy bilen.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda berkidilen hukuk kadalaryna laýyklykda, ýuridik şahs kanunlara we dörediş resminamalaryna laýyklykda, hereket edýän öz edaralarynyň üsti bilen raýat hukuklaryna eýe bolýarlar we degişlilikde öz üstüne bellibir raýat borçlaryny alýarlar. Ýuridik şahsyň edaralaryny bellemegiň ýa-da ony saýlamagyň tertibi bolsa, kanunlar we dörediş resminamalary arkaly kesgitlenilýär. Kanuna ýa-da ýuridik şahsyň dörediş resminamalaryna laýyklykda, döredilen hem-de ony döreden ýuridik şahsyň adyndan çykyş edýän şahs bolsa, öz gezeginde özüniň wekilçilik edýän ýuridik şahsynyň bähbitleri üçin ak ýürekden we paýhasly hereket etmelidir.

Ýuridik şahsyň hukuk we kämillik ukyby onuň edaralarynyň üsti bilen durmuşa geçirilýär. Ýuridik şahslaryň edaralary, onuň diňe bir dolandyryş işlerini ýerine ýetirmän, eýsem-de onuň adyndan emläk dolanyşygyna hem gatnaşýarlar, başga-ça aýdylanda, olaryň hereketleri ýuridik şahsyň hereketleri hasap edilýändir. Ýuridik şahsyň edaralary, onuň düzüm bölegi bolup durýar. Şonuň üçin hem ýuridik şahsyň adyndan, onuň tabşyrygy boýunça geleşik baglaşmak üçin olar (ýuridik şahs hökmünde döredilen edaralar) ynanç hatyna mätäç dälidirler. Emma muňa garamazdan, ýuridik şahsyň edaralary hukugyň özbaşdak subýekti hökmünde hem çykyş edip bilmeýärler.

Ýuridik şahslaryň edaralary, esasan, iki görnüşde, ýagny ýekebara we köpçülikleýin (kollegial) görnüşde bolup bilýärler. Ýuridik şahs ýekebara görnüşinde hereket edende, oňa direktor, baş direktor, prezident, dolandyryşyň başlygy we ş.m. ýolbaşçylyk edýärler. Eger-de ol köpçülikleýin görnüşde hereket edýän bolsa, onda

oňa dolandyrys, gözegçilik, howandarlyk geňesi ýa-da umumy ýygnak ýolbaşçylyk edýär. Köpçülikleýin (kollegial) ýuridik şahslaryň agzalarynyň umumy ýygnagy elmydama olaryň ýokary dolandyrys edarasy hökmünde çykyş edýärler. Ýuridik şahslaryň umumy ýygnagy öz gezeginde howandarlyk geňesi görnüşinde fondlarda şeýle hem toparlaýyn (korporativ) edaralaryna degişli bolmadyk guramalarda (mysal üçin, ylym we bilim edaralarynda) hem döredilip bilinýärler. Ýöne, ýuridik şahslarda hereket edýän «zähmetkeşler toparynyň» ýygnaklary, dolandyrys ygtyýarlyklaryny amala aşyran umumy ýygnaklaryna degişli dälirler. Başgaça aýdylanda, «zähmetkeşler topary» ýuridik şahsa ýolbaşçylyk etmeýär. Sebäbi, hakyna tutulan işgärler (ýa-da gullukçylar), ýuridik şahsyň emlägini (esaslyk maýasyny (ustaw fonduny) ýa-da beýleki maýa goýumlaryny) emele getirmeklige gatnaşmaýarlar. Şonuň üçin hem olar ýuridik şahsyň erkiniň emele gelmekligine täsir edip bilmeýärler.

Alymlaryň bellemeklerine görä ýuridik şahslaryň dolandyrys edaralary, onuň erkiniň emele gelmekligi (erkini ýa-da islegini emele getiriji edaralar) şeýle hem emläk dolanyşygyna gatnaşýan ähli üçünji şahslar babatynda olaryň birgezeklik erkini beýan etmeklik üçin döredilip bilinýär. Başgaça olara erkini beýan ediji ýa-da ýerine ýetiriji edaralary diýilýär¹. Görkezilen edaralaryň birinjisine, ýagny erkini beýan ediji edaralara, edil ýuridik şahslaryň erk-islegleriniň durmuşa geçirilmeginiň üpjün edilşi ýaly, özleriniň erk-isleglerini degişli ýerine ýetiriji edaralaryň üsti bilen amala aşyryp bilýän umumy ýygnaklar we beýleki köpçülikleýin (kollegial) edaralary degişli edilýär.

Ýerine ýetiriji edaralar, şol bir wagtyň özünde erk-islegi emele getiriji edara hökmünde hem çykyş edýärler. Olaryň işleri ýuridik şahslaryň beýleki edaralary tarapyndan beýan edilen erk-islegleri gysarnyksyz ýerine ýetirmek bilen çäklenmeýär. Ondan başga-da, döwlet kärhanalarda, şeýle hem köp dürli beýleki guramalarda ýekebara ýolbaşçy (direktor) şol bir wagtda ýeke täk erk-islegleri emele getiriji we ýerine ýetiriji edara hökmünde çykyş edýär. Şonuň üçin hem kanun, bir ýuridik şahsyň adyndan çykyş edýän beýleki bir şahs, özüniň wekilçilik edýän ýuridik şahsyň bähbitleri üçin ak ýürekden we paýhasly hereket etmekligini talap edýär².

Hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, ýuridik şahslaryň delikte ukyby, ýagny öz hereketleri bilen başga şahsa ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik ukyby, onuň hukuk ukubynyň aýrylmaz bölekleriniň biri bolup durýar. Çünki ýuridik şahsyň edaralarynyň hereketlerini onuň, ýagny ýuridik şahsyň öz erk-islegini beýan

¹ Черпахин Б.Б. Волеобразование и волеизъявление юридического лица. Москва, 2001. С. 303–304.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 54-nji madda.

edýän hut özüniň hususy hereketleri hökmünde seredilýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde, ýuridik şahsyň işgäri özüniň zähmet (gulluk) borçlaryny berjaý edýän wagtynda, kanuna ters gelýän hereketi bilen üçünji şahsa zyýan ýetiren bolsa, onda oňa jogap berýän şahs zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr. Sebäbi, şunuň ýaly hereketler, esasan, şol ýuridik şahsyň erk-islegini ýerine ýetirmek maksatlaryndan ugur alnyp amala aşyrylýar.

§ 5. Ýuridik şahsyň ady, ýerleşýän ýeri, haryt we hyzmat ediş nyşanlary (indiwiidullaşdyryş serişdeleri)

Ýuridik şahslaryň şahslandyrylmagy (indiwiidullaşdyrylmagy), ilkinji nobatda onuň ady, ýerleşýän ýeri, şeýle hem onuň özbaşdak haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň bolmagy ýaly şertler bilen häsiýetlendirilýär.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň özbaşdak subýekti hökmünde çykyş etmekligi üçin, ýuridik şahslar ýokarda görkezilen esasy alamatlar bilen bir hatarda şu aşakdakylar ýaly, goşmaça alamatlara hem eýe bolmalydyrlar:

- olaryň öz hususy ady bolmaly;
- olaryň hukuk (ýuridik) salgysy (adresi) bolmaly;
- olaryň öz möhüri bolmaly;
- olaryň öz işinde peýdalanylýan haryt we beýleki (hyzmat ediş) nyşanlaryny edinmäge hukuky bolmaly¹.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahsyň özüniň guramaçylyk-hukuk görnüşini (formasyny) görkezýän öz ady bolýar². Şoňa görä-de ol, öz ady bilen döwlet belligine alynmaga degişlidir³.

Kanunalaýyklykda ýuridik şahsyň (kärhananyň) adynda şu aşakdakylar bolmalydyr:

- ýuridik şahsyň (kärhananyň) hereket edýän beýleki ýuridik şahslardan (kärhanalardan) tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän takyk ady;
- guramaçylyk-hukuk görnüşiniň doly aňladylyşy ýa-da onuň gysgaldylan baş harplary.

Ýuridik şahslara (kärhanalara) at goýlanda hereket edýän beýleki ýuridik şahslardan (kärhanalardan) tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän takyk adynyň bolmaklygy möhümdir, çünki ýuridik şahsa at goýulanda, ol eýýäm bellige alnan başga ýuridik şahsyň (kärhananyň) ady bilen gabat gelýän bolsa, onda kanunalaýyklykda, oňa döwlet belligi edarasynyň kesgitlemegi boýunça meňzeş gelýän at-

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 5-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 55-nji madda.

³ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 6-njy madda.

lardan peýdalanmaklyga ýol berilmeýär. Eger-de şunuň ýaly ýagdaýlar ýüze çykanda, ýagny bir ýuridik şahs (firma ýa-da beýleki kärhanalar), beýleki bir ýuridik şahsyň (firmanyň ýa-da beýleki kärhananyň) bellige alnan adyny bikanun peýdalanýan ýagdaýynda, onda ol şol ada eýelik etmäge hukugy bolanyň talap etmegi boýunça, ony peýdalanmagyny bes etmäge we ýetirilen zyýany tölemäge borçly edilýär¹.

Kanunalaýyklykda täjirçilik guramasy bolup durýan ýuridik şahslaryň hem öz firma ady bolmalydyr. Çünki özüniň firma ady bellenen tertipde bellige alnan ýuridik şahsyň, ony peýdalanmak barada aýratyn hukugy bardyr. Firma atlaryny bellige almagyň we peýdalanmagyň tertibi TRK-a laýyklykda kanunlar arkaly kesgitlenilýär.

Ýuridik şahsyň ady döwlet belligine alnandan soň, ol bellige alnan öz adyny, öndürýän harytlarynda, olaryň daňylarynda, mahabatlarynda, asma ýazgylarynda, neşir synlarynda, hasaplarynda, resmi kagyzlarynda we özüniň işi bilen baglanyşykly beýleki resminamalarynda peýdalanmaga aýratyn hukugy bardyr. Kanunalaýyklykda daşary ýurduň gatnaşmagy bilen döredilýän kärhananyň (ýuridik şahsyň) adyna, ony esaslandyryjylaryň döwlete degişlilik hakyndaky görkezme hem goşulup bilner.

Ýuridik şahsyň hukuk (ýuridik) salgysy (adresi) diýlende, onuň ýerleşýän ýerini kesgitleýän, ýuridik şahslaryň ýeke-täk döwlet sanawyna resmi ýagdaýda bellige alnan we şoňa girizilen salga düşünilýär. Raýat kanunçylygynda bellenen hukuk kadalaryna laýyklykda, ýuridik şahsyň administrasiýasynyň bolýan ýeri, ýuridik şahsyň bolýan ýeri diýlip hasap edilýär. Ýuridik şahsyň ady we bolýan ýeri onuň dörediş resminamalarynda görkezilýär.

Ýuridik şahsyň raýat-hukuk gatnaşyklarynyň doly hukukly subýekti bolmaklygynyň ýene bir şerti, ol hem ýuridik şahsyň resmi ady ýerleşdirilen möhüriniň bolmaklygydyr. Kanunalaýyklykda ýuridik şahs öz alyp barýan islendik işinde möhüri peýdalanýar. Şoňa görä-de onuň möhüründe ýuridik şahsyň resmi adynyň bolmaklygy hökmandyr².

Ýuridik şahslaryň haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň bolmaky-da, olaryň şahsylaşmaklarynyň (indiwiidullaşmaklarynyň) möhüm şertleriniň biridir. Çünki haryt nyşany – bu ýuridik şahsyň ýa-da ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahsyň harytlaryny beýleki şahslaryň haryt nyşanlaryndan aýrybaşgalaşdyrmaga (tapawutlandyrmaga) hyzmat edýän belgidir³. Hyzmat ediş nyşany bolsa, ýuridik şahsyň ýa-da ýuridik şahsy döretmezden telekeçilik işi

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 55-nji madda.

² «Kärhanalar hakynnda» Türkmenistanyň Kanuny. 8-nji madda.

³ «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynnda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat. 23.10.2008 ý. 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4).

bilen meşgullanýan fiziki şahsyň ýerine ýetirýän işlerini ýa-da edýän hyzmatlaryny beýleki şahslaryň hyzmat ediş nyşanlaryndan aýrybaşgalaşdyrmaga (tapawutlandyrmaga) hyzmat edýän belgidir.

§ 6. Ýuridik şahslaryň wekillikleri we şahamçalary (filialary), olaryň hukuklary we borçlary

Mälim bolşy ýaly, ýuridik şahs öz bähbitlerinden ugur alyp, öz ýerleşýän ýerinden daşarda hem (daşary ýurtlarda, welaýatlarda ýa-da uzagrak etraplarda) käbir hereketleri amala aşyrmak maksatlaryndan ugur alyp, özüniň bähbitlerini gorajak we oňa wekilçilik etjek, özüniň adyndan dürli geleşikleri we beýleki hukuk hereketleri amala aşyran aýrybaşga wekillik bölümlerini, şonuň ýaly-da ýuridik şahsyň we wekilliğiň etmeli ähli işlerini ýa-da şol işleriň bellibir bölegini amala aşyran aýrybaşga şahamçalary (filialary) döredip bilýärler. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda wekillikler diýlip, ýuridik şahsyň bolýan ýerinden daşarda ýerleşen hem-de ýuridik şahsyň bähbitlerini goraýan we oňa wekilçilik edýän, onuň adyndan geleşikleri baglaşýan we beýleki ýuridik hereketleri amala aşyran aýrybaşga bölümlere düşünilýär¹. Şahamçalar diýlende bolsa, ýuridik şahsyň ýerleşýän ýerinden daşarda ýerleşen we onuň etmeli işleriniň, şol sanda wekilliğiň etmeli işleriniň hemmesini ýa-da bir bölegini amala aşyran aýrybaşga bölümlerine düşünilýär.

Şeýlelikde, wekillikler we şahamçalar, ýuridik şahsyň erk-isleglerini beýan etmekde ondan aýrybaşga hereket edýän bölümler bolup durýarlar. Şonuň üçin hem ýuridik şahslar öz döreden wekilliklerine we şahamçalaryna, ýuridik şahsyň öz adyndan dürli geleşikleri amala aşyrmak we öz üstüne alan borçlaryny ýerine ýetirmekleri üçin olara degişli emläkleri berýärler. Wekillikler we şahamçalar hem öz gezeginde ýuridik şahs tarapyndan berlen emläklere eýelik etmek, hem-de özlərini döreden ýuridik şahslaryň adyndan geleşikleri we beýleki hereketleri amala aşyrmak bilen, şol ýuridik şahsyň erk-isleglerini beýan edýärler. Emma muňa garamazdan, olar aýrybaşga ýuridik şahs hökmünde çykyş etmeýärler. Çünki olar döredilende aýratyn ýuridik şahs hökmünde döredilmän, eýsem-de, beýleki bir ýuridik şahsyň erk-isleglerini beýan etmeklik üçin döredilýärler. Şoňa görä-de wekillikler we şahamçalar ýuridik şahsyň tassyklan düzgünleri esasynda hereket edýärler we olara ýolbaşçylyk etjekleri-de ýuridik şahsyň özi belleýär, olar bolsa öz üstüne ýüklenen wezipelerini ýuridik şahs tarapyndan berlen ynanç hatyň esasynda ýerine ýetirýärler.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 56-njy madda.

Kanunalaýyklykda ýuridik şahsyň wekillikleri we şahamçalary kärhanalary bellige almak üçin bellenen tertipde, döwlet bellige alynmaga we ýuridik şahslaryň ýeke-täk döwlet sanawyna goşulmaga degişlidir¹.

Ýuridik şahslaryň wekilliklerini we şahamçalaryny bellige almak üçin bolsa, şu aşakdaky resminamalaryň hödürlenilmegi hökmandyr:

- şahamçany ýa-da wekilligi döretmek hakynda kärhananyň ýolbaşçy edarasynyň karary;
- şahamçanyň ýa-da wekilliği işiniň özeni hakynda maglumat;
- şahamçany ýa-da wekilligi döredýän kärhananyň düzgünnamasynyň, tertipnamasynyň (ustawynyň) nusgasy;
- şahamçanyň ýa-da wekilliği işini alyp barmak tabşyrylan adamy bellemek hakynda karar;
- şahamçany ýa-da wekilligi döredýän kärhananyň bellige alnandygy hakynda şahadatnama.

VII bap

TÜRKMENISTAN DÖWLETI RAÝAT-HUKUK GATNAŞYGynyň TARAPY HÖKMÜNDE

§ 1. Döwletiň raýat-hukuk dolanyşygyna gatnaşmagynyň ähmiýeti

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, döwlet – bu ýurduň бүтін çäginde, ähli ilat tarapyndan tabyn bolunýan, ýörite dolandyryş we mejbur ediş ulgamy (apparaty) bolan, hemmeler tarapyndan hökmany ýerine ýetirilmäge degişli kadalary kabul edýän we doly özygtyýarlylyk (suverenitet) hukukly, jemgyýetde bir бүтewi syýasy häkimiýeti amala aşyrýan guramadyr². Türkmenistanyň raýat hukugynyň çäklerinde döwletiň hukuk ýagdaýy, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň beýleki subýektleriniň arasyndan, düzüm gurluşynda hususy hukugyň we jemgyýetçilik (umumy) hukugyň düzüm bölekleri sepleşýän, özboluşly institut hökmünde saýlanýar. Bu ýagdaý, hususan-da:

- döwletiň adyndan raýat dolanyşygyna gatnaşýan şahslaryň aglaba köpüsiniň döremekleriniň we raýat-hukuk gatnaşyklaryna girmekleriniň esasynda dolandyryş (häkimiýet-serenjam beriş) namalary durýanlygy;

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 23-nji madda.

² Nurýýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 55-nji sah.

- olaryň hukuk ýagdaýynyň umumy häsiýetnamasynyň olaryň hemişe jemgyýetçilik (umumydöwlet) bähbitlerini üpjün etmeklige we hereketleriniň hususy hukugyň kadalary bilen däl-de, jemgyýetçilik (umumy) hukugyň kadalary bilen düzgünleşdirmeklige ýygyn edýändigleri zerarly şeýle bolýar.

Ýöne görkezilen häsiýetli alamatlarynyň bardygyna garamazdan, raýat kanunçylygyna laýyklykda, döwlet (onuň adyndan çykyş edýän düzüm birlikleri) raýat dolanyşygyna hususy hukugyň ýuridik şahslary bilen ykdysady we hukuk taýdan deňhukukly diýlip ykrar edilýär, ýagny döwlet ýuridik şahs hökmünde raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýar. Döwletiň ygtyýarlyklaryny onuň edaralary amala aşyrýarlar, şonuň ýaly-da döwlet tarapyndan döredilen ýuridik şahslar hem raýat-hukuk gatnaşyklaryna umumy esaslarda gatnaşýarlar¹.

Döwletiň raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmagynyň hukuk esaslaryny kesgitlemeklige kanunçykaryjy tarapyndan şu görnüşde çemeleşilmeginiň, esasy sebäbi, ýurdumyzda demokratik jemgyýeti gurmagyň erkin bazar gatnaşyklary ulgamyny emele getirmek we ösdürmek bilen aýrylmaz baglanyşyklydygundan gelip çykýar. Bazar gatnaşyklary ulgamy bolsa:

- hususy eýeçilik hukugynyň hakyky hukuk manysynda ulanylmagyna;
- hususy hojalyk başlangyjyna (önümleri öndürmekde, bellibir hyzmatlary etmekde hojalyk dolandyryşy we guramaçylyk serenjam beriş işi amala aşyrylanda telekeçiniň diňe öz erkine we kanuna esaslanmagyna);
- maddy baýlyklaryň (resurslaryň) paýlanyşygynyň bazar gatnaşyklary nukdaýnazaryndan guralmagyna esaslanýar.

Döwlet bazar gatnaşyklary ulgamyny döretmek we onuň esasy başlangyçlaryny ykdysady dolanyşyga ornaşdyrmak bilen, onuň kadaly hem sazlaşykly hereket etmegi üçin, özi hem özüni raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşanda, raýat dolanyşygynyň beýleki subýektleri bilen deň hukuk ýagdaýynda goýýar. Sebäbi, raýat dolanyşygynyň ähli subýektleriniň (şol sanda özüniň hem) özaralarynda hukuk deňligini üpjün etmek bilen döwlet jemgyýetde içerki ykdysady durnuklylygy we durmuş adalatlylygyny berkarar edýär. Şonuň bilen birlikde-de döwletiň raýat dolanyşygyna gatnaşmagy, ilkinji nobatda raýat dolanyşygynyň beýleki gatnaşyjylary tarapyndan onuň özygtyýarlylygynyň, maliýe we býujet ulgamynyň hem-de ykdysady giňişliginiň bütewiliginiň doly ykrar edilmegine esaslanýar. Şol sebäpli-de döwlet raýat dolanyşygyna bir bütewi hem-de bölünmeýän subýekt hökmünde çykyş edýär². Emma kanunda bellenilişi ýaly, döwletiň takyk

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 48-nji madda.

² Баратов М. Свообразные признаки государства как субъекта гражданского права в условиях рыночных отношений. Дисс...канд. юрид. наук. Ташкент, 2004. С.18.

bir raýat-hukuk gatnaşygyna hakykat ýüzünde gatnaşmagy, onuň özi tarapyndan döredilen we (ýa-da) ygtyýarly edilen aýratyn şahslaryň – döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýuridik hem-de wezipeli fiziki şahslaryň üsti bilen amala aşyrylýar. Hut şol şahslaryň erk-isleginiň we hereketleriniň üsti bilen döwlet raýat dolanyşygyna onuň subýekti hökmünde gatnaşýar.

Umumy ykrar edilen garaýyşlara laýyklykda, döwlet TRK-da hukuk ýagdaýynyň ýuridik şahslaryň hukuk ýagdaýy bilen deňleşdirilýändigine garamazdan, raýat hukugynyň subýekti hökmünde beýleki subýektleriň (fiziki we ýuridik şahslaryň) hukuk ukyplylygyna garanyňda, ep-esli derejede tapawutlanýan hukuk ukyplylygyna eýedir. Mysal üçin, döwlet mirasdar hökmünde çykyş edip bilýär¹, emma miras goýujy bolup bilmeýär.

Şonuň ýaly-da döwletiň özi, öz hukuk ukyplylygynyň çäklerini kesgitleýär. Çünki ol bütün halkyň adyndan çykyş etmek bilen, onuň özygtyýarlylygynyň dolandyryjysy hem aňlatmasy bolup durýar we onuň doly özygtyýarlylyk hukugy ýurduň bütün çäginde hemmeler üçin hökmany bolan syýasy, kanunçykaryjy, kazyýet we dolandyryş garamagyna degişlilik (ýurisdiksiýasy) bilen kesgitlenýär. Döwletiň özygtyýarlylygyny bolsa onuň özünden başga hiç bir şahsyň çäklendirmäge haky ýokdur. Şonuň ýaly-da döwlet raýat dolanyşygynyň gatnaşyjysy hökmünde çykyş edende-de, häkimiýeti amala aşyrmak hukugyny hemişe özünde saklap galýar we raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirende özüniň hem-de beýleki subýektleriň özlerini alyp barylarynyň hukuk çäginde kesgitleýär. Şoňa görä-de döwletiň raýat hukuk ukyplylygy ýörite häsiýetlidir.

Şu nukdaýnazardan hem, jemgyýetde tutuş halkyň adyndan çykyş edýän ýeketäk özygtyýarly dolandyryjy hökmünde döwlete şu aşakdaky häsiýetli alamatlar mahsusdyr:

- ol hukugyň galan subýektleriniň ählisiniň berjaý etmäge we gollanmaga borçly bolan kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kabul edýär hem-de özüniň mejbur ediji güýji bilen olaryň hemmeler tarapyndan takyk we birmeňzeş ýerine ýetirilmeklerini üpjün edýär;
- ol beýleki tarapyň erk-islegine bagly bolmazdan raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döremegi üçin esas bolýan dolandyryş namalaryny kabul edip bilýär;
- ol hatda raýat-hukuk gatnaşyklaryna deňli başlangyçlarynyň esasynda gatnaşýan wagtynda-da häkimlik ygtyýarlyklaryny özünde saklap galýar;

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1102-nji madda. Bu maddada «gazna» diýen düşünje döwleti aňladýar.

– onuň doly özygtyýarlylygyndan gelip çykýan doly immuniteti¹ bar.

Döwletiň kämillik ukyby onuň döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň jemgyýetçilik hukuk häsiýetli kadalaşdyryjy hukuk namalarda berkidilýän doly kämillik ukybynda ýüze çykýar. Görkezilen kadalaşdyryjy hukuk namalarda şol döwlet edaralarynyň döwlet emlägine ygtyýar etmekleriniň çäkleri (hususy häsiýetli geleşige ukyplylygy) we raýat hukuk gatnaşyklarynyň çygry üçin hasam wajyp ähmiýeti bolan emläk jogapkärçiligini çekmekleriniň çäkleri (delikte ukyplylygy) kesgitlenilýär.

§ 2. Döwletiň raýat-hukuk dolanyşygyna gatnaşmagynyň görnüşleri

Türkmenistanda häzirki wagtda hereket edýän jemgyýetçilik gurluşy, bazar gatnaşyklarynyň ulgamynyň esasy başlangyçlary yzygiderli ornaşdyrylýan, demokratik, hukuk we dünýewi ykdysady-jemgyýetçilik gurluşy bolup durýar. Şol sebäpli-de Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda, ykdysadyýeti bazar gatnaşyklarynyň ýörelgelerine esaslanýan, telekeçiligi höweslendirýän we goldaýan, kiçi hem orta işewürligiň ösmegine ýardam berýän döwletimiz häzirki zaman içerki raýat dolanyşygynda emläkleýin we borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde çykyş edýär. Döwlet, eýeçilik hukugynyň subýekti, kähalatlarda bolsa aýratyn eýeçilik hukugynyň (mysal üçin, ýere, suwa, ýerasty baýlyklara bolan eýeçilik hukugynyň) ýeke-täk subýekti bolup çykyş edýär. Ol özüniň eýeçilik hukugyny ýörite şu maksat bilen döredilen ýa-da ygtyýarly edilen döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň üsti bilen amala aşyrýar.

Emläk hukuk gatnaşyklaryndan başga-da döwlet şu borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýar:

- karznamalary (obligasiýalary) we beýleki gymmatly kagyzlary çykarmak bilen bagly karz alyş gatnaşyklary;
- döwlet zerurlyklary üçin harytlary getirip bermek bilen bagly gatnaşyklar;
- emläk döwletiň haýryna geçirilen halatynda, emlägi geçirmek bilen bagly gatnaşyklar;
- döwletiň zerurlyklary üçin işleri ýerine ýetirmek boýunça potrat gatnaşyklary;

¹ Lat. Immunitas – temmilerden azat edilmek, ýeňillikler. Özygtyýarlylyk immuniteti-bir döwletiň başga bir döwletiň kazyýetiniň ygtyýarlygyna degişli bolmazlygyny, ýagny bir döwletiň kazyýetine başga bir döwletiň garşysyna hak islegi bilen çykyş edip bolmazlygyny we bir döwletiň emläginiň başga bir döwletiň kazyýetiniň çözgüdiniň esasynda tussag astyna alnyp bilinmezligini aňladýar.

- döwlet emlägini ýa-da emlägi döwlete ynançly dolandyrmak üçin bermek bilen bagly gatnaşyklar;
- töwegelçilik bilen bagly oýunlary (lotereýa, totalizator we ş.m.) guramak bilen bagly gatnaşyklar;
- awtorlyk we utgaşyk hukuklar bilen bagly gatnaşyklar;
- miras gatnaşyklary we ş.m.

Elbetde raýat hukugynyň umumy başlangyçlaryna laýyklykda, döwlet hem edil raýat dolanyşygynyň beýleki subýektleri ýaly şertnamalardan we deliktlerden (zyýan ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan borçnamalardan) gelip çykýan raýat-hukuk jogapkärçiligini çekmäge ukyplydyr we öz borçnamalary boýunça özüniň ygtyýarlygyndaky serişdeler bilen jogap berýär. Ýöne hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, döwlet kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda öz döreden ýuridik şahsynyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär¹. Şonuň ýaly-da döwlet toparlaýyn (korporatiw) raýat-hukuk gatnaşyklaryna-da gatnaşýar. Kanunda bellenen tertipde döwlet diňe öz emläginiň ýa-da raýat hukugynyň beýleki subýektleri bilen bilelikde täze emläk eýelerini – hojalyk şereketlerini ýa-da ýoldaşlyk kärhanalaryny döredip bilýär.

Ýokarda görkezilen hukuk gatnaşyklarynyň ählisi-de, giň manyda döwletiň raýat dolanyşygyna gönüden-göni ýa-da dahylly gatnaşmagynyň görnüşleri bolup durýar. Şu ýerde-de, esasy üns bermeli ýagdaý, döwletiň raýat dolanyşygyna (esasan, içkeri raýat dolanyşygyna) dahylly gatnaşmagy, onuň özi tarapyndan döredilen we onuň raýatlyk hukuklaryny hem borçlaryny öz üstlerine alýan döwlet unitar² kärhanalarynyň hem-de gaýry guramaçylyk-hukuk düzüm birlikleriniň üsti bilen amala aşyrylýar. Şol guramaçylyk-hukuk düzüm birlikleri bilen döwletiň arasynda-da gönüden-göni däl-de gytaklaýyn arabaglanyşyk bardyr. Döwlet öz döreden ýuridik şahsynyň emläginiň hakyky eýesi bolup galmak bilen, hakykat ýüzünde onuň amala aşyrylan her bir geleşigine gözegçilik edýär. Kanunalaýyklykda döwlet:

- hökmany işleri (tabşyryklary, ýumuşlary);
- harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahalaryny we nyrhalaryny, şeýle hem olary hasaplamagyň düzgünlerini;
- esaslandyryjy tarapyndan işgärleri bellenilýän dolandyryş wezipelerini kesgitlemäge ygtyýarlydyr³.

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 25-nji madda.

² Lat. Unitar – bütewi.

³ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 25-nji maddanyň 6-njy bölegi.

Ýöne döwlet diňe kanunda bellenen halatlarda öz döreden ýuridik şahsynyň borçnamalary boýunça onuň emlägi ýetmezçilik eden ýagdaýynda subsidiar jogapkärçilik¹ çekýär.

Döwletiň raýat hukuk dolanyşygyna gönüden-göni gatnaşmagy bolsa, döwlet häkimiýet edaralarynyň ýa-da döwletiň ýörite ygtyýarly edilen wekilleri hökmünde hereket edýän fiziki we ýuridik şahslaryň raýat dolanyşygyna gatnaşmagy bilen amala aşyrylýar. Döwletiň raýat hukuk dolanyşygyna gönüden-göni gatnaşmagynda görkezilen raýat dolanyşygyna gatnaşýan her bir şahsyň hukuk ýagdaýy we ygtyýarlyklary degişli hukuk nama bilen bellenişmeli. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezidentiniň karary.

Döwletiň raýat hukuk dolanyşygyna gönüden-göni gatnaşmagy, esasan, daşary ykdysady gatnaşyklarda, daşary ýurtlaryň hususy taraplary (kontragentleri²) bilen islendik raýat-hukuk şertnamasy baglaşylanda ýüze çykýar. Adatça, bu şertnamalar Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky ilçihanalarynyň ýanyndaky söwda wekilhanalary ýa-da ýörite ygtyýarly edilen şahslar tarapyndan baglaşylýar, ýöne şertnamanyň tarapy şol şahslar bolsa-da, şertnamanyň borçnamalary boýunça jogapkärçilik döwlete degişli diýlip hasap edilýär.

Döwlet, öz adyndan çykyş edýän wezipeli şahslaryň (döwlet gullukçylarynyň) ýetiren zelesi boýunça-da jogapkärçilik çekýär. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de döwlet gullukçysy öz gulluk borjuny üçünji şahs babatda bilkastlaýyn ýa-da geleňsizlikden bozsa, şol gullukçynyň işleýän döwleti ýa-da döwlet edarasy ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Ol (döwlet gullukçysy) öz hereketlerini bilkastlaýyn niýet bilen ýa-da gödek seresapsyzlykdan eden bolsa, döwlet bilen bilelikde ol hem deň jogapkärçilik çekýär. Ýöne, eger-de heläkçilik çeken bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlykdan hukuk serişdeleri bilen zyýanyň önüni almaga synanyşmadyk bolsa zyýanyň öwezini doldurmak borjy ýüze çykmaýar. Anyklaýyş, deslapky derňew, prokuratura we kazyýet edaralarynyň wezipeli şahslarynyň günäsiniň bardygyna garamazdan, aklanan (reabilitirlenilen) raýata şu aşakdaky hereketler zerarly ýetirilen zyýanyň öwezi döwlet tarapyndan doldurylýar:

- jenaýat jogapkärçiligine bikanun çekilmegi;
- bikanun iş kesilmegi;

¹ Lat. Subsidium – goldaw, kömek. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu görnüşi, kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan halatlarda başga (üçünji) şahslaryň borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmändigi üçin bergidar bilen bilelikde algydaryň önünde goşmaça jogapkärçilik çekmeklerini aňladýar.

² Lat. Contrahens – şertnama baglaşýan, ylalaşýan.

- ol babatda tutup saklamak, tussaglykda saklamak ýa-da başga ýere gitmezlik hakynda dil haty almak görnüşindäki ätiýaçsyzlandyryş çäreleriniň bikanun ulanylmagy;
- dolandyryş temmisi hökmünde tussag etmek ýa-da düzediş işlerinde işletmek çäreleriniň bikanun ulanylmagy.

Görkezilen wezipeli şahslaryň hereketlerinde bilkastlaýyn niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk bolan halatynda, döwlet bilen bilelikde, şol şahslar hem deň jo-gapkärçilik çekýärler¹.

7.1-nji çyzygy

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1040-njy madda.

RAYAT HUKUGYNYŇ OBÝEKTLERI

§ 1. Raýat hukugynyň obýektleri barada düşünje

Raýat hukugynyň obýektleri – bu ilkinji nobatda, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen gatnaşyjylaryň (subýektleriň) işjeňliginiň predmetini, sebäbini düzýän maddy we maddy däl eşretlerdir. Adatça, raýat hukugynyň obýektlerine zatlar, şol sanda pul we gymmatly kagyzlar, beýleki emläkler, emläkleýin hukuklar, işler we hyzmatlar, maglumatlar, intellektual işiň netijeleri, şeýle hem olara bolan aýratyn hukuklar (intellektual eýeçilik hukugy) we maddy däl eşretler degişli edilýär. Özüniň mazmuny boýunça, raýat hukugynyň obýektleri iki görnüşe, ýagny maddy we maddy däl görnüşlere bölünýär. Raýat hukugynyň görkezilen obýektleriniň içinden maddy eşretlere: zatlar, şeýle hem maddy görnüşe eýe bolan (mysal üçin, haýsy-da bolsa, bir maddy obýektiň gurluşygynyň ýa-da abatlaýyş işleriniň netijeleri) işiň we hyzmatyň netijeleri degişli edilýär. Görkezilen bu obýektler öz gezeginde raýat-hukuk gatnaşyklarynyň hem obýektleri hökmünde çykyş edýärler.

Şu manyda seredilende, diňe bir zatlar däl-de, eýsem şol zatlary döretmek ýa-da ony gowulandyrmak (kämilleşdirmek) bilen bagly işler hem maddy eşretler hökmünde çykyş edýärler. Şonuň üçin hem obýektleriň bu toparyna zatlary döretmek ýa-da olary üýtgetmek bilen bagly bolmadyk, emma belli bolan amatly maddy täsirleri döredýän häsiýetli hyzmatlar hem degişli edilýär (mysal üçin, zatlary saklamak bilen bagly hyzmatlar, ýolagçylary we ýükleri daşamak ýa-da sagaldyş we medeni dynç alyş häsiýetli hyzmatlar we ş.m.).

Görkezilenler bilen bir hatarda, haryt belligine eýe bolan zat hökmünde maddy dünýäniň predmetlerini (zat hukugynyň obýektlerini) we beýleki maddy eşretleri, mysal üçin, işleri (zähmetleri), hyzmatlary, şonuň ýaly-da beýleki hereketleri, ýagny borçly şahslaryň özlerini alyp baryşlaryny (borçnamalaýyn hukuklaryň obýektlerini) biri-birinden tapawutlandyrmak gerekdir. Çünki birleşikleriň, jemgyýetçilik birleşikleriniň ýa-da kooperatiwleriň bank goýumlaryna ýa-da emläklerine guýulýan paýlar, diňe bir zat hökmünde kabul edilmän, eýsem-de borçly şahslardan kesgitli bir hereketleri amala aşyrmaklygy talap etmäge bolan mümkinçilik hökmünde hem seredilýär. Şonuň üçin hem şunuň ýaly maddy eşretler babat-da özbaşdak ýörite gatnaşyklar (borçnamalaýyn, agzalyk ýa-da toparlaýyn (korporatiw) gatnaşyklar) ýola goýulýar.

Maddy däl eşretlere bolsa, ilkinji nobatda döredijilik işleriniň netijeleri (ylmy oýlap tapyşlar, edebiýat we sungat eserleri, döredijilik we ş.m.) we öz tebigaty boýunça olara meňzeş obýektler (senagat nusgalary, haryt nyşanlary, firmalaryň ady, maglumatlaryň aýratyn görnüşleri we ş.m. «senagat hukugynyň» obýektleri), şeýle hem raýat-hukuk goragyndan peýdalanýan şahsy emläkleýin däl eşretler degişli edilýärler.

Käbir alymlaryň bellemeklerine görä, maddy däl eşretler, köp halatlarda emläk dolanyşygynyň obýekti hökmünde hereket etmäge mümkinçilik berýän harydyň ykdysady görnüşine hem eýe bolýarlar (aýratyn hukuklaryň obýektleri). Şonuň bilen baglylykda hem, haryt (emläkleýin) dolanyşygynyň obýekti hökmünde harydyň ykdysady düşüňjesi, raýat hukugynda, diňe bir zatlarda däl-de, eýsem-de beýleki, şonuň ýaly-da maddy däl obýektlerde hem öz beýanyny tapýar¹.

TRK-nyň 175-nji maddasyna laýyklykda aýrybaşgalaşdyryp, ýagny başga birine berip bolmaýan maddy däl eşretlere şu aşakdakylar degişlidir: şahsyýetiň jany we saglygy; iş abraýy; at edinmek hukugy; awtorlyk hukugy; şahsyýetiň mertebesi we hatyrasy; şahsy eldegrilmesizligi; şahsy we maşgala syry; ondan-oňa erkin gezmek; bolýan we ýaşayan ýeriňi erkin saýlap almak; şahsy durmuşynyň eldegrilmesizligi; emläkleýin däl beýleki şahsy hukuklar hem-de maddy däl eşretler.

§ 2. Raýat hukugynyň obýektleriniň, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri bilen özara baglanyşygy

Bellenip geçilişi ýaly, hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri diýlende, hukuk kadalarynyň hereketiniň gönükdirilen zatlaryna, başgaça aýdylanda, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň esasynda ýatan zatlara we hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň hakykat ýüzündäki özlerini alyp baryşlaryna düşünilýär².

Mälim bolşy ýaly, adamlaryň arasyndaky ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklary hökmünde, olaryň özara baglanyşygynyň netijesinde kesgitlenilýän, raýat-hukuk gatnaşyklary, diňe adamyň özüni alyp barşyna täsir edip bilýärler. Şonuň üçin hem, raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylarynyň (subýektleriniň) dürli görnüşdäki maddy we maddy däl eşretlere gönükdirilen özlerini alyp baryşlary (hereketleri), raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde çykyş edýärler.

¹ Садилов О.Н. Гражданское право России. – М., 2002. – С. 74.

² Şu okuw kitabyňyň III babynyň 6-njy bölümçesinde giňişleýin durlup geçilýär.

Alymlaryň bellemeklerine görä, dürli görnüşdäki maddy eşretlere gönükdirilen, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň özlerini alyp baryşlary-da (hereketleri), emläkleýin hukuk gatnaşyklarynyň obýektlerini emele getirýärler. Ýöne şol bir wagtyň özünde raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň maddy eşretlere gönükdirilen özara baglanyşygyny we özlerini alyp baryşlaryny tapawutlandyrmak hökmandyr. Çünki olaryň biri emläkleýin hukuk gatnaşyklaryny emele getirýän bolsa, olaryň beýlekisi onuň obýektini emele getirýär¹. Mysal üçin, potratçy bilen sargytçynyň (zakaz edijiniň) arasyndaky ýüze çykýan özara baglanyşyk, potratçylyk şertnamasyndan gelip çykýan hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyny emele getirýärler. Şertnamada göz önünde tutulan işleri ýerine ýetirmek bilen bagly, potratçynyň hereketleri bolsa, görkezilen hukuk gatnaşyklarynyň obýektini emele getirýär.

Emläkleýin hukuk gatnaşyklaryndan tapawutlylykda, şahsyň abraýy, mertebesi we iş abraýy, şonuň ýaly-da fiziki we ýuridik şahsyň ady ýaly, dürli maddy däl eşretlere gönükdirilen taraplaryň özlerini alyp baryşlary, emläkleýin däl şahsy hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde çykyş edýärler. Ýöne islendik raýat-hukuk gatnaşygynda obýekt, adamyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga ukyply bolan haýsy-da bolsa bir eşretleri, olara gatnaşyjylaryň özlerini alyp baryşlary bilen beýan edilýär.

Edebiýatlarda raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri bilen bagly soraglar boýunça, dürli-dürli pikirlerе düş gelmek bolýar. Mysal üçin, olardan käbir awtorlar, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde elmydama zatlar çykyş edýär diýip belleýärler². Emma raýat-hukuk gatnaşyklarynyň düýp mazmunyna seretseň, onda ol onçakly beýle hem däl. Sebäbi, zatlar adamlaryň arasyndaky ýüze çykýan kesgitli baglanyşygyň aýratyn bir topary hökmünde, hukuk gatnaşygynyň täsirine seslenmäge (ýagny, baş galdyrmaga) ukyply däl. Öz mazmuny boýunça, adamlaryň arasyndaky ýüze çykýan özara gatnaşyklar, zatlaryň üýtgemegine getirip bilmeýärler. Çünki adamlarynyň diňe zatlara gönükdirilen özlerini alyp baryşlary, olarda degişli üýtgeşmeleri döretmäge ukyplydyr.

Görkezilenlerden başga-da seredilýän soraglar boýunça käbir awtorlar, şu aşakdaky ýaly pikirleri-de öňe sürýärler. Ýagny, olaryň bellemeklerine görä adamyň hereketleri-de raýat hukuk gatnaşyklarynyň obýektini emele getirýärler³. Emma bu hem onçakly beýle däl. Sebäbi, bir adamyň özüni alyp barşy, hukuk gatnaşyklarynyň obýektini emele getirmeýär. Çünki adamlaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryň ýüze çykýan döwründe, olaryň özlerini alyp baryşlaryny,

¹ Суханов Е. А. Объекты права собственности. // Закон. – 1995. – № 4. – С. 14.

² Комментарий к ГК РФ, части первой (постатейный) / Под ред. О. Н. Садикова, – М., 1997. – С. 69.

³ Гришаев С. П. Гражданское право, учебник. – М., 2002. – С. 75.

hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde seretmek bolmaz. Sebäbi, şunuň ýaly özüňi alyp baryş, raýat hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyny emele getirýär. Diňe raýat hukugynyň subýektleriniň dürli görnüşdäki maddy we maddy däl gymmatlyklara gönükdirilen özlerini alyp baryşlary, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde çykyş edip bilýär. Käbir alymlaryň bellemeklerine¹ we ýokarda görkezilen sebäplere görä, maddy, ruhy we beýleki eşretleri, şonuň ýaly-da zatlary, döredijilik işiniň önümlerini, adamlaryň hereketlerini hem-de hereketleriň netijelerini we ş.m. raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti hökmünde seredip bolmaýar.

§ 3. Raýat hukugynyň obýektleriniň görnüşleri

Raýat-hukuk ylmynyň nazaryýeti, raýat hukugynyň obýektlerini, esasan, şu aşakdaky görnüşlere bölýär:

- zatlara (şol sanda pullara we gymmatly kagyzlara);
- beýleki emläklere (şol sanda emläkleýin hukuklara);
- hereketlere (işlere we hyzmatlara);
- täjirçilik (kommersiýa) maglumatlaryna;
- intellektual işiň netijeleri, şol sanda olara bolan aýratyn hukuklar (intellektual eýeçilik);
- maddy däl eşretlere.

Özleriniň dolanyşyk ukyplylygyna baglylykda raýat hukugynyň obýektleri şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- raýat dolanyşygyna doly we erkin gatnaşýan obýektlere. Ýagny, obýektleriň bu görnüşlerine, esasan, haryt pul dolanyşygyna erkin gatnaşýan we bir şahsdan beýleki şahsa uniwersal hukuk kabul edililik tertibinde geçip bilýän obýektler (almak, satmak, sowgat etmek, miras geçmek ýa-da ýuridik şahsyň üýtgedilip guralmagy we ş.m.) degişlidirler;
- raýat dolanyşygy çäklendirilen zatlara. Ýagny, dolanyşykda bolmagy ýörite ygtyýarnamalar arkaly alnyp barylýan ýa-da bellibir şahsa degişli bolmagy üçin ýörite rugsatnamalar gerek bolan obýektler (mysal üçin, lukmanyň haty bilen goýberilýän dermanlar, aw tüpeňi we ş.m.);
- raýat dolanyşygyna gatnaşmaýan, dolanyşygy gadagan edilen obýektlere. Ýagny, raýat hukuk dolanyşygynda bolmagyna ýol berilmeýän ýa-da haýsy şahslara degişli bolup durýanlygyny kanunda göni görkezilen obýektler.

¹ Гражданское право России. Ч. I. Учебник. / Под ред. З. И. Цыбуленко. – М.: Юрист, 1998. – С. 56.

3.1. Zatlar raýat hukugynyň obýekti hökmünde. Raýat hukugynyň obýekti hökmünde beýleki emläkler we emläkleýin hukuklar

Zatlar – bu berk, suwuklandyrylan, gaz görnüşli ýa-da başga hili fiziki ýagdaýda bolan, daşky düýäniň maddy zatlarydyr (predmetleridir). Şonuň üçin hem, zatlaryň önlerinde duran esasy wezipeler, raýat hukugynyň subýektleriniň zerurlyklaryny (isleglerini) kanagatlandyrmak bolup durýar. Raýat kanunçylygy zatlaryň dürli görnüşlerine baglylykda, olara degişli hukuklary edinmekligiň mümkin bolan usullarynyň, şonuň ýaly-da ol hukuklaryň göwrüminiň we mazmunynyň, olar bilen bagly borçnamalaýyn hukuklaryň we borçlaryň, şeýle hem olaryň hereket etmek çäkleriniň we ş.m. hukuk düzgünini kesgitleýärler.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde, raýat hukugynyň obýekti hökmünde, zatlar şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler¹:

- aýratyn-kesgitli zatlara we kysymdaşlyk alamatlary boýunça kesgitlenilýän zatlara;
- esasy zat we onuň bilen baglanyşykly zatlara;
- gozgalmaýan we gozgalýan zatlara;
- bölünýän we bölünmeýän zatlara;
- sarp edilýän we sarp edilmeyän zatlara;
- çylşyrmly we çylşyrymly däl zatlara;
- zadyň miwesine;
- pul, erkin ýörgünli (walýuta) gymmatlyklara we gymmatly kagyzlara.

Aýratyn-kesgitli zatlar we kysymdaşlyk alamatlary boýunça kesgitlenilýän zatlar. Diňe özüne mahsus alamatlar boýunça beýleki zatlardan aýrylan zat aýratyn-kesgitli zat diýlip ykrar edilýär. Şonuň üçin hem aýratyn-kesgitli zatlar çalşyryp bolmaýan zatlardyr². Kysymdaşlyk alamatlary boýunça kesgitlenilýän zatlara bolsa, edil özi ýaly kysymdaş zatlaryň hemmesi üçin mahsus alamatlary bolan (kysymdaş zat) we sany, agramy, ölçegi bilen kesgitlenilýän zatlar degişlidirler.

Esasy we onuň bilen baglanyşykly zatlar. Zatlaryň bu görnüşine, esasan, özleriniň mazmuny boýunça, özaralarynda biri-biri bilen fiziki taýdan bagly bolmadyk, emma belli derejede umumy maksada eýerýän zatlar degişlidirler. Mysal üçin, saz guraly bilen, onuň daşy (futlýary), surat bilen, çarçuwasy (ramkasy) we ş.m.. Görkezilen zatlaryň içinden, käbirleri, mysal üçin, saz guraly bilen surat, özbaşdak mazmuna eýe bolmak bilen, esasy zatlar hökmünde çykyş edýär-

¹ Калтин А. Г., Масляев А. И., Гражданское право, часть 1, Учебник. – М., 2003. – С. 149. Научно-практический комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) // Под ред. В. П. Мозолина, М. Н. Малейной. – М., 2004. – С. 257.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 171-nji madda.

ler. Olaryň beýlekileri bolsa, ýagny özbaşdak mazmuna eýe bolan zatlara degişli edilen zatlar hökmünde çykyş edýän daş gaby (futlýar) bilen çarçuwa (rama), özbaşdak zat hökmünde hereket etmän, esasy zatlara hyzmat edýärler. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, başga, ýagny esasy zada hyzmat etmek üçin niýetlenilen we onuň bilen umumy maksada eýerýänligi, ýagny oňa degişlilik sebäpli, onuň bilen baglanyşykly bolan zat, eger şertnamada başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, esasy zadyň ykbalyna eýerýär.

Gozgalmaýan we gozgalýan zatlar. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, zatlar gozgalmaýan we gozgalýan bolup bilýär. Gozgalmaýan zatlara, esasan, ýer bölekleri (uçastoklary), ýerastynyň bölekleri (uçastoklary), aýrybaşga suw obýektleri we ýer bilen pugta baglanyşykly zatlaryň hemmesi, ýagny özläriniň niýetlenilişine laýyk zyýan ýetirmän orunlaryny üýtgetmek mümkin bolmadyk obýektler, şol sanda tokaýlar, köp ýyllyk agaçlar, jaýlar, desgalar degişlidir. Gozgalýan zatlara bolsa, esasan, gozgalmaýan emläge degişli däl zatlar, şol sanda pul we gymmatly kagyrlar degişlidirler.

Bölünýän we bölünmeýän zatlar. Bölünýän zatlara, esasan, özüniň häsiýetini we ilkibaşky zadyň niýetlenen maksadyny ýitirmeýän zatlar degişlidirler. Mysal üçin, iýmit önümleri, ýangyç ýa-da beýleki serişdeler we ş.m.. Görkezilen zatlary hiç-hili zeper ýetirmezden böleklere bölüp bolýar. Çünki ol zatlaryň her bir bölegi öňki niýetlenen maksatlaryna görä peýdalanyp bilner. Hukuk nukdaýnazaryndan seredilende bölünmeýän zatlara, esasan, bölünmegi netijesinde bölekleri öz häsiýetini we ilkibaşky zadyň niýetlenen maksadyny ýitirýän zatlar degişli edilýär. Şonuň üçin hem, zatlaryň bu görnüşine, esasan, maşynlar, saz gurallary, mebelleri we ş.m. degişlidirler.

Sarp edilýän we sarp edilmeyän zatlar. Sarp edilýän zatlara, esasan, sarp edilmegi netijesinde, ahyr soň bar bolmawlaryny bes edýän, ýagny ýitip gitmek bilen bolýan zatlar degişlidirler. Mysal üçin, iýmit önümleri, kosmetiki serişdeler, dermanlar, kino we fotoplýonkalar we ş.m.. Sarp edilmeyän zatlar bolsa, esasan, sarp edilende dolulygyna ýok edilmeyän we uzak wagtyň dowamynda hyzmat edip bilýän zatlar degişlidirler. Mysal üçin, maşyn enjamlary, binalar we desgalar, öýde ulanylýan dürli tehnikalr we ş.m.

Çylşyrymly we çylşyrymly däl zatlar. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de dürli kysymly zatlar, bir bütewi görnüşe girip, birleşmegi netijesinde umumy niýetlenilen maksady boýunça peýdalanmaga mümkinçilik berýän bolsa, onda oňa çylşyrymly zat hökmünde garalýar. Şonuň üçin hem, çylşyrymly zat barada baglaşylan geleşigiň güýji, eger şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, şol zadyň ähli düzüm böleklerine degişlidir.

Zadyň miwesi. TRK-nyň 172-nji maddasyna laýyklykda, zadyň berýän girdeji, ösüşi we onuň artykmaçlygy şol zadyň miwesi bolup durýar. Hukugy peýdalanmak netijesinde alynýan girdeji we beýleki artykmaçlyklar bolsa, hukugyň miwesi hökmünde çykyş edýär. Şoňa görä-de bellibir zadyň ýa-da hukugyň hukuk gatnaşyklary arkaly üpjün edilýän girdejileri we artykmaçlyklary hem zadyň we hukugyň miwesi hasaplanýar. Kanunalaýyklykda zada ýa-da hukuga bolan ygtyýarlylyk bu ygtyýarlylygyň möhletine we möçberine laýyklykda, bu zadyň ýa-da bu hukugyň miwelerini almaga mümkinçilik berýär. Eger şahs miweleri gaýtaryp bermäge borçly bolsa, onda ol bu miweler bilen baglanyşykly çeken çykdajylarynyň (bu çykdajylar dogry hojalyk işiniň netijesi bolsa we miweleriň gymmatyndan geçmeýän bolsa) tölenilmegini talap edip biler.

Pul, erkin ýörgünli (walýuta) gymmatlyklar we gymmatly kagyzlar. Görkezilenler bilen bir hatarda, raýat hukugynyň obýekti bolan zatlara, pullar we gymmatly kagyzlar hem degişlidirler. Ykdysadyýet ylmynda kesgitlenişine görä, pul raýat dolanyşygynyň merkezi hereketlendirijileriniň biri bolmak bilen, ykdysady gatnaşyklar cygrynda harytlaryň ähli görnüşleriniň bahasyny kesgitlemek işini amala aşyran we häzirki zaman maliýe bazarlaryndaky walýuta söwdasynda, özboluşly haryt hökmünde çykyş edýän ölçeg birligidir. Şonuň bilen birlikde-de pul, ykdysady dolanyşykda anyk wezipeleri durmuşa geçirmek üçin ulanylýan, kagyz banknot ýa-da metal şaýy görnüşindäki baha ölçegine niýetlenen ýörite belgidir. Häzirki zaman raýat dolanyşygy puluň birnäçe anyk häsiýetleriniň bolmagynyň zerurlygyny ýüze çykardy.

Ilkinji nobatda, pul has maýda ölçeg birliklerine, ýagny ýüz manat elli manada, elli manat bir manada, manat teňňä bölünmäge ukyply bolmaly. Ýöne şonuň bilen bir wagtda-da, uly pul birligi kiçi pul birliklerine bölünende, harytlaryň beýleki görnüşleri ýaly, bazar gatnaşyklaryndaky ähmiýetini ýitirmeli däl. Mysal üçin, uly demir bölegi ýa-da gymmatbahaly daş bolan göwher birnäçe kiçi böleklere bölünende, olaryň bahasy birnäçe esse arzanlaýar. Emma puluň ýüz manat hümmetli kagyzy elinde bolan adam, onuň on baş ýa-da ýigrimi manadyna haýsydyr bir harydy alandan soň, oňa gaýtargy görnüşinde berlen maýda pul birlikleri özleriniň satyn alyjylyk ukybyny-da, bazardaky ähmiýetini-de ýitirmeýärler.

«Türkmenistanyň pul birligi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň pul birligi manatdyr. Bir manat hem öz gezeginde 100 teňňeden ybaratdyr. Dolanyşykda bolmaly nagt pul Türkmenistanyň Merkezi bankynyň banknotlaryndan (ýagny, kagyz pullaryndan) hem-de şaýlaryndan ybarat bolup durýarlar¹. Kanunçylyga laýyklykda manat Türkme-

¹ «Türkmenistanyň pul birligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 08.10.1993 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9-10), 02.07.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

nistanyň çäginde ýeke-täk kanuny töleg serişdesi hasap edilýär. Daşary ýurt walýutasynyň Türkmenistanyň çäginde ulanylmagy Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalary bilen we Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. Türkmenistanyň banklary, şeýle hem hojalyk ýörediji beýleki subýektleri Türkmenistanyň çäginde Türkmenistanyň banknotlaryny (kagyz pullaryny) we şaýlaryny çäklendirmän kabul etmäge borçludyr. Manadyň Türkmenistanyň çäginde ýeke-täk kanuny töleg serişdesi hökmünde yk-rar edilmegi, öz gezeginde raýat gatnaşyklarynda ýüze çykyan emläkleýin we em-läkleýin däl şahsy gatnaşyklar bilen bagly ähli hereketler (almak-satmak, algý-ber-gi şeýle hem döredijilik işleri üçin berilýän galam haklary we beýlekiler) manat bilen hasaplaşylmalydygyny aňladýandyr.

Gymmatly kagyzlar hem öz gezeginde raýat hukugynyň obýekt düzümi-ni emele getirýän zatlaryň görnüşleriniň toparyny emele getirýändir. Mälim bol-şy ýaly, gymmatly kagyzlar, dürli görnüşde hereket edýän umumylaşdyrylan düşünje bolmak bilen, bazar ykdysadyýetiniň dürli çygyrlarynda hereket edýän gatnaşyklaryň möhüm hukuk serişdesi bolup durýarlar. Şonuň ýaly-da olar täjirçi-lik subýektleriniň (aksiýalaryň) guralmagynda we hereket etmeginde amatly gural bolup hyzmat edýärler. Görkezilenler bilen bir hatarda olar, töleg (çekler) we karz (oblegasilar, wekseller we beýlekiler) serişdeleri bolmak bilen, şeýle hem raýat hukugynyň umumy kadalaryndan tapawutlylykda, maddy we beýleki eşretlere bo-lan hukuklaryň ýeňil we çalt (operatiw-dessine) geçirilmegini üpjün etmek bilen, haryt dolanyşygynda (konosament we ş.m.) giňden ulanylýarlar.

Häzirki wagtda gymmatly kagyzlara, esasan, şu aşakdakylar degişlidirler:

- döwlet obligasiýasy;
- obligasiýalar;
- wekseller;
- çekler;
- depozit we amanat şahadatnamalary (sertifikatlary);
- banklaryň amanat kitapçalary;
- konosamentler;
- aksiýalar;
- hususylaşdyrmaklyga niýetlenen gymmatly kagyzlar we beýleki resmina-malar.

Raýat hukugynyň esasyňy düzýän gatnaşyklaryň aglaba köp bölegi, ol ýa-da beýleki emläkleri özüniň obýekti hökmünde seredýän emläkleýin häsiýete eýe bolup durýarlar. Şonuň bilen baglylykda hem, emläkler we emläkleýin hukuklar raýat hukugynyň aýratyn bir obýekti hökmünde seredilýärler.

Hukuk nukdaýnazaryndan baha berlende emläk – bu fiziki we ýuridik şahslaryň eýeläp, peýdalanyp we ygtyýar edip bilýän hem-de çäklendirilmedik möçberde edinip bolýan, şeýle hem kanunda gadagan edilmedik ýa-da ahlak kadalaryna garşy gelmeýän islendik zatlar we maddy däl eşretlerdir¹. Emläkleýin hukuklar diýlende bolsa, hukuk gatnaşyklaryna girişen gatnaşyjylaryň emläge eýeçilik etmek, ondan peýdalanmak we ony dolandyrmak, şeýle hem şol emlägi paýlaşmakda we ony çalyşmakda, raýat dolanyşygynyň gatnaşyjylarynyň arasyndaky ýüze çykýan ol ýa-da beýleki maddy (emläkleýin) talaplar bilen bagly subýektiw hukuklaryna düşünilýär. Ol hem öz gezeginde eýeçilik hukuklary, zat eýesiniň doly ygtyýarlylygy, hojalygy ýöretmek hukugy, operatiw dolandyryşa bolan hukuk we borçnamalaýyn hukuk (şonuň ýaly-da ýetirilen zeleliň öweziniň dolunmagyna bolan hukuklar), awtorlaryň we oýlap tapyjylaryň galam hakyna, şeýle hem mirasa bolan hukuklary diýen düşüňjeler bilen bagly bolup durýarlar.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde «emläk» diýen düşüňjä, esasan, şu aşakdakylar degişli edilýärler:

- bir şahsyň eýeçiliginde duran zatlar we zatlaryň umumy jemi;
- zat ýa-da emläkleýin hukuk hökmünde pul bilen bahalap bolýan zatlaryň birleşmegi;
- miras goýujynyň mirasdarlara geçýän emläkleýin hukuklary we borçlary.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, emlägiň dolanyşykda bolmagyna ýol berilmeyän ýa-da dolanyşykda bolmadyk çäklendirilen emläkleriň görnüşleri kanunda gös-göni görkezilmelidir.

3.2. Emläkleýin däl şahsy eşretler raýat hukugynyň obýekti hökmünde

Özleriniň mazmuny boýunça maddy däl eşretler, esasan, şu aşakdaký ýaly görnüşlere bölünýärler:

- emläk bilen bagly maddy däl eşretlere;
- emläk bilen bagly bolmadyk maddy däl eşretlere.

Görkezilenleriň birinji toparyna, esasan, intellektual işiň netijelerini (intellektual eýeçiligiň obýektlerini) (ylym, edebiýat we sungat eserlerini, oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, peýdaly nusgalary, EHM üçin programmalary we ş.m.) döretmegiň netijesinde ýüze çykýan emläkleýin şahsy hukuklar, şeýle hem harytlary hem-de olary öndürjileri şahsylaşdyrmagyň (indiwiidualaşdyrmagyň) serişdeleri (haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary, firmalaryň atlary we ş.m.) bilen bagly emläkleýin-şahsy hukuklar. Olaryň ikinji toparyna bolsa, fiziki we ýuridik

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 166-njy madda.

şahslaryň at-abraýy, mertebesi, iş abraýy bilen bagly emläkleýin däl şahsy hukuklar degişlidir.

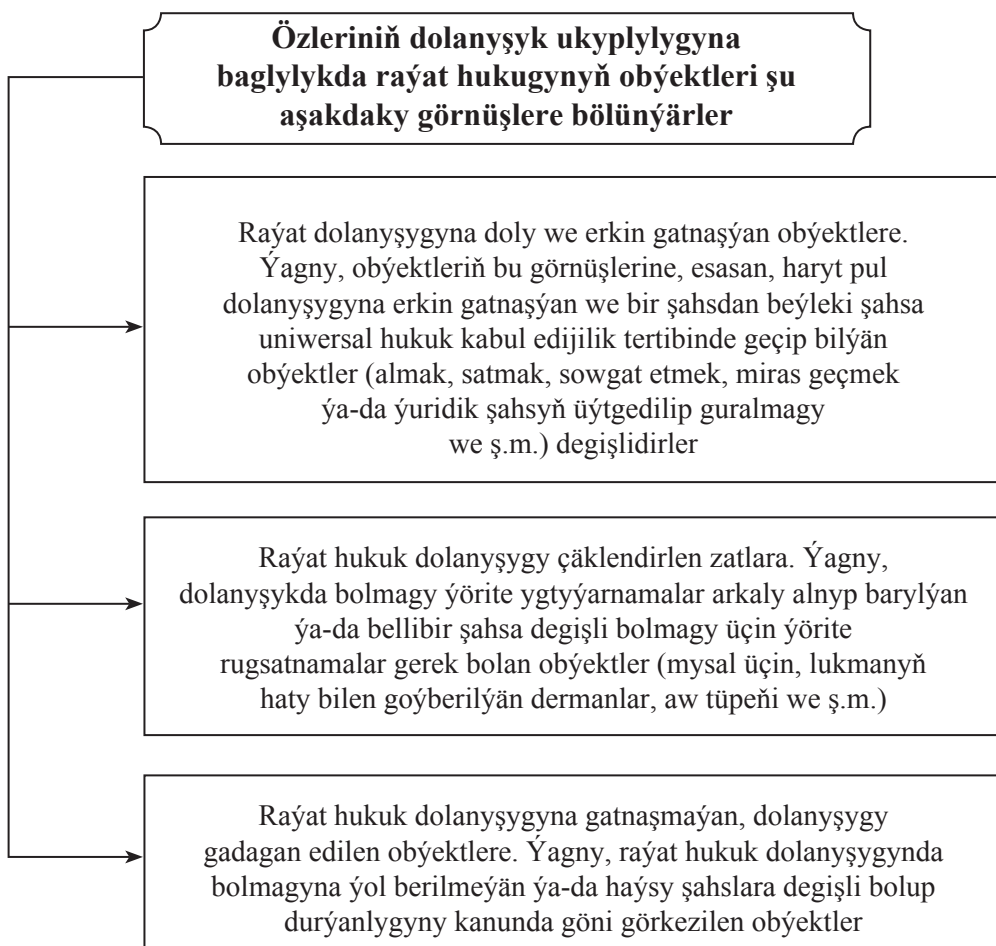
TRK-nyň 175-nji maddasynyň 1-nji böleginde, «maddy däl eşretler» diýen düşünjä: «Başga şahslara berlip bilinjek ýa-da özleriniň eýesine peýda bermek ýa-da olaryň eýesine beýleki şahslardan näme-de bolsa bir zady talap etmek hukugyny bermek üçin niýetlenilip bilinjek talaplar we hukuklar maddy däl eşretler bolýar» diýen görnüşde hukuk kesgitlemesi berilýär. Bu hukuk kadasy maddy däl eşretleriň emläk bilen bagly görnüşlerine degişli gatnaşyklary düzgünleşdirmeklige gönükdirilýär.

Salgylanylýan maddanyň 2-nji bölegine laýyklykda, şahsyýetiň jany we saglygy, mertebesi, şahsy eldegrilmesizlik, at-abraý we hatyra, iş abraýy, hususy durmuşyň eldegrilmesizligi, şahsy syr we maşgala syry, ondan-oňa erkin geçmek, bolýan we ýaşayan ýerini erkin saýlap almak hukugy, at edinmek hukugy, awtorlyk hukugy, emläkleýin däl beýleki şahsy hukuklar hem-de maddy däl beýleki eşretler – doglandan beýläk ýa-da kanunyň güýjüne görä fiziki şahsa degişli bolan şu zatlar başga usul bilen elden alnyp bilinmez we başgalara berlip bilinmez. Kanunda göz önünde tutulan halatlarda we tertipde, emläkleýin däl şahsy hukuklar we maddy däl beýleki eşretler – aradan çykana degişli bolan şu zatlar başga şahslar tarapyndan, şol sanda hukuk eýesiniň mirasdarlary tarapyndan hem amala aşyrylyp we goralyp bilner.

Maddy däl eşretlere degişli edilen obýektler, esasan, şu aşakdaky ýaly esasy alamatlara eýedirler:

- olar maddy (eýeçilik) mazmunyndan mahrumdyrlar, şonuň üçin olara pul aňlatmasy bilen baha berip bolmaýar;
- olar göteriji şahslar bilen berk baglanyşyklydyr. Bu bolsa öz gezeginde olaryň hiç bir esaslara görä, başga bir şahslara geçirip bolmaýandygyny aňladýar.

Elbetde maddy däl eşretlere (hukuklara) häsiýetnama bermek üçin görkezilen alamatlar, diňe umumylykda, ýagny bilelikde peýdalanylyp bilner. Çünki şunuň ýaly alamatlar, aýrybaşgalaşdyryp bolmaýan alamat hökmünde, käbir emläkleýin hukuklara (mysal üçin, hossar hakyny (aliment) talap etmäge, zeleliň öwezini doldurtmaga we ş.m. bolan hukuklara) hem mahsusdyr. Umuman aýdylanda, raýat hukugynyň has giňden ýaýran obýekti hökmünde, esasan, zatlar (adamyň elinde bar bolan we onuň üçin bellibir derejede peýdaly bolan, maddy dünýäniň predmeti, mysal üçin, pullar ýa-da gymmatly kagyzlar we ş.m.) çykyş edýärler. Görkezilenler bilen bir hatarda raýat hukugynyň obýektleriniň hataryna maglumatlaryň, intellektual işiň netijeleriniň we maddy däl eşretleriň hem goşulýandygyny belläp geçmelidir.

GELEŞİKLER

§ 1. Geleşikler barada düşünje we olaryň alamatlary

Geleşikleri düzgünleşdirýän raýat-hukuk kadalarynyň jemi raýat hukugynyň wajyp institutlarynyň birini emele getirýär.

Umumy bölegiň kadalary geleşikleriň ähli görnüşlerine degişli bolup durýarlar. Ol raýat hukuk kadalary TRK-nyň 75–127-nji maddalaryny özünde jemleýän 3-nji bölümünde berkidilýär. Şonuň ýaly-da, TRK-nyň 3-nji böleginiň 330–500-nji maddalaryny özünde jemleýän 1-nji bölümü hem, bu institutyň umumy bölegine degişlidir we görkezilen maddalarda beýan edilen hukuk kadalary birtaraplaýyn, ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn geleşikleriň ählisine täsir edýärler. Geleşikler institutynyň ýörite bölegini bolsa, TRK-nyň 3-nji böleginiň 501–1051-nji maddalaryny özünde jemleýän 2–4-nji bölümlerinde berkidilen hukuk kadalary emele getirýärler.

Raýat hukugynda geleşikleriň ähmiýeti örän uludyr. Çünki geleşikler, durmuş (sosial) we ykdysady taýdan deňhukukly hem özbaşdak subýektleriň öz hukuklaryny we borçlaryny amala aşyrmak bilen, özara gatnaşyklarynyň hukuk serhetlerini kesgitlemeklerine ýardam beriji esasy hukuk serişdeleriniň biri bolup durýarlar. Raýat dolanyşygynda, aglaba köp ýagdaýda, hut geleşikleriň üsti bilen raýat hukuklary we borçlary ýüze çykýarlar, üýtgeýärler ýa-da bes edilýärler, hut şolaryň üsti bilen, fiziki we ýuridik şahslar öz erk-isleglerini beýan edýärler. Kanunçykaryjy hem hut şu nukdaýnazardan ugur alyp, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň sanawyny, geleşiklerden başlaýar.

Geleşikleriň durmuş (sosial) we ykdysady ähmiýeti, olaryň mazmunyndan hem-de özboluşly hukuk häsiýetlerinden gelip çykýar. Geleşikleriň amala aşyrylmagy, subýektiw raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň iň wajyp hukuk usullarynyň biridir. Çünki geleşikleri amala aşyrmagyň netijesinde, raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri özläriniň eýeçiligindäki maddy we emläkler bilen bagly maddy däl eşretlere ygtyýar edýärler we (ýa-da) özgeleriň eýeçiligindäki durmuş-ykdysady eşretleri edinýärler.

Geleşikleriň hem fiziki şahslaryň durmuşyndaky ähmiýetiniň wajyplygyny kesgitlemek mümkin däl. Çünki gündelik zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin olar ençeme geleşikleri baglaşmaly bolýarlar. Mysal üçin, azyk önümlerini, derman serişdelerini, geýim we ş.m. satyn almak, hojalyk ulanyş (kommunal) hyzmatlar üçin töleg tölemek – bularyň ählisi hem-de şoňa meňzeş hereketleriň hemmesi-

de fiziki şahslar tarapyndan yzygiderli we gündelik amala aşyrylýan geleşiklere degişlidir.

Geleşigi oňa çalymdaş hukuk serişdelerinden tapawutlandyrmak we onuň hukuk netijesini takyk kesgitlemek üçin häsiýetli hukuk alamatlary bar. Fiziki we ýuridik şahslaryň raýat hukuklaryny we borçlaryny bellemäge, üýtgetmäge ýa-da bes etmäge gönükdirilen, öz erk-isleglerini bildirmegi geleşik diýlip hasaplanýlar. Şu kesgitlemeden geleşigiň birnäçe esasy häsiýetli alamatlarynyň bardygyny görmek bolýar.

Geleşik – bu esasynda, taraplaryň hukuklary we borçlarynyň ýüze çykýan, üýtgeýän hem-de bes edilýän ýuridik fakty bolup durýar. Ýöne islendik ýuridik fakt däl-de, diňe mazmuny ýuridik hereketden ybarat bolan ýuridik fakt geleşik bolup durýar. Şu häsiýetli alamaty bilenem geleşikler ýuridik hadysalardan we ýuridik ähmiýetli netijeleriň ýüze çykmagyna getirýän hadysalardan tapawutlanýarlar. Başgaça aýdylanda, şu nukdaýnazardan geleşikler şahsyň erk-islegine bagly bolmadyk ýagdaýlardan tapawutlandyrylýar. Onsoňam geleşiklerde, hereketleri amala aşyrmak bilen gazanmak islenilýän netijeler diňe hukuk netijeleri bolmaly. Olar bolsa örän köpdürlidir we köpsanlydyr. Mysal üçin, emlägi eýeçilige geçirmek, kärendä bermek, saklamaga bermek, işleri ýerine ýetirip bermek, hyzmatlary amala aşyrmak ýa-da kabul etmek we ş.m.;

Geleşigiň hukuk netijesiniň bolmagynyň hökmanylygy, olaryň ýörite gönükdirilenlik alamatynyň bardygyny nygtamaga mümkinçilik berýär. Elbetde geleşigiň anyk hukuk netijesini gazanmaga gönükdirilenligi, şol geleşigi amala aşyran şahslaryň ähli hukuk netijelerini däl-de, diňe özüleri üçin esasy hukuk netijelerini gazanmagy maksat edinýändiglerini aňladýar.

Köplenç hut şonuň üçin hem geleşigi amala aşyrmak arkaly gazanmak islenilýän hukuk netijesi geleşigiň maksady diýlip atlandyrylýar. Geleşigiň maksady – bu, oňa gatnaşyjy (gatnaşyjylar) tarapyndan subýektiw islenilýän hem-de geleşik amala aşyrylandan we ýerine ýetirilenden soňra ýüze çykmagy hökmany bolan, hukuk ähmiýetli netijedir. Geleşikleriň maksadynyň bolmagy olary şoňa meňzeş maksady bolmadyk hereketlerden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, Tapyndy. Ony tapan şahsyň bellibir hukuklary we borçlary ýüze çykýar¹, özi-de tapyndyny tapmak şol şahsyň hereketiniň üsti bilen amala aşyrylýar, emma aglabada köp ýagdaýlarda şol şahsyň tapyndy tapmak maksady bolman, onuň bu hereketi tötänden (maksatsyz) bolup geçýär.

Ýöne şu ýerde, ýene-de bir bellemeli zat, käbir ýagdaýlarda, geleşigiň hukuk netijesi onuň maksady bilen gabat gelmän hem bilýär. Mysal üçin, eger-de şahs emlägi ynsapsyz eýeden ýa-da kämillik ukyby ýok şahsdan satyn alsa (edinse),

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 8-nji madda.

onda onuň şol emläk babatda eýeçilik hukugy döremeyär. Sebäbi kanunalaýyklykda, ynsapsyz zat eýesi zady hem, alan peýdasyny, zadyň ýa-da hukugyň miwelerini hem eýelik etmäge hakly şahsa gaýtaryp bermelidir. Kämillik ukyby ýok ýa-da kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahs bolsa geleşikleri baglaşyp bilmeýär, onuň adyndan geleşikleri onuň hossary baglaşýar. Onuň erk-islegi bolsa biderek, ýagny hukuk taýdan ähmiýetsiz diýlip hasaplanýlar.

Geleşik fiziki şahs tarapyndan amala aşyrylanda, onuň maksadyny, şol fiziki şahsyň öz amala aşyrylan hereketine (geleşigine) bolan psihiki garaýşynyň düzümi bölegi bolan delilden tapawutlandyrmak zerurdyr. Çünki fiziki şahsy şol hereketi (geleşigi) amala aşyrmaga iteren sebäp (ol haýsydyr bir durmuş-ykdysady şert ýa-da başga bir ýagdaý bolup biler) geleşigiň özüniň çäklerinden daşarda ýerleşip, oňa düýbünden täsir etmeýär diýen ýalydyr. Geleşigiň maksady bolsa, onuň delilinden tapawutlylykda onuň amala aşmagynyň esasy iterijisi hökmünde çykyş edýär.

Şoňa görä-de geleşigiň deliliniň hiç hili hukuk ähmiýeti ýokdur we kanunda bellenen käbir ýagdaýlardan başga halatlarda ol geleşigiň hakyky bolmagyna täsir etmeýär. Emma kanunda geleşigiň deliliniň hem kesgitleýji ähmiýetiniň berkidilýän ýagdaýlary-da duş gelýär. Mysal üçin, TRK-da hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň esaslaryna görnetin ters gelýän maksat bilen amala aşyrylan geleşikleriň hakyky daldigi kesgitlenýär, ýagny geleşigiň maksady we delili ony hakyky däl diýip bilmegiň esasy şerti hökmünde çykyş edýär.

Geleşikleri hakyky däl diýip bilmek, institutynyň baş maksady bazar ykdysadyýetiniň kadaly hereket etmegini üpjün etmekden we geleşikler baglaşylanda amala aşyrylýan hereketleriň hukuk serhetlerini kanunçylyk tertibinde kesgitlemek arkaly umumy ykrar edilen hususy hukuk gymmatlyklaryny goramakdan, şol düzgünler berjaý edilmedik halatynda bolsa, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň ynsaply gatnaşyjylaryna olaryň hukuklaryny hem-de kanuny bähbitlerini goramaga mümkinçilik bermekden ybarat bolup durýar.

Bellenip geçilişi ýaly, kähalatlarda geleşigiň delili hem ýuridik ähmiýete eýe bolup bilýär. Mysal üçin, eger-de geleşigiň taraplary geleşigiň deliliniň hukuk taýdan ähmiýetlidigi hakynda ylalaşsalar. Şonuň ýaly ýagdaýda taraplaryň arasynda ylalaşylan delil geleşigiň şertine öwrülýär, geleşik bolsa şertli baglaşylan geleşik diýlip hasaplanýar.

Şu ýerde geleşigiň maksadyny we delilini onuň esasyndan (causa) tapawutlandyrmak möhümdir. Geleşigiň esasy umumy mahsus hukuk netijesi bolmak bilen, geleşik amala aşyrylandan soňra onuň ýüze çykmagy hökmandyr. Mysal üçin, emläge eýeçilik hukugynyň edinilmegi satyn almak-satmak geleşiginiň, emlägi peýdalanmaga bermek, ony kärendä bermek geleşiginiň we ş.m. esasy bolup

durýar. Ýöne geleşigiň esasy, kanunda ýörite bellenen halatlarynda geleşigiň hökmany düzüm bölegi bolman hem bilýär.

Fiziki we ýuridik şahslaryň hereketi hökmünde geleşigiň mazmunyny oňa gatnaşyjynyň (gatnaşyjylaryň) erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi emele getirýär. Erk-isleg subýektiw häsiýetli, duýguly we düşünjeli hadysa bolmak bilen, şahsyň geleşigi amala aşyrmaklyga gönükdirilen aňly-düşünjeli niýetinde ýüze çykýar. Erk-isleg bolmadyk halatynda geleşik baglaşmak mümkin däl, çünki bu düşünje raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tutuş ulgamynyň binýadynda durýar we onuň binýatlaýyn ýörelgesi bolan dispozitiwlik ýörelgesiniň özenini düzýär.

Erk-isleg – bu, özüni alyp barmagyň psihiki dolandyrylyşy (düzgünleşdirilişi) bolmak bilen, ol önde goýlan maksada ýetmegiň anyk kesgitlenen (determinirlenen) we delillendirilen islegini, şol maksada ýetmek üçin zerur çözgütleri saýlamagy, usullary we ýollary agtaryp tapmagy hem-de şol maksada ýetmek üçin gerek okgunlylygy özünde jemleýär. Şeýlelikde, erk-isleg, bu subýektiň özi tarapyndan onuň özüni alyp barşyny dolandyrmagynyň (düzgünleşdirmeginiň) bir bütewi, toplumlaýyn psihiki prosessidir. Elbetde erk-islegiň ýa-da erk-islegi bildirmegiň bir özi hiç hili hukuk netijesiniň ýüze çykmagyna getirmeýär, ýöne erk-isleg we erk-islegi bildirmek geleşigiň esasy düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Geleşik erk-islegli hereket hökmünde bellibir ruhy (psihiki) şertleriň, ýagny geleşige gatnaşyjynyň aňynyň we erkiniň oňa öz hereketlerine düşünmäge, özüne hasabat bermäge we öz hereketlerini dolandyrmaga mümkinçilik berýän derejede bolmagyny talap edýär.

Esasan hem geleşik özüde iki sany wajyp şerti jemleýär:

- içki şert (şahsyň geleşigi amala aşyrmaga bolan subýektiw niýeti);
- daşky şert (şahsyň erk-isleginiň obýektiw ýüze çykmasy).

Bellenip geçilişi ýaly, geleşigi amala aşyrmaklyga diňe şahsyň içki erk-isleginiň bolmagy, onuň amala aşyrylmagy üçin ýeterlik däl, munuň üçin şol erk-islegiň beýleki şahslaryň dykgatyna ýetirilmegi gerek. Geleşikde içki erk-islegiň daşky ýüze çykmasy usullary, erk-islegiň bildirilmegi diýlip atlandyrylýar we ol gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn (dahylly) görnüşde bolup bilýär. Erk-islegiň gönüden-göni bildirilmegi dilden ýa-da ýazmaça görnüşde amala aşyrylýar. Mysal üçin, şertnama baglaşmak arkaly, ýetirilen zeletiň öwezini dolmaga razylyk bildirmek arkaly ýa-da hat-habar alyşmak arkaly. Erk-islegiň gytaklaýyn bildirilmegi, geleşigi amala aşyrmak isleýän şahsyň hereketiniň (ýa-da hereketsizliginiň) mazmunyndan onuň şol geleşigi baglaşmak isleýändiginiň hakynda netije gelip çykýan halatlarynda ýüze çykýar. Mysal üçin, diňe jemgyýetçilik ulagynda (transportynda) gidendigi üçin petegiň bahasyny tölemegi şahsyň geleşigi baglaşmaga bolan erk-islegini görnetin ýüze çykarýar. Erk-islegiň gytaklaýyn bildirilmegini aňladýan hereketler, raýat hukugy ylmynyň nazaryýetinde konklýudent hereketler diýlip atlandyrylýarlar.

Şonuň bilen birlikde-de, raýat hukugynda geleşigi baglaşmak hakynda erk-islegiň bildirilmegi dymmaklyk bilen hem amala aşyrylyp bilinýär. Ýöne şahsyň dymmagyny erk-islegiň bildirilmegi diýlip hasap edilmegine, diňe kanunda bellenen halatlarynda ýol berilýär. Mysal üçin, eger-de beýlekiler üçin iş edip berýän telekeçi, öz iş aragatnaşyklaryny saklaýan şahsyndan şoňa meňzeş işi ýerine ýetirmek hakyndaky ofertany alsa, onda şol şahs bu teklibe ýerlikli möhletde jogap bermäge borçly bolup durýar, onuň dymmagy bolsa kanunalaýyklykda aksept¹ diýlip hasap edilýär².

Erk-isleg we erk-islegiň bildirilmegi şahsyň özi tarapyndan öz amala aşyran hereketlerine bolan şol psihiki gatnaşygynyň iki tarapy diýlip hasap edilýär. Şoňa görä-de olaryň biri-birine laýyk gelmelidigi hem tebigydyr. Eger-de erk-isleg bir hereketi amala aşyrmaklyga gönükdirilýän bolsa, erk-islegiň bildirilmegi bolsa, başga bir hereketi amala aşyrmak niýetini ýüze çykarsa, onda şeýle geleşik taraplaryň arasynda jedeliň ýüze çykmagyna getirip biler, bu ýagdaý bolsa öz gezeginde, geleşigiň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döreder. Şeýlelikde, geleşigiň amala aşmagy üçin oňa gatnaşyjynyň (gatnaşyjylaryň) erk-isleginiň we erk-islegi bildirmegiň birligi hem zerurdyr.

Geleşigiň ýene-de bir esasgoýujy alamatlarynyň biri-de, onuň hukuga laýyk bolmagydyr. Geleşigiň hukuga laýyk bolmagy diýlende, geleşigiň mazmunyny düzýän şertleriň we hereketleriň hereket edýän kanunçylyga laýyk bolmalydygy hem-de hukugyň umumy başlangyçlaryna garşy gelmeli däldigi göz önünde tutulýar. Geleşigiň bu alamaty, ony tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär:

- kanunlarda we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarda bellenen gadaganlyklary bozýan hereketlerden;
- hereket edýän kanunçylygy bozýan hereketlerden;
- hukugyň umumy başlangyçlaryna ters gelýän hereketlerden.

Geleşigiň hukuga laýyklygy bilen bir hatarda onuň ahlaklylygyň kadalaryna laýyklygy hem geleşigiň möhüm alamatlarynyň biri bolup durýar. Raýat kanunçylygy bellibir şertler bolan halatynda, kazyýeti geleşiklere gatnaşyjylaryň hereketlerinde ynsaplylygyň, paýhaslylygyň we adalatlylygyň barlygyndan ugur almağa borçly edýär. Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylary bolsa öz hukuklaryny paýhasly hem ynsaply amala aşyrmaga borçly edip bellemek bilen, geleşikleri ahlak kadalaryna garşy gelýän maksatlar bilen amala aşyrmagy gadagan edýär. Hereket edýän raýat kanunçylygynda, ýokarda görkezilen «ynsaplylyk», «paýhaslylyk», «adalatlylyk» diýen düşüňjeler ýygý-ýygýdan ulanylýandygyna garamaz-

¹ Lat. Acceptus – kabul edilen. TRK-nyň 343-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, şertnama baglaşmak hakynda teklip bilen ylalaşylmagy.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 349-njy madda.

dan, TRK-da bu düşünjeleriň anyk hukuk kesgitlemesi berilmeyär. Şoňa görä-de bu düşünjeler barada raýat hukugy ylmynyň nazaryýetinde umumy ykrar edilen ýörelgelerden hem-de geleşikleriň tejribesinden ugur alynýar.

Mysal üçin, şahsyň hereketlerini ynsaply diýip hasap edip bolar, eger-de ol hereket edende: başga şahslara zyýan ýetirmegi maksat edinmese; öz hereketleriniň netijesinde özelere zeňel ýetmek mümkinçiligi babatda özüne ynam edijilige ýa-da harsallyga ýol bermese.

Geleşigiň subýekti hökmünde fiziki şahslaryň hukuk ýagdaýynyň käbir aýratynlyklary bar. Ilkinji nobatda, geleşik erk-islegli hereket bolandygy sebäpli, ony diňe kämillik ukyply fiziki şahslar amala aşyryp bilýärler. Kämillik ukyply çäklendirilen ýa-da doly däl kämillik ukyply fiziki şahslar bolsa, diňe kanunda bellenen geleşikleri özbaşdak baglaşmaga haklydyrlar. Şonuň bilen birlikde-de, hususy telekeçi ýa-da täjirçilik işi bilen meşgullanýan ýuridik şahs bilen geleşik baglaşýan fiziki şahs alyjynyň hukuklary¹ diýlip atlandyrylýan, haryt (hyzmat, iş), şeýle hem harydy taýýarlaýjy (hyzmaty, işi ýerine ýetiriji), satyjy barada doly we dogry maglumaty almaga bolan hukuk² ýaly birnäçe goşmaça hukuklara eýe bolýar.

Telekeçilik işi tutuşlygyna diýen ýaly geleşiklerden ybarat bolup durýar. Şol sebäpli-de ýuridik şahs döretmezden, telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar (hususy telekeçiler) geleşik baglaşanlarynda, olar babatda TRK-nyň ýuridik şahslaryň işini düzgünleşdirýän kadalar ulanylýar³.

Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň raýatlarynyň käbir kategoriýalary (derejeleri) üçin ýörite kanunlar bilen geleşikleri amala aşyrmagyň aýratyn (ýeňillikli) şertleri hem bellenip bilinýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýatlarynyň käbirlerine ýeňillikli şertlerde jemgyýetçilik ulaglarynyň hyzmatyndan peýdalanmaga ýa-da ýaşaýyş jaý ulanyş (kommunal) hyzmatlary üçin tölegi ýeňillikli şertlerde tölemäge hukuk berilýär.

Ýuridik şahslar barada aýdylanda, geleşigiň subýekti hökmünde çykyş edenlerinde, olar tarapyndan telekeçilik işini amala aşyrmak bilen baglylykda baglaşylýan geleşiklere goşmaça talaplar hem bildirilip bilinýär. Ýuridik şahslaryň geleşige ukyplylygy kanunda bellenen tertipde kesgitlenýär. Telekeçilik (täjirçilik) işi bilen meşgullanýan ýuridik şahslar umumy geleşige ukyplylyga eýedirler. Ýöne käbir ýagdaýlarda telekeçi ýuridik şahslaryň geleşige ukyplylygynyň bolmagy üçin ýörite alamatlaryň (ygtyýarnamalaryň) bolmagy talap edilýär.

Telekeçi däl ýuridik şahslar bolsa diňe telekeçilik işiniň özleriniň dörediş resminamalarynda berkidilen ygtyýarlyklaryna laýyk gelýän we amala aşyran

¹ Alyjylaryň hukuklaryny goramak institutynyň hukuk esaslary, esasanam, TRK-da we «Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda berkidilýär.

² «Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 3-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 28-nji madda.

işleriniň maksadyna hem predmetine ters gelmeýän görnüşleri bilen meşgullanyp bilýärler. Sebäbi kömekçi häsiýete eýe bolan telekeçilik işi, telekeçi däl ýuridik şahsyň häsiýetini üýtgetmeýär. Ýöne hereket edýän kanunçylygyň, telekeçi däl ýuridik şahslaryň käbir görnüşleri üçin telekeçilik işi bilen meşgullanmagy gönüden-göni gadagan edýän ýagdaýlary hem bar¹.

Ýuridik şahsyň wekilliklerinde we şahamçalarynda ýuridik şahsyň hukuk ýagdaýynyň ýokdugy sebäpli, olar tarapyndan geleşik baglaşylanda, geleşigiň tarapy hökmünde ýuridik şahs çykyş edýär². Sebäbi olar ýuridik şahsyň düzüm birligi bolup durýarlar.

Ýuridik şahslar geleşikleri öz düzüm birlikleriniň (dolandyryjy edaralarynyň) hem-de wekilleriniň üsti bilen, kanunda bellenen halatlarda bolsa özlerinde gatnaşyjylaryň üsti bilen baglaşýarlar. Ýuridik şahsyň edaralary, wekilleri we gatnaşyjylary onuň adyndan kanuna hem-de dörediş resminamalaryna laýyklykda çykyş edýärler. Kanuna ýa-da ýuridik şahsyň dörediş resminamalaryna laýyklykda şol ýuridik şahsyň adyndan çykyş edýän şahs, özüniň wekilçilik edýän ýuridik şahsyň bähbitleri üçin ak ýürekden we paýhasly hereket etmäge borçludyr.

Görkezilenleriň esasynda geleşigiň subýekti hökmünde ýuridik şahsyň erk-islegini onuň edarasynyň beýan edýändigini hakynda netije çykarmak bolar. Emma geleşik baglaşylanda ýuridik şahsyň özi däl-de edarasynyň onuň adyndan çykyş edendigine we onuň erk-islegini beýan edendigine garamazdan, eger-de onuň edarasy (wekili, gatnaşyjysy) kanuna we ýuridik şahsyň dörediş resminamalaryna laýyklykda hereket eden bolsa, geleşik ýerine ýetirilenden soň ýüze çykýan hukuk netijeleri gönüden-göni ýuridik şahsyň özüne täsir edýär.

§ 2. Geleşikleri toparlara bölmek

Geleşikleri görnüşlere bölmek (klassifikasiýa etmek) olaryň dürli häsiýetli alamatlary boýunça amala aşyrylýar. Şoňa görä-de geleşiklere häsiýetnama berlende (olar haýsydyr bir görnüşe ýa-da görnüşlere degişli edilende), ol ýa-da beýleki geleşigiň bir wagtyň özünde geleşikleriň birnäçe görnüşlerine degişliligi görkezilýär. Geleşikleri görnüşlere bölmek olaryň şu alamatlary boýunça amala aşyrylýar:

- geleşige gatnaşýan taraplaryň sany;
- hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykýan wagty;
- geleşigiň tölegliligi ýa-da dälligi we ş.m.

¹ «Türkmenistanda adwokatura we adwokatlyk işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.05.2010 ý. 1-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 56-njy maddanyň 3-nji bölegi.

Geleşige gatnaşýan taraplaryň sanyna baglylykda geleşikler şu görnüşlere bölünýärler:

- birtaraplaýyn geleşikler;
- ikitaraplaýyn geleşikler;
- köptaraplaýyn geleşikler¹.

Geleşikleri görnüşlere bölmegiň bu usuly görnüşlere bölmegiň nusgawy hukuk usuly bolmak bilen, geleşikleri amala aşyrmaklyga gatnaşýan taraplaryň sanyna, şahslaryň näçe sanysynyň öz hereketleri bilen geleşigiň ýerine ýetirilen pursadyň kesgitleýändiklerine baglylykda bir geleşigi beýlekisinden tapawutlandyrmaga, hatda geleşigiň netijesiniň nähili boljakdygyny çaklamaga-da ýardam berýär.

Birtaraplaýyn geleşik – bu kanuna ýa-da taraplaryň ylalaşygyna laýyklykda, amala aşyrylmagy üçin bir tarapyň razylygy ýeterlik we zerur bolan geleşikdir. Bir taraply geleşikler diňe kanunda ýa-da gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarda göz önünde tutulan halatlarynda ýa-da taraplaryň ylalaşygynyň esasynda amala aşyrylyp bilinýärler. Mysal üçin, wesýetnamanyň düzülmegi ýa-da bank kepilliginiň berilmegi kanunyň esasynda amala aşyrylýar, ýuridik şahsyň hasaplaşyk hasabyndan pul möçberlerini akseptsiz (razylygyny almazdan) aýyrmak (geçirmek) bolsa, şol ýuridik şahs bilen bankyň arasynda baglaşylan bank hasaby baradaky şertnamanyň çäklerinde berlen tabşyrygyň (töleg tabşyryknamasynyň) esasynda amala aşyrylýar. Alymlar, ynanç hatyny bermegi, açyk jemagat satuwyny geçirmek barada ygylan etmegi, emlägi (serişdeleri) özünde saklap galmagy, är-aýalyň umumy gozgalmaýan emläk babatda geleşik baglaşmaga razylyk bermegini we ş.m. birtaraplaýyn geleşikler hökmünde häsiýetlendirýärler.

Birtaraplaýyn geleşik hem edil beýleki geleşikler ýaly hukuklaryň hem borçlaryň döremegine, üýtgemegine ýa-da bes edilmegine getirýär. Bir taraply geleşiklerde-de, geleşigiň mazmunyny düzýän hereketler şolaryň bähbidini nazara alnyp amala aşyrylan halatynda, hukuklar üçünji şahslarda hem döräp bilýärler. Ýöne, TRK-a laýyklykda, birtaraplaýyn geleşik diňe kanunda ýa-da şol şahslar bilen ylalaşykda bellenen halatlarda beýleki şahslar üçin borçlary döredip bilýär².

Ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn geleşik şertnama diýlip atlandyrylýar. Olaryň amala aşyrmagy üçin iki ýa-da ondanam köp tarapyň ylalaşykly erk-islegi zerur bolup durýar. Şoňa görä-de iki we köptaraplaýyn geleşikler bilen bagly gatnaşyklar ýörite hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýär³. Şeýlelikde, öz mazmunlary hem-de göwrümleri boýunça «geleşik» we «şertnama» diýen düşünjeler biri-birinden tapawutlanýar, ýagny geleşik umumy düşünje şertnama bolsa onuň bir görnüşidir.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 75-nji madda.

² Şol ýerde. 75-nji madda.

³ Şertnamalaýyn hukuk barada şu okuw kitabyň XXVI babında giňişleýin durlup geçilýär.

Diýmek, islendik şertnama geleşik diýip bolýar emma islendik geleşige şertnama diýip bolmaýar. Şertnamanyň baglaşylmagy üçin iki ýa-da ondan-da köp, garşylyklaýyn erk-islegiň bildirilmeginiň gabat gelmegi hökmandyr.

Köptaraplaýyn geleşigiň birtaraplaýyn we ikitaraplaýyn geleşikden esasy tapawudy, onda taraplaryň (ylalaşylan erk-islegiň bildirilmeginiň) sany azyndan üç bolýar. Mysal üçin, bilelikdäki iş (şereket) hakyndaky şertnama¹. Şeýle geleşiklerde gatnaşyjylaryň erk-islegleri diňe bir biri-biriniňkä garşylyklaýyn häsiýete eýe bolman, eýsem bir umumy maksada ýetmek babatda ugurdaş häsiýetli bolýarlar (önümi bilelikde öndürmek we bazarda ýerlemek, bilelikde gurluşyk işini amala aşyrmak we ş.m.). Bellenip geçilişi ýaly, iki we köptaraplaýyn geleşiklere gatnaşýan şahslaryň sanynyň olaryň taraplarynyň sany bilen gabat gelmegi hökman däl. Şeýle geleşikden gelip çykýan taraplaryň hukuklary we borçlary oňa gatnaşyjylaryň arasynda borçnamada şahslaryň köplügi hakyndaky düzgünlere laýyklykda paýlanylýar.

Geleşikler, has takygy şertnamalar tölegli we tölegsiz şertnamalara hem bölünýärler. Tölegli şertnamalar – bu onuň bir tarapynyň özüniň şertnamada bellenen borçlaryny berjaý edendigi üçin oňa töleg tölenilmegini ýa-da onuň ýerine ýetiren borjuna barabar gymmatlykdaky başga bir hukugyň berilmegini göz önünde tutýan şertnamalardyr. Umumy düzgünlere laýyklykda, eger-de kanundan, beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalardan, şertnamanyň mazmunyndan we esasyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, her bir şertnama tölegli diýlip hasap edilýär. Eger-de tarap özüniň şertnamada bellenen borçnamasyny tölegsiz ýa-da öz peýdasyna başga bir hereket etmesiz ýerine ýetirmek borjuny öz üstüne alýan bolsa, onda şeýle şertnama tölegsiz şertnama diýlip hasaplanýar.

Geleşikleri görnüşlere bölmegiň indiki esasy onuň hakykylygynyň geleşigiň esasyňyň (causa) bardygy ýa-da ýokdugy bilen baglanyşdyrylmagyndan ugur alýar. Geleşikleri görnüşlere bölmegiň bu usulynda olaryň esasy şu iki görnüşi bar:

- kazual² geleşikler;
- abstrakt geleşikler.

Mazmunyndan onuň amala aşyrylmagynyň hukuk maksady görnetin görünýän geleşik kazual geleşik diýlip hasaplanýar. Esasyňyň bikanunlygy, amala aşyrmagyň mümkin dälligi ýa-da ýoklugy kazual geleşigiň hakyky däl diýip bilinmegine getirýär. Mysal üçin, emlägi eýeçilige bermek niýeti bolmazdan satyn almak-satmak şertnamasyny baglaşmak, galp geleşik hökmünde onuň hakyky däl diýip bilinmegine getirýär. Kazual geleşikte, onuň esasyňyň (kauzasynyň, sebäbiniň) hukuk ähmiýeti şulardan ybaratdyr: esasyňyň (kauzasynyň, sebäbiniň) bolmagy kazual

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 970-nji madda.

² Lat. Casus – waka, ýagdaý, hadysa, casualis-sebäpleýin, sebäpli.

geleşigiň ýuridik fakt hökmünde bolmagynyň şerti bolup durýar; kazual şertnamanyň esasy (kauzasy, sebäbi) ony görnüşe bölmegiň möhüm alamaty bolup durýar, şeýle hem onuň şertnamalaryň ugurdaşlygyny esaslandyrmakda we geleşigi, onuň çynlakaý maksatsyz baglaşylandygy sebäpli hakyky däl diýip bilmekde möhüm ähmiýeti bar; kazual şertnamany durmuşa geçirmek (berjaý etmek) tapgyrynda onuň esasy (kauzasy, sebäbi) hakykat ýüzünde durmuşa geçirmek bilen bagly kemçilikler şertnamany bozmak, borçnamany bes etmek ýa-da garşylyklaýyn borçnamanyň möçberini (göwrümini) azaltmak üçin esas bolýar; kazual şertnamany durmuşa geçirmek (berjaý etmek) tapgyrynda onuň esasy (kauzasy, sebäbi) ony görnüşe bölmegiň möhüm alamaty bolmak bilen, ony hakykat ýüzünde durmuşa geçirmek bilen bagly kemçilikler babatdaky hukuk kadalaryny ulanmagyň netijelerini esaslandyrýar, käbir ýagdaýlarda bolsa, şeýle netijeleriň ýüze çykmagynyň gönüden-göni esasy hökmünde çykyş edýär¹.

Raýat hukugynyň ylmynyň nazaryýetinde, geleşigiň esasy (kauzasy, sebäbi) diýlende, şertnamany baglaşmagyň maksady we şol bir wagtda-da şertnamanyň baglaşylmagyna getiren maddy esas hasaplanýar, ýagny geleşigiň ýerine ýetirilmeginiň netijesinde gazanylýan hukuk netijesi geleşigiň esasy (kauzasy, sebäbi) diýlip bilinýär. «Kauza» diýen düşünjäniň geleşik ýa-da onuň esasynda döreýän borçnamalaýyn hukuk gatnaşygy babatda ulanylýandygyna garamazdan, kauza diýlende seljerilýän hadysanyň, ýagny geleşigiň esasy, has takygy geleşigiň bolmagynyň (amala aşyrylmagynyň, baglaşylmagynyň) haýsy-da bolsa bir manysyna (sebäbine) düşünmeli. Şu nukdaýnazardan ugur almak bilen geleşigiň esasy (kauzasy, sebäbi) diýlende, taraplaryň her birini geleşik baglaşmaga itergi berýän we şonuň bilenem geleşigiň amala aşyrylmagynyň sebäbi hökmünde çykyş edýän onuň gönüden-göni maksadyna düşünmeli.

Geleşigiň gönüden-göni maksadynyň iki sany düzüm bölegi bar. Birinjiden, geleşikleriň biri-birinden anyk şertler bilen tapawutlanýandyklaryna garamazdan, olaryň ählisiniň bir umumy häsiýeti bar – geleşikleriň hemmesiniň maksady onuň taraplarynyň geleşigi degişli derejede ýerine ýetirmekleriniň adaty netijesi bolan, özara ylalaşykly, umumy ölçeglere laýyk gelýän (standart) hojalyk netijesine ýetmek bolup durýar. Mysal üçin, satyn almak-satmak geleşiginde alyjynyň nukdaýnazardan şeýle hojalyk netijesi harydy edinmek we satyja onuň satyn alyş bahasyny tölemek bolar, satyjynyň nukdaýnazardan bolsa harydyň satyn alyş bahasyny almak we harydy alyja bermek bolar.

Geleşigiň, özara ylalaşykly, umumy ölçeglere laýyk gelýän (standart) hojalyk netijesine ýetmekden ybarat bolan gönüden-göni maksady, geleşigiň esasy

¹ *Кашанин А.* Кауза сделки в гражданском праве: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва, 2002. С.34.

(kauzasynyň, sebäbiniň) maddy düzüm bölegini emele getirýär. Geleşigiň esasyň maddy düzüm bölegi barada garaýyşlary iki we köptaraplaýyn geleşikler bilen birlikde, birtaraplaýyn geleşiklere-de degişli etmek bolar. Mysal üçin, tapyndy üçin baýrak wada bermek babatda birtaraplaýyn geleşigiň esasyň maddy düzüm bölegi – ýitirilen emlägi gaýtaryp almak maksady we ony tapan şahsa baýragy bermek (tölemek), ýagny bellibir hojalyk netijesini gazanmak bolar.

Ýöne tölegsiz geleşikleriň esasyň maddy düzüm bölegi özboluşly häsiýete eýedir. Tölegsiz geleşiklerde borçly ýa-da hukukly şahsa garşylyklaýyn hukuk berilmezligi, şeýle geleşikleriň esasy hökmünde anyk hojalyk netijesini gazanmak maksady däl-de olary amala aşyrmagyň delili çykyş edýär diýen netijä gelmäge şert döredýär.

Her bir geleşigiň esasyň (kauzasynyň, sebäbiniň) maddy düzüm bölekden başga-da hukuk (raýat-hukuk, ýuridik) düzüm bölegi hem bardyr. Çünki şahs diňe haýsydyr bir emlägi edinmek üçin geleşik baglaşmaýar-da, eýsem şol emlägi hukuk taýdan öz adynda berkitmek üçin, öz hereketlerini we geleşigiň beýleki tarapynyň (kontragentiniň) hereketlerini, borçnamalaryň şol görnüşleriniň ýerine ýetirilmekleriniň netijesinde bellibir ýuridik netijäniň gazanylmagyna getirjek kadalaryna tabyn etmek isleýändigini üçin geleşik baglaşýar. Sebäbi ol ýa-da beýleki ykdysady netijä ýetmek üçin şahs hut alyş-çalyş etmek şertnamasyny ýa-da kärende şertnamasyny baglaşýar ýa-da emlägi öz eýeçiligine ýa-da peýdalanmaga almak isleýär we ş.m.

Geleşigiň özara ylalaşykly (ikitaraplaýyn bähbitli), umumy ölçeglere laýyk gelýän (standart) hukuk (ýuridik) netijesini gazanmakdan ybarat bolan maksady, geleşigiň esasyň (kauzasynyň, sebäbiniň) raýat-hukuk (ýuridik) düzüm bölegini emele getirýär. Geleşigiň amala aşyrylýan pursadynda onuň esasyň iki düzüm bölegi-de diňe geleşigiň taraplarynyň (birtaraplaýyn geleşiklerde diňe bir tarapyň) aňynda (hyýalynda) saklanýandygy zerarly, raýat hukugynyň ylmynda geleşigiň esasyňa subýektiw manyda garaýarlar.

Kanunda geleşigiň esasyň barlygynyň ýa-da ýoklugynyň hukuk taýdan hiç hili ähmiýetiniň ýok ýagdaýlary-da göz önünde tutulyp bilinýär. Şeýle geleşiklere abstrakt geleşikler diýilýär. Olaryň mazmunyndan olaryň hukuk (ýuridik) maksadyny kesgitlep bolmaýar, sebäbi ol geleşigiň esasyndan üzňe bolýar. Şoňa görä-de şeýle geleşigiň hakykylygy onuň esasyň barlygyna ýa-da ýoklugyna bagly bolmaýar. Abstrakt geleşigiň nusgawy mysaly hökmünde bergi borçnamalaryny¹ görkezmek bolar. Sebäbi, bergi borçnamasynda ony beren şahsa hiç hili garşylyklaýyn hukuk berilmeyär we kanunda bellenen görnüşde resmileşdirilen bergi borçnamasy onuň berilmeginiň esasyňa dahylsyzlykda öz güýjüni saklap galýar. Şonuň ýaly-da

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 950–969-njy maddalar.

raýat hukugynyň ylmynda bank kepilligi hem abstrakt geleşik diýlip ykrar edilýär, sebäbi ol esasy borçnamany kepillendirmek üçin berlendigine garamazdan oňa garaşly däl.

Raýat hukugyna degişli ylmy edebiýatlarda şertli geleşikler hem aýratyn görnüş hökmünde seljerilýär.

Islendik geleşigiň mazmuny onuň amala aşyrylýan şertleriniň jeminden ybaratdyr. Geleşigiň şertlerine: geleşigiň predmeti; geleşigiň bahasy; geleşigiň möhleti; geleşigi ýerine ýetirmegiň usuly; geleşigi ýerine ýetirmegiň senesi; geleşigi ýerine ýetirmegiň ýeri we beýleki şertler degişli bolup biler.

Şoňa görä-de şertsiz geleşik ýok diýip aýtmak hem bolar. Emma hemme geleşikler şertli baglaşylmaýar. Kanunalaýyklykda diňe geleşigi ýerine ýetirmegiň näbelli waka ýüze çykýança gaýra goýulmagy bilen ýa-da şol waka ýüze çykandan soň geleşigiň bes edilmegi bilen baglanyşyklylykda, hukuklaryň ýa-da borçlaryň ýüze çykmagy, geljekde garaşylýan, özi-de näbelli bolan wakanyň ýagdaýlaryna bagly edilip goýlan halatynda, geleşik şertli baglaşylan geleşik diýlip hasap edilýär. Bu ýerde, şert diýlende, islendik geleşigiň mazmunynyň düzüm bölekleri bolan ýagdaýlar däl-de, haýsydyr bir näbelli waka ýa-da hereket bilen ýüze çykýan hakyky hukuk ýagdaýy (ýuridik fakt) göz önünde tutulýar. Özi-de ol ýuridik fakt hökmüni ýagdaýda geljege degişli bolmaly, ýagny: şol ýuridik faktyň ýüze çykjak wagty näbelli bolmaly; onuň ýüze çykmagy geleşigiň taraplarynyň (tarapyň) erk-islegine bagly bolmaly däl.

Bu häsiýetli alamatlaryň bolmagy şertli baglaşylan geleşiklerde taraplaryň ählisiniň deň ýagdaýdadyklaryny aňladýar. Emma şonuň bilen bir hatarda-da şeýle şertiň (ýuridik faktyň) ýüze çykmagy gutulgysyz häsiýetli däl, çünki ol şert ýüze çykyp hem biler, çykman hem biler.

Şertli baglaşylan geleşiklerde «şert» diýlende, ýuridik fakt göz önünde tutulýar. Ýuridik faktlar bolsa waka (wakalar) bilen bir hatarda hereketden (hereketlerden) hem ybarat bolup bilýär. Bu ýagdaý bolsa geleşikleriň taraplaryna geleşikde görkezilen şertiň ýüze çykmagyna (ýüze çykmazlygyna) täsir etmäge mümkinçilik berýär. Şeýle görnüşdäki geleşikleriň taraplarynyň biriniň ynsapsyz hereketleri wakalaryň (hereketleriň) kadaly hereket edişine emeli ugur bermegi mümkin. Kanun, bellibir şert bilen geleşik baglaşan şahsyň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmegine päsgel berip biljek haýsy-da bolsa bir hereketi şol şert ýüze çykýança amala aşyrmagy gadagan edýär. Eger-de şert bellibir möhletde ýüze çykýan ýagdaýynda we şol şahs şonuň ýaly hereketi eýýäm ýerine ýetiren bolsa, ol öz hereketi zerarly ýeten zeleliň öwezini beýleki tarapa tölemäge borçludyr.

Şonuň ýaly-da, eger-de şertiň ýüze çykmagy özi üçin amatsyz bolan tarap şertiň ýüze çykmagyny ynsapsyzlyk bilen bökdän bolsa, onda şert ýüze çykan diýlip

hasap edilýär. Eger-de şertiň ýüze çykmagy özi üçin amatly bolan tarap şertiň ýüze çykmagyna ynsapsyzlyk bilen ýardam eden bolsa, onda şert ýüze çykmadyk diýlip hasap edilýär.

Öz gezeginde şertli baglaşylan geleşikler hem şu görnüşlere bölünýärler:

- gaýra goýulýan şert bilen baglaşylýan geleşikler;
- ýatyrylýan şert bilen baglaşylýan geleşikler.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de geleşikde göz önünde tutulan hukuklaryň ýa-da borçlaryň ýüze çykmagy geljekde garaşylýan, özi-de näbelli bolan waka ýa-da eýýäm ýüze çykan, ýöne taraplara entek mälüm bolmadyk waka bagly bolsa, onda geleşik gaýra goýulýan şert bilen baglaşylan geleşik diýlip hasap edilýär. Geleşikleriň bu görnüşinde, ol baglaşylan badyna amala aşyrylan diýlip hasaplanylýar, emma onuň hukuk netijesi diňe, eger-de şert hökmünde kesgitlenen waka ýa-da hadysa ýüze çykanda ýa-da üçünjü şahsyň degişli hereketleri amala aşyrylan halatynda ýüze çykar¹. Geleşik boýunça hukuklar we borçlar hem eger-de onda şert hökmünde görkezilen ýuridik fakt ýüze çykan halatynda döreýär.

TRK-a laýyklykda, eger-de ýatyrylýan şertiň ýüze çykmagy geleşigiň bes edilmegine getirýän bolsa we geleşik baglaşylmazlygyndan öň dowam eden ýagdaýy dikeldýän bolsa, onda geleşik ýatyrylýan şert bilen baglaşylan geleşik diýlip hasap edilýär². Özi-de şeýle geleşikde hukuklaryň we borçlaryň tutuş toplumy ol baglaşylan pursadyndan döreýär, ýöne geleşikde görkezilen şert ýüze çykan halatynda geleşik bes edilýär. Mysal üçin, alyjy harydyň lomaý satyjysyndan ep-esli möçberdäki harydy bazarda goşulan baha bilen ýerlemek üçin satyn alýar, geleşik baglaşanlarynda-da eger-de harydy bazarda ýerläp bilmedik ýagdaýynda onuň belbir bölegini satyjynyň özüne satan bahasyndan yzyna satyn almak hakyndaky borçnamany üstüne almagy³ barada şert goýýar.

Geleşikleri görnüşlere bölmegiň indiki usuly ölçeg hökmünde olaryň baglaşylan diýlip hasap edilýän pursadyndan ugur alýar. Şu nukdaýnazardan hem geleşikleriň şu görnüşleri bardyr:

- real geleşikler;
- konsensual geleşikler;

¹ Şu nukdaýnazardan, gaýra goýulýan şert bilen baglaşylan geleşik deslapky şertnama (TRK-nyň 341-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda indiki (esasy) şertnamany baglaşmak hakynda şertnama (borçnama)) çalyň edýär. Ýöne geleşikleriň bu görnüşi, deslapky şertnamadan tapawutlykda ähli düýpli şertleri özünde jemleýär we goşmaça (esasy) geleşigiň baglaşylmagyny talap etmeýär.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 122-nji madda.

³ TRK-nyň 533–538-nji maddalaryna laýyklykda harydy yzyna satyn almak satyjynyň borjy däl-de hukugy bolup durýar, ýöne TRK-a şeýle şertiň şertnamada satyjynyň borjy hökmünde belirlenilmegini gadagan etmeýär.

Konsensual geleşik haçan-da taraplaryň arasynda kanunda bellenen görnüşde (hukuk galybyna salnan) ylalaşyk gazanylan pursadyndan baglaşylan diýlip hasaplanylýar. Hut şol pursatda-da taraplaryň hukuklary we borçlary ýüze çykýar. Mysal üçin, TRK-da konsensual geleşiklere geleşikleriň şu görnüşleri: satyn almak-satmak şertnamasy; emlägi kireýine bermek şertnamasy; potrat şertnamasy we beýlekiler degişli edilýär.

Real geleşigiň baglaşylan diýlip hasap edilmegi üçin bolsa emlägiň geçirilmegi zerurdyr, emläk geçirilen pursadyndan başlap hem geleşik baglaşylan diýlip hasap edilýär. Mysal üçin, TRK-da real geleşiklere geleşikleriň şu görnüşleri: ýük daşyýş şertnamasy; emlägi saklamak şertnamasy we beýlekiler degişli edilýär.

Emläk berilmezden öň hukuklaryň we borçlaryň döremeýändigini real geleşiklere mahsusdyr. Ýöne kanunda ýörite bellenen halatlarda, geleşikleriň käbir görnüşleri şol bir wagtda real hem konsensual häsiýetli bolup bilýärler.

Görkezilenler bilen bir hatarda, geleşikler, geleşigiň özünde onuň ýerine ýetirilmeginiň senesiniň (dowamynda geleşigiň ýerine ýetirilmeli möhletiniň) göz önünde tutulýandygyna ýa-da tutulmaýandygyna baglylykda hem şu görnüşlere bölünýärler: möhletli geleşikler; möhletsiz geleşikler.

Möhletli geleşiklerde gönüden-göni şu aşakdaky ýagdaýlar kesgitlenilip bilinýär:

- esasy borçnamalaryň berjaý edilmeginiň wagty (senesi, möhleti);
- geleşik boýunça ähli beýleki goşmaça borçnamalaryň berjaý edilmeginiň, sonuň netijesinde-de geleşigiň bes edilmeginiň wagty (senesi, möhleti).

Möhletsiz geleşikde onuň ýerine ýetirilmegi kesgitlemäge mümkinçilik berýän şertler bolmaýar. Şeýle görnüşdäki geleşiklerde olaryň herekete girmeginiň pursady hem kesgitlenilmeýär, adaty, olar baglaşylan pursadyndan herekete girýärler. Ýöne möhletsiz geleşik hem ol ýüze çykanyndan soň paýhasly möhletiň¹ dowamynda ýerine ýetirilip bilinýär. Ol paýhasly möhletde ýerine ýetirilmedik halatynda ýa-da geleşigiň ýerine ýetirilmegi onuň berjaý edilmeginiň talap edilmegi bilen baglanyşdyrylan ýagdaýynda, eger-de geleşigi başga möhletde ýerine ýetirmek borjy kanundan, iş dolanyşygynyň düpplerinden ýa-da borçnamanyň özüniň mazmunyndan gelip çykmaýan bolsa, onda bergidar algydar tarapyndan geleşigi berjaý etmek hakynda talap bildirilen gününden soň onuň bilen ylalaşylan möhletde geleşigi ýerine ýetirmäge borçludyr.

Ondan başga-da, raýat hukugynyň ylmynda, geleşikleri görnüşlere bölmeginiň ýokarda görkezilen usullary bilen birlikde, geleşikleriň käbirlerini olaryň mysal getirilen görnüşlerinden tapawutlandyrmak tejribesi hem bar. *Birža geleşikleri* hem geleşikleriň şeýle özboluşly görnüşleriniň biri bolup durýar.

¹ Takyk hukuk gatnaşygynyň özboluşly aýratynlyklaryna görä, «kadaly zerur», «deňagramly», «öz wagtyndaky» we ş.m. diýip kesgitlenýän, çäkli (otnositel) kesgitlenen möhletler.

Birža söwdasy, özboluşly ulgam bolmak bilen, satyjylaryň hem alyjylaryň sargytlaryny jemagat önünde yglan etmek arkaly guralan ýapyk auksionyň ýörite görnüşidir. Birža geleşiklerini geleşikleriň aýratyn görnüşi hökmünde kesgitlemegiň düýp manysy olary baglaşmagyň (gol çekmegiň) ýörite tertibiniň hem-de olary amala aşyrmagyň ýörite görnüşiniň (hukuk galybynyň, formasynyň) belenilýänliginden ybaratdyr. Birža geleşikleri, adatça, makler ýazgylary bilen resmileşdirilýärler we olara bellibir şertler bolan halatyndan geleşikleriň özboluşly bir aýratyn görnüşi hökmünde garamak bolar. Geleşikleriň biržada bellige alynmagy öz-özünden olara geleşigiň ýerine ýetirilmeginiň kepilligi hökmünde birža borçnamasynyň döremek häsiýetini berýär.

Umuman, islendik geleşige birnäçe ölçegler boýunça häsiýetnama bermek bolýar. Geleşikleriň görnüşlerini kesgitlemeklige şeýle köpugurly (köpölçegli) çemeleşme bolsa olaryň her biriniň mazmunyna has anyk hem doly düşünmäge mümkinçilik berýär.

§ 3. Geleşikleriň görnüşi (formasy)

Geleşigiň görnüşi (formasy) baradaky kadalar Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 93–96-njy maddalarynda beýan edilýär. Gozgalmaýan zat hakyndaky şertnamanyň görnüşini bolsa, TRK-nyň 337-nji maddasy kadalaşdyrýar. Geleşigiň taraplarynyň erk-islegini bildirmegini, bildirmeginiň ýüze çykyş görnüşi, usuly, ýagny geleşigiň daşky galyby onuň görnüşini emele getirýär. Geleşikleri baglaşmagyň esasy görnüşleri (formalary) şulardan ybarat: dilden; konklýudent hereketleri amala aşyrmagyň netijesinde; dymmak arkaly; ýazmaça.

Ilkinji nobatda geleşik oňa gatnaşyjynyň (gatnaşyjylaryň) erk-islegini dilden beýan etmek arkaly baglaşylyp bilinýär. Türkmenistanyň raýat kanunçylygy geleşikleri dilden baglaşmagy gadagan etmeýär, diýmek raýat kanunçylygynyň esasy başlangyjy bolan: «kanunda gadagan edilmedik herekete rugsat berlendir» diýen jedelsiz hakykata (aksioma) eýerip, geleşik baglaşmagyň bu görnüşiniň hukuga garşy gelmeýändigini bellemek bolar. Dilden geleşik baglaşanda oňa gatnaşyjy şahs, öz sözleri bilen geleşigi amala aşyrmaga taýýardygyny we ony amala aşyrmagyň şertlerini beýan edýär. Taraplaryň şu özüni alyp baryş hereketinden ugur almak bilenem olaryň erk-islegi beýleki gatnaşyjylar tarapyndan gönüden-göni kabul edilýär. Geleşigi baglaşmagyň bu görnüşiniň ony resmileşdiriş hereketleriniň in ujypsyz möçberini talap edýändigini sebäpli raýat dolanyşygynda taraplar, geleşigiň hukuk netijesiniň ýüze çykmagyny tizleşdirmek hem-de onuň baglaşylmagy bilen baglanyşykly çykdajylary tygşytlamak üçin, esasan, geleşigi baglaşmagyň şu usulyndan peýdalanmaga ýygyn edýärler. Adatça, geleşikleri dilden baglaşmak

usuly, harytlary bölekleyin satyn almak we satmak, gündelik hojalyk hyzmatlaryny ýerine ýetirip bermek çygyrlarynda, mümkin boldugyndanam telekeçilik işinde ulanylýar.

Dilden islendik geleşikler baglaşyp bilinýär, eger-de: kanunda geleşikleriň şol görnüşi üçin başga görnüş (forma, galyp) bellanilmedik bolsa; olar baglaşylan pursadynda ýerine ýetirilýän bolsalar (mysal üçin, adatça, dükandan harytlar bölekleyin satyn alnanda harydy bermek we onuň bahasyny tölemek bir wagtyň özünde amala aşyrylýar); olar ýazmaça şertnamany ýerine ýetirmek üçin baglaşylýan bolsa ýa-da taraplaryň arasynda geleşigi dilden baglaşmak hakynda ylalaşyk bar bolsa.

Geleşikler konklýudent hereketler bilen baglaşylanda, geleşige gatnaşyjylar öz erk-isleglerini dilden ýa-da ýazmaça beýan etmeýärler-de, hereketiň üsti bilen bildirýärler, ýagny şahsyň özüni alyp barşyndan onuň geleşigi baglaşmaklyga we ýerine ýetirmeklige bolan islegi (niýeti) göz-görtele görünýär. Geleşikleri baglaşmagyň bu görnüşi üçin mysal hökmünde şulary görkezmek bolar: bankomatdan nagt pul almak; söwda enjamlaryndan harytlary satyn almak; gozgalýan (mysal üçin, ulagyň) ýa-da gozgalmaýan (mysal üçin, ýaşayyş jaýynyň) emlägiň açaryny gowşurmak arkaly sowgat etmek; kanunda bellenen hereketleri hakykat ýüzünde amala aşyrmak arkaly mirasy kabul etmek¹ we ş.m.

Raýat hukugynyň ylmynda geleşikleriň dymmak arkaly baglaşylmagy, onuň diňe kanunda ýörite bellenen halatlarda amala aşyrylýandygy zerarly, geleşikleri baglaşmagyň özbaşdak görnüşine degişli edilýär. Elbetde dymmak ýa-da başgaça aýdylanda, haýsydyr bir hereketleriň düýbünden bolmazlygy (hereketsizlik), aglabä köp ýagdaýlarda şahsyň geleşigi baglaşmaga bolan erk-islegini hiç hili beýan etmeýär. Şoňa görä-de kanunçykaryjy şahsyň dymmagyny (hereketsizligini) onuň geleşik baglaşmaga erk-islegini bildirmegi hökmünde kabul etmäge, diňe kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarynda rugsat berýär. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, eger-de beýlekiler üçin iş edip berýän telekeçi öz iş aragatnaşyklaryny saklaýan şahsyndan şoňa meňzeş işi ýerine ýetirmek hakyndaky ofertany alsa, onda şol şahs bu teklibe ýerlikli möhletde jogap bermäge borçludur. Onuň dymmagy aksept diýlip hasap edilýär. Bu kada telekeçiniň şoňa meňzeş işi amala aşyrmak üçin sargytlary haýyş eden şahsyndan şonuň ýaly ofertany alýan halatlarynda hem hereket edýär.

Ýazmaça baglaşylan geleşik diýlende, ony amala aşyryýan şahslaryň erk-islegi bildirilýän we onuň taraplarynyň atlary görkezilen resminamany düzmek arkaly baglaşylan geleşige düşünilýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1180-nji madda. «Eger mirasdar mirasyň bir bölegine eýeçilik etmäge hakykatdan girişen bolsa, şol emläk nähili beýan edilse hem we haýsy ýerde bolsa hem, ol dolulygyna kabul edilen hasaplanýar».

Geleşikleri ýazmaça baglaşmagyň esasy görnüşleri: ýönekeý ýazmaça görnüşde; kepillendiriş (notarial) tertibinde ýa-da döwlet belligine alynmaga degişli görnüşde bolup biler.

Eger-de birtaraplaýyn geleşigiň baglaşylmagy üçin kanunda ýa-da şertnamada onuň ýönekeý ýazmaça görnüşde bolmagyna rugsat berlen bolsa (gadagan edilmedik ýa-da başgaça baglanyşylmagy göz önünde tutulmadyk bolsa), onda bir resminama düzülýär. Şertnama baglaşylanda bolsa, ony resmileşdirmek üçin bir ýa-da birnäçe resminamalar (nusgalar, ekzemplerlar) düzülip bilinýär. Şertnamanyň hemme nusgalary (ekzemplerlary) onuň asyl nusgalary bolup durýarlar we deň hukuk güýjüne eýedirler. Şunuň bilenem olar göçürmelerden (kopiýalardan) tapawutlanýarlar. Ýöne hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de geleşik baglaşylanda birmeňzeş mazmunly birnäçe resminama düzülen bolsa, onda degişli tarap üçin niýetlenilen nusga (ekzemplerlara) her bir tarapyň gol çekmegi zerurdyr¹.

Ýazmaça görnüşde baglaşylan şertnama, eger-de onda resminamanyň hökmany düzüm bölekleri (rekwizitleri) bar bolsa, degişli derejede resmileşdirilen diýlip hasap edilýär. Geleşigiň ýönekeý ýazmaça görnüşde (formada) düzülen resminamasynyň hökmany düzüm böleklerine (rekwizitlerine) şular girýärler:

- taraplaryň atlary (eger-de tarap ýuridik şahs ýa-da hususy telekeçi bolsa hukuk salgysy, bank rekwizitleri we ş.m.);
- tölegiň möçberi;
- borçnamanyň ýerine ýetirilmeli ýeri we möhleti;
- geleşigiň baglaşylan senesi;
- taraplaryň gollary (TRK-da ýönekeý ýazmaça görnüşde baglaşylan geleşigiň resminamasyna diňe onda taraplaryň golunyň bolmalydygy hakynda talap bildirilýär, galan rekwizitleri agzalmaýar²) we ş.m.

Ýönekeý ýazmaça görnüşde baglaşylan geleşigiň resminamasynyň hökmany düzüm bölekleri kanunda belleniýär, şonuň ýaly-da taraplaryň özara ylalaşygy bilen, kanuna garşy gelmeýän tertipde belleniş bilen biliniýär. Şu görnüşdäki geleşigiň resminamasyna geleşigi baglaşýan her bir şahs tarapyndan gol çekilýär. Şonuň bilen birlikde-de, kanunalaýyklykda sowatsyzlygy, synasyndaky ýetmezçiligi ýa-da keselliligi zerarly geleşige hut öz eli bilen gol çekip bilmeýän şahs geleşige gol çekmegi başga şahsa ynanyp bilýär³. Ýöne şol şahsyň goly resmi suratda tassyklanmalydyr, şonda-da geleşigi baglaşan şahsyň şol geleşige näme üçin hut özüniň gol çekip bilmändiginiň sebäbi hem görkezilmelidir⁴.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 96-njy madda.

² Şol ýerde. 94-nji madda. «Geleşigiň hakyky bolmagy üçin ýönekeý ýazmaça formada baglaşylan geleşige gatnaşýan şahslaryň gollary ýeterlikdir».

³ Şol ýerde. 95-nji madda.

⁴ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 64-nji madda.

Raýat hukuk kadalaryna laýyklykda, geleşigi baglaşýan tarapyň adyndan onuň resminamasyna gol çeken şahs şol geleşigiň gatnaşyjysy hökmünde çykyş etmeýär, degişlilikde onuň şol geleşik bilen baglylykda hukuklary we borçlary hem döremeýär. Ol diňe geleşige hakyky gatnaşyjy şahsyň sowatsyzlygy, synasyndaky ýetmezçiligi ýa-da keselliligi zerarly oňa haýsydyr bir hereketi (ýa-da hereketleri) amala aşyrmaga ýardam berýär.

Ýuridik şahslaryň baglaşýan geleşiklerine olaryň ýolbaşçylary ýa-da wekillerini tarapyndan gol çekilýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ykdysady subýektiň¹ ykdysady işiniň her bir fakty² şu aşakdaky hökmany bölekleri (rekwizitleri) bolan ilkinji hasaba alyş resminamasy bilen resmileşdirilmäge degişlidir:

- resminamanyň ady;
- resminamanyň düzülen senesi;
- ýuridik şahsyň ady ýa-da resminamany düzen hususy telekeçiniň familiýasy, ady we atasynyň ady;
- salgyt töleýjiniň hususy salgyt belgisi;
- ykdysady işiň faktynyň mazmuny;
- ölçeg birliklerini görkezmek bilen, ykdysady işiň faktynyň natural we (ýa-da) pul ölçeginiň möçberi;
- ykdysady işiň faktynyň amala aşyrylmagy we resminamanyň düzülmegi üçin jogapkär şahslaryň wezipeleriniň ady, familiýalary, atlary, atasynyň ady we gollary.

Ilkinji hasaba alyş resminamalaryna ykdysady işiň faktynyň häsiýetine we hasaba alnyş maglumatlarynyň işleniliş usulyna görä, goşmaça bölekler (rekvizitler) hem goşulyp bilinýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy geleşik baglaşylanda gollaryň faksimil göçürmesini almak usullarynyň ulanylmagyna ýol berýär³. Bu usul ulanylyp ikitaraplaýyn geleşikler baglaşylanda, geleşigiň resminamasynyň her birine ony ug-

¹ «Buhgalterçilik hasaba alnyşy we maliýe hasabatlylygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 27.11.2010 ý. 1-nji maddanyň 10-njy bendi. «Ykdysady subýektler – Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda Türkmenistanda döredilen ýuridik şahslar, Türkmenistanyň çäginde belige alnan, daşary ýurt ýuridik şahslarynyň şahamçalary we wekilhanalary, Türkmenistanyň çäginde ýuridik şahsy döretmezden, salgyt salmagyň ýönekeýleşdirilen ulgamyna degişli bolmaýan telekeçilik işini amala aşyryan fiziki şahslar».

² «Buhgalterçilik hasaba alnyşy we maliýe hasabatlylygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 27.11.2010 ý. 1-nji maddanyň 12-njy bendi. «Ykdysady işiň fakty – ykdysady subýektiň maliýe ýagdaýyna, onuň işiniň maliýe netijesine we (ýa-da) pul serişdeleriniň hereketine täsir edýän ýa-da täsir etmäge ukyply bolan geleşik, waka ýa-da hojalyk operasiýasy».

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 94-nji maddanyň 2-nji bölegi. «Gollary dikeltmäge, gaýtalamaga we mehaniki serişdeleriň kömegi bilen ýañadan nusgasyny almaga hususan-da köp mukdarda çykarylýan gymmatly kagyzlardaky gollar barada, bularyň adat bolup galan ýerlerinde ýol berilýär».

radýan tarap tarapyndan gol çekilip, şol resminamany beýleki tarapa ugratmak arkaly geleşik baglaşylyp bilinýär. Kanunalaýyklykda, eger-de taraplar geleşigi ýazmaça görnüşde baglaşmak hakynda ylalaşan bolsalar, onda şertnama taraplaryň gol çeken bir resminamasyny düzmek arkaly baglaşylyp bilinýär, şeýle görnüşiniň berjaý edilmegini üpjün etmek üçin, olaryň şertnamanyň tarapy bolan şahsdan gelip çykýandygyny anyklamaga mümkinçilik berýän telegraf habary, teleks habary ýa-da hat alyşmak ýeterlikdir¹.

Elbetde, taraplaryň arasynda aragatnaşyk serişdeleriniň üsti bilen şertnama baglaşmak üçin aragatnaşyk serişdeleriniň kanunda bellenen görnüşleri bilen çäklenilmeği hökman däl. TRK-nyň salgylanylan hukuk kadasyna giň manyda düşünilmelidir we ol hukuk kadasynda esasy şert onda berkidilýän aragatnaşyk serişdeleriniň sanawy däl. Aragatnaşyk serişdesiniň haýsy-da bolsa bir görnüşiniň üsti bilen baglaşylan geleşigiň hakykylygyny ýa-da dälidigini kesgitlemekde, esasan, olaryň üsti bilen ugradylýan habarlaryň kim tarapyndan ugradylandygyny anyklamaga tehniki mümkinçiligiň bolmagynyň wajyp ähmiýeti bardyr. Ugradylan habaryň (ýa-da resminamanyň göçürmesiniň) tassyklamasy hökmünde şol habaryň ýa-da resminamanyň asyl nusgasy, diňe şahslaryň çäkli toparyna, şol sanda şertnamanyň taraplaryna mälum bolan ýörite gizlin (kodly) at we ş.m. çykyş edip biler.

Elektron-sanly görnüş (forma) geleşikleri baglaşmagyň ýazmaça görnüşiniň häzirki zaman dünýäsinde giňden ýaýran usuly bolup durýar, sebäbi ol ýazmaça şertnamalaryň ähli alamatlaryny özüde jemlemek bilen birlikde, maglumat gatnaşyklarynyň özboluşly aýratynlyklaryny hem-de çylşyrymly häsiýetlerini beýan edýär.

Ýazmaça geleşige kanunyň bildirýän ähli talaplaryny berjaý etmek üçin elektron geleşigiň şu aşakdaky alamatlary bolmalydyr:

- ol resminama görnüşinde resmileşdirilen bolmaly;
- oňa taraplar tarapyndan gol çekilen bolmaly;
- ony autentifikasiýa etmek, ýagny tarap (kontragent) tarapy takyk anyklamak mümkinçiligi bolmaly.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda «resminama» (dokument) diýen adalganyň kanuny (legal) düşündirişi ýok². Emma bu ýerde resminama diýende, maglumatlar wagtda hem giňişlikde ondan-oňa geçirmek üçin niýetlenen görnüşde girizilen şol maglumatlaryň maddy göterijisi (mysal üçin, ýazgyly kagyz, kino

¹ Şol ýerde. 342-nji maddanyň 2-nji bölegi.

² Resminama barada düşünje we onuň alamatlary, resminamalara ýazmaça subutnama hökmünde garaýan iş ýörediş hukugynda has çingtgelip öwrenilýär. Mysal üçin, *T. Goçyýew, S. Ataýew, A. Çaryýew. Arbitraž iş ýöredişi. Okuw kitaby. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 143–144-nji sah.*

we fotoplýonka, magnit lenta we ş.m.) hem-de ondaky maglumatlar göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, elektron resminama diýlip, maşyn göterijide ýazyp bellenen, gol çekmegi döretmegiň düzgünine laýyklykda elektron san ýazgylý çekilen gol arkaly tassyklanylýan maglumatlar düşünilýär¹. Kanunalaýyklykda, elektron resminama şu aşakdaky talaplara laýyk gelmelidir:

- onuň maksatnamalaýyn (programmalaýyn) we tehniki serişdeleriň kömegi bilen döredilmäge, işlenilip taýýarlanylýmaga, saklanylýmaga, berilmäge we kabul edilmäge ýaramly bolmagy;
- onuň hakykydygyny we bütewidigini tassyklamaga (identifikasiýa etmäge, autentifikasiýa etmäge) mümkinçilik berýän hökmany maglumatlaryň bolmagy;
- onuň adamyň akyl ýetirmegi üçin düşnükli görnüşde görkezilen (şekillenendirilen) bolmagy².

Elektron resminamanyň bellenen ölçege laýyk bolmalydygynyň hakynda başga talaplar hem Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenenilip bilinýär.

Elektron resminamanyň häsiýetli aýratynlyklary zerarly oňa adaty usul bilen gol çekmek, ýagny şahsyň hut öz eli bilen resminamanyň degişli ýerine goluny ýazmagy mümkin däl. Şoňa görä-de elektron resminama elektron gol goýulýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, elektron san ýazgysy (elektron) şekilleriň (sanlaryň yzygiderliliginiň) toplumy görnüşinde elektron resminamany iberijiniň resmi goly hökmünde ykrar edilýän öz eli bilen eden goluna kybapdaşdyr. Elektron san ýazgysy onuň anyk şahsyň eýeçiligine degişlidigini tassyklamaga mümkinçilik berýär we hakykat ýüzünde gol çekilendäki ýaly güýje eýedir³. Elektron san ýazgysy Türkmenistanyň kanunçylygynda görkezilen tertipde bellige alynýar. Şonuň ýaly-da ony peýdalanmagyň tertibi elektron resminamany iberijiniň we alyjynyň arasynda aýratyn şertnama arkaly düzgünleşdirilip bilinýär.

Şonuň ýaly-da, eger-de kanunçylykda başgaça bellenilmedik bolsa, elektron resminamanyň bütewidigine gözegçilik etmek, onuň hakykydygyny we anyk şahsyň eýeçiligine degişlidigini tassyklamak üçin elektron resminamalaryň ulanylyş ulgamlarynda elektron san ýazgysynyň ýerine hakykylyk kody⁴ peýdalanylýp bilinýär.

¹ «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.12.2000 ý. 1-nji madda.

² Şol ýerde. 5-nji madda.

³ «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.12.2000 ý. 14-nji madda.

⁴ Täjirçilik kody, wagty tygşytlamak hem-de amatlylyk üçin resminamalary ýöretmekde, habar alyşmakda ulanylýan harplaryň, sanlaryň ýa-da başga şertli belgileriň gizlin toplumy.

Elektron goluň (elektron san ýazgysynyň) ulanylmagy, elektron resminamanyň başga şahslar tarapyndan rugsatsyz ulanylmak mümkinçiligini aradan aýyrmaga niýetlenen hem-de ýörite şol maksat bilen işlenip düzülen kodlaryň, elektron açarlaryň peýdalanylmagyny göz önünde tutýan, kompýuter ulgamynyň müşderileriniň arasynda maglumat alyş-çalyş etmegiň ýörite tertibiniň kömegi bilen, geleşigi baglaşýan şahsy awtorizasiýa etmegiň çylşyrymly tehniki tertibini (prosedurasyny) aňladýar.

Elektron goly (elektron san ýazgysyny) ulanmagyň mazmuny, programma üpjünçiliginiň peýdalanyjysynda iki sany elektron açary taýýarlamak mümkinçiliginiň barlygyndan ybaratdyr: şahsy açar – elektron resminamanyň aşagynda öz goluňyň sanly nusgasyny (analogyny) döretmek üçin; açyk açar – şahsy açaryň kömegi bilen açylan elektron goluň hakykylygyny we elektron resminamanyň mazmunyny barlamak üçin.

Kanunalaýyklykda, ýazgynyň şahsy açary elektron san ýazgysy düzülende peýdalanylýar we ol anyk şahsa – şol ýazgynyň eýesine degişlidir. Eger-de Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça belenilmedik bolsa, elektron san ýazgysynyň şahsy açaryny döretmek işini elektron san ýazgysynyň serişdeleriniň eýeleri amala aşyrýarlar. Ýazgynyň şahsy açarynyň eýesi öz bähbitleri üçin ony gizlin saklamalydyr we tötänleýin ýok edilmeginden ýa-da onuň şekilini kybaplaşdyrmakdan (göçürmesiniň alynmagyndan) gorap saklamagy üpjün etmelidir¹.

Ýazgyny barlamagyň açyk açary bolsa, elektron san ýazgysy barlanylanda peýdalanylýar. Ýazgyny barlamagyň açyk açarynyň şahsy açarynyň eýesine degişlidigi ýazgyny barlamagyň açyk açar ýazmajyna (kartoçkasyna) şol adamyň gol goýmagy (goly we möhri) arkaly tassyklanylýar. Ýazgyny barlamagyň açyk açar ýazmajy (kartoçkasy) – barlamagyň açyk açaryny ähmiýetini saklaýan we onuň anyk eýä degişlidigini tassyklaýan kagyz görterijidäki resminamadyr. Ýazgyny barlamagyň açyk açar ýazmajynyň (kartoçkasynyň) görnüşini maglumat ulgamynyň hususy eýesi belleýär. Ýazgyny barlamagyň açyk açar ýazmajy ýazgynyň şahsy açarynyň eýesi ýa-da onuň ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilen elektron resminamalaryň hakykydygyny barlamaga gyzyklanýan taraplara ýaýradylýar. Ýazgyny barlamagyň açyk açaryny peýdalanyjy ýazgyny barlamagyň özüniň peýdalanylýan açyk açaryny ýazgyny barlamagyň açyk açar ýazmajynda ýazylyp bel-lenilen açara meňzeş bolmagyny üpjün etmäge borçludyr².

Şeýlelikde, ýokarda görkezilenlerden ugur almak bilen, elektron resminama görnüşinde baglaşylan şertnamanyň görnüşini (formasyny) geleşik baglaşmagyň ýazmaça görnüşine degişli etmek bolar.

¹ «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.12.2000 ý. 16-njy madda.

² «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.12.2000 ý. 17-nji madda.

Geleşikleri kepillendiriş (notarial) tertibinde baglaşmak, olary baglaşmagyň ýönekeý ýazmaça görnüşinden, esasan, döwletiň ýörite ygtyýarly wezipeli şahsy – döwlet kepillendirişisi (notarius) tarapyndan geleşigiň ýazmaça resminamasynda ony tassyklaýjy ýazgy¹ goýulýanlygyndan we ol barada kepillendiriş (notarial) hereketini bellige almak üçin reýestre ýazgy girizilýänliginden ybaratdyr. Geleşik kepillendiriş tertibinde tassyklananda onuň resminamasyňa soňra düzedişler ýa-da üýtgeşmeler girizmek mümkinçiligini doly inkär edýän berk talaplar bildirilýär. Şonuň ýaly-da geleşikleri baglaşmagyň bu görnüşi üpjün edýär:

- taraplaryň erk-islegini bildirmekleriniň hakykylygyny (geleşige gol çekýän şahslaryň şahsyýetini anyklamak we ygtyýarlyklaryny barlamak, olaryň kämillik ukyplylygyny barlamak, olara geleşigiň mazmunyny we onuň ýerine ýetirilmeginiň netijelerini düşündirmek arkaly);
- geleşigiň hukuga laýyklygyny we jedelsizligini (geleşik barada maglumatlary kepillendiriş (notarial) hereketini bellige almak üçin reýestre girizmek arkaly);
- taraplaryň hukuklarynyň we kanuny bähbitleriniň betbagtlyk hadysalaryndan we dürli hyýanatçylykly kast etmelerden goraglylygyny.

Kanunda belenilişine görä, kepillendiriş hereketini amala aşyrýan döwlet kepillendirişçileri ýa-da beýleki wezipeli şahslar geleşikleri kanunçylykda amala aşyrmagyň hökmany kepillendiriş tertibi belenenilen geleşikleri tassyklaýarlar. Taraplaryň islegine görä, kanuna garşy gelmeýän beýleki geleşikler hem tassyklanylyp bilinýär, olar babatda kanunçylykda kepillendiriş taýdan tassyklamagyň hökmany görnüşi belenilmeýär.

Emlägi aýrybaşgalaşdyrmak (çetleşdirmek) baradaky ýa-da hökmany döwlet belligine alynmaga degişli gozgalmaýan we beýleki emläkleri girewine goýmak baradaky geleşikler kepillendiriş taýdan tassyklananda, şol emläkleriň aýrybaşgalaşdyrylmaga ýa-da girewi amala aşyrýan şahsa degişlidigi, şeýle hem aýrybaşgalaşdyrmaga ýa-da gozgalmasyzlyga gadaganlygyň ýokdugy barlanylýar. Emlägiň aýrybaşgalaşdyrylmagy hakdaky geleşige gadaganlyk bar wagtynda diňe algydaryň (kreditoryň) we (ýa-da) emlägi edinijiniň razylygy bilen berginiň emlägi edinijä geçirilmegi tassyklanylyp bilinýär. Gozgalmaýan emlägiň aýry-

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 27-nji madda. «Geleşikleriň kepillendiriş taýdan tassyklanmagy, resminamalaryň nusgalarynyň we olardan göçürmeleriniň dogrudygyna şaýatnama, resminamalaryň bir dilden beýleki dile terjimesiniň dogrudygyna güwänama, şeýle hem resminamalaryň gollaryň hakykydygyna şaýatnama degişli resminamada ol hakda edilen ýazgy bilen basylan tugalý möhürden ybaratdyr. Miras almak hukugy, eýeçilik hukugy tassyklanylanda, raýatyň diri we bellibir ýerde gezip ýörendigi hakyndaky fakt kepillendirilende, raýatyň ýüz keşbiniň suratdaky şekil bilen kybapdaşdygy tassyklanylanda, resminamalar saklamak üçin kabul edilende degişli şaýatnamalar berilýär».

başgalaşdyrylmagy ýa-da girewi baradaky şertnamalary tassyklamak işi görkezilen emlägiň ýerleşýän ýerinde geçirilýär.

Geleşikleri baglaşmagyň kepillendiriş tertibiniň onuň beýleki görnüşlerinden ýene-de bir tapawutlylygy, döwlet kepillendirijileri, Geňeşleriň wezipeli şahslary kepillendiriş hereketlerini amala aşyrandygy, şeýle hem geleşikleriň, arzalaryň taslamalarynyň düzüldigi, resminamalaryň nusgalarynyň, olardan göçürmeleriň taýýarlanandygy, resminamalaryň asyl nusgalyklarynyň (dublikatlarynyň) berlen-digi üçin hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, gyzyklanýan şahslardan belleni-len möçberde döwlet pajyny alýarlar we ol barada berlen resminamada görkezýär-ler. Kepillendiriş edarasynyň jaýyndan başga ýerde amala aşyrylan kepillendiriş hereketi üçin döwlet paja iki esse möçberde alynýar. Ondan başga-da, gyzyklanýan şahslar şol hereketleri amala aşyrmak üçin gidip-gelmek bilen baglanyşykly edi-len hakyky çykdaýjyny hem töleýärler. Türkmenistanyň konsullyk edaralary ama-la aşyrylan kepillendiriş hereketleri üçin gyzyklanýan şahslardan konsullyk ýy-gym alýar, şol şahslardan kepillendiriş hereketleriniň amala aşyrylandygy bilen baglanyşykly çykdaýjylar hem alynýar¹.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda geleşikleri baglaşmagyň ýokarda gör-kezilen görnüşleri bilen birlikde, geleşikleriň aýry-aýry görnüşlerini baglaşmagyň goşmaça tertibi – olaryň döwlet belligine alynmagy – girizilýär. Adatça, geleşikleriň döwlet belligine alynmagyna şu aşakdaky hereketleriň amala aşyrylmagy girýär: geleşigiň bellige alynmagy üçin zerur resminamalaryň degişli döwlet edarasyna tabşyrylmagy we şol edara tarapyndan kabul edilmegi; şol resminamalaryň hukuk bilermen seljermesiniň geçirilmegi; şol bir obýekt barada geleşigi bellige almak hakyndaky talaplar bilen şol obýekte bolan, bellige alnan hukuklaryň arasynda gapma-garşylygyň ýokdugynyň kesgitlenilmegi; amala aşyrylan geleşik baradaky maglumatyň döwlet reyestrine girizilmegi; geleşigiň esasynda berilýän hukuk döre-diji resminamalara degişli ýazgylaryň goýulmagy.

Türkmenistanyň raýat hukugynda geleşikleriň baglaşylan diýlip hasaplanmagy üçin olaryň döwlet belligine alynmagynyň zerurlygynyň mysaly hökmünde şula-ry görkezmek bolar: gozgalmaýan emläkleriň aýrybaşgalaşdyrylmagy bilen bag-ly geleşikler²; ýaşayyş jaýyna şahsy (indiwi dual) eýeçilik hukugynyň edinilmegi bilen bagly geleşikler; girew şertnamalary; ipoteka; gozgalmaýan emlägi ynançly dolandyrmak şertnamasy; wesýetnama we ş.m.

Şonuň ýaly-da, gozgalýan emläkleriň käbir görnüşleri bilen bagly geleşikler hem hökmany döwlet belligine alynmaga degişlidir. Mysal üçin, ulag serişdesi bi-len bagly geleşikler we ulag serişdeleri, olary edinen şahslar baradaky maglumatlar

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 31-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998ý. 206-njy madda.

Türkmenistanyň İçeri işler ministrliginiň Polisiýanyň ýol gözegçilik bölümlerinde döwlet belligine alynýar.

Emläk barada dogry hem doly maglumatyň elýeterli bolmagy, raýat dolanyşygynyň kadaly hereket etmeginiň möhüm şertleriniň biri bolup durýar. Şoňa görä-de kanunçylykda gozgalmaýan emläkler, olara bolan hukuklar hem-de geleşikler barada maglumatlaryň hemmeler üçin elýeterli bolmalydygy kesgitlenýär¹.

§ 4. Geleşikleriň hakykylygynyň şertleri. Hakyky däl geleşikleriň görnüşleri. Jedelli (dawaly) we biderek geleşikler

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, raýat dolanyşygynyň subýektleriniň öz hukuklaryny we azatlyklaryny amala aşyrmaklary beýleki şahslaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, şonuň ýaly-da ahlak kadalaryny, kanunyň talaplaryny, jemgyýetçilik tertibini bozmaly däldir, milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däldir². Şonuň bilen baglylykda-da, Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda raýat dolanyşygynyň subýektleri işjeňligiň dürli görnüşleri bilen meşgullanarlarynda, olaryň ählisi tarapyndan takyk we birmeňzeş berjaý edilmäge degişli talaplar bildirilýär. Geleşigiň hakyky bolmagy üçin hem şu şertleriň berjaý edilmegi zerur: geleşigiň mazmunynyň kanunalaýyklygy; görnüşiniň (formasynyň) kanunalaýyklygy; taraplaryň geleşik baglaşmaga ukyplylygy; taraplaryň erk-isleginiň ýüze çykan netije bilen gabat gelmegi.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, hakyky däl geleşigi baglaşan şahs bu geleşigi tassyklaýan bolsa, onda onuň tassyklamasyna geleşigi täzeden baglaşylan hökmünde garalýar. Eger-de geleşik barada jedel³ gozgamak hukugyna eýe bolan şahs ony tassyklaýan bolsa, onda jedelleşmeklige ýol berilmeýär. Eger-de taraplaryň ikisi-de hakyky däl geleşigi tassyklaýan bolsa, onda şübhe dörän halatynda, olar geleşik ilkibaşdan hakyky geleşik bolýan bolsa, şonda bolmalysy ýaly özlere degişli bolan zatlaryň hemmesini biri-birine bermäge borçludyr. Şonuň ýaly-da, eger-de geleşik hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň talaplaryna garşy gelmeýän bolsa, tassyklaýyş hakyky bolýar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998 ý. 325-nji madda. «Jemagat reyestri gyzyklanýan islendik şahsyň onuň bilen tanyşmagy üçin elýeterli bolmalydyr».

² Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 21-nji madda.

³ TRK-nyň 86-njy maddasynda «jedel» däl-de «dawa» diýen düşünje berkidilýär. Ýöne awtorlaryň pikirine görä, kanunda bu sözüň astynda «dawa» (неурядица; раздор; разлад; распря; свара; скандал; ссора; недоразумение; нелады; столкновение; стычка; схватка; сцена; драка; драчка; потасовка; препирательство) diýen düşüňjeler däl-de «jedel» (спор, тяжба), ýagny taraplaryň özara çekişmesi diýen düşünje göz önünde tutulýar.

Bellenip geçilişi ýaly, hakyky däl geleşigiň gatnaşyjy tarapyndan tassyklanmagy, hakyky däl geleşigi hakyky geleşige öwürmeýär. Bu tassyklaýyş diňe taraplaryň arasynda täze geleşigiň baglaşylýandygyny aňladýar. Mysal üçin, eger-de gozgalmaýan emlägi satyn almak-satmak şertnamasyny taraplar notarial tertipde resmileşdirmedik we reýestrde hasaba aldyrmadyk bolsalar, şeýle geleşik baglaşylan pursadyndan hakyky dälidir. Eger-de taraplar şol şertnamany baglaşmaga bolan erk-isleglerini tassyklasalar, onda olar şertnamanyň şol görnüşini baglaşmagyň kanunda bellenen tertibini doly berjaý edip, ony ýazmaça görnüşde we kepillendiriş tertibinde baglaşyp, jemagat reýestrinde hasaba aldyrmalydyrlar. Hakyky däl geleşik tassyklananda, geleşik köne geleşigiň baglaşylan pursadyndan däl-de, kanunda bellenen tertipde amala aşyrylan pursadyndan hakyky bolar, ýagny hakykat ýüzünde täze geleşik baglaşylar.

Geleşikleri hakyky däl diýip bilmek instituty raýat hukugynyň wajyp institutlarynyň biri bolmak bilen, onuň hukuk mazmuny bellibir hereketleriň, namalaryň, resminamalaryň hukuk güýji ýok diýip bilinmeginden ybaratdyr. Şonuň ýaly-da «geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmek we şol geleşigiň hakyky dældiginiň netijelerini ulanmak» raýat hukuklaryny goramagyň TRK-da bellenen esasy usullarynyň biri bolup durýar¹. TRK-nyň mazmunyndan we geleşikleriň hakyky däl diýip bilinmeginiň ýokarda seljerilen alamatlaryndan ugur almak bilen, hakyky däl geleşikleriň şu görnüşleriniň bardygyny bellemek bolar:

- mazmuny kemçilikli geleşikler;
- görnüşi (formasy) kemçilikli geleşikler.
- subýekt düzümi kemçilikli geleşikler;
- erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi kemçilikli geleşikler;

Mazmuny kemçilikli geleşiklere hereket edýän kanunçylygyň we ahlak kadalarynyň talaplaryna ters gelýän geleşikleri degişli etmek bolar. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 79-njy maddasyna laýyklykda, kanunda bellenen kadalaryň bozulmagy bilen baglaşylan hem-de jemgyýetçilik bähbitlerine ahlak kadalaryna garşy gelýän geleşik hakyky dälidir.

Görnüş (formasy) kemçilikli geleşiklere bolsa, ýokarda bellenen geçilişi ýaly, geleşikleri baglaşmagyň we resmileşdirmegiň kanunda bellenen görnüşi berjaý edilmän baglaşylan geleşikler degişlidir.

Geleşiklerde taraplar hökmünde fiziki we ýuridik şahslaryň çykyş edýändikleri sebäpli, subýekt düzümi kemçiliklidigi zerarly hakyky däl diýlip bilinýän geleşikleriň şu görnüşleri bar: geleşige gatnaşyjy fiziki şahsyň kämillik ukybynyň ýoklugy sebäpli hakyky däl geleşikler; ýuridik şahsyň öz hukuk ukybynyň çäginde çykmagy bilen baglaşandygy sebäpli hakyky däl diýlip bilenen geleşikler; wekiliň

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 11-nji maddanyň «w» bendi.

(hossaryň, howandaryň, ygtyýarly edilen şahsyň we ş.m.) ygtyýarlyklarynyň çägin-den çykmak bilen baglaşan geleşikler.

Erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi kemçilikli geleşikler, geleşigi baglaşýan şahsyň öz erk-islegini bildirmegine, onuň erk-isleginiň mazmunyna gabat gelmeýän şertlerde amala aşyrylýarlar. Şoňa görä-de bu hakyky däl geleşikleri şu görnüşlere bölmek bolar: içki erk-islegsiz baglaşylan geleşikler; baglaşylanda gatnaşyjynyň içki erk-islegi nädogry emele gelen geleşikler.

Geleşigi hakyky däl diýlip bilmegiň pursady olaryň amala aşyrylmagynyň (baglaşylmagynyň) pursady bilen kesgitlenýär. Geleşikleri hakyky däl diýip bilmegiň her bir geleşigiň alamatlaryna dahyllylykda aýratyn kesgitlenýändigini bu raýat hukuk institutynyň esasy üns bermeli häsiýetleriniň biri bolup durýar. Şoňa görä-de bir geleşigiň hakyky däl diýip bilinmegi, onuň bilen bagly ähli geleşikleriň hem hakyky däl diýlip bilinmegine getirmeýär. Ýöne bu düzgün diňe özbaşdak geleşiklere degişlidir, emma goşmaça (akessor) geleşiklere degişli däl-dir. Eger-de esasy geleşik hakyky däl diýlip bilinse, goşmaça geleşikler boýunça-da hukuklar we borçlar bes edilýärler. Mysal üçin, tabşyryk şertnamasy, girew şertnamasy we ş.m.

Geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegi, ilkinji nobatda oňa ýuridik fakt hökmünde garamak mümkinçiligini inkär edýär. Ýöne şol bir wagtda-da, kanunçykaryjy geleşige gatnaşyjylarynyň kanuny bähbitlerini üpjün etmek nukdaýnazarýndan ugur alyp, geleşigiň her bir bölegine aýratyn hukuk bahasyny bermek mümkinçiligini hem göz önünde tutýar. TRK-a laýyklykda, eger-de geleşigi hakyky däl diýlip bilnen böleksiz hem baglaşmak mümkinçiligi bar diýlip çak edilse, onda geleşigiň bir böleginiň hakyky däldigi onuň beýleki bölekleriniň hakyky bolmazlygyna getirmeýär. Şonuň ýaly-da eger-de geleşigiň bölekleriniň biri şertnamalaryň umumy (standart) şertlerine¹ degişli bolsa we olar hakyky bolmasa ýa-da ol şertler şertnamanyň esasy däl² düzümi bölekleri bolsa, onda şertnama tutuşlygyna hakyky şertnama bolup galýar³.

Raýat hukugynda hakyky däl diýlip bilnen geleşiklerden baglaşylmadyk geleşikleri hem tapawutlandyrmalydyr. Çünki käbir ýagdaýlarda olara hem hakyky däl geleşikleriň bir görnüşi hökmünde garalýar. Bu ýagdaý baglaşylmadyk ge-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 356-njy madda. «Telim gezek peýdalanmak üçin önünden kesgitlenen we taraplaryň biri (teklipe edýän tarap) tarapyndan beýleki tarapa hödürlenen şertler hem-de hukuk kadalaryndan tapawutlanýan ýa-da şol kadalaryň üstüni ýetirýän düzgünleriň bellenmelidigini göz önünde tutýan şertler, şertnamanyň standart şertleri hasaplanýar. Eger şertleri taraplar jikme-jik kesgitläň bolsa, onda munuň özi şertnamanyň standart şertleri diýlip hasap edilmeýär».

² TRK-nyň 87-nji maddasynyň 2-nji böleginde «esasy däl» diýen jümle däl-de «ýönetmeje» diýen söz ulanylýar.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 87-nji madda.

leşikleriň hem edil hakyky däl geleşikler ýaly taraplaryň gazanmaga ymtylan hukuk netijelerini döretmeýändikleri bilen düşündirilýär. Ýöne, bu düşüňjeler bir-meňzeş däldirler. Sebäbi baglaşylmadyk geleşikleri ýerine ýetirmek boýunça şahslara ulanylýan çäreler, olaryň şol hereketleri (geleşik baglaşmazlygy) zerarly ýüze çykan töwekgelçilikleri olaryň arasynda paýlamakdan ybaratdyr, ýagny geleşik baglaşmazlygyň netijesinde ýüze çykýan we özüne täsir edýän töwekgelçiligi (zyýany) her bir şahsyň özi çekýär.

Geleşikleri hakyky däl diýip bilmek raýat hukuk instituty bilen jedelli (dawaly) we biderek geleşikler diýen düşüňjeler ýakyn arabaglanyşykda durýarlar. Geleşikler, esasan, iki ýagdaýda hakyky däl diýlip bilinýärler:

- kanunçylykda bellenen esaslara laýyklykda hakykylygy babatda dawalaşylan halatynda (jedelli (dawaly) geleşikler);
- şeýle ykrar edilmegi bolmadyk ýagdaýynda-da (biderek geleşikler), eger-de kanun bellibir şertleriň barlygynda (ýa-da ýoklugynda) geleşigi biderek diýip bilýän bolsa, onda kazyýetiň (degişli döwlet edarasynyň) wezipesi diňe şol geleşik (geleşige gatnaşyjylar) babatda kanunda bellenen hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyny üpjün etmekden ybaratdyr.

Jedelli (dawaly) geleşikler baglaşylan pursadyndan taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny döredýärler (ýagny hakyky geleşik bolup durýarlar), ýöne olaryň hakykylygyna şübhe dörände diňe olaryň hakykylygy barada jedelleşilmeginiň (dawalaşylmagynyň) netijesinde olar hakyky däl diýlip bilinýär. Hereket edýän kanunçylykda: «eger-de geleşik dawa döredýän bolsa, dawalaşylýar, onda şeýle geleşik özüniň baglaşylan pursadyndan başlap hakyky dälidir. Şertnama gatnaşýan beýleki tarap barasynda dawalaşýar» diýlip bellenýär. Emma jedelli (dawaly) geleşikleriň tersine, biderek geleşikleriň hakyky däl diýlip bilinmegi üçin olar babatda jedelleşmegiň (dawalaşmagyň) ýa-da başga bir şertiň ýüze çykmagy hökman dälidir, olar baglaşylan pursadyndan başlap hakyky däl diýlip bilinýärler. Ýöne beýle diýildiği, biderek geleşikler babatda jedel ýüze çykan halatynda gyzyklanýan şahslaryň bu mesele boýunça kazyýete ýüz tutmak hukugynyň inkär edilýändigini aňlatmaýar. Eger-de kazyýet geleşik hakyky däl diýip bilmäge esas yok diýip kesgitlese, onda geleşik hakyky geleşigiň hukuk güýjüne eýe bolar.

TRK-da bellenen kadalaryň manysyndan ugur alnanda, jedelli (dawaly) geleşikler babatda hereket edýän kanunçylykda jedelleşmegiň (dawalaşmagyň) aýratyn tertibiniň bellenişmeýändigini görmek bolýar. Şoňa görä, TRK-da bellenen kadalardan ugur almak bilen, şeýle geleşik babatda närazylygyň we ony bes etmek niýeti hem-de onuň sebäpleri hakynda geleşigiň bir tarapyň beýleki tarapa şikaýatnama ýa-da arza bermegi ýeterlik diýip hasap etmek bolar. Ýöne jedelli (dawaly) geleşikler babatda jedelleşmek (dawalaşmak) we şonuň netijesinde şeýle

geleşikleriň hakyky däl diýlip bilinmegine bolan hukuklaryň wajyp ähmiýetiniň bardygy sebäpli kanunçykaryjy şol hukuklary amala aşyrmak üçin bellibir möhletleri belleýär¹.

TRK-a laýyklykda, jedelli (dawaly) geleşikleriň şu görnüşleri bardyr: ýalan geleşikler; galp geleşikler; pikiri bulaşdyrmagyň täsiri bilen (ýalňyşdyrmak arkaly) baglaşylan geleşikler; aldaw arkaly baglaşylan geleşikler; zorluk etmegiň ýa-da zorluk haýbatyny atmagyň täsiri bilen baglaşylan geleşikler.

Raýat hukugynyň ylmynda, biderek geleşikler diýlende, esasan, şular göz önünde tutulýar: çynlakaý maksatsyz geleşikler; erk-islegi biderek geleşikler.

Käbir ýagdaýlarda geleşik baglaşmaga erk-islegiň bildirilmegi oýlanyşykly we çynlakaý maksatly hereketler däl-de, degişme häsiýetli bolup bilýärler. TRK-da şeýle çynlakaý maksatsyz (degişme) görnüşde we şeýle maksadyň ýokdugy bilinmez öýdülip amala aşyrylan erk-islegiň hakyky dældigini belleýär. Sebäbi şeýle görnüşde beýan edilen maksada ýetmek islegiň we mümkinçiligiň ýoklugy aç-açan bolup, erk-islegiň dürli ýagdaýlaryň täsiri astynda bildirilmeginden (degişme, başga biriniň ünsüni özüne çekmek isleginiň bolmagy we ş.m.) ugur alynýar. Raýat hukugynyň ylmynda, geleşigi çynlakaý maksatsyz geleşik diýip hasaplamak üçin, hususan-da erk-islegiň bildirilmeginiň çynlakaý dældiginiň duýulmagyndan (emosional, intiutiw syzylmagyndan) ugur alynmalydygy takyklanýar. Eger-de özi babatda erk-isleg bildirilen şahs erk-isleg bildirýäne ynanyp, onuň çynlakaý maksadynyň ýoklugyny bilmedik halatynda ýa-da bilip bilmejek bolsa we şol zerarly zyýan çeken bolsa, onda ol erk-isleg bildiren şahsdan özüne ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaklygy talap etmäge haklydyr.

Erk-islegiň bildirilmegi, şahsyň hakyky islegine laýyk gelmelidir we erk-islegiň emele gelen şertleriniň hukuk ähmiýeti bardyr. Geleşigiň hakykylygy üçin islegiň döremegi we erk-isleg bildirilmegi hem-de olaryň bütewilikde bolmagy wajypdyr. Şoňa görä-de islegiň kemçiligi bilen bildirilýän erk-islegi şu iki görnüşe bölmek bolar: baglaşylmagyna içki islegiň bolmazlygynda amala aşyrylan geleşikler; içki islegiň nädogry emele gelmeginiň netijesinde baglaşylan geleşikler.

Öz hereketleriniň manysyna düşünmäge ukyby bolmadyk we olara erk edip bilmeýän, ýagny kämillik ukyby ýok şahs tarapyndan baglaşylan geleşik, içki islegiň bolmazlygynda amala aşyrylan geleşik hasap edilýär. Geleşigi ony baglaşan şahsyň öz hereketleriniň manysyna düşünmäge ukybynyň ýoklugy we olara erk edip bilmezligi (kämilik ukybynyň ýoklugy) sebäpli hakyky däl diýip ykrar etmek üçin geleşigiň amala aşyrylan pursadynyň hukuk ähmiýeti bardyr.

TRK-a laýyklykda, kämillik ukyby ýok şahsyň erk-islegi biderekdir, şeýle hem şahsyň huş ýiten ýa-da wagtlaýyn ruhy taýdan näsaglan mahalynda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 104, 109, 144-nji maddalar.

erk-islegiň amala aşyrylmagy biderekdir. Şonuň ýaly-da dälilik keseli bolan şahs kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilmedik halatynda hem onuň erk-islegi biderekdir¹.

§ 5. Mazmuny bulaşyk geleşikler

Bellenip geçilişi ýaly, geleşigiň mazmuny ony emele getirýän şertleriň jemin-den ybaratdyr. TRK-da bellenişi ýaly, raýat hukuklary we borçlary «kanunda göz önünde tutulan şertnamalardan we beýleki geleşiklerden, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalardan we beýleki geleşiklerden²» ýüze çykýarlar. Bu hukuk kadasyndan ugur alyp, geleşikleriň öz mazmuny boýunça kanunçylykda bellenen dispozitiw kadalardan tapawutlanyp ýa-da olar raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlaryna, hukuk tertibiniň hem-de ahlaklylygyň esaslaryna laýyk gelseler, kanunda olary baglaşmagyň tertibi, görnüşi hem usuly düýbünden göz önünde tutulman hem biler diýen netijä gelmek bolýar.

Bu ýerde hukuk tertibi diýlende, hukugyň ähli gatnaşyjy şahslary (subýektleri) tarapyndan hukuk kadalarynda kesgitlenen düzgünleriň doly we gyşarnyksyz berjaý edilmeginiň netijesinde emele gelýän, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň anyk ýagdaýyna düşünilýär. Hukuk tertibi diňe hukuk kadalarynyň berjaý edilmeginiň netijesinde emele gelýär we hökmany ýagdaýda döwlet tarapyndan üpjün edilýär. Hukuk tertibiniň döredilmegi we hereket etmegi üçin döwlet tarapyndan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň mehanizminiň ähli düzümleri ulanylýar. Döwlet hem kanunçylygyň we hukuk tertibiniň berjaý edilmegini üpjün etmek maksady bilen, ýokarda görkezilen talaplaryň ählisini durmuşa geçirýär. Hukuk tertibi – bu jemgyýetçilik gatnaşyklaryna ähli gatnaşyjylaryň hukuga laýyk özlərini alyp barylarynyň tutuş toplumydyr³.

Hukuk tertibini islendik ýetmezçilikli (erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi, subýekt düzümi, mazmuny, görnüşi ýetmezçilikli) geleşikler bozýarlar. Şonuň ýaly-da taraplaryň biri ýa-da ählisi üçin şertnamany hökmany ýagdaýda baglaşmak borjy kanundan ýa-da taraplaryň öz üstüne alan borçnamalaryndan gelip çykýan halatlarynda şertnamany baglaşmakdan boýun gaçyrmak, geleşikden gelip çykýan borçnamanyň berjaý edilmezligi ýa-da degişli derejede berjaý edilmezligi we ş.m. hem hukuk tertibiniň bozulmagy bolup durýar.

Şoňa görä-de, hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň esaslaryna garşy gelýän maksatly hakyky däl geleşik, özüniň hukuk tebigaty boýunça hukuk bozma bolup dur-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 83-nji madda.

² Şol ýerde. 8-nji maddanyň «a» bendi.

³ Nurýýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 485-nji sah.

ýar. Hakyky däl geleşikleriň şu görnüşi we ony amala aşyrmagyň jogapkärçilik netijeleri kesgitlenilende bu ýagdaýda hususy hukuk we jemgyýetçilik hukuk kadalarynyň biri-biriniň içinden eriş-argaç bolup geçýändigini görmek bolýar. Elbetde bu ýagdaýyň şeýle bolmagy hem öz-özünden düşnükli zatdyr. Sebäbi raýat kanunçylygy hususy bähbitler bilen bir hatarda, jemgyýetçilik bähbitlerine-de go-raýan hukuk kadalaryny özünde jemlemän bilmeýär, şonuň ýaly-da hususy hukuk geleşikleri bilenem ýurtda berkarar edilen jemgyýetçilik tertibini we jemgyýetçilik ahlaklylygynyň esaslaryny bozmaklyga ýol berilmeýär.

Şonuň bilen birlikde-de, hukuk tertibini bozýan her bir hereket, geleşikleriň şu bölümçede seljerilýän ýetmezçiliginiň bardygy zerarly hakyky däl geleşik diýlip bilinmez. Şeýle görnüşdäki ýetmezçilikli geleşiklere diňe raýat hukugynyň sub-ýektleriniň has wajyp we düýpli hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine kast edýän (zyýan ýetirýän ýa-da zyýan ýetirmäge ymtylýan) geleşikler degişlidir.

Hakyky däl geleşikleriň şeýle görnüşlerini kesgitlemekde mümkin bolan ala-matlaryň biri şonuň ýaly geleşigiň amala aşyrylandygy üçin jenaýat hukuk ýa-da dolandyryş hukuk jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy bolup biler¹.

Geleşikler bilen ahlaklylygyň esaslarynyň bozulmagy barada aýdylanda, mä-lim bolşy ýaly, ahlak (moral) kadalary jemgyýetçilik gatnaşyklarynda adamyň özüni alyp barmagyny kadalaşdyrmagyň jemgyýetçilik tarapyndan döredilen we ykrar edilen kadalaryny, adamlaryň ýagşylyk-ýamanlyk, zulum hem rehimdarlyk, halal-haram, adalat, mertebe, ar-namys we ş.m. baradaky garaýyşlarynyň jemin-den emele gelen, şonuň ýaly-da adamlaryň we olaryň birleşmeleriniň hereketlerine baha bermek üçin umumy ykrar edilen ölçegler hökmünde hyzmat edýän hem-de jemgyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolan ahlak ýörelgelerini aňladýar².

Sosial (durmuş) kadalaryň beýleki görnüşlerine garanyňda, ahlak kadalary öz-leriniň görnüşleri, maksady we mazmuny boýunça hukuk kadalaryna has ýakyndyr.

Ýöne birnäçe wajyp ölçegler boýunça meňzeş gelýändiklerine garamazdan, ahlak we hukuk biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Olaryň arasyndaky tapawut-lyklar hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar: ahlak kadalaryny döwlet hä-kimiýeti döretmeýär; ahlak kadalary ýazmaça görnüşde berkidilmeýär-de, olar dil-den-dile geçýär; ahlak kadalarynyň berjaý edilmegi döwletiň mejbur ediji güýji bilen üpjün edilmeýär, olar adamlaryň içki ynam-ygtykatlaryna, jemgyýetçilik pi-kirine eýerip berjaý edilýärler; ahlak kadalarynyň ýerine ýetirilmegi köpçülikleýin aň ýetirişiň abraýyna esaslanýar we olaryň ýerine ýetirilmezligi üçin günäkär adam diňe jemgyýetçilik ýazgarylşyna sezewar bolýar; ahlak hukukdan öň döräpdir we

¹ Mysal üçin, neşe serişdeleri, ýarag bilen bagly bikanun geleşikler, şeýle hem jelepçilik, arak-horluk, neşekeşlik bilen meşgullanmak üçin mesgenleri döretmek bilen bagly geleşikler we ş.m.

² *Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A.* Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 193-nji sah.

onuň döremegi haýsydyr bir şahsyň içki erkine bagly bolman öz-özünden amala aşypdyr; umumy ykrar edilen manysynda hukuk bolsa ilkinji döwletleriň döremegi bilen bir wagtda emele gelip başlapdyr we onuň üýtgemegi köplenç ýagdaýda kanunçykaryjylaryň erk-islegine bagly bolup durýar.

Ahlak kadalaryny berjaý etmek şol kadalarda umumylaşdyrylan görnüşde beýan edilen ol ýa-da beýleki jemgyýetçilik bähbitlerine laýyk gelýär. Şu nukdaýnazardan hem diňe bir hakykat ýüzünde amala aşyrylan hereketlere däl-de, eýsem olaryň delillerine, niýetlerine, maksatlaryna hem-de serişdelerine-de baha berilýär. Elbetde ahlak kadalarynyň ählisini kadalaşdyryjy hukuk namalarda sanap çykmak mümkin däl, şonuň üçinem kanunçykaryjy hakyky däl geleşikleriň şu görnüşdäki ýetmezçiligi barada hukuk kadalaryny berkidende, olaryň mazmunynda umumylaşdyrylan görnüşde «ahlaklylygyň esaslary» diýen düşünjani ulanýar. Şol sebäpli-de mazmuny bulaşyk geleşikleri hakyky däl diýip bilmegiň şerti hökmünde çykyş edýän ahlaklylygyň esaslarynyň bozulmagy diýen düşünjäniň astynda, beýleki şahslaryň we jemgyýetiň bähbitlerine düýpli zeel ýetirýän ahlaksyz hereketlere düşünmeli diýip çak etmek bolar.

Şeýlelikde, mazmuny bulaşyk geleşikler döwletde hereket edýän jemgyýetçilik tertibini bozýarlar. Şeýle geleşikler bilen hut jemgyýetçilik bähbitleriniň bozulýandygy sebäpli-de hakyky däl geleşikleriň bu görnüşini jemgyýetçilik howply (ýa-da antisosial) geleşikler diýip atlandyrmaga mümkinçilik berýär.

§ 6. Subýekt düzümi bulaşyk geleşikler

Geleşik erk-islegli hukuk hereketidir, şol sebäpli-de onuň hakykylygynyň esasy şertleriniň biri, taraplaryň hukuk subýektliliginiň kanunda bellenen ýeterlik we zerur derejesiniň barlygy bolup durýar. Fiziki şahslaryň ählisi umumy hukuk ukybyna eýe bolmak bilen kanuna garşy gelmeýän islendik hereketleri (geleşikleri) amala aşyryp bilýärler¹. Ýöne fiziki şahslaryň geleşikleri baglaşmak mümkinçiligi olaryň kämillik ukybynyň derejesi bilen çäklendirilip bilinýär.

Ýuridik şahslar bolsa kanunçylykda bellenen tertipde döredilen (döwlet belligine alnan) pursatlaryndan başlap hukuk ukybyna we kämillik ukybyna bir wagtyň özünde eýe bolýarlar. Ýöne olaryň käbirleri (mysal üçin, täjirçilik guramalar) umumy hukuk (kämillik) ukybyna eýe bolup, islendik geleşikleri baglaşyp bilýärler, beýlekileri bolsa (mysal üçin, jemgyýetçilik birleşmeleri) ýörite hukuk (kämillik) ukybyna eýe bolup, diňe olaryň öz tertipnamalarynda (ustawlarynda) bellenen maksatlary amala aşyrmak üçin geleşik baglaşmaga haklydyrlar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 20-nji maddanyň 1-nji bölegi.

Käbir ýagdaýlarda bolsa doly kämillik ukyply şahslaryň geleşiklere gatnaşmak mümkinçiligi olarda işjeňligiň ol ýa-da beýleki bir görnüşi bilen meşgullanmaga, emläkleriň ol ýa-da beýleki görnüşlerini edinmäge (mysal üçin, aw ýaragyny edinmek üçin birnäçe şertleriň (awçylar we balykçylar jemgyýetine agza bolmak, aw ýaragyny edinmäge, saklamaga hem ulanmaga rugsatnamaly bolmak, ýerli içeri işler edarasynda aw ýaragyny bellige aldyrmak we ş.m.) bolmagy zerur) kanunda bellenen ygtyýarnamanyň (lisenziýanyň) barlygyna bagly bolup biler¹.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylar hökmünde fiziki şahslaryň raýat hukuk subýektliligi, olaryň hukuk we kämillik ukyby bilen kesgitlenýär. Fiziki şahsyň doly kämillik ukybynyň barlygy diýen düşünje onuň kanuna garşy gelmeýän islendik geleşigi amala aşyrmaga we islendik borçnamalara gatnaşmaga bolan mümkinçiliginiň (hukugynyň) bardygyny aňladýar. Gatnaşyjy fiziki şahslaryň kämillik ukybynyň geleşigiň hakykylygynyň şertidigi baradaky kadalar Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 88–92-nji maddalarynda giňişleýin beýan edilen.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs kanuny wekiliň hökmany razyçylygy bolmazdan şertnama baglaşsa, şertnamanyň hakykylygy onuň wekiliniň soňra muny makullaýşyna baglydyr. Ýöne kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň peýda görýän halatlary muňa girmeýär. Eger-de kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs doly kämillik ukyply bolup ýetişse, onda özüniň bildirýän erk-isleginiň hakykylygy hakyndaky meseläni onuň özi çözüär². Şonuň ýaly-da TRK-da bellenilişi ýaly, kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşik (şertnama) makullanylýança, beýleki tarapyň geleşikden ýüz döndermäge hukugy bar. Eger-de geleşigiň beýleki tarapy geleşik baglaşan fiziki şahsyň kämillik ýaşyna ýetmändigini bilen bolsa, onda ol muňa wekiliň razyçylygy bar diýip tassyklaýar we diňe özüni ýaşy babatda kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs ýalňyşdyran halatynda geleşikden ýüz dönderýändigini aýdyp biler³.

TRK-dan gelip çykyşyna görä, diňe bir ene-atanyň (kanuny wekiliň) ýa-da howandaryň geleşik baglaşmaga razyçylygynyň bolmazlygy, kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegine getirmeýär. Ene-atanyň (kanuny wekilleriniň) talaby boýunça, geleşigiň hakyky dældigi kazyýet tarapyndan kesgitlenýänçä, kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşik hukuk güýjüni saklaýar we taraplar ony ýerine ýetirmäge borçludyr. Şeýle ýagdaýda-da kanuny wekilleriniň (ene-atalaryň, perzentlige

¹ «Işiň aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. A., 25.06.2008 ý. 20-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 88-nji madda.

³ Şol ýerde. 89-njy madda.

alanlaryň) we (ýa-da) howandarlaryň şeýle geleşigiň baglaşylmagyna razylygynyň barlygynyň prezumpsiýasyndan ugur alynýar. Emma şol bir wagtda-da, geleşik baglaşan kämillik ýaşyna ýetmedigiň kanuny wekillerinde we (ýa-da) howandarlarynda bu geleşik barada kazyýet tertibinde jedel gozgamak hukugy saklanyp galýar. Şeýle manydaky jedellere garalanda, özlerniň razylygy alynman baglaşylan geleşigi hakyky däl diýip bilmek barada talap bildirip, kanuny wekiller we (ýa-da) howandarlar özlerniň howandarlyk edýän şahslarynyň bähbidini gorap hereket etmelidirler.

Şoňa görä-de, geleşigiň kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsa peýda getirjekdigi aç-açan bolsa, hat-da geleşigiň hakyky däl diýip bilinmegini kämillik ýaşyna ýetmedigiň kanuny wekili ýa-da howandarlary talap edýän bolsalar-da, kazyýet bu geleşigi hakyky däl diýip bilmek barada talaby kanagatlandyrmakdan ýüz dönderip bilýär. Şunuň ýaly netije kanunyň öz mazmunyndan hem gelip çykýar. Sebäbi, TRK-da kazyýet tarapyndan kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmeginiň hökmanydygy barada däl-de, eýsem hakyky däl diýlip bilinmeginiň mümkindigi barada bellenilýär.

Kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň onuň kanuny wekili ýa-da howandary tarapyndan makullanmagy – geleşik baglaşylandan soňra görkezilen şahslaryň şol geleşigiň baglaşylmagyna razylyk bermeklerinden ybaratdyr. TRK-a olaryň geleşigi tassyklamaklaryna (makullamaklaryna) yzyna täsir ediji güýji berýär. Başgaça aýdylanda, baglaşylan geleşik tassyklanylandan (makullanylandan) soňra däl-de, eýsem baglaşylan pursadyndan hakyky diýlip ykrar edilýär. Şonuň bilen birlikde-de, TRK-da kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs tarapyndan baglaşylan geleşik (şertnama) makullanylýança, beýleki tarapyň geleşikden ýüz döndermäge bolan hukugy hem göz önünde tutulýar. Bu hukuk kadasy geleşigiň beýleki tarapyň geleşik baglaşylandan soňra geleşik boýunça garşydaş tarapyň kämillik ýaşyna ýetmedikdigini bilip, geleşikden ýüz döndermäge hukugynyň bardygyny aňladýar. Geleşigiň beýleki tarapyna bu hukugyň berilmegi kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň kanuny bähbitleriniň goralmagyny üpjün etmek bilen bir hatarda, ikinji tarapyň gatnaşmagynda ýüze çykyp biläýjek jedelleriň hem aradan aýrylmagyna getirýär.

Tejribede geleşigiň beýleki tarapyň kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs bilen bilkastdan geleşik baglaşýan ýagdaýlary hem ýüze çykyp bilýär. Aglaba köp ýagdaýda, şeýle geleşikler kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň raýat dolanyşygyna doly derejede gatnaşmaga taýýar dældiginden, öz hereketlerine doly akyl ýetirip we erk edip bilmeýänliginden peýdalanylyp, şol geleşigiň esasynda bikanun peýda gazanmaklyga gönükdirilýärler. Şeýle ýagdaýda, eger-de geleşikden kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs peýda gazanýan bolsa, geleşik hakyky diýlip

bilinýär, eger-de zyýan çekýän bolsa geleşik kämillik ýaşyna ýetmedigiň kanuny wekiliniň ýa-da howandarynyň talabynyň esasynda kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip bilinýär.

Hereket edýän raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de şertnamada göz önünde tutulan hereketleri ýerine ýetirmek üçin kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs, kanuny wekiliň özüne beren ýa-da onuň razyçylygy bilen şol maksatlar üçin ýa-da erkin ygtyýar etmek üçin üçünji şahslaryň özüne beren serişdelerine ygtyýar eden bolsa, onda kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň kanuny wekiliň razyçylygyny alman baglaşan şertnamasy hakyky diýlip hasap edilýär¹. Eger-de kanuny wekil kärhana garaşsyz ýolbaşçylyk etmek ýa-da zähmet gatnaşyklaryna garaşsyz girmek hukugyny kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsa berýän bolsa, onda bu ugurlar üçin adaty bolan gatnaşyklarda ol doly kämillik ukyply şahs bolýar. Bu kadalar kärhana döredilende, ony ýatyrnak we zähmet gatnaşyklaryna başlamak ýa-da ony tamamlamak babatda hem ulanylýar. Kärhana ýolbaşçylyk etmek rugsatnamasy kanuny wekiliň hossarlyk we howandarlyk edaralary bilen ylalaşylan razyçylygyny talap edýär².

TRK-a laýyklykda, kanuny wekiliň zerur razyçylygy bolmazdan, kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň birtaraplaýyn baglaşan geleşigi hakyky däl. Şonuň ýaly geleşik, eger-de kanuny wekiliň razyçylygy bar bolup, emma kämillik ýaşyna ýetmedik fiziki şahs muny tassyklaýan ýazmaça resminamany getirip bermedik bolsa, şol sebäpli-de geleşik baglaşylyan tarap şol geleşikden haýal etmän ýüz dönderen bolsa-da, hakyky däl. Eger-de kanuny wekiliň geleşik baglaşmak baradaky razyçylygy beýleki tarapa mälim edilen bolsa, onda şeýle geleşikden ýüz dönderilmegine ýol berilmeýär³.

Kanunyň esasynda, eger-de fiziki şahsyň kämillik ukybyny çäklendirmek üçin esas bolan ýagdaýlaryň, ýagny onuň spirtli içgileri ýa-da neşe serişdelerini kast bilen içmegi-çekmegi zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salyp gelýändig, geleşik baglaşylan wagtynda hem beýleki tarapa görnetin mälim bolandygy anyklansa, fiziki şahsyň kämillik ukyby çäklendirilmezden oň baglaşan geleşiginiň hakyky bolmagy üçin onuň howandarynyň rugsady talap edilýär. Mysal üçin, raýat Näbelliýew neşe serişdelerini yzygiderli ulanmak zerarly neşekeşlik keselinden ejir çekýän döwründe, azarlaýan (abstinensiýa sindromy) wagtynda ujypsyz baha, özi bilen aýalynyň bilelikdäki umumy eýeçiligine degişli bolan ulagyny satypdyr. Aýalyny bolsa, ulagy düýpli bejerişe goýandygyny aýdyp aldapdyr. Şol geleşikden bir aýdan soň kazyýetiň çözgüdi bilen raýat Näbelliýewiň kämillik

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 90-njy maddanyň 1-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 90-njy maddanyň 2-3-nji bölegi.

³ Şol ýerde. 91-nji madda.

ukyby çäklendirilipdir. Ýanýoldaşy tarapyndan öz ulaglarynyň satylandygyny bilip, onuň aýaly kazyýete ulagy satyn almak-satmak hakynda şertnamany hakyky däl diýip bilmek barada hak isleg arzasy bilen ýüz tutupdyr. Raýat Näbelliýewa öz talabyny geleşigiň ýanýoldaşy Näbelliýewiň kämillik ukybynyň çäklendirilmegini talap edýän ýagdaýlarda bolan halatynda baglaşylandygy bilen delillendiripdir. Kazyýet raýat işiniň maglumatlarynda raýat Näbelliýewiň kämillik ukybyny çäklendirmäge esas bolan ýagdaýlaryň geleşik baglaşylan pursadynda-da, ondan öň hem bolandygyny tassyklaýan şübhesiz subutnamalar ýeterlik bolan halatynda, şolardan ugur alyp, iş boýunça hak ilseg arzasyny kanagatlandyrmak barada çözüň kabul edip bilýär.

Fiziki şahslaryň hususy telekeçilik işini amala aşyrmagyň dowamynda geleşik baglaşanlaryndaky geleşige ukyplylygy bolsa, bellibir derejede ýuridik şahslaryň umumy we ýörite hukuk ukyplylygyna çalym edýär. Fiziki şahslaryň telekeçilik işiniň aýratynlyklary barada şu okuw kitabyň V babynyň 4-nji bölümçesinde durlup geçilýär.

Ýuridik şahslaryň hukuk ukyplylygy bilen baglylykda geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegi, raýat dolanyşygynyň görkezilen subýektleriniň hukuk ukybynyň çäkleri bilen gönüden-göni kesgitlenýär. Ýuridik şahslaryň hukuk ukyby bolsa, fiziki şahslaryň hukuk we kämillik ukybyndan tapawutlylykda, şu görnüşlere bölünýärler: ýuridik şahslaryň umumy hukuk ukyby; ýuridik şahslaryň ýörite hukuk ukyby.

Kanunalaýyklykda, ýuridik şahsyň hukuk ukyby onuň döwlet belligine alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar we onuň ýatyrylmagyny bellige almagyň tamamlanýan pursadyndan ýatyrylýar¹.

Kanunda berkidilen şu hukuk kadasyndan, telekeçi ýuridik şahslar üçin olaryň meşgullanjak işiniň görnüşiniň, maksatlarynyň we predmetiniň dörediş resminamalarynda berkidilmeginiň hökman dældigi hakynda netije gelip çykýar. Şoňa görä-de ýuridik şahslaryň umumy hukuk ukyby hem ýörite hukuk ukybyna öwrülmeýär. Telekeçi ýuridik şahslar, raýat haryt dolanyşygynyň esasy gatnaşyjylary hökmünde, işleriň kanunda gadagan edilmedik islendik görnüşleri bilen meşgullanmak üçin, zerur bolan raýat hukuklaryny edinip we raýat borçlaryny berjaý edip bilýärler. Diňe olaryň aýry-aýry görnüşlerine ýa-da olaryň aglaba köpüsine işleriň aýry-aýry görnüşleri bilen meşgullanmak üçin bellenen tertipde berilýän ygtyýarnamalaryň esasynda döreýän ýörite hukuk ukyplylygyň bolmagy zerur. Kanunalaýyklykda, ýuridik şahslar işiň sanawy kanun arkaly kesgitlenilýän käbir görnüşlerini diňe ýörite ygtyýarnama (lisenziýa) esasynda amala aşyrmaga haklydyr. Ýuridik şahsyň şonuň ýaly işi amala aşyrmak hukugy ygtyýarnamanyň alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 49-njy maddanyň 2-nji bölegi.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ygtyýarnama – bu, telekeçilik işiniň ygtyýarlandyrylan görnüşini amala aşyrmak hem-de ygtyýarnama talaplaryny we şertlerini hökmany berjaý edip, ygtyýarlandyryjy edara tarapyndan ygtyýarnamalar berilýän hünärmen hyzmatlaryny bitirmek çygyrndaky işi amala aşyrmaga bolan rugsatdyr¹.

Görkezilenlerden ugur almak bilen, ýuridik şahslaryň hukuk ukybynyň çägin-den çykýan geleşikleriň iki sany görnüşiniň bardygyny bellemek bolar:

- ýuridik şahsyň dörediş resminamalary bilen kesgitlenen ýörite hukuk ukybynyň çägin-den çykamak bilen baglanyşykly, onuň tertipnamasyny bozýan geleşikler;
- kanuny işleriň bellibir görnüşleri bilen meşgullanmak baradaky talaplaryny bozmak bilen baglanyşykly, ygtyýarnamasyz geleşikler.

Şeýle geleşikler diňe geleşigiň beýleki tarapy, olaryň ýuridik şahsyň ýörite hukuk ukybynyň çägin-den çykýanlygyny öňünden bilýän ýa-da bilmek mümkinçiligi bolan ýagdaýlarynda kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip bilinýärler.

Ýuridik şahsyň ygtyýarnamasy ýok diýlip hasap edilýär, eger-de:

- ygtyýarnama alynmadyk bolsa;
- ygtyýarnama ony beren edara tarapyndan yzyna alnan bolsa;
- ygtyýarnamanyň hereket edýän möhleti tamamlanan bolsa;
- ygtyýarnamanyň esasynda berlen hukuklaryň çägin-den çykylan bolsa.

Işjeňligiň aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlandyrmagyň tertibiniň bozulmagy bilen baglylykda geleşikleriň hakyky däl diýlip bilinmeginiň ýagdaýlary umumy hukuk ukyply ýuridik şahslara-da, ýörite hukuk ukyply ýuridik şahslara-da degişlidir. Geleşikleriň bu görnüşi jedelli (dawaly) geleşikler bolup durýar. Ýörite hukuk ukyply ýuridik şahslar tarapyndan dörediş resminamasyndan çykamak bilen baglaşylan geleşikler bolsa biderek geleşikdir. Mysal üçin, eger-de jemgyýetçilik guramasy telekeçilik işi bilen meşgullanmak arkaly peýda gazanmak maksady bilen söwda geleşigini baglaşsa.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, wekiliň ygtyýarlyklaryň çägin-den çykylmagy bilen baglylykda, geleşigiň hakyky bolmazlygynyň hem aýratyn kadalary bar. Ygtyýarlyklaryň bolmagy – bu wekilligiň hökmany şerti bolmak bilen, ol fiziki ýa-da ýuridik şahsyň (wekillik edilýäniň) adyndan başga bir fiziki ýa-da ýuridik şahsyň (wekiliň) çykyş etmeginden ybaratdyr. Türkmenistanyň kanunçylygynda, geleşigiň wekiliň üsti bilen hem baglaşylyp bilinýändigini bellenilýär. Wekillik baradaky ygtyýarlyklar kanundan gelip çykýar ýa-da ynanç haty esasynda ýüze çykýar². Ýöne TRK-da berkidilen bu hukuk kadasyna has giň ma-

¹ «Işin aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 25.06.2008 ý. 1-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 128-nji maddanyň 1-nji bölegi.

nyda düşünilende, raýat hukugynyň umumy başlangyçlaryna laýyklykda, wekiliň ygtyýarlyklarynyň döremeginiň esaslarynyň şu görnüşleriniň bardygyny bellemek bolar: ynanç haty; şertnama; ýuridik şahsyň dörediş resminamalary; kanun; ygtyýarly döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň namasy (dolandyryş namasy). Wekiliň wekillik edilýäniň adyndan geleşik baglaşmaga ygtyýarlyklary agzalan resminamalarda kesgitlenýär.

Kanunalaýyklykda, wekiliň öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde we özüniň wekilçilik edýän şahsynyň adyndan baglaşýan geleşigi boýunça, hukuklar we borçlar diňe wekilçilik edilýän şahsda ýüze çykýar. Eger-de geleşik başga şahsyň adyndan baglaşylan bolsa hem-de wekilçilik edýän şahsyň döreden ýagdaýlary beýleki tarapyň şonuň ýaly ygtyýarlyklaryň bardygyny ak ýüregi bilen çak etmegine getiren bolsa, onda wekilçilik baradaky hukugyň bolmazlygyny geleşigiň beýleki tarapy peýdalanyň bilmeýär. Eger-de geleşik baglaşylanda wekil özüniň wekilçilik ygtyýarlyklarynyň bardygyny görkezmeýän bolsa, onda geleşik gös-göni wekilçilik edilýän şahs üçin netijeleri diňe beýleki tarapyň wekilçilik hakynda çak etmeli bolan halatynda döredýär. Bu kada beýleki tarapyň kim bilen geleşik baglaşýandygy şol tarap üçin tapawudynyň ýok halatynda-da ýöreyär.

Beýan edilenleri umumylaşdyrmak bilen, şeýle netijelere gelmek bolýar. Ygtyýarlyklaryň çäginde çykylmagy bilen baglylykda geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegi şu esaslarda amala aşyrylyp bilinýär:

- degişli ygtyýarlyklar bolmadyk ýa-da bolan ygtyýarlyklaryň çäginde çykylan ýagdaýynda bir şahs tarapyndan başga şahsyň adyndan geleşik baglaşylanda;
- kanunda ýa-da ynanç hatynda görkezilen ygtyýarlyklara laýyklykda hereket edilendigine garamazdan, wekil bilen wekillik edilýäniň arasynda baglaşylan wekilçilik hakynda şertnamany bozmak bilen ýa-da ýuridik şahsyň dörediş resminamalarynda bellenen ygtyýarlyklaryň çäginde çykmak bilen geleşik baglaşylanda.

Şeýle ýagdaýlarda, tutuş geleşik ýa-da onuň wekiliň ygtyýarlyklarynyň çäginde degişli däl, bellibir bölegi hakyky däl diýlip bilinýär. Eger-de wekil dürli kadalaşdyryjy hukuk namalarda bellenen ygtyýarlyklaryň çäginde çykan bolsa, geleşigi hakyky däl diýip bilmek üçin beýleki tarapyň (kontragentiň) bellenen çäklendirmeler barada geleşik baglaşan wagtynda bilýändiginden ýa-da bilmek mümkinçiliginiň bolandygyndan ugur alynýar.

Kanunalaýyklykda, eger-de gös-göni rugsat berilmedik bolsa, onda wekiliň wekillik edilýäniň adyndan öz-özi bilen öz adyndan üçünji şahsyň wekili hökmünde geleşik baglaşmaga haky ýokdur, ýöne geleşigiň diňe borçnamany ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly halatlary muňa girmeyär¹.

¹ Şol ýerde. 139-njy madda.

§ 7. Dawaly geleşikler

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 97–105-nji maddalarynda pikiri bulaşdyrmak täsiri bilen baglaşylan geleşikler, 106–109-njy maddalarynda aldaw arkaly baglaşylan geleşikler, 110–114-nji maddalarynda zorluk etmegiň ýa-da zorluk habatyny atmagyň täsiri bilen baglaşylan geleşikler barada ýörite kadalar kesgitlenýär.

Raýat dolanyşygynda fiziki we ýuridik şahslara öz erk-isleglerine laýyklykda hem-de öz bähbitlerinden ugur alyp raýat hukuklaryny edinmeklige we özlerine degişli raýat hukuklaryny amala aşyrmaklyga mümkinçilik berilýär. Kanunalaýyklykda, fiziki we ýuridik şahslar eger-de olaryň hereketleri kanuna garşy gelmeýän bolsa, özleriniň hukuklaryny we borçnamalaryny şertnama esasynda bellemekde hem-de şertnamada islendik şertleri kesgitlemekde erkindirler. «Şertnamanyň erkinligi» diýlip atlandyrylýan bu ýörelge tutuş şertnamalaýyn hukugyň (şol sanda geleşikler institutynyň hem) binýatlaýyn esasyňy düzýär.

Pikiri bulaşdyrmagyň täsiri bilen (ýalňyşdyrmak arkaly) baglaşylan dawaly geleşikler barada aýdylanda, pikiriň bulaşdyrylmagynyň esasynda şahslaryň aňnynda durmuşda hakykat ýüzünde bolup geçýän (bar bolan) hadysalar (ýagdaýlar) babatda nädogry garaýyşlar (düşünjeler, pikirler) emeli döredilýär. Şol emeli usulda döredilen garaýyşlaryň (düşünjeleriň, pikirleriň) täsiri bilenem fiziki şahslar özleriniň hakykatda islemeýän geleşiklerini baglaşýarlar, özi-de hemişe diýen ýaly pikiri bulaşdyrylan (ýalňyşan) tarapa zyýan ýetýär. Ýöne pikiriň bulaşdyrmagy bilkastlaýyn niýet bilen bolmadyk ýa-da üçünji şahslar tarapyndan emeli usulda döredilen halatynda geleşigiň beýleki gatnaşyjysynyň hem zyýan çekýän ýagdaýlary bolup bilýär. Şoňa görä-de raýat hukugynda eger-de erk-islegiň bildirilmegi pikiriň düýpli bulaşdyrylmagy esasynda amala aşyrylan bolsa, geleşik babatda dawalaşmak (netijede onuň hakyky däl diýlip bilinmegini gazanmak) mümkinçiligini göz önünde tutýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, şu ýagdaýlarda pikir düýpli bulaşdyrylan diýlip hasap edilýär:

- şahs özüniň razyçylyk beren geleşigini däl-de, başga geleşigi baglaşmak islän halatynda;
- şahs özüniň baglaşmak islän geleşiginiň mazmunynda ýalňyşýan bolsa;
- taraplaryň ak ýürekliлик ýörelgelerinden ugur alyp, geleşigiň esasy hökmünde gamaly bolan ýagdaýlary hakykat ýüzünde ýok bolsa.

TRK-da, raýat dolanyşygynda düýpli diýlip hasaplanylýan şahsy häsiýetlere ýa-da emläklere degişlilikde pikiriň bulaşdyrylmagy, erk-islegiň mazmuny barasyndaky pikir bulaşdyrylmasy diýlip ykrar edilýär. Pikiri bulaşdyrmagyň netijesinde baglaşylan geleşik babatda jedelleşmek (dawalaşmak) üçin esas hökmünde tarapyň (kontragentiň) şahsy häsiýetleri (ýaşy, hukuk hem kämillik ukyby, hünär

taýýarlyk derejesi, emläk ýagdaýy, telekeçilik işiniň ugry we ş.m.) ýa-da emläkleriň hususy häsiýetleri (hili, öndürilen ýeri, kärhanasy, wagty, gadymylygy we ş.m.) babatda pikir bulaşdyrmalar ykrar edilip bilinýär. Ýöne şahsyň (ilkinji kontragentiň) şahsy häsiýetleri ýa-da emlägiň hususy häsiýetleri barada pikir bulaşdyrmagyň geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegi üçin esas bolmagy babatda, TRK-da şahsyň pikir bulaşdyrylan şahsy häsiýetleriniň (emlägiň hususy häsiýetleriniň) raýat dolanyşygynda (geleşik baglaşylmagynda) düýpli (kesgitleýji ähmiýete) eýe bolmagyny şert hökmünde belleýär. Mysal üçin, potrat şertnamasy baglaşylanda potratçy hökmünde çykyş edýän şahs özüniň gurluşyk işlerini amala aşyrmak babatda tejribesiniň ýokdugyny däl-de, tersine özüniň şol ugurdan tejribesiniň uludygyny aýdýar.

Raýat kanunçylygynda hukukdaky pikir bulaşdyrmagyň hem geleşik baglaşylanda ýeke-täk we düýp esas bolan halatynda, pikiriniň düýpli bulaşdyrylmagy diýlip hasaplanýandygy belgilenilýär. Hukukdaky pikir bulaşdyrmak diýlende, şahsyň öz baglaşan geleşiginiň hukuk netijeleri hakynda nädogry garaýyşlarynyň (düşünjesiniň, pikiriniň) bolmagyna düşünilýär. Bu ýagdaý, esasan, geleşik baglaşylanda şahs özüniň beýan eden erk-isleginiň ol ýa-da beýleki aýdan zatlaryna beren manysynyň şeýle netijelere getirip biljekdigi babatda ýalňyşanda ýa-da şeýle netijeleriň ýüze çykmak mümkinçiligini öňünden görmedik (çaklamadyk) halatynda emele gelýär.

Ýöne eger-de beýleki tarap (kontragent) geleşik barada jedelleşmekçi (dawalaşmakçy) bolýan tarapyň islegine laýyklykda, geleşigi ýerine ýetirmäge razy bolsa, onda pikir bulaşdyrmagyň täsiri bilen erk-islegiň bildirilmegi barada jedelleşilip (dawalaşylyp) bilinmeýär. Mysal üçin, potrat şertnamasynda potratçynyň özüniň gurluşyk işlerini amala aşyrmakda tejribesiniň ýokdugyny sargytçydan gizländigine garamazdan, sargytçy onuň bilen potrat şertnamasyny baglaşmaga razy bolsa. Şonuň ýaly-da, TRK-da geleşik baglaşylanda hasaplamalarda ýa-da erk-islegiň ýazmaça görnüşde bildirilmeginde ýol berlen ownuk ýalňyşlyklar babatda jedelleşmäge (dawalaşmaga) däl-de, olary düzetmäge hukuk berilýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de jedelleşmek (dawalaşmak) üçin esasyň bardygyny mälim bolan pursadyndan başlap, jedelleşmek (dawalaşmak) bir aý möhletde amala aşyrylan bolsa, ol hakykydyr. Eger-de geleşik barada jedelleşilen (dawalaşylan) bolsa we dawalaşmak hukugy bolan şahsyň geleňsizligi sebäpli pikir bulaşdyrylan bolsa, onda ol geleşigiň hakyky dälde zerarly ýetirilen zeleti beýleki tarapa tölemäge borçludur. Eger-de beýleki tarap pikiriniň bulaşdyrylmagyny bilen bolsa ýa-da özüniň geleňsizligi zerarly bu ýagdaý oňa mälim bolmadyk bolsa, onda zeleti tölemek borjy ýüze çykmaýar.

Pikiri düýpli bulaşdyrmak arkaly baglaşylan jedelli (dawaly) geleşiklerden tapawutlylykda, aldaw arkaly baglaşylan geleşikleri hakyky däl diýip bilmegiň esasy,

geleşigiň bir tarapynyň ýa-da baglaşylýan geleşik bähbidine bolan üçünji şahsyň beýleki tarapy (kontragenti) bilkastlaýyn, aňly-düşünjeli aldawa salmagyndan ybaratdyr. Aldaw diňe bir geleşigiň özi, onuň düzüm bölekleri, bähbitliligi barada ters düşünje döretmeklige gönükdirilmän, eýsem, geleşigiň çäginde daşarda bolan, onuň delili hem maksady barada-da ýalan garaýyşlary döretmeklige gönükdirilip bilinýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, aldaw arkaly erk-isleg bildir-mäge mejbur edilen şahs, şol geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmegi talap etmäge haklydyr. Munuň özi, aldanylmasa geleşigiň baglaşylyp bilinmejekdigi aýdyň bolan mahalynda şeýle edilýär. Eger-de beýleki tarapyň (kontragentiň) öz erk-islegini bildirjek ýagdaýlar ýüze çykanda, taraplaryň biri bu barada erkini beýan etmedik bolsa, onda soňky tarap geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmegi talap edip biler. Beýleki tarapyň şol ýagdaýlaryň ygylan edilmegine diňe ak ýüregi bilen garaşan halatynda, şol ýagdaýlary ygylan etmek borjy ýüze çykýar. Şonuň ýaly-da, TRK-a laýyklykda, aldaw arkaly baglaşylan geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmek üçin, nädogry maglumatlary habar beren ýa-da dogry maglumatlary habar bermekden saklanan, günäkär tarapyň haýsydyr bir peýda görmegi ýa-da beýleki tarapa zelet ýetirmegi maksat edinendiginiň ähmiýeti ýokdur.

Şonuň bilen birlikde-de, eger-de geleşige gatnaşyjylary üçünji şahs aldan halatynda, şol geleşikden peýda görýän şahs şol aldawy bilen ýa-da bilmeli bolan halatynda geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmegi talap etmäge kanun rugsat berýär. Kanunalaýyklykda, bähbidi bar şahslara aldaw arkaly baglaşylan geleşik barada bir ýylyň dowamynda dawalaşmaga hukuk berilýär. Bu möhlet dawalaşmaga hukukly şahsyň dawalaşmak üçin esaslaryň bardygyny bilen pursadyndan hasaplanyp başlanýar.

Mejbur etmek arkaly geleşik baglaşdyrylmak, ýagny haýsydyr bir şahsyň beýleki şahs (şahslar) tarapyndan geleşik baglaşmaga fiziki zorlugy ýa-da psihi-ki zorlugy (zorluk ulanmak haýbatyny atmak) ulanyp mejbur edilmegi, şahsy öz erk-islegine garşy geleşik baglaşdyrmak maksady bilen oňa bikanun täsir edilmegi-ni aňladýar. «Öz häsiýeti boýunça şahsa täsir edip biljek we onuň hut özüne ýa-da onuň emlägine hakyky howpuň abanýandygyna ony ynandyryp biljek» zorlukly he-reketler ýa-da zorluk haýbatyny atmak, ony geleşik baglaşmaga mejbur etmeklige gönükdirilen bikanun hereketler diýlip hasaplanýar. Kanunçykaryjy zorluk etmegiň ýa-da zorluk haýbatyny atmagyň häsiýetine baha berlende, garşysyna mejbur edi-ji bikanun hereket ulanylan şahsyň ýaşyny, jynsyny, durmuş ýagdaýlaryny nazara almagyň zerurdygyny belleýär.

Geleşik baglaşylýan pursadynda şahsyň garşysyna fiziki zorlukly hereketler ulanylanda, onuň diňe bir içki erk-islegi däl-de, eýsem erk-islegini bildirmegi hem bolmaýar. Mysal üçin, fiziki şahs daňylgy ýagdaýda, onuň elinden tutulyp güýç

bilen şertnama gol çekmäge mejbur edilende. Şahsyň garşysyna psihiki zorlukly hereketler ulanylanda, onuň özi, emlägi ýa-da ýakyn garyndaşlary babatda haýbat atmak arkaly, onuň erk-islegini we erk-islegini bildirmegi tabyn edip, ol geleşik baglaşmaga mejbur edilýär. Şeýle geleşiklerde, geleşik baglaşmaga psihiki taýdan mejbur edilýäniň içki erk-islegi bolman, diňe onuň erk-islegini daşky bildirmegi bolýar. Haýbat atmak kanuny serişdeleri ulanmak haýbatyndan hem-de bikanun serişdeleri ulanmak haýbatyndan ybarat bolup biler. Mysal üçin, döwlet edarasynyň wezipeli şahsy eger-de şahs babatda öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde kanunda bellenen serişdeleri ulanmak arkaly onuň üçin amatsyz ýagdaýlary döretmek (Mysal üçin, jerime salmak, ygtyýarnamasyny almak we ş.m.) barada haýbat atmak bilen ony geleşik baglaşmaga mejbur etse, bu kanuny serişdeleri ulanmak haýbatyny atmak bolup durýar.

Kanunalaýyklykda zorluk etmegiň ýa-da zorluk haýbatyny atmagyň täsiri bilen baglaşylan geleşik barada edilen zorlugyň ýa-da zorluk haýbatyny atmagyň tamamlanan pursadyndan beýläk bir ýylyň dowamynda jedelleşilip (dawalaşylyp) bilinýär. Şonuň ýaly-da kanunçykaryjy, diňe geleşigiň bir tarapyň beýleki tarap babatda zorluk ulanylmagyny ýa-da zorluk ulanmak haýbatyny geleşigi hakyky däl diýip bilmek üçin esas edip bellemek bilen çäklenmeýär. TRK-a laýyklykda, geleşik baglaşan şahs barasynda zorluk edilmegi ýa-da zorluk haýbatynyň atylmagy üçünji şahsdan çykan mahalynda hem bu zorluk ýa-da zorluk haýbaty geleşigiň hakyky däl diýlip ykrar edilmegini talap etmäge geleşik baglaşan şahsa hukuk berýär.

Bellenip geçilişi ýaly, zorluk ulanylmagy ýa-da zorluk ulanmak haýbatynyň atylmagy zerarly baglaşylan geleşiklere içki erk-islegsiz geleşikler diýilýär. Şeýle geleşiklere betniýetli ylalaşyk esasynda baglaşylan geleşikler hem degişlidir. Geleşikleriň bu görnüşi, adatça, wekil bilen beýleki tarapyň (kontragentiň) arasyndaky, wekillik edilýäniň bähbitleriniň garşysyna gönükdirilen deslapdan dilleşmegiň netijesinde baglaşylýar. Şeýle geleşikler, onuň baglaşylmagynyň netijesinde hukuklaryna we kanuny bähbitlerine zyýan ýetirilen şahsyň talabynyň esasynda kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip bilinýär. Erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi ýetmezçilikli geleşikleriň bu görnüşini aldaw arkaly baglaşylan geleşikleriň öz-boluşly bir görnüşi hökmünde kesgitlemek bolar.

Geleşigiň subýekti tarapyndan onuň özi üçin juda agyr hem amatsyz ýagdaýlaryň tötänden sepleşmegi sebäpli baglaşylan geleşige, raýat hukuk ylmynda «garaşly geleşik» ýa-da «kabala¹ geleşigi» diýilýär.

Raýat hukugynyň ylmyň nazaryýetinde, eger-de jebir çeken tarap, öz başyna düşen agyr hem amatsyz ýagdaýlar babatda geleşigiň beýleki tarapyň önünden bilip, şondan bilkastlaýyn peýdalanandygyny subut etse, geleşigiň hakyky däl diý-

¹ Bu adalga «dil haty, borçnama» diýmegi aňladýan arap sözünden gelip çykan düşünje bolup, şahsy elgaramalygynyň agyr görnüşini aňladýar.

lip bilinýändigi belleniýär¹. Görkezilen ýagdaýlaryň biriniň bolmazlygy geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmegini aradan aýyrýar. Şeýle görnüşdäki geleşikler hakyky däl diýlip bilnen halatynda, jebir çeken tarap babatda birtaraplaýyn dikeltmek (res-titusiýa) ulanylýar hem-de şonuň bilen birlikde-de, adatça, günäkär tarap oňa ýeti- rilen hakyky zeleliň öwezini dolmagy borçly edilýär.

§ 8. Ýalan we galp geleşikler.

Geleşikleriň hakyky däl diýip bilinmeginiň netijeleri

TRK-a laýyklykda, ýalan geleşik – bu, hukuk netijelerini döretmekçi bol- man göz üçin baglaşylýan geleşikdir². Adatça, şeýle geleşigi baglaşanda taraplar özleriniň bildiren erk-islegleriniň amala aşyrylmazlyk barada ylalaşýarlar. Şeýlelik bilen, daşky görnüşine görä, taraplar erk-isleg bildirýärler we özlerini hakykatdan hem bildirilen erk-islegiň amala aşmagyny isleýänler hökmünde alyp barýarlar, emma hakykatda olar geleşikden gelip çykmaýy hukuk netijesini gazanmaklyga ymtylmaýarlar. Adatça, şeýle geleşikler haýsydyr bir hukuga garşy maksat bilen amala aşyrylýarlar. Mysal üçin, emlägi döwletiň haýryna muzdsuz alynmagyn- dan (konfiskasiýa edilmeginden) gizlemek üçin ony başga bir şahsa satan bolmak, hakyky gazanylan girdejini salgyt tölemekden ýaşyrmak we ş.m.

Şu ýagdaýlar hem ýalan geleşiklere bikanun geleşikler hökmünde garamaga mümkinçilik berýär. Ýalan geleşikler biderek geleşikler bolup, taraplar ony ýerine ýetirýänden bolup birnäçe hereketleri amala aşyrsalar-da (emlägi geçiren bolmak, resminamalary düzen bolmak we ş.m.), olar hiç hili hukuk netijesini döretmeýärler.

Galp geleşikler ýalan geleşikleriň bir görnüşidir. Ýöne galp geleşikler, şeý- le geleşik baglaşmak bilen taraplaryň hakykat ýüzünde baglaşýan başga bir gele- şiklerini ýaşyrmak maksadyna eýerýändikleri bilen ýalan geleşiklerden tapawut- lanýarlar. Mysal üçin, ýaşaaýyş jaýyny satyn almak-satmak şertnamasy baglaşylanda şertnamanyň bahasynyň bellenen möçberi döwlet pajy hökmünde tölenilýär, şeýle ýagdaýda taraplar hakykat ýüzünde ýaşaaýyş jaýyny satyn alýarlar we satýarlar, emma döwlet pajyny tölemezlik üçin biri-biri bilen ýaşaaýyş jaýyny sowgat etmek şertnamasyny baglaşýarlar.

Galp geleşikler baglaşylanda olaryň hukuk netijeleri şulardan ybaratdyr:

- galp geleşik hakyky däl hasap edilýär;
- galp geleşik baglaşmaklyk bilen ýaşyrylýan geleşik babatda hakyky geleşik- ler bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalar ulanylýar.

¹ Гражданское право. Том I / Под. ред. Е.А. Суханова. Москва 2004. С.187.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 81-nji maddanyň 1-nji bölegi.

Ýöne galp geleşik baglaşmak arkaly ýaşyrylýan geleşigiň ykbaly, onuň subýekt düzümi, mazmuny, görnüşi we ş.m. boýunça kanunyň talaplaryna laýyk gelmegine bagly bolýar. Eger-de ýaşyrylýan geleşik kanuny bozmaýan bolsa, onda ol hakyky diýlip bilinýär we degişlilikde taraplaryň hukuklary hem borçlary ýüze çykýar.

Hakyky däl geleşikler ýerine ýetirilen halatynda amala aşyrylan hereketleriň hukuk ykbalyny kesgitlemek zerurlygy emele gelýär. Emläk häsiýetli ol ýa-da beýleki hukuk netijeleriniň ýerine ýetirilen hakyky däl geleşikleriň taraplary babatda ulanylmagy, şol geleşigi hakyky däl diýip bilmegiň esaslaryna bagly bolup durýar. Şu ýerde hususy hukugyň ylmy garaýyşlarynyň jeminiň (doktrinasynyň) «hakyky däl geleşikleriň ýerine ýetirilmeginiň netijeleri» diýen düşünjäni «jogapkärçilik» diýen düşünjeden tapawutlandyryandygyny bellemek ýerlikli bolar. Sebäbi olaryň dürli raýat hukuk institutlary bolup, hakyky däl geleşikleriň belli görnüşlerini baglaşmak bilen hereket edýän kanunçylygyň talaplaryny bozan şahslar babatda, diňe bir raýat-hukuk jogapkärçilik çäreleri däl-de, eýsem salgyt, maliýe we ş.m. hukuk jogapkärçilik çäreleri-de ulanylýarlar.

Geleşigiň hakyky däl diýlip bilinmeginiň emläk netijeleri şu görnüşlere bölünýärler:

- esasy emläk netijeleri;
- goşmaça emläk netijeleri.

Esasy emläk netijelerine girýärler:

- geleşik baglaşmazdan öňki ýagdaýy ikitaraplaýyn dikeltmek (ikitaraplaýyn restitusiýa);
- geleşik baglaşmazdan öňki ýagdaýy birtaraplaýyn dikeltmek (birtaraplaýyn restitusiýa);
- taraplaryň emläklerini döwletiň haýryna muzdsuz almak (konfiskasiýa).

Geleşikleri hakyky däl diýlip bilinmeginiň tertibiniň ilkinji nobatda, olaryň ýerine ýetirilmekleri zerarly emele gelen emläk netijelerini aradan aýyrmak bilen bagly bolandygy sebäpli, taraplary hakyky däl geleşik baglaşylmazyndan öňki ýagdaýa getirmek, geleşikleri hakyky däl diýip bilmek institutynyň esasy umumy düzgünleriniň biri bolup durýar. Şol kada laýyklykda, hakyky däl diýlip bilnen geleşigiň taraplarynyň her biri, beýleki tarapa şeýle geleşigiň baglaşylmagynyň netijesinde beýleki tarapyň hasabyna edinen emlägini (ýa-da hukugyny) gaýtaryp bermäge borçludur. Geleşigiň taraplarynyň şunuň ýaly görnüşde ilkibaşky ýagdaýlarynyň dikeldilmegine ikitaraplaýyn restitusiýa diýilýär.

Şu aşakdaky ýagdaýlarda hakyky däl geleşigiň ýerine ýetirilmeginiň netijesinde edinilen emläkleri natura görnüşinde gaýtaryp bermegiň deregine, pul bilen öwezini dolmak borjy taraplaryň üstüne ýüklenilýär:

- edinilen emlägiň häsiýetinden ugur alnyp, ony gaýtaryp bermek mümkin bolmasa;

- alnan emlägi tarap (kontragent) peýdalanýan bolsa we ol emläk eýeçilikden aýrylanda ýa-da ol emlägiň gaýtarylmagy hukuk taýdan borçly edilende, ol gaýtadan işlenilýän ýa-da asylyk häsiýetlerini üýtgedýän bolsa;
- alnan emläk zaýаланan ýa-da ýok edilen bolsa (şonda degişli suratda peýdalanymagynyň netijesinde emlägiň kadaly könelendigi nazara alynmaýar).

Tejribede, hakyky däl diýlip bilnen geleşikler boýunça ikitaraplaýyn dikeltmek (restitusiýa) geçirilende dürli ýagdaýlar ýüze çykyp bilýär. Haçan-da taraplaryň biri tarapyndan hakyky däl diýlip bilnen geleşigiň esasynda edinilen emläk, öz wagtynda öňki eýesine (beýleki tarapa) gaýtarylyp berilmese ýa-da bölekleyin gaýtarylyp berilse, geleşigi hakyky däl diýip bilmegiň netijeleri babatda, esassyz baýlaşmak¹ zerarly ýüze çykýan borçnamalar boýunça talaplary düzgünleşdirmegiň kadalary ulanylýar.

Ikitaraplaýyn dikeltmek (restitusiýa) geleşikleri hakyky däl diýip bilmegiň umumy düzgünlerine degişli bolup, hakyky däl geleşikler babatda kanunda başga hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy kesgitlenilmedik ähli ýagdaýlarda ulanylýarlar. Sebäbi ikitaraplaýyn restitusiýa TRK-da raýat hukuklaryny goramagyň esasy usullarynyň biri hökmünde kesgitlenýär.

Birtaraplaýyn dikeltmek (restitusiýa) diňe kanunda bellenen halatlarynda rugsat berilýär we onuň esasynda hakyky däl diýlip bilnen geleşigiň diňe bir tarapy geleşik baglaşylmazyndan öňki ýagdaýynda dikeldilip, öz emlägini yzyna alýar. Düzgün bolşuna görä, birtaraplaýyn dikeltmek (restitusiýa) pikiri bulaşdyrmak, aldaw, mejbur etmek, betniýetli ylalaşyk zerarly baglaşylan, şonuň ýaly-da geleşigiň taraplarynyň biriniň bilkastlaýyn niýetiniň barlygynda hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň esaslarynyň garşysyna baglaşylan we hakyky däl diýlip bilnen geleşikler babatda ulanylýar. Düzgün bolşuna görä, birtaraplaýyn dikeltmek (restitusiýa) ulanylanda, geleşigiň geleşik baglaşylmazyndan öňki ýagdaýyna dikeldilmäge degişli bolmadyk tarapy babatda jogapkärçilik çäresi ulanylýar. Adatça, ol jogapkärçilik çäresi, şol tarap (kontragent) tarapyndan geleşik boýunça geçirilen ýa-da geçirilmäge degişli bolan emlägiň döwletiň haýryna muzdsuz alynmagy (konfiskasiýa) edilmeginden ybarat bolýar. Ýöne bu çäre aldaw, mejbur etmek, betniýetli ylalaşyk zerarly baglaşylan geleşikler babatda ulanylýandygy sebäpli, eger-de günäkär şahsyň hereketlerinde hukuk bozmalaryň başga görnüşleriniň (dolandyryş etmişi, jenaýat) alamaty bolan halatynda, ol hukuk jogapkärçiliginiň şol görnüşlerine-de çekilýär.

Eger-de betniýetli ylalaşyk ýa-da hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň esaslarynyň garşysyna baglaşylan geleşiklerde taraplaryň ikisi hem günäli bolsa, dikeltmek (restitusiýa) düýbünden amala aşyrylmaýar. Şoňa görä-de şeýle ýagdaýlarda here-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1016-1026-njy maddalar.

kete girýän hukuk kadalarynyň jeminden düzülen bu raýat hukuk instituty «restitusiýa ýol bermezlik» diýlip atlandyrylýar. Restitusiýa ýol bermezlik we hakyky däl geleşik boýunça edinilen emläkleriň ählisini döwletiň haýryna muzdsuz geçirmek (konfiskasiýa) özara baglanyşykly bolsalar-da, her haýsy özbaşdak çäreler bolup durýarlar. Restitusiýa ýol bermezlik – bu, adatça, ýol berlen betniýetli hyýanatçylyk sebäpli şahsy öz hukuklaryny goramaga (hak islegine) bolan hukugyndan mahrum etmekden we dikeltmek (restitution) talaba ýol bermezlikden ybaratdyr. Konfiskasiýa bolsa, dikeltmeklige (restitusiýa) ýol bermezlikden tapawutlylykda hususy hukuk jogapkärçilik çäresi däl-de, jemgyýetçilik-hukuk jogapkärçilik çäresi bolup, onuň mazmuny şahsy oňa degişli emläge bolan hukugyndan mahrum etmekden ybaratdyr. Ýöne bellenip geçilişi ýaly, konfiskasiýanyň jemgyýetçilik-hukuk, ýagny Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda dolandyryş-hukuk we jenaýat-hukuk jogapkärçilik çäresi bolandygy zerarly, hakyky däl geleşikler boýunça restitusiýa ýol berilmedik ähli ýagdaýlarda şol raýat-hukuk jogapkärçilik çäresi bilen birlikde konfiskasiýa hem ulanylmaýar. Konfiskasiýa diňe kazyýetiň hökümi bilen jenaýat etmekde günäkär diýlip bilnen fiziki şahs babatda jeza çäresi ýa-da degişli döwlet edarasynyň namasynyň esasynda dolandyryş hukuk bozmasyny amala aşyrmakda günäkär şahs babatda dolandyryş temmi çäresi hökmünde ulanylyp bilinýär.

Geleşikleriň hakyky däl diýlip bilinmeginiň esasy netijelerinden başga-da kanunda, günäli tarapyň beýleki tarapa ýeten hakyky (real) zeletiň öwezini doldurmagyndan ybarat bolan goşmaça emläk netijeleriniň ýüze çykmagy bellenip bilinýär. Hakyky zelet, algydaryň bar bolan emläginiň azalmagy (ýa-da geljekde azalmak mümkinçiligi) bilen häsiýetlendirilýär we şunuň bilenem, haçan-da zyýan (jebir) çeken tarapyň bar bolan emläginiň geljekde köpelmek mümkinçiliginiň bolandygy, ýöne günäli tarapyň bikanun hereketleri zerarly köpelmändigini bilen häsiýetlendirilýän alynmadyk girdejiler¹ diýen düşüňjeden tapawutlanýar. Şoňa görä-de hakyky zelet diýen düşüňje şu aşakdakylary özünde jemleýär:

- hak islegi (talap) bildirilen pursadyna çenli şahsyň (hak isleýjiniň, talapçynyň) hakykat ýüzünde çeken zyýanyň möçberini;
- şol şahsyň geljekde çykarjak çykdajylarynyň, ýagny onuň öz bozulan hukuklaryny dikeltmek üçin sarp etmäge mejbur boljak çykdajylarynyň möçberini;
- şol şahsyň ýitiren ýa-da zaýаланан emläginiň bahasynyň möçberini.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 421-nji madda. «Şahsyň almadyk we borçnama talaba laýyk ýerine ýetirilende alyp biljek girdejisi alynmadyk girdeji hasap edilýär». Şonuň ýaly-da TRK-nyň 14-nji maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, eger-de şahsyň hukugy bozulmadyk bolsa, raýat dolanyşygynyň adaty şertlerinde onuň almaly boljak, ýöne almadyk girdeýjileri alynmadyk girdeji diýlip hasap edilýär.

Geleşikleriň hakyky däl diýlip bilinmeginiň goşmaça netijeleri diňe kanunda anyk bellenen halatlarynda (adatça, ygtyýarlyklaryň çäginde çykmak bilen amala aşyrylan geleşiklerden beýleki erk-islegi we erk-islegiň bildirilmegi kemçilikli geleşikler hem-de ýuridik şahslaryň tertipnamasynyň çäginde çykmak bilen bagly geleşiklerden başga subýekt düzümi kemçilikli geleşikler babatda) ulanylýar.

Raýat hukugynda ýetirilen zeletiň doly öwezini dolmak (kompensirlemek) diýen düşünje hem bar. Zeletiň doly öwezini dolmagyň esasy iki sany düzüm bölegi bar:

- hakyky zeletiň (başgaça aýdylanda, oňyn (položitel) zeletiň) öwezini dolmak;
- alynmadyk girdejileriň öwezini dolmak.

X bap

WEKILLIK WE YNANÇ HATY

§ 1. Wekillik barada düşünje we wekiliň ygtyýarlyklary

1.1. Wekillik barada düşünje

Wekillik – bu hukuk gatnaşyklarynyň bir görnüşi bolmak bilen, bir şahsyň (wekiliň) özünde bar bolan ygtyýarlyklarynyň esasynda beýleki bir şahsyň (wekillik edilyäniň) adyndan çykyş etmekligidir, ýagny hukuk gatnaşyklaryna girişmekligidir.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, raýatlar we ýuridik şahslar, geleşikleri ýa-da beýleki hukuk hereketlerini öz wekilleriniň üsti bilen amala aşyrmaklyga hukuklydyrlar. Wekillik baradaky ygtyýarlyklar bolsa, kanunda berkidilen hukuk kadalarynyň ýa-da ynanç hatynyň esasynda ýüze çykyp bilýär¹.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde wekillik diýen düşünjä iki mazmunda seredilýär², ýagny, özbaşdak iş hökmünde; hukuk gatnaşygy hökmünde.

Wekiliň elmydama wekillik edilyäniň adyndan çykyş etmekligi netijesinde, onuň (wekiliň) hukugalaýyk hereketlerini durmuşa geçirýänligi sebäpli, wekiliň işi wekillik edilyän şahs bilen wekiliň arasyndaky ýüze çykýan hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny bilen kesgitlenýär. Wekil tarapyndan baglaşylýan geleşikler we beýleki hukuk hereketler, elmydama wekillik edilyän şahs üçin bellibir hukuklaryň we borçlaryň ýüze çykmagyna getirýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 128-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть. Учебник. Для студентов вузов. М. - 2008.: С. 542.

Raýatlar we ýuridik şahslar wekiliň üsti bilen dürli geleşikleri baglaşmaklyga we beýleki hukuk gatnaşyklaryny ýola goýmaklyga mümkinçilik alýarlar. Adatça, raýatlar wekiliň hyzmatlaryndan kanunda bellenen (mysal üçin, iş ukyplylygynyň ýoklugy) ýa-da takyk durmuş ýagdaýlaryna (mysal üçin, wekillik edilýäniň iş sa-parynda bolmakly we ş.m.) baglylykda özüniň hukuklaryny we borçlaryny amala aşyryp bilmedik ýagdaýlarynda peýdalanýarlar. Ýuridik şahslar hem öz gezeginde, öz alyp barýan işlerinde wekilleriniň hyzmatyndan giňden peýdalanýarlar¹. Husu-sanda ýuridik şahslar bellibir ugur boýunça köp iş tejribesi ýa-da bilimi bolan wekilleriniň hyzmatyndan peýdalanýarlar. Görkezilenler bilen bir hatarda wekiliň üsti bilen käbir emläkleýin däl şahsy hukuklar hem (mysal üçin, awtoryň wekiliň üsti bilen öz eserini çap etmek bilen bagly ýüze çykan dürli meseleler barada, çap-hana bilen gürleşmekligi we ş.m.) amala aşyrylyp bilner².

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger gös-göni rugsat beril-medik bolsa, onda wekiliň wekilçilik edilýäniň adyndan öz-özi bilen öz adyndan, üçünji şahsyň wekili hökmünde geleşik baglaşmaga haky ýokdur, ýöne geleşigiň diňe borçnamany ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly halatlary muňa girmeyär³. Şonuň ýaly-da, eger geleşik gös-göni wekillik edilýän şahsyň özi tarapyndan bag-laşylmaly bolsa ýa-da kanun geleşigi wekiliň üsti bilen baglaşmagy gadagan edýän bolsa (mysal üçin, nika baglaşmak), onda bu ýagdaý-da geleşik hökmany suratda wekillik edilýäniň özi tarapyndan baglaşylmalydyr⁴.

Islendik hukuk gatnaşyklarynda bolşy ýaly, wekillik bilen bagly gatnaşyklaryň hem özbaşdak subýektleri bardyr.

Wekillik edilýän – bu wekilleriniň üsti bilen öz hukuklaryny we borçlaryny ama-la aşyryan raýat ýa-da ýuridik şahsdyr. Wekillik edilýäniň ornunda kämillik ukyby-nyň ýagdaýyna garamazdan raýat hukugynyň islendik subýekti çykyş edip biler.

Wekil – bu başga bir şahsyň adyndan geleşik başlamaklyga ýa-da beýleki hu-kuk hereketlerini amala aşyrmaklyga ygtyýar berlen raýat ýa-da ýuridik şahsdyr. Her bir şahs wekil hökmünde çykyş edip bilmez. Çünki wekil bolmaklyk üçin ozaly bilen onuň kamillik ukyby bolmalydyr. TRK-nyň 130-njy maddasynda berkidilen hukuk kadalaryna laýyklykda, wekil çäklendirilen kämillik ukybyna hem eýe bolup biler. Şoňa görä-de wekiliň baglaşan geleşigi onuň kämillik ukyby çäkli mahalynda hem hakyky bolup durýandyr. Ýuridik şahslar hem öz gezeginde eger-de bu olaryň esaslandyryjy resminamalarynda görkezilen maksatlara ýa-da wezipelere çapraz gelmese, wekilleriniň wezipelerini öz üstüne alyp bilýärler.

¹ Сделки. Представительство. Сроки. Исковая давность. М. - 2000. С.20.

² Калпина А.Г., Масляева А.И. Гражданское право. –М. - 2003. С.217.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 139-njy madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 128-nji maddanyň 2-nji bölegi.

Üçünji şahs – bu wekiliň hereketleriniň netijesinde, wekillik edilýän bilen onuň arasynda bellibir hukuklary we borçlary ýola goýmaklyk, üýtgetmeklik ýa-da bes etmeklik göz önünde tutulan raýat ýa-da ýuridik şahsdyr. Wekillik edilýän, wekiliň kömegi bilen raýat-hukuk geleşigini baglaýan ýa-da beýleki hukuk hereketini amala aşyrýan üçünji şahs hökmünde raýat hukugynyň islendik subýekti çykyş edip bilýär.

Özleriniň mazmuny boýunça wekillik şu aşakdaky ýaly görnüşlere bölünýärler:

- meýletin wekillik;
- hökmany wekillik.

Meýletin wekillik. Wekilligiň bu görnüşi ilkinji nobatda tabşyryk şertnamasynyň, zähmet şernamasynyň we ynanç hatynyň esasynda ýüze çykýar.

Hökmany wekillik. Wekilligiň bu görnüşi, esasan, şu aşakdakylaryň esasynda, ýüze çykyp bilýär:

- kanun esasynda (ýagny kanuny wekil). Mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedikleriň kanuny wekilleri (olaryň ene-atalary, ogulluga alyjylar, hossarlar we howandarlar, kärhananyň ýolbaşçysy ýuridik şahsyň kanuny wekillelidir).
- ygtyýarly edilen döwlet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň namalarynyň esasynda.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde görkezilenler bilen bir hatarda, wekilligiň ýene-de bir aýratyn görnüşi, ýagny täjirçilik wekilligi hem bardyr.

Täjirçilik wekilligiň aýratynlygy, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- ol diňe telekeçilik gatnaşyklarynda bolup bilýär;
- elmydama telekeçiniň adyndan we özbaşdak hereket edýän şahs wekil hökmünde çykyş edýär;
- şol bir wagtyň özünde ol birnäçe taraplaryň adyndan täjirçilik wekil hökmünde çykyş edip bilýär;
- ýazuw görnüşünde baglaşylan şertnamalar, täjirçilik wekilligiň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde çykyş edýär;
- haryt bilen bagly geleşikleriň syrny gizlinlikde saklamak we ş.m. zatlar täjirçilik wekilliginiň borçlarydyr.

Wekilligiň esasy alamatlary hökmünde bolsa, şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- wekil elmydama wekillik edilýäniň adyndan çykyş edýär;
- wekiliň hereketleri öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde, wekillik edilýäniň hereketleri bolup durýar;
- wekil diňe özüne berlen ygtyýarlyklaryň çäklerinde hereket edýär;
- wekil elmydama wekillik edilýäniň adyndan çykyş edende, oýlanşykly we paýhasly hereket edýär.

Mälim bolşy ýaly, öz gezeginde wekillik diýen düşünjäni, başganyň bähbitleri üçin, ýöne öz adyndan çykyş edýän şahslardan, şeýle hem geljekde mümkin bolan kesgitli geleşikleri baglaşmaklyga ýa-da beýleki hukuga laýyk hereketleri amala aşyrmaklyga ygtyýarly bolan şahslardan, gol çekijiden we başganyň adyndan, ýagny üçünji şahsyň adyndan däl-de hut öz adyndan çykyş edýän beýleki şahslardan tapawutlandyrmak gerekdir.

TRK-nyň 1170-nji maddasynda wesýetnamalaýyn buýruklary anyk ýerine ýetirmek maksady bilen wesýet edijiniň wesýetnama boýunça mirasdarlaryň hataryndan wesýetnamany ýerine ýetirijileriň birini ýa-da birnäçesini, şonuň ýaly mirasdar bolmadyk başga bir şahsy wesýetnama bilen belläp bilýänligi baradaky hukuk kadasy berkidilýär. Bu bolsa, öz gezeginde islendik hukuk ukyby bolan şahsyň wesýetnamany ýerine ýetiriji hökmünde çykyş edip bilýändigini aňladýandyr. Kanunalaýyklykda, wesýetnamany ýerine ýetirmeklik üçin ony ýerine ýetiriji bellenilende onuň (wesýetnamany ýerine ýetirijiniň) razyçylygynyň bolmaklygy zerurdyr, ol razyçylyk bolsa, öz gezeginde wesýetnamanyň özüne ýa-da wesýetnama goşulýan arzada ýazgy arkaly beýan etmelidir¹. Eger-de wesýetnamany ýerine ýetirmeli şahs görkezilmedik bolsa, onda wesýetnamany ýerine ýetirmeklik wesýetnama boýunça mirasdarlaryň üstüne ýüklenilýär. Mirasdarlar hem özara ylalaşmak esasynda wesýetnamany ýerine ýetirmegi öz aralaryndan birine ýa-da başga bir şahsa ynanyp bilýärler.

Gol çekiji – bu geleşik baglaşylanda, özüniň sowatsyzlygy, synasynda ýetmezi ýa-da keselliligi zerarly şol geleşige hut öz eli bilen gol çekip bilmeýän şahsyň adyndan gol çekýän şahsdyr. TRK-nyň 95-nji maddasyna laýyklykda sowatsyzlygy, synasynda ýetmezi ýa-da keselliligi zerarly geleşige hut öz eli bilen gol çekip bilmeýän şahs, geleşige gol çekmegi başga şahsa ynanyp biler. Elbetde şunda onuň goly resmi taýdan tassyklanylmaladyr we geleşigi baglaşan şahsyň şol geleşige näme üçin hut özüniň gol çekip bilmändiginiň sebäbi görkezilmelidir. Şunuň ýaly ýagdaý wesýetnama bilen bagly gatnaşyklarda hem ulanylýar. Mysal üçin, TRK-nyň 1119-njy maddasyna laýyklykda, eger wesýet ediji haýsydyr bir sebäbe görä özi gol çekip bilmejek bolsa, onuň haýyşy boýunça wesýet edijiniň özüniň we notariusyň gatnaşmagynda başga bir şahs gol çekip biler. Şunda wesýet edijiniň gol çekip bilmändiginiň sebäbi görkezilmelidir. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de wesýet ediji ker, lal we sowatsyz bolsa, onda ol iki sany şaýadyň gatnaşmagynda notariusda wesýetnama buýrugyny eltmelidir we şol şaýatlaryň biri işiň özenini oňa düşündirmegi başaryan şahs bolmalydyr hem-de öz goly bilen wesýetnamanyň mazmunynyň wesýet edijiniň erkine laýyk gelýändigini tassyklamalydyr. Wesýetnamany ýazýan we ony okap berýän şahs şol

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1170-nji madda.

bir wagtyň özünde şaýatlar hökmünde hem çykyş edip bilýärler. Ýöne şunda şol wesýetnamany ýazýan şahs, şol wesýetnamany okap beriji hökmünde çykyş edip bilmeýär.

§ 2. Wekiliň ygtyýarlyklary

Wekiliň ygtyýarlygy – bu şahsyň beýleki bir şahsyň wekili hökmünde çykyş etmegi bilen, onuň adyndan, hukuk mazmunyna eýe bolan bellibir hereketleri amala aşyrmaga bolan hukuklarynyň jemidir¹. Wekiliň ygtyýarlyklarynyň ýüze çykmagy, ilkinji nobatda, wekillik edilyäniň erk-islegi bilen baglydyr. Şoňa görä-de onuň ygtyýarlyklary şu aşakdakylaryň esasynda ýüze çykyp bilýar: wekillik edilyäniň özi tarapyndan berilen ynanç hatynyň ýa-da şertnamanyň esasynda; kanun esasynda (kanuny wekillik); administratiw namalarynyň esasynda.

Wekiliň ygtyýarlyklarynyň wekillik edilyäniň özi tarapyndan berilen ynanç hatynyň ýa-da şertnamanyň esasynda ýüze çykmagy.

Mälim bolşy ýaly, ynanç haty – bu wekillik edilyäniň erkiniň beýan edilmegidir. Ynanç haty üçünji şahslaryň çäklendirilmedik topary bilen gatnaşyklarda wekillik edilyäniň adyndan çykyş etmäge wekiliň ygtyýarlyklaryna bolan görkezmäni özünde saklaýar. Şonuň ýaly-da ynanç haty, birgezeklik amala aşyrylýan islendik bir anyk hereketiň amala aşyrylmagy üçin degişli görkezmäni hem özünde saklap bilýär. Özünüň hukuk tebigaty boýunça ynanç hatyny, birtaraplaýyn geleşikleriň de-rejesine hem degişli edip bolar.

Wekilligiň şertnama esasynda ýüze çykmagy. Öz mazmuny boýunça wekilligiň bu görnüşü meýletin wekillik bolup durýar. Şoňa görä-de ol wekillik edilyäniň we wekiliň erkine baglylykda ýüze çykýar. Wekilligiň bu görnüşinde, wekillik edilyän, özüne wekillik etjek şahsy özbaşdak kesgitleýär hem-de wekillik etjegiň razylygy bilen, onuň ygtyýarlyklaryny kesgitleýän şertnamany baglaşýar. Baglaşylan şertnamanyň esasynda hem wekil bilen wekillik edilyäniň arasynda bellibir hukuklar we borçlar ýüze çykýar. Olar hem öz gezeginde degişli kadalaşdyryjy hukuk namalar bilen düzgünleşdirilýär. Mysal üçin, TRK-nyň 721-nji maddasyna laýyklykda, tabşyryk şertnamasy boýunça ynamdar (wekil) ynanjynyň (wekillik edilyäniň) adyndan we onuň hasabyna özüne tabşyrylan hereketleriň birini ýa-da birnäçesini amala aşyrmaga borçludyr. TRK-nyň 736-njy maddasyna laýyklykda bolsa, eýeçiligi ynançly dolandyrmak şertnamasy boýunça eýeçiligiň eýesi (bir tarap) ynançly dolandyryja (beýleki tarapa) kesgitlenen möhlet bilen gozgalýan ýa-da gozgalmaýan emlägi ýa-da ony ynançly dolandyrmak hukugyny berýär, beýleki tarap bolsa, olary kabul edýär we eýeçiligiň eýesiniň bähbitleri üçin bulary dolandyrmagy amala aşyrmaga borçlanýar.

¹ Гражданское право в вопросах и ответах. М.– 2001. С.45.

Wekiliň ygtyýarlyklarynyň kanunyň esasynda ýüze çykmagy (kanuny wekillik). Adyndan belli bolşy ýaly, wekilliğiň bu görnüşi, esasan, kanunda bellenen esaslarda ýüze çykyp bilýär. Mysal üçin, kiçi ýaşlylara olaryň ene-atalarynyň wekillik etmekleri. Şu ýagdaýda ene-atalar olaryň kanuny wekili hökmünde çykyş edýärler, olaryň wekillik ygtyýarlyklary bolsa, gönümel kanun tarapyndan kesgitlenýär. Kanuny wekil diýlende, kanun esasynda ähli edaralarda, şol sanda kazyýet edaralarynda kämillik ukyby ýoklaryň, kämillik ukyplary çäklendirilenleriň ýa-da kämillik ukyby bolanlaryň, ýöne fiziki ýagdaýyna görä (garrylygy, syrkawlygy boýunça we ş.m.) öz hukuklaryny özbaşdak amala aşyrmaga we öz borçlaryny ýerine ýetirmäge ukypsyz bolanlaryň emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak boýunça çykyş edýän adamlara düşünilýär (ata-eneler, perzentlige alanlar, hossarlar (howandarlar), şeýle hem bu şahsyň howandarlykda durýan edaralarynyň we guramalarynyň wekilleri)¹. Wekilliğiň bu görnüşiňiň aýratynlyklary, birinjiden, olar wekillik edilýäniň erkine garamazdan ýüze çykýar, ikinjiden bolsa, wekiliň ygtyýarlyklary gös-göni kanun bilen kesgitlenilýär².

Wekiliň ygtyýarlyklarynyň administratiw namalarynyň esasynda ýüze çykmagy. Wekilliğiň bu görnüşinde wekil, wekillik edilýäniň administratiw buýrugynyň (administratiw namalarynyň) esasynda, onuň adyndan hereket edýär. Hususan-da, ýuridik şahsyň edarasy (ýuridik şahsyň ýolbaşçysy ýa-da beýleki ygtyýarly adamy ýa-da ýuridik şahsyň toparlaýyn (kollegial) ýolbaşçy edarasy) hukuk namalaryny düzmek, geleşikleri baglaşmak we ş.m. bilen kazyýetde wekillik etmekliğin netijesinde bellibir wekillik wezipelerini amala aşyrmak bilen baglanyşykly işgäri wezipä bellemek hakynda administratiw nama (mysal üçin, kollegial edaranyň buýrugy, erki ýa-da çözüdi) çykarýar. Şu ýagdaýda wekiliň ygtyýarlylygy çykarylan administratiw nama bilen kesgitlenilýär.

§ 3. Ynanç haty we ony resmileşdirmegiň tertibi

Wekilliğiň ýüze çykmagynyň has giňden ýaýran görnüşleriniň biri-de wekilliğiň ynanç hatynyň esasynda ýüze çykmagydyr. Ynanç haty – bu bir şahs tarapyndan oňa wekillik etmek üçin başga bir şahsa berilýän ýazmaça ygtyýarnamadyr. Ynanç haty, esasan, üçünji şahslara gönükdirilýär we wekiliň ygtyýarlyklaryny tassyklaýan resminama hökmünde çykyş edýär. Başga-ça aýdylanda, ynanç hatynyň kömegi bilen, wekiliň ol ýa-da beýleki hereketleri amala aşyrmakdaky ygtyýarlyklary degişli üçünji şahslar üçin has aýdyň bolup durýar.

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 1-nji maddanyň 20-nji bölegi.

² Сделки. Представительство. Сроки. Исковая давность. М.: –2000. С.25.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda ynanç hatynyň ýazmaça ýa-da başga görnüşde bolmalydygy baradaky hukuk kadasy ýokdur. Emma muňa garamazdan häzirki wagtda, raýat dolanyşygynyň tejribesinde, wekillik bilen bagly islendik hukuk gatnaşyklary amala aşyrylanda, ýagny wekillik ygtyýarlyklarynyň tassyklanylmagy talap edilende, ynanç haty ýazmaça görnüşde resmileşdirilýär. Häzirki wagtda raýat dolanyşygynda ynanç hatynyň, esasan, şu aşakdaky ýaly görnüşleri bardyr: ýönekeý ýazmaça; notarial tertipde tassyklanan ýazmaça.

Ýönekeý ýazmaça görnüşdäki ynanç hatlaryna, notarial tertipde tassyklanamadyk ýönekeý ýazmaça görnüşde resmileşdirilen ynanç hatlary degişlidir. Emma tejribeden görnüşi ýaly, adatça, ynanç hatlarynyň ählisi notarial tertipde tassyklanan görnüşinde resmileşdirilýär. Çünki şeýle edilen ýagdaýynda birinjiden, ynanç hatynyň ygtybarlylygy we jedel ýüze çykan halatynda subut edijilik güýji şübhesiz bolýar. Ikinjiden, notarial tertipde tassyklanan ynanç haty köp ýagdaýda bellibir hukuk gatnaşyklarynyň taraplarynyň arasynda jedeliň ýüze çykmagynyň önüni alýar.

Ynanç hatynyň notarial tertipde tassyklanan görnüşini talap edýän islendik geleşikleri baglaşmak üçin, ynanç haty hökmany ýagdaýda notarial tertipde tassyklanan bolmalydyr. Kanunalaýyklykda islendik notarial hereketleri amala aşyran döwlet notariusy ýa-da beýleki wezipeli şahs bir ýa-da birnäçe şahsyň adyndan bir ýa-da birnäçe şahsyň adyna ynanç hatlaryny tassyklap bilýärler. Şonuň ýaly-da, notarial tertibinde tassyklanan ynanç haty üç ýyldan köp bolmadyk möhlete berlip bilinýär. Eger-de ynanç hatynda möhlet görkezilmedik bolsa, onda «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 91-nji maddasynyň ikinji böleginde görkezilen halatlardan başga ýagdaýlarda¹, ol amala aşyrylan wagtyndan başlap, bir ýylyň dowamynda güýjüni saklaýar. Ynanç hatynda onuň amala aşyrylan wagty görkezilmedik bolsa, ol hakyky dälir.

Görkezilenler bilen bir hatarda, başga birine ynanmak tertibinde berilýän ynanç haty diňe ynanmak hukugy şertleşilen esasy ynanç haty görkezilen halatynda ýa-da esasy ynanç haty boýunça wekil ynanç hatyny beren şahsyň bähbidini gormak üçin ahwalatyň şu güýjüne mejbur bolup, subutnama görkezen wagtynda notarial taýdan tassyklanylyp bilner. Başga birine ynanmak tertibinde berilýän ynanç haty özünde esasy ynanç hatyndakydan köp hukugy saklamaly dälir. Başga birine ynanmak tertibinde berlen ynanç hatynyň hereket edýän möhleti onuň berilmegine esas bolan ynanç hatynyň hereket edýän möhletinden geçmeli dälir. Şonuň ýaly-da başga birine ynanmak tertibinde berilýän ynanç hatynda umumy rekwi-

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat. 30.04.1999 ý. 91-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1999 ý., № 1); 02.07.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

zitlerden (hökmany maglumatlardan) başga esasy ynanç hatynyň tassyklanylan wagty we ýeri görkezilmelidir.

Kanunalaýyklykda, şu aşakdakylar notarial taýdan tassyklanan ynanç hatlaryna barabar (ýagny olara deňeçer) hasaplanylýarlar, ýagny:

- gospitallarda (harby hassahanalarda), şypahanalarda we beýleki harby-kesel bejeriş edaralarynda keselini bejerdýän harby gullukçylaryň we beýleki şahslaryň şol gospitalaryň, şypahanalaryň we beýleki harby-kesel bejeriş edaralarynyň başlyklary, olaryň lukmançylyk (medisina) bölümi baradaky orunbasarlary, uly we nobatçy lukmanlary tarapyndan tassyklanylan ynanç hatlary;
- harby bölümleriň, birikmeleriň, edaralaryň we harby okuw jaýlarynyň ýerleşýän nokatlarynda, döwlet notarial edaralarynyň we notarial hereketleri amala aşyrýan beýleki edaralaryň ýok ýerlerinde harby gullukçylaryň şeýle hem işgärleriň, olaryň maşgala agzalarynyň we harby gullukçylaryň maşgala agzalarynyň şol bölümleriň, birikmeleriň we okuw jaýlarynyň ýolbaşçy serkerdeleri tarapyndan tassyklanylan ynanç hatlary;
- azatlykdan mahrum ediliş ýerlerinde ýören şahslaryň azatlykdan mahrum ediliş ýerleriniň başlyklary tarapyndan tassyklanylan ynanç hatlary.

Özüniň mazmuny we ygtyýarlyk göwrümi boýunça wekile berilýän ynanç haty dürli görnüşlerde bolup biler:

Umumy ynanç haty. Ynanç hatynyň bu görnüşi, esasan, kesgitli bir wagtyň dowamynda dürli görnüşli geleşikleri amala aşyrmak üçin (mysal üçin, transport serişdesi bilen bagly, islendik hereketleri, şol sanda ony dolandyrmak, satmak we ş.m. hereketleri amala aşyrmak üçin) berilýär.

Ýörite ynanç haty. Haýsydyr bir ugurly hereketleri yzygiderli ýerine ýetirmek üçin berilýär. Mysal üçin, birža söwdalaryna gatnaşmak üçin, brokere berilýän ynanç haty.

Bir gezeklik berilýän ynanç haty. Ynanç hatynyň bu görnüşi, esasan, kesgitli bir hereketleri amala aşyrmak üçin berilýär. Mysal üçin, ammardan (dükandan) maddy gymmatlyklary getirmek (satyn almak) üçin işgäre berilýän ynanç haty.

§ 4. Ynanç hatynyň üýtgedilmegi ýa-da ýatyrylmagy.

Ynanç hatyny togtatmagyň esaslary

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ynanç hatyny beriji (wekillik edilýän) ynanç hatynda görkezilen ygtyýarlyklaryň çäklerini, onuň möhletlerini ýa-da gaýry ýagdaýlaryny we şertlerini islendik wagtda üýtgetmäge ýa-da ony ýatymaga hukugy bardyr. Ýöne, şunda ol (ynanç hatyny beriji) ynanç hatynyň üýtgedilendigi ýa-da ýatyrylandygy barada degişli serişdeleriň üsti bilen üçünji

şahslara habar bermelidir. Eger habar bermek hakynda şert ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, onda ynanç hatyny üýtgetmek ýa-da ýatyrmak hakynda habar berilmeli üçünji şahslara ynanç hatyny üýtgetmek ýa-da ýatyrmak hakynda şertler ulanylyp bilinmez. Emma şertnama baglaşylan mahalynda taraplaryň bu hakda bilýän ýa-da bilmeli bolan halatlary muňa degişli däl¹.

Mälim bolşy ýaly, ynanç hatynyň ýatyrylmagy, wekiliň ygtyýarlyklarynyň ýatyrylmagy bolup durýandyr. Bu bolsa öz gezeginde wekillik edilyände we onuň hukuk miras düşerinde birnäçe borçlaryň ýüze çykmagyna getirýär. Ynanç hatyny beren we netijede ony ýatyrman şahs, ynanç haty berilen şahsy, şeýle hem oňa belli bolan üçünji şahslary habarly etmäge borçlydyr. Adatça, şunuň ýaly hereketleri, ynanç hatyny beren ýuridik şahsyň ýatyrylmagy ýa-da ynanç hatyny beren raýatyň ölmegi, hukuk we kämillik ukyby ýok ýa-da çäkli diýlip ykrar edilmegi netijesinde ynanç hatynyň ýatyrylmagy, olaryň hukuk miras düşerleri tarapyndan (ölen raýatyň miras düşerleri, üýtgedilip gurulan ýuridik şahslaryň hukuk miras düşerleri) ýerine ýetirilmelidir².

Kanunalaýyklykda ynanç haty şu aşakdakylaryň esasynda togtadylýar:

- ynanylan şahs ýüz dönderende;
- ynanç haty beren şahs ygtyýarlary ýatyranda;
- ynanç haty beren şahs aradan çykanda ýa-da başga hili bellendirilmedik bolsa, onuň kämillik ukybynyň ýokdugy ýüze çykan mahalynda;
- ynanç haty ýerine ýetirilen mahalynda;
- ynanç hatynyň berlen möhleti tamamlananda³.

Ynanylan şahsyň ýüz döndermegi esasynda, ynanç hatynyň togtadylmagy. Adatça, ynanç hatynyň berilmegini ynanylan adamyň (wekiliň) razylygyny talap etmeýän birtaraplaýyn geleşik hökmünde kabul edilyär. Emma muňa garamazdan, wekil özüne birnäçe ygtyýarlyklary berýän ynanç hatyndan boýun gaçyryp bilýär. Şunda ynanylan şahs islendik wagt ynanç hatyndan boýun gaçyryp biler. Ynanç hatyndan şunuň ýaly tertipde boýun gaçyrmak, ynanç hatyndan boýun gaçyrmak hakynda ynanylan şahs tarapyndan kararyň kabul edilen pursadyndan hakyky bolýar.

Ynanç hatyny beren şahs ygtyýarlyklary ýatyranda, ynanç hatynyň togtadylmagy. Ynanç hatyny beriji hem öz gezeginde islendik wagtda ynanç hatyny ýatyrмага haklydyr. Şunda ynanç hatyny beriji üçünji taraplara habar bermäge degişli edilyärler. TRK-nyň 137-nji maddasynyň talaplaryny ýerine ýetirmelidir.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 133-nji madda.

² Гражданское право. Том I: общая часть. / Под. ред. Е.А. Суханова. Москва 2008. С.554.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 134-nji madda.

Ynanç haty beren şahs aradan çykanda ýa-da başga hili bellenilmedik bolsa, onuň kämillik ukybynyň ýokdugy ýüze çykan mahalynda ynanç hatynyň togtadylmagy. Bu kada ynanç hatyny beren adamyň aradan çykan diýlip yglan edilen ýagdaýynda hem ulanylýar. Fiziki şahs kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen mahalynda, çünki şeýle adam hem öz adyndan we beýleki adamlaryň adyndan hukuk hereketlerini özbaşdak amala aşyrmaga bolan ukybyny ýitirýär.

Ynanç haty ýerine ýetirilen mahalynda ynanç hatynyň togtadylmagy. Ýagny, anyk bir tabşyrygyň çäklerinde anyk ygtyýarlyklary görkezmek bilen berlen ynanç hatynda berlen ygtyýarlyklary ýerine ýetirmeginiň esasynda bes edilmegidir. Mysal üçin, ynanç hatyny beriji özüne degişli awtoulag serişdesini ýerlemek üçin ynanç hatynyň üsti bilen, öz wekiline ygtyýar berýär (bellibir hereketleri amala aşyrmaklyga ygtyýaryň berilmegi). Bu tabşyrygyň ýerine ýetirilen pursadyndan bolsa, ynanç hatynda görkezilen ygtyýarlyklar tamamlanýar, bu bolsa öz gezeginde ynanç hatynyň güýjüniň ýitirilmegine getirýär.

Ynanç hatynyň berlen möhleti tamamlananda ynanç hatynyň togtadylmagy. Ýagny, bellibir wagt möhlete ýa-da haýsydyr bir senä çenli berlen ynanç hatynyň şol möhletiň tamamlanmagy ýa-da ynanç hatynda görkezilen senäniň gelip ýetmegi bilen bes edilýär.

XI bap

RAÝAT HUKUKLARYNY AMALA AŞYRMAK WE GORAMAK

§ 1. Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we borçlary ýerine ýetirmegiň mazmuny

Türkmenistanyň raýat kodeksinde raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we raýat borçlaryny ýerine ýetirmegiň esasy başlangyçlary berkidilýär¹. TRK-nyň 9-njy maddasy raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we borçlaryny ýerine ýetirmegiň umumy serhedini kesgitleýär. Her dürli subýektiw hukuklar, şol sanda subýektiw raýat hukugy, diňe ony amala aşyrmak, ýagny durmuşa geçirmek mümkinçiligi bolan halatynda durmuşy (sosial) gymmatlyga eýe bolýarlar.

Raýat hukuklaryny amala aşyrmak diýlende bolsa, hukuklara ygtyýarly, ýagny hukukly şahs tarapyndan onuň özüne degişli subýektiw raýat hukugynyň mazmunyny düzýän mümkinçilikleriň durmuşa geçirilmegine düşünilýär. Raýat hukugyny

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 9-njy madda.

amala aşyrmak – bu hukuga ygtyýarly, ýagny hukukly şahsyň kanunda bellenen çäklerde amala aşyrmaga ygtyýarly we ukyply bolan erkin hereketleriniň çygrydyr. TRK-nyň 9-njy maddasynyň 1-nji böleginde-de: «Fiziki we ýuridik şahslar özlerine degişli raýat hukuklaryny özleriniň makul bilşine görä amala aşyrýarlar» diýen görnüşde, öz hukuklaryna ygtyýar etmekde, fiziki we ýuridik şahslaryň, şonuň ýaly-da raýat hukugynyň beýleki subýektleriniň hem¹ erk-islegi durmuşa geçirmekde erkinlige mümkinçilikleri berkidilýär. Şeýle çemeleşme Türkmenistanyň Konstitusiýasy tarapyndan şertlendirilendir. Bu ýörelge raýat hukugynda raýat-hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylarynyň hususy özygtyýarlylygy (awtonomiýasy) diýlip atlandyrylýar.

«Raýat borçlaryny berjaý etmek» diýen düşünje bolsa, raýat hukuklaryny amala aşyrmak bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Adatça, raýat borçlary şu aşakdakylardan gelip çykýar: kanunçylykdan; geleşiklerden (şertnamalardan); hukuk gatnaşyklarynyň öz tebigatyndan. Mysal üçin, absolýut hukuk gatnaşyklarynda emlägiň eýesi babatda galan şahslaryň ählisi onuň eýeçilik hukuklaryny hormatlamaga we şol hukuklaryna kast etmezlige borçludylar.

Şoňa görä-de, raýat borçlary kanunda ýa-da şertnamada bellenen tertipde ýa-da öz gatnaşýan hukuk gatnaşyklarynyň häsiýetli aýratynlyklaryna (hukugyň umumy hem esasy başlangyçlaryna) laýyklykda amala aşyrylýarlar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy, fiziki we ýuridik şahslara kesgitli hukuklary bermek bilen bir hatarda, ygtyýarly edilen şahsyň özlerine degişli hukuklary amala aşyrmakdan ýüz döndermegi bu hukuklaryň bes edilmegine getirmeýändigini kesgitleýär². Mysal üçin, şertnamanyň bir tarapy beýleki tarap (kontragent) babatda kanunda ýa-da şertnamada bellenen jerimeleri ulanmakdan ýüz dönderip bilýär. Ýöne, şeýle ýüz döndermek kanunda ýa-da şertnamada bellenen jerime hukugynyň ýatyrylmagyna getirmeýär. Ýöne kanunda göz önünde tutulan halatlar muňa girmeýär. Mysal üçin, hukugy amala aşyrmakdan ýüz döndermegiň şol hukugyň özüni bes edýänligi TRK-nyň 1205-nji maddasynda göz önünde tutulýar. Şoňa laýyklykda mirasdaryň mirasdan ýüz döndermegi baradaky arzasy yzyna gaýtarylmaýar, bu bolsa mirasdaryň mirasdan ýüz öwreninden soň, onuň mirasa dalaş edip bilmejekdigini aňladýar.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat kanunçylygy fiziki we ýuridik şahslara kesgitli hukuklary bermek we olaryň amala aşyrylmagyny kepillendirmek bilen bir hatarda, şol hukuklary amala aşyrmagyň çäklerini hem kesgitleýär. Şeýle çäkleriň umumy talaplary Türkmenistanyň Konstitusiýasynda: «Adamyň we raýatyň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmagy, onuň jemgyýetiň we döwletiň önündäki

¹ Bu ýerde döwlet we onuň düzümleriň birlikleri göz önünde tutulýar.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 9-njy maddanyň 2-nji bölegi.

borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr¹» diýen görnüşde berkidilendir.

«Ynsaplylyk» we «zyýan ýetirmezlik» – bu iki hukuk düşünjesi, raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlary hökmünde TRK-nyň 1-nji maddasynyň 1-nji böleginde bellenen ýörelgeleriň arasynda görkezilmedik bolsa-da, olary raýat kanunçylygynyň esasy başlangyçlaryna degişli diýip hasaplamak bolar. Sebäbi ol ýörelgeler TRK-nyň 9-njy maddasynda raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we borçlaryny berjaý etmegiň binýatlaýyn esasy hökmünde berkidilýärler².

Ynsaplylyk umumy ykrar edilen özüni alyp baryş kadasy hökmünde, diňe bir raýat hukugynyň çygrynda däl-de, eýsem salgyt, maşgala, iş ýörediş we ş.m. hukuk çygrylarynda-da giňden ýaýrandyr. Subýektleriň ynsaply özüni alyp baryşlaryny höweslendirmegiň we ynsapsyz özüni alyp baryşlary babatda olar üçin oňaýsyz şertleri dörediji hukuk serişdelerini işläp düzmegiň jemgyýetde hukuk tertibini we kanunylygy üpjün etmekde möhüm ähmiýeti bardyr. Käbir ýagdaýlarda subýektleriň özlerini alyp barmaklaryndaky ynsapsyzlygy borçlaryň ýerine ýetirmezligindäki günäkärlik bilen bulaşdyrylýar. Ýöne bu düşüňjeler biri-biri bilen baglanyşan hem bolsalar-da, aýry-aýry düşüňjelerdir.

- günäkärlik – bellibir ýuridik borjy bozmagyň (ýerine ýetirmezligiň ýa-da degişli derejede ýerine ýetirmezligiň) netijesinde ýüze çykýar;
- ynsapsyzlyk – hukuk nukdaýnazaryndan anyk bir özüni alyp barşyň çygrynda dälidir.

Adatça, günäkärlik – bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk bilen hukugy bozýan hereket bilen baglanyşykly bolýar. Ynsapsyzlyk bolsa, özgelereň ýalňyşyny we säwligini şahsyň öz bähbidine ulanmagy bilen baglanyşyklydyr. Kanunyň raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektlerinden (taraplaryndan) öz hereketi ýa-da hereketsizligi bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmezlik hakyndaky talaby bolsa, şahslary hukuk kadalaryny doly we gyşarnyksyz berjaý etmek bilen birlikde, öz hukuklaryny amala aşyrmaga hem-de borçlaryny berjaý etmäge ynsaply çemeleşmek hakynda ýene-de bir ýatlatmadyr.

TRK-nyň 9-njy maddasynyň 3-nji böleginde berkidilen hukuk kadasynyň hukuk taýdan ähmiýetliligi bolsa, raýat hukuklary amala aşyrylanda hem-de borçlary berjaý edilende ynsaplylyk we zyýan ýetirmezlik ýörelgeleri bozulan halatynda, şol ýörelgeleri bozan şahsyň öz hukuklaryny goramak baradaky talaby, gönüden-göni hereket edýän kanunçylyga garşy bolmasa-da, ynsapsyzlygy ýa-da başga şahslara

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 40-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 9-njy madda. «Raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri özläriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaplylyk bilen amala aşyrmaga borçludylar, özläriniň hereketleri (hereketsizligi) bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmeli dälidirler».

zyýan ýetirýänligi üçin kazyýet tarapyndan kanagatlandyrylman bilinýändiginden ybaratdyr¹.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, hukuklaryň we azatlyklaryň amala aşyrylmagy (şol sanda borçlaryň berjaý edilmegi-de) bozmaly däl:

- beýleki şahslaryň hukuklaryny we azatlyklaryny;
- ahlak kadalaryny;
- kanunyň talaplaryny;
- jemgyýetçilik tertibini;
- milli howpsuzlyga zyýan ýetirmeli däl².

Şonuň bilen birlikde-de, TRK-a laýyklykda, kanun raýat hukuklaryny goramagy şol hukuklaryň ynsaply we paýhasly amala aşyrylandygyna ýa-da amala aşyrylmandygyna bagly edende, raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň ynsaplylygy we paýhaslylygy³ çak edilýär⁴. Bu hukuk kadasy, raýat-hukuk gatnaşygyna gatnaşyjy ynsapsyzlykda ýa-da paýhassyzlykda aýyplananda, onuň özüni aklamaga borçly dälidigini, tersine, haýsy şahs ony ynsapsyzlykda we paýhassyzlykda aýyplanýan bolsa, şonuň hem haýsy anyk hereketlerde (hereketsizlikde) şeýle ynsapsyzlygyň we paýhassyzlygyň jemlenendigini subut etmäge borçludygyny aňladýar.

Umuman, kanunçykaryjy ynsaplylyk we paýhaslylyk düşüňjeleriniň astynda, raýat hukuk gatnaşygyna gatnaşyjynyň öz hereketlerine bolan subýektiw gatnaşygyny hem ýagdaýyny göz önünde tutýar. Hukuklary amala aşyrmakda we borçlary berjaý etmekde ynsaply hem paýhasly çemeleşmäniň bolandygy ýa-da bolmandygy, beýleki tarapyň (kontragentiň) şübhesiz subutnamalary bilen subut edilip bilinýär.

§ 2. Goranmak subýektiw hukugynyň mazmuny

Raýat hukuklaryny goramak ýa-da başgaça aýdylanda, subýektiw goranmak hukugy raýat hukugynyň wajyp institutlarynyň biri bolmak bilen, raýat hukuklarynyň amala aşyrylmagy hem-de borçlarynyň berjaý edilmegi bilen gönüden-göni arabaglanyşykda durýar. Sebäbi raýat dolanyşygynda raýat-hukuk gatnaşyklary-

¹ TRK-nyň 9-njy maddasynyň 4-nji bölegine laýyklykda, raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri özleriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaplylyk bilen amala aşyrmadyk we özleriniň hereketleri (hereketsizligi) bilen beýleki şahslara zyýan ýetiren halatlarynda, kazyýet şol şahsyň hukugyny goramakdan ýüz dönderip biler.

² Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 21-nji madda.

³ Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukugynyň ylmynda, paýhaslylyk diýlende, hukuklar amala aşyrylandaky ýagdaýda ony hakyky bahalandyrmaga we düşünmäge düşünilýär, şeýle bahalandyrmaga biparh bolan gatnaşyk bolsa paýhassyzlyk diýlip hasap edilip bilner.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 9-njy maddanyň 5-nji bölegi.

nyň subýektleri tarapyndan olaryň emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary amala aşyrylanda hem-de kanundan, geleşikden (şertnamadan) ýa-da hukuk gatnaşyklarynyň öz tebigatyndan gelip çykyan borçlary berjaý edilende, taraplaryň arasynda dürli düşünişmezlikler we jedeller ýüze çykyp bilýär. Şonuň ýaly-da, raýat hukuklarynyň amala aşyrylmagyna we borçlaryň berjaý edilmegine raýat dolanyşygynyň beýleki gatnaşyjylary (üçünji şahslar), şol sanda ygtyýarly döwlet edaralary tarapyndan dürli päsgelçilikleriň döredilmegi mümkin. Şunuň ýaly ýagdaýlarda-da raýatlaryň subýektiw goranmak hukugy herekete girýär.

Raýat hukugynyň «goranmaklyga bolan subýektiw hukuk» diýen düşüňjesi, Konstitusiýa hukugynyň «hukuklaryň we azatlyklaryň goralmagy» diýen düşüňjesi bilen ýakyn arabaglanyşykda durýar. Goranmaklyga bolan subýektiw hukugyň mazmunynyň esasyňy hem, kanunçykaryjy tarapyndan öz bozulan hukuklaryňy kazyýetiň üsti bilen goramak mümkinçiliginiň döredilýänliginden ybaratdyr.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda: «Raýatlara adamyň we raýatyň at-abraýynyň hem mertebesiniň, Konstitusiýada hem-de kanunlarda göz önünde tutulan şahsy we syýasy hukuklarynyň hem azatlyklarynyň kazyýet goragy kepillendirilýär. Döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň we wezipeli adamlaryň çözümleri we hereketleri barada raýatlaryň kazyýete şikaýat etmäge hukugy bardyr»¹ diýlip bellenilýär.

Bu hukuk kadasy dünýä bileleşigi tarapyndan kabul edilen ýörelgeleýin hukuk kadasy bolmak bilen, ol BMG-nyň Düzgünnamasy, Raýatlyk, syýasy we gaýry hukuklar hakynda halkara Paktda, Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Helsinki konferensiýasynyň (ÝHHK) jemleýji Namasy (akt) ýaly halkara hukuk namalarynda-da öz beýanyňy tapýar. Türkmenistanda raýatlaryň Esasy Kanunda berkidilýän bu hukuklaryny durmuşa geçirmeklik, 1998-nji ýylyň 6-njy fewralynda kabul edilen, «Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakynda» we 1999-njy ýylyň 14-nji ýanwarynda kabul edilen, «Raýatlaryň ýüz tutmalary we olara garamagyň tertibi hakynda» Türkmenistanyň kanunlary bilen düzgünleşdirilýär.

Bu kadalaşdyryjy hukuk namalar raýatlaryň Konstitusiýada we kanunlarda berkidilýän tebigy hem mizemez hukuklaryny has-da berkidýär. Konstitusiýada görkezilýän raýatlaryň şikaýat bilen kazyýete ýüz tutmaga bolan hukugy diýlende, bu döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň ýa-da wezipeli adamlaryň hereketleri ýa-da kararlary bilen raýatlaryň Konstitusiýada we kanunlarda göz önünde tutulan hukuklary hem azatlyklary bo-

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 43-nji madda.

zulan ýa-da çäklendirilen ýagdaýynda her bir raýatyň kazyýete şikaýat bilen ýüz tutmaga bolan hukugyna düşünilýär. Şikaýat raýatyň islegine görä onuň ýaşayan ýerindäki kazyýete ýa-da edaranyň ýerleşýän ýerindäki ýa-da hereketlerine ýa-da kararlaryna şikaýat edilýän wezipeli adamyň işleýän ýerindäki kazyýete berilýär.

Kanunda bellenen tertibe laýyklykda, kazyýet raýatlardan gelip gowşan şikaýaty kabul edýär we kanun esasynda oňa garaýar hem-de degişli çözgüdi çykarýar. Raýatlardan gelip gowşan şikaýaty kabul etmekden ýüz öwürmek gadagandyr we ol hökmany garalmaga degişlidir.

«Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasyna laýyklykda, şikaýata garamak üçin şol şikaýaty kabul eden kazyýet:

- degişli edaralardan ýa-da wezipeli adamlardan zerur resminamalary talap edýär;
- raýatyň ýa-da onuň wekiliniň haýyşy boýunça ýa-da öz başlangyjy bilen şikaýata düýp manysy boýunça garalmagyna çenli şikaýat edilýän hereketiň ýa-da kararyň ýerine ýetirilmegini togtatmak hakyndaky meselä seredýär.

Kazyýet şikaýata garamagyň netijeleri boýunça şu aşakdaky çözgütleriň birini çykarýar:

- şikaýatyň esaslylygyny belläp, kazyýet şikaýat edilýän hereketi ýa-da karary bikanun diýip ykrar edýär, raýatyň talabyny kanagatlandyrmaga, onuň bozulan konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny dikeltmäge, raýatyň öz hukuklaryny we azatlyklaryny amala aşyrmagyny çäklendirýän ýa-da päsgel berýän ýagdaýlary ýok etmäge borçly edýär;
- şikaýat edilýän hereketi ýa-da karary kanuny, raýatyň hukuklaryny we azatlyklaryny bozmaýan we çäklendirmeyän, olaryň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döretmeyän diýip hasap etse, ol şikaýaty kanagatlandyrmakdan ýüz öwürýär¹.

Raýatyň şikaýatyny kanagatlandyrmakdan kazyýetiň ýüz öwürmegi, şikaýat edilýän hereketiň ýa-da kararyň ýerine ýetirilmegini togtatmak hakyndaky kararyň ýatyrylmagyna eltýär. Kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdi döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşmeleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, wezipeli adamlaryň, raýatlaryň ählisi üçin hökmanydyr we ýerine ýetirilmäge degişlidir. Şikaýat boýunça kazyýetiň çykaran çözgüdi, hereketlerine we kararlaryna şikaýat

¹ «Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 06.02.1998 ý. 7-nji madda.

edilen edara ýa-da wezipeli adama, şeýle hem şikáýaty beren raýata, çözgüt kanuny güýje girenden soň on günden gijä galman iberilýär.

Türkmenistanyň Konstitusíyasyna laýyklykda, raýatlaryň döwlet edaralarynyň, gaýry guramalaryň, olaryň işgärleriniň, şeýle hem aýry-aýry adamlaryň bikanun hereketleri zerarly özlerine maddy ýa-da ahlak taýdan zyýan ýetirilen mahalynda, kazyýet tertibinde onuň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hukugy bardyr¹.

Türkmenistanyň Konstitusíyasynyň 44-nji maddasynda berkidilýän hukuk kadasy döwlet häkimiýet edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň bikanun hereketleri zerarly zyýan çeken raýatlaryň hukuklaryny goramaklyga gönükdirilýär. Şol bir wagtda-da bu hukuk kadasynyň önüni alyş (prewentiw) ähmiýeti hem bardyr. Ol döwlet häkimiýet edaralarynyň işinde kanunylygyň has berk berjaý edilmegini üpjün etmäge gönükdirilýär. Bu maddada döwlet häkimiýet edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň bikanun hereketleri zerarly zyýan çeken raýatlara ýetirilen zyýan üçin emläkleýin jogapkärçiligiň umumy esaslary berkidilýär.

Ýetirilen zeletiň öwezini töletmek bozulan hukuklary dikeltmegiň we hukuklary goramagyň ählumumy häsiýetli (uniwersal) raýat-hukuk serişdesidir. TRK-nyň 1027–1043-nji maddalaryny öz içine alýan, «Delikt borçnamalary» diýen bölüminde döwlet häkimiýet edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň bikanun hereketleri zerarly zyýan çeken raýatlara ýetirilen zeletiň öweziniň dolunmagy hakyndaky hukuk kadalary bar. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, hukugy bozulan şahs özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň doly tölenilmegini talap etmäge haklydyr. Zyýany töletmegi talap etmek hukugyndan deslapky baglaşylan ylalaşyk esasynda ýüz dönderilmegine ýol berilmeyär.

TRK-nyň 1027-nji maddasyna laýyklykda, kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Şeýle halatlarda eger-de, degişli döwlet edarasynyň kanuna garşy gelýän namany çykarmagy zerarly fiziki şahsa zyýan ýeten bolsa, onda şol kanuna ters gelýän nama hakyky däl diýip bilinýär we şol namany kabul eden edara ýa-da wezipeli adam zyýan ýeten şahsyň hukuklaryny dikeldip, önki ýagdaýyna getirmäge (restitusíýa etmäge) borçludur.

Raýat kanunçylygynda bikanun iş kesilmegi, bikanun jenaýat jogapkärçiligine çekilmegi, önüni alyş çäresi hökmünde tussaglykda saklamak ýa-da başga ýere gitmeli dældigi barada gol çekdirmek çäreleriniň bikanun ulanylmagy, dolandyryş temmi çäresi hökmünde tussag etmek ýa-da düzediş işlerinde işletmek çäreleriniň bikanun ulanylmagy sebäpli, anyklaýyş, deslapky derňew edaralarynyň, prokuraturalaryň we kazyýetleriň wezipeli şahslarynyň günäsinin bardygyna garamaz-

¹ Türkmenistanyň Konstitusíyasý. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 44-nji madda.

dan, aklanan (reabilitasiýa edilen) raýatlara ýetirilen zyýanyň öwezi döwlet tarapyndan doldurylýar. Raýata döwletiň wezipeli şahsynyň bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlykly hereketleri zerarly zyýan ýeten halatynda, döwlet bilen bilelikde şol wezipeli şahslar deň jogapkärçilik çekýärler. Şonuň ýaly-da kanunçylykda, lukmançylyk edarasynnda keseli bejerilende (hirurgiýa operasiýasynyň, diagnozyň nädogry goýulmagynyň we başgalaryň netijesinde) şahsyň saglygyna ýetirilen zyýanyň öweziniň hem umumy esaslarda doldurylýandygy kesgitlenýär¹.

§ 3. Raýat hukuklaryny goramagyň usullary

Raýat kanunçylygynda raýatyň öz hukuklaryny goramagynyň:

- hukugy ykrar etmek;
- hukugyň bozulmazyndan öň dowam edip gelen ýagdaýyny dikeltmek we hukugy bozyan ýa-da hukugyň bozulmak howpuny döredýän hereketleriň önüni almak;
- geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmek we şol geleşigiň hakyky daldiginiň netijelerini ulanmak;
- döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň namasyny hakyky däl diýip ykrar etmek;
- borjy bolşy ýaly ýerine ýetirmäge mejbur etmek;
- raýat hukuklaryňy öz-özüň goramak;
- ýetirilen zyýany töletmek;
- puşmana puluny töletmek;
- ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak;
- hukuk gatnaşyklaryny ýatyrnak ýa-da üýtgetmek;
- döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň, kanuna garşy gelyän namasyny kazyýetiň ulanmazlygyny talap etmek ýaly usullary, şonuň ýaly-da kanunlarda göz önünde tutulan beýleki usullary bardyr.

TRK-nyň 11-nji maddasynda görkezilen subýektiw goranmak hukugynyň raýat-hukuk usullary – bu, hukuk bozuja ýa-da onuň emlägine döwlet edaralary, ygtyýarly edilen edaralar ýa-da ygtyýarly şahslar tarapyndan ulanylýan täsir etmegiň kanunda berkidilen usullarydyr. Raýat hukuklaryny goramagyň usullarynyň içinde ilkinjisi hukugy ykrar etmek bolup durýar. Bu düşünje ygtyýarly edara, wezipeli şahs ýa-da hukukly şahsyň özi tarapyndan bellibir raýat hukugynyň bellibir şahsa degişlilik faktynyň tassyklanmagyny aňladýar. Mysal üçin, fiziki şahsy edebi ýa-da başga görnüşdäki eseriň awtory diýip ykrar etmek bilen kazyýet bu hukuga başga şahsyň eýelik etmek mümkinçiligini aradan aýyrýar. Ykrar etmek goranmagyň

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1042-nji madda.

subýektiw hukugynyň beýleki usullarynyň ulanylmagyna hem sebäp (başlangyç) bolup bilýär. Mysal üçin, fiziki şahsyň başga şahsyň bikanun eýelik etmegindäki emlägini, şonuň elinden almak hakyndaky talap arzasyna garamak bilen kazyýet, ilkinji nobatda talapçyny jedelli emlägiň eýesi diýip ykrar edýär, soňra bolsa kesekiniň elinden almak we ony hakyky emläk eýesine geçirmek hakyndaky çözgüdi çykarýar.

Jebir çekenin emläginiň hukugyň bozulmazýndan ön dowam edip gelen ýagdaýyny dikeltmek (restitusiýa) arkaly we hukugy bozýan ýa-da hukugyň bozulmak howpuny döredýän hereketleriň önüni almak arkaly hukuk bozulmanyň netijelerini aýyrmak raýat hukuklaryny goramagyň giňden ýaýran usuly bolup durýar. Hukugyň bozulmazýndan ön dowam edip gelen ýagdaýy dikeltmek (restitusiýa) hukugy goramagyň usuly hökmünde raýat hukuklaryny goramagyň dürli usullaryny ulanmagyň netijesinde amala aşyrylyp bilinýär. Mysal üçin, kazyýet tarapyndan paýdarlar jemgyýetiniň umumy ýygnaýynyň çözgüdini hakyky däl diýip ykrar etmegiň dowamynda ol kabul edilmezden ön dowam eden ýagdaý dikeldilýär. Eger-de paýdarlar jemgyýetini täzeden dikeltmek hakyndaky paýdarlaryň umumy ýygnaýynyň çözgüdi hakyky däl diýip ykrar edilse, onda paýdarlar jemgyýetiniň ýerine ýetiriji edarasý täzeden dikeltmek boýunça geleşigi ýerine ýetirmek borjuna ýitirýär. Paýdarlar jemgyýetiniň algydarlary bolsa, borçnamalary wagtyndan ön ýerine ýetirmek hukugyny ýitirýärler we ş.m.

Hukugy bozýan hereketleriň önüni almak bolsa, olary amala aşyrmagy gadagan etmekden ýa-da olaryň amala aşyrylmagyna ýol bermezlikden ybaratdyr. Raýat hukuklaryny goramagyň şeýle usuly hukuga garşy hereketleriň bes edilmegine we hukugyň bozulmazýndan ön dowam edip gelen ýagdaýyň dikeldilmegine (restitusiýa) getirýär.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuklaryny goramagyň ýene-de bir usuly, geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmek we şol geleşigiň hakyky dældiginiň netijelerini ulanmak bolup durýar. Geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmek we şol geleşigiň hakyky dældiginiň netijelerini ulanmak taraplaryň ilkibaşdaky ýagdaýyny dikeltmegi – birtaraplaýyn, iki ýa-da köptaraplaýyn dikeltmekligi (restitusiýany) şonuň ýaly-da geleşigiň hakyky däl diýlip ykrar edilmeginiň goşmaça netijeleriniň ulanylmagyny (hakyky zeleliň we alynmadyk girdejileriň öweziniň dolunmagyny) aňladyp biler¹.

Döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüni dolandyryş edarasynyň namasyny² hakyky däl diýip ykrar etmek arkaly raýat hukuklaryny goramak düşüňjesi, «nama» diýen düşüňjaniň astynda, döwlet häkimiýet edaralarynyň ýa-da ýerli öz-özüni

¹ Geleşigi hakyky däl diýip ykrar etmegiň tertibi we onuň hukuk netijeleri barada şu okuw kitabyň IX babında giňişleýin durlup geçilýär.

² Kanunda «aktyny» diýlip bellenýär.

dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen birlikde kadalaşdyryş häsiýetli bolmadyk hukuk namalaryny hem göz önünde tutýar. Döwlet edaralarynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň namalary, Türkmenistanyň kanunlary bilen çapraz gelen halatynda, umumy kazyýetler ýa-da arbitraž kazyýetleri tarapyndan raýat iş ýörediş we arbitraž iş ýörediş kanunçylyklarynda göz önünde tutulan tertipde, hakyky däl diýlip ykrar edilýär.

Bu raýat-hukuk serişdesi raýat hukuklaryny goramagyň örän netijeli usuly bolup durýar. Kanunlara laýyk gelmeýän kadalaşdyryjy ýa-da kadalaşdyryş häsiýeti bolmadyk hukuk namalaryň ýuridik güýjüniň ýatyrylmagynyň (hakyky däl diýip ykrar edilmeginiň) – ikitaraplaýyn ähmiýeti bardyr. Bir tarapdan, bu hereketiň üsti bilen fiziki we ýuridik şahslaryň hukuklarynyň hem-de kanuny bähbitleriniň bozulmalary bes edilýär. Beýleki tarapdan bolsa, görkezilen hukuk bozmalaryň öňi alnyp, geljekde ýene-de şeýle bikanun hereketleriň amala aşyrylmagynyň mümkinçiligi aradan aýrylýar.

TRK-a laýyklykda, döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň, fiziki ýa-da ýuridik şahslaryň raýat hukuklaryny we kanun arkaly goralýan bähbitlerini bozýan namasy kabul edilen pursadyndan hakyky däl. Şeýle nama kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip ykrar edilen halatynda, bozulan hukuklar dikeldilmelidir ýa-da TRK-nyň 11-nji maddasynda göz önünde tutulan beýleki usullar bilen goralmalydyr¹.

Şeýlelikde, TRK-nyň 11-nji maddasynyň «g» bendinde we 11-nji maddasynda raýat hukuklarynyň aşakdaky gorag usullary göz önüne tutulýar:

- döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň kadalaşdyryjy hukuk namasyny hakyky däl diýip ykrar etmek;
- döwlet häkimiýet edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň şahsyýetiň hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan kadalaşdyryş häsiýeti bolmadyk namalaryny, çözgütlerini, hereketlerini (hereketsizligini) hakyky däl diýip ykrar etmek;
- hukuk ygtyýarlyklary bolan, ýöne kazyýet edarasy bolmadyk dolandyryş edaralary tarapyndan tabşyryklary bermek.

Borjy bolşy ýaly ýerine ýetirmäge mejbur etmek (naturada ýerine ýetirtmek) diýlende, ilkinji nobatda, başga şahsyň borjunyň mazmunyny emele getirýän hereketleri mejbur etmek arkaly degişli derejede amala aşyrtmagyň esasynda raýat hukugynyň goralmagyna düşünilýär. Raýat hukugyny goramagyň bu usuly raýat borjunyň hakykatda ýerine ýetirilmegini amala aşyrmagy üpjün edýär.

Raýat hukuklaryny goramagyň TRK-da berkidilen ýene-de bir usuly, öz-özüňi goramak bolup durýar. Raýat hukuklaryny özüň goramak diýlende, ygtyýarly şahs

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 12-nji madda.

tarapyndan kanunda rugsat edilen hakyky tertipdäki şahsy we emläk hukuklary goramaga gönükdirilen hereketleri amala aşyrmaklyga düşünilýär.

Raýat hukuklaryny öz-özün goramagyň usulyna, hususan-da, fiziki ýa-da ýuridik şahs tarapyndan amala aşyrylýan öz emlägini goramaklyga gönükdirilen çäreler degişlidir. Olar dürli-dürli bolup bilýärler. Mysal üçin, ýaşaýyş jaýyna, edara jaýyna we ş.m. jaýlara islenilmeýän üçünji şahsyň girmeginden goramak üçin gorag enjamlaryny goýmak, öz haýwanlaryna tagma goýmak, şahsy kitaphanasyndaky kitaplara möhür goýmak we ş.m. Raýat hukuklaryny goramagyň bu usulynda berk berjaý edilmeli esasy talap, emlägi goramagyň çäreleriniň kanun tarapyndan rugsat edilen bolmagydyr. Öz-özünü goramagyň ýene bir görnüşi, gönüden-göni hukuk bozujynyň şahsyýetine ýa-da onuň emlägine täsir edýän, zerur goranyş alamatlary bolan ýa-da juda zerur bolan halatynda ulanylýan raýat hukuklaryny öz-özün goramak boýunça hakyky (faktiki) hereketlerdir.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, raýat hukuklaryny öz-özün goramagyň usullary hukugyň bozulyşyna barabar bolmalydyr we şol usullar, eger-de ygtyýarly edaralaryň kömegi wagtynda ýetişmeýän bolsa, şol hukuk bozuşdan ägä etmek ýa-da onuň önüni almak üçin zerur bolan hereketleriň çäginde çykmary däl¹. Başga ýagdaýlarda hukuk bozujynyň şahsyýetine ýa-da onuň emlägine gönümel täsir etmek görnüşindäki raýat hukuklaryny öz-özün goramak ulanylmaly däl. Hususan-da ol, awtorlyk hukuklarynyň, intellektual işiň netijelerine bolan aýratyn hukuklaryň bozulan ýagdaýynda, at-abraý, mertebe, iş abraýy bilen baglanyşykly, şeýle hem borçnama boýunça bergidardan talap etmek hukugy goralanda ulanylyp bilinmez. Raýat hukuklaryny öz-özün goramagyň kanunda bellenen çäginde we tertibinden çykylmagy bilen amala aşyrylan hereketlere iş ýüzündäki takyk ýagdaýlaryň göz önüne tutulmagy bilen jenaýatçylykly eden-etdilik hökmünde-de garalyp bilner².

Ýetirilen zyýany töletmek hem hukuklary goramagyň giň ýaýran usullarynyň biri bolup durýar. Raýat hukuklaryny goramagyň bu usulyň kömegi bilen hukuk bozujy tarapyndan ýetirilen maddy ýa-da ahlak zyýanyň öwezi pul görnüşinde dolunýar. Goramagyň bu usulyň ulanylmagy gönüden-göni kanundan gelip çykýar. Şonuň üçin düzgün bozujy tarapyndan ýetirilen maddy ýa-da ahlak zyýanyň öwezi ähli ýagdaýlarda-da doldurylyp bilner. Eger-de hukugy goramak beýleki serişdeler arkaly üpjün edilýän bolsa, ýetirilen zyýany töletmek diňe kanunda anyk kesgitlenen ýagdaýynda ulanylmaýar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 13-nji madda.

² Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 221-nji madda. «Fiziki şahs tarapyndan özüniň hakyky ýa-da çak edilýän hukugynyň özbaşdak we kanun ýa-da başga kadalaşdyryjy hukuk namasy tarapyndan bellenen tertibi bozmak bilen amala aşyrylmagy raýata ýa-da gurama düýpli zyýan ýetirer» eden-etdilik edilmegi diýlip hasap edilýär.

Ýetirilen zyýany töletmek – şertnamalaýyn we şertnamalaýyn däl gatnaşyklarda ulanylýan, kanunda kesgitlenen raýat hukuk jogapkärçilik çäresidir. TRK-nyň 14-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, şahsyýet öz hukugy bozulanda özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň doly tölenilmegini talap edip biler. Bu ýerde «ýetirilen zyýanyň doly öwezi» diýlende, emläk ýitgileriniň (zyýanyň) pul möçberindäki gymmaty (bahasy) göz önünde tutulýar. TRK-nyň kadalarynda zyýanyň doly möçberde tölenilmegi we deslapky ylalaşyk esasynda zyýany töletdirmek hukugyndan ýüz döndermeklige ýol berilmezlik ýörelgelerinden ugur alynýar. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, pes hilli önüm öndürilendigi üçin öndürijiniň jogapkärçiligi deslapdan aýrylyp ýa-da çäklendirilip bilinmez. Şuňa garşy gelýän ylalaşyk hakyky däldir¹.

TRK-nyň 14-nji maddasynyň 2-nji böleginde «ýetirilen zyýan» diýen düşünjä nämeleriniň degişlidigi görkezilýär. Salgylanylan hukuk kadalaryna laýyklykda, ýetirilen zyýan aşakdakylardan ybarat bolup durýar:

- birinjiden, hukugy bozulan şahsyň öz bozulan hukugyny dikeltmek üçin eden ýa-da etmeli bolan çykdajylaryndan;
- ikinjiden, jebir çekeniniň emläginiň ýitirilmeginden ýa-da oňa şikes ýetirilmeginden (hakyky zyýan);
- üçünjiden zyýanyň düzümine jebir çeken tarapyň hukugy bozulmadyk bolsa onuň almaly bolan, ýöne alynmadyk girdejilerinden (elden giderilen peýdadan).

Şeýlelikde, jebir çekeniniň çykdajylary we onuň emlägine şikes ýetirilmegi, hakyky zyýan diýen düşünjäniň içine girizilýär. Şeýle zyýanlara:

- şertnamalaýyn borçnamalaryny bozan kontragentiň günäsi boýunça üçünji taraplara jogapkärçilik (temmi) çäresi (sanksiýa) hökmünde tölenilmäge degişli bolan pul möçberleri;
- bergidaryň – hukuk bozujynyň ýa-da jebir çekeniniň hasabyna borçnamalary ýerine ýetirmek boýunça zerur we beýleki (paýhasly) çykdajylary;
- alyjy tarapyndan satyjynyň öz borçlaryny bozandygynyň netijesinde harydy başga satyjydan has ýokary, ýöne paýhasly bahadan satyn almagy sebäpli çykaran çykdajylary;
- alyjynyň öz borçlaryny bozandygynyň netijesinde satyjynyň harydy başga alyja has pes, ýöne paýhasly bahadan satmagy zerarly çykaran çykdajylary girýär.

Jebir çekeniniň alynmadyk girdejileri onuň elden giderilen peýdasy bolup durýar. Kanunalaýyklykda, onuň möçberi nazary taýdan hasaplamalaryň netijesinde bolup biläýjek aýratyn amatly ýagdaýlar bilen däl-de, «raýat dolanyşygynyň adaty

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1051-nji madda.

şertleri» bilen we ony almak üçin hakykat ýüzünde öňünden görülen çäreler we taýýarlyklar bilen kesgitlenilmelidir. Mysal üçin, baglaşylan şertnamalaryň bozulandygy sebäpli telekeçi tarapyndan girdeji alynmadyk ýagdaýynda.

Eger-de hukuk bozujy özüniň hukugy bozmagynyň netijesinde girdeji alan bolsa (mysal üçin, öňden baglaşylan şertnamany bozup harydy has ýokary bahadan başga alyja satan bolsa), jebir çekeniniň peýdasyna alynmaly (elden giderilen) peýdasynyň möçberi şol girdejilerden az bolup bilmez.

Raýat hukuklaryny goramagyň usuly hökmünde, puşmana puly baradaky düşünje, TRK-nyň 427-nji maddasynda kesgitlenýär. TRK-a laýyklykda, puşmana puly islendik borçnamanyň umumy bozulanlygy ýa-da onuň aýry-aýry şertleriniň bozulanlygy, şeýle hem algydarlyk borçnamalarynyň bozulan ýagdaýynda bellenip bilner. Puşmana puly ýuridik şahslaryň arasyndaky şertnamalarda has hem giňden ýaýrandyr. Tejribede, fiziki şahslaryň arasyndaky borçnamalarda bolsa, puşmana pulunyň ulanylýan ýagdaýlary seýrek duş gelýär. Puşmana pulunyň möçberi we görnüşi şertnamalaryň taraplary tarapyndan düzgün bozmanyň ol ýa-da beýleki görnüşine laýyklykda öňünden kesgitlenýär.

Raýat hukugynda puşmana pulunyň iki görnüşi tapawutlandyrylýar:

- jerime (ştraf);
- puşmana puly (penýa).

Puşmana pulunyň bu iki görnüşiniň hukuk tebigaty birmeňzeş bolsa-da, olaryň her biriniň özüne mahsus häsiýetli aýratynlyklary bardyr we olara şular degişlidir:

- bellemegiň aýratynlyklary (haýsy düzgün bozulmalarda olar ulanylýandygy);
- kesgitlemegiň usullary (anyk kesgitlenen pul möçberinde ýa-da göterimde (prosentde));
- hasaplamagyň tertibi (alynýan puluň bir gezeklik möçberde ýa-da yzygiderli artýan möçberde alynmagy).

Bozulan raýat hukuklaryny goramagyň özboluşly usuly hökmünde ahlak (moral) taýdan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurtmak diýlende, fiziki ýa-da ruhy taýdan jebir çeken şahsa ýetirilen zeleliň öwezini dolmak üçin berilýän pul tölegine düşünilýär. Ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak, bir wagtyň özünde emläk zyýanynyň öweziniň dolunmagyna hem päsgel bermeyär. Ahlak zyýany hem-de maddy zyýan düzgün bozujynyň şol bir hereketi bilen ýetirilen bolsa-da, olaryň her biriniň öwezi özbaşyna dolunýar. Dürli ýagdaýlarda ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagynyň tertibi hem görnüşleri TRK-nyň birnäçe maddalarynda berkidilýär¹.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 15,16,1028-nji maddalar.

Ahlak taýdan zyýan ýetirilmegi diýlende, raýatyň emläkleýin däl şahsy hukuklaryna zyýan ýetirilmegine düşünilýär. Kanunalaýyklykda emläkleýin däl şahsy hukuklar we beýleki maddy däl eşretler Türkmenistanyň kanunlarynda göz önünde tutulan halatlarda we tertipde goralýar, şonuň ýaly-da, bozulan hukugyň düýp mazmunyndan we bu bozuşyň netijeleriniň häsiýetinden raýat hukuklaryny goramagyň haýsy usullaryny peýdalanmak gelip çykýan bolsa, şeýle halatlarda we çäklerde goralýar.

Eger-de fiziki ýa-da ýuridik şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlar köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýradylan bolsa, onda şol maglumatlar hut şol köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýalana çykarylmalýdyr. Eger-de ýokarda görkezilen maglumatlar gurama tarapyndan çykarylan resminamada beýan edilen bolsa, onda şol resminama çalşyrylmalydyr ýa-da yzyna alynmalýdyr. Beýleki halatlarda maglumatlary ýalana çykarmagyň tertibi kazyýet tarapyndan belenenilýär.

Fiziki ýa-da ýuridik şahs, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň çap eden maglumatlary onuň hukuklaryny ýa-da kanun arkaly goralýan bähbitlerini kemsidýän bolsa, onda ol öz jogabyny hut şol köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap etmäge haklydyr. Kazyýetiň çözgüdi ýerine ýetirilmedik halatynda kazyýet düzgüni bozujy jerime salmaga haklydyr, jerime iş ýörediş kanunçylygynda göz önünde tutulan möçberde we tertipde töledilip, döwletiň haýryna geçirilýär.

Emma jerimäniň tölenilmegi düzgüni bozujyny kazyýetiň çözgüdinde göz önünde tutulan hereketi ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar. Özi barada at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlar ýaýradylan fiziki ýa-da ýuridik şahs şonuň ýaly maglumatlary ýalana çykardyp, şol maglumatlaryň ýaýradylmagy bilen ýetirilen zyýany töletmäge we ahlak zelesiň öwezini dolmagy talap etmäge haklydyr. Ýöne ahlak taýdan ýetirilen zelesiň möçberini anyklamak juda kyn iş. Sebäbi emläkleýin däl şahsy hukuklaryň içki-ruhy (psihiki-emosional) çygyrda ýerleşýändikleri üçin olaryň maddy ölçegini tapmak kyn. Şonuň üçin hem kanun ahlak taýdan ýeten zelesiň möçberi ölçelende, adalatly we paýhasly ölçeğlerden ugur alynmalýdygyny göz önünde tutýar.

Elbetde, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, başga birine emläk zyýanyny ýetiren maglumatlary bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk zerarly ýaýradan ýa-da mälim eden şahs eger şol maglumatlar göz-görtele ýalan bolsa, zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr. Ýöne şol maglumatlaryň ýalandygyny bilmän olary habar beren şahs, eger-de onuň özi ýa-da onuň habaryny alan (habarynyň adresaty) şeýle habary almaga doly hukukly hem şonda bähbidi bar bolsa, ol zyýanyň öwezini doldurmaga borçly däl.

Raýat hukuklaryny goramagyň hukuk gatnaşyklaryny ýatyrnak usuly gatnaşyjylaryň ygtyýarlyklarynyň we borçlarynyň ýatyrylmagyny aňladýar. Şonda düzgün bozuýy ondan öň gazanan bähbitlerinden mahrum bolýar. Şol bähbitlerinden mahrum edilmek howpy borçnamanyň beýleki gatnaşyjysyna degişli bolan hukugyň bozulmagynyň bes edilmegine iterýär. Şeýlelik bilen raýat hukugynyň goraglylygy üpjün edilýär. Bu ýerde, adaty mysal hökmünde degişlilik boýunça ulanylmadyk ýaşayş jaýyny kärendesine almak hakyndaky şertnamany bozmak ýaly ýagdaý görkezilip bilner.

Hukuk gatnaşyklaryny üýtgetmek bolsa, olaryň mazmunynyň bozulan hukugyň has doly goraglylygyny üpjün edýän ugra üýtgedilmegini aňladýar. Mysal üçin, taraplaryň satyn almak-satmak şertnamasynyň borçlaryny, degişlilik boýunça ýerine ýetirilmedik halatynda, satyjy deslapky tölegiň tölenilmegini talap edip biler ýa-da alyjynyň ugradylýan harydyň hiliniň pesligi üçin şertnamanyň ýerine ýetirilişiniň tertibini üýtgetmäge hukugy bardyr. Şeýle ýagdaý ýüze çykanda, alyjy harydy kabul etmeginden öň onuň tölegini geçirmän, haryt kabul edilenden we onuň hili barlanandan soň töleg geçirip bilýär.

Raýat hukuklaryny goramagyň esasy usullarynyň biri-de döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüni dolandyryş edarasynyň kanuna garşy gelýän namasyny kazyýetiň subutnama ýa-da çözgüt çykarmak üçin esas hökmünde ulanmazlygyny talap etmek bolup durýar. Bu usul diňe özüniň hereket edýänligi bilen kazyýet häkimiýetiniň döwlet häkimiýet ulgamyndaky hukuk ýagdaýyny has mäkämleşdirýär we ähmiýetini artdyrýar. Şonuň bilen birlikde-de raýat hukuklaryny kazyýetde goramagyň adalatlylygyny we kanunylygyny has berk üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Raýat hukuklaryny goramagyň görkezilen we beýleki usullarynyň mazmuny we olary ulanmagyň tertibi hereket edýän kanunçylygyň kadalarynda, şeýle hem kanunda rugsat edilen şertnamalaýyn ylalaşyklarda takykklanýar. Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuklaryny goramagyň usullary, mazmuny, ulanmagyň esaslary boýunça dürli-dürlidir. Ýöne olaryň ählisi hukugyň bozulmagynyň önüni almak hem-de subýektiň hukuk ýagdaýyndaky düşünişmezlikleri aradan aýyrmak, şeýle hem hukuk bozulmadan öň bar bolan ýagdaýy dikeltmek üçin, şonuň ýaly-da hukuk bozulmanyň oňaýsyz netijelerini aradan aýyrmak üçin giňden ulanylýar.

TRK-nyň 11-nji maddasynyň «m» bendi raýat hukuklaryny diňe görkezilen hukuk usullary bilen däl-de, eýsem hereket edýän kanunçylykda bellenen gaýry gorag serişdeleri bilen hem goramaga mümkinçilik berýär. Şonuň bilen birlikde raýat hukugynyň umumy başlangyçlaryndan ugur almak bilen, raýat hukuklaryny goramagyň kanunda berkidilmedik, ýöne hereket edýän kanunçylyga garşy gelmeýän usullaryny-da ulanmagyň gadagan edilmeyändigini bellemek bolar.

§ 4. Şahsy raýat hukuklaryny goramak we onuň çäkleri

Emläkleýin däl şahsy hukuklar, esasan, iki topara bölünýär. Ýagny, emläkleýin hukuklar bilen bagly şahsy hukuklar; emläkleýin hukuklar bilen bagly bolmadyk şahsy hukuklar.

Olaryň birinji toparyna intellektual eýeçiligiň obýektlerini (ylym, edebiýat we sungat eserlerini, oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, peýdaly nusgalary, EHM üçin programmalary we ş.m.) döretmegiň netijesinde ýüze çykýan hukuklar, şeýle hem harytlary hem-de olary öndürijileri şahsylaşdyrmagyň (indiwiidullaşdyrmagyň) serişdeleri (haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary, firmalaryň atlary we ş.m.) bilen bagly hukuklar degişlidir. Görkezilen hukuklaryň ikinji toparyna bolsa, fiziki we ýuridik şahslaryň at-abraýy, mertebesi, iş abraýy degişlidir.

Emläkleýin däl şahsy hukuklaryň we beýleki maddy däl eşretleriň raýat-hukuk goragy, bozulan hukuklaryň we şol hukuk bozmalaryň netijeleriniň häsiýetiniň mazmunyndan gelip çykýan usullardan ybaratdyr. Emläkleýin däl şahsy hukuklar we beýleki maddy däl eşretler TRK-da göz önünde tutulan ýagdaýlarda we tertipde goralýar.

Ilkinji nobatda-da, ahlak zyýany diýen hukuk düşünjesine üns bermek zerurdyr. Ahlak zyýany – bu raýatyň emläkleýin däl şahsy hukuklarynyň bozulmagy we onuň beýleki (maddy däl) eşretleriniň kemsidilmegi – at-abraýyna, mertebesine, şahsyýetiniň eldegirmesizligine, saglygyna kast etmek bilen baglanyşykly fiziki we ahlak zeelleri bolup durýar.

Ahlak zyýany, bu emläkleýin ýitgilere-de getirip bilýär, ýagny maddy zyýanyň çeşmesi hem bolup bilýär. Mysal üçin, adamyň bedenine şikes ýetirilmegi zähmet ýa-da telekeçilik işiniň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döredip bilýär. Bu ýagdaýda oňa ýetirilen zyýanyň öwezi, maddy zyýany ýerine goýmak (onuň ortaça almaly aýlyk gananjyny tölemek) arkaly doldurylýar.

Emma ahlak zeleliniň ýetirilmeginiň netijesinde jebir çekene gönüden-göni maddy zyýan ýetmän hem bilýär. Ýöne beýle ýagdaý ýetirilýän zyýanyň täsirini azaltmaýar. Mysal üçin, jebir çekenin at-abraýyna, mertebesine, saglygyna zyýan ýetirilmegi, ýüzünde keşbini bozujy aýrylmaýan şikes yzlarynyň galmagy, ol babatda önüni alyş çäresi hökmünde tussag etmegiň bikanun ulanylmagy. Raýat hukuklaryny goramagyň emläkleýin usullary bilen görkezilen ahlak zeelleriniň öwezi doldurylyp bilinmeýär. Sebäbi şeýle görnüşdäki ahlak zeelleriniň maddy bahasyny takyk kesgitlemek juda kyn bolýar. Emma kanunda göni görkezilen ýagdaýlarda, ahlak zyýanyň öwezi paýhaslylygyň we adalatlylygyň çäklerinde, şeýle hem jebir çekenin şahsy aýratynlyklaryny we işin beýleki ýagdaýlaryny göz

öňüne tutmak bilen, pul serişdeleriniň çen bilen kesgitlenen möçberinde doldurylyp bilinýär¹.

Mälim bolşy ýaly, at-abraý – şahsyýetiň öz-özüne berýän bahasydyr, mertebe (hatyra) – şahsa berilýän jemgyýetçilik bahasy, ýagny töweregindäki şahslaryň oňa baha bermegi, iş abraýy bolsa – köp halatlarda fiziki we ýuridik şahslaryň kär (professional) ussatlygyny häsiýetlendirýär.

TRK-nyň 16-njy maddasynda berkidilen hukuk kadalary jebir çekene özüniň at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny kazyýete raýat hak isleg arzasy bilen ýüz tutmak arkaly goramaga mümkinçilik berýär. Fiziki şahs öz raýat hak isleg arzasynda talap edip bilýär: özüniň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändiginiň tassyklanmagyny; şeýle maglumatlaryň ýaýradylmagynyň bes edilmegini we geljekde şeýle maglumatlaryň ýaýradylmagynyň öňüniň alynmagyny; hukuk bozujynyň öz ýaýradan maglumatlaryny ýalana çykarmak boýunça kesgitli hereketleri etmeklige borçlandyrmagy.

Fiziki şahsyň (ýa-da ýuridik şahsyň) at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny masgaralaýjy maglumatlaryň ýaýradylmagy diýlende: şeýle maglumatlaryň köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap edilmegine; şeýle maglumatlar barada başga usul bilen giň jemgyýetçilik köpçüligine habar berilmegine; dilden şahslaryň näbelli toparyna, birnäçe şahsa ýa-da azyndan başga bir şahsa habar berilmegine düşünilýär.

Şeýle maglumatlar kim barada bolsa, olaryň şol şahsa gönümel aýdylmagy, onuň at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny masgaralaýjy maglumatlaryň ýaýradylmagy diýlip hasap edilmeýär.

Şahsyň at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny masgaralaýjy maglumatlaryň mazmunyny, hukuk we ahlak nukdaýnazaryndan şol şahsyň at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny peseldýän hem-de hakykata laýyk gelmeýän, kemsidiji maglumatlary we ol barada kemsidiji jemgyýetçilik pikiriniň döremegine getirýän maglumatlar emele getirýärler. Eger-de şahsyň (hak isleýjiniň) at-abraýy, mertebesi we iş abraýy ýaýradylan maglumatlaryň çyndygy (hakykata laýyk gelýändigini) jogapçy tarapyndan subut edilmese ýa-da kazyýet tarapyndan kesgitlenmese, maglumatlar hakykata laýyk gelmeýän masgaralaýjy maglumatlar diýlip hasap edilýär. Eger-de ýaýradylan maglumatlar hakykata laýyk gelýär diýip kazyýet ta-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 423-nji madda. «1. Emläkleýin däl zeled baradaky öwezini doluş puly diňe kanunda takyk bellenen halatlarda talap edilip bilner. 2. Bedene şikes ýeten, saglyga şikes ýeten, şonuň ýaly-da azatlykdan mahrum edilen halatlarda, heläkçilik çeken şahs emläkleýin däl zyýan üçin ýerlikli we adalatly öwezini doluş puluny talap edip biler».

rapyndan ykrar edilse, onda olaryň ret edilmegi hakyndaky talap kanagatlandyrylmaga degişli däldir.

TRK-nyň 16-njy maddasynyň 2-nji böleginde, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde hakykata laýyk gelmeýän masgaralaýjy maglumatlar ýaýradylanda, fiziki ýa-da ýuridik şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny goramagyň usullary görkezilýär. Şeýle ýagdaý ýüze çykanda şol maglumatlaryň hut şol köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde, şol usullar bilen ýalana çykarylmalydygy bellenilýär. Masgaralaýjy maglumatlar guramadan çykýan resminamada beýan edilen bolsa (mysal üçin, gulluk ýa-da önümçilik häsiýetnamasynda, tekliptnamada, hödürnamada we ş.m.), şol resminama çalşyrylmaga ýa-da yzyna alynmaga degişlidir.

Başga halatlarda ýalana çykarmagyň tertibi, işiň aýratyn ýagdaýlaryndan ugur alnyp, kazyýet tarapyndan kesgitlenýär. Kazyýet öz çözgüdinde: masgaralaýjy maglumaty ýalana çykarmagyň anyk usuly; şeýle maglumaty ýalana çykarmagyň möhletini görkezýär.

Hak isleýjini masgaralaýan maglumatlaryň hakykata laýyk gelýändigini subut etmek borjy jogapça ýüklenilýär. Masgaralaýjy maglumatlary ýalana çykarmak barada talap bildirilen şahsyň hakykata laýyk gelmeýän masgaralaýjy maglumatlary ýaýradyjydygyny subut etmek borjy bolsa hak isleýjä degişlidir. Elbetde, kazyýet önümçiliginiň dowamynda hak isleýjiniň öz at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýjy maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändigini subut edýän subutnamalary bildirmäge mümkinçiligi bardyr.

TRK-nyň 16-njy maddasynyň 3-nji böleginde, at-abraýy, mertebäni ýa-da iş abraýyny masgaralaýjy, hakykata laýyk gelmeýän maglumatlary ýalana çykarmak babatda anyk hukuk kadalary beýan edilýär. Hak isleýji öz at-abraýy, mertebesi we iş abraýy baradaky maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändigini kesgitlän kazyýet çözgüdiniň nusgasyny görkezilen maglumatlary çap eden (ýaýradan) köpçülikleýin habar beriş edarasyna görkezip bilýär.

Kä halatlarda, fiziki we ýuridik şahslaryň at-abraýyny, mertebesini we iş abraýyny goramakda ýüze çykýan jedellere kazyýet tarapyndan garalanda, jebir çeken, diňe ol ýa-da beýleki bir görnüşde ýaýradylan masgaralaýjy maglumatlaryň ýalana çykarylmagy barada talap bildirmän, eýsem şol hereketleriň netijesinde ýetirilen ahlak zezeliniň öweziniň dolunmagyny hem talap edýär. Mysal üçin, hakykata laýyk gelmeýän masgaralaýjy maglumatlaryň ýaýradylmagynyň netijesinde ýüze çykan içki (nerw) tolgunmasy (gaharlanmagy) zerarly, fiziki şahs hünär iş ukybyny wagtlaýynça ýitirip, bellibir wagtyň dowamynda işsiz galyp bilýär. Şeýle ýagdaýda günäli şahs jebir çekene ýetirilen zeleliň öwezini, onuň işsiz galan

wagtynyň dowamynda almagy mümkin bolan ýöne alyp bilmedik aýlygynyň ortaça möçberini tölemek arkaly dolmaga borçly edilip bilinýär.

Töhetmet¹ atan şahs üçin jenaýat jogapkärçiliginden tapawutlykda, raýat taplap arzasyny kanagatlandyrmak üçin, toslamalaryň görnetin galp bolmagy zerur däldir. Bu ýagdaý, emläkleýin дәl şahsy hukuklaryň, şol hukuklary bozan şahsyň günäsiniň derejesine (bilkastlaýynlygyna ýa-da gödek seresapsyzlygyna) garamazdan goralmaga degişlidigini aňladýar.

TRK-nyň 16-njy maddasynyň 4-nji böleginde, Türkmenistanyň iş ýörediş kanunçylygynda göz önünde tutulan möçberde we tertipde jerime töletdirmek duýduryşy arkaly, hakykata laýyk gelmeýän masgaralaýjy maglumatlary ýalana çykar-mak baradaky kazyýetiň çözgüdiniň mejbury ýerine ýetirtmegiň hukuk serişdesi berkidilýär. Kanunalaýyklykda, hatda jerimäniň tölenilmegi-de hukuk bozujyny kazyýetiň çözgüdinde göz önünde tutulan hereketi ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar.

Şahsy emläkleýin дәl hukuklary goramagyň, emläkleýin дәl häsiýetli usullar arkaly amala aşyrylýandygyny nazara alyp, TRK-nyň 16-njy maddasynyň 5-nji böleginde ahlak zeleliniň öweziniň dolunmagyna bolan hukugyň berkidilmegi kanunalaýyk ýagdaýdyr. Çünki emläkleýin дәl şahsy hukuk bozulanda, köplenç düýpli ahlak zeleli ýetirilýär. Ahlak zeleli, has ýönekeý hem gysga aýdylanda, bu jebir çekeniniň hukugynyň bozulmagynyň netijesinde çekýän beden we ruhy ejridir. Mysal üçin, kemsinmek duýgusy, gaharlanmak, susseslik, utanç, beden agyrysy (ýürek agyry, gan basyşynyň ýokarlanmagy we ş.m.), birahatlyk we ş.m.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda, eger-de fiziki ýa-da ýuridik şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlary ýaýradan şahsy takykklamak mümkin bolmasa, onda özi barada şol maglumatlar ýaýradylan şahs ýaýradylan maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändigini ykrar etmek hakyndaky arza bilen maglumaty ýaýradyjy çeşmäniň edarasynyň (redaksiýasynyň) garşysyna kazyýete ýüz tutmaga haklydygy göz önünde tutulýar². Mysal üçin, eger-de adyny gizlin saklaýan awtor ýa-da lakam bilen çykyş edýän awtor, başga bir şahs barada hakykata laýyk gelmeýän, at-abraýy, mertebäni ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlary ýaýradan bolsa, onda hak isleg arzasy şol maglumaty ýaýradan habar beriş edarasynyň redaksiýasyna garşy berilýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, fiziki şahslaryň öz şekiliniň suratlandyrylmagyna bolan hukugyny goramaga haklary bardyr. Bu hukuk adamyň

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 132-nji madda. Töhetmet atmak, ýagny, başga bir adamyň namysyny we mertebesini kemsidýän ýa-da abraýyny gaçyrýan görnetin ýalan maglumatlary ýaýratmak.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 16-njy madda.

şahsy eldegrilmesizliginiň üpjün edilmegine gönükdirilendir. TRK-nyň 17-nji maddasyna laýyklykda, fiziki şahslaryň öz şekiliniň suratlandyrylmagyna hukugyny goramaga bolan hukugy diýlende, kimdir biriniň suratlandyrylan şekilini çap etmäge we çap edilen şekili ýaýratmaga, diňe onuň razyçylygy bilen amala aşyrylýandygyna düşünilýär. TRK-nyň salgylanylan maddasynda suratlandyrylan şekiliň haýsy ýagdaýlarda suratlandyrylmagyna razylyk talap edilmeyändigini barada anyk görkezilýär. Kanunalaýyklykda, suratlandyrylan şekiliň ýaýradylmagyna şol şekiliň degişli şahsnyň razylygy talap edilmeyän ýagdaýlary şulardyr: şekil döwlet ýa-da jemgyýetçilik bähbidi bilen baglanyşyklylykda ýaýradylanda, hususan-da, şekili çap etmek we ýaýratmak kazyýetiň, deslapky derňew we derňew edaralarynyň talaby bilen baglanyşykly bolsa; haçan-da köpçülikde surata alynmagy ýa-da şekiliň suratyny başga usullar bilen almak amala aşyrylanda; kanunda görkezilen başga ýagdaýlarda.

TRK-nyň 17-nji maddasyna laýyklykda, eger-de şekili suratlandyrylan şahs hakyna surata düşen bolsa, onda onuň suratlandyrylan şekiliniň çap edilmegine we ýaýradylmagyna razydygyny çaklanylýar (hasap edilýär). Mysal üçin, suratçylara şekillendiriş nusgasy (natura) bolup hyzmat edýänleriň ýa-da fotomodelleriň ýa-da başga hakyna surata düşýänleriň suratlandyrylan şekilini çap etmäge we ýaýratmaga olaryň razyçylygyny almak hökman däl.

Şahsy durmuşyň syrlaryny goramak hukugy – bu fiziki şahsyň emläkleýin däl şahsy hukugy bolup, ol onuň şahsy durmuşynyň möhüm elementlerini goramaga gönükdirilendir. Şahsy durmuşyň syrlary – bu adamyň ýaşayyş durmuşynyň dürli ugurlary baradaky maglumatlary ýaýratmak ýa-da gürrüň etmek bolup, onuň ýaýramagy raýata uly zyýan ýetirip biler. Şahsy durmuşyň syrlaryny goramak, dürli hukuk pudaklaryna degişli hukuk serişdeleriniň kömegi bilen amala aşyrylyp bilinýär. Şol sanda, zyýanyň öwezini dolmak baradaky TRK-nyň 18-nji maddasynyň kadalary we TRK-da berkidilen raýat hukuklaryny goramagyň gaýry hukuk serişdeleri hem bu ugurda, önüni almak häsiýetli möhüm wezipeleri ýerine ýetirmäge ukyplydyr.

TRK-nyň 18-nji maddasynyň 1-nji böleginde görkezilen, kanun tarapyndan syrlary goralýan, emläkleýin däl şahsy eşretleriň sanawy mysaly bolup durýar. Şoňa görä-de durmuşda görkezilenlere çalymdaş häsiýetli başga-da eşretler bolup biler. Şahsy durmuşyň syrlary fiziki şahslaryň durmuşynyň dürli ugurlaryny öz içine alýar. TRK-nyň 18-nji maddasynyň 1-nji böleginde berkidilen hukuk kadasy, şahsy durmuşyň syrny açmagyň diňe kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda mümkindigini belleýär. Şahsy durmuşyň syrlaryny goramaga degişli bolan raýatlaryň şahsy durmuşynyň köpdürli ýüze çykmalarynyň hemmesini birleşdirýän zat, ol hem olaryň mazmunyny gizlin

häsiýetli maglumatlaryň düzýänliginden ybaratdyr. Kanunalaýyklykda, diňe şol maglumatlara eýelik ediji fiziki şahsyň razyçylygy bolan halatynda ýa-da kanunyň gönüden-göni görkezmesiniň esasynda onuň razylygy alynmazdan, şol maglumatlar bilen tanyşmaga, olary almaga we peýdalanmaga keseki adamlara ygtyýar berilýär.

TRK-nyň 18-nji maddasynyň 2-nji bölegi, awtorlyk hukugyna degişli bolup, awtoryň şahsy durmuşyny goramagyň, şeýle hem awtoryň hat alyşan şahslarynyň şahsy durmuşyny goramagyň hukuk düzgüniniň umumy esaslaryny kesgitleýär. Salgylanylan maddada berkidilen hukuk kadasy, ygtyýarly şahsyň öz islegine görä, şahsy resminamalarynda (hatlarda, gündeliklerde, belliklerde we ş.m.) saklanýan maglumatlary çap etmäge, nusgasyny almaga ýa-da ýaýratmaga hukugynyň bardygyny belleýär. Häsiýeti boýunça şahsy resminamalaryň eldegrilmesizligine bolan hukuk hem-de şonuň bilen bagly gatnaşyklar absolýut gatnaşyklar bolup durýar. Şol sebäpli-de borçly şahslaryň näbelli toparý seljerilýän hukugy bozup biljek hereketlerden saklanmalydyrlar. Raýat aradan çykandan soňra, oňa degişli resminamalary çap etmäge bolan hukuk, onuň ýanyoldaşyna we çagalaryna (kanun ýa-da wesýetnama boýunça mirasdarlaryna) geçýär. Soňra bolsa şol resminamalar aradan çykanyň beýleki daşgyn nesilleriniň razyçylygy bilen çap edilip bilinýär.

§ 5. Operativ täsir ediş çäreleri – hukukly tarapyň bähbitlerini goramagyň usuly hökmünde

Raýat hukugynyň nazaryýetinde, operativ täsir ediş çäreleri diýlende, degişli ygtyýarlykly döwlet edaralaryna hukuk goragyny almak üçin ýüz tutmazdan raýat hukuk gatnaşygynyň tarapy hökmünde hukukly şahsyň gönüden-göni özi tarapyndan, hukuk bozuýy şahs babatda ulanylýan hukuk goraýyş häsiýetli hukuk serişdeleriniň toplumyna düşünilýär. Hususan-da bu çärelere, beýleki tarap (kontragent) şertnamany bozan halatynda, birinji tarapyň bozulan şertnamadan birtaraplaýyn ýüz döndermegini¹, ýük alyjy tarapyndan geçirilmäge degişli tölegleriň ählisi tölenilýänçä daşajjynyň ýüki bermekden saklanmagyny we ş.m. degişli etmek bolar.

Raýat hukuklaryny öz-özün goramagyň usullaryndan tapawutlylykda, operativ täsir ediş çäreleri, olaryň hukukly şahs özi tarapyndan döwlet edaralaryna ýüz

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 416-njy maddanyň 1-nji bölegi. «Eger şertnamadaky taraplaryň biri iki taraplaýyn şertnamadan gelip çykýan borçnamalary bozýan bolsa, onda beýleki tarap borçnamany ýerine ýetirmek üçin özüniň bellän goşmaça möhleti netijesiz geçenden soň şertnamadan ýüz dönderip biler».

tutmazdan amala aşyrylýandygyna garamazdan, hakykat ýüzünde amala aşyrylýan (fakt) häsiýetli däl-de, hukuk (ýuridik) häsiýetlidirler, ýagny olar hemişe hukuk bozuky şahsyň hukuklarynyň we borçlarynyň degişlilikde üýtgemegine getirýärler. Mysal üçin, harydyň hiliniň pesligi ýa-da getirilip berlen enjamlaryň kemçiligini öz hasabyna düzetmek borjy ýüze çykanda, olar üçin töleg geçirmegi bes etmek we ş.m.

Operativ täsir ediş çäreleriniň esasy häsiýetli aýratynlyklary şulardan ybaratdyr: Ilkinji nobatda operativ täsir ediş çäreleri hukuk goraýyş çäreleri bolup durýarlar. Olar hukukly şahs tarapyndan diňe borçly şahs haýsy-da bolsa bir hukuk bozma ýol berende ulanylýar. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, eger-de kireýine alnan jaý kireýine alyja tutuşlygyna ýa-da bölekleyin öz wagtynda berilmeýän bolsa ýa-da soňra ol peýdalanmak hukugyndan mahrum edilen bolsa, onda kireýine alyjy şertnamany ýatyrnak üçin göz önünde tutulan möhleti berjaý etmän, şertnamadan ýüz dönderip bilýär. Şertnamadan ýüz döndermäge diňe kireýine beriji kireýine alyjynyň bellän möhletinde jaýy peýdalanmaga päsgel berýän ýagdaýlary düzetmedik halatynda ýol berilýär.

Operativ täsir ediş çäreleriniň ikinji bir häsiýetli aýratynlygy, olaryň ulanylmagynyň köplenç birtaraplaýyn häsiýete eýeliginden ybaratdyr. Şeýle ýagdaýda, ygtyýarly şahsa degişli ygtyýarlyklary bolan (kompetentli) döwlet edarasyna ýüz tutmagyň zerurlygy bolmaýar. Hut şol sebäpden hem görkezilen çäreler «operativ (dessin) täsir ediş çäreleri» diýip atlandyrylýarlar. Operativ täsir ediş çäreleriniň birtaraplaýyn häsiýeti, olaryň dogry ulanylmagynyň kepillikleriniň ýörite häsiýetiniň bolmalydygyny kesgitleýär. Ol kepillikler, birinjiden, hukukly şahs tarapyndan hukuk bozujy şahs babatda operativ täsir ediş çärelerini ulanmaklyga, diňe olary ulanmak gönüden-göni kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan halatynda ýol berilýär; ikinjiden, olaryň ulanylmagy borçly şahsyň olaryň ulanylmagynyň dogrulygy babatda umumy ýa-da arbitraž kazyýetde jedel gozgamaga mümkinçiligini inkär etmeýär.

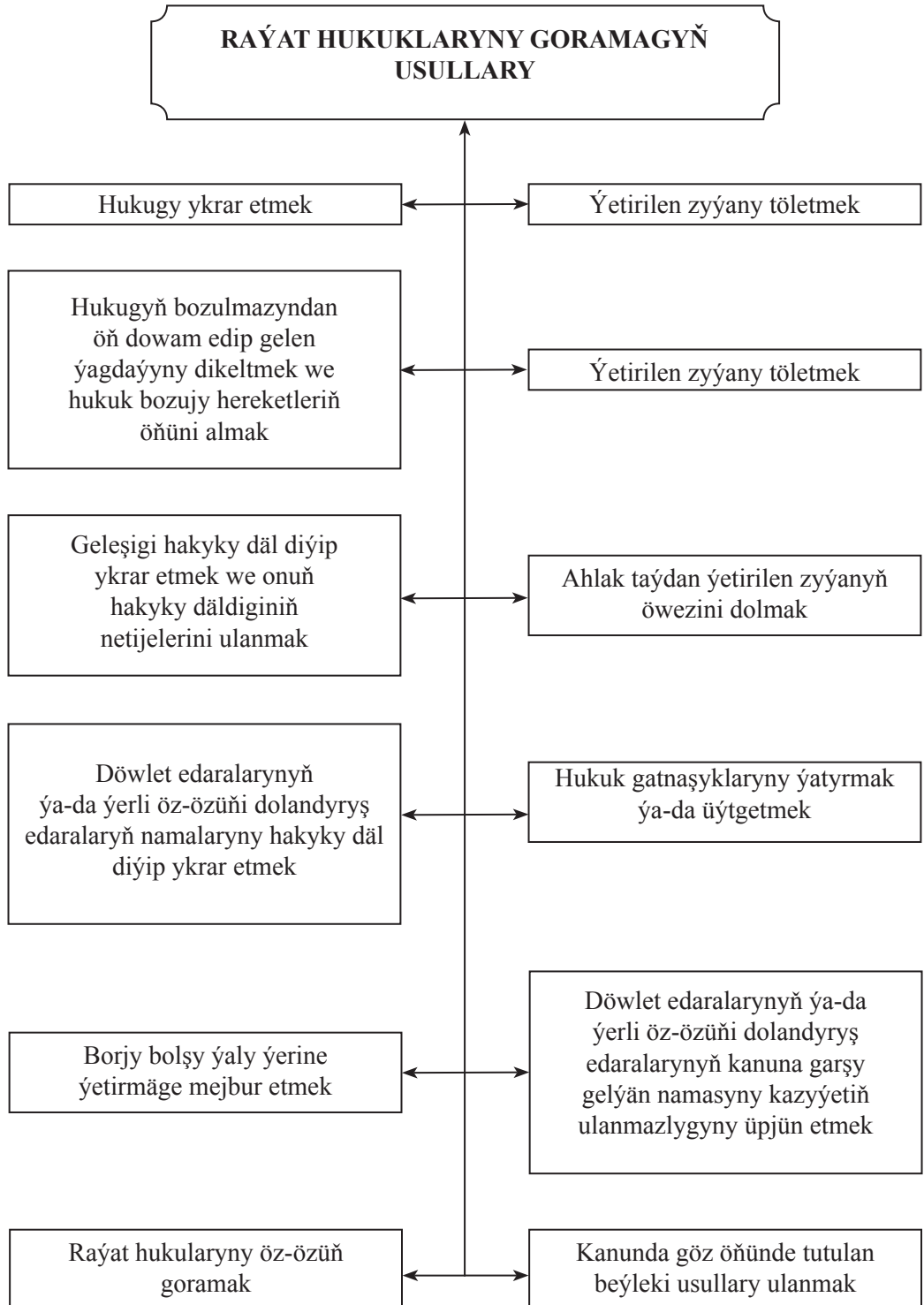
Operativ täsir ediş çäreleriniň netijeliligi diňe bir olaryň dessine ulanyp hem-de hukuk bozujy şahsa tizden-tiz täsir edip bolýanlygyndan däl-de, eýsem, olaryň hukukly şahs tarapyndan ulanylmagynyň borçly şahs babatda amatsyz hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyny üpjün edýänliginden hem ybaratdyr. Ýöne hukuk bozujy şahsyň özi tarapyndan ýol berlen hukuk bozmalar düzedilen halatynda, şol amatsyz hukuk netijeleri öz-özünden aýrylýarlar ýa-da olaryň täsiri ep-esli derejede peselýär. Şoňa görä-de raýat hukuklaryny goramagyň seljerilýän usullarynyň esasy wezipesi raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň öz borçnamalaryny degişli derejede ýerine ýetirmeklerini höweslendirmegi üpjün etmekden ybarat bolup durýar.

Raýat hukugynda operatiw täsir ediş çäreleriniň dürli görnüşleri bardyr. Olary şu aşakdaky toparlara bölmek bolar:

- bergidaryň hasabyna borçnamalaryň berjaý edilmegi bilen bagly operatiw täsir ediş çäreleri. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, bergidaryň peýda almak mümkinçiliginiň bolandygyna garamazdan, ol zady peýdalanmak kadalarynyň bozulmagy zerarly peýda almaýan bolsa, onda ol zyýanyň öwezini algydara tölemäge borçludyr¹. Borçnamalaryň aýry-aýry görnüşlerine degişli hukuk kadalarynda operatiw täsir ediş çäreleriniň görkezilen görnüşiniň ulanylmagynyň mazmuny we şertleri has anyk beýan edilýär. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda, eger-de satylan zadyň kemçiligi bolsa, satyjy şol kemçiligi düzetmelidir ýa-da ol zat kysymdaş sypatlary bilen kesgitlenýän zat bolsa, zerur bolan möhletiň içinde şol zady çalyşmalydyr. Kemçiligi düzetmek üçin zerur bolan çykdaýylary, şol sanda işleri we serişdeleri daşamak boýunça çykdaýylary, ýol çykdaýylaryny, olary ýerine ýetirmegiň gymmatyny tölemek satyjynyň üstüne ýüklenilýär;
- garşylyklaýyn talaby kanagatlandyrmagy üpjün etmek bilen bagly operatiw täsir ediş çäreleri. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, eger-de alyjy zady öz wagtynda kabul etmese, satyjy zady saklamaga borçludyr we şeýle halatda, harydyň saklanandygy üçin özüne ýeten zeletiň öwezi dolunýança (kompensirlenýänçä), şol zady özünde saklamaga onuň hukugy bardyr;
- borçlaryny berjaý etmekde sowuk-salalyga ýol berýän beýleki tarapyň (kontragentiň) bähbidine bellibir hereketleri amala aşyrmakdan ýüz döndermek bilen bagly operatiw täsir ediş çäreleri (ýüz dönderiş häsiýetli çäreler).

Raýat kodeksiniň borçnamalar boýunça umumy bölümünde taraplaryň şertnamada bellenilen tertip-düzgünü berjaý etmegine esas berýän ýörite raýat-hukuk çäreleri beýan edilýär. Borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň üpjün edilmegini düzgünleşdirýän kadalar Türkmenistanyň raýat kodeksiniň maddalarynda beýan edilen (426–436-njy maddalar). Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň beýleki serişdeleri bolsa, kodeksiň zat-emläk hukugy hakyndaky bablarynda: girew goýmak (267–299-njy maddalar); ipoteka (300–324-nji maddalar); eýeçilik etmek hukugyny saklap galmak baradaky bellik (212-nji madda); borçnamadaky hukuk boýunça (919–930-njy maddalar); zamun bolmak (931–945-nji maddalar) kadalary bilen kesgitlenýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 367-nji maddanyň 1-nji bölegi.

§ 1. Raýat-hukuk jogapkärçiligi barada düşünje

Jogapkärçilik – bu hukuk ulanyş tejribesinde has giňden ýaýran jemgyýetçilik we durmuş (sosial) düşünjesi bolup, ol bellibir derejede jemgyýetde ýüze çykýan gatnaşyklaryň sazlaşykly (kadaly) hereket etmeklerini üpjün edýän düşünjeleriň biri bolmak bilen, jemgyýet tarapyndan emele getirilen kadalaryň we düzgünleriň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar hem-de, şol kadalary bozan şahsyň jemgyýetçilik kadalaryna garşy etmişi üçin oňyn däl ýaramaz ýa-da islenilmeýän netijeleri başyndan geçirmäge mejbur edýär. Öz mazmuny we ýerine ýetirýän jemgyýetçilik wezipesi boýunça «jogapkärçilik» diýen düşünje şu aşakdaky ýaly görnüşlere bölünýär, ýagny: durmuş (sosial) jogapkärçiligi; ahlak (moral) jogapkärçiligi; syýasy jogapkärçilik; hukuk jogapkärçiligi.

Durmuş (sosial) jogapkärçiligi – bu jemgyýetdäki bar bolan jogapkärçilikleriň ähli görnüşlerini özünde jemleýän, ýagny umumylaşdyrýan düşünjedir. Şu nukdaýnazardan alynanda ahlak we hukuk jogapkärçilikleri-de, durmuş (sosial) jogapkärçiligiň beýleki görnüşleri bolup durýarlar.

Ahlak (moral) jogapkärçiligi. Ahlak jogapkärçiliginiň bellenişmegi we amala aşyrylmagy jemgyýetçilik tarapyndan anyk, kesgitli bolmadyk görnüşde we tertipde amala aşyrylýar. Ýönekeý aýdylanda, kimdir biri özüni jemgyýetde ahlaksyz alyp barsa köpçülik özara maslahatlaşmazdan-dilleşmezden onuň bilen gepleşmegini, salam alşyp-bermegini, onuň toýuna-ýasyna gatnaşmagyny goýýar.

Syýasy jogapkärçilik. Köplenç ýagdaýlarda jogapkärçiligiň bu görnüşine, konstitution-hukuk jogapkärçiligi hem diýilýär. Sebäbi, köp halatlarda syýasy jogapkärçiligiň ýüze çykmagy, esasan, döwlet edaralary we jemgyýetçilik guramalary ýaly, konstitution hukugyň subýektleriniň nädogry işi, nädogry alyp baran syýasy ugry ýa-da başga oňyn däl hereketleri zerarly bolup geçýär.

Hukuk jogapkärçiligi – bu hukuk bozmanyň gatnaşyjy şahsynyň (subýektiniň, hukuk bozmany amala aşyran şahsyň) amala aşyran hukuga garşy etmişi üçin oňyn däl (ýaramaz, islenilmeýän) netijeleri başyndan geçirmäge (çekmäge) bolan, hukuk kadalarynda göz önünde tutulan borjudyr. Başgaça aýdylanda, hukuk jogapkärçiligi kanunda göz önünde tutulan we döwletiň degişli edaralary tarapyndan ulanylyan, hukuk bozujy şahsyň bellibir hukuklaryndan (eşretlerinden) mejbury tertipde

mahrum edilmegidir ýa-da şol hukuklaryň (eşretleriň) mejbury tertipde çäklendirilmegidir¹.

Hukuk ylmynda hukuk jogapkärçiligine iki jähtde (aspektde) garalýar, ýagny: oňyn (pozitiw, perspektiw); dessurlaýyn (retrospektiw).

Oňyn hukuk jogapkärçiligi – bu adamyň öz borçlaryny berjaý etmeklige jogapkärçilikli çemeleşmegidir, hukugyň gatnaşygy şahslarynyň (subýektleriniň) düşüňjeli we işjeň hukuga laýyk özlerini alyp baryladyr.

Dessurlaýyn hukuk jogapkärçiligi – bu hukuk jogapkärçiligini amala aşyrylan hukuk bozma üçin temmi çäreleriniň jemi hökmünde garalmagydyr.

Hukuk jogapkärçiliginiň anyk alamatlary, esasan, şu aşakdaky ýagdaýlarda aýdyň görüňýärler:

– onuň ulanylmagynyň ýörite esaslarynyň bardygy, ýagny hukuk jogapkärçiligi, bellenilen iş ýörediş tertibinde subut edilen günäli, jemgyýetçilik howply we hukuga garşy etmiş barlygynda, kanunylyk, jogapkärçiligiň gutulgyzylygy we şahsylaşdyrylmagy (indiwidallaşdyrylmagy), her bir hukuk bozuja eden etmişine barabar temmi berilmegi ýörelgeleriniň doly berjaý edilmeginiň esasynda amala aşyrylýar;

– saýlamak erkinligi (erk-islegiň azatlygy) şahsyň amala aşyrylan hukuga garşy etmiş üçin hukuk jogapkärçiligine çekilmeginiň esasgoýujy şerti bolup durýar. Onuň manysy, gatnaşygy şahsyň (subýektiň) ýüze çykan hukuk hadysasyny çözmek, ondan baş alyp çykmak üçin hukuga garşy ýa-da hukuga laýyk hereketiň ikisinden birini saýlamaga mümkinçiliginiň bolanlygyndan ybaratdyr, ýagny hukuk bozujynyň hukuga garşy etmişi kimdir biri tarapyndan mejbur edilip ýa-da haýsydyr bir oňüni alyp bolmajak güýjüň täsiriniň astynda däl-de, öz erkin erk-islegine görä amala aşyrylmagy ony hukuk jogapkärçiligine çekmek üçin esas bolup bilýär;

– hukuga garşy etmişi amala aşyrmakda günäkär şahs döwlet we jemgyýet tarapyndan ýazgarylýar;

– hukuk bozmany amala aşyran şahs üçin islenilmeýän, ýaramaz netijeler ýüze çykýar. Bu ýerde «ýaramaz netijeler» diýlende, döwlet tarapyndan hukuk bozujy şahsyň haýsydyr bir borçlary berjaý etmeklige mejbur edilmegine ýa-da onuň haýsydyr bir hukuklaryndan mahrum edilmegine, ýa-da bellibir hukuklarynyň çäklendirilmegine düşünilýär;

– hukuk jogapkärçiligi diýen düşünje döwlet mejburylygy diýen düşünje bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Sebäbi hukuk jogapkärçiligi jemgyýetçilik (social) jogapkärçiligiň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda döwlet tarapyndan kadalaşdyryjy hukuk namalarda berkidilýär we hukuga garşy etmişi amala aşyrmakda günäkär şahsa täsir etmegiň usullarynyň in esasysy bolup durýar;

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 430-njy sah.

– hukuk jogapkärçiligi jemgyýetçilik (sosial) jogapkärçiligiň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda ýörite iş ýörediş tertibinde belleniýär we ýerine ýetirilýär¹.

Häzirki zaman hukuk ulanyş tejribesinde hukuk jogapkärçiliginiň, esasan, şu aşakdaky ýaly görnüşleri bardyr:

- düzgün-nyzam jogapkärçiligi;
- administratiw jogapkärçiligi;
- jenaýat jogapkärçiligi;
- raýat-hukuk jogapkärçiligi.

Düzgün-nyzam jogapkärçiligi – bu işgäriň (işçiniň, gullukçynyň) zähmet ýa-da gulluk tertibini günäli bozandygy, ýagny düzgün-nyzam etmişi üçin berilýän jogapkärçilik çäresidir.

Administratiw jogapkärçiligi – bu döwlet ýa-da jemgyýetçilik tertibinde, eýeçilige, raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna, bellenen dolandyryş tertibine hukuk taýdan ters gelyän hyýanatly, ýazykly (bilgeşleýin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilen) hereket ýa-da hereketsizlik bilen, administratiw hukuk tertibiniň bozulmagy (etmiş) netijesinde ýüze çykyan jogapkärçilikdir.

Jenaýat jogapkärçiligi – bu hukuk jogapkärçiliginiň iň zabun we berk temmi çärelerini özünde jemleýän pudaklaýyn institut bolmak bilen, döwletiň berk kesgitlenen edaralarynyň we Türkmenistanyň Jenaýat kanuny tarapyndan goralýan obýektlere zyýan ýetirýän ýa-da zyýan ýetirmäge howp döredýän, edilen (hereket ýa-da hereketsizlik) jemgyýetçilik howply günäli etmişiň netijesinde ýüze çykyan jogapkärçilikdir.

Raýat-hukuk jogapkärçiligi – bu raýat hukuklaryny we borçlaryny (raýatlaryň we guramalaryň emläkleýin hem emläkleýin däl şahsy hukuklaryny) bozuýjy babatda ulanylýan raýat-hukuk täsir ediş mejburi serişdeleriniň bir görnüşi bolup, onuň mazmuny, jebir çekeniniň emläk ýagdaýyny dikeltmek maksady bilen hukuk bozuýjy babatda bähbitsiz (zyýanly) emläkleýin netijeleriň ýüze çykmagyna getirýän raýat-hukuk temmi çäreleriniň (sanksiýalarynyň) ulanylmagydyr.

Hukuk jogapkärçiliginiň ýokarda görkezilen umumy häsiýetlerine eýe bolmak bilen bir hatarda, raýat-hukuk jogapkärçiligi, hukuk jogapkärçiliginiň beýleki görnüşlerinden, diňe özüne mahsus bolan käbir aýratynlyklar boýunça tapawutlanýandyr. Bu aýratynlyklar bolsa, öz gezeginde kesgitli bir jemgyýetçilik toparyň raýat-hukuk düzgünleşdirilişiniň predmeti, usuly (metody) we ýörelgeleri bilen kesgitlenilýär.

Mälim bolşy ýaly, raýat hukuk bozulmalary (etmişler) beýleki etmişlerden ilkinji nobatda kast edilýän gatnaşyklaryň obýektləri bilen tapawutlanýarlar. Ola-

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 431-nji sah.

ra, esasan, raýat hukuk, şeýle hem zähmet, maşgala, ýer hukugynyň kadalary ýaly kadalar bilen düzgünleşdirilýän emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar degişli edilýär¹. Raýat hukuk bozulmalaryň daşky ýüze çykmasy, esasan, raýatlara ýa-da olaryň guramalaryna (fiziki ýa-da ýuridik şahslara) emläkleýin zelesiň ýetirilmeginde, şertnamalaýyn borçlaryň ýerine ýetirilmezliginde, raýatlaryň abraýyna we mertebesine degýän maglumatlaryň ýaýradylmagynda, bikanun şertnamalaryň baglaşylmagynda, şeýle hem ol ýa-da beýleki şahslaryň we guramalaryň hukuklarynyň bozulmagynda görmek bolýar.

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň önünde duran wezipeler, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- hukuk bozuja emläkleýin täsir etmekden;
- şertnama boýunça öz üstüne bellibir borç alan fiziki ýa-da ýuridik şahs tarapyndan, şol borçlaryň bozulmagy netijesinde, jebir çeken şahsa amatsyz bolan emläkleýin netijeleri aradan aýyrmakdan (ýok etmekden) ýagny, jebir çeken (zelel çeken) şahsyň emläkleýin hukuklarynyň dikelmegine ýardam etmekden (ýetirilen zelesiň öwezini doldurmakdan).
- raýat hukugynyň subýektleriniň hukuk medeniýetini ösdürmekden;
- geljekde bolup biläýjek hukuk bozulmalaryň önüni almakdan we hukuk bozujyny terbiýelemekden.

Hukuk bozuja emläkleýin täsir etmek. Bellenip geçilşi ýaly, raýat-hukuk gatnaşyklary elmydama raýat hukugynyň subýektleriniň arasyndaky ýüze çykýan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň esasynda emele gelýärler. Şonuň bilen baglylykda hem raýat-hukuk jogapkärçilik çäreleri köplenç ýagdaýda emläk bilen bagly bolup, ol hukuk bozuja bellibir derejede emläkleýin täsiri ýetirýär. Mysal üçin, emläk jogapkärçiligi².

Şertnama boýunça öz üstüne bellibir borç alan fiziki ýa-da ýuridik şahs tarapyndan, şol borçlaryň bozulmagy netijesinde, jebir çeken şahsa amatsyz bolan emläkleýin netijeleri aradan aýyrmak (ýok etmek), ýagny jebir çeken (zelel çeken) şahsyň emläkleýin hukuklarynyň dikelmegine ýardam etmek. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu wezipesi, esasan, öwezini dolduryjy häsiýete eýe bolmak bilen, onuň esasy wezipeleriniň biri hökmünde seredilýär. Şonuň bilen baglylykda hem ol hukuk bozujy tarapyndan ýetirilen zelesiň we onuň üçin ulanylýan jogapkärçilik çäreleriniň barabarlygyny, şeýle hem hukuk bozujy tarapyndan jebir çekene ýetirilen zelesiň öwezini doldurtmak bilen bagly temmi çäreleriniň ugruny kesgitleýändir (şöhlelendirýändir).

¹ Гражданское право: Учебник в 4-х т. Т. 1. Общая часть. /Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2008. С.587.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 29-njy madda.

Raýat hukugynyň subýektleriniň hukuk medeniýetini ösdürmek. Ýagny, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen gatnaşyjylaryň arasyndaky ýüze çykan gatnaşyklaryň hukuga laýyk bolmaklygyny üpjün etmek. Başgaça aýdylanda raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu wezipesi, hukuk gatnaşyklaryna girişen şahslaryň özlerini hukuga laýyk alyp barmaklygyny üpjün etmekden ybaratdyr.

Geljekde bolup biläýjek hukuk bozulmalaryň önüni almakdan we hukuk bozujyny terbiýelemekden. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu wezipesi, esasan, hukuk bozujy jerime salynmagy bilen baglydyr.

Elbetde, islendik hukuk jogapkärçiliginde bolşy ýaly, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň önünde goýulan wezipeleriň çözgüdi, esasan, onuň ýörelgeleriniň we ýiti raýat-hukuk kadalarynyň institutyny we tejribesini ulanmak bilen berk baglanyşyklydyr. Görkezilenleriň esasynda hem raýat hukugynyň nazaryýeti şu aşakdakylary raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ýörelgeleri hökmünde öňe sürýär, ýagny:

- jogapkärçiligiň gutulgysyzlygy ýörelgesini;
- jogapkärçiligiň şahsylaşdyrylmagy (indiwidullaşdyrylmagy) ýörelgesini;
- ýetirilen zelesiň dolulygyna tölenmegi (öweziniň doldurylmagy) ýörelgesini.

§ 2. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň şertleri

Adatça, raýat-hukuk jogapkärçiligi islendik raýat hukuk bozulmalary (etmişler) üçin ýüze çykýar. Ýöne şol bir wagtyň özünde raýat hukugynyň nazaryýeti, raýat hukuk bozulmalarynyň alamatlaryna eýe bolan her bir etmişleri, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin esas hökmünde hem seretmeýär. Sebäbi, diňe raýat hukuk bozulmalarynyň düzümini emele getirýän we raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ähli alamatlaryna eýe bolan, raýat hukuk bozulmalaryna, raýat-hukuk jogapkärçiligi çäreleriniň ýüze çykmagynyň esasy (şertleri) hökmünde seredilýär.

Raýat hukuk bozulmasynyň (etmişniň) düzümi (şertleri we esasy alamatlary) şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy (hereketiň ýa-da hereketsizligiň hukuga (kanuna) garşy bolmagy);
- zyýanyň ýa-da zelesiň bolmagy;
- hereket bilen dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşygyň (arabaglanyşykly sebäbiň) bolmagy;
- günäniň (hukuk bozujynyň günäsiniň) bolmagy.

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ýokarda görkezilen alamatlaryň birinji, üçüsini jogapkärçiligiň obýektiw tarapy diýlip hasap edilýär. Soňky şerti bolsa, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň subýektiw tarapy bolup durýar.

Görkezilenler bilen bir hatarda käbir edebiýatlarda jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin aýry-aýry halatlarda, ýokarda görkezilen şertleriň (alamatlaryň) ählisiniň bolmaklygynyň hökman däldigi barada hem pikirler öňe sürülýär. Mysal üçin, puşmana puluny töledende (jerime) görkezilen alamatlaryň ikisiniň, ýagny kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy we günäniň bolmaklygy jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin ýeterlikdir¹. Ýöne bu mesele raýat hukugy ylmynda jedelli meseleleriň biri hökmünde ykrar edilýär. Çünki puşmana puly, esasan, borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti geçirilende ýa-da ol degişli derejede ýerine ýetirilmelik halatynda (borçnamanyň ýerine ýetirilmezligi ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmezligi) töledilýär². Bu ýagdaýlaryň ikisinde-de ygtyýarly şahsa (mysal üçin, potrat şertnamasynda sargytça bellibir derejede zyýan ýetýär.

Diýmek, şunuň ýaly puşmana pulunyň töledilmegine getirýän raýat hukuk bozulmasynda, raýat hukuk jogapkärçiliginiň ýokarda görkezilen iki alamatyndan başga-da üçünji alamatynyň, ýagny zyýanyň ýa-da zeleliň bolmagynyň hem bardygyny nygtamak bolar).

Şonuň ýaly-da zyýan bilen hukuk bozuýy (kanuny ýa-da şertnamany bozýan) hereketiň (hereketsizligiň) arasynda sebäpli baglanyşyk bolmadyk halatynda hiç-hili raýat-hukuk jogapkärçilik çäresiniň (mysal getirilen ýagdaýda puşmana puluny töletmegiň) ýüze çykyp bilmejekdigi öz-özünden düşnüklidir. Agzalan şertleri synlanyňda, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ählumumylygy we aýratynlyklary ýüze çykýar.

2.1. Kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy

Kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy (hereketiň ýa-da hereketsizligiň hukuga garşy bolmagy) – bu raýat hukuk bozulmasynyň esasy alamatlarynyň biri bolup, ol Türkmenistanyň raýat kanunçylygy tarapyndan düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň obýektleriniň garşyna edilen etmiş bolup durýar. Başgaça kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy diýlende, kanun tarapyndan gadagan edilen etmişlere ýa-da şetnama boýunça şahlaryň özleri tarapyndan ýola goýulan hukuklaryň we borçlaryň bozulmagyna, ýagny hukuk bozulmalaryna düşünilýär.

Mälim bolşy ýaly, islendik hukuk bozulmalary (etmişler), öz gezeginde fiziki ýa-da ýuridik şahslaryň hukuklaryna we kanuny bähbitlerine zeper ýetirmek bilen, olar (hukuk bozulmalar), esasan, iki ýagdaý-da, hereket etmeklik bilen, ýagny adamyň öz aňyna erk edip, töwerek – daşyna özüniň fiziki täsirini ýetirmegi bi-

¹ Гражданское право: Учебник в 4-х т. Т. 1. Общая часть. /Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2008. С.587.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 427-nji madda.

len, şeýle hem hereketsizlikde, ýagny kanun tarapyndan bellibir hereketleri etmäge borçly edilen şahs tarapyndan şol hereketleriň edilmezligi bilen amala aşyrylýarlar. Hukuga (kanuna) ters gelyän hereketleri (hereketsizlikleri) amala aşyrmak şahsyň öz erk islegine bagly bolup durýandyr, ýagny ol bellibir maksada ýa-da netijä ýetmek üçin öz erk-isleginiň mümkinçiligine we şol bir wagtyň özünde-de dörän ýagdaýlara görä, töweregindäki hadysalara özüniň täsirini ýetirýändir.

Häzirki zaman ylmy edebiýatlarynda raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu şerti (kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy) barada söz açylanda, onuň «hukuga garşy» we «kanuna garşy» diýen düşüňjeler bilen aňladylýandygyny belläp geçmelidir. Emma döwletiň we hukugyň nazaryýetinden ugur alnyp seljerilende, «hukuk» we «kanun» diýen düşüňjeleriň biri-biri bilen bir meňzeş hem manydaş düşüňjeler dældigini görmek bolýar. Raýat hukugynyň nukdaýnazaryndan «kanun» diýlende, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy we guramaçylyk gatnaşyklaryny, ýagny raýat hukugynyň predmetini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk kadalaryny özünde jemleýän kadalaşdyryjy hukuk nama (namalar) göz önünde tutulýar. Raýat hukuk pudagynda «hukuk» düşüňjesi bolsa, «kanun» diýen düşüňjeden has giň bolup, oňa raýat kanunçylyk namalaryndan başga-da, raýat hukugyndaky ýetmezçilikleri we boşuklary (hukuk wakuumyny) doldurmaga niýetlenen, aýry-aýry halatlarda bolsa, ýuridik güýji boýunça hukuk kadasy bilen deňleşdirilýän iş dolanyşygynyň adatlary, hukugyň umumy esaslary hem başlangyçlary, kazyýet tejribesi we ş.m. girýärler. Şoňa görä-de raýat hukuk jogapkärçiliginiň bu şerti barada gürrüň edilende, ony «hukuga garşy» diýen adalga bilen atlandyrmak hem maksada laýykdyr. Çünki bu adalga «kanuna garşy» diýen düşüňjani hem öz içine alýandyr.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde hukuga (kanuna) garşy hereket diýlip, esasan, şu aşakdakylara düşünilýär:

- Kanunlarda bellenilen kadalaryň bozulmagyna. Mälim bolşy ýaly, raýat kanunçylygynda berkidilen hukuk kadalarynyň aglaba köpüsi, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen şahslara özüni alyp barmagyň islendik görnüşini erkin saýlamaga mümkinçilik berýän dispozitiw häsiýete eýe bolup durýarlar. Şonuň üçin hem kanunyň diňe höküm edijilik (impreatiw) talaplaryny (ýagny, gadagan edýän kadalaryny) bozýan hereketler (etmişler) kanuna (hukuga) garşy bolup bilýärler;
- Şertnamanyň bozulmagyna. Hukuga garşy diýen düşüje, hukugyň beýleki pudaklaryna garanyňda raýat hukugynda, has giňden ýaýran düşüňjeleriň biri bolup durýar. Sebäbi, raýat hukugynyň nukdaýnazaryndan seredeniňde, raýat kanunçylygynda berkidilen kadalaryň bozulmagyndan başgada, şertnamada berkidilen kadalara ters gelyän hereketleriň hem

amala aşyrylmagy, ýagny taraplaryň (raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen şahslaryň) özleri tarapyndan ýola goýulan hukuklaryň we borçlaryň bozulmagy-da hukuk bozulmasy diýlip hasaplanýar;

- Raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlarynyň we iş dolanyşygynyň adatlarynyň bozulmagyna. Eger-de şahslaryň arasynda raýat hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilmeyän gatnaşyk ýüze çykan ýagdaýynda, olaryň hukuga laýyk ýa-da hukuga laýyk däl hereketleri, raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlarynyň esasynda, şeýle hem iş dolanyşygynyň adatlary esasynda çözülmäge degişlidir;
- Ahlak kadalarynyň bozulmagyna. Mälim bolşy ýaly, käbir halatlarda kanun hukuk bozulma diýen düşüňjäni, ählumumy ykrar edilen ahlak kadalarynyň bozulmagy bilen hem baglanyşdyrýar. Mysal üçin, TRK-nyň 79-njy maddasynda, kanunda bellenilen kadalaryň bozulmagy bilen baglaşylan hem-de jemgyýetçilik bähbitlerine ýa-da ahlak kadalaryna garşy gelýän geleşigiň hakyky däldegi baradaky hukuk kadasy berkidilýär.

2.2. Zyýanyň ýa-da zelesiň bolmagy

Zyýan – bu hukuk bozulmanyň netijesinde, hukuk gatnaşyklaryna girişen şahslaryň emläkleýin ýa-da emläkleýin däl şahsy eşretleriniň kemelmegi ýa-da ýok edilmegi bolup durýar. Başgaça aýdylanda zyýan – bu pul ýa-da başga ölçegler bilen hasaplap bolýan emläk ýitgileridir. Adatça, raýat hukugynda zyýan, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen şahslara ýetirilip, ol jogapkärçiligiň ýüze çykmagynyň esasy şertleriniň biri bolup durýar. Hut şonuň üçin hem zyýan ýetiren şahsy (hukugy bozujyny) hem jogapkärçilige çekmek üçin onuň hukuga garşy eden hereketleriniň netijesinde, bir ýa-da birnäçe şahslara maddy (emläkleýin) ýa-da ahlak zelesiň ýetirilmegi hökmanydyr.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýetirilen zyýan diýlende şu aşakdakylara düşünilýär:

- hukugy bozulan şahsyň, öz bozulan hukugyny dikeltmek üçin eden ýa-da etmeli bolan çykdajylaryna;
- şahsyň emläginiň ýitirilmegine ýa-da oňa şikes ýetirilmegine. Zyýanyň bu görnüşleri öz mazmuny boýunça «hakyky (real) zyýan» diýen düşüňje bilen aňladylýar;
- raýat dolanyşygynyň adaty şertlerinde şahsyň elden giderilen peýdasyna ýa-da girdejisine.

Hukuk gatnaşyklarynyň aglaba köpüsünde bolşy ýaly, raýat-hukuk gatnaşyklarynda hem zyýan maddy ýa-da ahlak görnüşde bolup bilýär.

Maddy görnüşinde ýetirilen zyýan – bu ilkinji nobatda, emlägiň ýitirilmegi ýa-da ýok edilmegi, bar bolan emläklere bellibir derejede zelesiň ýetmegi netijesinde onuň öz bahasyny ýitirmegi (bahasynyň gaçmagy, arzanlamagy), girdejiniň ýitirilmegi ýa-da azalmagy, şonuň ýaly-da täze çykdajylaryň bolmagy we ş.m. Zyýanyň bu görnüşi, esasan, harydyň hakyky görnüşinde (mysal üçin, zeper ýeten zatlaryň abatlaşdyrylmagy ýa-da şol zadyň täzeden alynmagy) ýa-da pul görnüşinde öwezini doldurylmaga degişli edilyär.

Ahlak görnüşde ýetirilen zyýan – bu raýatyň emläkleýin däl şahsy hukuklarynyň bozulmagy hem-de onuň saglygyna, mertebesine, eldegrilmesizligine kast edilmegi we ş.m. netijesinde ýüze çykyan fiziki ýa-da ahlak ejiri bolup durýar. Ahlak görnüşinde ýetirilen zyýan şol bir wagtyň özünde emläkleýin ýitgilere hem (ýagny maddy zyýanyň hem çeşmesi hökmünde çykyş edip bilýär) getirip bilýär. Mysal üçin, adama ýetirilen fiziki şikes, geljekde onuň iş ukybynyň ýitmegine getirip biler. Şu ýagdaýda raýat kanunçylygy ýetirilen zelesiň öwezini pul görnüşinde doldurylmaga degişli edýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, hukuk bozulmanyň netijesinde bedene ýa-da saglyga şikes ýeten bolsa, şonuň ýaly-da azatlykdan mahrum edilen halatlarda, heläkçilik çeken şahs emläkleýin däl zyýan üçin ýerlikli we adalatly öwezini doluş puluny talap edip bilýär. Şonuň üçin hem ýetirilen zelesiň öweziniň dolunmagy öz mazmuny boýunça raýat kanunçylygy tarapyndan kesgitlenen raýat-hukuk jogapkärçilik çäresi bolup durýandyr.

2.3. Hereket bilen dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşyk

Hereket bilen dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşyk (arabaglanyşykly sebäp) – bu, bir ýa-da birnäçe hadysalaryň gatnaşygy esasynda (birnäçe sebäpleriň bolmagy esasynda), başga bir hadysany (netijäni) emele getirýän (döredýän) sebäpdur. Başgaça aýdylanda zyýan bilen netijäniň arasyndaky arabaglanyşykdyr. Arabaglanyşykly sebäp tebigat bilen jemgyýetiň bilelikdäki ýüze çykan ählumumy hereketleriniň biri bolup, ol raýat-hukuk jogapkärçiliginiň düzüminiň hökmany alamaty bolan, kanuna garşy hereketiň ýa-da hereketsizligiň zyýanly netijä getirýän sebäbidir.

Raýat hukugynda hukuk bozulmasyna ýol beren şahsy raýat-hukuk jogapkärçiligine çekmek üçin hereket bilen dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşygyň (arabaglanyşykly sebäbiň) anyklanmagy hökmandyr. Arabaglanyşykly sebäbiň anyklanmagy diýlen-de bolsa, bu şahslar tarapyndan, edilen etmiş bilen ýüze çykan netijäniň arasyndaky arabaglanyşykly sebäbiň bardygyny ýa-da ýokdugyny anyklamak diýmekdir. Hukuk bozulma bilen netijäniň arasynda ara-

baglanyşykly sebäbiň bardygyny ýa-da ýokdygyny anyklamak üçin bolsa, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen şahsyň hereketi ýa-da hereketsizligi şol zyýanly netijäniň ýüze çykmagynyň esasy şerti hökümünde çykyş edendigini ýa-da etmändigini hökmany suratda subut etmelidir. Ýagny, bu diýildigi hukuk bozulmasynyň ýüze çykmaklygynda arabaglanyşykly sebäbiň bardygy ýa-da ýokdygy hakykat ýüzündäki maglumatlar we hakyky ýagdaýlar (faktlar) bilen tassyklanan bolmaly diýiligidir.

Zyýanly netije bilen bagly hereketler üçin göz önünde tutulan jogapkärçilik çäklendirilen bolmaly. Ol çäkleri kesgitlemek üçin esasy göz önünde tutmaly halatlaryň biri hem arabaglanyşykly sebäpleriň basgançaklarydyr. Ýagny, bu diýildigi adamynyň başlangyç hereketlerine, başga adamlaryň hereketleriniň, tebigatyň güýçleriniň, tehniki serişdeleriň we gaýry güýçleriň goşulmagy bilen umumylykda zyýanly netijäni ýüze çykaryp bilerler diýiligidir. Jogapkärçiligiň çäklerini bolsa, şahsyýetiň hereketleri hem-de ýokardaky agzalan güýçleriň sany we derejesi bilen kesgitlemek bolar. Mysal üçin, haryt daşajy näbelli sebäplere görä getirmeli azyk harytlaryny öz wagtynda getirmänligi üçin, harytlaryň zaýalanmagy. Şonuň ýaly getirilen tehniki serişdeleriň önümçilik kemçiliginiň bolmagy sebäpli, alyjynyň işiniň saklanmagy ýa-da şol tehniki serişdelerini abatlaşdyrmak üçin täze çykdajylary çykarmagy we ş.m..

Mälim bolşy ýaly, köplenç ýagdaýlarda gatnaşyklaryň netijesinde ýüze çykan hukuk bozulmalarynyň (zyýanyň) arasyndaky sebäpli arabaglanşygy kesgitlemekde kynçylyklar hem bolýar. Mysal üçin, sargyt boýunça gämide deňiz duralgasyna täze harytlar getirilýär. Harytlar kabul edilende, harytlaryň köp böleginiň zaýalanandygy ýüze çykarylýar we ýüze çykan bu ýagdaý boýunça degişli adamlar habarly edilýär. Getirilen mysalda, harytlaryň zaýalanmagyndaky sebäpli arabaglanyşygy ýüze çykarmak kyn. Sebäbi, getirilen harytlar gämä ýüklenmänkä zaýаланanmy ýa-da olara gämä ýüklenende zeper ýetenmi, ýa-da olara gämide getirilýärkä suwuň çaykanmagy netijesinde zeper ýetenmi we ş.m. haýsy-da bolsa biri harytlaryň zaýalanmagyna sebäp bolup bilýärler. Şonuň üçin hem jogapkärçiligiň bir şerti hökmünde, her bir hereket ýa-da hereketsizlikde dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşygy ýüze çykarmak üçin ýeterlik derejede ygtybarly ölçeglere, maglumatlara we hakyky ýagdaýlara eýe bolmalydyr.

Käbir ylmy edebiýatlarda raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu şerti boýunça dürli-dürli çemeleşmeler (çözgütler) we pikirler öňe sürülýär. Emma emläkleýin dolanyşykda ýüze çykýan ýagdaýlaryň örän köpdürli bolanlygy sebäpli, öňe sürülýän bu pikirler, giň goldawa eýe bolmaýarlar.

Sebäpli arabaglanyşyk bilen bagly meselelere seredilende şu aşakdaky ýaly netijelere gelmek bolýar:

- seredilýän hadysalaryň jeminden zyýanly ýa-da zelelli netijeler we şol netijeleriň ýüze çykmagy bilen gönümel bagly bolan ýagdaýlar bölünip aýrylmalydyr;
- ýüze çykan hadysalaryň arasyndaky sebäpli arabaglanşygyň häsiýetini seljermek bilen, şonuň ýaly baglanşygyň obýektiw hakykylygyny kesgitlemek gerek.

Umuman, hereketiň ýa-da hereketsizligiň netijesinde dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanşyk, raýat-hukuk jogapkärçiligine çekmekligiň hökmany şertleriniň biri bolmak bilen, ol hukuk bozulmanyň obýektiw sebäbini we netijesini häsiýetlendirýär. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu şerti hukuk jogapkärçiliginiň beýleki görnüşleri üçin hem mahsusdyr.

2.4. Günä

Günä – bu raýat-hukuk jogapkärçiliginiň şertleriniň subýektiw alamaty bolmak bilen, ol borçlaryň ýerine ýetirilmezligi ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmezligi netijesinde ýüze çykýandyr. Hukuk ylmyň umumy esaslaryna we raýat hukugynyň umumy başlangyçlaryna laýyklykda, raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişen gatnaşyjylaryň hukuklary we kanuny bähbitleri bozulan halatlarynda, diňe şeýle hukuklaryň bozulmalary netijesinde jebir çekene zyýan ýetirmek üçin bilkastlaýyn hereket eden ýa-da şeýle zyýanyň ýetmegine gödek seresapsyzlyk bilen ýol beren günäkär şahs, raýat-hukuk jogapkärçiligine çekilmäge degişlidir. Başgaça aýdylanda, diňe günäsi belli edilen hem-de diňe zyýanly netijelere getiren hereketleri (herekersizligi) amala aşyran şahs raýat-hukuk jogapkärçiligine degişlidir. Mysal üçin, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň şertnamalaýyn görnüşinde bergidaryň borçnamany bozmagy. Bu ýagdaýda algydar borçnamanyň bozulmagy netijesinde özüne ýeten zyýanyň öweziniň doldurylmagyny talap etmäge haklydyr¹. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň kanun boýunça (delikt) jogapkärçiligi görnüşinde kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri (hereketsizligi) bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs, şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur².

Umumy hukuk ylmynda bolşy ýaly, raýat hukuk ylmynda hem günä iki görnüşde bolup bilýär:

- bilkastlaýyn;
- seresapsyzlykdan.

Günäniň bilkastlaýyn görnüşinde, ýol berilen hukuk bozulmalaryň derejesi ýokarydyr, sebäbi onda hukuk bozulmalaryna ýol beren şahs, edýän etmişiniň jemgyýet üçin näderejede howply häsiýetlidigini bilýär hem-de onuň haýsy netijelere

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 405-nji madda.

² Şol ýerde. 1027-nji madda.

getirip biljegini öňünden görýär, ony isleýär ýa-da oňa düşünjeli ýol berýär. Mysal üçin, ýuridik şahsyň şertnamada görkezilen borçlary bilkastlaýyn ýerine ýetirmezligi.

Günäniň seresapsyzlyk görnüşinde, şahs öz etmişiniň jemgyýet üçin howply netijelere getirjekdigini öňünden görýär, ýöne ýeňil kellelik bilen onuň öňüni aljakdygyna ynam edýär ýa-da şonuň ýaly netijeleri öňünden görmeýär. Seresapsyzlykda edilen günä (etmiş) hem öz gezeginde şu aşakdaky ýaly görnüşlere bölünýär:

- aša ynam edijilik;
- harsallyk.

Aşa ynam edijilik – bu etmiş amala aşyran şahsyň öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň özgeler üçin zyýanlydygyna akyl ýetirip, şeýle zyýanly netijeleriň bolmak mümkinçiligini öňünden görüp, ýöne olaryň öňüni alaryn diýip ýeňilkelelik bilen özüne ynam etmekligidir.

Harsallyk – bu etmiş amala aşyran şahsyň öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň özgeler üçin zyýanlydygyna akyl ýetirmän, özgeler üçin zyýanly netijeleriň bolmak mümkinçiligini öňünden görüp bilmän eden etmişidir.

Raýat-hukugynyň nazaryýetinde, bilkastlaýyn edilen hukuk bozulmalar (günä) şahsyň şu aşakdaky ýagdaýlary bilen baglydyr, ýagny:

- intellektual ýagdaýy bilen;
- erk ýagdaýy bilen.

Intellektual ýagdaýy – raýat-hukuk bozulmasyny amala aşyran şahs öz hereketiniň we hereketsizliginiň jemgyýetçilik üçin zyýanly häsiýetine akyl ýetirmegi bilen häsiýetlendirilýär. Bu bolsa, şahsyň edýän hereketlerine hasabat berip bilýänligini aňladýar;

Erk ýagdaýy – raýat-hukuk bozulmasyny amala aşyran şahs öz hereketleriniň ýa-da hereketsizliginiň jemgyýetçilik üçin zyýanly netijeleri ýetirmäge bolan islegi ýa-da şol netijeleriň aňly-düşünjeli ýol berilmegi bilen kesgitlenýär.

Raýat hukugynyň düzgünleşdirýän gatnaşyklarynyň aglaba köp böleginiň haryt-pul bilen baglydygy, şeýle hem olaryň raýat-hukuk jogapkärçiliginde esasy wezipeleriniň öwezini dolduryjy häsiýetlidigi sebäpli, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň esasy şertleriniň biri bolan günä, raýat hukugynda aýratyn mana eýedir. Sebäbi, emläkleýin dolanşyga gatnaşyjylar tarapyndan (hukuk bozujy tarapyndan) ýetirilen zealleriň öwezini doldurmak üçin, adaty, olaryň (hukuk bozujylaryň) öz hereketlerine (hereketsizliklerine) bolan subýektiw gatnaşyklarynyň möhüm ähmiýeti ýokdur. Şonuň üçin hem raýat hukugynda günäniň görnüşleriniň ýuridik (hukuk) mazmuny boýunça tapawutlandyrylmagy, ol diýen möhüm ähmiýete hem eýe däl. Çünki jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin köp halatlarda hukuk bozujynyň günäsiniň islendik görnüşiniň bolmaklygy ýeterlikdir.

Görkezilenler bilen bir hatarda, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň esasy şertleriniň biri bolan günä bilen bagly soraglara seredilende, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri (gatnaşyjylary) hökmünde diňe bir raýatlaryň däl-de, eýsem ýuridik şahslaryň hem çykyş edýändiklerini göz önünde tutmalydyr. Olaryň (ýuridik şahslaryň) «öz hereketlerine (hereketsizliklerine) we olaryň netijelerine bolan subýektiw, psihiki gatnaşygy (günäsi)» barada aýdylanda, olary şertleýin belläp geçmek bolar. Elbetde, guramalaryň – ýuridik şahslaryň günäsi, guramanyň ýolbaşçysynyň ýa-da işgäriniň (gullukçynyň) öz gulluk borçlaryny degişli derejede ýerine ýetirmänligi sebäpli ýüze çykyp bilýär. Sebäbi, ýuridik şahs diňe şolaryň üsti bilen raýat-hukuk gatnaşyklaryna girişýändir. Şonuň üçin hem görkezilen fiziki şahslaryň hereketleri (hereketsizlikleri) üçin kanun ýuridik şahsa jogapkärçilik ýükleýär. Mysal üçin, TRK-nyň 1032-nji maddasyna laýyklykda, eger-de ýuridik şahsyň işgäri özüniň zähmet (gulluk) borçlaryny berjaý edýän döwründe kanuna ters gelýän haýsy hem bolsa, bir hereketleri bilen üçünji şahsa zyýan ýetirse, onda oňa jogap berýän şahs zyýanyň öwezini doldurmaga borçly edilýär. Şunda kanunçykaryjy ýuridik şahsyň günänsiniň bolmaklygy üçin özüniň hereketi ýa-da hereketsizligi netijesinde borçlaryň bozulmagyna getiren kesgitli bir işgäriň bolmaklygyny talap edilmeyär. Elbetde, ýuridik şahsa wekillik edýäniň (fiziki şahsyň) hereketlerinde (hereketsizliginde) günä bolmasa, onda ýuridik şahs jogapkärçilige çekilmeyär.

§ 3. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri

Ýüze çykmagynyň esaslaryna görä, raýat hukugynyň nazaryýeti, jogapkärçiligi, esasan, iki topara bölünýär, ýagny emläkleýin (emläkleýin hukuk bozulmalarynyň edilmegi üçin) jogapkärçilige we ahlak zeleliň ýetirilmegi üçin (adamynyň şahsyna garşy edilen hukuk bozulmalar üçin) ahlak jogapkärçiligine.

Emläkleýin jogapkärçilik raýat hukugynda has giňden ýaýran jogapkärçilik bolup, ol raýat hukugynyň islendik subýektleriniň arasyndaky gatnaşyklaryň netijesinde ýüze çykan raýat hukuk bozulmalarynyň aglaba köpüsine ulanylýar. Şunuň ýaly jogapkärçiligiň ýüze çykmagynyň esaslary kanunda-da (aýratyn halatlarda – kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalarynda) taraplaryň ylalaşyklarynda-da (şertnamalarynda) göz önünde tutulyp bilinýär. Ahlak jogapkärçiligi bolsa, diňe kanunda görkezilen jebir çeken raýatlar bilen baglylykda ýüze çykýandyr. Şonuň üçin hem olar bilen bagly jogapkärçilik çäreleri-de kanunda berkidilen hukuk kadalary bilen kesgitlenýärler.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň aýratynlygyna baglylykda, raýat hukugynyň nazaryýeti raýat hukuk bozulmalary üçin jogapkärçiligiň, esasan, şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrýar:

- şertnamalaýyn jogapkärçilik. Jogapkärçiligiň bu görnüşü, şertnamanyň bir tarapyň beýleki tarapyň önündäki şertnamalaýyn borçlaryny bozanlygy üçin ýüze çykýar;
- ýetirilen zyýan üçin (delikt) jogapkärçilik. Jogapkärçiligiň bu görnüşü, hukuk (kanuny) bozuýy hereketiň (hereketsizligiň) netijesinde başga biriniň emlägi-ne ýa-da şahsyýete zyýan ýetmegi esasynda ýüze çykýar.

Görkezilenlerden başga-da raýat hukugynyň nazaryýeti raýat-hukuk jogapkärçiliginiň şu aşakdaky ýaly görnüşlerini-de tapawutlandyrýar:

- paýly jogapkärçilik. Ýagny, paýly umumy eýeçilige gatnaşyjynyň öz paýynyň çäklerinde borçnamalar boýunça jogapkärçilik çekmekligi. Mysal üçin, kärhanany döredijileriň paýlaryna laýyklykda ýüze çykýan jogapkärçilik;
- raýdaş jogapkärçilik. Eger-de zyýan ýetirilmegine birnäçe şahs gatnaşan bolsa, onda olar raýdaş bergidarlar hökmünde jogapkärçilik çekýärler. Ýetirilen zyýan üçin raýdaşlyk jogapkärçiligi ony diňe gös-göni ýetiren şahs däl, eýsem ony oňa yran ýa-da oňa ýardam eden, şeýle hem başga birine ýetirilen zyýandan düşünmek bilen peýdalanan şahs hem çekýär¹;
- subsidiar jogapkärçilik. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu görnüşü, kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan halatlarda başga (üçünji) şahslaryň borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmändigi üçin bergidar bilen bilelikde algydaryň önünde goşmaça jogapkärçilik çekmekligi.

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň görkezilen görnüşleri raýat dolanyşygynda ýöregünli ulanylýandyklaryna garamazdan, olaryň ählisi kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy esasynda ýüze çykýarlar.

3.1. Şertnamalaýyn jogapkärçilik

Şertnamalaýyn jogapkärçilik – bu raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bir görnüşü bolup, ol şertnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar. Şertnamalaýyn jogapkärçilik, şertnamany bozan şahsyň subýektiw hukuklaryndan mahrum edilmegi ýa-da täze raýat-hukuk borçlarynyň üstüne ýüklenilmegi ýaly görnüşdäki ýaramaz netijeleriň ýüze çykmagyna getirýär.

Bellenip geçilişi ýaly, jogapkärçiligiň bu görnüşü, adatça, şertnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar. Şonuň üçin hem ol aglaba köp ýagdaýlarda şertnamanyň özünde bellenilýär. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasyna la-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1033-nji madda.

ýyklykda satyjy harydy alyja bellenen möhletde getirip bermäge borçly bolan ýagdaýynda ol harydy getirmegini möhletini bozsa, alyja ýeten zelesiň (şol sanda alynmadyk girdejileriniň) öwezini dolmaga borçly bolmak bilen bir hatarda, jerime tölemäge-de degişli edilip bilinýär.

Ýöne beýle diýildigi raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu görnüşiniň diňe kanunda bellenilmedik ýagdaýlar babatda, diňe şertnamanyň bozulmagynyň esasynda ýüze çykýandygyny aňlatmaýar. Çünki islendik raýat-hukuk şertnamasy raýat kanunçylygynyň degişli kadalaryna esaslanýar. Hereket edýän kanunçylykda, şertnamany baglaşmagyň tertibi, onuň görnüşine (formasyna), mazmunynda beýan edilýän şertlerine bildirilýän talaplar berkidilýär. Şoňa baglylykda hem şertnamany bozýan şahs raýat kanunçylygynyň kadalaryny hem bozýandyr.

Raýat hukugynyň nazaryýetinde şertnamalaýyn jogapkärçiligiň esasy alamatlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- şertnamalaýyn jogapkärçilik emläkleýin häsiýetlidir;
- şertnamalaýyn jogapkärçilik, şertnamalaýyn gatnaşyklara girişen gatnaşyjynyň beýleki bir gatnaşyjynyň öňündäki jogapkärçiligidir;
- jogapkärçilik mukdarynyň (ölçeginiň), ýetirilen zyýanyň ýa-da zelesiň mukdaryna (ölçegine) laýyk gelmegi;
- bir görnüşli hukuk bozulmalar üçin emläkleýin dolanyşygyň dürli gatnaşyjylaryna göwrümi boýunça deň-derejede jogapkärçilik çäreleriniň ulanylmagy.

Şertnamalaýyn jogapkärçilik öz görnüşini boýunça, hukuk bozuýy tarapyndan ýol berlen hukuk bozulmalaryň netijesinde ýüze çykyp, onuň emläk ýagdaýyna oňaýsyz täsir edýän jogapkärçilikdir.

Raýat hukugynda şertnamalaýyn jogapkärçiligiň şu aşakdaky ýaly görnüşlerini tapawutlandyryşlar:

- Zyýanyň öwezini töletmek. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, bergidaryň peýda almak mümkinçiliginiň bolandygyna garamazdan, ol zady peýdalanmak kadalarynyň bozulmagy zerarly peýda almaýan bolsa, onda ol zyýanyň, öwezini algydara (kreditora) tölemäge borçludur¹. Zyýanyň tölenilmegi olary dolulygyna tölemek ýörelgelerine esaslanýar. Zyýany tölemekligiň mazmuny bolsa, ahyrky netijede, zyýany tölemäge borçly bolan şahs zyýany tölemäge borçly edýän ýagdaýyň ýüze çykyp bilmejek mahalyndaky ozalky ýagdaýynyň dikeldilmeginde (ýagny onuň ilki başdaky ýagdaýynyň dikeldilmeginde) jemlenýär². Başgaça, bergidar öz borçlaryny doly ýerine ýetiren ýagdaýynda, algydaryň (kreditoryň) emlägi ilkibaşda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 367-nji madda.

² Şol ýerde. 418-nji madda.

nähili ýagdaýda bolan bolsa, şol ýagdaýda getirmek bilen öwezini doldurtmaklykda jemlenýär.

- Puşmana puluny tölemek. Bellenip geçilişi ýaly, puşmana puly, esasan, borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti geçirilende ýa-da ol degişli derejede ýerine ýetirilmedik halatynda töledilýär¹. Şertnamalaýyn puşmana pulunyň tölenilmegi şertnamalaýyn jogapkärçiligiň bir görnüşi diýlip hasap edilýär, eger-de algydar (kreditor) bir wagtda puşmana pulunyň tölenilmegini we borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmedik ýagdaýynda. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger puşmana puly bergidaryň öz borçnamalaryny bellenen wagtda ýerine ýetirmeýän halatlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa, onda algydar (kreditor) bir wagtda puşmana pulunyň tölenilmegini we borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap edip bilmez².
- Alynmadyk girdejileri tölemek. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýeten zelle diňe bir hakykat ýüzünde emlägiň ýitirilmegi üçin däl, eýsem alynmadyk girdeji üçin hem tölenilmelidir. Şahsyň almadyk we borçnama talaba laýyk ýerine ýetirilende alyp biljek girdejisi alynmadyk girdeji hasap edilýär³.

3.2. Ýetirilen zyýan üçin (delikt) jogapkärçilik

Ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik, başgaça delikt jogapkärçiligi – bu başga bir şahsyň maddy ýa-da maddy däl eşretlerine zyýan ýetiren şahsa, ýetirilen zyýanyň möçberine görä kanunda berkidilen emläkleýin häsiýetli çäreleriň (zyýanyň öwezini doldurmak, tölemek, goşmaça ýa-da täze borçlary üstüne ýüklemek we ş.m.) mejbury ulanylmagydyr.

Mälim bolşy ýaly, TRK-nyň 8-nji maddasyna laýyklykda «başga şahsa zyýanyň ýetirilmegi» bellibir derejede raýat-hukuk gatnaşyklarynyň, esasanam, raýat-hukuk borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň biri hökmünde çykyş edýär. Başgaça bu borçlara – ýetirilen zyýanyň netijesinde döreýän borç hem diýilýär. Şonuň bilen baglylykda hem görkezilen borçlarynyň ýüze çykmagynyň hökmany we esasy şerti hökmünde çykyş edýän hereketleriň netijelerine – zyýana, aýratyn üns berilýär.

Şunuň ýaly borçlary herekete getirmegiň (hukuk bozujy zyýany töletmek, goşmaça ýa-da täze borçlary üstüne ýüklemek we ş.m.) bir görnüşi-de ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik ýa-da delikt jogapkärçiligi bolup durýar. Dürli edebiýatlarda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 427-nji madda.

² Şol ýerde. 429-njy madda.

³ Şol ýerde. 421-nji madda.

jogapkärçilik bagly soraglara seredilende, soňky ýyllarda birinji orna hereketiň netijesini – zyýany, däl-de delikti goýýarlar. «Delikt» diýen adalganyň ulanylmagy, borçlaryň jogapkärçilik görnüşinde ýüze çykmagy üçin şertleriň hökmany ulgamynyň (ähli alamatlarynyň) bolmagyny (ýagny, zyýanyň, hukuga onuň hukuga (kanuna) garşy bolmagynyň, sebäpli arabaglanşygyň we günäniň) aýratyn bellemek bilen, kesgitli aýrtykmaçlyklara eýe bolup durýar.

Şertnamalaýyn jogapkärçiligi ýaly, delikt jogapkärçiligi-de raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bir görnüşi bolup durýar. Delikt jogapkärçiliginiň häsiýetli aýratynlygyny tapawutlandyrmak üçin bolsa, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň bu iki görnüşleriniň (şertnamalaýyn we delikt jogapkärçilikleriniň) aýratynlyklaryna we tapawutly alamatlaryna seretmeklik hökmandyr. Sebäbi, diňe seljermekligiň esasynda, delikt jogapkärçiliginiň gönümel obýektlerine kesgitleme bermek mümkindir.

Şu alamatlaryň esasynda şertnamalaýyn we delikt jogapkärçiliginiň biri-birinden aratapawudyny açmak bolar. Hukuga (kanuna) garşy hereketleriň (hereketsizlikleriň) häsiýeti. Mälim bolşy ýaly, *şertnamalaýyn jogapkärçilik* – şahs tapyndan şertnamada bellenen borçlaryň ýerine ýetirilmedik ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda ýüze çykýar. Ýagny, şertnamalaýyn jogapkärçilik, algydar (kreditor) bilen, bergidaryň arasyndaky baglanşylan şertnamada bar bolan degişli hukuk bozulmalaryna (şertnamada görkezilen hukuklaryň we borçlaryň bozulmagyna) esaslanýar. Delikt jogapkärçiliginde bolsa, zyýany ýetiren emläkleýin we emläkleýin däl şahsy eşretleriň goraglylygyny üpjün edýän gönümel obýektiw hukugyň kadalaryny bozýar. Ýagny, delikt jogapkärçiligi, üýtgeşsiz subýektiw hukuklara kast edýän rugsat berilmedik hereketleriň edilmegine, başgaça hakyky ýagdaýlara (faktlara) esaslanýar.

Şeýlelikde, delikt jogapkärçiligi şu aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykyp bilýär, ýagny:

- jebir çeken we zyýany ýetiren şertnama esasynda biri-biri bilen bagly bolmadyk ýagdaýynda;
- jebir çeken bilen zyýany ýetiren şertnama gatnaşyklarynda bolup, emma ýetirilen zyýan bolsa, şertnamada görkezilen borçlaryň bozulmagy bilen bagly bolmadyk ýagdaýynda;
- aýratyn borçlary düzgünleşdirýän kanunyň kadalarynda, şertnamalaýyn borçnamalar bozulýan ýagdaýynda-da ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagy (zyýanyň öwezini töletmek) göz önünde tutulan ýagdaýynda.
- Jogapkärçiligiň görnüşini we göwrümini kesgitlemekligiň tertibi. Mälim bolşy ýaly, şertnamalaýyn jogapkärçiligiň esasy aýratynlygy, jogapkärçiligiň görnüşiniň ýa-da onuň göwrüminiň kanunda bellenen ýaly, şertnamada-da

bellenip bilýänligi bilen häsiýetlenýär. Emma delikt jogapkärçiliginiň görnüşü we görümi, diňe kanun tarapyndan kesgitlenilýär.

- Jogapkärçiligi kesgitlemek üçin esas bolup hyzmat eden hukuga (kanuna) garşy hereketleriň häsiýeti. Mälim bolşy ýaly, şertnamalaýyn jogapkärçilikde hukuga (kanuna) garşy hereket, adatça, hereketsizlikde (mysal üçin, bel-libir borjy ýerine ýetirmezlikde) bolup geçýär (hereketsizlikde jemlenýär). Delikt jogapkärçiliginde bolsa, adatça, hukuga (kanuna) garşy hereketler, hukuk bozujynyň hereket etmegi netijesinde (hukuk bozulmasyny hereket etmek bilen amala aşyrmaklygynda) ýüze çykýar.
- Jogapkärçiligiň hökmany şerti hökmünde zyýanyň bolmagy. Mälim bolşy ýaly, şertnamalaýyn jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin zyýanyň bolmaklygy hökmany şert bolup durmaýar. Bu ýerde esasy ünsi borçlaryň ýerine ýetirilmezliginiň ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmezliginiň hakyky ýagdaýlaryna (faktlaryna) berilýär. Delikt jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin bolsa, zyýanyň bolmaklygy esasy şert bolup durýar. Hususan-da görkezilen şert delikt jogapkärçiligini diňe bir şertnamalaýyn jogapkärçilikden çäklendirmäge kömek etmän, eýsem-de ony jenaýat jogapkärçiliginden hem çäklendirmäge kömek edýär.
- Jogapkärçiligiň görnüşü. Mälim bolşy ýaly, adatça, şertnamalaýyn jogapkärçiligiň iki görnüşini tapawutlandyrýarlar, ýagny: zyýanyň öwezini töletmek¹ we puşmana puluny tölemek². Jogapkärçiliginiň delikt görnüşinde bolsa, adatça, zyýany töletmek³, borjy bolşy ýaly ýerine ýetirmäge mejbur etmek we ahlak (moral) taýdan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak ýaly ählumumy belli bolan görnüşlerini tapawutlandyrýarlar.

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň mazmuny barada şu seljermäni jemlemek bilen birlikde, häzirki döwürde ykdysady-hukuk gatnaşyklarynyň ençeme täze görnüşleriniň döremegi, ön hereket edýän görnüşleriniň bolsa çylşyrymlaşmagy, şonuň bilen birlikde-de hukuk ylmynyň yzygiderli we çalt depginler bilen ösmegi sebäpli, hukuk jogapkärçiliginiň konstitusion-hukuk, maliýe-hukuk, salgyt-hukuk, gümrük-hukuk, ekologiýa-hukuk we ş.m. ýaly görnüşleriniň emele gelýändigini bellemek gerek. Ýöne häzirki wagtda olaryň her haýsy barada aýratynlykda durup geçmek üçin, olar jemgyýetçilik gatnaşyklary çygrynda ýeterlik derejede giň gerime eýe däldirler hem-de olar jenaýat-hukuk, dolandyryş-hukuk, düzgün-nyzam we raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ulgamlarynda öz beýanyny tapýarlar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 367-nji madda.

² Şol ýerde. 427-nji madda.

³ Şol ýerde. 14-nji madda.

RAÝAT HUKUKLARYNY AMALA AŞYRMAGYŇ WE GORAMAGYŇ MÖHLETLERI. BORÇLARY ÝERINE ÝETIRMEGIŇ MÖHLETLERI

§ 1. Raýat hukugynda möhletler barada düşünje, olaryň ähmiýeti we görnüşleri

Maddy dünýäniň islendik obýektiw hadysasy ýaly, raýat hukuklaryny amala aşyrmak we goramak hem gönüden-göni wagt bilen arabaglanyşykda durýar. Wagtyň dürli tapgyrlary ýa-da onuň anyk pursatlary bilen raýat kanunçylygy baglanyşdyrýar:

- hukuk gatnaşyklarynyň döremegini, üýtgemegini we bes edilmegini;
- kanunda ýa-da şertnamada bellenen hereketleri amala aşyrmagyň zerurlygyny;
- bozulan hukuklaryň dikeldilmegini mejbury üpjün etmegiň mümkinçiliklerini we ş.m.

Hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirýän şeýle bellibir wagt möçberlerine raýat hukugynyň ylmynda «möhletler» diýilýär. Ilkinji nobatda-da, raýat hukugynda möhletleriň, esasan, başlanýan (gelip ýetýän) ýa-da tamamlanýan (geçip gidýän) pursadyň hukuk (ýuridik) ähmiýete eýe bolýandygyny göz önünde tutmak gerekdir. Möhletiň geçýän dowamlylygy bolsa, adaty, diňe beýleki hukuk ähmiýetli hakyky ýagdaýlar (ýuridik faktlar) bilen bilelikde hukuk ähmiýetli netijeleriň ýüze çykmagyna getirýärler. Mysal üçin, kepillik (garantiýa) möhleti ýa-da hak isleýiş möhleti.

Raýat hukuk möhletleriniň wajyp ähmiýeti hem kanunçykaryjynyň olar bilen raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagyny, üýtgemegini hem bes edilmegini baglanyşdyranlygyndadyr. Bu raýat hukuk institutynyň esasy wezipesi, raýat hukuk gatnaşyklarynyň ähli subýektleriniň hukuklarynyň hem kanuny bähbitleriniň öz wagtynda goralmagyny üpjün etmek bilen, şertnamalaýyn düzgün-tertibiň berjaý edilmeginiň özboluşly kepili hökmünde çykyş edýän hukuk arabaglanyşyklyklarynyň durnuklylygyny we anyklygyny emele getirmek arkaly raýat dolanyşygyny düzgünleşdirmekden ybaratdyr.

Bellenip geçilişi ýaly, möhletleriň gelip ýetmegi (geçip gitmegi) obýektiv häsiýete eýe bolandygy, ýagny raýat hukugynyň subýektleriniň erk-islegine bagly däldegi sebäpli, olar hadysalar bilen deň ýagdaýlar diýlip ykrar edilýärler. Çünki bellibir wagt çägin (möhberini) özünde jemleýän möhlet diýlen düşünje, raýat hukugynyň haýsydyr bir subýektiniň ýa-da subýektleriniň erki bilen şertnamanyň

esasynda, kanunçykaryjynyň erki bilen kanunyň ýa-da gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalaryň esasynda ýüze çykýan hem bolsa, onuň gelip ýetmegini, geçip başlamagyny we geçip gitmegini hiç bir şahs üýtgedip ýa-da bes edip bilmeýär. Şoňa görä-de möhletler maddy dünýäniň subýektiw erk-isleg bilen täsir edip bolmaýan obýektiw ýagdaýlarynyň hataryna girýär.

Raýat kanunçylygynda möhletlere degişli umumy we ýörite hukuk kadalary bar. Möhletler barada umumy kadalar, raýat hukugy bilen düzgünleşdirilýän ähli möhletlere degişlidir. Ýörite hukuk kadalary bolsa diňe kanunda bellenen möhletler bilen baglylykda herekete girýärler.

Raýat hukugynda bar bolan möhletleriň ählisi dürli görnüşlere we toparlara bölünip bilýär. Olar görnüşlere bölünende-de dürli-dürli esaslardan ugur alynýar. Ilki bilen haýsy şahs tarapyndan bellenenligine baglylykda möhletler şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- kanuny möhletler;
- şertnamalaýyn möhletler;
- kazyýet möhletleri.

Kanuny möhletler kanunlarda we gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarda berkidilýärler. Bu möhletler öz içinde birnäçe görnüşlere bölünýärler, ýöne olar kanunçykaryjydan (döwletden) başga raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň hiç biri tarapyndan üýtgedilip bilinmeýär. Kanuny möhletleriň görnüşleriniň käbiri hökmünde şulary görkezmek bolar: hak isleýiş möhleti¹; jedelli (dawaly) geleşikler babatda jedelleşmegiň möhletleri²; mirasy kabul etmegiň möhleti³ we ş.m.

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň käbir toparlary üçin bolsa kanunçylykda möhletler wagtyň iň ýokary möçberlerini kesgitlemek görnüşinde bellenilip, bähbidi bar (gyzyklanýan) şahslar şol wagt möçberiniň dowamynda ol ýa-da beýleki hukuk ähmiýetli hereketleri amala aşyryp bilýärler. Mysal üçin, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ynanç haty üç ýyldan köp bolmadyk möhlete berlip bilinýär⁴. Kanunçylykda bu möhletiň kesgitlenmegi ynanç hatynyň diňe üç ýyllyk berilmelidigini aňlatmaýar. Ynanç haty üç ýyldan ýokary bolmadyk islendik möhletlik (bir aý, iki aý, bir ýyl, iki ýarym ýyl we ş.m.) berlip bilinýär.

Aýry-aýry halatlarda bolsa kanun, eger-de raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özleri başgaça belläp, şol netijelerini hem ylalaşykda beýan etmedik ýagdaýlarynda möhletleri belleýär. Mysal üçin, Dellalçylyk şertnamasynyň çäklerinde baglaşylan eksklýuziw tabşyryk şertnamasy, şertnamada görkezilen möhletiň dolmagy bilen bes edilýär. Eger-de şertnamada möhlet görkezilmedik bolsa, onda

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 147-nji madda.

² Şol ýerde. 104, 109, 114-nji maddalar.

³ Şol ýerde. 1183-nji madda.

⁴ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 44-nji madda.

dellalçylyk şertnamasy islendik pursatda togtadylyp bilinýär. Eksklýuziw tabşyryk şertnamasy bolsa, alty aýyň geçmegi bilen ol haýsydyr bir möhletleri berjaý etmezden islendik möhletde ýatyrylyp bilinýär.

Mälim bolşy ýaly, raýat hukugy ilkinji nobatda şertnamalaýyn hukuk bolup, şertnamanyň erkinligi onuň özenini düzýän hukuk ýörelgeleriniň biri bolup durýar. Şoňa görä-de raýat hukugynda möhletleriň aglaba köp bölegi kadalaşdyryjy hukuk namalar bilen däl-de, taraplaryň özara ylalaşyklarynyň esasynda bellenilip, möhletleriň şertnamalaýyn görnüşlerine girýärler. Möhletleri bellemegiň bu görnüşü raýat hukugynda giňden ýaýrandyr.

Şonuň bilen birlikde-de, bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuklaryny we borçlaryny amala aşyrmagyň, degişli hukuk ähmiýetli hereketleri ýerine ýetirmegiň möhletleri kazyýetler (umumy, arbitraž we bitarap kazyýetler) tarapyndan bellenilip bilinýär. Raýat hukugynda «kazyýet möhletleri» diýlende, iş ýörediş möhletleri göz önünde tutulmaýar-da, kazyýetler tarapyndan maddy raýat hukuklarynyň we borçlarynyň amala aşyrylmagynyň maddy raýat hukuk möhletleri göz önünde tutulýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, kazyýet fiziki ýa-da ýuridik şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlary ýaýradan köpçülikleýin habar beriş serişdesini, şol maglumatlary ýalana çykarmaga borçly edip biler.

Möhletleriň kanun ýa-da şertnama bilen kesgitlenmeginiň häsiýetine laýyklykda, olar şu görnüşlere: imperatiw möhletler; dispozitiw möhletlere bölünýär.

Imperatiw möhletler, raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň özara ylalaşygynyň esasynda üýtgedilip bilinmeýärler. Mysal üçin, toparlaýyn (korporatiw) hukugyň¹ we miras hukugynyň möhletleriniň aglaba köpüsi imperatiw möhletlere degişlidir. Dispozitiw möhletler bolsa, imperatiw möhletlerden tapawutlylykda taraplaryň ylalaşygynyň esasynda hatda birnäçe gezek hem üýtgedilip bilinýärler.

Ol ýa-da beýleki hukuk gatnaşygynyň döreýän, üýtgeýän ýa-da bes edilýän pursadynyň anyk kesgitlenenliginiň derejesine baglylykda möhletleri şu aşakdaky görnüşlere bölýärler:

- doly (absolýut) kesgitlenen möhletler hukuk netijeleri bilen baglanyşdyrylýan anyk pursady görkezýärler. Mysal üçin, olara takyk senenama (kalendar) senesi ýa-da anyk wagt bölegi bilen bellenen möhletler degişlidir;
- bellibir derejede (otnositel) kesgitlenen möhletler doly kesgitlenen möhletlere garanyňda gutarnykly takyk möhletler bolmasa-da, olar hem bellibir derejede takyk bellenýärler. Mysal üçin, takyk hukuk gatnaşyklarynyň özboluşly aýratynlyklaryna görä «kadaly zerur», «paýhasly», «deňagramly», «öz wagtyndaky» we ş.m. diýip kesgitlenýän möhletler.

¹ Mysal üçin, «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 23.11.1999 ý. 23-nji madda.

Esasan hem, bellibir derejede kesgitlenen möhletler göz önünde tutulanda, raýat kanunçylygynda köplenç «paýhasly möhletler» diýen düşünje ulanylýar. Mysal üçin, TRK-nyň bank kepilligi baradaky kadalarynda, benefisiaryň talabyny alandan soň, kepil geçiji (bank, başga karz beriş (kredit) edarasy ýa-da ätiýaçlandyryş guramasy) şobada bu hakda kepil geçilýän şahsa (prinsipala) habar bermelidir we talap bilen baglanyşykly ähli resminamalar bilen birlikde oňa talabyň bir sany nusgasyny bermelidir. Kepil geçiji kepil geçilýän şahsyň algydarynyň (benefisiaryň) talabyna, oňa goşulan resminamalar bilen bilelikde paýhasly möhletde garamalydyr we degişli resminamalar goşulan talabyň bank kepilliginiň şertlerine laýyk gelýändigini äşgär etmek üçin paýhasly yhlaslylyk görkezmelidir¹.

Ýöne paýhasly möhlet diýen düşünje kanunçylykda ulanylan halatynda, adaty, raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň arasynda haýsy möhleti «paýhasly möhlet» diýip hasaplamalydygy hakynda jedel ýüze çykyp bilýär. Şeýle jedeller bolsa şonuň ýaly jedellere garamaga we olary çözmäge ygtyýarly edara (mysal üçin, umumy kazyýet, arbitraž kazyýeti ýa-da bitaraplar kazyýeti) tarapyndan şol hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyndan we şol gatnaşyklaryň çygrynda bar bolan iş dolanyşygynyň adatlaryndan ugur alnyp çözülýär. Kanunda borçnamalary ýerine ýetirmegiň ol ýa-da beýleki möhletleri babatda «paýhaslylyk» ölçegini ulanmaga mümkinçiligiň berkidilmegi, bergidaryň borçnama berjaý edilmedik halatynda, şertnamada borçnamany ýerine ýetirmegiň anyk möhletiniň görkezilmändigine salgyylanmak hukugyny çäklendirýär.

Görkezilenler bilen birlikde, raýat hukugynda näbelli möhletler diýen düşünjede bar. Haçan-da hukuk gatnaşyklarynyň hut şol görnüşiniň amala aşyrylmagynyň bellibir wagt ölçegleriniň bolmalydygy çak edilýändigine garamazdan, kanunda ýa-da şertnamada şol hukuk gatnaşyklarynyň amala aşyrylmagynyň hiç hili möhleti görkezilmedik bolsa, şol hukuk gatnaşygynyň amala aşyrylmaly wagt çägi näbelli möhlet diýlip hasaplanýar. Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda «näbelli möhlet» diýen düşünjaniň ulanylmagynyň mysaly hökmünde TRK-nyň 584-nji maddasyny görkezmek bolar.

§ 2. Raýat hukugynda möhletleri hasaplamagyň tertibi

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda möhletleri hasaplamagyň anyk kadalary berkidilýär. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, kanunlarda, kazyýet çözügütlerinde we geleşiklerde görkezilen möhletler babatda TRK-nyň 140–146-njy maddalaryny öz içine alýan 4-nji bölüminiň 1-nji babynda göz önünde tutulan

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 927-nji madda.

kadalar ulanylýar. Mälim bolşy ýaly, möhletleri hasaplamagyň tertibi olaryň bel-lenmeginiň usullaryna hem görnüşlerine baglydyr. Düzgün bolşuna görä, möhletler senenama (kalendar) senesi ýa-da ýyllar, aýlar, hepdeler, günler, sagatlar bilen ha-saplanýan wagtyň bellibir döwürleri bilen kesgitlenýär. Şonuň ýaly-da «möhletini geçip başlamagy haýsy-da bolsa bir waka bilen ýa-da günün dowamynda geljek wagt pursady bilen» hem kesgitlenip bilinýär.

Möhleti haýsy-da bolsa bir waka bilen kesgitlemegiň häsiýetli aýratynlygy, haçan-da hukuk gatnaşygynyň taraplarynyň özlerniň ylalaşan möhletleriniň gelip ýetmegi (geçip başlamagy) bilen baglanyşdyrýan wakalarynyň ýüze çykjak anyk senesini bilmeýän ýagdaýynda, möhletleriň şeýle görnüşiniň bellenýänliginden ybaratdyr.

Möhletleri kesgitlemekde takyk senenama (kalendar) senesini ulanmak, esa-san, raýat hukuklarynyň hem borçlarynyň amala aşyrylmagy anyk wagt pursady bilen baglanyşdyrylýan şertnamalara mahsusdyr. Ýöne şol bir wagtda-da, takyk senenama senesi bilen möhletleri kesgitlemek tejribesi kanunçylykda-da, kazyýet önümçiliginde-de giňden ýaýrandyr. Şoňa görä-de möhletini geçip başlamagynyň anyk pursadynyň taraplar tarapyndan dogry hem birmeňzeş kesgitlenmeginiň teji-be taýdan raýat dolanyşygynda örän wajyp ähmiýeti bardyr. Sebäbi hut möhletleriň geçip başlaýan pursady bilen kanunçylykda ýa-da şertnamanyň taraplary tarapyn-dan borçnamalaryň ýüze çykmagy hem-de degişlilikde olar ýerine ýetirilen ýa-da ýerine ýetirilmedik (degişli derejede ýerine ýetirilmedik) halatynda ýüze çykýan hukuk netijeleri baglanyşdyrylýarlar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda, eger-de möhletini geçip başlamagy haýsy-da bolsa bir waka bilen ýa-da günün dowamynda geljek wagt pursady bilen kesgitlenilýän bolsa, onda wakanyň ýa-da pursadyň gabat gelýän gününüň möhle-te goşulmaýandygy bellenilýär. Şonuň ýaly-da, eger-de möhletini geçip başlamagy haýsy-da bolsa bir günün başlanmagy bilen kesgitlenýän bolsa, şol günün möhle-te goşulýandygy, bu kadanyň fiziki şahsyň ýaşy hasaplananda onuň doglan günü-ne hem degişliligi kesgitlenýär. Mysal üçin, TRK-nyň 141-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, eger-de şertnama bir ýyllyk möhlet bilen baglaşylan bolsa, onuň baglaşylan günü hem, mysal üçin, şol ýylyň 1-nji ýanwary bolsa, şol sene hem şertnamalaýyn borçnamalaryň ýüze çykýan senesi diýlip kesgitlenen bolsa, onda şertnamanyň ýerine ýetirilmeginiň möhletiniň geçip başlamagy, şertnama gol çekilen senesiniň ertesi günü, bu ýerde mysal alnan senä laýyklykda, şol ýylyň 2-nji ýanwarýndan başlanar.

TRK-nyň salgylanylan maddasyna laýyklykda, bu ýerde şertnamanyň bag-laşylan senenama senesi (şol sanda taraplaryň özara ylalaşyklarynyň esasynda möhletini geçip başlamagy bilen baglanyşdyrylan waka) kanunçykaryjy tarapyn-

dan hasaba alynmaýar-da, şertnamalaýyn borçnamalary berjaý edip başlamak (şertnamanyň möhletiniň geçip başlamagy) şertnamanyň baglaşylan senesiniň yz ýanyndaky seneden (ertesini gününden) başlanýar. Taraplar şertnamanyň bir ýyllyk möhletiniň geçip başlamagyny haýsydyr bir günüň, mysal üçin, indiki ýylyň 1-nji ýanwarynyň başlanmagy bilen baglanyşdyrmak barada ylalaşan bolsalar, onda, TRK-a laýyklykda, şertnamanyň möhleti indiki ýylyň 1-nji ýanwarynda dolar.

TRK-a laýyklykda, günler bilen hasaplanylýan möhlet şol möhletiň iň soňky gününüň tamamlanmagy bilen gutarýar. Hepdeler, aýlar bilen ýa-da birnäçe aýy ýyly, ýarym ýyly, çärýegi (kwartaly) öz içine alýan wagt bilen hasaplanýan möhlet, TRK-nyň 141-nji maddasynyň 1-nji böleginde görkezilen halatlarda, iň soňky hepdäniň ýa-da iň soňky aýyň özüniň ady boýunça ýa-da özüniň sany boýunça wakanyň ýa-da wagt pursadynyň gabat gelýän gününe laýyk gelýän günüň tamamlanmagy bilen gutarýar. Mysal üçin, möhletler aýlar bilen hasaplananda, şol ýylyň 10-njy maýynda açylan mirasy kabul etmegiň 6 aýlyk möhleti şol ýylyň 10-njy noýabrynda tamamlanar, emlägi saklaýja şol ýylyň 1-nji dekabrynda bildirilen hak isleginiň 2 aýlyk möhleti indiki ýylyň 1-nji fewralynda tamamlanar.

TRK-nyň 141-nji maddasynyň 2-nji böleginde görkezilen halatlarda bolsa, iň soňky hepdäniň ýa-da iň soňky aýyň özüniň ady ýa-da özüniň sany boýunça möhletiň başlanan gününe laýyk gelýän günüň öň ýanyndaky günüň tamamlanmagy bilen gutarýar. Eger-de möhlet aýlar bilen hasaplanýan bolsa we iň soňky aýda möhletiň başlanan günü ýaly gün ýok bolsa (mysal üçin, 29-njy fewral her dört ýyldan bir gezek bolýar), onda möhlet şol aýyň iň soňky gününüň tamamlanmagy bilen gutarýar. Elbetde, möhlet aýlar bilen hasaplananda, möhletiň başlanan aýynyň senesi bilen soňky aýynyň senesi gabat gelmän hem bilýär. Mysal üçin, şertnamanyň üç aýlyk möhletiniň geçip başlamagy şol ýylyň 31-nji iýulyndan başlanan bolsa, möhletiň soňky aýy bolan sentýabrda bolsa 30 gün bar. Şeýle ýagdaýda möhlet şol aýyň soňky gününde tamamlanar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eger-de möhlet üznüksiz geçmegini talap etmeýän aýlar ýa-da ýyllar bilen hasaplanýan bolsa, onda aýda otuz gün, ýylda bolsa üç ýüz altмыш baş gün bar diýlip hasap edilýär. Aýyň başy diýlende, aýyň birinji gününe düşünilýär, aýyň ortasy diýlende, aýyň on bäşinji gününe düşünilýär, aýyň ahyry diýlende, aýyň iň soňky gününe düşünilýär. Şonuň bilen birlikde-de, eger-de erk-islegi bildirmek ýa-da borçnamany ýerine ýetirmek bellibir günde ýa-da haýsydyr bir möhletiň dowamynda amala aşyrylmaly bolsa, şol gün ýa-da şol möhletiň iň soňky günü, dynç alyş günlerine ýa-da erk-islegiň bildirilýän (borçnamanyň ýerine ýetirilýän) yerinde şol gün döwlet baýramçylygy diýlip ýa-da başga bir iş günü däl diýlip yglan edilen güne gabat gelýän bolsa, onda şol güne derek şol günüň yz ýanyndaky iş günü möhletiň gutarýan günü diýlip hasap edilýär.

§ 3. Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň hem goramagyň we borçlary ýerine ýetirmegiň möhletleri

Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň hem goramagyň we borçlaryny ýerine ýetirmegiň möhletleri şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- raýat hukuklaryny döredýän möhletler;
- raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň möhletleri;
- borçnamalary berjaý etmegiň möhletleri;
- raýat hukuklaryny goramagyň möhletleri.

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň möhletleri subýektiw raýat hukuklaryny ýa-da borçlaryny döredýärler, ýagny şeýle möhletler hukuk dörediji hakyky hukuk ýagdaýlary (ýuridik faktlar) – hukuklaryň hem borçlaryň döremeginiň esaslary bolup durýarlar.

Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň möhletleri – bu şahslaryň öz hukuklaryny durmuşa geçirmeklige (şol sanda borçly şahslardan öz peýdalaryna bellibir hereketleri amala aşyrmagy talap etmek arkaly hem) mümkinçilikleri bolan bellibir wagt çäkleridir. Möhletleriň bu görnüşiniň esasy wezipesi-de ygtyýarly şahslara öz hukuklaryny hakykat ýüzünde amala aşyrmaga bolan mümkinçiligi üpjün etmekden ybaratdyr.

Möhletleriň bu görnüşü hem öz gezeginde birnäçe özboluşly görnüşlere bölünýär: raýat hukuklarynyň hereket ediş (bar bolan) möhleti; öňüni alyş (preklýuziw) möhleti; kepillik (garantiýa) möhleti; ýaramlylyk möhleti; gulluk ediş möhleti; saklaýyş möhleti; ýerleýiş (realizasiýa ediş) möhleti; daşamaga ýaramlylyk (transportabellik) möhleti we beýleki möhletler.

Raýat hukuklarynyň hereket ediş möhleti subýektiw hukuklaryň wagtda hereket etmekleriniň möhletleridir. Olaryň aýratyn topara bölünmeginiň esasy sebäbi, möhletsiz hukuklar we hereket etmekleriniň möhleti kesgitlenmedik hukuklar bilen bir hatarda, wagtda hereket etmekleri çäklendirilen subýektiw hukuklaryň hem barlygyndan ybaratdyr. Raýat hukugynyň subýektleriniň ygtyýarlygynda öz hukuklaryny amala aşyrmak üçin bellibir wagt ölçeginiň bolmagyny hem-de raýat dolanyşygynyň durnuklylygyny üpjün etmek, möhletleriň bu görnüşiniň esasy wezipesi bolup durýar. Şeýle möhlet geçenden soňra subýektiw hukuk bes edilýär, ony amala aşyrmak mümkinçiligi bolsa ýitirilýär. Mysal üçin, umumy düzgünlere görä, emläkleýin awtorlyk hukugy awtor dirikä we ol aradan çykandan soňky elli ýylyň dowamynda, awtoryň ada bolan hukugy we onuň abraýyny goramaga bolan hukuk bolsa möhletsiz hereket edýär¹. Oýlap tapyşa berlen çäklendirilen patent «Türk-

¹ «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 23-nji madda.

menpatent» edarasyna haýyşnama berlen senesinden başlap, on ýylyň dowamynda, oýlap tapyşa berlen patent bolsa haýyşnamanyň «Türkmenpatent» edarasyna berlen senesinden başlap, ýigirmi ýylyň dowamynda hereket edýär¹. Subýektiw raýat hukuklarynyň hereket ediş wagtynyň çäklendirilmeginiň birnäçe sebäpleri bar, ýöne onuň esasy sebäbi şahsy bähbitleriň jemgyýetçilik bähbitleri bilen paýhasly utgaşdyrylmagynyň zerurlygyndan ybaratdyr.

Öňüni alyş (kesip geçiş, preklýuziw) möhleti, raýat hukuklarynyň hereket ediş möhleti bilen çalymdaş ýaly bolup görünýän bolsa-da, olar biri-birinden tapawutlanýarlar. Möhletleriň bu görnüşiniň mazmuny, kanunyň esasynda ygtyýarly şahslara öz hukuklaryny amala aşyrmak üçin berk kesgitlenen wagt çäginin berilmeginden ybaratdyr. Eger-de bellenen wagt çäklerinde şol hukuklar amala aşyrylmasa, olaryň bes edilýänligi bu möhletleriň esasy häsiýetli aýratynlygydyr. Öňüni alyş (kesip geçiş, preklýuziw) möhlet – bu ygtyýarly şahsyň öz hukuklaryny amala aşyrmagy ýa-da kanuny bähbitlerini goramagy üçin zerur hereketleri durmuşa geçirmek üçin kanun tarapyndan berlen wagt möçberidir. Mysal üçin, kanunalaýyklykda, daşawyş şertnamasynda, eger-de alyjy harydy ýük daşajy bilen bilelikde barlaman kabul etse we ýük daşajy kemçilikler hem ýitgiler babatda umumy häsiýetdäki nägilelikleri bildirmese, onda tersine subut edilýänçä, alyjy ýüki ugradyş hatynda (nakladnoýda) görkezilen ýagdaýda aldy diýlip hasap edilýär. Eger-de nägilelikler ýüküň daşyndan mälim bolan kem gelmegine ýa-da zaýalanmalaryna dahylly bolsa, agzalan nägilelikler (pretenziýalar) ýüküň kabul edilen gününde bildirilmelidir. Ýüküň kem gelmegi ýa-da zaýalanmalar daşyndan belli bolmadyk halatynda, nägilelikler ýük kabul edilen gününden başlap, bir hepdeden gijä galman bildirilmelidir. Şonda şenbe we ýekşenbe, şeýle hem baýramçylyk günleri bu möhlete goşulmaýar. Eger-de ýüküň kemligi we zaýalanmalary daşyndan bildirmese, nägilelikler ýazmaça görnüşde bildirilmelidir².

Kanunda bellenen anyk möhletler bilen beýleki hukuklaryň amala aşyrylmagyna, goralmagyna ýa-da üýtgedilmegine bolan haýsydyr bir hukuklar baglanyşdyrylýan bolsa, onda şol möhletler uzaklyk möhleti (mysal üçin, hak isleýiş möhleti) däl-de, öňüni alyş (preklýuziw) möhlet diýlip hasaplanýar. Öňüni alyş (preklýuziw) möhletler hak isleýiş (uzaklyk) möhletlerinden öz maksatlary bilen tapawutlanýarlar. Hak isleýiş (uzaklyk) möhleti geçip gidenden soň subýektiw hukuk, mejbury tertipde (kazyýet ýa-da dolandyryş tertibinde) goralmak mümkinçiligi bolmasa-da, hereket etmegini dowam edýär. Öňüni alyş (preklýuziw) möhlet geçenden soň bolsa degişli hukuk hereket etmegini bes edýär. Şonuň

¹ «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 23.10.2008 ý. 4-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 710-njy madda.

ýaly-da öňüni alyş (preklýuziw) möhlet ygtyýarly şahs bilen absolýut hukuk gatnaşygyndaky ähli subýektler babatda hereket edýär, raýat iş ýöredişiniň dowamynda ol möhlete salgylanmaga ähli gatnaşyjylaryň haky bardyr. Düzgün bolşuna görä, öňüni alyş (preklýuziw) möhletiň geçmeginiň arasy üzülip ýa-da ol uzaldylyp bilinmeýär.

Uzak wagtyň dowamynda ulanylmaga niýetlenen önümler babatda kanunlarda we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarda algydarlar (ygtyýarly şahslar) üçin şol önümiň kemçilikleriniň bardygyny ýa-da ýokdugyny barlamak hem-de soňra şol barlagyň netijesi oňyn bolmadyk halatynda beýleki tarapa nägilelik bildirmek üçin has uzaga çekýän möhletler kesgitlenip bilinýär. Başgaça aýdylanda, raýat dolanyşygynda bergidar (borçly şahs, önüm öndüriji) kepillik (garantiýa) möhleti diýlip atlandyrylýan döwürde, öz önüminiň kemçiliksiz hyzmat etjekdigine, eger-de onda kemçilik ýüze çykan halatynda bolsa, şol önümi öz hasabyna bejerjekdigine ýa-da çalşyp berjekdigine kepil geçýär. Kepillik (garantiýa) möhletiniň geçip başlamagy, adatça, harydyň (önümiň) alyja gelip gowuşýan pursadyndan, enjamyň işledilip başlanýan gününden we käbir beýleki pursatlardan başlaýar.

Gulluk (hyzmat) ediş möhleti hem kepillik möhletleriniň bir görnüşi bolmak bilen, olar, adatça, uzak wagtyň dowamynda ulanylmaga niýetlenen harytlar (önümler) barada bellenýärler.

Ol möhletlerden tapawutlylykda, ýaramlylyk möhleti bahym zaýаланýan, azyk önümleri, derman-däriler we ş.m. ýaly harytlar (önümler) babatda belleniýär hem-de şol möhlet geçenden soň deňişli harydy niýetlenen maksat bilen ulanmak gadagan edilýär. Ýaramlylyk möhleti öňüni alyş (preklýuziw) möhletleriň bir görnüşi hasaplanýarlar we olar kepillik (garantiýa) möhletlerinden maksady boýunça tapawutlanýarlar. Kepillik möhletleriniň maksady bellibir wagtyň dowamynda senagat önümleriniň aşakdaky häsiýetlerini üpjün etmek bolup durýar:

- ygtybarlylygyny;
- mäkämligini;
- ýokary öndürijiligini we ş.m.

Ýaramlylyk möhletiniň esasy maksady bolsa, ilkinji nobatda, çalt zaýаланýan harydyň sarp edijilere zeňel ýetirmezligini üpjün etmekden ybaratdyr.

Şonuň ýaly-da raýat hukugynda, ýaramlylyk möhleti diýen düşüňjä ýakyn bolan daşamaga ýaramlylyk (transportabellik) möhleti diýen düşüňje hem ulanylýar. Bu möhletiň dowamynda ýüküň hiliniň kemçiliksiz saklanmagyny üpjün etmek kepillendirilýär. Ýöne ýük babatda şu aşakdaky düzgünler berjaý edilen halatynda daşamaga ýaramlylyk möhleti hereket edýär:

- ýüki iberiji tarapyndan ýüki ýüklemegiň düzgünleri;
- daşajy tarapyndan ýüki daşamagyň düzgünleri.

Şonuň ýaly-da raýat hukugynda, möhletleriň şu aşakdaky görnüşleriň mazmuny boýunça kepillik möhletine ýakyn bolsalar-da, käbir häsiýetli aýratynlyklary bilen ondan tapawutlanýarlar:

- saklaýyş möhleti;
- ýerleşýiş (realizasiýa ediş) möhleti;

Raýat hukuk möhletleriniň ýene-de bir esasy görnüşi raýat borçlaryny berjaý etmegiň möhletleri bolup durýar. Raýat borjyny (borçlaryny) berjaý etmegiň möhleti – bu, borçly şahsyň öz borçlaryny ýerine ýetirmeli bolan wagt möçberidir. Adatça, möhletleriň bu görnüşi taraplaryň ylalaşygy bilen bellenilýär, ýöne olar barada köplenç jikme-jik ylalaşylmaýar ýa-da ol möhletler borjy berjaý etmek barada talap edilen pursadyndan hereket edip başlaýarlar. Mysal üçin, emlägi saklamak şertnamasynda, ýük beriji saklamaga berlen emlägiň gaýtarylmagyny islendik wagtda, saklamak möhleti şertnamada bellenilmedik halatynda-da talap edip bilýär.

Raýat hukugynyň ylmynda raýat borçlaryny berjaý etmegiň möhletleri şu görnüşlere bölünýär:

- raýat borçlaryny berjaý etmegiň umumy möhleti;
- raýat borçlaryny berjaý etmegiň hususy (aralyk) möhleti.

Raýat borçlaryny berjaý etmegiň umumy möhleti, borçlary berjaý etmegiň tutuş döwrüni özünde jemlemek bilen, onuň dowamynda raýat hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylar borçlary ýerine ýetirmegiň hususy (aralyk) möhletleri barada-da ylalaşyp bilýärler. Adatça, raýat dolanyşygynda raýat borçlaryny berjaý etmegiň hususy (aralyk) möhletleriniň ulanylmagy, potrat şertnamasyna ýa-da daşaýyş şertnamasyna mahsusdyr. Mysal üçin, gurluşyk potraty hakynda şertnamanyň umumy möhletine laýyklykda birnäçe binadan ybarat bolan ymaratlar toplумы iki ýylda gurulmaly, ýöne toplумыň birinji binasy şertnamanyň hususy (aralyk) möhletine laýyklykda alty aýda gurulmaly.

Mysal getirilen ýagdaýdaky ýaly, raýat borçlaryny berjaý etmegiň iki möhleti hem bellenende, borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilen diýlip hasaplanmagy üçin, diňe bir onuň umumy möhletiniň bozulmazlygy däl-de, eýsem hususy (aralyk) möhletiniň hem bozulmazlygy zerurdyr. Raýat borçlaryny berjaý etmegiň möhletleriniň bozulmagy (möhletiň geçirilmegi) bolsa, möhleti bozan şahs babatda raýat-hukuk jogapkärçilik çäreleriniň ulanylmagyna getirýär.

Raýat hukugynda raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň möhletleri bilen bir hatarda, raýat hukuklaryny goramagyň möhletleri hem bar. Raýat hukuklaryny goramagyň möhletleri – bu, şahslaryň hukuk bozuja ýa-da kazyýete öz hukuklaryny goramak ýa-da mejbury berjaý etdirtmek barada ýüz tutmaga mümkinçilik berilýän belligir wagt möçberleridir. Raýat hukuklaryny goramagyň möhletlerine degişli:

- nägilelik (pretenzion) möhleti;

– hak isleýiş möhleti.

Nägilelik (pretenzion) möhletleri – bu, ygtyýarly şahsyň özüniň bozulan hukuklaryny goramak barada kazyýete ýüz tutmazdan öň, özaralarynda dörän jedeli çözmek üçin gönüden-göni borçly şahsyň özüne ýüz tutmak mümkinçiligi berilýän ýörite wagt möçberleridir. Nägilelik möhletleri taraplaryň ylalaşygynyň esasynda ýa-da iş dolanyşygynyň adatlaryndan ugur alnyp kesgitlenip bilinýär.

Raýat hukugynda möhletleriň bu görnüşiniň hereket etmeginiň sebäbi şulardan ybarat: kazyýetde garalýan işleriň sanyny azaltmak; işiň ýagdaýlary görnetin bolup, ol boýunça netije çykarmak hiç hili kynçylyk döretmeýän halatynda gerekmejek iş ýörediş (kazyýet) çykadjylaryny çykarman, serişdeleri tygşytlamak we ş.m.

Umuman raýat-hukuk gatnaşyklarynda möhletleriň möhüm kadalaşdyryjylyk ähmiýeti bar.

§ 4. Hak isleýiş wagtyňyň möhletleri

Raýat hukuklaryny goramagyň esasy serişdesiniň kazyýete bildirilýän hak islegi bolandygy sebäpli, raýat hukuklaryny goramagyň esasy möhleti hem hak isleýiş möhleti bolup durýar. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, bir şahsyň başga bir şahsdan haýsy-da bolsa bir hereketi etmegi ýa-da şol hereketi etmekden saklanmagy talap etmek hukugy wagt möhleti bilen çäklendirilýär¹. Şol wagt möçberine-de hak isleýiş möhleti diýilýär.

Bozulan hukuklaryň kazyýetde goralmagy üçin ýeterlik bolan wagt ölçegini bellemek bilen hak isleýiş möhleti diňe bir ygtyýarly şahsyň däl-de eýsem, onuň talap bildirýän şahsynyň hem hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goraýar. Ýagny, jedelli hukuk ýagdaýy näbelli hem düşnüksiz halda we kazyýet seljerilişiniň islendik pursatda ýüze çykman howpy tükeniksiz wagt dowam etmän, ol diňe kanunda bellenen wagt möçberiniň – hak isleýiş möhletiniň dowamynda hereket edýär. Şoňa görä-de raýat hukugynyň hak isleýiş möhleti institutynyň esasy maksatlary şulardan ybaratdyr:

- raýat dolanyşygynyň subýektleriniň hereketlerini tertip-düzgüne salmak;
- olaryň öz hukuklaryny amala aşyrmagyny we borçlaryny berjaý etmeklerini çaltlaşdyrmak.

Bellenip geçilişi ýaly, hak isleýiş möhleti tamamlanandan soň jebir çeken özüniň bozulan hukugyny kazyýetiň üsti bilen goramak mümkinçiligini ýitirýär. Emma onuň bozulan hukugy onda galýar. Şu häsiýetli alamaty bilen hem hak isleýiş möhletleri önüni alyş (preklýuziw) möhletlerden tapawutlanýarlar. Sebäbi önüni alyş (preklýuziw) möhletleriň geçmegi bilen jebir çeken diňe bir bozulan hu-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 147-nji madda.

kugyny goramaga bolan hukugyny däl-de, eýsem bozulan hukugyň özüni hem ýitirýär. Şol bir wagtda-da raýat hukuklarynyň hereket ediş, öňüni alyş (preklýuziw) möhletler bilen hak isleýiş möhletini biri-birine ýakynlaşdyrýan ýagdaý, olaryň üçüsinde-de, kanun subýektiw hukuklaryň ýitirilmegini möhletniň tamamlanmagy bilen baglanyşdyrýar. Hak isleýiş möhleti bilen nägilelik (pretenzion) möhleti biri-birine ýakynlaşdyrýan ýagdaý bolsa, olaryň ikisiniň hem bozulan hukuklar bilen bagly bolup, ikisiniň hem bir wagtda diýen ýaly geçip başlaýandyklaryndan we biri-birini öz içine alýandyklaryndan ybaratdyr. Ýöne olaryň biri-birini tapawutly aýratynlygy hem bardyr. Nägilelik möhleti kanunda bellenilip, ol ýüze çykan jedelli taraplaryň gönüden-göni özläriniň çözmegini üpjün etmäge gönükdirilýär. Hak isleýiş möhleti bolsa, esasan, bozulan hukuklaryň kazyýetiň (umumy kazyýetiň, arbitraž kazyýetiň, bitaraplar kazyýetiniň ýa-da degişli ygtyýarlyklary bolan başga edaranyň) üsti bilen mejbury tertipde goralmagy bilen baglydyr.

Raýat dolanyşygynyň durnuklylygynyň esasy şerti, oňa gatnaşýan subýektleriň hukuklarynyň hem borçlarynyň tutuş jeminiň anyk hem kesgitli bolmagyndan ybaratdyr. Şu nukdaýnazardan hem görkezilen subýektleriň arasynda raýat hukuklary we borçlary boýunça döreýän jedelleriň haýal edilmän, adalatly çözülmegi hem raýat dolanyşygynyň kadaly hereket etmeginiň wajyp düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Çünki raýat hukuklaryny goramagyň bellibir wagt ölçegleriniň bolmazlygy, ygtyýarly şahslar üçin bähbitli bolsa-da, jogapkär şahslaryň we üçünji şahslaryň hukuklaryna hem-de kanuny bähbitlerine zeper ýetirerdi. Sebäbi olar öz hukuk ýagdaýlarynyň kanunçylyga, iş dolanyşygynyň adatlaryna we ahlaklylygyň kadalaryna laýyk gelýändiginiň subutnamalaryny çäklendirilmedik uzak wagtyň dowamynda saklamaga mejbur bolardylar. Jedeliň predmetini düzýän wakalardan, hadysalardan, hereketlerden soň näçe köp wagt geçdigiçe dürli subutnamalar hem öz ähmiýetini we şübhesizligini ýitirýärler. Mysal üçin, şertnama baglaşanda, onuň baglaşylandygyny gören şaýatlar, jedel ýüze çykan halatynda şol wakadan soň bellibir wagtyň dowamynda, şertnamanyň baglaşylmagy barada ähli ýagdaýlar hakynda kazyýetde anyk hem jikme-jik görkezme berip bilerler, emma ýyllaryň (kähalatda bolsa aýlaryň) geçmegi bilen görkezilen waka olaryň hakydasyndan ýitip, olar şol wakany anyk ýatlaryna salyp bilmezler.

Hak isleýiş möhleti institutynyň raýat hukugyndaky ýene-de bir möhüm ähmiýeti, islendik jedelde-de ony adalatly çözmek üçin obýektiw hakykaty dikeltmek zerurlygynyň ikuşsyz ýüze çykýandygy bilen baglydyr. Ýokarda görkezilen mysalda bellenip geçilişi ýaly, jedeliň mazmunyny düzýän ýagdaýlardan soň wagt möhleti näçe köp geçdigiçe obýektiw hakykaty anyklamak işi juda kynlaşýar, kähalatlarda bolsa bu düýbünden mümkin bolmaýar. Sebäbi wagtyň geçmegi bilen diňe subutnamalaryň bir görnüşi bolan şaýatlaryň görkezmeleri şübhesizligini

ýitirmeýär-de, eýsem ýazmaça we maddy subutnamalar hem ýitirilýär we olary di-keltmek mümkinçiligi bolmaýar¹.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň hak isleýiş möhletini belleýän kada-lary hemmeler üçin hökmany (imperatiw) häsiýetlidir. Şoňa görä-de taraplaryň hak isleýiş möhletiniň dowamlylygyny hem-de ony hasaplamagyň tertibini ol ýa-da beýleki bir görnüşde üýtgetmek baradaky ylalaşyklary hakyky däldir². Ýöne Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, hak isleýiş möhleti şu aşakdakylara degişli däldir:

- eger-de kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, emläkleýin däl şahsy hukuklara;
- şahsyň janyna ýa-da saglygyna ýetirilen zelesiň öwezini töletmek hakyndaky talaplara (emma şonuň ýaly zelesi töletmek hukugynyň ýüze çykan pur-sadyndan beýläk üç ýyl geçenden soň bildirilen talaplar geçen wagt üçin hak isleýiş bildirilen wagtyňyň ön ýanyndaky üç ýyldan köp bolmadyk wagt üçin kanagatlandyrylýar);
- banklara we beýleki karz beriş (kredit) edaralaryna goýlan goýumlar barada goýumçylaryň talaplaryna³.

Hak isleýiş möhletleriniň esasy iki görnüşi bardyr:

- umumy hak isleýiş möhleti;
- ýörite hak isleýiş möhleti.

Umumy hak isleýiş möhletleri kanunda başga möhletler (ýörite hak isleýiş möhletleri) bellanilmedik halatynda, talaplaryň ähli görnüşleri üçin ulanylýarlar. TRK-a laýyklykda, hak isleýiş wagtyňyň umumy möhleti on ýyldyr.

Ýörite hak isleýiş möhletleri bolsa, talaplaryň aýry-aýry görnüşleri üçin ka-nunda bellanilýärler hem-de olar umumy hak isleýiş möhletlerine garanyňda has uzak ýa-da gysga wagty özlerinde jemleýärler. Mysal üçin, ýokarda bellanilişi ýaly, eger-de kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, emläkleýin däl şahsy hu-kuklar babatda talaplar, şahsyň janyna ýa-da saglygyna ýetirilen zelesiň öwezini töletmek hakyndaky talaplar, banklara we beýleki karz beriş (kredit) edaralaryna goýlan goýumlar barada goýumçylaryň talaplary üçin hak isleýiş wagtyňyň möh-leti düýbünden çäklendirilen däldir. Tersine, Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, şertnama talaplary boýunça hak isleýiş wagtyňyň möhleti üç ýyldyr, gozgalmaýan zatlar bilen baglanyşykly bolan şertnama talaplary boýunça bolsa,

¹ Mysal üçin, «Türkmenistanyň arhiwleri we arhiw işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat: 30.11.2003 ý. 19-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2003 ý., № 4).

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 165-nji madda. «Hak isleýiş wagtyňyň möh-letleri we şol möhletleri hasaplamagyň tertibi taraplaryň ylalaşmagy arkaly üýtgedilip bilinmez».

³ Şol ýerde. 147-nji madda.

alty ýyldyr, wagtal-wagtal ýerine ýetirilmeli borçnamalardan¹ gelip çykýan talaplar boýunça hak isleýiş wagtynyň möhleti üç ýyldyr². Ýöne TRK-a laýyklykda, aýry-aýry halatlarda, kanunda hak isleýiş wagtynyň başga möhletleri hem göz önünde tutulyp bilinýär.

Hak isleýiş möhletiniň geçip başlaýan pursadynyň dogry kesgitlenmegi ony dogry hasaplamagyň esasy şertidir. Sebäbi onuň geçip başlaýan pursadyny kesgitlemekde hata goýberilen halatynda, hak isleýiş möhletiniň özi hem ikuşsyz nädogry (bellenilenden uzak ýa-da gysga) hasaplanar. Kanunalaýyklykda, hak isleýiş möhleti talabyň ýüze çykan pursadyndan geçip başlaýar. Eger-de talap haýsy-da bolsa bir hereketi etmekden saklanmak zerurlygyndan ybarat bolsa, onda hak isleýiş möhleti görkezilen hereketiň edilen pursadyndan geçip başlaýar³.

Şeýlelikde, hak isleýiş möhleti ygtyýarly şahsa öz hukugynyň (hukuklarynyň) bozulandygy mälim bolan ýa-da hakyky durmuş ýagdaýlaryndan ugur alnanda mälim bolmaly pursadyndan başlap geçip ugraýar. Eger-de ygtyýarly şahs (hak isleýji) öz hukugynyň bozulandygy barada has soň bilendigini we ol hakda şol pursatdan öň bilmek mümkinçiliginiň bolmandygyny subut etse, kazyýetde subýektiw pursadyň şübhesizligine ýygyn edilýär. Bu çemeleşmäniň dogry diýip bilinmeginiň esasy sebäbi bolsa, eger-de ygtyýarly şahs (hak isleýji) öz hukuklarynyň bozulandygyny bilmedik we bilmäge mümkinçiligi bolmadyk ýagdaýynda olary goramak babatda hiç hili hereket etmejekdiginden ybaratdyr.

Beýleki bir tarapdan bolsa, jedgele kazyýetde garalanda borçly şahs (jogapçy) ygtyýarly şahsyň hakykat ýüzünde öz hukuklarynyň bozulandygyny bilen pursadyndan has öň bilmek mümkinçiliginiň bolandygyny subut edip bilýär. Şeýle ýagdaýda, eger-de hak isleýjiniň öz sowuk-salalygy zerarly onuň öz hukuklarynyň bozulandygyny bilmeli pursadyndan has soň bilendigi anyklansa, hak isleýiş möhleti umumy düzgünlere laýyklykda geçip başlaýar.

Kanunçylykda, hak isleýiş möhletiniň geçip başlamagynyň başga görnüşlerinde belenilýär. Mysal üçin, eger-de talabyň ýüze çykmagy algydaryň (kreditoryň) hereketlerine bagly bolsa, onda hak isleýiş möhleti algydaryň şol hereketi amala aşyryp biljek pursadyndan başlanýar. Ondan başga-da, ýerine ýetirilmeli möhleti anyk borçnamalar boýunça hak isleýiş möhleti, onuň berjaý edilmeli möhleti geçenden soň başlanýar. Munuň sebäbi hem borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhleti barada ygtyýarly şahsyň öňünden bilýändiginden ybaratdyr (ýagny, borçnama ýe-

¹ Wagtal-wagtal ýerine ýetirilmeli borçnamalaryň mysaly hökmünde ýaşaaýyş jaý ulanyş-hojalyk (kommunal) hyzmatlar üçin tölegleri, kärende tölegini we ş.m. görkezmek bolar.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 148-nji madda.

³ Şol ýerde. 149-njy madda.

rine ýetirilmelik halatynda ygtyýarly şahsyň hukuklary bozulýar, şeýle ýagdaýda ol özüniň hukuklarynyň haçan bozulandygyny (bozuljakdygyny) öňünden bilýär¹.

Ýerine ýetirilmeli möhleti kesgitlenmedik borçnamalar ýa-da hukugyň (borçnamanyň) ýerine ýetirilmegini talap etmek pursadyndan hasaplanýan borçnamalar boýunça bolsa, hak isleýiş möhletiniň geçip başlamagy, algydaryň borçnamalary ýerine ýetirmegi talap etmek hukugy ýüze çykan pursadynda başlanýar². Talap etmek hukugy bir wagtda döremän, dowam edýän uzak möhletiň (mysal üçin, birnäçe günün, hepdäniň, aýyň, ýylyň dowamynda) döreýän şertnamalaýyn borçnamalaryň jemi boýunça hak isleýiş möhleti, şol borçnamalaryň her biri üçin aýratynlykda geçip başlaýar.

Regres borçnamalar boýunça hak isleýiş möhletiniň geçip başlamagy esasy borçnama berjaý edilenden soň geçip başlaýar. Mysal üçin, hili pes önümi (harydy) öndüriji kärhana, şol harydy satyjy, diňe şol hili pes önüm (haryt) özüne alyjy tarapyndan gaýtarylyp berlenden we özi tarapyndan şeýle ýagdaýlarda ýüze çykýan, şol alyjynyň öňündäki borçnamasy berjaý edilenden soň, regres talap bildirip bilýär. Regres borçnama boýunça hak isleýiş möhleti hem şol pursatdan geçip başlaýar. Ýöne, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, esasy talap boýunça hak isleýiş möhletiniň geçmegi bilen, şol talap bilen baglanyşykly goşmaça borçlar boýunça-da, hatda şol goşmaça borçlar boýunça hak isleýiş wagtynyň aýratyn möhleti geçmedik bolsa-da, hak isleýiş möhleti tamamlanýar³.

Kanun ýa-da taraplaryň ylalaşygy boýunça esasy talaby ýerine ýetirmegi üpjün edýän we esasy talap bolmasa özbaşdak hereket edip bilmeýän goşmaça talaplar bolýar. Mysal üçin, göterimleri tölemek baradaky borçnamalar, puşmana puly (jerime, puşmana tölegi), zamunlykdan, kepillendirmeden, girewden, öňünden pul bermekden gelip çykýan borçnamalar. Bu borçnamalar goşmaça häsiýetli bolup, diňe beýleki, hukuk gatnaşygynyň mazmunyny düzýän esasy borçnamalaryň degişli tertipde ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler. Özbaşdaklykda goşmaça borçnamanyň manysy ýitýär. Mysal üçin, puşmana puly hakynda ylalaşyk potrat şertnamasynda bellänilip, potrat şertnamasynyň möhletiniň bozulmazlygyny we degişli derejede berjaý edilmegini üpjün edýär. Ygtyýarly şahsyň potrat şertnamasy boýunça esasy talaplary kanagatlandyrylandan ýa-da şol talaby bildirmek üçin hak isleýiş möhleti geçenden soň, şol şertnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji puşmana puly hakynda borçnamanyň hem hak isleýiş möhleti tamamlanýar. Şoňa görä-de

¹ Mysal üçin, bank bilen karz alyjynyň arasynda baglaşylan karz alyş-beriş (kredit) şertnamasynda onuň möhleti görkezilýär. Karz alnan serişdeler şertnamada bellenen möhletde yzyna gaýtarylmadyk halatynda karzy yzyna almak barada talap etmek hem-de onuň yzyna gaýtarylmagynyň gijikdirilenligi üçin temmi çärelerini ulanmak üçin hak isleýiş möhleti geçip başlaýar.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 150-nji madda.

³ Şol ýerde. 164-nji madda.

esasy talap boýunça hak isleýiş möhletiniň gutarmagy goşmaça talaby goramak hukugynyň hem ýitirilmegine getirýär diýlip raýat hukugynyň ylmynda belleniýär.

Borçnamada şahslar çalşylanda hak isleýiş möhletiniň dowamlylygy we ony hasaplamagyň tertibi üýtgemeyär hem-de TRK-nyň hak isleýiş möhletleri üçin bellenen umumy düzgünlerine laýyklykda hereket edýär. Sebäbi şu ýagdaýda, borçnamanyň subýektiniň üýtgemegi onuň berjaý edilmeginiň we ol boýunça hukuklaryň goralmagynyň möhletleriniň üýtgedilmegini göz önünde tutmaýar.

Mälim bolşy ýaly, borçnamada şahslary çalyşmak iki ýagdaýda amala aşyrylyp bilinýär:

- doly (uniwersal) hukuk kabul edililikde (Mysal üçin, miras alnanda, ýuridik şahs üýtgedilip guralanda ýüze çykýar);
- bölekleyin (singulýar) hukuk kabul edililikde (Mysal üçin, algydar öz hukuklaryny başga şahsa berende, borçnama başga şahsa geçirilende ýüze çykýar).

Borçnamada şahslaryň çalşylmagynyň ol boýunça hukuklaryň hem borçlaryň öňküsi ýaly görnüşde (göwrümde, möçberde) geçmegini göz önünde tutýandygy sebäpli, belleniş geçilişi ýaly, hak isleýiş möhletiniň geçmegi hem üýtgemeyär. Ýöne, TRK-a laýyklykda, eger-de bellibir emläk barada talap bar bolup, ol hukuk kabul edililik tertibinde üçünji şahsyň eýeligine geçýän bolsa, onda hak isleýiş wagtynyň emläge öňki eýesiniň eýelik edýän halatynda geçen möhletiniň bir bölegi hukuk kabul edilijiniň peýdasyna hasap edilýär¹. Mysal üçin, algydaryň (bankyň) bergidaryň girew goýan awtoulagyna eýeçilik hukugy bar. Girew şertnamasy baglaşylandan iki ýyl soň bergidar bankyňrazylygy bilen awtoulagy üçünji şahsa satypdyr. TRK-nyň 148-nji maddasyna laýyklykda, şertnama talaplary boýunça hak isleýiş wagtynyň möhleti üç ýyl bolup durýar. Bu kada üçünji şahsyň ýene-de bir ýyllyk hak isleýiş möhletiniň galandygyny aňladýar.

Mälim bolşy ýaly, hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň togtadylmagy – bu hak isleýiş möhletiniň kanunda bellenen esaslara görä hukuklaryň goralmagyny amala aşyrmak mümkin bolmadyk anyk kesgitlenen wagt möçberiniň çäginde onuň geçmeginiň durzulmagydyr. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň togtadylýan döwri hak isleýiş möhletine girmeyär². Türkmenistanyň raýat kanunçylygy hak isleýiş möhletiniň geçmegini togtatmagyň birnäçe esaslaryny belleýär. Ol esaslara şu aşakdakylar girýärler:

– Hukuk esaslary (ýuridik esaslary). Borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň (hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň) gaýra goýulmagy (moratoriýsi) tebigy ýa-da jemgyýetçilik hadysalar ýaly dürli ýagdaýlar zerarly, kanunda bellenen tertipde, degişli ygtyýarlyklary bolan döwlet edaralary (Türkmenistanyň Prezidenti, Türk-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 162-nji madda.

² Şol ýerde. 154-nji madda.

menistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti we ş.m.) tarapyndan kabul edilen hukuk namalaryň esasynda girizilip bilner. Mysal üçin, Türkmenistanyň bankrotlyk hakynda kanunçylygyna laýyklykda, bergidaryň emlägini dolandyryş (administratiw) taýdan dolandyrmak çäresiniň geçirilýän dowründe bergidara bildirilýän emläk talaplary barada gaýra goýma çäresi (moratoriý) girizilýär¹;

– Hakyky ýagdaýlar boýunça (fakt esaslary)². Hak isleýiş möhletiniň hakyky ýagdaýlar boýunça togtadylmagy diýlende, ygtyýarly şahsyň öz bozulan hukuklaryny goramak barada kazyýete hak isleg arzasy bilen ýüz tutmagyna, şonuň netijesinde-de hak isleýiş möhletiniň geçip başlamagyna päsgel berýän, şol şahsyň özüne bagly bolmadyk sebäplere düşünilýär. Olar hem öz gezeginde bölünýärler:

- hak isleýiş möhletiniň soňky alty aýynda kazyýet edaralarynyň işiniň duruzylmagy sebäpli;
- hak isleýiş möhletiniň soňky alty aýynda, ýeňip bolmajak güýjüň hereketi (ýer titremesi, sil gelmegi, ýangyn we ş.m. tebigy hem tehnogen betbagtçylyk hadysalary) sebäpli.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, hak isleýiş möhletini togtatmak üçin esas bolup hyzmat eden şu iki ýagdaýyň bes edilen (tamamlanan) gününden başlap, hak isleýiş möhleti geçip başlamagyny dowam etdirýär. Möhletiň galan bölegi alty aýa çenli uzaldylýar, eger-de hak isleýiş möhleti alty aýdan az bolsa, onda ol hak isleýiş möhletine çenli uzaldylýar.

– Maşgala ýagdaýlary sebäpli. TRK-a laýyklykda, är-aýalyň biri-birine bolan talaplary boýunça hak isleýiş wagt möhletiniň geçmegi, olaryň arasyndaky nika näçe wagta çenli dowam edýän bolsa, бүтін şol wagta laýyklykda togtadylýar. Şu kada çagalaryň kemala gelmedik döwrüne laýyk ata-eneleriň we çagalaryň özara talaplaryna hem-de hossarlygyň (howandarlygyň) dowam edýän бүтін möhletine laýyk hossaryň (howandaryň) we hossarlyk-howandarlyk edilýäniň özara talaplaryna hem degişlidir³. Belli bolşy ýaly, bozulan hukuklary goramak üçin kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda, maşgala gatnaşyklaryndan gelip çykýan talaplar boýunça hak isleýiş möhleti ýokdur. Türkmenistanyň maşgala kanunçylygyna laýyklykda, nikasy bozulan är-aýalyň bilelikdäki umumy eýeçiligi bolup durýan emlägi paýlamak hakynda talap bildirmek üçin üç ýyllyk hak isleýiş möhleti bel-lenýär⁴. Bilelikde edinilen gozgalmaýan emläk paýlaşylanda alty ýyllyk hak isleýiş

¹ «Bergidarlaryň batyp galmagy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 20-nji madanyň 3-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 152-nji madda.

³ Şol ýerde. 153-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 56-njy madda.

möhleti ulanylýar¹. TRK-nyň 153-nji maddasyna laýyklykda, är-aýalyň talaplary boýunça hak isleýiş möhleti nika bozulandan soň geçip başlaýar.

– Ygtyýarly şahsyň kämillik ukybynyň ýoklugy ýa-da çäklendirilmegi we onuň hossarynyň ýa-da howandarynyň (kanuny wekilleriniň) bolmazlygy bilen baglylykda. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de kämillik ukyby ýok şahsyň ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen şahsyň kanuny wekili bolmasa, onda şol şahs babatda hak isleýiş möhletiniň geçişi, şol şahsyň kämillik ukyply diýlip ykrar ediljek ýa-da oňa kanuny wekiliň beleniljek pursaty ýüze çykandan, diňe alty aý geçenden soň tamamlanýar. Eger-de hak isleýiş möhleti alty aýdan az bolsa, onda alty aý möhletiň ýerine belenilen wagt möhleti ulanylýar. Eger-de kämillik ukyby çäklendirilen şahs raýat iş ýörediş kämillik ukybyna² eýe bolsa, onda görkezilen kadalar ulanylmaýar³;

TRK-da hak isleýiş möhletiniň geçmegini togtatmagyň şu dört esasy berkidilýär. Ýöne TRK-da gönüden-göni belenlemeýän bolsa-da, hereket edýän kanunçylykdan we hukugyň umumy esaslaryndan ugur almak bilen, hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň togtadylmagynyň ýene-de birnäçe esaslarynyň bardygyny görkezmek bolar:

– Jogap beriji Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň söweşýän bölümünde bolan (gulluk eden) halatynda ýa-da Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň söweşýän bölümünde bolýan (gulluk edýän) hak isleýji haýyş eden halatynda⁴. Hak isleýiş möhletini togtatmagyň bu esasynda, jogap berijiniň ýa-da hak isleýjiniň Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň hatarynda gulluk edýänligi däl-de, olaryň iň bolmanda biriniň ýa-da ikisiniň hem söweşýän harby bölümlerde bolýandygy kesgitleýji şert bolup durýandyr. Üstesine, hak isleýji babatynda, onuň söweşýän harby bölümde gulluk etmegi bilen birlikde, işi ýöretmegi (şol sanda hak isleýiş möhletiniň geçmegini-de) togtatmagy haýyş etmegi hem hökmandyr;

– Degişli jemgyýetçilik gatnaşygyny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namanyň hukuk güýjüniň ýatyrylmagy ýa-da onuň degişli kadalarynyň togtadylmagy. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eger-de kadalaşdyryjy hukuk namanyň özünde onuň güýjüniň möhleti görkezilmese ýa-da bellibir wakanyň gelip ýetmegi bilen onuň güýjüniň ýitýänligi görkezilmese, kadalaşdyryjy hukuk namalar olaryň güýje giren pursadyndan we olaryň güýjüni ýitirenliginiň ykrar edilmegine çenli hereket edýärler. Kadalaşdyryjy hukuk namanyň güýji yzyna hereket etmeýär. Kadalaşdyryjy hukuk namanyň täsiri diňe raýatlaryň hukuk ýagdaýyny ýaramazlaşdyrmasa we bu nama bilen göni nazarda tutulan bolmasa, na-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 148-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 98-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 155-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 216-njy madda.

manyň täsiri onuň güýje girizilmeginden öň dörän gatnaşyklara hem degişlidir. Öz işini ýatyrýan edaralaryň kadalaşdyryjy hukuk namalary Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we kanunlaryna garşy gelmeýändigine görä hereket edýärler we ýatyrmak (ýok etmek) hakynda karar kabul eden, olaryň hukuk mirasdüşerleri, wezipeli adam ýa-da edara tarapyndan güýjüni ýitiren diýlip ykrar edilip bilner¹.

Hak isleýiş möhletini togtatmakdan başga-da, raýat kanunçylygynda «hak isleýiş möhletiniň arakesmesi» diýen düşünje-de berkidilýär. Bu iki düşünjäniň biri-birinden tapawudy, hak isleýiş möhleti togtadylanda, onuň togtadylmagy üçin esas bolan ýagdaýlar aradan aýrylandan soňra, hak isleýiş möhleti togtadylan gününden başlap geçip ugraýar. Diňe kanunalaýyklykda, hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň togtadylýan döwri hak isleýiş möhletine degişli edilmeyär². Mysal üçin, ýaşaýyş jaýyny satyn alan şahs, birnäçe wagtdan soň jaýyň şertnamada görkezilen ölçeglere laýyk gelmeýändigini, onuň düýpli abatlaýyşy talap edýän kemçilikleriniň bardygyny anyklaýar we haýal etmän, şol kemçilikleri aradan aýyrtýrmak barada kazyýete hak isleg arzasy bilen ýüz tutýar. Şol pursatdanam gozgalmaýan emläk bilen bagly borçnamalar boýunça alty ýyllyk hak isleýiş möhleti geçip başlaýar. Şondan bir aý geçenden soň hak isleýji aradan çykýar we kazyýet TRIÝK-nyň 216-njy maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, jedelli emläk we oňa bolan hukuklar boýunça hukuk kabul edijiligi amala aşyrylýança işi togtadýar. Alty aýdan soň hak isleýjiniň mirasdary jedelli emläk babatda ähli hukuklara eýe bolýar we iş täzeden önümçilige dikeldilýär. Kazyýetde işi ýöredilmegi durzulan şol alty aýy hak isleýiş möhletine girmeyär, ýöne hak isleýiş möhleti täzeden geçip başlamaýar-da, geçmegi togtadylan gününden hasaplanyp ugraýar, ýagny hak isleýiş möhleti alty ýyl däl-de, baş ýyl on bir aý bolýar.

Hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň arasy kesilende bolsa, arakesmä çenli geçen wagt hasaba alynman, hak isleýiş möhletiniň geçmegi täzeden başlanýar³. Hak isleýiş möhletiniň geçmegi bilen bagly bu iki raýat hukuk düşünjesiniň herekete girmeginiň esaslary hem biri-biriniňkiden tapawutlanýarlar. Hak isleýiş möhletiniň arasyň kesilmeginiň esaslary şulardyr:

– Borçnamany ýerine ýetirmegiň (berginiň) boýun alynmagy sebäpli. TRK-a laýyklykda, eger-de bergidar berginiň ýa-da göterimleriniň bir bölegini tölemek, bergini üzmegi üpjün etmek ýa-da başga görnüşde tölemek arkaly ygtyýarly şahsyň talabynyň kanunylygyny hem dogrulygyny boýun alýan bolsa, onda hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň arasy kesilýär⁴;

¹ «Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 35-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005 ý., № 3, 4).

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 154-nji madda.

³ Şol ýerde. 160-njy madda.

⁴ Şol ýerde. 156-njy madda.

– Kazyýete hak isleg arzasynyň berilmegi sebäpli. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de ygtyýarly şahs talabynyň kanagatlandyrylmagy ýa-da tassyklanylmagy hakynda kazyýete hak islegini bildirse ýa-da öz talabyny başga usul bilen, ýagny talabyň bardygy hakyndaky arza bilen döwlet edarasyna, kazyýete – başga kazyýetiň çözgüdini ýerine ýetirmäge girişmek hakynda karar çykarmak ýa-da ýerine ýetiriş hereketini amala aşyrmak üçin ýüz tutmak arkaly kanagatlandyryjak bolan bolsa, hak isleýiş möhletiniň geçmeginiň arasy kesilýär.

Kanunalaýyklykda, eger-de bildirilen hak isleýiş arzasy boýunça kazyýet iş ýöredişi taraplaryň ylalaşmagynyň netijesinde togtadylýan ýa-da kazyýet işiniň ýöredilmeýändigini üçin togtadylýan bolsa, onda hak isleýiş möhletiniň arakesmesi taraplaryň ýa-da kazyýetiň iň soňky iş ýörediş hereketiniň edilen pursadyndan başlap tamamlanýar. Arakesmeden soň başlanan täze möhletiň arasy taraplaryň biriniň iş ýöredişi dikeldýän halatyndaky hak isleýiş arzasyny bildirendäkisi ýaly kesilýär.

Eger-de hak isleýiş arzasy hak isleýji tarapyndan yzyna alnan bolsa ýa-da işe düýp mazmuny boýunça garamak kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdi bilen tamamlanmanka hak isleýişden ýüz dönderilse, hak isleýiş möhletiniň geçmeginde arakesme bolmaýar. Eger-de ygtyýarly şahs şondan soň alty aýyň dowamynda ýene-de kazyýete hak isleýiş arzasyny bildirse, onda hak isleýiş möhletiniň arasy ilkinji hak isleýiş arzasy bilen kesilen diýlip hasap edilýär. Bu möhlet babatda degişlilikde TRK-nyň 154–156-njy maddalarynyň kadalary ulanylýar.

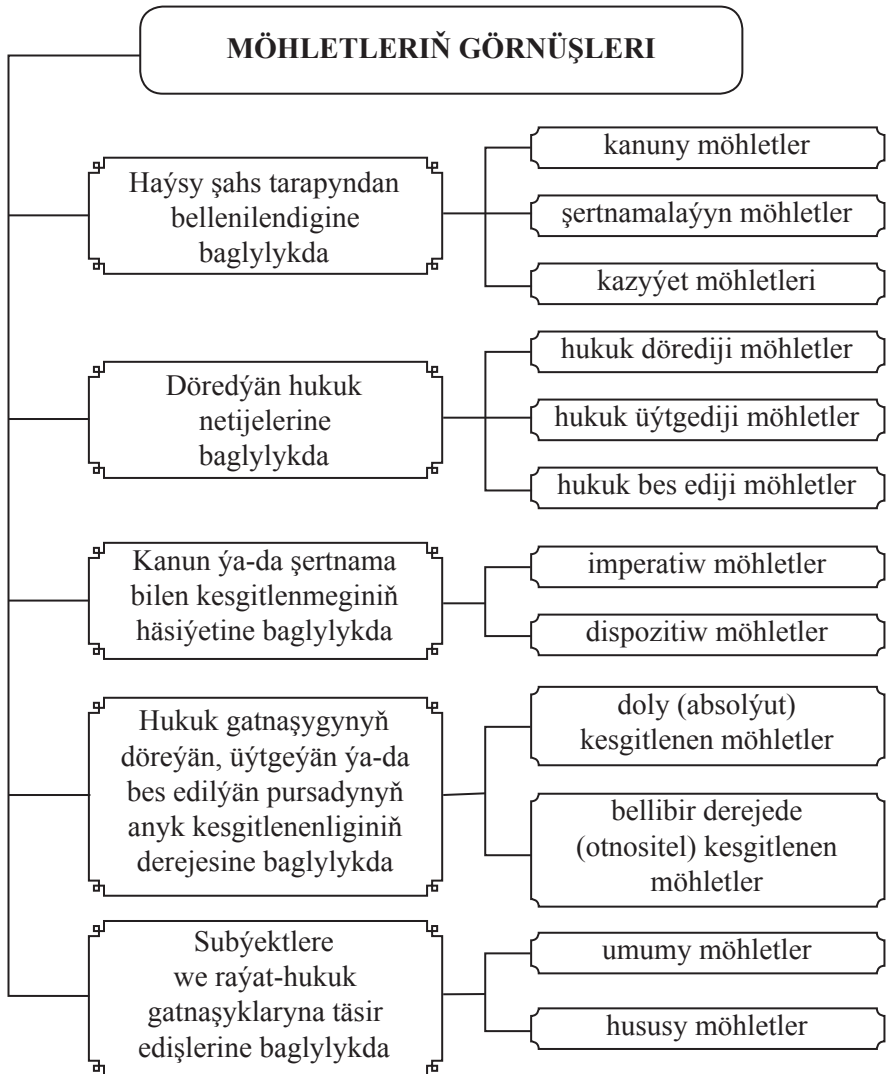
Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, kazyýetiň kanuny güýje giren çözgüdi bilen tassyklanan talap boýunça hak isleýiş möhleti on ýyl dowam edýär. Eger-de şonuň ýaly talap boýunça hak isleýiş wagtynyň has gysga möhleti bellenen bolsa-da şol möhlet ulanylýar. Eger-de kazyýetiň kanuny güýjüne giren çözgüdi bilen ykrar edilen talap geljekde wagtal-wagtal gaýtalanýan hereketleriň edilmegini üpjün edýän bolsa, onda hak isleýiş wagtynyň şonuň ýaly talaplar üçin bellenen has gysga möhleti ulanylýar.

Hak isleýiş möhletiniň geçmegi hak isleýiş arzasyny kanagatlandyrmakdan ýüz döndermek üçin esas bolup durýar we maddy hukuk nukdaýnazaryndan hak isleýiş arzasyny bildirmäge bolan hukugyň ýitirilmegine getirýär. TRK-a laýyklykda, hak isleýiş möhleti geçenden soň, borçly şahsyň ygtyýarly şahsyň talabyny ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge hukugy bardyr. Ýöne, kanunda bellenilişine görä, hak isleýiş möhleti geçen talaby kanagatlandyrmak üçin ýerine ýetirilýän talap, talabyň ýerine ýetirilýän pursadynda borçly şahs hak isleýiş möhletiniň geçendigini bilmedik halatynda-da yzyna talap edilip alnyp bilinmeýär. Bu kada şertnamalaýyn borçnamalarynyň ykrar edilmegi we borçly şahsyň talaby üpjün etmegi barada hem ulanylýar.

TRK-da hak isleýiş wagtynyň geçen möhletini dikeltmek barada anyk hukuk kadalary berkidilmeýär. Emma raýat hukugynyň umumy başlangyçlaryndan we

hukuk döwleti hökmünde Türkmenistanyň hukuk ulgamynyň binýatlaýyn ýörelgelerinden ugur almak bilen, maddy kanunçylykda bellenen hak isleýiş möhleti ygtyýarly şahslar tarapyndan esasy sebäplere görä geçirilen halatynda, kazyýetiň ony dikeldip bilýändigini bellemek bolar. Çünki «kanunda gadagan edilmedik herekete rugsat berlendir» diýen hukuk ýörelgesi Türkmenistanyň raýat hukugynyň binýatlaýyn esaslarynyň biri bolup durýar. TRK-da bolsa geçirilen hak isleýiş möhletini dikeltmegi inkär ediji hukuk kadalary beýan edilmeyär. Şoňa görä-de TRK-a esasy sebäplere görä geçirilen hak isleýiş möhletini dikeltmek mümkinçiligini ret etmeyär diýen pikiri öňe sürmek bolar.

13.1-nji çyzygy

XIV bap

EÝEÇILIK GATNAŞYKLARY WE OLARY AMALA AŞYRMAGYŇ HUKUK USULLARY

§ 1. Eýeçilik hukugy barada düşünje we onuň görnüşleri

Eýeçilik – bu jemgyýetiň maddy hem maddy däl baýlygyny emele getirýän we dürli şahslaryň (aýratyn şahsyýetleriň, sosial toparlaryň, döwletiň) arasyndaky gatnaşyklaryň emele gelmegi üçin serişde hökmünde çykyş edýän zatlardyr. Şonuň üçin kähalatda eýeçilik gatnaşyklaryny emläkleýin gatnaşyklar diýlip hem atlandyrylar. Eýeçilik gatnaşyklary döwlet tarapyndan kanun esasynda düzgünleşdirilenden soň bolsa, ol gatnaşyklar eýeçilik hukugyna öwrülýärler.

Eýeçilik hukugy – bu eýeçilik hukugynyň subýektiniň (emläk eýesiniň) eýeçilik obýektlerine (emläge) öz isleýşine görä eýelik edip, olary peýdalanyp we olara erk edip (ygtyýar edip) bilýänligidir, ýagny oňa şol hereketleri etmäge kanun arkaly ykrar edilýän hemem goralýan mümkinçiligiň berilmegidir¹. Raýat hukugynyň nazaryetinde «eýeçilik hukugy» diýen düşüňjä, esasan, iki manyda, ýagny obýektiw we subýektiw manyda garalýar. Obýektiw manyda eýeçilik hukugy – bu raýat hukugynyň merkezi institutlaryny emele getirýän hem-de kesgitli şahslara degişli bolan, maddy eşretleri düzgünleşdirýän, olary goraýan we berkidýän raýat hukuk kadalarynyň jemidir. Subýektiw manyda eýeçilik hukugy diýlende, kesgitli bir şahsyň kanunyň çäklerinde özüne degişli bolan emläge eýelik etmäge, peýdalanmaga we oňa ygtyýar etmäge (ony dolandurmaga) bolan hukugyna düşünilýär. Başgaça aýdylanda, bu anyk şahslaryň eýeçilik hukugydyr. Subýektiw manyda garalanda eýeçilik hukugy şu aşakdaky ýaly üç sany esasy düzüm böleginden ybaratdyr:

- emläge eýelik etmek;
- emläkden peýdalanmak;
- emläge ygtyýar etmek.

Emläge eýelik etmek. Ýagny, ol şahsyň öz emlägine hakykat ýüzünde fiziki we hojalyk taýdan agalygyny aňladýar. Eýelik etmek kanun esasynda ýa-da şertnama boýunça başga şahslara (eýe dällere) hem geçip biler. Mysal üçin, emlägi saklaýja başga şahslar tarapyndan saklamak üçin berlen emläklere eýelik etmek ygtyýarlygy geçýär, degişlilikde onuň eýelik etmek hukugy ykrar edilýär. Girew şertnamasyna

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat 01.10.1993 ý. 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary, 1993 ý. № 9–10).

laýyklykda algydar (girew saklaýjy) bergidar (girew goýujy) tarapyndan girewine goýlan emläge eýelik etmäge haklydyr.

Emläkten peýdalanmak. Ýagny, bu emlägi kanunyň talaplaryny berjaý edip, zadyň niýetlenen maksadyna laýyklykda ulanyp, maddy we ruhy zerurlyklary kanagatlandyrmagy aňladýar. Kada hökmünde peýdalanmak hukugy eýelik etmek bilen utgaşykly amala aşyrylýar. Peýdalanmak hukugy hem emläk eýesinden kanuna ýa-da şertnama laýyklykda başga şahslara geçip biler. Emläk kreýine berlende kreýine alyja diňe bir emläge eýelik etmek hukugy däl, eýsem peýdalanmak hukugy hem geçýär.

Emläge ygtyýar etmek. Ýagny, bu şahsyň öz eýeçiligindäki emlägiň ykbalyny kesgitlemäge bolan hukugydyr. Ol hukuk, eýeçilik başga şahslara geçirilýänçä dowam edýär. Ygtyýar etmek hukugy eýeçilik hukugyndan, aýrylmasyzdyr we emläk eýesiniň hususy özi tarapyndan amala aşyrylýar. Kanunda ýa-da şertnamada göni göz önünde tutulan ýagdaýlarda emläge eýe däl şahslar hem ygtyýar edip bilýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de emläk eýesiniň öz emlägi bilen bagly bolan islendik hereketleri amala aşyranda, onuň hereketleri goňsularyň ýa-da beýleki üçünji şahslaryň hukuklaryny bozmaýan bolsa, ýa-da bu hereket hukugy hyýanatly peýdalanmagy aňlatmaýan bolsa, onda emläk eýesi kanunda ýa-da şertnamada bellenen çäklendirmeleriň çäginde, emläge (zada), erkin eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek (dolandyrmak) hukuklaryna doly eýe bolup durýar¹. Görkezilen kada eýeçilik hukugy barada umumy ykrar edilen nusgawy ýörelgeleýin düşünje bilen gabat gelýän kadadyr. Beýle diýildigi, sözüň doly manysynda, emläk eýesiniň öz erk-islegine laýyklykda, öz eýeçiligindäki obýektine doly eýelik edip, peýdalanyp we oňa ygtyýar edip bilýär diýiligidir. TRK-da kesgitlenen bu düşünje hukuklary kanunda ýa-da şertnamada kesgitlenen çäklerde amala aşyrmalydygyny görkezýändigini üçin has döwrebapdyr. Mysal üçin, şäherdäki ýer uçastogynyň eýesi öz ýerini diňe şäheriň çäklerini peýdalanmagyň meýilnamasyna laýyklykda amala aşyrmaly².

Beýan edilenlerden görnüşi ýaly, TRK-nyň 191-nji maddasy eýeçilik hukugynyň mazmunyny häsiýetlendirýän düşüňjeleri özünde berkidýär. Şonuň bilen birlikde-de, bu maddada eýeçilik hukugynyň alamatlary hem kesgitlenen we onuň TRK-da bellenen raýat hukuklarynyň umumy ulgamyndaky orny-da görkezilýär. Eýeçilik hukugy bazar ykdysadyýetini guramagyň mümkinçiligini emele getirmekde esas goýujy hukuklaryň biri bolup durýanlygy sebäpli, ol ähli beýleki raýat hukuklarynyň özenine göni ýa-da gytaklaýyn täsir edýändir. Şonuň üçin hem kanunda ýa-da şertnamada

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 191-nji madda.

² Ханс-Йоахим Шрамм. Собственность и пути, которыми её можно приобрести, в кн.: Право, Экономика, Благосостояние, Ашгабат 2010. С. 142.

bellenen çäklerde zadyň (emlägiň) eýesine öz isleýşine görä emlägine eýelik edip, peýdalanyň we oňa erk edip bilmek ygtyýarlyklary berilýär.

TRK-nyň 191-nji maddasyndaky zat (emläk) eýesiniň öz zady (emlägi) barada öz erk-islegine görä islendik hereketleri edip bilýänligi baradaky hukuk kadasynyň berkidilmegi, öz gezeginde «emlägiň» eýeçiligiň özbaşdak obýekti hökmünde çykyş edýändigini hem aňladýandyr. TRK-nyň 166-njy maddasyna laýyklykda, fiziki we ýuridik şahslaryň eýeläp, peýdalanyň we ygtyýar edip bilýän hem-de çäklendirilmedik möçberde edinip bolýan, kanunda gadagan edilmedik ýa-da ahlak kadalaryna garşy gelmeýän islendik maddy we maddy däl eşret emläk hasaplanýar. Olara, esasan, zatlar we beýleki gymmatlyklar degişlidir. Munuň özi, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda hukuklaryň hem eýeçiligiň obýekti bolup bilýändigini aňladýar¹. Mysal üçin, intellektual eýeçiligiň obýektleri diýlende, oýlap tapyşa, senagat nusgasyna, haryt we hyzmat ediş nyşanlaryna bolan hukuklara düşünilýär.

Mälim bolşy ýaly, «zatlar» diýen düşünje TRK-nyň kadalary boýunça wajyp görnüşlere bölünýär, ýagny olar, esasan, gozgalýan we gozgalmaýan zatlara bölünýärler². Bu aratapawut (bölünşik) örän wajypdyr. Sebäbi, TRK-nyň ulgamlaşmasyna laýyklykda, gozgalmaýan emläkleri bir eýeçilikden başga bir eýeçilige geçirmegiň aýratyn kadalary (düzgüni) hereket edýär. Mysal üçin, TRK-nyň 206-njy maddasy gozgalmaýan zadyň edinilendiginiň jemagat reýestirinde hasaba alynmagyny talap edýär, 325-nji we ondan soňky maddalarda bolsa, onuň tertibi anyklaşdyrylýar. Emläkleriň dürli görnüşlerini biri-birinden tapawutlandyrmaga şunuň ýaly tertipde çemeleşilmeginiň sebäbi bolsa, gozgalmaýan emläkleri edinmegiň fiziki hem ýuridik şahslar üçin möhüm ähmiýetiniň bardygyna, ýagny şeýle häsiýetli geleşikleriň aýratyn howpsuz we takyk bolmagynyň zerurlygyna esaslanýar. Bu ýörelgeler TRK-nyň 325, 326-njy maddalarynda öz beýanyny tapýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda eýeçilige degişli kadalardan başga-da eýelik etmek institutyny-da öz içine alýan birnäçe kadalar hem berkidilýär. Eýelik etmek diýen düşünje, eýeçilik diýen düşünje bilen meňzeş bolup durýanlygy sebäpli, bu düşünje diňe zatlara degişli edilýär. Emma muňa garamazdan, TRK-nyň 176-njy maddasynda, eýelik etmekde hukuga däl-de, hakykat ýüzünde zada agalyk etmäge ähmiýet berilýär. Eýelik etmek instituty dürli jähtlerden ähmiýetlidir. Sebäbi, ol eýäniň prosesual ýagdaýyny gowulaşdyrýar. Mysal üçin, zat eýesi hukuk bozujydan, öz zadyny yzyna bermek ýa-da alyp bermek barada talap bildirse, onda ol ýagny günäkär hasaplanýan (jogapçy) kada hökmünde talapçynyň şol zadyň eýesi dældigini delillendirmek bilen goranýar. TRK-nyň 181-nji maddasyna laýyklykda bolsa, eger ynsaply zat eýesi eýelik etmekden mahrum edilse, onda ol

¹ Şol ýerde. 143-nji sah.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 167-nji madda.

zadyň gaýtarylyp berilmegini zadyň täze eýesinden üç ýylyň dowamynda talap edip bilýär. Bu kada zadyň täze eýesiniň eýelik etmekde artykmaç hukugynyň bar mahalynda ulanylmaýar. Eýelik etmegiň gaýtarylyp berilmegi baradaky talap, eger ol zady zorluk ýa-da aldaw arkaly edinen bolsa, onda artykmaç hukugy bar bolan şahs barasynda-da ulanylyp bilner. Mysal üçin, talapçy zadyň öz eýelik etmeginde bolandygyny şeýle-de jogapçynyň eýelik etmekde artykmaç hukugynyň ýokdugyny subut edip bilse, şonuň ýaly-da täze eýelik edijiniň zady ondan bilkastlaýyn alandygyny subut etse, jogapçynyň deliliniň ähmiýeti ýok. Täze eýelik ediji bu ýagdaýda özüniň hakykat ýüzünde zadyň eýesidigini tassyklap, goranyp bilmeýär.

Görkezilenler bilen bir hatarda Türkmenistanyň raýat kanunçylygy, hukukdan hyýanatçylykly peýdalanmak düşünjesini-de anyklaşdyrýar¹. TRK-nyň 191-nji maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, eýeçiligiň peýdalanylmagy diňe beýlekilere zyýan ýetirýän bolsa, özem şunda zat eýesiniň bähbitleriniň artykmaçlygy takyk kesgitlenilmedik we onuň hereketleriniň zerurlygy delillendirilmedik bolsa, onda eýeçiligiň şonuň ýaly peýdalanylmagy hukugy hyýanatçylykly peýdalanmak diýlip hasap edilýär. Mysal üçin, emläk eýesiniň hereketleri barada birnäçe gadaganlyklaryň, ýangyn howpsuzlygy, sanitar, weterinar, epidemiologik we beýleki kadalardan gelip çykmaklygy, öz gezeginde kanunyň bozulmagyna getirýär. «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasynyň 4-nji bölegine laýyklykda, eýeçilik hukugynyň amala aşyrylmagy töwerek-daşa zyýan ýetirmeli däl, raýatlaryň, kärhanalaryň, guramalaryň we döwletiň hukuklaryny hem-de Türkmenistanyň kanunlary arkaly goralýan bähbitleri kemsitmeli däl, diýen hukuk kadasy berkidilýär.

Eýeçilik ygtyýarlyklaryny talaba laýyk ýerine ýetirmegiň nukdaýnazaryndan seredeniňde TRK-nyň 191-nji maddasynyň 3-nji böleginiň kadalary wajyp ähmiýete eýe bolup durýarlar. Sebäbi, peýdalanmak hukugy şahsyň öz zadyny peýdalanmazlyk mümkinçiligini hem öz içine alýandyr. Eger bu zatlaryň ulanylmazlygy ýa-da olara göz-gulak bolunmazlygy jemgyýetçilik bähbitlerine täsirini ýetirýän bolsa, onda peýdalanmak ýa-da olara göz-gulak bolmak we olary saklamak borjy kanun tarapyndan belgilenip bilner. Şeýle halatda, şu borçlary özüň ýerine ýetirmek ýa-da bu zady degişli hakyna (tölegli) başga şahslaryň peýdalanmagyna bermek borjy zat eýesiniň üstüne ýüklenilip bilner.

TRK-nyň 192-nji maddasynda zada bolan eýeçilik hukugynyň, bu zadyň önjeýli aýrylmaz böleklerine hem degişlidigi baradaky hukuk kadasy berkidilýär. Mälim bolşy ýaly, adatça, emlägiň (zadyň) düzümi bölekleri esasy emläge (zada) hyzmat edýärler we onuň umumy hojalyk niýetlenişi bilen bagly bolup durýarlar. Muňa degişlilikde, zadyň önjeýli düzümi bölekleri onuň ykbalyny eýerýärler. Zady

¹ Şol ýerde. 191-nji madda.

esasy zadyň önjeýli düzüm bölegi diýlip ykarar etmegiň alamaty bolsa, onuň umumy alyjylyk (hojalyk) niýetlendirilişiniň tebigy alamatlary bilen kesgitlenýär.

Aslynda, zadyň önjeýli aýrylmaz bölegi diýen düşünje esasy zat we degişli zat diýen düşünje bilen meňzeş däldir. Bu düşüňjeleriň aratapawudy esasy zat degişli zatsyz gutarnykly hasap edilip, özbaşdak hojalyk maksatlary üçin ulanylyp bilner, degişlilikde hem raýat hukugynyň özbaşdak obýekti bolup biler. Emma düzüm bölekleri bolmadyk zat barada ony aýdyp bolmaz. Mysal üçin, tary ýa-da klawişleri bolmadyk saz guraly özüniň niýetlenen maksatlary boýunça ulanylyp bilinmez. Bu gatnaşyklaryň häsiýetinden ugur alnyp, zat bir ýagdaýda özbaşdak zat hökmünde çykyş edip biler, beýleki ýagdaýda bolsa, zadyň önjeýli aýrylmaz düzüm bölegi bolup çykyş edip biler.

TRK-nyň 193-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda eýe öz emlägini başganyň bikanun eýelik etmeginden yzyna almak barada talap bildirip bilýär. Eýeçilik hukugynyň anyk subýektiniň hukuklary bozulan ýagdaýynda, eýeçilik gatnaşyklaryny goramak bozulan hukugy goramak bilen amala aşyrylýar. Degişlilikde, eýeçilik hukugyny goramak kanunda göz önünde tutulan çäreleri eýeçilik hukugyny bozujy şahslaryň garşysyna ulanmaklygy aňlatmak bilen, eýäniň bähbitlerini dikeltmegi maksat edinýär. Bu ýagdaýada TRK-nyň 193-nji maddasynyň 1-nji bölegi eýäniň öz emläginden mahrum bolan ýagdaýyny, özi-de şol emlägiň başga biriniň eýelik etmegindedigini, ol şahs bilen eýäniň borçnamalaýyn-hukuk gatnaşyklarynda durmaýandygyny göz önünde tutýar. Bu ýagdaýda zat eýesiniň öz eýeçilik obýektini (emlägini) keseki biriniň bikanun eýelemeginden talap edip almak barada kazyýete arza bilen ýüz tutmaga haky bardyr. Bu talap arza bolsa, «windikasion talap» diýip atlandyrylýar.

Raýat hukugynyň nazaryýeti, talabyň başga bir görnüşini, ýagny «negator talaby» hem tapawutlandyryýar. TRK-nyň 193-nji maddasy emläk eýesiniň hukuklary nähili bozulsa-da, hatda eýeçilik hukugy zady elden almakdan ýa-da zatdan mahrum etmekden başga hili ýol bilen bozulýan bolsa, onda zat eýesi şol hukuk bozulmany düzetmegi, hukuk bozujydan talap edip biler. Eger hyýanat etmek ýene-de dowam edýän bolsa, onda zat eýesi kazyýete hak isleýiş arzasyny bermek arkaly şonuň ýaly hereketiň bes edilmegini talap edip biler. Talabyň bu görnüşü bolsa, «negator talap» diýlip atlandyrylýar. Görkezilen hukuk kadasyndaky ýaly kadalara meňzeş kadalary, «Eýeçilik hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunynyň 25-nji maddasynda hem beýan edilen¹. Türkmenistanyň eýeçilik hakyndaky kanunynyň 25-nji maddasynyň 4-nji böleginde, maddada göz önünde tutulan hukuklar emlägiň eýesi bolmadyk, ýöne eýeçilik obýektine hojalygy doly ýöretmek, operatiw dolandyrmak

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat 01.10.1993 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý: №9–10);

hukugy esasynda ýa-da kanunda we şertnamada göz önünde tutulan başga esaslara görä eýeçilik edýän şahsa hem degişlidir. Şol şahsyň öz eýeçilik edýän emlägini hut emläk eýesinden goramaga hem haky bardyr diýip kesgitlenýär. Türkmenistan eýeçilik hukugynyň ähli subýektleriniň öz eýeçilik obýektleri baradaky hukugyny, şol sanda hem olaryň beýleki döwletleriň çäklerinde bar bolan şeýle obýektleri (emlägi) baradaky hukugyny goraýar.

Eýeçilik hukugynyň, şol sanda eýeçiligiň görnüşleri barada aýdylanda bolsa, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deňligini we el deşilmesizligini ykrar etmek bilen, eýeçilik hukugynyň şu aşadaky görnüşlerini tapawutlandyryandygyny belläp geçmelidir, ýagny: hususy eýeçilik hukugy; raýatlaryň birleşikleriniň eýeçilik hukugy; döwlet eýeçilik hukugy¹.

Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň «Eýeçilik hakyndaky» Kanuny eýeçiligiň şu aşadaky görnüşlerini tapawutlandyryar: hususy eýeçilik; döwlet eýeçiligi; jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi; halkara guramalarynyň eýeçiligi; gatyşyk (birleşen) eýeçilik; kooperatiw birleşikleriniň eýeçiligi; bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi; beýleki döwletleriň, olaryň ýuridik şahslarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi².

Görkezilen kanuna laýyklykda, Türkmenistanyň kanunçylyk namalary bilen eýeçiligiň başga, ýagny kanunda göz önünde tutulmadyk görnüşleri hem döredilip bilinýär.

Hususy eýeçilik. Ýagny, fiziki şahslaryň eýeçiligine, ýuridik şahslaryň hususy eýeçiligine hem-de fiziki we ýuridik şahslaryň eýeçilik obýektleriniň birleşdirilmeginiň netijesinde döredilýän gatyşyk hususy eýeçiligidir. «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 9-njy maddasyna laýyklykda, raýatlaryň eýeçiligi: raýatyň eýeçiligi görnüşinde we raýatlaryň birleşiginiň eýeçiligi görnüşinde bolup bilýär. Ýer, ýagny mellek ýerleri, ýaşaýyş jaýlary, öýler, ýazlag öýleri (daçalar), bagçylyk öýleri, ulag jaýlary, gaýry jaýlar we binalar, mellek ýerdäki agaçlar-ösümlükler, öý hojalyk senetleri we adamyň şahsy sarp ediş zatlary, önüm berýän mal hem-de iş maly, guş-towuk, pul serişdeleri, aksiýalar, obligasiýalar hem-de beýleki gymmatbahaly kagyzzar, akyl zähmetiniň netijeleri, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, hususy (maşgala) kärhanasy, önümçilik, sarp ediş, durmuş (sosial), medeni hajatlar we başga hajatlar üçin niýetlenen her bir emläk, ýagny Türkmenistanyň kanunçylygynda emlägiň raýata degişli bolup bilmejek diýlip göz önünde tutulan görnüşlerinden özgeleri Türkmenistanyň raýatlarynyň hususy eýeçiliginde bolup bilýär.

¹ Türkmenistanyň Konstitusiasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy madda.

² «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat 01.10.1993 ý. 6-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý. №9–10).

Raýatlaryň birleşiginiň eýeçilik obýektleri (emlägi) birleşige girýän raýatlaryň goýýan goýumlarynyň, olaryň alan girdejileriniň we beýleki kanuny çeşmeleriň hasabyna döredilýär. Görkezilen kanunyň 12-nji maddasyna laýyklykda, ýerasty baýlyklar, tokaý fondy, suw resurslary, howa giňişligi, territorial suwlaryň we deňiz boýunça ykdysady zonanyň resurslary, döwlet tarapyndan goralýan ýa-da aýratyn görnüşde peýdalanylýan tebigy territoriýalar, Türkmenistanyň taryhy we medeni mirasyna degişli obýektler (seýrek duş gelýän medeni we tebigy ýadygärlikler hem-de tebigatyň, medeniýet taryhynyň, ylmyň we tehnikaýnyň obýektleri, şol sanda döwlet muzeýlerinde, arhiwlerinde we kitaphanalarynda saklanýan gymmatly zatlar, şol sanda olaryň ýerleşýän otaglary hem jaýlary) Döwletiň aýratyn eýeçiligi hasaplanýar.

Döwlet eýeçiligine ýer, Türkmenistanyň häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, Ýaragly Güýçleriniň, milli howpsuzlyk edaralarynyň, serhet we içerki goşun edaralarynyň emlägi; goranmak obýektleri, bir bitewi energetika ulgamy; umumy döwlet ähmiýeti bolan köpçülikleýin peýdalanylýan ulag ulgamy, aragatnaşyk we maglumat ulgamy; döwlet býujetiniň serişdeleri, döwlet (merkezi) banky, beýleki döwlet banklary we olaryň edaralary hem-de olaryň döredýän karz resurslary; döwlet ätiýaçlyk, ätiýaçlandyryş gaznalary we beýleki gaznalar; döwletiň okuw jaýlarynyň, ylmy-barlag institutlarynyň hem obýektleriniň, gidrometeorologiya gullugy obýektleriniň, daşky gurşawy we tebigy baýlyklary goraýyş obýektleriniň, standartlaşdyryş we metrologiya gulluklarynyň emlägi; döwlet kärhanalarynyň emlägi; senagatda desgalar hem halk hojalyk toplumlary, agrosenagat toplumynyň döwlet kärhanalary; durmuş-medeni pudaga degişli obýektler hem-de döwletiň býujet serişdeleriniň we gaýry serişdeleriniň hasabyna döredilen we edinilen gaýry emläk ýa-da beýleki eýeçilik hukugynyň subýektleriniň Türkmenistanyň eýeçiligine muzdsuz beren emläkleri we eýeçilik hukugy, açyşlar, oýlap tapyşlar, akyl zähmetiniň beýleki netijeleri degişlidir. Şeýle hem Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen baglaşan ylalaşyklarynda bilelikdäki eýeçilik hukugyna degişli obýektler kesgitlenilip bilinýär. Döwlet eýeçiligine degişli obýektler bellibir esaslara görä, döwlet kärhanalaryna we birleşiklerine berkidilip bilinýär. Döwlet eýeçiligine degişli obýektlere (emläge) erk etmek we olary dolandyrmak işini ygtyýarly edilen degişli döwlet edaralary alyp barýarlar.

Jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiliginiň obýektlerine jaýlar, desgalar, ýaşayyş jaý fondy, enjamlar, abzallar, medeni aň-bilim we sagaldyş hatlary üçin niýetlenen emläk, pul serişdeleri, gymmatbahaly kagyzlar hem-de şol birleşikleriň özläriniň alyp barýan işlerini üpjün etmek üçin öz düzgünnamalarynda göz önünde tutulan gaýry zerur emläk, akyl zähmetiniň netijeleri degişlidir. Jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi öz gezeginde jemgyýetçi-

lik birleşikleriniň (guramalarynyň) hut öz eýeçiligine, haýyr-sahawatlyk we gaýry jemgyýetçilik gaznalarynyň (fondlarynyň) eýeçiligine, dini guramalaryň eýeçiligine bölünýärler. Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda jemgyýetçilik birleşikleriniň eýeçiliginde bolup bilmejek eýeçilik obýektleriniň (emläginiň) käbir görnüşleri hem belenilip bilner, munuň özi döwlet we jemgyýetçilik howpsuzlygy pähimine uýlup ýa-da Türkmenistanyň halkara şertnamalaryndan ugur alnyp edilýär.

Halkara guramalarynyň eýeçiligi – bu Türkmenistanyň çäklerinde beýleki halkara guramalarynyň öz eýeçiliginde Türkmenistanyň halkara şertnamalarynda we kanunçylyk namalarynda bellenen halatlarda we tertipde özläriniň diplomatik, konsullyk we gaýry halkara gatnaşyklaryny amala aşyrmaklary üçin zerur bolan jaýlary, desgalary, emlägi we beýleki eýeçilik obýektleridir.

Gatysyk (birleşen) eýeçilik hususy eýeçilige we döwlet eýeçiligine degişli obýektleriň, şeýle hem jemgyýetçilik guramalarynyň, daşary ýurt döwletleriniň, olaryň ýuridik we fiziki şahslarynyň eýeçiligine degişli obýektleriň birleşdirilmegi esasynda döreýär.

Kooperativ birleşikleriniň eýeçiligi – bu kooperativ eýeçiliginiň agzalarynyň berýän pul we beýleki emläk pul geçirmeleriniň, önümçilik, söwda, taýýarlaýyş işini etmekden, gymmatbahaly kagyzlary satmakdan hem-de kooperatiwiň düzgün-namasynda göz önünde tutulan başga işleri ýerine ýetirmekden alnan girdejileriň hasabyna döredilýän emläklerdir (başgaça kooperativ eýeçiligiň obýektleridir). Kooperativ birleşikleri, esasan: alyjylar kooperasiýasynyň birleşikleri, önümçilik kooperatiwleri we gaýry kooperatiwler görnüşinde hem-de beýleki guramaçylyk-hukuk görnüşleri bolup biler.

Bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi – bu Türkmenistanyň ýuridik we fiziki şahslary hem-de beýleki döwletleriň ýuridik şahslary we raýatlary gatnaşýan bilelikdäki kärhanalar, eger-de Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başga hili göz önünde tutulmadyk bolsa, olaryň eýeçiliginde şol kärhanalary dörediş resminamalarynda göz önünde tutulan işi amala aşyrmaklary üçin zerur bolan emlägidir.

Beýleki döwletleriň, olaryň ýuridik şahslarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi. Beýleki döwletleriň eýeçiligine, esasan, Türkmenistanyň çäklerinde beýleki döwletleriň öz eýeçiliginde Türkmenistanyň halkara şertnamalarynda we kanunçylyk namalarynda bellenen halatlarda we tertipde özläriniň diplomatik, konsullyk we gaýry halkara gatnaşyklaryny amala aşyrmaklary üçin zerur bolan jaýlary, desgalary, emlägi we beýleki eýeçilik obýektleri degişlidirler. Beýleki döwletleriň ýuridik şahslarynyň eýeçiligine bolsa, esasan, Türkmenistanyň çäklerinde beýleki döwletleriň ýuridik şahslarynyň öz eýeçiliginde Türkmenistanyň kanunlarynda bellenen tertipde we şertlerde senagat kärhanalary we beýleki kärhanalary, jaýlary, desgalary hem-de hojalyk işini we başga işi ýerine ýetirmek üçin gerek bolan gaýry

eýeçilik obýektleri (emläkleri) degişlidir. Beýleki döwletleriň raýatlarynyň eýeçiligine bolsa, ýer bölekleri beýleki döwletleriň raýatlaryna we raýatlygy bolmadyk adamlaryna Türkmenistanyň ýer kanunçylygynda bellenen tertipde we şertlerde kärendesine berilýän ýerler degişlidir.

Şonuň bilen birlikde-de, raýat hukugynyň ylmynda eýeçiligiň, esasan, şu aşakdaky iki görnüşiniň bardygy hakyndaky pikir öňe sürülýär: fiziki şahslaryň eýeçilik hukugy; ýuridik şahslaryň eýeçilik hukugy.

Elbetde, bellibir derejede bu pikiri nädogry diýip kesgitlemek bolmaz. Çünki TRK-da döwletiň raýat dolanyşygyna ýuridik şahs hökmünde gatnaşýandygy bellenilýär¹. Ýöne, Türkmenistanyň raýat dolanyşygynda göwrümi we ähmiýeti boýunça döwlet eýeçiliginiň wajyplygy örän uludyr. Şol sebäplide, eýeçiligiň şahslara degişliligi boýunça görnüşlere bölünmegi barada aýdylanda, onuň şu aşakdaky görnüşleriniň hem bardygyny kesgitlemek bolar: fiziki şahslaryň eýeçiligi; ýuridik şahslaryň eýeçiligi; döwlet eýeçiligi².

§ 2. Eýeçilik hukugynyň döremegi we bes edilmegi

2.1. Eýeçilik hukugynyň döremegi

Raýat hukugynyň nazaryýetinde, eýeçilik hukugy, esasan, şu aşakdaky usullaryň, esasynda ýüze çykyandygy beýan edilýär:

- ilkişadaky usullaryň esasynda;
- zady edinmek usullaryň esasynda.

Islendik bir şahs tarapyndan kanunyň ähli talaplaryny berjaý etmek bilen, ýasalan ýa-da döredilen täze zat üçin eýeçilik hukugyna, şol şahsyň hut özi eýe bolýar. Eýeçilik hukugyny edinmekligiň birinji usuly, esasan, şu aşakdakylar degişli edilýär: zadyň miwesi³; önümler; emlägi peýdalanmaklygyň netijesinde alnan girdejiler; eýesiz galan, ýagny eýesi belli bolmadyk emläkler (şol sanda gozgalýan ýa-da gozgalmaýan emläkler) we ş.m.

Görkezilenler bilen bir hatarda eýeçilik hukugyny edinmekligiň ilkişadaky usullaryna şu aşakdakylar hem degişli edilýär:

- Täze zady döretmekligiň esasynda eýeçilik hukugynyň döremegi. Ýagny, bu döwlet tarapyndan hasaba alynmaga degişli bolan binalara, desgalara we täze-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 48-nji madda.

² Eýeçiligiň görkezilen görnüşleri barada şu okuw kitabyň XV–XVI bablarynda giňişleýin durlup geçilýär. Şu nukdaýnazardan, fiziki şahslaryň we döwlete degişli bolmadyk ýuridik şahslaryň eýeçiliginiň, hususy eýeçilik statusy bolup biler.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 172-nji madda.

den döredilýän beýleki gozgalýan ýa-da gozgalmaýan zatlara (emläklere) eýeçilik hukugynyň döremegidir. Kanunalaýyklykda gozgalmaýan zady edinmek üçin notarial tertipde tassyklanylýan resminama we zat edinijini jemagat reyestrinde bellige alynmagy zerur bolup durýar.

– Eýesiz galan gozgalýan ýa-da gozgalmaýan zada eýeçilik hukugyny edinmegiň esasynda. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, eýesi bolmadyk ýa-da eýesi näbelli bolan zat eýesiz galan gozgalmaýan zat bolup durýar. Eger zadyň ozalky eýesi eýeçiliginden yüz döndermek maksady bilen zada eýelik etmegini bes edýän bolsa, onda gozgalýan zat eýesiz zat diýlip hasap edilýär. Eýesiz galan gozgalmaýan zat şonuň ýerleşýän ýeriniň ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edarasynyň arzasy boýunça gozgalmaýan emläge bolan hukugy bellige alýan döwlet edarasy tarapyndan hasaba alynmaga degişli edilýär. Eýesiz galan gozgalmaýan zat hasaba alnandan bir ýyl geçeninden soň, onuň ýerleşýän ýerindäki ýerine ýetiriji ýerli häkimiýetiň emlägini dolandyrmaga ygtyýarly edara şol emlägi eýesiz galan diýip bilmek we ony döwlet eýeçiligine geçirmek hakynda arza bilen kazyýete yüz tutup biler. Edil şonuň ýaly hem gozgalýan eýesiz zady öz eýeligine kabul eden şahs bu zada, eger zady özüne geçirmek kanunda gadagan edilmedik bolsa ýa-da şol zady özüne geçirmek bilen bu zady almaga hukugy bar şahsyň hukuklary bozulmadyk bolsa, onda ol eýeçilik hukugyny edinýär.

– Humuň (hazynanyň) tapylmagy esasynda eýeçilik hukugynyň döremegi. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger uzak wagtlap ýaşyryp saklanyp galandygy sebäpli, özüniň eýesiniň kimdigini takykklamak indi mümkin bolmadyk zat (hum) tapylyp bolsa we ony tapan şahs zada eýelik etmäge girişen bolsa, onda zady tapan şahs we özüde bu humy ýaşyryp gelen emlägiň eýesi bu zat baradaky eýeçilik hukugyny deň paýda edinýärler.

– Tapyndynyň esasynda eýeçilik hukugynyň döremegi. Raýat kanunçylygyna, ýitirilen zady tapan şahsyň bu barada ilkinji nobatda şol zady ýitiren zat eýesine ýa-da bolmasa, zady almaga hukugy bolan başga bir şahsa haýal etmän habar bermäge borçludygy baradaky hukuk kadasy berkidilýär. Kanunalaýyklykda, eger-de zady tapan şahs zady almaga hukugy bolan şahslaryň hiç birini bilmeýän bolsa, ýa-da olaryň bolýan ýeri oňa näbelli bolsa, onda ol özüniň tapyndysy hakynda we zady almaga hukugy bolan şahsy tapmak üçin düýpli ähmiýeti bolup biljek ýagdaýlar hakynda haýal etmän polisiýa ýa-da beýleki ýerli edaralara aýtmaga, şol tapylyp zady saklamaga borçly bolup durýar. Tapyndy hakynda degişli edaralara mälim edilen pursadyndan beýläk bir ýyl geçenden soň, zady tapan şahs bu zat barada eýeçilik hukugyna eýe bolýar, ýöne ýokarda görkezilen möhlet geçýänçä zady almaga hukugy bolan şahsyň oňa belli bolan ýa-da bu şahsyň öz hukugy hakynda degişli edara habar beren halatlary muňa girmeyärler. Eýeçilik hukugynyň edinil-

megi bilen bu zat baradaky ähli beýleki hukuklar ýatyrylýar. Zady tapan şahs zady almaga hukugy bolan şahsdan tapylan zadyň gymmatynyň baş göterimine çenli möçberde hak talap edip biler. Mundan başga-da, zady tapan şahsnyň bu zady saklamak üçin edilen çykdajylaryň öwezini dolmagy zat almaga hukugy bar bolan şahsdan ýa-da degişli edaradan talap etmäge hem haky bardyr. Eger zady tapan şahs eýeçilik hukugyndan ýüz dönderýän bolsa, onda degişli edara bir ýyl geçenden soň şol zady jemagat önünde geçirilýän söwdasynda satyp biler we peýda alyp biler ýa-da gürrüň onçakly gymmat bolmadyk zat hakynda barýan bolsa, şol zady birine mugt hem berip ýa-da ony ýok hem edip biler. Tiz zaýаланýan zat ýa-da saklanylmagy şol zadyň gymmatyndan artyk çykdajylary talap edýän zat geçirilýän jemagat söwdalarynda zady tapan şahs tarapyndan satylmalydyr. Zady satmakdan düşen pul şol zadyň özüniň deregini tutýar.

– Materiallary gaýtadan işlemegiň netijelerinde eýeçilik hukugynyň döremegi. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger materialy gaýtadan işlemek ýa-da üýtgetmek arkaly gozgalýan täze zat ýasalýan bolsa, onda muny öndüriji we material eýesi täze zadyň şarik eýelerine öwrülýär. Olaryň paýlary, eger ylalaşykda başga hili bellenişmedik bolsa, materialyň gymmatyna we önümçilik çykdajylaryna görä degişli derejede kesgitlenilýär.

– Wagt möhleti sebäpli gozgalýan ýa-da gozgalmaýan zatlara eýeçilik hukugynyň döremegi. Eger şahs baş ýylyň dowamynda öz zady hökmünde gozgalýan zada üznüksiz eýelik edip gelen bolsa, onda ol şol zat barada eýeçilik hukugyny (hukuk ediniş wagt möhleti) edinýär. Eger hukugy ediniji zada ynsaplylyk bilen eýelik etmedik bolsa ýa-da soňra zadyň özüne degişli dældigini bilen bolsa, onda gozgalýan zada eýeçilik hukugyny edinmegine ýol berilmeyär. Eger şahs ýer uçastogynyň ýa-da gozgalmaýan başga emlägiň eýesi hökmünde jemagat reýestrine girizilip ýöne şolar babatynda eýeçilik hukugyna eýe bolmadyk bolsa, onda ol eýeçilik hukugyny edinýär, eger bellige almak on baş ýyllap dowam eden bolsa we bütün şol döwrüň dowamynda zat eýesi hökmünde şolara eýelik eden bolsa, onda ol eýeçilik hukugyny edinýär. Eýeçilik hukugyny edinmekligiň bu usuly şu aşakdaky şertlere doly laýyk gelmelidir: ol emläge ynsaplylyk bilen eýelik etmeli, ýagny, ynsaply zat eýesi bolmaly. TRK-nyň 180-nji maddasyna laýyklykda, zada kanuny eýelik edýän ýa-da iş gatnaşyklarynda zerur dykgatly geçirilen barlag esasynda ygtyýarly şahs diýlip ykrar edilip bilinjek zat eýesi, ynsaply zat eýesi diýlip hasaplanýar; ol emläge üznüksiz eýelik edip gelen bolmaly. Ýagny bu diýildigi, eger-de şahs haýsyda bolsa bir döwrüň başynda we ahyrynda zada eýelik eden bolsa, onda bu şahs ýokarda görkezilen bütün döwrüň dowamynda zat eýesi hökmünde zada üznüksiz eýelik eden şahs hökmünde çykyş edýär diýiligidir; ol emläge bellibir wagt möhletiň dowamynda eýelik eden bolmaly (gozgalýan zada baş ýyl, gozgalmaýan zada on baş ýyl).

Eýeçiligiň ýüze çykmagynyň (döremeginiň) ikinji usuly bolan, ýagny bir zady edinmegiň netijesinde eýeçilik hukugynyň edinilmegi, köp halatlarda şol zadyň öňki eýesine bagly bolup durýar, ýagny bu diýildigi, eýeçilik hukugyny edinmekligiň bu usuly bir şahsdan beýleki bir şahsa geçýär diýiligidir. Raýat kanunçylygynda bu hukuklaryň bir şahsdan beýleki bir şahsa geçmekligini düzgünleşdirýän birnäçe şertnamalar göz önünde tutulýar. Olara esasan: satyn almak-satmak şertnamasynyň esasynda eýeçilik hukugynyň edinilmegi; alyş-çalyş şertnamasynyň esasynda eýeçilik hukugynyň edinilmegi; sowgat etmek şertnamasynyň esasynda eýeçilik hukugynyň edinilmegi; miras boýunça eýeçilik hukugynyň edinilmegi.

2.2. Eýeçilik hukugynyň bes edilmegi

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, eýeçilik hukugy, zadyň (emlägiň) eýesi özüne degişli (öz eýelik edýän) zadyny mydamalyk başga birine berýän bolsa, ýa-da şol zada hakyky agalyk etmegi gaýry ýol bilen ýitirýän bolsa, eýelik bes edilýär (ýatyrylýar). Raýat hukugynyň nazaryýetinde, eýeçilik hukugy, esasan, şu aşakdaky hukuk (ýuridik) ýagdaýlaryň esasynda ýatyrylýar:

- eýeçilik hukugynyň zat (emläk) eýesiniň öz erkine baglylykda, ýagny meýletin ýatyrylmagy (bes edilmegi);
- obýektiw sebäplere görä, ýagny zat (emläk) eýesiniň öz erkine bagly bolmazdan, eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy (bes edilmegi);
- emlägi zat (emläk) eýesinden mejburi alynmagy netijesinde eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy (bes edilmegi).

Eýeçilik hukugynyň zat (emläk) eýesiniň öz erkine baglylykda, ýagny meýletin ýatyrylmagy (bes edilmegi). Zada (emläge) bolan eýeçilik hukugyň meýletinlikde ýitirilmegi, esasan, bu hukuklaryň başga bir şahsa, satyn almak-satmak şertnamasynyň, alyş-çalyş şertnamasynyň, şeýle hem sowgat etmek şertnamasynyň we ş.m. esasynda geçirilmegi netijesinde bolup bilýär. Şonuň ýaly-da eýeçilik hukugy dürli sebäplere görä, zat eýesiniň öz emlägini ýok etmekligi, şeýle hem zatlaryň ulanylmagy ýa-da täzeden taýýarlanmagy netijesinde hem ýitirilip bilinýär. Görkezilenler bilen bir hatarda eýeçilik hukugy zat (emläk) eýesiniň eýeçilik hukugyndan ýüz dönderilmegi bilen hem ýitirilýär. Eýeçilik hukugynyň meýletin bes edilmegi, ýuridik şahslar ýatyrylanda ýa-da olar üýtgedilip gurulanda¹ hem bolup geçýär.

Obýektiw sebäplere görä, ýagny zat (emläk) eýesiniň öz erkine bagly bolmazdan, eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy (bes edilmegi). Zat (emläk) eýesiniň öz erkine bagly bolmazdan, eýeçilik hukugy, esasan, şu aşakdakylaryň esasynda ýatyryl-

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 60-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2); 18.04.2009 ý. Girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

ýar (bes edilýär), ýagny: zatlar ýok edilende, zatlar ýitirilende¹, zady tapan ýa-da başga bir şahsyň eýeçilik hukugyny edinmek möhletiniň² dolmagy esasynda zada eýeçilik hukugyny edeninden soň we kanunda göz önünde tutulan beýleki halatlarda. Kesgitli bir raýatyň eýeçilik hukugy, onuň öleninden soň bes edilýär.

Emlägi zat (emläk) eýesinden mejbury alynmagy netijesinde eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy (bes edilmegi). Emlägi zat (emläk) eýesinden mejbury alynmagy diňe kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda amala aşyrylyp, ol (emläk) zat eýesinden onuň öwezini tölemek bilen ýa-da öwezini tölemezden alynmaklyk göz önünde tutulýar. Şonuň bilen baglylykda hem eýeçilik hukugynyň bu esaslar boýunça ýatyrylmagy, gönümel kanunda göz önünde tutulan halatlarda ýüze çykýar. Kanunçylyga laýyklykda, eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagynyň (bes edilmeginiň) bu esasynda: borçnama boýunça tölegi emläkden tutup almaklygyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar; rekwizisiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar; konfiskasiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar.

Borçnama boýunça tölegi emläkden tutup almaklygyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy. Raýat hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerine laýyklykda, eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, onda, adaty, borçnama boýunça bergidar şahslardan alynmaly tölegiň bergidaryň şahsy emläginden tutulyp alynmaklygy göz önünde tutulýar. Bu ýagdaý raýatlar bilen baglylykda ýüze çykanda, meseläniň çözgüdi TRIÝK-nyň 375-nji maddasyna laýyklykda çözülýär. Emma raýatlar barasynda kazyýet çözgütleri ýerine ýetirilende, görkezilen Kodeksiň 376-njy maddasyna laýyklykda, töleg bergidar üçin we onuň ekläp-saklamagynda durýan adamlar üçin zerur bolan azyk önümlerinden, geýminden, öý goşlaryndan we güzeran predmetlerinden, zerur mukdardaky mallardan we guşlardan, şonuň ýaly-da TRIÝK-nyň 1-nji goşundysynyň sanawynda görkezilen emläkden tutulyp alnyp bilinmeýär.

Rekwizisiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy. Türkmenistanyň Administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 27-nji maddasyna laýyklykda, administratiw hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady öwezini tölemek bilen düzgün bozujynyň elinden almak işi, ony mejbury suratda elinden almakdan we soňra alnan şol zady satmak üçin edilen çykdajylary düşen puluň ujundan çykaryp, galanyny zadyň ozalky eýesine bermekden ybaratdyr. Atylýan ýaragy we ok-därileri öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden almak çäresi aw awlamak özüniň esasy ýasaýyş çemesi bolan adamlar barada ulanylyp bilinmez. Zatlary öwezini tölemek bilen

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 211-nji madda.

² Şol ýerde. 186-njy madda.

düzgüni bozujynyň elinden almagy ulanmagyň tertibi we alynmaga degişli zatlaryň görnüşleri görkezilen Kodeks (TAHTBK) we beýleki kanunlar arkaly bellenilýär.

Konfiskasiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy. Bu Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 52-nji maddasyna laýyklykda: emlägi konfiskasiýalamak, iş kesilen adamyň şahsy eýeçiliginde durýan, kanun tarapyndan gadagan usul bilen edinilen emlägi döwlet eýeçiligine mejburi suratda mugt almakdan ybaratdyr; emlägi konfiskasiýalamak betnebislik maksatlary bilen amala aşyrylan ortaça agyr jenaýatlar üçin, agyr we aýratyn agyr jenaýatlar üçin kesgitlenilýär we ol diňe jenaýat kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda bellenilip bilner.

§ 3. Türkmenistanda eýeçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar

Adamyň hukuklary we azatlyklary esasy iki topara bölünýär: birinji topary adamyň tebigy we mizemez hukuklary diýlip atlandyrylyp, olar ynsan dünýä inende onuň bilen emele gelýärler we fiziki şahslaryň hukuk ukubynyň özenini düzmek bilen, olaryň döwletiň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda berkidilmegi, esasan, şol kadalaşdyryjy hukuk namalary kabul eden döwletiň häsiýetli alamatlaryny beýan etmek maksady bilen amala aşyrylýar. Adamyň hukuklarynyň ikinji topary bolsa, pozitiw hukuklary diýlip atlandyrylyp, olaryň ýüze çykmaklygy üçin hökmany ýagdaýda görkezilen hukuklaryň we azatlyklaryň degişli hukuk namalarynda berkidilmegi hökmandyr. Eýeçilik hukugy hem jemgyýetiň we döwletiň esas goýujy binýatlarynyň biri bolmak bilen, pozitiw hukuklara degişli hukuk bolup durýar. Bellenip geçilişi ýaly, eýeçilik hukugynyň jemgyýetiň we döwletiň durmuşynda kesgitleýji ähmiýetiniň bardygy sebäpli onuň döremeginiň hem-de amala aşyrylmagynyň ýörelgeýin kadalary, Türkmenistanyň Konstitusiýasynda berkidilýär¹. Ýöne Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kadalary, esasan, jarnamalaýyn we umumy häsiýete eýe bolandyklary sebäpli, ähli çylşyrymlylygy we köp ugurlylygy bilen, eýeçilik gatnaşyklaryny diňe konstitution kadalary ulanmak arkaly düzgünleşdirmek mümkin däl. Şol sebäpli-de eýeçilik gatnaşyklarynyň has giňişleýin düzgünleşdirmesi TRK-nyň maddalarynda berkidilen raýat-hukuk kadalarynyň kadalary bilen amala aşyrylýar².

Elbetde, eýeçilik hukuk gatnaşyklary raýat hukugynyň predmetini düzýän raýat-hukuk gatnaşyklarynyň, wajyp esasy we agramly bölegini emele getirýärler. Şoňa görä-de TRK-da eýeçilik hukugynyň esasy institutlary bolan: eýeçiligiň edinilmegi; eýelik etmekligiň bes edilmegi; ynsaply zat eýesi; zada hukukly eýelik

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 166–324-nji maddalar.

etmek; zada üznüksiz eýelik etmek, umumy eýeçilik, gozgalýan we gozgalmaýan zatlara eýeçilik hukugy we ş.m. bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirilýän raýat-hukuk kadalary berkidilýär.

Ýöne, eýeçilik gatnaşyklarynyň geriminiň has giňdigi hem-de şol gatnaşyklaryň jemgyýetçilik ýaşayşynyň tutuş cygrynda ähmiýetiniň örän uludygy sebäpli, diňe Esasy Kanunyň we TRK-nyň kadalary ol gatnaşyklary düzgünleşdirmek üçin ýeterlik däl. Şol sebäpli-de kanun çykaryjy tarapyndan bu cygyrdaky gatnaşyklaryň hukuk taýdan düzgünleşdirmesini has netijeli we hemmetaraplaýyn üpjün etmek maksady bilen, birnäçe ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalar kabul edildi. Ol kadalaşdyryjy hukuk namalaryň esaslarynyň mysaly hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi;
- Türkmenistanyň Maşgala kodeksi;
- «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny;
- «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny.

«Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Görkezilen bu kadalaşdyryjy hukuk nama, esasan, ýer gatnaşyklary babatda alnyp barylýan döwlet syýasatyny durmuşa geçirmegiň hukuk esaslaryny kesgitlemek we ýerlerden rejeli peýdalanmak hem-de olary goramak, tebigy gurşawy abat saklamak we gowulandyrmak, oba hojalyk önümçiligini ösdürmek, ýerde hojalygy ýöretmegiň dürli görnüşlerini ulanmak, Türkmenistanyň çäklerinde erkin telekeçiligi höweslendirmek üçin şertler döretmäge gönükdirilýär hem-de ýere hususy eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagy ýaly gatnaşyklary düzgünleşdirýär. Görkezilenleriň esasynda hem salgylanylýan Kodeksiň 24-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlarynyň ýere hususy eýeçilik hukugy «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksine we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda ýer bölekleri hususy eýeçilige berlende we raýat-hukuk geleşikleriniň netijesinde ýaşayş jaýa ýa-da gurluşyga eýeçilik hukugynyň Türkmenistanyň başga raýatyna geçmegi bilen, şeýle-de eýeçilik hukugynyň mirasdüşerlik tertipde geçmeginde ýüze çykýar.

«Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Kanun Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligini dolandyrmagyň, Türkmenistanyň eýeçilik hukugyny goramagyň, Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiliginiň obýektlerini döretmegiň we hereket etmeginiň, hasabyny ýöretmegiň we bellige almagyň ulgamynyň, onuň netijeli peýdalanylyşyna gözegçiligi guramagyň guramaçylyk hem-de hukuk esasyny belleýär, halkara şertnamalary baglaşylanda Türkmenistanyň döwlet eýeçilik hukugy babatynda Türkmenistana wekilçilik edýän ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär¹.

¹ «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat. 12.03.2010 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2010 ý., № 1, 18-nji madda).

Eýeçilik hukugy – bu eýeçilik hukugynyň subýektiniň (emläk eýesiniň) eýeçilik obýektlerine (emläge) öz isleýşine görä eýelik edip, olary peýdalanyp we olara erk edip (ygtyýar edip) bilýänligidir, ýagny oňa şol hereketleri etmäge kanun arkaly ykrar edilýän hemem goralýan mümkinçiligiň berilmegidir

Subýektiw manyda garalanda, eýeçilik hukugy şu aşakdaky ýaly üç sany esasy düzümlük bölümden ybaratdyr

Emläge eýelik etmek

Emläge ygtyýar etmek

Emläkdən peýdalanmak

Eýeçiligiň görnüşleri

Hususy eýeçilik

Döwlet eýeçiligi

Jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi

Halkara guramalarynyň eýeçiligi

Gatysyk (birleşen) eýeçilik

Kooperatiw birleşikleriniň eýeçiligi

Bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi

Beýleki döwletleriň, olaryň ýuridik şahslarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi

§ 1. Döwlet eýeçilik hukugy barada düşünje

Türkmenistanda raýat dolanyşygy eýeçiligiň görnüşleriniň köpdürliligine esaslanýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, eýeçiligiň ähli görnüşleri eldegrilmesizdir we döwlet eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki gora-gyny kepillendirýär we olaryň ösmegi üçin deň şertleri döredýär¹. Hut şu ýagdaý hem Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň kadaly hereket etmeginiň we yzygiderli ösüşiniň binýatlaýyn esasy hökmünde çykyş edýär.

Döwlet eýeçiligi eýeçiligiň görnüşleriniň arasynda öz göwrümi boýunça has ulusy hem-de hukuk ýagdaýy boýunça eýeçiligiň beýleki görnüşlerine garanynda düýpli tapawutly aýratynlyklara eýe bolany bolup durýar. Belli bolşy ýaly, döwlet eýeçiligi – bu, döwletiň merkezi häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň üsti bilen gönüden-göni öz eýeçiligine, onuň dolandyryş-çäk birlikleriniň² we gaýry düzüm birlikleriniň eýeçiligine (şol sanda döwletiň aýratyn eýeçiligine) degişli bolan emläklerdir. Döwlet eýeçilik hukugy bolsa, görkezilen emläklere döwletiň merkezi häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň üsti bilen gönüden-göni onuň özi ýa-da degişli ygtyýarlyklary bolan düzüm birlikleri tarapyndan doly eýeçilik hukugynyň, ýagny olara eýelik etmegiň, olardan peýdalanmagyň we olara ygtyýar etmegiň amala aşyrylmagydyr.

Belli bolşy ýaly, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, fiziki we ýuridik şahslaryň, şol sanda döwletiň eýeçiligi hem-de eýeçilik hukugy hojalyk işiniň, eýeçilik obýektini edinmegiň netijesinde ýa-da Türkmenistanyň kanunlaryna ters gelmeýän başga usullar arkaly döreýär. Şonuň ýaly-da, beýleki maddy serişdeler bilen maddy däl serişdeler hem (gymmatbahaly kagyzlar, patentler, ygtyýarnamalar (lisenziýalar), awtorlyk hukuklary we başgalar) eýeçiligiň çeşmeleri bolup bilýärler³.

Emma döwletiň eýeçiliginiň döremeginiň esaslarynyň, eýeçiligiň beýleki görnüşleriniň döremeginiň esaslaryndan käbir häsiýetli aýratynlyklary bar. Mälim bolşy ýaly, hukuk döwletinde islendik şahsyň jemgyýetiň, döwletiň we beýleki şahslaryň hukuk ýagdaýynda täsir edýän hem-de şolar bilen berk arabaglanyşykda durýan esasy hukuklary hem azatlyklary kanun esasynda goralmaga we berkidil-

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy madda.

² Şol ýerde. 16-njy madda.

³ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 3-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

mäge, ýagny pozitiw hukuga öwrülmäge degişlidir. Eýeçilik hukugy hem şeýle hukuklaryň esaslarynyň biri bolup durýar.

Şeýlelikde, fiziki we ýuridik şahslaryň, şol sanda döwletiň hem eýeçilik hukugy kanuna esaslanýar we kanun esasynda edinilýär. Ýöne döwletiň eýeçilik hukugynyň döremeginiň ýene-de bir wajyp aýratynlygy, kanun, kanunçylyk döwletiň öz döredýän jemgyýetçilik hadysasy bolup durýar we döwletiň eýeçiligi kanundan başga-da onuň özygtyýarlylyk hukugyna esaslanýar. Öz gezeginde döwletiň özygtyýarlylygy bolsa, halkyň özygtyýarlylygyndan gözbaş alyp gaýdyar. Türkmenistanyň Esasy Kanunynda bellenilişi ýaly: «Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr. Türkmenistanyň halky öz häkimiýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar¹». Netijede döwletiň eýeçiligi – bu tutuş halkyň eýeçiligidir we döwletiň raýat dolanyşygyndaky hukuk ýagdaýynyň häsiýetli aýratynlyklaryna görä, onuň eýeçilik hukugy ilkinji nobatda onuň doly özygtyýarlylyk hukugyna esaslanýar, ýagny öz eýeçilik hukugynyň obýektlerini we çäklerini döwletiň özi kanun esasynda hem-de hukugyň umumy başlangyçlaryndan ugur alyp kesgitleýär.

Türkmenistanyň kanunçylygynda döwletiň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiliginiň ýörite hukuk ýagdaýy hem berkidilýär. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi – bu daşary ýurtlarda ýerleşýän Türkmenistanyň eýeçilik hukugyna degişli bolan emläkler, gymmatly kagyzlar, intellektual işiň netijelerine bolan hukuklary, beýleki emläk we olar bilen bagly emläk hukuklarydyr².

Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän emlägine eýeçilik hukugyny edinmek we bes etmek bolsa, Türkmenistanyň baglaşan halkara şertnamalaryny, halkara hukugynyň kadalaryny hem-de eýeçilik obýektleriniň ýerleşýän daşary ýurt döwletleriniň kanunçylygyny nazarda tutmak bilen amala aşyrylýar. Türkmenistanyň eýeçiliginiň obýektleri, olaryň ýerleşýän döwleti tarapyndan tebigy betbagtçylyklaryň önüni almak ýa-da adatdan daşary häsiýetdäki beýleki ýagdaýlaryň zyýanly netijelerini ýok etmek üçin alnan ýa-da peýdalanylýan halatynda, şol obýektleriň ýerleşýän ýurdunyň döwlet häkimiýet edaralary halkara hukugynyň kadalaryna we Türkmenistanyň baglaşan halkara şertnamalaryna laýyklykda, Türkmenistana şoňa barabar eýeçiligi berýärler ýa-da emlägiň doly bahasyny töleýärler. Emlägiň bahasyny kesgitlemek eýeçiligiň ýerleşýän ýerindäki we ol obýektleriň beýleki döwletleriň çäklerine geçirilen ýagdaýyndaky bazar nyrlaryny hasaba almak bilen amala aşyrylýar. Türkmenistanyň eýeçiligini almak ýa-da peýdalanmak bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň hereketi bes edilen halatynda, taraplar bolsa şol

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 2-nji madda.

² «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 12.03.2010ý. 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2010 ý., № 1).

pursada çenli emlägiň gymmatyny tölemek barada ylalaşyga gelmedik bolsalar, şol emläk onuň ýitirilen gymmatynyň öwezini tölemek bilen Türkmenistana gaýtarylyp berilmelidir.

Döwlet eýeçilik hukugynyň ilkinji kanunçylyk esasy, Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakynda Jarnama bolup durýar. Jarnama laýyklykda: «Türkmenistanyň çäginin we deňizdäki ykdysady zolagynyň çäklerindäki ýer, ýerasty baýlyklary, howa giňişligi, suw we beýleki tebigy baýlyklar türkmen halkynyň eýeçiligindäki milli genji-hazynadyr we olar respublikanyň özygtyýarlylygynyň maddy esasy bolup hyzmat edýär. Bu hazyna-baýlyga, şonuň ýaly-da Respublikanyň çäginde döredilen bütin ykdysady, ylmy-tehniki serişdelere eýelik etmäge, olary peýdalanmaga we olara erk etmäge diňe Türkmenistanyň halkynyň hukugy bardyr».

Döwlet eýeçiliginiň konstitusion hukuk esasy, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9-njy maddasynda: «Eýeçilik eldegrilmesizdir. Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Şonuň ýaly-da olar raýatlaryň birleşiklerine we döwlete degişli bolup biler. Diňe döwletiň eýeçiligi bolup durýan obýektler kanun esasynda belenilýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki goragyny kepillendirýär we olaryň ösmegi üçin deň şertleri döredýär. Kanun tarapyndan gadagan edilen usul bilen edinilen eýeçilikden başga eýeçiligiň muzdsuz alynmagyna ýol berilmeýär. Diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda eýeçiligiň muzduny töläp, mejbury alynmagyna ýol berilýär» diýen görnüşde berkidilýär.

Döwlet eýeçilik hukugynyň mazmunyny anyk beýan ediji hukuk kadalarynyň özünde jemleýän kadalaşdyryjy hukuk nama bolsa, «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanunydyr. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet eýeçiliginiň iki görnüşü bardyr:

- umumy döwlet eýeçiligi;
- aýratyn döwlet eýeçiligi.

Umumy döwlet eýeçiligine degişli emläkler, raýat dolanyşygynyň beýleki gatnaşyjylarynyň eýeçiligindäki emläkler ýaly raýat dolanyşygynda erkin hereket edýärler we olaryň raýat dolanyşygyna goşulmagynyň, ýagny olara bolan eýeçilik hukugynyň tutuşlygyna ýa-da bölekleyin (bu ýerde eýelik etmek¹ ýa-da peýdalanmak hukugy (kärende, kireýine bermek) göz önünde tutulýar) berilmeginiň ýörite tertibi belleneýär.

Aýratyn döwlet eýeçiligi babatda aýdylanda bolsa, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, şu aşakdaky emläkler diňe döwletiň aýratyn eýeçiligine degişlidir: ýerasty baýlyklar; tokaý gaznasy; suw gollary; howa giňişligi; çäk suwlarynyň

¹ Mysal üçin, TRK-nyň 802–818-nji maddalaryna laýyklykda, emlägi saklamak şertnamasyny baglaşyp emlägi saklamak.

we deňiz boýunça ykdysady zolagyň gurlary; döwlet tarapyndan goralýan ýa-da aýratyn görnüşde peýdalanylýan tebigy çäkler; Türkmenistanyň taryhy we medeni mirasyna degişli obýektler:

- seýrek duş gelýän medeni we tebigy ýadygärlikler;
- tebigatyň, medeniýet taryhynyň, ylmyň we tehnikanyň obýektleri;
- döwlet muzeýlerinde, arhiwlerinde we kitaphanalarynda saklanýan gymmatly zatlar;
- şol gymmatly zatlaryň ýerleşýän otaglary hem jaýlary¹.

Aýratyn döwlet eýeçiligine degişli, görkezilen emläkleriň raýat dolanyşygyna goşulmagynyň döwlet tarapyndan ýörite kadalaşdyryjy hukuk namalary kabul etmek arkaly amala aşyrylýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Tokaý kodeksi. 25.03.2011 ý. Türkmenistanyň Howa kodeksi. 10.01.2012 ý. Türkmenistanyň Suw kodeksi. 25.10.2004 ý. Türkmenistanyň Ýer hakynda kodeksi. 25.10.2004 ý.

Döwlet eýeçiligi jemgyýetçilik (halkyň) eýeçiliginiň bir görnüşi bolup durýar. Hereket edýän kanunçylykda, döwletiň eýeçiligi bilen birlikde halkyň (jemgyýetçilik) eýeçiliginiň ýene-de bir görnüşi tapawutlandyrylýar. Jemgyýetçilik eýeçiliginiň bu görnüşine ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň eýeçiligi (munisipal eýeçilik) diýilýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň eýeçiligi şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň Geňeşleriniň² eýeçiliginde durýan hem-de şol edaralaryň serişdeleriniň hasabyna döredilen ýa-da edinilen eýeçilik obýektlerinden (emläkden) ybarat bolýar³.

§ 2. Döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleri we obýektleri

Döwlet eýeçilik hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri hökmünde ilkinji nobatda döwlet edaralary, kärhanalary, guramalary çykyş edýärler. Döwlet eýeçiliginiň beýleki şahslara çäkli eýeçilik hukugynyň esasynda berilmegi (eýelik etmäge, peýdalanmaga bermek, mysal üçin, kärende, kireýine bermek we ş.m.) ýa-da döwletiň düzüm birlikleri bilen raýat dolanyşygynyň beýleki gatnaşyjylarynda bilelikdäki

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 12-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

² «Geňeş hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 25.10.2005 ý. 1-nji madda. «Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, Geňeş ýerli öz-özüni dolandyryş wezipesini amala aşyrýar we ol etrapdaky şäheriň, şäherçäniň, geňeşligiň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasdyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär, şol ýerde hem Geňeş döredilýär. Geňeşligiň çäginde hojalyk işiniň subýekti hökmünde bir ýa-da birnäçe daýhan birleşigi, paýdarlar jemgyýeti, hojalygara kärhanasy bolup biler».

³ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 13-nji maddanyň 1-nji bölegi. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

we paýly umumy eýeçilik bilen bagly raýat hukuk gatnaşyklarynda, döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleri, döwlet edaralary gatnaşýarlar. Mysal üçin, döwlet ýaşaýyş jaý gaznasyna degişli ýaşaýyş jaýyny ýa-da döwlet jaý gaznasyna degişli başga jaýlary (önümçilik jaýyny, edara jaýyny we ş.m.) kireýine berlende, ýer şahamçasy kärendesine, ulag serişdesi ýa-da önümçilik serişdesi kärendesine alyjy berlende döwlet eýeçilik hukugynyň subýektlerini görmek bolýar.

Şeýlelikde, döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleriniň ilkinji görnüşi onuň düzüm birlikleridir. Döwletiň düzüm birliklerine ilkinji nobatda şu aşakdakylar degişlidir:

- ministrlikler, döwletiň pudaklaýyn edaralary (olar üçin döwlet häkimiýet-dolandyryş işini ýerine ýetirmek işjeňligiň esasy görnüşi bolup durmaýar, ýöne olaryň kömegi bilen döwlet özüniň ençeme wezipelerini (adaty, saglygy goraýyş, bilim, ylym, medeniýet we beýleki çygyrlardaky wezipelerini) amala aşyrýar). Döwletiň pudaklaýyn edaralary merkezi döwlet edaralarynyň ýolbaşçylygynda hereket edýärler;
- döwlet kärhanalary hojalyk-ykdysady işleri alyp barmak bilen meşgullanýarlar we özlere berkidilen döwlet eýeçiligindäki emlägi dolandyrýarlar, bellenen tertipde ygtyýar edýärler;
- döwlet guramalary (döwlet tarapyndan döredilen döwlet aparatynyň düzüm birlikleri bolup, olaryň ygtyýarlygynda zerur serişdeler (resurslar) bardyr we olar özlerinde adamlary birleşdirmek bilen döwletiň kesgitlän düzgünleriniň hem tertibiniň esasynda döwlet maksatnamalaryny toplumlaýyn we ygtyýarlykly amala aşyrýarlar).

Döwletiň düzüm birlikleri, döwlet häkimiýet we dolandyryş ulgamynda amala aşyrýan häkimlik ygtyýarlyklarynyň hem-de ýerine ýetirýän wezipeleriniň derejelerine görä, şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- merkezi döwlet häkimiýet edaralary – Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti;
- merkezi döwlet dolandyryş edaralary – ministrlikler, pudak edaralary (assosiýasiýalar, komitetler, gulluklar);
- ýerli häkimiýet edaralary – welaýatlaryň, welaýat hukukly şäherleriň, etraplaryň we etrap hukukly şäherleriň häkimlikleri hem-de halk maslahatlary;
- ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary – geňeşler, arçynlar (bir tarapdan geňeşler döwlet häkimiýet edaralarynyň derejeleriniň ulgamynyň düzüm bölegi bolmasa-da, beýleki tarapdan olar jemgyýetiň agzalarynyň durmuşyny dolandyrmaklyga işjeň gatnaşýarlar, olary maliýeleşdirmegiň agramly böleginde döwlet serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylýar, şeýle hem olar ýerlerde,

ýer serişdelerini, döwletiň aýratyn eýeçiligine degişli bolan tokaý gaznasy, suw gorlary we ş.m. ýaly tebigy baýlyklary dolandyrmak işine hem ýardam berýärler¹, şonuň üçin hem döwlet dolandyryş edaralarynyň derejeleri görkezilende olary agzaman geçmek bolmaz).

Döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleri hökmünde çykyş edip bilýän ýuridik şahslaryň görnüşleri hem-de olaryň raýat dolanyşygyndaky hukuk ýagdaýy barada bolsa şu okuw kitabyň VI babında giňişleýin durlup geçilýär.

Şeýlelikde, dürli görnüşlerde we dürli usullaryň kömegi bilen raýat dolanyşygynda hereket edýän döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleri döwlet we onuň düzüm birlikleri (şol sanda ýerli häkimiýet edaralary hem-de ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary we hojalygy doly ýörediş ýa-da operatiw dolandyryş hukugynyň esasynda döwlet eýeçiligindäki emläkleri dolandyrýan (raýat dolanyşygynda ulanýan) döwlet kärhanalary we birleşikleri);

Şonuň bilen birlikde-de, Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçilik hukugynyň subýektleri şulardyr:

- Türkmenistanyň Ministrler Kabineti;
- döwlet emlägini dolandyrmak we ygtyýar etmek wezipelerini amala aşyrmaga ygtyýarlygy bolan döwlet häkimiýetiniň edarasý;
- Türkmenistanyň emlägi dolandyrmaga berlen edaralary we guramalary, şeýle hem Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, bellenen tertipde, Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligi berlen Türkmenistanyň we daşary ýurt döwletleriniň ýuridik hem-de fiziki şahslary².

Mälim bolşy ýaly, eýeçilik hukugynyň obýekti – bu eýeçilik hukugynyň subýektine degişli bolan maddy, maliýe, intellektual ýa-da gaýry önümlerdir, ýagny maddy we maddy däl gymmatlyklardyr.

Döwlet eýeçilik hukugynyň obýektlerine bolsa, kanunda berkidilişine görä, şu aşakdakylar degişlidir:

- ýer;
- Türkmenistan häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, Ýaragly Güýçleriniň, milli howpsuzlyk edaralarynyň, serhet we içerki goşun edaralarynyň emlägi;
- goranmak obýektleri;
- bir bitewi energetika ulgamy;
- umumy döwlet ähmiýeti bolan köpçülikleýin peýdalanylýan ulag ulgamy;
- aragatnaşyk we maglumat ulgamy;

¹ «Geňeş hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 25.10.2005 ý. 14-nji madda we «Arçynlar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.03.2007 ý. 8-9-njy maddalar. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1).

² «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 12.03.2010 ý. 5-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2010 ý., № 1).

- döwlet býujetiniň serişdeleri;
- döwlet merkezi banky, beýleki döwlet banklary we olaryň edaralary hem-de olaryň döredýän karz gorralary;
- döwlet ätiýaçlyk, ätiýaçlandyryş gaznalary we beýleki gaznalar;
- döwletiň okuw jaýlarynyň, ylmy-barlag edaralarynyň, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň we ylmy merkezleriniň hem-de desgalarynyň, gidrometeorologiýa desgalarynyň, töwerekdäki gurşawy we tebigy gorralary goraýyş desgalarynyň, patent, standartizasiýa we metrologiýa gulluklarynyň emlägi;
- döwlet kärhanalarynyň emlägi;
- senagatda desgalar hem halk hojalyk toplumlary;
- agrosenagat toplumynyň döwlet kärhanalary;
- durmuş-medeni pudaga degişli desgalar;
- döwletiň býujet serişdeleriniň we gaýry serişdeleriniň hasabyna döredilen hem-de edinilen gaýry emläk ýa-da eýeçilik hukugynyň beýleki subýektleriniň Türkmenistanyň eýeçiligine tölegsiz beren eýeçilik hukugy;
- açyşlar, oýlap tapyşlar, akyl zähmetiniň beýleki netijeleri we ş.m¹.

Ondan başga-da Türkmenistanyň beýleki döwletler bilen baglaşan ylaşyklarynda bilelikdäki eýeçilik hukugyna degişli obýektler kesgitlenip bilinýär².

Görkezilenler bilen bir hatarda, hereket edýän kanunçylykda, ýere we beýleki tebigy obýektlere bolan eýeçilik hukugynyň aýratynlyklary berkidilýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistan döwleti öz çägendäki ýerlere we gaýry tebigy obýektlere eýelik etmek, olardan peýdalanmak hem-de olara ygtyýar etmek işini amala aşyrýar. Türkmenistanyň raýatlaryna ýer eýeçiligi peýdalanmaga we kärendesine berlip bilinýär. Ýeri bermegiň tertibi hem-de şertleri Türkmenistanyň Ýer hakyndaky kodeksi hem-de Türkmenistanyň beýleki kanunçylyk namalary arkaly kesgitlenýär³.

Döwletiň aýratyn eýeçiligine degişli bolan suw, ýerasty baýlyklar we beýleki tebigy obýektler eýeçilik hukugynyň subýektlerine – eýelik etmek we peýdalanmak üçin berilýär. Suwy we beýleki tebigy obýektleri eýelik etmäge hem-de peýdalanmaga bermegiň tertibi-de Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenýär. Türkmenistanyň we onuň bilen ýanaşyk döwletleriň çäklerindäki suwy hem-de

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 12-nji maddanyň 2-nji bölegi. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

² Şol ýerde. 3-nji bölek.

³ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 5-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

beýleki tebigy obýektleri peýdalanmak hem-de olara erk etmek işi, şol döwletler bilen baglaşylan halkara şertnamalaryň esasynda ýola goýulýar¹.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, Türkmenistan tarapyndan we (ýa-da) onuň adyndan edinilen emläk hem-de obýektler olaryň edinilen wagtyna garamazdan, Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligi bolup durýarlar, şol sanda:

- döwlet kärhanalarynyň, edaralarynyň we guramalarynyň hojalyk ygtyýarlygyna ýa-da hojalygy ýöredýän beýleki subýektlerde kärende, tölegsiz peýdalanmak, ynançly dolandyrmak we beýleki borçnamalaýyn gatnaşyklaryň şertlerinde olaryň ygtyýarynda bolan gozgalýan we gozgalmaýan emläk;
- daşary ýurtlarda bellige alnan ýuridik şahslardaky Türkmenistana degişli gymmatly kagyzzar, paýnamalar, ülüşler we paýlar;
- Türkmenistana degişli we daşary ýurt banklarynda saklanylýan ýa-da daşary ýurt döwletiniň çägene getirilen daşary ýurt puly we beýleki gymmatlyklar;
- Türkmenistanyň ýurisdiksiýasyndaky döwlet edaralarynyň we ýuridik şahslaryň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiliginde, peýdalanmagynda, ygtyýar etmeginde bolýan ýer bölekleri, gozgalýan we gozgalmaýan emläk;
- daşary döwlet (daşary ýurt) karzlary we maýa goýumlary, gaýry daşary talap hukuklary;
- ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn ylalaşyklara laýyklykda, hökümetara we pudagara ylalaşyklaryny hem goşmak bilen ähli görnüşlerdäki şertnamalaýyn hem-de beýleki işleri ýerine ýetirmekden alnan döwlet hojalygy ýörediji subýektleriniň önümleri we girdejileri;
- howa, deňiz, ýerüsti we beýleki obýektler hem-de olaryň infrastrukturasy, şol obýektler babatynda hereket edýän ylalaşyklary hem-de şol obýektleriň aýratynlygyny hasaba almak bilen;
- köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň, gämiçiligiň, awiasiýanyň, daşary söwda birleşikleriniň, ylmy edaralaryň we okuw jaýlarynyň, şeýle hem beýleki döwlet kärhanalarynyň, edaralarynyň we guramalarynyň ýa-da olaryň şahamçalarynyň we wekilhanalarynyň emlägi;
- Türkmenistanyň eýeçiligi bolup durýan we halkara gözleginde bolýan ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda gözleg yglan edilen emläk;
- Türkmenistanyň eýeçiligi bolup durýan we daşary ýurt döwletleri, daşary ýurt ýuridik we fiziki şahslary tarapyndan hukuksyz aýrybaşgalanan emläk (resmileşdirilen ýa-da resmileşdirilmedik), eger şol emläk boýunça nägilelikler halkara-hukuk tertibinde düzgünleşdirilmäge degişli bolsa;
- Türkmenistanyň eýeçiligi bolup durýan ýa-da şeýle hukuga eýelik ediji tarapyndan oňa peýdalanmaga berlen intellektual eýeçiligiň obýektleri, şol san-

¹ Şol ýerde. 5-nji maddanyň 3-nji bölegi.

da ylym, edebiýat, sungat eserleri, nou-hau, söwda syrlary, haryt nyşanlary, firma atlary we hyzmat ediş nyşanlary we intellektual işiň netijeleri bolup durýan beýleki obýektler¹.

§ 3. Döwlet eýeçiliginiň dolandyrylyşy

Bellenip geçilişi ýaly, döwlet eýeçiligine degişli obýektler hojalygy doly ýörediş ýa-da operatiw dolandyryş hukugynyň esasynda döwlet kärhanalaryna we birleşiklerine berkidilip biliniýär. Döwlet eýeçiligine degişli obýektlere (emläklere) erk etmek we olary dolandyrmak işini ygtyýarly edilen degişli döwlet edaralary alyp barýarlar².

Raýat hukugynyň ylmynda hojalyk dolandyryşyna bolan hukuga şeýle kesgitleme berilýär: hojalyk dolandyryşyna bolan hukuk – bu, emläk hukuklarynyň özboluşly görnüşi bolup, ol hukuga laýyklykda, döwletiň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň (minusipal) unitar kärhanalary hem-de şeýle kärhanalaryň birleşmeleri görnüşindäki ýuridik şahslar³ kanunçylykda bellenen çäklerde özlerine berkidilen döwlet emlägine eýelik edýärler, ondan peýdalanýarlar we oňa ygtyýar edýärler. Hojalyk dolandyryşynda bolan emlägiň eýesi hereket edýän kanunçylyga laýyklykda:

- kärhanany döretmek meselesini çözüýär;
- onuň işiniň ugurlaryny, maksatlaryny we predmetini kesgitleýär;
- ony üýtgedip gurmaýyň we onuň işini bes etmegiň tertibini kesgitleýär;
- kärhananyň ýolbaşçysyny wezipä belleýär;
- kärhana berkidilen emlägiň maksadalaýyk ulanylmagyna we degişli derejede saklanmagyna gözegçilik edýär.

Emlägiň eýesi hojalyk dolandyryşyndaky emlägiň ulanylmagyndan gazanylan girdejiniň bellibir bölegini almaga haklydyr. Emläge hojalyk dolandyryş hukugy berlen kärhana bolsa, şol emlägiň eýesiniň (seljerilýän ýagdaýda – döwletiň (onuň degişli edarasynyň)) razylygy bolmazdan şu aşakdaky hereketleri amala aşyryp bilmeýär:

- özüne hojalyk dolandyryşyna berlen emlägi satmaga ýa-da çalyşmaga;
- şol emlägi kärendesine bermäge;
- şol emlägi girewine goýmaga;

¹ «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 12.03.2010 ý. 6-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2010 ý., № 1).

² «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 12-nji maddanyň 4–5-nji bölekleri. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).

³ Şol ýerde. 12-nji maddanyň 3-nji bölegi.

– şol emlägi hojalyk şereketleriniň ýa-da paýdarlar jemgyýetleriniň esaslandyryş maýasyna paýlyk goýum hökmünde goýmaga we şol emläk babatda kanunçylykda ýa-da öz tertipnamasynda berkidilmedik gaýry hereketleri amala aşyrmaga.

Ýöne, döwlet emlägine hojalyk dolandyryş hukugy berlen kärhana, öz gazanan serişdeleriniň hasabyna özüniň edinen emlägine özbaşdak erk edip bilýär.

Operativ dolandyryşa bolan hukuk hem Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, emläk hukuklarynyň özboluşly görnüşi bolup, ol mazmunyny emele getirýän, berkidilen emläk babatdaky ygtyýarlyklaryň möçberi hem göwrümi boýunça hojalyk dolandyryşyna bolan hukukdan ep-esli kiçidir. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, döwlet emlägini operativ dolandymaklyga bolan hukuk hem diňe döwlet kärhanalaryna we birleşiklerine berlip bilinýär. Bu hukuga laýyklykda, görkezilen kärhanalar we birleşikler, öz işjeňlikleriniň maksatlaryndan, özlere berkidilen emlägiň häsiýetli aýratynlyklaryndan hem-de emläk eýesiniň (degişli döwlet edarasynyň) tabşyryklaryndan we öňde goýan wezipelerinden ugur almak bilen kanunçylykda bellenen çäklerde özlere berkidilen döwlet emlägine eýelik edýärler, ondan peýdalanýarlar we oňa ygtyýar edýärler.

Görkezilen kärhanalara operativ dolandyryş hukugynyň esasynda berkidilen emläk ulanylmasa ýa-da maksadalaýyk ulanylmasa, emläk eýesi (degişli döwlet edarasy) şol emlägi artykmaç emläk hökmünde operativ dolandyryş hukugy berlen kärhanadan alyp, ony maksadalaýyk ulanmaga ygtyýarlydyr. Şol emläge operativ dolandyryş hukugynyň esasynda eýelik edýän, ondan peýdalanýan we oňa ygtyýar edýän kärhana (birleşik) bolsa, diňe emläk eýesi (degişli döwlet edarasy) bilen ylalaşyp, şol emlägi aýrybaşgalaşdyryp ýa-da oňa başga görnüşde ygtyýar edip bilýär.

Ýöne, eger-de kanunda ýa-da gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarda başgaça bellenilmedik bolsa, şol kärhana öz öndüren önümini özbaşdak ýerlemäge haklydyr. Şonuň ýaly-da görkezilen kärhananyň girdejilerini paýlamagyň tertibi oňa operativ dolandyryş hukugy berlen emlägiň eýesi (degişli döwlet edarasy) tarapyndan kesgitlenýär. Ýöne şol kärhana, özüne berkidilen emlägiň eýesi (degişli döwlet edarasy) bilen ylalaşman, özüne girdejileriň we çykdajylaryň meýilnamasyna (smetasyna) laýyklykda berlen serişdeleriň hasabyna edinilen emläge-de ygtyýar etmäge hakly däl. Emma welin, eger-de esaslandyryş resminamalaryna laýyklykda, şeýle kärhana işjeňligiň girdeji getirýän görnüşleri bilen meşgullanmaklyga ygtyýar berlen bolsa, onda şol işleri amala aşyrmagyň netijesinde gazanylan girdejiler aýratyn hasapnamada (balansda) bellige alnyp, olara erk etmek kärhananyň öz ygtyýarlygynda galýar.

Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligini bolsa, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýa-da onuň ygtyýarly eden ýerine ýetiriji häkimiýet edarasy dolandyýar. Türkmenistanyň döwlet häkimiýetiniň edaralary Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiliginiň obýektlerini Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenen öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde dolandyýarlar¹.

Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligi ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde berlen ynanç hatlarynyň esasynda dolandyrylýar. Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligini dolandymaga, barlamaga we tükellemäge ynanç hatlaryny bermegiň (yzyna almagyň) düzgünleri Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan bellenilýär. Türkmenistan öz daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligini dolandymaga ygtyýarly edilen ýuridik ýa-da fiziki şahsyň Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän eýeçiligini dolandymak bilen baglanyşykly bolmadyk borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär².

XVI bap

RAÝATLARYŇ EÝEÇILIK HUKUGY

§ 1. Raýatlaryň eýeçilik hukugy barada düşünje

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda berkidilen hukuk kadalaryna laýyklykda, fiziki şahslar diýlende, ilkinji nobatda Türkmenistanyň raýatlaryna, daşary ýurtlaryň raýatlaryna, şonuň ýaly-da raýatlygy bolmadyk şahslara düşünilýär³. Raýatlaryň eýeçilik hukugy diýlende bolsa, zat eýesi bolan fiziki şahsyň öz emläginde bolan ähli (islendik) zatlara doly derejede eýelik etmegine, oňa ygtyýar etmegine we ondan peýdalanmagyna düşünilýär.

Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Şonuň ýaly-da olar raýatlaryň birleşiklerine we döwlete degişli bolup biler. Diňe döwletiň eýeçiligi bolup durýan obýektler kanun esasynda bellenilýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deň derejedäki goragyny kepillendirýär we olaryň ösmegi üçin deň şert-

¹ «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 12.03.2010 ý. 16-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2010 ý., № 1).

² Şol ýerde. 17-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 19-njy madda.

leri döredýär¹. Raýatlaryň eýeçilik hukugy, beýleki eýeçilik hukuklary bilen bir hatarda, eýeçilik hukugynyň hususy görnüşine (hususy eýeçilik hukugyna) degişli bolup durýar.

Raýatlaryň eýeçilik hukugyny amala aşyrmagy, ýagny emlägi edinmek, emläkden peýdalanmak, emläge ygtyýar etmek ygtyýarlyklaryny durmuşa geçirmegi bilen ýüze çykýar. Ol bellibir raýatyň eýeçiligi görnüşinde we raýatlaryň birleşiginiň eýeçiligi görnüşinde bolup biler² (mysal üçin, bilelikdäki iş hakyndaky şertnama esasynda ýa-da telekeçilik işini amala aşyrmagyň esasynda). Şunda zat eýesi, eýeçilik hukugynyň esasynda³ özüne degişli bolan islendik emlägini şahsy özi üçin peýdalanmaga-da ýa-da telekeçilik işlerini amala aşyrmaklyk üçin peýdalanmaga-da hukuklydyr. Şunuň bilen baglylykda hem raýat hukuk ylmy fiziki şahslaryň hususy eýeçilik hukugyny, esasan, şu aşakdaky görnüşlere bölýär:

- fiziki şahsyň hut şahsy özi üçin emläge eýelik etmekligini, ondan peýdalanmaklygyny we oňa ygtyýar etmekligini;
- fiziki şahsyň telekeçilik işini amala aşyrmaklyk üçin emläge eýelik etmekligini, ondan peýdalanmaklygyny we oňa ygtyýar etmekligini.

Görkezilenler bilen bir hatarda raýat hukugynyň nazaryýeti, fiziki şahslaryň eýeçilik hukugyna degişli bolan obýektleriň şu aşakdaky aýratynlyklaryny hem tapawutlandyrýar:

- kanun tarapyndan çäklendirilen emläklerden başga, islendik emläk fiziki şahslaryň eýeçiliginde bolup bilýär;
 - dolanyşykdan aýrylan islendik emläk, fiziki şahslara degişli bolup bilmeýär. Dolanyşykdan aýrylýan emläkleriň sanawy kanunçylyk esasynda kesgitlenilýär;
 - diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda, dolanyşygy çäklendirilen emlägiň fiziki şahslar tarapyndan edinilmegi üçin, ýörite rugsadyň bolmaklygy hökmandyr. Mysal üçin, aw ýaragy, dermanlaryň käbir görnüşleri we ş.m.
- Kanunalaýyklykda şu aşakdaky zatlar fiziki şahslaryň eýeçiligi bolup bilýär:*
- ýer şahamçalary – mellek ýerleri;
 - ýaşayyş jaýlary, öýleri (kwartiralar), bagçylyk öýleri, ulaghanalar (garažlar), gaýry jaýlar we binalar;
 - mellek ýerdäki agaçlar – şol sanda ösümlükler;
 - öý hojalyk senetleri we adamyň şahsy sarp ediş zatlary;
 - önüm berýän mal hem-de iş maly, guş-towuk we ş.m.;

¹ Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy maddanyň 1-nji bölegi.

² «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 01.10.1993 ý.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 970-nji madda.

- pul serişdeleri, paýnamalar, karznamalar (obligasiýalar) hem-de beýleki gymmatbahaly kagyzzlar;
- akyl zähmetiniň netijeleri;
- köpçülikleýin habar beriş serişdeleri;
- hususy (maşgala) kärhanasy;
- önümçilik, sarp ediş, durmuşy, medeni hajatlar we başga hajatlar üçin niýetlenen her bir emläk¹.

§ 2. Raýatlaryň eýeçilik hukugynyň mazmuny

Raýat hukugynyň nazaryýetinde fiziki şahslaryň eýeçilik hukugynyň mazmuny, esasan, şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- raýatyň özüne degişli bolan emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek hukugy. Raýat bu hukuklary kanunda bellenen çäklerde we tertipde öz islegine görä amala aşyrýar;
- umumy kada boýunça fiziki şahsyň eýeçiliginde duran emlägiň möçberi ýa-da olaryň bahasy çäklendirilmeýär;
- zat eýesi bolan fiziki şahs, özüne degişli bolan emläge wesýetnamany düzmekligiň esasynda² ýa-da ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyny (TRK-nyň 981–992-nji maddalary) baglaşmak bilen ygtyýar edip bilýär;
- raýatlaryň eýeçilik hukugy kanunda göz önünde tutulan esaslarda çäklendirilip bilinýär;
- raýatlaryň eýeçilik hukugy, eýeçilik hukugynyň beýleki görnüşleri bilen bir hatarda saklanýar;
- raýatlar umumy eýeçilik hukugynyň esasynda, özüne degişli emläklere bilelikde eýelik edip bilýärler. Diňe kanunda görkezilen halatlarda, umumy eýeçilik, bilelikdäki eýeçilik hökmünde çykyş edýär;
- är-aýalyň umumy we özbaşdak emläkleri bolup bilýär;
- eýeçilik başga bir şahsa zeled ýetirmek üçin ulanylyp bilinmez;
- eger-de fiziki şahs telekeçilik işi bilen meşgullanýan bolsa, onda ol özüne degişli emlägi, bazarda bäsdeşligi çäklendirmek maksatlary bilen peýdalanmaly däldir³.

Görkezilenler bilen bir hatarda fiziki şahslaryň eýeçilik hukugynyň mazmuny, şu aşakdaky goşmaça düzüm bölekleri hem emele getirýärler:

- talap etmeklik hukugy;

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 9-njy maddanyň 2-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1103-nji madda.

³ Гражданское право: Части общая и особенная: учебник / В.В. Пуляева – М.: 2011. С. 164;

- kanagatlanarly (işjeň) hereketleri etmeklige bolan hukuk;
- emläge eýelik etmeklige bolan ymtlyş.

Emläk eýesiniň özüne degişli bolan emläk bilen bagly islendik hereketleri amala aşyrmaklyga bolan hukugy, eýeçilik hukugynyň mazmunyny häsiýetlendirmek üçin örän uly ähmiýete eýe bolup durýar. Sebäbi, ýokarda bellenip geçilişi ýaly, şunuň ýaly hereketler, ýurdumyzyň raýat dolanşygynda adat bolup giden zat eýesiniň özüne degişli bolan emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek ýaly, eýeçilik hukugynyň esasy düzüm bölekleriniň mazmunyny has-da baýlaşdyrmak bilen häsiýetlendirilýär. Şunda zat eýesine, özüne degişli bolan emläklere mümkin boldygyça doly derejede eýelik etmeklik degişli edilýär¹.

Emma muňa garamazdan, islendik hukuklarda bolşy ýaly, eýeçilik hukuklary babatda hem degişli hukuk çäklendirilmelerini ulanmazdan raýat dolanşygynyň, şol sanda tutuş jemgyýetiň hem kadaly hereket etmegini üpjün etmek mümkin däl. Çünki durmuş (sosial) taýdan düzgünleşdiriş serişdeleriniň haýsy-da bolsa biri ýa-da birnäçesi tarapyndan, çäklendirilmeyän hereketler gönüden-göni edendilik bolup durýar. Şu nukdaýnazardan hem kanun çykaryjy emläkleri edinmek, olardan peýdalanmak we olara ygtyýar etmek bilen bagly gatnaşyklary anyk hukuk düzgünleşdiriş serişdeleriniň kömegi bilen tertibe salýar. Şonuň netijesinde-de raýat dolanşygynda düzgün tertibi ýola goýup fiziki we ýuridik şahslaryň, şonuň ýaly-da döwletiň utgaşdyrylan bähbidiniň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär. Eýeçilik hukugynyň ýokarda görkezilen düzüm bölekleri bolsa, öz gezeginde hut şol çäklendirmäni emele getirýär. Aslynda Türkmenistanyň Konstitusiyasy we TRK-sy tarapyndan kesgitlenen eýeçiligiň eldegrilmesizligi we olary edinmek, olardan peýdalanmak ýa-da olara ygtyýar etmek bilen bagly ýörelgeleýin kadalaşdyryjy hukuk namalaryň² bolmaklygy, biziň ýurdumyzda emläkleýin gatnaşyklaryň erkin ösmekliginiň wajyp kepillikleriniň biri hökmünde çykyş edýärler.

Ähli fiziki şahslara degişli bolan eýeçilik hukuklarynyň mazmunynyň aýratynlyklaryndan başgada, şunuň ýaly aýratynlyklar raýat hukugynyň görkezilen subýektleriniň beýleki häsiýetlerine baglylykda hem ýüze çykyp bilýärler.

Görkezilenler bilen bir hatarda, eýeçilik hukuk gatnaşyklaryna girişen fiziki şahsyň (onuň Türkmenistanyň raýaty bolup durýandygyna ýa-da onuň daşary ýurt raýaty bolup durýandygyna ýa-da raýatlygynyň ýoklugyna garamazdan) raýatlygy bilen baglylykda, eýeçilik hukugynyň kesgitli tapawutlyklarynyň (differensiasiasynyň) bardygyny aýratyn belläp geçmelidir. Mysal üçin, daşary ýurt döwletleriň raýatlary ýa-da raýatlygy bolmadyk adamlar ýere eýeçilik hukuklaryny

¹ Eýeçilik hukugynyň düzüm bölekleri barada şu okuw kitabynyň XIV babyň 1-nji bölümçesinde giňişleýin durlup geçilýär.

² Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9-njy madda we Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1-nji madda.

edinip bilmeýärler. Olara ýer bölekleri, Türkmenistanyň ýer kanunçylygynda bellenen tertipde we şertlerde diňe kärendesine berilýär.¹

Umuman, raýatlaryň eýeçilik hukugynyň mazmuny, eýeçilik hukugy diýen umumy düşünje bilen bir meňzeş bolup, ol, esasan, emlägi edinmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek bilen bagly, eýeçilik hukugynyň düzüm böleklerini özünde jemleýär.

§ 3. Raýatlaryň eýeçilik hukugynyň döremeginiň we bes edilmeginiň esaslary

Umumy eýeçilik hukugynyň ýüze çykyşy ýaly, fiziki şahslaryň (raýatlaryň) hem eýeçilik hukugy, esasan, ilkibaşdaky usullaryň, şeýle hem emlägi edinmek usullarynyň esasynda ýüze çykyp bilýär².

Emma muňa garamazdan, raýat hukugynyň diňe aýratyn subýektlerine degişli bolan hem-de şol subýektiň hut özüne mahsuslygyny ýüze çykarýan eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagynyň başgada birnäçe esaslarynyň bardygyny hem-de fiziki şahslaryň şol esaslaryň üsti bilen bellibir derejede zatlara eýelik edip bilmeýändigini aýratyn belläp geçmelidir. Mysal üçin, fiziki şahslar döwlet ýaly, käbir zatlary (käbir taryhy gymmatlygy bolan tapyndylary ýa-da döwlet ähmiýetli bolan beýleki zatlary³) millileşdirmek bilen oňa eýeçilik hukugyny edinip bilmeýärler.

Şeýle-de raýatlaryň eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagynyň ýa-da bes edilmeginiň esaslarynyň aýratynlyklary kanunlarda göz önünde tutulan başga-da birnäçe dürli häsiýetler bilen şertlendirilip bilner. Mysal üçin, Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 55-nji maddasyna laýyklykda, eger-de är-aýal nikalaşanlaryndan soň äre ýa-da aýala degişli emläge aýrylmaz goýum goýup onuň gymmatyny ep-esli artdyran (mysal üçin, ýaşayyş jaýyny ýa-da awtoulagyny düýpli abatlamak, doly gurmak, gaýtadan enjamlaşdyrmak we ş. m.) bolsa, onda är-aýalyň her haýsynyň emlägi, olaryň bilelikdäki umumy eýeçiligi diýlip ykrar edilýär we degişlilikde her haýsynyň şol emläge eýeçilik hukugy ýüze çykýar⁴.

Mälim bolşy ýaly, raýat hukugy fiziki şahslar tarapyndan emlägiň edinilmegi, oňa ygtyýar etmek ýa-da ondan peýdalanmak, şeýle hem olary goramak we ş.m. emläk bilen bagly beýleki gatnaşyklary özbaşdak institut hökmünde düzgünleşdirýär.

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat 01.10.1993 ý. 19-njy maddanyň 2-nji bölegi. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý. №9–10).

² Şahslaryň eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagynyň esasy usullary barada şu okuw kitabyň XIV babynyň 2-nji bölümçesinde durlup geçilýär.

³ TRK-nyň 214-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, ýitirilen zady tapan şahs bu barada ýa-da zady ýitiren zat eýesine ýa-da zady almaga hukugy bolan başga bir şahsa haýal etmän habar bermäge borçludur;

⁴ Umumy eýeçilik barada şu okuw kitabyň XVII babunda giňişleýin durlup geçilýär.

Bu gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaryň ulgamy bolsa, öz gezeginde fiziki şahslaryň eýeçilik hukuklarynyň obýektiv mazmunyny emele getirýärler. Fiziki şahslaryň eýeçilik hukugynyň subýektiv mazmuny barada aýdylanda bolsa, onda onuň «eýeçilik hukugy» diýen umumy düşünjeden gelip çykýandygyny belläp geçmelidir¹.

Aslynda fiziki şahslaryň eýeçilik hukuklarynyň ýüze çykmagy, eýeçilik hukuklarynyň ýüze çykmagynyň umumy düzgünleri bilen örän ýakyn hem birmeňzeş bolup durýarlar. Emma muňa garamazdan, olaryň her haýsy aýry-aýrylykda biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar

Raýatlaryň eýeçilik hukuklary, raýatlar tarapyndan bellibir maddy gymmatlyklara eýe bolmaklary bilen bagly gatnaşyklary hukuk (ýuridik) taýdan resmileşdirmeklige hem mümkinçilik berýär.

Eýeçilik hukugynyň beýleki görnüşleri bilen bir hatarda, fiziki şahslaryň eýeçilik hukugy-da şu aşakdaky ýaly, umumy esaslarda bes edilýär:

- fiziki şahsyň öz erkine baglylykda, ýagny meýletin;
- fiziki şahsyň öz erkine bagly bolmazdan, olara esasan:
 - borçnama boýunça tölegi emläkden tutup almaklygynyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar;
 - rekwizisiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar;
 - konfiskasiýanyň esasynda eýeçilik hukugynyň ýatyrylmagy degişli bolup durýar.

§ 4. Ýaşayş jaýyna eýeçilik hukugynyň umumy kadalary

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 24-nji maddasynda kesgitlenilişine görä, her bir raýatyň abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyny almakda ýa-da edinmekde we aýratyn ýaşayş jaýyny gurmakda döwletden goldaw almaga haky bardyr. Abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyna bolan hukuk, Adam hukuklary hakynda Ählumumy Jarnamanyň 25-nji maddasynyň 1-nji böleginde hem-de Ykdysady, sosial we medeni hukuklar hakynda halkara Paktyň 11-nji maddasynyň 1-nji böleginde görkezilýän «ýeterlik ýaşayş derejesi» diýen düşünjäniň ýeterlik iýmite, egin-eşiğe hem-de durmuş şertleriniň üznüksiz gowulanmagyna bolan hukuk ýaly, möhüm düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Ýaşayş jaýyna bolan eýeçilik hukugy, jemgyýetiň ýaşayş jaýyna bolan zerurlyklaryny kanagatlandyrmak ulgamynyň mazmunyny aňladýar we ol

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat 01.10.1993 ý. 1-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý: №9–10).

ynsanyň binýatlaýyn (fundamental) hukuklarynyň biridir. Raýatlaryň anyk ýaşaaýyş jaýyna bolan eýeçilik hukuklary hem ýaşaaýyş jaýyna bolan konstitusion hukuklaryndan gelip çykmalýdyrlar we şol hukuga garşy bolmaly dälidirler.

Mälim bolşy ýaly, ýaşaaýyş jaýy diýen adalga adamyň erkin ýaşamagy üçin ýörite niýetlenen jaýy aňladýar. Şol jaý boýunça adamyň geografik salgylary (koordinatlary) hökmünde jaýyň anyk ýerleşýän ýeri kesgitlenýär. «Ýaşaaýyş jaýy» diýen raýat-hukuk düşünjesi «ýaşaaýyş desgalary» diýen düşünjeden has giňiräkdir. Sebäbi, bu düşünje diňe bir ýaşaaýyş jaýlaryny, öýlerini we olaryň aýratynlaşdyrylan böleklerini göz önünde tutman, eýsem adamlaryň ýaşaaýan ähli ýaşaaýyş jaýlaryny (mysal üçin, türkmen halkynyň dessurlaýyn öýlerini, uzak wagtlaýyn ýaşaaýan öýleri, jaýlary we ş.m.) özünde jemleýär. Türkmenistanyň Ýaşaaýyş jaý kodeksiniň 4-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän ýaşaaýyş öýleri, şonuň ýaly-da beýleki jaýlardaky ýaşaaýyş otaglary ýaşaaýyş jaý fonduny emele getirýärler. Ýaşaaýyş jaý fonduna ýaşaaýyş öýlerindäki söwda, durmuş hajatlary hem-de senagat häsiýetinde bolmadyk beýleki hajatlar üçin niýetlenen ýaşalmaýan jaýlar girmeyär.

Ýaşaaýyş jaýy diýen düşünje, esasan, iki görnüşe, ýagny ýaşaaýyş jaý meýdanyna we ýaşaaýyş däl meýdanyna bölünýär. Olar baradaky umumy kadalar bolsa, deňişlilikde Türkmenistanyň Konstitusiasynyň we Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň deňişli maddalarynda berkidilýärler¹. Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýaşaaýyş we ýaşaaýyş däl meýdany diýlip, bellenen tertipde ulanylmaga kabul edilen şeýle hem tehniki tükelleýişden geçen we eýeçilik hukugynyň obýekti hökmünde hasaba alnan aýrybaşgalanan ýaşaaýyş jaýyna ýa-da binanyň beýleki aýrybaşgalanan böleklerine düşünilýär². Döwlet we öz-özüni dolandyryş edaralarynyň namalary, şeýle hem kazyýet çözgütleri, şertnamalar we kepillendiriş tertibinde tassyklan beýleki geleşikler, öz gezeginde ýaşaaýyş jaýlaryna bolan hukugy berkidýän (belleyän) resminamalar hökmünde çykyş edýärler.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda berkidilýän «ýaşaaýyş jaýyna bolan eýeçilik hukugy (şonuň ýaly-da köpöýli jaýlardaky ýaşaaýyş jaýlaryna bolan eýeçilik hukugy)» diýen düşünje, geçen asyryň 90-njy ýyllarynyň başlarynda döwlet ýaşaaýyş jaý gaznasyny döwlet eýeçiliginden aýrmak bilen baglanyşykly ýüze çykan täze düşünjedir³. Bu düşünjäniň häsiýetli aýratynlygy bolsa, esasan, ýaşaaýyş jaýyna bolan eýeçilik hukugynyň we ýaşaaýyş däl meýdana bolan eýeçilik hukugynyň (şahslaryň maddy gymmatlyklarynyň ýerleşdirilmegi üçin niýetlenen jaýlar,

¹ Türkmenistanyň Konstitusiasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 9, 24-nji maddalar we Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 221–244-nji maddalar.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 221-nji madda.

³ Bu düşünje, esasan, 12.06.1997 ý. «Eýeçiligi döwletin garamagyndan aýrmak we hususlaşdyrmak hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi bilen bagly ýüze çykan düşüňjeleriň biridir. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1997 ý. № 2).

binalar, desgalar, ýagny edara jaýlary, gulluk otaglary, ofisler şeýle hem jemgyýetçilik ýerleri, ambarlar, ulaghanalar (garažlar), dükanlar, restoranlar we ş.m. hojalyk binalary) ykrar edilmeginden ybaratdyr.

Mälim bolşy ýaly, köpöýli jaýlar, esasan, öýlerden (ýaşaýyş jaý meýdanlaryndan) we ýaşaýyş däl meýdanlardan ybarat bolmak bilen, olar bir jaýda, ýagny, bir üçegiň astynda ýerleşýärler. Şoňa görä-de olaryň eýeleri tutuş jaýyň abat saklanmagy üçin bilelikde alada etmelidirler. Şonuň bilen baglylykda hem, ýaşaýyş jaýlaryna we ýaşaýyş däl meýdana bolan «eýeçilik hukugy» diýen düşünje, diňe bir tehniki belgiler bolup durman, eýsem-de olar hususy eýeçilik hukugy diýen umumy düşünjä hem birleşýärler. Mysal üçin, jaýyň ikinji gatyndaky öýüň eýesiniňem we birinji gatdaky dükanyň eýesiniňem, hususy eýeler hökmünde çykyş etmekleri.

Aýratyn şahslar üçin ýaşaýyş jaýynyň aýrybaşgalaşdyrylmadyk böleklerine, şol sanda ýaşaýyş däl meýdanlara (ýagny, ýer böleklerine, jaýyň, desganyň we enjamyň bir bölegine, merdiwanlara, liftlere, ýaşaýyş jaýynyň ulanyşa ukyplylygyny üpjün edýän tehniki enjamlara we ş.m.) hususy eýeçilik hukugy ykrar edilmeýär. Çünki olar hususy eýeleriň umumy eýeçiligi bolup durýarlar. Köpöýli jaýlardaky öýleriň ýa-da ýaşaýyş däl meýdanyň eýelerine jaýyň umumy ýerleri, jaýyň göteriji desgalary, mehaniki, elektrik we sanitariýa-tehniki hem-de birden köp eýelere hyzmat edýän öýüň çäklerinden daşardaky ýa-da içerdäki beýleki enjamlar umumy paýly eýeçilik hukugyna degişlidirler. Öýüň ýa-da ýaşaýyş däl meýdanyň eýesi özüniň umumy eýeçilikdäki paýyny aýrybaşgalamaga, şeýle hem öýe bolan eýeçilik hukugyndan aýratynlykda bu paýyň berilmegine eltýän beýleki hereketleri amala aşyrmaga haky ýokdur.

Şeýlelikde, köp öýli jaýdan öýi ýa-da ýaşaýyş däl meýdany edinen, ýaşaýyş jaýynyň eýesi, diňe bir öz ýaşaýyş jaýyna bolan individual eýeçilik hukugyny däl-de, eýsem umumy eýeçilikdäki paýy hem edinýär¹. Täze ýaşaýyş jaýynyň eýesiniň umumy eýeçilikdäki paýy, bu ýaşaýyş jaýynyň öňki eýesiniň şol eýeçilige bolan paýyna deň edilýändir.

Mälim bolşy ýaly, ýaşaýyş jaýyna bolan eýeçilik hukugy bilen bagly gatnaşyklarda ýüze çykýan wajyp meseleleriň biri-de, ýagny köp öýli jaýda ýerleşýän ýer bölegine bolan eýeçilik hukugy bolup durýar. Ýer hakynda Türkmenistanyň kodeksiniň 24-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlarynyň ýere bolan hususy eýeçilik hukugy raýat-hukuk geleşikleriniň netijesinde ýaşaýyş jaýyna ýa-da gurluşyga bolan eýeçilik hukugynyň Türkmenistanyň başga raýatyna geçmegi bilen, şeýle hem eýeçilik hukugy mirasdüşerlik tertipde geçende ýüze çykýar. Diýmek jaýa bolan eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagynyň, ýaşaýyş jaýynyň ýerleşýän ýer bölegine bolan eýeçilik hukugy bilen hem baglydygyny belläp geçmelidir.

¹ Bu paýyň möçberi TRK-nyň 225-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda kesgitlenilýär.

TRK-nyň 221-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda, umumy eýeçilige jaýyň ýerleşýän ýer bölegi hem degişli edilýär. Şeýlelik bilen, ýaşaýyş jaýynyň degişli eýesi öz ýaşaýyş jaýy bilen bilelikde, ýer bölegine bolan eýeçilik hukugyny (paýyny) hem edinýär. Ýöne bu paý hususy eýeçilik hukugy bilen pugta baglanyşyklydyr we özbaşdak aýrybaşgalanyp bilinmez. Netijede, ýaşaýyş jaýynyň eýelerinde ýer bölegine bolan eýeçiligiň indiwiidual hukugy däl-de, eýsem umumy eýeçilikdäki paýa bolan hukuk ýüze çykýar. Şunuň bilen Ýer hakynda Türkmenistanyň kodeksiniň 24-nji maddasynda we Ýaşaýyş jaý kodeksiniň 150-nji maddasynda göz önünde tutulan halatlardan, TRK-nyň 221-nji maddasynyň 3-nji bölegindäki ýagdaý tapawutlanýar.

Tejribeden bize belli bolşy ýaly, kä halatlarda ýer bölegi döwlet desgalarynyň ýa-da şoňa meňzeş jemgyýetçilik bähbitli gurluşyklaryň alnyp barylmany bilen bagly, ýaşaýyş jaý eýelerinden, jaýyň öwezini dolduryp alynmaklyk ýaly ýagdaýlar hem bolup bilýär. Şunuň ýaly ýagdaýlar ýüze çykanda, ýagny hususy eýeçilige degişli bolan jaýyň durýan ýer bölegi döwlet we jemgyýetçilik hajatlary üçin alnanda, Türkmenistanyň Ýaşaýyş jaý kodeksiniň 150-nji maddasyna laýyklykda ýykylýp aýrylan jaý üçin deň bahaly ýaşaýyş jaýy görnüşinde ýa-da pul aňlatmasynda ýaşaýyş jaýynyň eýesine öwez puly berilýär hem-de ýer bölegi jaý eýesiniň eýeçiligi diýlip hasap edilmeyär. Şunuň ýaly ýagdaýlar boýunça bu kada köp öýli jaýlaryň ýykylmagynda hem ulanylyp bilner, ýöne köp halatlarda jaýyň ýerleşýän ýer bölegi öýleriň eýeleriniň hususy eýeçiliginde bolmaýar.

Mälim bolşy ýaly, ýaşaýyş jaýlary gozgalmaýan emläkleriň hataryna girýärler¹. Şoňa görä-de olara bolan eýeçilik hukugynyň, beýleki zat (emläk) hukuklarynyň ýüze çykmagy, olaryň geçmegi we çäklendirilmegi, şeýle hem ýaşaýyş jaýlary bilen bagly geleşikleriň ählisi döwlet tarapyndan hasaba alynmaga degişlidir. Kanunalaýyklykda, gozgalmaýan emläk bilen bagly amala aşyrylan islendik geleşikleriň jemagat reýestrinde hasaba alynmaga degişli bolşy ýaly, ýaşaýyş jaýyna bolan eýeçilik hukugyny edinmek üçin hem şol ýaşaýyş jaýyny gozgalmaýan emläk hökmünde geleşik baglaşmaktan başga-da, bu geleşigiň jemagat reýestrinde hasaba alynmagy hökmandyr. Bu kada, kanuna ters gelmeýän islendik raýat-hukuk geleşigine hem degişli edilýär. Oňa, esasan, satyn almak-satmak, alyş-çalyş, sowgat etmek, ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň netijesi, hususy eýeçilikdäki ýaşaýyş jaýlaryny gurmak üçin raýatlara ýer böleklerini bermek hakyndaky şertnamalar, şeýle hem miras boýunça eýeçilik hukugyny almak we köp sanly başga geleşikler degişlidir. Emma häzirki wagtda şunuň ýaly jemagat reýestriniň ýoklugy sebäpli, bu geleşik häzirki wagtda tehniki tükelleşiş edarasy tarapyndan hasaba alnýar. Diňe geleşik tehniki tükelleşiş edarasyna hasaba alnandan soň, alyjy anyk ýaşaýyş jaýynyň doly hukukly eýesine öwrülýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 167-nji madda.

Eýeçilik hukugy we gozgalmaýan emläge bolan beýleki emläkleýin hukuklary we olar bilen bagly geleşikler döwlet tarapyndan hasaba alynmaga degişlidir. Gozgalmaýan emläge bolan zat hukuklarynyň döwlet tarapyndan hasaba alynmagy bilen bir hatarda, oňa bolan hukuklaryň çäklendirmeleri (borç ýüklenmegi), şol sanda serwitut, ipoteka, ynançly dolandyrmak, kärende hem degişlidir.

Kanunalaýyklykda, ýaşaaýş jaýyna bolan hususy eýeçilik hukugyny edinmek üçin ýene bir möhüm şertleriň biri-de, geleşigiň kepillendiriş tertipde tassyklanmaga degişiligidir. Geleşikleriň kepillendiriş taýdan tassyklanylmagy «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrylýar¹.

§ 5. Türkmenistanyň Ýaşaaýş jaý kodeksi we ýaşaaýş jaý meselelerini düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar

Türkmenistanda ýaşaaýş jaý gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar, özlerriniň derejeleri (iýerarhiýa) boýunça kesgitli ulgamlara bölünýän we çalt depginler bilen ösýän ykdysady gatnaşyklar bilen baglylykda, ýokardan aşaklygyna gidýän (piramida şekiline meňzeýän) birnäçe kadalaşdyryjy hukuk namalaryň jeminden ybaratdyr. Olaryň esasalarynyň biri-de Türkmenistanyň Konstitusiyasy, Türkmenistanyň Ýaşaaýş jaý kodeksi, TRK-a, «Ýaşaaýş jaýlarynyň we gozgalmaýan emläge degişli başga desgalaryň paýly gurluşygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar degişlidirler.

Kodifisirlenen şeýle hem umumy we aýratyn böleklerden ybarat bolan, hem-de ýaşaaýş jaý gatnaşyklarynyň predmet düzümini emele getirýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän Türkmenistanyň Ýaşaaýş jaý kodeksi (TÝJK), Türkmenistanyň Konstitusiyasyndan soňra ýaşaaýş jaý gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän we ýokary hukuk güýjüne eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namasydyr. TÝJK-a Türkmenistanyň bütin çäginde, ýaşaaýş jaý hukugynyň predmetini düzýän, emläkleýin, emläkleýin däl şahsy, guramaçylyk-emläkleýin we kanunda bellenen gaýry gatnaşyklaryň birmeňzeş düzgünleşdirilmegini üpjün etmäge gönükdirilen pudaklaýyn, kodifisirlenen kadalaşdyryjy hukuk namadyr. Şonuň üçin hem onuň düzüm gurluşy ýaşaaýş jaý hukugynyň Türkmenistanda öň bar bolan ulgamyna esaslanýar, şol bir wagtda-da onuň düzüminde milli raýat hukugy üçin täze bolan ençeme düşüňjeler we hukuk institutlary hem berkidilýär.

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, islendik döwletiň her bir kadalaşdyryjy hukuk namasy, şol döwletiň hereket edýän jemgyýetiniň syýasy

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat. 30.04.1999ý. 38-nji madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1999 ý., № 1); 02.07.2009ý. Girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

hem ykdysady gurluşynyň esasy başlangyçlaryny özüne siňdirýär hem-de şol başlangyçlaryň geljekde ösdürilmeginiň ugurlarynyň hukuk şertlerini özünde jemleýär. TÝJK-i hem biziň döwletimiziň we jemgyýetimiziň ykdysady ulgamynyň hukuk beýanlarynyň biridir. Çünki TÝJK-a tutuşlygyna türkmen halkynyň asyrlar boýy dowam edip gelýän döňd-surlaryny ýakyn we uzak geljekdäki ösüşlerini, şeýle hem dünýäde gazanylan oňat tejribeleri nazara alyp, ykdysady gatnaşyklarda emele gelen ýagdaýlara esaslanýar.

Hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, islendik kanunçylygyň öňünde durýan esasy wezipe, ýurtda düzgün-tertibi üpjün etmekden, adamyň azatlyklaryny we hukuklaryny goramakdan ybaratdyr. TÝJK-nyň mazmuny bilen tanşanynda onuň kadalarynda adamyň we raýatyň hukuklary babatynda ählumumy ykrar edilen ýörelgeleri görmek bolýar. Şonuň bilen baglylykda hem TÝJK-a öňünde duran wezipeler şu aşakdakylardan ybaratdyr: ýagny, raýatlaryň ýaşayş jaýlarynyň jemgyýetçilik gözegçiligi astynda adalatly paýyny üpjün etmek maksady bilen, ýaşayş jaý gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekden, ýaşayş jaý fonduny talaba laýyk peýdalanmakdan we abat saklamakdan, şonuň ýaly-da ýaşayş jaý gatnaşyklary barasyndaky kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybaratdyr¹.

TÝJK-a 1983-nji ýylyň 28-nji iýulynda kabul edilip, 1984-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girdi. Kodeks jemi 165 maddany özünde berkidýän 7 bölümden ybaratdyr. Onuň birinji bölümi ýaşayş jaý kanunçylygynyň umumy düzgünlerini (1–15-nji maddalar) özünde jemleýär. Onda Kodeksiň haýsy gatnaşyklary düzgünleşdirýändigini, Türkmenistanyň raýatlarynyň ýaşayş jaý almak hukugy, ýaşayş jaý hakyndaky kanunlaryň wezipeleri, ýaşayş jaý hakyndaky kanunlar, ýaşayş jaý fondy, ýaşayş jaý fondunyň görnüşleri, ýaşayş öýleriniň we ýaşayş jaýlarynyň niýetlenilýän maksady, raýatlaryň ýaşayş jaý baradaky hukuklary we borçlary, şeýle hem ýaşayş jaý gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek barasynda Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary hakyndaky maddalar ýerleşdirilendir.

Ikinji bölüm (16–27-nji maddalar) ýaşayş jaý fonduny dolandyrmak hem-de ýaşayş jaý fonduny peýdalanmak we onuň abat saklanmagyny üpjün etmek barasynda döwlet dolandyryşy, ýaşayş jaý-ulanýş guramalary, Döwlet we jemgyýetçilik ýaşayş jaý fonduny dolandyrmaga hem-de onuň abat saklanmagyny üpjün etmäge raýatlaryň gatnaşmagynyň tertibi barada we ş.m. hukuk kadalaryny özünde berkidýär.

TÝJK-nyň üçünji bölümi (28–152-nji maddalar, ol hem degişlilikde baplara bölünýär) bolsa, raýatlary ýaşayş jaý bilen üpjün etmek, ýaşayş jaýlaryndan peýdalanmak, şeýle hem döwlet we jemgyýetçilik ýaşayş jaý fondunyň öýlerindäki ýaşayş jaýlaryny bermek bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

¹ Türkmenistanyň Ýaşayş jaý kodeksi. Aşgabat, 1983. 2-nji madda.

TÝJK-nyň dördünji bölümünde (153–160-njy maddalar) ýaşayyş jaý fondunyň abat saklanmagyny üpjün etmek, ony ulanmak we abatlaýyş işlerini geçirmek bilen bagly dürli kadalar öz beýanyny tapýar.

TÝJK-nyň başynjy bölümi (161–162-nji maddalar) ýaşayyş jaý fondunyň talaba laýyk ulanylmanlygy we ýaşayyş jaý hakyndaky kanunlaryň beýleki bozulmalary üçin jogapkärçilik we ýaşayyş jaý fonduna ýetirilen zyýany tölemek ýaly gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalary özünde jemleýär.

TÝJK-nyň altynjy bölümi diňe (163-nji madda) maddany, ýagny daşary ýurda iberilen raýatlary ýaşayyş jaýlary bilen üpjün etmek bilen bagly gatnaşyklary öz içine alýar.

TÝJK-nyň ýedinji bölümi (164–165-nji maddalar) daşary ýurda iberilen raýatlary ýaşayyş jaýlary bilen üpjün etmek hem-de halkara şertnamalary bilen bagly kadalary özünde berkidýär. Berkidilen hukuk kadalaryna laýyklykda hem eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda TÝJK-daky we Türkmenistanyň ýaşayyş jaý hakyndaky beýleki kanunlaryndaky göz önünde tutulanyndan başga kadalar bellenilen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar¹.

Häzirki wagtda şahslaryň arasynda ýaşayyş jaý bilen bagly ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary düzgünleşdirýän raýat kanunçylygy ulgamyna, Türkmenistanyň Ýaşayyş jaý kodeksi bilen bir hatarda, şu aşakdaky kanunlar hem degişlidirler:

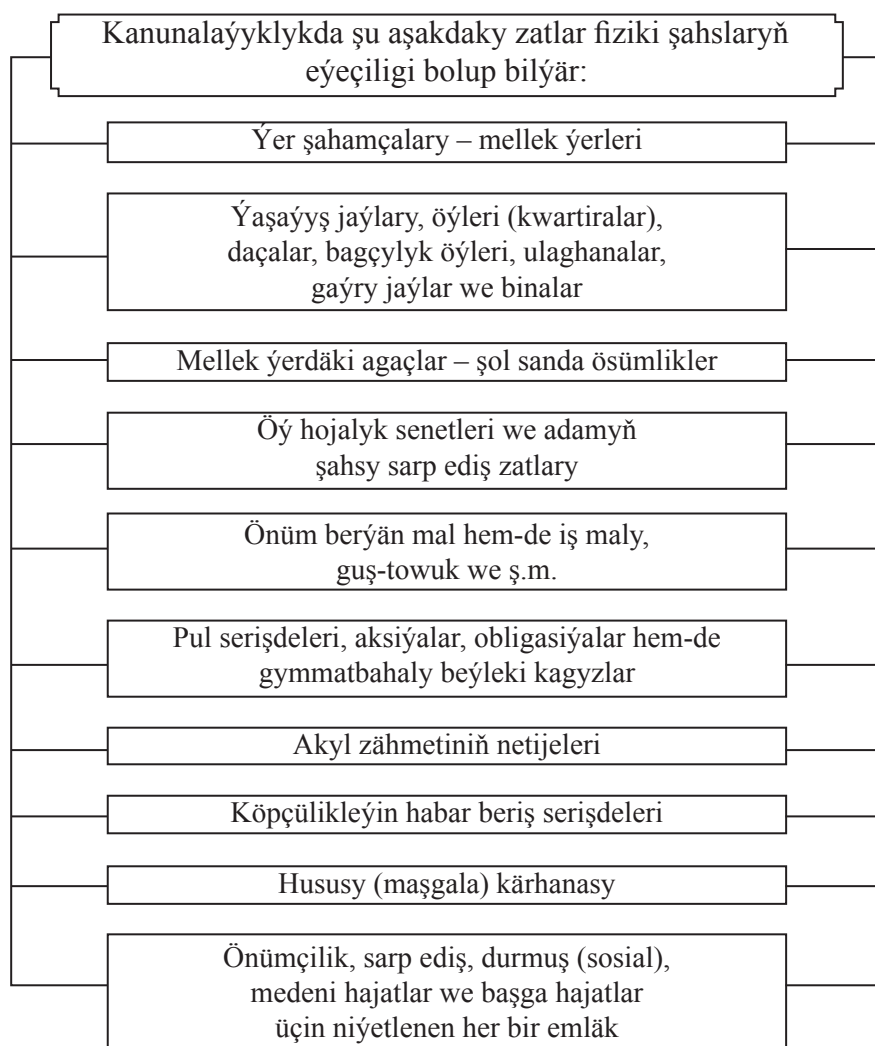
- Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Birnäçe gezek bellenip geçilşi ýaly, bu Kodeks 1998-nji ýylyň, 1-nji iýulynda kabul edilip, 1999-njy ýylyň 1-nji martyndan güýje girdi. Kodeks jemi 1260 maddany özünde berkidýän 5 böllekden ybaratdyr. Ýaşayyş jaý gatnaşyklary, TRK-nyň, esasan, 221–244-nji maddalary aralygynda berkidilen kadalar bilen düzgünleşdirilýär;
- «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Bu Kodeks 2004-nji ýylyň 25-nji oktyabrynda kabul edilip, 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryndan başlap güýje girdi. Kodeks 122 maddany özünde jemleýän, 21 bapdan ybarat bolup, ol Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda, ýer gatnaşyklary babatda alnyp barylýan döwlet syýasatyny durmuşa geçirmegiň hukuk esaslaryny kesgitleýär we ýerlerden rejeli peýdalanmak we olary goramak, tebigy gurşawy abat saklamak we gowulandyrmak, oba hojalyk önümçiligini ösdürmek, ýerde hojalygy ýöretmegiň dürli görnüşlerini ulanmak, Türkmenistanyň çäklerinde erkin telekeçiligi höweslendirmek üçin şertler döretmäge gönükdirilýär;
- «Ýaşayyş jaýlarynyň we gozgalmaýan emläge degişli başga desgalaryň paýly gurluşygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Kanun 2012-nji ýylyň 31-nji martynda kabul edildi.

¹ Türkmenistanyň Ýaşayyş jaý kodeksi. Aşgabat, 1983. 165-nji madda.

Özleriniň mazmuny we hukuk tebigaty boýunça ýaşayyş jaý gatnaşyklary bilen bagly raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalary şu aşakdaky ýaly toparlara bölüp bolýar:

- Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan kabul edilýän hem-de ýokary ýuridik güýjüne eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namalar (kodeksler, kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar);
- Türkmenistanyň Prezidenti we Hökümet (Türkmenistanyň Ministrler Kabineti) tarapyndan kabul edilýän kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalar;
- beýleki ýerine ýetiriji häkimiýet edaralary (ministrlikler we döwlet dolandyrylyşynyň beýleki merkezi edaralary) tarapyndan çykarylýan kadalaşdyryjy hukuk namalary.

16.1-nji çyzygy

§ 1. Umumy eýeçilik we umumy eýeçilik hukugy diýen düşünje

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, emläk bir wagtyň özünde umumy eýeçilik hukugynyň esasynda birnäçe şahslaryň eýeçiliginde bolup bilýär¹. Umumy eýeçilik – bu, umumy eýeçilik gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary bolan iki ýa-da ondan-da köp şahslaryň şol bir emläge eýeçilik hukuklarynyň jemidir. TRK-a laýyklykda, umumy eýeçilik kanuna görä ýa-da geleşik esasynda ýüze çykýar. Emläk eýeleriniň her biri umumy eýeçilikdäki emläk babatda üçünji şahslara talap bildirip bilýär, ýagny olaryň her biri beýleki şahslar bilen absolýut hukuk gatnaşyklarynda durýarlar. Emläk eýeleriniň her biri umumy emklägi diňe ähli emläk eýeleriniň peýdasy üçin üçünji şahslardan talap edip almaga haklydyr.

Şonuň ýaly-da umumy eýeçilikdäki emläk girew goýlup ýa-da emlägiň eýeleriniň biriniň peýdasy we bähbidi üçin beýleki şahslara ýa-da emläk eýeleriniň birine başgaça görnüşde berlip bilinýär. Umumy eýeçilikdäki emläge göz-gulak bolmak we ony saklamak baradaky çykadjylar, eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, emläk eýeleriniň arasynda deň paýlanýar. Emläk eýeleriniň her biriniň umumy eýeçilikdäki emlägiň bir bölegini satyn almakda artykmaç hukugy bardyr.

Umumy düzgünlere laýyklykda, emlägiň umumy eýeçilige degişli bolmagy üçin, ol ilkinji nobatda bölünmeýän zat² bolmaly. Mysal üçin, «öz häsiýetini we ilkibaşky niýetlenen maksadyny» ýitirtmezden awtoulagy, bir awtoul ýerleşýän ulaghanany ýa-da haýsydyr bir gymmatly kagyzy (paýnamany) we ş.m. bölüp bolmaýar. Emlägiň bölünmeýän zat diýlip ykrar edilmegi gönüden-göni kanunda berkidilip bilinýär.

Kanunalaýyklykda, umumy eýeçiligiň aradan çykana degişli paýy mirasa girýär, eger-de emlägi naturada bölmek mümkin bolmasa, onda şol emlägiň gymmaty mirasa girýär³. Şonuň ýaly-da, eger-de mirasy kabul edýän ähli mirasdarlaryň ylalaşmagy bilen başgaça bellenmedik bolsa, emläk bölünende hojalyk maksadynyň ýitirilmegine ýa-da gowşamagyna getirse, ol bölünmäge degişli däldir we degişlilikde mirasdarlaryň paýyna görä olaryň umumy eýeçiligi bolup durýar⁴.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 194-nji madda.

² Şol ýerde. 168-nji madda. «Bölünmegi netijesinde bölekleri öz häsiýetini we ilkibaşky zadynyň niýetlenen maksadyny ýitirýän zat bölünmeýän zat diýlip ykrar edilýär».

³ Şol ýerde. 1089-njy maddanyň 2-nji bölegi.

⁴ Şol ýerde. 1218-nji madda.

Bölünýän emläkler bolsa, diňe kanunda bellenen ýa-da şertnamada göz önünde tutulan halatlarda umumy eýeçilige degişli bolup bilýärler. Umumy eýeçiligiň subýektleri (umumy eýeler, eýedeşler) bolup, fiziki we ýuridik şahslar (şol sanda döwlet (onuň düzüm birlikleri) hem) çykyş edip bilýärler.

Umumy eýeçilige bolan subýektiw hukuk diýlende, birnäçe şahslaryň kanuna ýa-da şertnama laýyklykda, umumy emläge eýelik etmäge, ondan peýdalanmaga we oňa ygtyýar etmäge bolan hukuk taýdan üpjün edilen mümkinçiliklerine düşünilýär. Umumy eýeçilik bilen bagly hukuk gatnaşyklaryna diňe bir üçünji şahslar bilen daşky hukuk arabaglanyşygynyň bolmagy däl-de, eýsem umumy eýeleriň (eýedeşleriň) öz arasyndaky içki hukuk arabaglanyşygynyň hem bolmagy mahsusdyr. Şonda-da, bellenip geçilişi ýaly, umumy eýeçilik bilen bagly hukuk gatnaşyklary daşky hukuk arabaglanyşygy boýunça absolýut, içki hukuk arabaglanyşygy boýunça bolsa otnositel häsiýetlidirler.

Umumy eýeçilikdäki emläk babatda umumy eýelere (eýedeşlere) degişli absolýut hukuk boýunça, olar islendik üçünji şahsdan özlerine degişli eýeçilik hukuklaryny bozmazlygy talap etmäge, şol hukuklar bozulan halatynda bolsa günäkär şahsa windikasion ýa-da negator talap bildirmäge haklydyrlar. Otnositel hukuklar boýunça bolsa, umumy eýeler (eýedeşler) umumy emläk babatda biri-biriniň hukuklaryny hormatlamaga we öz eýeçilik hukuklaryny beýleki umumy eýeleriň (eýedeşleriň) hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine zyýan ýetirmezden amala aşyrmaga borçludyrlar.

Raýat hukugynda umumy eýeçiligiň iki görnüşi bardyr:

- paýly umumy eýeçilik;
- bilelikdäki umumy eýeçilik.

§ 2. Umumy eýeçiligiň görnüşleri

Paýly umumy eýeçilik hukugynyň mazmuny emele gelyär, ýagny:

- umumy eýeçilige eýelik etmäge, peýdalanmaga we ygtyýar etmäge bolan paýlaýyn ygtyýarlyklardan;
- her bir umumy eýäniň (eýedeşiň) öz paýyna bolan eýeçilik ygtyýarlykларыndan.

Adatça, gatnaşyjylaryň her biriniň eýeçilik ygtyýarlyklarynyň möçberini we çäginini kesgitleýän umumy eýeçilikdäki paýyň möçberi şol hukuk gatnaşygy ýüze çykan badyna belli bolýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahs guramaçylyk hukuk görnüşi birnäçe esaslandyryjylaryň gatnaşmagyndaky kärhana (hojalyk şereketi) bolsa, onda kärhananyň esaslandyryş hazynasy esaslandyryjylar (gatnaşyjylar) tarapyndan pul serişdelerini, şeýle hem emlägi (jaýlary, desgalary, ulaglary, enjamlary we ş.m.), pul bahasy bolan emläk

we beýleki hukuklary goýmak ýoly bilen ony esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) goýumlarynyň jeminden emele gelýär. Eger-de esaslandyryş şertnamasynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, her bir gatnaşyjynyň esaslandyryş hazynasynyň umumy jemine bolan goýum gatnaşygy gatnaşyjynyň esaslandyryş hazynasyndaky paýy bolup durýar. Şeýle paý bitiniň bir bölegi görnüşinde ýa-da göterimlerde aňladylyp bilner. Esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) kärhananyň esaslandyryş hazynasyndaky goýumlarynyň (paýlarynyň) möçberi, eger-de kanunda başgaça bel-lenmedik bolsa, esaslandyryjylaryň (gatnaşyjylaryň) arasyndaky ylalaşyk boýunça takyklanylýar¹.

Paýly umumy eýeçilige eýelik etmegiň, ondan peýdalanmagyň we oňa ygtyýar etmegiň dowamynda, dürli sebäplere görä gatnaşyjylaryň paýlaryň möçberi üýt-gedilip hem bilinýär. Mysal üçin, gatnaşyjylaryň biri öz paýyny başga gatnaşyja (eýedeşe) berip, özi paýly umumy eýeçiligiň düzüminden çykyp bilýär. Şonuň netijesinde-de paýly umumy eýeçiligiň galan subýektleriniň paýlarynyň möçberi artýar. Şonuň ýaly-da eger-de, umumy eýeleriň (eýedeşleriň) biri öz hasabyna umu-my eýeçilikdäki emlägi düýpli kämilleşdirse (gowulasa) we şol kämilleşdirmeler emläge zelel ýetirmezden umumy emläkden aýrylyp bilmejek bolsa, onda ol umu-my eýeçilikdäki paýlaryň täzeden seljerilip, öz paýynyň möçberiniň artdyrylma-gyny talap edip bilýär. Ýöne bu hukugyň döremeginiň hökmany şerti paýly umumy eýeçilikden peýdalanmagyň bellenen (ylalaşylan) tertibiniň berjaý edilmegi bolup durýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň kanunçylygynda «bir ýa-da birnäçe gatnaşyjy-lar tarapyndan muňa galan ähli gatnaşyjylaryň razylygy bilen goşmaça goýumlaryň goýulmagy bilen» kärhananyň esaslyk maýasynyň möçberini artdyrmagyň görnüş-i göz önünde tutulýar. Şeýle ýagdaýda bir ýa-da birnäçe gatnaşyjynyň beýleki gat-naşyjylaryň razylygyny almazdan kärhananyň esaslandyryş maýasynyň möçbe-rini artdyrmak üçin goşmaça goýumlary goýmagy, olaryň kärhananyň esaslyk maýasyndaky (umumy eýeçilikdäki) paýlarynyň möçberiniň artdyrylmagyna ge-tirmän biler.

Ýöne umumy eýeleriň (eýedeşleriň) biri tarapyndan beýleki eýedeşleriň deregi-ne umumy emlägi abat saklamak babatda gündelik borçlaryň berjaý edilmegi, umu-my emlägiň düýpli kämilleşdirilmegi (gowulanmagy) diýlip hasap edilmeýär. Sebä-bi eýedeşleriň her biri umumy eýeçilikdäki öz paýyna barabarlykda umumy emlägi abat saklamak üçin çykdajylary çekmäge borçludur². Ýöne, eger-de umumy eýeleriň (eýedeşleriň) özara ylalaşygynda ýa-da kanunda başgaça bellenenilmedik bolsa, umu-

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 46-njy madda. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2); 18.04.2009 ý. girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 194-nji maddanyň 3-nji bölegi. «Umumy eýeçilikde bolýan zada göz-gulak bolmak we ony saklamak baradaky çykdajylar, eger kanunda ýa-da şertnamada başga hili bellenenilmedik bolsa, zat eýeleriniň üstüne deň derejede ýüklenilýär».

my emlägi abat saklamak boýunça bir ýa-da birnäçe eýedeşiň çykaran artykmaç çykdaýylarynyň öwezi beýleki eýedeşler tarapyndan dolunmaga degişlidir.

Şonuň ýaly-da, eger-de umumy emlägiň düýpli kämilleşdirilmegi (gowulanmagy) şol işleri amala aşyran eýedeşiň öz bähbitlerini üpjün etmek üçin amala aşyrylan bolsa, şol eýedeşiň paýly umumy eýeçilikdäki paýy artdyrylmaga degişli däl. Mysal üçin, birnäçe otagdan ybarat ýaşayyş jaýy birnäçe mirasdarlaryň arasynda paýlanan halatynda, bellibir mirasdar tarapyndan öz paýyna düşýän otagyň düýpli abatlanmagy. Ýöne, eger-de şu mysal getirilen ýagdaýda, mirasdarlaryň biri beýleki mirasdarlaryň razylygyny alyp, tutuş öýde abatlaýyş işlerini geçiren bolsa ol, eger-de mirasdarlaryň arasynda şol çykdaýylaryň öwezini pul görnüşinde dolmak barada ylalaşyk bolmadyk halatynda, mirasdan özüne düşýän paýyň artdyrylmagyny talap etmäge haklydyr.

Umumy eýeçilik hukugynyň mazmunyna laýyklykda, paýly umumy eýeçilikdäki emläge eýelik etmek we ondan peýdalanmak umumy eýeleriň (eýedeşleriň) ählisiniň razylygy bilen amala aşyrylýar. Olaryň arasynda umumy emläk babatda düşünişmezlik ýüze çykan halatynda jedel kazyýetde çözülýär. Paýly umumy eýeçilige gatnaşygy onuň özüniň eýelik etmegine, peýdalanmagyna umumy emläkden düşýän paýynyň berilmegine haklydyr. Eger-de umumy emlägiň haýsydyr bir häsiýetine (mysal üçin, emläk bölünmeýän zat bolsa) ýa-da başga bir ýagdaýlara görä, gatnaşyja öz paýy berlip bilinmejek bolsa, onda ol umumy emläge eýelik edýän, ondan peýdalanýan beýleki eýedeşlerinden özüne düşýän paýa barabar pul möçberini tölemeklerini talap etmäge haklydyr.

Eýedeşleriň özara ylalaşygy ýa-da kazyýetiň çözügüdi bilen olaryň öz paýlaryny eýelik etmäge we peýdalanmaga bermegi, talap eden her biriniň umumy emläkdäki paýyna barabarlykda umumy emlägiň haýsy böleginiň olaryň eýelik etmegine we peýdalanmagyna berilmelidigi kesgitlenilip bilinýär. Ýöne şeýle hereket edilende umumy eýeçilik bölünmeýär. Mysal üçin, eger-de umumy eýeçilikdäki ýaşayyş jaýynyň ýa-da başga jaýyň, eýedeşiň biriniň peýdalanmagy üçin hakykat ýüzünde berlen bölegi ýangyn zerarly ýok bolsa, paýly umumy eýeçilige gatnaşyjylaryň paýlarynyň möçberi üýtgemeyär. Olar umumy emlägiň abat galan bölegine eýelik etmegiň hem-de peýdalanmagyň tertibini özleriniň öňki paýlarynyň möçberine laýyklykda kesgitläp bilýärler.

Paýly umumy eýeçilikde umumy emläge ygtyýar etmek hem edil oňa eýelik etmek we ondan peýdalanmak ýaly, umumy eýeleriň (eýedeşleriň) ählisiniň ylalaşygynyň esasynda amala aşyrylýar. Kanunalaýyklykda, umumy eýeçilikdäki emläk girew goýlup ýa-da umumy eýeleriň (eýedeşleriň) biriniň peýdasy we bähbidi üçin hukuk taýdan başga hili berlip bilinýär. Ýöne ýaşayyş jaýyna bolan umumy eýeçilikde, umumy eýeçilikdäki beýleki eýedeşlere degişli paýyň çäklerinde, olaryň kanuny bähbitleriniň üpjün edilmegini nazara alman, şahsy (indiwiidual)

eýeçiligiň aýrybaşgalaşdyrylmagyna (satylmagyna, sowgat berilmegine, alyş-çalyş edilmegine we ş.m.), girew goýulmagyna ýa-da başga hili kyn ýagdaýa goýulmagyna ýol berilmeyär. Şoňa görä-de umumy eýeçilikdäki paýa bolan hukuklar şoňa degişli edilen şahsy (indiuidual) eýeçilige hem degişli bolýar.

Umumy emlägi aýrybaşgalaşdyrmak arkaly oňa ygtyýar etmek amala aşyrylandan soň, düzgün bolşuna görä, umumy eýeleriň (eýedeşleriň) şol emläge bolan umumy eýeçilik hukugy tamamlanýar. Ýöne umumy eýeler (eýedeşler) umumy emläge ygtyýar edenlerinde ony doly aýrybaşgalaşdyrman, ony peýdalanmaklyga (kärendesine, kireýine) berip bilýärler ýa-da girew goýup, özleriniň eýelik etmeklerinde we peýdalanmaklarynda galdyryp bilýärler.

Paýly umumy eýeçilikde eýedeşleriň her biri umumy emläkden özüne düşýän paýyny satyp, sowgat berip, miras goýup, girewine goýup, çalşyp ýa-da oňa başga görnüşde ygtyýar edip bilýär. Özi-de munuň üçin onuň beýleki eýedeşleriň razylygyny almagy hökman däl. Ýöne kanun çykaryjy paýly umumy eýeçilikde beýleki eýedeşleriň hukuklaryny hem kanuny bähbitlerini goramak maksadyndan ugur alyp, eýedeşleriň biri öz paýyny aýrybaşgalaşdyrmak islän halatynda, beýleki eýedeşlere şol paýy satyn almakda artykmaçlyk hukugyny berýär. Mysal üçin, umumy eýeçilikdäki ýasaýyş jaýynyň bir eýedeşe düşýän paýy bolan bir otagy satylanda, beýleki eýedeşleriň şol otagy öz bahasyna ilkinji bolup satyn almaga hukugy bardyr. Başgaça aýdylanda, öz paýyna düşýän otagy satmakçy bolýan eýedeş ilki bilen şol otagy satyn almak barada teklip bilen beýleki eýedeşlere ýüzlenmäge, ýagny olary öz hereketleri barada habarly etmäge we şol otaga şol pursatda bazarda hakykat ýüzünde hereket edýän bahalara laýyklykda nyrh kesmäge borçludur. Beýleki eýedeşler özleriniň satyn almakdaky artykmaçlyk hukuklaryndan peýdalanmakdan yüz dönderen halatlarynda eýedeş öz paýyny umumy tertipde aýrybaşgalaşdyryp bilýär.

Satyn almakda artykmaç hukuklylyk bozulan halatynda ygtyýarly şahs kazyýete öz hukuklaryny dikeltmek barada kanunda bellenen möhletlerde talap bildirip bilýär. Kazyýet onuň üçin oňyn çözgüt çykaran halatynda, çözgüt kanuny güýjüne gireninden soň ygtyýarly şahs alyjynyň hukuklaryna hem borçlaryna eýe bolýar.

Bilelikdäki umumy eýeçilik barada aýdylanda, paýly umumy eýeçilikden tapawutlylykda, umumy eýeçiligiň bu görnüşinde oňa gatnaşyjylaryň umumy emläkdäki paýlarynyň möçberi önünden belli bolmaýar. Olaryň paýlarynyň möçberi diňe umumy eýeçilik bes edilip, umumy emläk paýlananda ýa-da umumy eýeleriň (eýedeşleriň) biri umumy eýeçilik gatnaşyklaryny bes edip, umumy eýeleriň (eýedeşleriň) hataryndan çykanda, onuň paýy bölünip berlende kesgitlenýär. Mysal üçin, är-aýalyň nikasy bes edilende ýa-da kazyýet tertibinde ýatyrylanda. Paýly umumy eýeçiligiň gatnaşyjysy öz paýynyň özüne bölünip berilmegine haklydyr, bilelikdäki umumy eýeçiligiň gatnaşyjysy bolsa özüniň umumy emläkdäki paýynyň

ilki kesgitlenmegine, soňra bolsa bölünip berilmegine haklydyr (bu hukuk umumy eýeçilige gatnaşyjynyň algydaryna (kreditoryna) hem degişlidir).

Bilelikdäki umumy eýeçiligiň hukuk düzgüni şulara degişlidir:

- är-aýalyň nikaly döwründe edinen umumy emläklerine¹;
- daýhan hojalygynyň emlägine²;
- daýhan birleşiginiň emlägine³;
- raýatlaryň hususlaşdyrylan öýlerine⁴ we ş.m.

Bilelikdäki umumy eýeçilikde bolan umumy emläge eýelik etmek, peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek şu aşakdaky düzgünlere laýyklykda amala aşyrylýar:

- bilelikdäki umumy emläge eýelik etmek we ondan peýdalanmak ähli gatnaşyjy tarapyndan bilelikde we olaryň razylygynyň esasynda amala aşyrylýar;
- bilelikdäki umumy emläk bilen bagly geleşikler haýsy gatnaşyjy tarapyndan amala aşyrylandygyna garamazdan hemme gatnaşyjylaryň razylygynyň esasynda amala aşyrylan diýlip hasaplanýar. Beýleki gatnaşyjy diňe geleşigiň beýleki tarapyň (kontragentiniň) bilelikdäki umumy eýeçiligiň ähli gatnaşyjylarynyň şol geleşigi baglaşmaga razylygynyň ýokdugyny görnetin bilendigini ýa-da bilmeli bolandygyny subut eden halatlarynda, şeýle geleşik barada ol boýunça hemme gatnaşyjylaryň razylygynyň ýokdugy sebäpli jedelleşip bilýärler.

Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 53-nji maddasyna laýyklykda, är-aýalyň bilelikdäki emläge eýelik etmäge, peýdalanmaga we erk etmäge deň hukuklary bar. Haçan-da olaryň biri öý hojalygyny ýöretmek, çagalara seretmek bilen meşgullanan halatynda ýa-da başga esasy sebäpler boýunça özbaşdak girdejisi bolmadyk mahalynda hem bilelikdäki umumy emläge är-aýalyň deň hukuklary bardyr.

Daýhan hojalygynyň bilelikdäki umumy eýeçiligine bolsa daýhan hojalygynyň beýleki agzalarynyň razylygy bilen onuň ýolbaşçysy ygtyýar edýär⁵. Daýhan birleşiklerinde bolsa bilelikdäki umumy eýeçilik bilen bagly esasy meseleler, mysal üçin:

- daýhan birleşiginiň ýyllyk maliýe netijelerini ara alyp maslahatlaşmak we girdejini ulanmagyň ugurlaryny kesgitlemek;
- daýhan birleşiginiň esasyk maýasynyň möçberini artdyrmak ýa-da azaltmak;

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 52-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² «Daýhan hojalygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 30.03.2007 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1), 2-nji madda.

³ «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 30.03.2007 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1) 1-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 225-nji madda.

⁵ «Daýhan hojalygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 30.03.2007 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1) 2-nji maddanyň 3-nji bölegi.

- daýhan birleşiginiň ýörite maksatly önümçiligi ösdüriş, durmuşy ösüş we ätiýaçlyk gaznalaryny döretmek, olara serişde goýbermek we ol serişdeleri peýdalanmak meselelerine garamak hem tassyklamak;
- başga guramalara we birleşiklere paýly esasyda gatnaşmak meselesine garamak hem tassyklamak we ş.m. daýhan birleşiginiň agzalarynyň umumy ýygnaýy, ýagny bilelikdäki umumy eýeleriň (eýedeşleriň) ählisi tarapyndan çözülýär¹.

Ýöne, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eger-de daýhan hojalygynyň ýerleşýän oba hojalyk maksatly ýeriň² eýesi ony wesýetnama boýunça ençeme mirasdara goýýan bolsa ýa-da wesýetnama goýulmadyk bolsa we kanun boýunça mirasdar bar bolsa, daýhan hojalygynyň ýerleşen oba hojalyk maksatly ýeri, mirasdarlaryň arasynda bölünmeginiň netijesinde, mirasdarlaryň her birine bölünip berlen ýer şahamçasyny hojalygyň durmuşa ukyplylygyny üpjün edýän bolsa, bölünip bilýär³. Daýhan hojalygynyň ýerleşen oba hojalyk maksatly ýeri miras galdyrylanda, eger-de daýhan hojalygyny mirasdarlaryň özleri ýöretmekçi bolanlarynda ony bölmeklige ýol berilýär. Eger-de mirasdarlaryň hiç biri daýhan hojalygyny ýöretmek islemese, olaryň ylalaşmagy bilen daýhan hojalygynyň ýerleşen oba hojalyk maksatly ýeri satylyp bilýär we mirasdarlaryň her haýsy umumy eýeçilikden özüne düşýän paýyny pul görnüşinde alyp bilýär⁴.

Kanunalaýyklykda, eger-de ýokardaky görkezilen halatlarda, oba hojalyk maksatly ýeri bölmek mümkin bolmasa, ýer miras goýujy bilen birlikde daýhan hojalygynda ýaşaýan mirasdara berilmäge degişlidir. Eger-de şeýle mirasdar ýok bolsa, ýer hojalygy ýöretmäge ukyply we islegi bolan şahsa berilýär. Şonda-da ýer şahamçasyny alyp bilmejek mirasdar beýleki emläklerden degişli paýyny alýar. Eger-de galan emläkler onuň almaly paýynyň öwezini dolmaga ýeterlik bolmasa, ol ýer şahamçasyny eýeçiligine geçen mirasdardan (ýa-da üçünji şahsdan) bellenen tertipde özüne degişli paýyny öwezini alýar.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, äraýalyň biri tarapyndan äraýalyň umumy gozgalýan emlägine ygtyýarlyk etmek boýunça geleşikler amala aşyrylanda, ol äraýalyň beýlekisiniň razylygy bilen hereket edýär diýlip hasaplanýlar. Äraýalyň biri tarapyndan äraýalyň umumy gozgalýan emlägine ygtyýarlyk etmek boýunça amala aşyrylan geleşik, äraýalyň beýlekisiniň razylygy bolmandygy sebäpli, diňe razylygy alynmadyk äriň (aýalynyň) talap etmegi boýunça we diňe geleşigiň beýleki tarapy bu geleşigi amala aşyrmaga äraýalyň beýlekisiniň

¹ «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 30.03.2007 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1) 13-nji maddanyň 5-nji bölegi.

² «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 57-nji maddanyň 3-nji bölegi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1219-njy madda.

⁴ Şol ýerde. 1219-njy maddanyň 2-nji bölegi.

razylygynyň ýokdugyny bilen ýa-da görnetin bilmeli bolandygy subut edilen halatlarynda kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner¹.

Är-aýalyň biri tarapyndan gozgalmaýan emläge ygtyýarlyk etmek boýunça geleşikleri we Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde kepillendiriş tertibinde tassyklanylmagyny we (ýa-da) bellige alynmagyny talap edýän geleşikleri amala aşyrmak üçin är-aýalyň beýlekisiniň razylygynyň alynmagy zerurdyr. Razylygyny bermäge mümkinçiligi bolmadyk äriň (aýalynyň) arzadaky golunyň hakykydygyna kepillendiriş tertibinde güwä geçilen bolmalydyr. Görkezilen geleşigi amala aşyrmak üçin razylygy alynmadyk äri (aýaly) şeýle geleşigiň amala aşyrylandygy hakynda özüniň bilen ýa-da bilmeli bolan gününden başlap bir ýylyň içinde kazyýet tarapyndan geleşigiň hakyky däl diýlip ykrar edilmegini talap etmäge haklydyr.

Aýry-aýry halatlarda kazyýet, eger är-aýalyň beýlekisi peýdaly zähmetden ýüz dönderen bolsa ýa-da bilelikdäki emlägi maşgalanyň bähbitlerine zyýan (zelel) ýetirip harçlan bolsa, kämillik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämillik ýaşyna ýeten çagalaryň kanuny bähbitlerini ýa-da är-aýalyň biriniň bähbitlerini nazara alyp, ýagny är-aýalyň paýynyň deňliginden ugur alman, är-aýalyň biriniň paýyny artdyryp biler.

Şonuň ýaly-da Türkmenistanyň maşgala kanunçylygyna laýyklykda, eger-de kazyýet, är-aýalyň nikaly döwründe şol emläge aýrylmaz goýum goýup, onuň gymmatyny ep-esli artdyrandygyny (düypli abatlamak, doly gurmak, gaýtadan enjamlaşdyrmak we ş. m.) anyklan bolsa, är-aýalyň her haýsynyň emlägi² olaryň bilelikdäki umumy eýeçiligi diýlip ykrar edilip bilinýär³.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, daýhan hojalygynyň ýolbaşçysy zähmet çekmek ukybyny ýitiren ýa-da aradan çykan halatynda bilelikdäki umumy emläge eýelik etmek hukugy şol hojalygyň agzalaryndan birine, olar ýok mahalynda bolsa Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde we şertlerde başga şahslara geçirilip bilinýär. Mirasdar we wesýetnama ýok halatynda, degişli ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet edarasy tarapyndan daýhan hojalygynyň emläginiň gymmaty we harçlanan serişdeleriň möçberi kesgitlenilýär hem-de degişli nama bilen bellenilýär. Emlägi ýerlemekden alnan serişdeler býujete girdeji edilýär, uzak möhletli kärendä berlen ýer bölekleri daýhan birleşiklerine we beýleki oba

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 53-nji maddanyň 3-nji bölegi.

² Şol ýerde. 54-nji madda. «1. Nika baglaşylmazdan ön är-aýala degişli bolan emläk, şonuň ýaly-da olaryň nikaly döwründe sowgat görnüşinde ýa-da miras almak tertibinde alan emlägi olaryň her biriniň öz eýeçiligi bolup durýar. 2. Är-aýalyň nikaly döwründe umumy serişdeleriniň hasabyna edinen şahsy peýdalanýan zatlary (geýim, aýakgap we ş.m.), olardan peýdalanan äriň (aýalynyň) eýeçiligi diýlip ykrar edilýär, gymmatbahaly we beýleki zynat zatlar muňa degişli däldir».

³ Şol ýerde. 55-nji madda.

hojalyk kärhanalaryna peýdalanmaga berlen ýer bolsa döwletiň ätiýaçlyk ýerlerine gaýtarylýar¹.

§ 3. Bilelikdäki iş barada şertnama we onuň esasynda döreýän eýeçilik

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahs döretmezden bilelikdäki işi amala aşyrmak görkezilen işe gatnaşyjylaryň arasynda baglaşylýan şertnamanyň esasynda ýerine ýetirilýär. Kanunda bellenilişi ýaly, bilelikdäki iş (şereket) hakyndaky şertnama boýunça oňa gatnaşyjylar şertnamada kesgitlenen usul bilen umumy maksada ýetmekde özara ýardam etmäge borçlanýarlar². Bilelikdäki iş hakyndaky şertnama laýyklykda, onuň taraplary (gatnaşyjylary) öz emläklerini hem-de ukyplaryny (mümkinçiliklerini) hereket edýän kanunçylyga hem-de ahlak kadalaryna ters gelmeýän umumy maksady durmuşa geçirmek üçin birleşdirmäge we bilelikde hereket etmäge borçlanýarlar.

Kanunalaýyklykda, bilelikdäki işe gatnaşyjylar şertnamada göz önünde tutulan goýumlary geçirmäge borçludyr. Eger-de goýumyň möçberi şertnamada kesgitlenmedik bolsa, onda gatnaşyjylar ony deň paýda geçirýärler. Goýum pul, emläk görnüşinde, şeýle hem hyzmatlary (işleri) ýerine ýetirmek arkaly geçirilip bilinýär³. Bilelikdäki işe gatnaşyjylaryň goýumlary we iş ýöredilende şereket üçin edinilen predmetler, gatnaşyjylaryň paýly umumy emlägi bolup durýar. TRK-a laýyklykda, şereketiň emläğine girýän hukugyň esasynda edinilen emläk ýa-da şereketiň emläğine girýän predmetiň ýok edilendigi, zaýalanmagy ýa-da alynmagy üçin öwezini dolmak hökmünde edinilen emläk hem şereketiň emlägidir⁴.

Paýly umumy eýeçilikdäki emläk ýa-da hukuk görnüşindäki paý bilelikdäki iş hakynda şertnama gatnaşyýy tarapyndan beýleki gatnaşyjylaryň razylygy bolmazdan üçünji şahslara berlip, ýagny aýrybaşgalaşdyrylyp ýa-da peýdalanmaga (kärendä, kireýine) berlip bilinmeýär. Beýleki gatnaşyjylara bolsa razylyk bermekden ýüz öwürmäge diňe esasy sebäpler bolanda ýol berilýär. Eger-de bilelikdäki iş hakynda şertnamanyň esasynda emele gelen paýly umumy eýeçilikden özüne düşýän paýyny aýrybaşgalaşdyrmakçy bolan halatynda, beýleki eýedeşleriň şol paýy edinmekde artykmaç hukuklary bardyr⁵.

Bilelikdäki iş hakynda şertnamanyň esasynda emele gelen paýly umumy eýeçilige ygtyýar etmek ähli eýedeşler tarapyndan bilelikde amala aşyrylýar, ýagny her

¹ «Daýhan hojalygy hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 30.03.2007 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1) 11-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 970-nji madda.

³ Şol ýerde. 972-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 973-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 974-nji madda.

bir geleşigi amala aşyrmak üçin şertnama ähli gatnaşyjylaryň (eýedeşleriň ählisiniň) razylygy talap edilýär. Eger-de şertnama laýyklykda paýly umumy emläge ygtyýar etmek barada karar sesleriň köplügi bilen kabul edilse, köplük goýumyň möçberi bilen däl-de, şertnamanyň taraplarynyň (gatnaşyjylaryň, eýedeşleriň) umumy sanynyň esasynda kesgitlenýär.

Eger-de bilelikdäki iş hakynda şertnama boýunça paýly umumy emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek, ýagny işleri ýöretmek hukugy oňa gatnaşyjylaryň hemmesine ýa-da birnäçesine, ýagny eýedeşleriň her birine özbaşdak hereket etmäge ygtyýarlyk bilen bilelikde berilse, onda her bir gatnaşyjy geleşikleri baglaşmak babatda beýleki eýedeşlere (gatnaşyjylara) öz garşylygyny mälüm edip bilýär. Şeýle garşylyk bolan halatynda geleşik baglaşylmagyna rugsat berilmeýär. Eger-de bilelikdäki iş hakynda şertnama boýunça paýly umumy emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek (işleri ýöretmek) oňa gatnaşyjylaryň birine ýa-da birnäçesine berilse, onda galan eýedeşler (gatnaşyjylar) işleri ýöretmekden çetleşdirilýär.

Kanunalaýyklykda, düýpli esas bolan halatynda, eýedeşleriň (gatnaşyjylaryň) biri, beýleki eýedeşleriň (gatnaşyjylaryň) köplüginin çözgüdi bilen bilelikdäki iş hakynda şertnama boýunça işleri ýöretmek ygtyýarlyklaryndan mahrum edilip bilinýär. Bu ýerde «düýpli esas» diýlende, şol eýedeş (gatnaşyjy) tarapyndan borçlaryň gödek bozulmagy ýa-da onuň işleri göwnejaý ýöretmäge (paýly umumy eýeçiligi degişli derejede dolandyrmaga) ukypsyzlygy we ş.m. göz önünde tutulýar. Bilelikdäki iş hakynda şertnamanyň esasynda döreýän paýly umumy eýeçilige gatnaşyjynyň özüne düşýän paýy boýunça, işlerini dolandyryjynyň hukuklary we borçlary, eger-de şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, TRK-nyň tabşyryk şertnamasy hakyndaky kadalaryna laýyklykda kesgitlenýär.

Eger-de paýly umumy eýeçilige gatnaşyjylaryň şol emlägiň raýat dolanyşygyna goşulmagynyň netijesinde alnan girdejilerdäki we çykdaýlardaky paýlary bilelikdäki iş hakynda şertnama bellenilmedik bolsa, her bir gatnaşyjynyň girdejidäki we çykdaýlardaky paýy onuň ilki başky goşandyna laýyklykda kesgitlenýär.

TRK-a laýyklykda, eger-de şertnamada bilelikdäki işiň möhleti kesgitlenmese, gatnaşyjylaryň her biri islendik pursatda bilelikdäki işe gatnaşmaktan ýüz öwrüp bilýär. Şonuň ýaly-da eger-de möhlet kesgitlenmese, onda möhletiň gutarmagyna çenli şertnamadan çykмага diňe düýpli esas bolanda ýol berilýär. Bu ýerde «düýpli esas» diýlende, gatnaşyjylaryň biriniň şertnamadan gelip çykýan esasy borçlaryny bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen bozmagy ýa-da onuň öz borçlaryny ýerine ýetirmek mümkinçiliginiň bolmazlygy (agyr keselliligi, uzak möhletleýin iş sapary we ş.m.) göz önünde tutulýar.

Eger-de şertnama gatnaşyjylardan biri onuň düzüminden çyksa, onuň paýly umumy emläkdäki paýy beýleki eýedeşlere (gatnaşyjylara) geçýär. Beýleki eýe-

deşler (gatnaşyjylar) şertnamadan çykan gatnaşyjynyň paýly umumy eýeçilige ilki-başda goşan paýyna (goşandyna, goýumyna) degişli predmetlerini oňa gaýtarmaga, onuň şertnamadan çykan pursadynda bilelikdäki iş togtadylyp, paýly umumy emläk paýlanylan halatynda bolsa, oňa düşýän paýy oňa tölemäge borçludylar.

Ýöne şol bir wagtda-da, kanunalaýyklykda, eger-de eýedeşlerden (gatnaşyjylardan) biriniň şertnamadan çykan pursadyna çenli şereketiň umumy emläginiň gymmaty umumy bergileri tölemek we goýumlary gaýtarmak üçin ýeterlik bolmasa, şertnamadan çykýan gatnaşyjy öz paýyna laýyklykda ýitgilerdäki ýetmeýän möçberi galan gatnaşyjylara bermäge borçludyr. TRK-a laýyklykda, görkezilen kadalary üýtgedýän, şertnamany ýatyrnak hukugyny çäklendirýän ýa-da ýatyrýan geleşik biderek geleşik diýlip hasaplanýar.

Hereket edýän kanunçylykda, bilelikdäki iş hakynda şertnamany togtatmagyň şu aşakdaky esaslary bellenilýär:

- bilelikdäki işiň şertnamada kesgitlenen möhletiniň tamamlanmagy;
- gatnaşyjylaryň karary;
- şereketiň paýly umumy emlägi boýunça batyp galmak hakynda önümçiligiň açylmagy;
- bilelikdäki işiň şertnamada bellenen umumy maksatlarynyň durmuşa geçirilmegi ýa-da olary amala aşyrmagyň mümkin bolmazlygy;
- şertnama gatnaşyjylaryň biriniň aradan çykmagy;
- şertnama gatnaşyjylaryň biriniň batyp galmagy.

Kanunalaýyklykda, bilelikdäki iş hakynda şertnama togtadylandan soň gatnaşyjylaryň arasynda paýly umumy emlägi eýedeşleriň arasynda bölmek amala aşyrylýar. TRK-da bellenilişi ýaly, bilelikdäki iş togtadylan halatynda ýerine ýetirilmedik geleşikler tamamlanmaga degişlidir. Paýly umumy emläkden ilkinji nobatda umumy bergiler tölenilýär. Eger-de paýly umumy emläk umumy bergileri tölemek üçin we goýumlary gaýtarmak üçin ýeterlik bolmasa, oňa gatnaşyjylar olaryň ýitgilerdäki paýlaryna deň ölçegde ýetmeýän serişdeleri öz emläkleriniň hasabyna geçirmäge borçly edilýärler. Eger-de gatnaşyjylardan biri şol ýetmeýän serişdelerden özüne düşýän paýy geçirmäge emlägi ýetmese (ýagdaýy bolmasa), onda şol serişdeler galan eýedeşler (gatnaşyjylar) tarapyndan görkezilen tertipde we möçberde geçirilmäge degişli edilýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda başgaça bellenilmedik bolsa, Türkmenistanyň ýuridik şahslary we raýatlary hem-de beýleki döwletleriň ýuridik şahslary we raýatlary gatnaşýan bilelikdäki kärhanalarynyň eýeçiliginde şol kärhanalary dörediş resminamalarynda göz önünde tutulan işi amala aşyrmaklary üçin zerur emläkler bolup bilýär¹. Daşary ýurtlaryň ýuridik şahslary we raýatlary bilen Türkmenistanyň ýuridik şahslarynyň

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 01.10.1993 ý. 18-nji madda.

hem raýatlarynyň umumy eýeçiligi bilen bagly gatnaşyklar Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde, umumy eýeçiligiň beýleki görnüşlerine degişli raýat-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilýärler.

17.1-nji çyzgy

XVIII bap

BEÝLEKI ŞAHSLARYŇ EÝEÇILIGINI ÇÄKLI PEÝDALANMAK HUKUGY

§ 1. Beýleki şahslaryň eýeçiligini çäkli peýdalanmak barada düşünje we onuň görnüşleri

Türkmenistanyň raýat hukugynda beýleki şahslaryň eýeçiligini çäkli peýdalanmak, eýeçilik hukugy pudakçasynyň esasy institutlarynyň biri bolup durýar. Raýat hukugynyň ylmynda bu instituta başgaça «Çäkli emläk (zat, eýeçilik) hukuklary» hem diýilýär. Çäkli emläk hukuklary – eýeçilik hukugyndan gelip çykýan, şahsyň özüniň doly eýeçiliginde bolmadyk emläklere kanunda ýa-da şertnamada bellenen çäklerde eýelik etmegi we peýdalanmagydyr. Ylmy edebiýatlarda çäkli emläk hukugynyň şu aşakdaky görnüşleriniň bardygy bellenilýär:

- doly hojalyk dolandyryş hukugy;
- operatiw dolandyryş hukugy;
- ýer bölegine miras geçirip bolýan ömürlük eýelik etmek hukugy;
- ýer böleginden hemişelik (möhletsiz) peýdalanmak hukugy;
- gozgalmaýan emlägiň eýesiniň ýerden peýdalanmak hukugy;
- kesekiniň ýer böleginden çäkli peýdalanmak hukugy (serwitutynyň bir görnüşi);
- ýaşaýyş jaýyndan peýdalanmak hukugy.

Görkezilenlerden başga-da çäkli emläk hukuklaryna şu aşakdakylary hem degişli etmek bolar:

- peýdalanyjynyň kesekiniň emlägini kanunyň esasynda peýdalanmagyndan alnan girdejileri özüne almaga bolan hukugy;
- girew saklaýjynyň girewiň predmetine bolan hukugy;
- kärendä alyjynyň kärendäniň obýektine bolan hukugy;
- eklenip saklanýanyň ekleýjiniň (ekläp saklamaga borçly şahsyň) emläginden özüniň eklenip-saklanmagy üçin ýeterlik (zerur) bölegine bolan hukugy;
- emlägi ynançly dolandyryjynyň (ynamdaryň) özüne ynançly dolandyrmaga berlen emläge bolan hukugy we ş.m.

TRK-nyň Umumy böleginde bolsa, çäkli emläk hukuklarynyň şu aşakdaky esasy görnüşleri berkidilýär:

- gurluşyk etmek hukugy¹;
- uzufрукт²;

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 245–253-nji maddalar.

² Şol ýerde. 254–259-njy maddalar.

– serwitutlar¹.

Beýleki şahslaryň eýeçiligini çäkli peýdalanmak institutyna has doly düşünmek üçin Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň umumy böleginde berkidilen esasy görnüşleriniň her biri baradaky kadalary özleşdirmek zerur.

§ 2. Gurluşyk etmek hukugy

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýer şahamçasy başga bir şahsyň peýdalanmagyna berlip bilinýär. Ýer bölegi peýdalanmagyna berlen şahsyň şol ýer böleginde ýa-da onuň astynda gurluşyk işlerini geçirmek barada eýeçilikden aýrylýan we miras alynýan hukugy (gurluşyk etmek hukugyny) ediner ýaly edilip berilmegi, ýer bölegini başga şahsyň peýdalanmagyna bermegiň esasy şerti bolup durýar. Bu ýerde «gurluşyk etmek hukugy» diýlende, fiziki we ýuridik şahslaryň kanunda bellenen tertipde, özlerine şol maksat bilen berlen başga şahsyň eýeçiligindäki ýer böleginde we onuň astynda ýaşaýyş jaýyny we gaýry desgalary gurmaga bolan hukuklary göz önünde tutulýar. Gurluşyk etmek hukugynyň esasy alamatlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- ýer bölegi gurluşyk etmek üçin berlen bolmaly;
- gurlan ýaşaýyş jaýy we gaýry desgalara bolan eýeçilik hukugy aýrybaşgalaşdyrylanda şol desgalaryň ýerleşýän ýer böleginden miras geçýän esaslarda ömürlük peýdalanmak hukugy baradaky gatnaşyklar TRK-nyň esasy we onuň bilen baglanyşykly emläkler (zatlar) hakynda kadalary bilen düzgünleşdirilýärler;
- gurluşyk edilýän ýer böleginiň eýesiniň eýeçilik hukuklary, başga şahslara gurluşyk etmek üçin şol ýer böleginiň berlen möhletinde çäkli bolýar, ýagny ol gurluşygyň eýesiniň razylygy ýa-da kanunda bellenen esaslara² bolmazdan şol ýer bölegine doly ygtyýar edip bilmeýär (ýer böleginiň ýuridik ykbalyny özbaşdak kesgitlep bilmeýär).

¹ Şol ýerde. 260–266-njy maddalar.

² Mysal üçin, Türkmenistanyň Ýer hakynda kodeksiniň 30-njy maddasynyň 1-nji böleginde, Türkmenistanyň raýatlarynyň ýer böleklerine hususy eýeçilik hukugynyň şu aşakdaky halatlarda bes edilýändigini belgilenýär:

- eýeçilikde durýan ýerlerden oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin iki ýylyň dowamynda, şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak - mellek ýer bölegi we özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak üçin baş ýylyň dowamynda peýdalanylmadyk halatynda;
- eýeçilikde durýan ýer babatda kanuna garşy gelyän geleşikler baglaşylanda;
- hojalyk işiniň netijesinde ekologik ýagdaýyň ýaramazlaşmagynda;
- Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen halatlarda we tertipde ýer bölekleri döwlet we jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna alnanda».

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanda ýer türkmen halkynyň baýlygydyr, ol döwletiň goragy astynda durýar, şeýle-de ol rejeli hem netijeli peýdalanylmaga degişlidir¹ we ol döwlet eýeçiliginiň esasy hem iň wajyp obýektleriniň biri bolup durýar². Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, ýer bölegi hemişelik ýa-da wagtlaýyn peýdalanmaga Türkmenistanyň raýatlaryna we ýuridik şahslaryna berlip bilinýär³. Döwlete degişliligine garamazdan fiziki we ýuridik şahslaryň ählisine bolsa, ýer bölekleri kärendesine berlip bilinýär.

Ýer bölekleri kanunçylykda bellenilen tertipde Türkmenistanyň raýatlaryna şu aşakdaky maksatlary durmuşa geçirmek üçin berlip bilinýär:

- oba ýerlerinde şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak-mellek ýer;
- şäherlerde we şäherçelerde özbaşdak ýaşaýyş jaý gurluşygy;
- oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin, daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň ýerlerinden uzak möhletleýin kärende şertlerinde, ýer böleklerinden netijeli peýdalanýan kärendeçilere soňra eýeçilige bermek bilen;
- gulluk ýer paýy;
- mal bakmak;
- ot ýatyrmaq;
- telekeçilik işi üçin gurluşyk we gaýry oba hojalyk däl hajatlar;
- oba hojalyk däl maksatly desgalary wagtlaýyn ýerleşdirmek.

Kanunalaýyklykda, Türkmenistanyň ýuridik şahslaryna bolsa, ýer bölekleri bellenen tertipde şu aşakdaky maksatlary durmuşa geçirmek üçin berlip bilinýär:

- oba hojalyk önümçiligini alyp barmak;
- kömekçi oba hojalygyny alyp barmak;
- wagtlaýyn desgalary ýerleşdirmek;
- öri maldarçylygy;
- gurluşyk;
- ýerasty baýlyklary işläp çykarmak;
- oba hojalyk däl beýleki maksatlar.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, daşary ýurt raýatlaryna (şol san-da, raýatlygy bolmadyk adamlara) we ýuridik şahslaryna, şeýle hem daşary ýurt döwletlerine we halkara guramalaryna ýer bölekleri, desgalary gurmak we oba hojalyk däl beýleki maksatlary hem-de wagtlaýyn desgalary ýerleşdirmekligi amala aşyrmak üçin kärendesine berlip bilinýär.

¹ «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 1-nji madda.

² «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993ý. 12-nji maddanyň 2-nji bölegi. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., №9–10).

³ «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 17-nji maddanyň 3-nji bölegi.

TRK-da bellenişi ýaly, eger-de ýer şahamçasynyň degişli bölegi gurluşygy peýdalanmak üçin artykmaçlyk berýän bolsa, gurluşyk etmek hukugy ýer böleginiň gurluşyk üçin talap edilmeýän bölegini hem peýdalanmaga degişli bolup bilýär¹. Mysal üçin, başga bir şahsyň eýeçiligindäki ýer böleginde iri şahly mallary ösdürip ýetişdirmek üçin ýatak gurlanda, ýer şahamçasyna degişli çägiň bir böleginde iým saklamak üçin jaýy, ulaghanany, işgärleriň dynç alyş otagyny we ş.m. hem ýerleşdirmek üçin peýdalanylyp bilner.

TRK-a laýyklykda, gurluşyk etmek hukugy bellibir möhletli ýa-da möhletsiz bolup biler, ýöne ol ýatyrnak şerti bilen çäklendirilip bilinmez. Bellenip geçilişi ýaly, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, möhletlilik nukdaýnazaryndan ýer bölekleriniň fiziki we ýuridik şahslara peýdalanmaga berilmeginiň iki sany görnüşi bar:

- hemişelik (möhlet bellendirilmezden);
- wagtlaýyn (möhlet bellendirilip)².

Ýöne, TRK-a ýer böleginiň gurluşyk etmek hukugyny ýatyrnak şerti bilen berilmegini gadagan edýär. Şeýlelikde, TRK-nyň 245-nji maddasynyň 3-nji böleginde berkidilen hukuk kadasy, gurluşyk etmek hukugynyň eýesiniň aradan çykmagy, nam-nyşansyz giden diýlip yglan edilmegi, agyr kesellemegi we ş.m. ýaly kanunda bellenen esaslardan ugur almak bilen bes edilip bilinmejekdigini aňladýar. Emma bellenip geçilişi ýaly, kanun, eger-de şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak – mellek ýer bölegi we özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak üçin baş ýylyň dowamynda peýdalanylmadyk halatynda, Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen halatlarda we tertipde ýer bölekleri döwlet we jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna alnanda we ş.m. kanunda anyk bellenen ýagdaýlarda şol ýerden peýdalanmaga bolan hukugyň bes edilýändigini kesgitleýär. Ýöne kanunalaýyklykda, gurluşyk etmek hukugy ýer böleginde gurlan gurluşyklaryň ýykylmagy bilen düýbünden ýatyrylmaýar³. Gurluşyk etmek hukugynyň eýesiniň bu hukugy saklanyp galýar. TRK-nyň bu kadasy, gurluşyk etmek hukugynyň eýesiniň özüne berlen ýer böleginde täze gurluşygy gurmaga hukugynyň bardygyny ýa-da hereket edýän kanunçylykda bellenen tertipde onuň gurluşyga sarp eden çykdajylarynyň öweziniň dolunmalydygyny aňladýar.

TRK-da gurluşyk etmek hukugynyň ýüze çykmagy we edinilmegi bilen bagly gatnaşyklar barada gozgalmaýan emläkleri edinmegiň kadalarynyň ulanylýandygy bellendirilýär⁴. Şeýlelikde, gurluşyk etmek hukugynyň ýüze çykmagy üçin degişli şertnamanyň kepillendiriş tertibinde baglaşylmagy we onuň jemagat reýestrinde

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 245-nji maddanyň 2-nji bölegi.

² «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 31-nji maddanyň 2-nji bölegi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 250-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 246-njy madda.

döwlet belligine alynmagy zerur bolup durýar. Sebäbi, Türkmenistanyň raýat kanunçylygy gozgalmaýan emläklere eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagy (edinilmegi) üçin kepillendiriş (notarial) görnüşi belleýär we degişli hereketleriň (hukuklaryň) döwlet belligine alynmagyny talap edýär¹. TRK-a laýyklykda, gurluşyk etmäge hukugy zat eýeleri däl şahslaryň zat hukuklarynyň arasynda diňe birinji nobatdaky hukuk hökmünde jemagat reýestrine girizilýär. Bu nobatlylyk üýtgedilip bilinmeýär².

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, gurluşyk etmek hukugynyň esasynda gurlan gurluşyklar şol hukugyň düzümläýin bölegi bolup durýar³. Ol hukuk miras goýlup ýa-da geleşik baglaşylmagynyň netijesinde aýrybaşgalaşdyrylyp bilinýär. Gurluşyk etmek hukugy aýrybaşgalaşdyrylanda, (mysal üçin, onuň düzümi bölegi bolan ýaşaýyş jaýy satylanda) soňky gurluşyk etmek hukugyny edinijä (alyja) şol hukugyň düzümi bölegi bolan predmete (ýaşaýyş jaýyna) bolan eýeçilik hukugy däl-de, gurluşyk etmek hukugy geçýär.

Kanunalaýyklykda, eger-de gurluşyk etmek hukugyny özünden aýyrmak ýa-da hakyna tabşyrmak üçin hukuk eýesiniň razyçylygy zerur bolsa, onda ol şeýle razyçylygy bermekden diňe esasly sebäpler bolan ýagdaýynda ýüz dönderip bilýär. Şonuň ýaly-da gurluşyk etmek hukugy üçin wagtal-wagtal tölegler görnüşinde hak tölemek borjy şertnama boýunça gurluşyk etmek hukugynyň eýesiniň üstüne ýüklenilip bilinýär. Ýer eýesiniň bu hukugy ýer bölegine bolan eýeçilik hukugyndan aýrylmazdyr. Gurluşyk etmek hukugy diňe tölegleriň iki ýyllap tölenilmänligi bilen baglanyşykly bir taraplaýyn tertipde bes edilip bilinýär. Başga halatlarda gurluşyk etmek hukugyny bes etmek üçin gurluşyk etmäge hukugynyň eýesiniň razyçylygy zerurdyr. Eger-de ykdysady şertler başgaça göz önünde tutmaýan bolsa, onda taraplar gurluşyk etmek hukugy üçin haky on ýyllyk möhlet bilen kesgitläp bilýärler. Bu hak ykdysady şertler nazara alnyp kesgitlenilmelidir.

Bellenip geçilişi ýaly, gurluşyk etmek hukugy ýatyrylan halatynda, ýer böleginiň eýesi şol ýerde gurlan gurluşyklar üçin degişli tölegi gurluşyk etmek hukugynyň eýesine tölemelidir. Gurluşygyň gymmatynyň üçden iki böleginden az bolan pul degişli tölegiň tölenildiği hasap edilmeyär. Ýer böleginiň eýesi tölegi tölemegini ýerine bu hukugy gurluşyk etmek hukugynyň eýesi üçin gurluşygyň durmagynyň çak edilýän möhletine laýyk uzaldyp bilýär. Eger-de gurluşyk etmek hukugynyň eýesi bu hukugyň uzaldylmagyndan ýüz dönderse, onda ol töleg tölemegi talap et-

¹ Şol ýerde. 206-njy madda. «1. Gozgalmaýan zady edinmek üçin notarial tertipde tassyklynylan dokument we zat edinijini jemagat reýestrinde bellige almak zerurdyr. Zady eýeçiliginden aýyryan hem, ony edinýän hem bellige alynmagy üçin arza berip biler. 2. Dokumentde gozgalmaýan zady edinmek üçin nämäniň esas bolýandygy takyk görkezilmelidir. Eger taraplaryň biri wekiliň üsti bilen gatnaşýan bolsa, onda dokumentde ynanç haty hem takyk görkezilmelidir».

² Şol ýerde. 249-njy madda.

³ Şol ýerde. 246-njy maddanyň 2-nji bölegi.

mek hukugyny hem ýitirýär. Gurluşyk etmäge hukugy ýatyrylan halatynda gurluşyk etmäge hukugynyň eýesiniň gurluşygy ýa-da onuň aýrylmaz böleklerini başga ýere geçirmäge haky ýokdur.

Kanunda bellenilişi ýaly, görkezilen tölegleri tölemek talaby baradaky hukuk, ýagny gurluşyk etmek hukugy ýatyrylan halatynda ýüze çykan hukuk jema-gat reýestrinde gurluşyk etmek hukugynyň ornuny tutýar we şol nobatlylyk ýag-daýynda hem onuň ornuny tutýar. Eger-de gurluşyk etmek hukugy onuň möhletiniň gutarjak wagtyna çenli ipoteka bilen üpjün edilmedik bolsa, onda ipoteka eýesiniň töleg tölemek hakyndaky talap üçin girew goýmak hukugy hem bardyr. Gurluşyk etmek hukugy ýatyrylan halatynda ýer böleginiň eýesi hakyna ýa-da kärendesine bermek hakynda gurluşyk etmek hukugyna eýe bolan şahs tarapyndan baglaşylan şertnama gatnaşyja öwrülýär.

§ 3. Uzufrukt

Uzufrukt – bu kanunyň ýa-da şertnamanyň esasynda ýüze çykýan, özgäniň emläginden we onuň miwelerinden (girdejisinden), şol emlägiň hojalyk häsiýet-lerini hem abatlygyny üpjün etmek şerti bilen, düzgün bolşuna görä ömürlük peý-dalanmak hukugydyr. TRK-a laýyklykda, emläk (zat) ýa-da hukuk başga şahsyň peýdalanmagyna berlip bilinýär, ýöne olar berlende şol emläk (hukuk) öz peýdasy-na berilýän şahs, olaryň eýesi hökmünde bu emlägi ýa-da hukugy peýdalanmaga hem-de olary üçünji şahslaryň peýdalanmagyna ýol bermezlige ygtyýarly bolar ýaly edilip berilmelidir. Ýöne emlägiň (hukugyň) eýesinden tapawutlylykda, olar peýdalanmagyna berlen şahsyň haky ýok:

- eýesiniň razylygy bolmazdan şol emlägi (hukugy) girew goýmaga;
- şol emlägi (hukugy) başga birine bermäge (satmaga, çalyşmaga, sowgat ber-mäge, umuman aýrybaşgalaşdyrmaga);
- şol emlägi (hukugy) miras goýmaga.

Şol emlägi ýa-da hukugy girew goýmak ýa-da kärendesine bermek üçin ola-ryň eýesiniň razyçylygy zerurdyr. Uzufrukt ýatyrylandan soň, emlägiň (hukugyň) eýesi hakyna ýa-da kärendesine bermek barada dowam edip gelýän gatnaşyklara gatnaşyja öwrülýär¹.

Şu babyň 2-nji bölümçesinde seljerilen, gurluşyk etmek hukugynyň hem öz-gäniň emläginden peýdalanmak hukugydygyna garamazdan, uzufrukt miras gal-dyrylmaýar, aýrybaşgalaşdyrylmaýar, ipotekany üpjün etmek üçin berlip bilin-meýär. Şu hem uzufrukty gurluşyk etmek hukugyndan tapawutlandyrylan esasy alamat bolup durýar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 254-nji madda.

Uzufruktyň predmeti hökmünde gozgalýan we gozgalmaýan emläkler çykyş edip bilýärler. Hukuklar uzufruktyň predmeti hökmünde çykyş edende bolsa, diňe emläkleýin hukuklar we emläk bilen bagly emläkleýin däl şahsy hukuklar başga şahslaryň peýdalanmagyna, ýagny uzufrukta berlip bilinýärler¹. TRK-nyň 175-nji maddasyna laýyklykda, başga şahslara berlip bilinjek ýa-da özlerniň eýesine peýda bermek ýa-da olaryň eýesine beýleki şahslardan näme-de bolsa bir zady talap etmek hukugyny bermek üçin niýetlenilip bilinjek talaplar we hukuklar, maddy däl eşretlerdir. Şahsyýetiň jany we saglygy, mertebesi, şahsy eldegrilmesizlik, at-abraý we hatyra, iş abraýy, hususy durmuşyň eldegrilmesizligi, şahsy syr we maşgala syry, ondan-oňa erkin geçmek, bolýan we ýaşaýan ýerini erkin saýlap almak hukugy, at edinmek hukugy, awtorlyk hukugy, emläkleýin däl beýleki şahsy hukuklar hem-de maddy däl beýleki eşretler – doglandan beýläk ýa-da kanunyň güýjüne görä fiziki şahsa degişli bolan şu hukuklar haýsydyr bir bikanun bilen olaryň eýesi bolan fiziki şahsdan alnyp bilinmez we başgalara berlip bilinmez. Kanunda göz önünde tutulan halatlarda we tertipde, emläkleýin däl şahsy hukuklar we maddy däl beýleki eşretler – aradan çykana degişli bolan şol hukuklar başga şahslar tarapyndan, şol sanda hukuk eýesiniň mirasdarlary tarapyndan hem amala aşyrylyp we goralyp bilner.

Kanunalaýyklykda, uzufruk bellenilende gozgalýan we gozgalmaýan emläkler, şonuň ýaly-da maddy däl eşretler edinilen halatynda ulanylýan kadalar ulanylýar. Mysal üçin, uzufruktyň predmeti ýer bölegi ýa-da ýaşaýyş jaýy bolsa, onda uzufruktyň ýüze çykmagy üçin degişli geleşigiň kepillendiriş tertibinde baglaşylmagy we jemagat reyestrinde döwlet belligine alynmagy zerurdyr. Uzufruktyň döwlet belligine alynmagy ony durnukly hukuga öwürýär. Bu hukuk gozgalmaýan emlägiň täze eýesine hem geçýär. Şu hereketiň üsti bilen hem uzufuktariýniň (uzufrukty ediniji) hukuklary goralýar. Şonuň ýaly-da kanun, gozgalmaýan emläkleriň käbir görnüşleri uzufrukta berlende-de degişli geleşigiň ýörite tertipde baglaşylmagyny talap edýär. Mysal üçin, awtoulag ýa-da oba hojalyk transporty uzufrukta berlende-de degişli şertnama Türkmenistanyň İçeri işler ministrliginiň Polisiýanyň ýol gözegçilik gullugynyň degişli bölümünde döwlet belligine alynmalydyr.

Uzufruktyň predmeti hökmünde maddy däl eşret, ýagny intellektual işiň netijesine bolan aýratyn hukuk çykyş edende, mysal üçin, patenti (çäklendirilen patenti) başga birine bermek baradaky şertnamanyň ýa-da ygtyýarnama şertnamasynyň esasynda oýlap tapyşa, senagat nusgasyna, peýdaly nusga bolan aýratyn hukuk uzufrukta berlende, kanunalaýyklykda degişli şertnamalar, Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Türkmenpatent edarasynda bellige alynmaga degişlidir².

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 255-nji madda.

² «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň kanuny, 23.10.2008 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4) 36-njy maddanyň 1-nji bölegi.

Uzufruktyň görnüşleri barada aýdylanda, ilkinji nobatda onuň predmetine baglylykda şu aşakdaky görnüşleriniň bardygyny kesgitlemek bolar:

- gozgalmaýan emläkleriň uzufrukty;
- gozgalýan emläkleriň uzufrukty;
- emläkleýin hukuklaryň uzufrukty;
- maddy däl eşretleriň uzufrukty.

TRK-da bolsa, uzufruktyň şu aşakdaky görnüşleriniň bardygy kesgitlenýär:

- tölegli uzufрукт;
- tölegsiz uzufрукт;
- wagtlaýyn uzufрукт;
- ömürlük uzufрукт¹.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, uzufruktariý (uzufrukty ediniji) emlägi (hukugy) uzufrukta almazyndan, emlägiň (hukugyň) eýesi bolsa emlägi (hukugy) bermezden öňürti uzufрукт boýunça berilýän zatlaryň ýagdaýyny kesgitlep bilýärler. Emläkleriň (hukuklaryň) toplумы barada uzufрукт bellenilende uzufruktariý we emlägiň (hukugyň) eýesi emläkleriň (hukuklaryň) ýazgysy düzülen wagtynda birek-birege ýardam etmäge borçludyr. Emläkleriň (hukuklaryň) ýazgysynda onuň düzülen günü hakynda bellik edilmelidir we oňa taraplaryň ikisi-de gol çekmelidirler. Şonda-da her bir tarap goluň resmi suratda tassyklanylmagyny talap edip bilýär. Görkezilen hereketleri amala aşyrmak üçin çykdajylary ýazgynyň düzülmegini ýa-da goluň tassyklanmagyny talap eden tarap töleýär².

TRK-nyň 258-nji maddasyna laýyklykda, uzufruktariý uzufruktyň predmeti hökmünde kesgitlenen emläge (hukuga) eýelik etmäge haklydyr. Bellenip geçilişi ýaly, öz hukugyny amala aşyran mahalynda, uzufruktariý emlägiň hojalyk taýdan ozalky niýetlenilişini saklamaga we oňa hojalygy talaba laýyk ýöretmek kadalaryna laýyklykda eýelik etmäge borçludyr. Uzufruktariýniň şol emläkden başga emläk ýasamaga ýa-da ony ymykly üýtgetmäge hukugy ýokdur. Şonuň ýaly-da, aýratyn halatlarda, uzufruktariý eýeçilige we hojalygy talaba laýyk ýöretmek kadalarynyň tersine aljak ýa-da aşa köp mukdarda aljak netijelerine bolan hukuga-da eýedir. Şeýle ýagdaýda, ol emlägiň (hukugyň) eýesine uzufruktyň predmetini şonuň ýaly ulanmagyň netijesinde ýetirilen zeledi tölemäge borçludyr.

Uzufruktariý emlägiň hojalyk taýdan niýetlenilişine laýyklykda, ony talaba laýyk saklamak hakynda alada etmelidir. Uzufruktariý emlägiň kadaly ýagdaýda könelmegi netijesinde üýtgemegi we ýaramazlaşmagy üçin jogapkärçilik çekmeýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 256-njy madda. «1. Uzufрукт tölegli we mugt bolup biler. 2. Uzufрукт wagtlaýyn ýa-da ony kabul eden şahsyň (uzufруктуariniň) bütün ömrüniň dowamynda dowam edip biler. Uzufрукт fiziki şahsyň aradan çykmagy bilen ýa-da özüniň peýdasyna uzufрукт bellenilen ýuridik şahsyň ýatyrylmagy bilen bes edilýär».

² Şol ýerde. 257-nji madda.

Ol emlägi öz adaty ýagdaýynda saklamak üçin diňe zerur bolan derejede zady gowulandyrmaga we bejermäge borçludyr.

Eger-de emlägiň ätiýaçlandyrylmagy hojalygy talaba laýyk ýöretmäge laýyk gelýän bolsa, onda uzufruktariý uzufruktyň bütin möhleti üçin emlägi öz hasabyna ätiýaçlandyrmaga borçludyr. Ätiýaçlandyryş amala aşyrylanda ol ätiýaçlandyryş ediji barada talap etmek hukugyny emlägiň eýesine berler ýaly edip amala aşyrmalydyr. Eger-de emläk öň ätiýaçlandyrylan bolsa, onda uzufruktyň möhletiniň tutuş dowamynda uzufruktariý ätiýaçlandyryş baýraklaryny tölemelidir. Sebäbi onuň bu borjy onuň uzufruktyň predmetini ätiýaçlandyrmak borjunyň aýrylmaz bir bölegi bolup durýar.

Uzufruktariý emlägiň eýesine haýal etmän habar bermäge borçludyr:

- eger-de uzufruktyň predmeti ýok edilse;
- eger-de uzufruktyň predmetine zeper ýetirilse;
- eger-de uzufruktyň predmetini dikeltmek we bejermek üçin adatdan daşary işleri geçirmek zerurlygy ýüze çyksa;
- eger-de uzufruktyň predmetini öňüni alyp bolmajak güýjüň täsirinden goramak üçin çäre görmek zerurlygy ýüze çyksa.

Şeýle borç üçünji şahs zat baradaky hukuk hakynda talap bildiren halatynda hem uzufruktariýniň üstüne ýüklenilýär.

Eger-de uzufruktariý uzufruktyň predmeti babatda özüniň sarp etmäge borçly bolmadyk çykdajylaryny eden bolsa, onda emlägiň (hukugyň) eýesiniň şol çykdajylary tölemek borjy kesekiniň işleri tabşyryksyz ýöretmek hakyndaky görkezmele-re laýyklykda kesgitlenilýär¹. Uzufruktariý uzufruktyň möhleti tamamlanandan soň uzufruktyň predmetini enjamlaşdyrmak üçin ulanan öz abzallaryny yzyna almaga haklydyr. Eger-de ýer bölegi hojalyk gurallary bilen bilelikde uzufruktyň predmeti hökmünde çykyş edýän bolsa, onda uzufruktariý hojalygy talaba laýyk ýöretmegiň çäklerinde degişli gurallaryň aýry-áýry düzüm böleklerine-de ygtyýar edip bilýär. Şonda-da ol adaty ýitgileriň öwezini dolmaga borçludyr we hojalygy talaba laýyk ýöretmek işine laýyklykda, gurallaryň hatardan çykýan düzüm böleklerini çalşyrmalydyr. Onuň gurallara degişli alan düzüm bölekleri gurallara goşulan pursadyndan başlap, şol gurallar kime degişli bolsa, şol şahsyň eýeçiligine öwrülýär.

TRK-a laýyklykda, uzufruktariý uzufruktyň möhleti gutarandan soň, uzufruktyň predmetini onuň eýesine gaýtaryp bermäge borçludyr. Eger-de uzufrukt emläge bolan eýeçilik hukugy bilen bir şahsda gabat gelýän bolsa, onda uzufrukt bes edilýär². Bu ýagdaý zat eýesi öz zadyny uzufruktuara satan halatynda ýa-da

¹ Kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmekde TRK-nyň 1013-nji maddasyna laýyklykda, eger-de işleri ýöretmek eýelik edijiniň bähbitlerine we hakyky ýa-da çak edilýän erkine laýyk gelýän bolsa, onda ýerine ýetiriji çeken çykdajylarynyň tölenmegini talap etmäge haklydyr».

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 259-njy madda.

uzufruktara başga bir ýagdaýda uzufruktyň predmetine eýeçilik hukugy geçen hatynda bolýar. Uzufrukt kesekiniň emlägine eýelik etmek hukugy bolanlygy sebäbi uzufruktara eýeçilik hukugynyň geçmegi bilen uzufrukta bolan hukugyň esasy ýitýär. Ýönekeýleşdirilip alnanda uzufruktyň manysy kesekiniň emlägini ulanmagy aňladýar.

§ 4. Serwitut

Umumy düzgünlere laýyklykda, serwitutlar¹ (serwitut hukuklary), kanunda berkilen emläk hukuklarynyň bir görnüşi bolup, onuň mazmuny fiziki we ýuridik şahlaryň özgeleriniň gozgalmaýan emläginden çäkli derejede peýdalanmaga bolan hukugyndan ybaratdyr. Kanunalaýyklykda, ýer şahamçasynyň (mysal üçin, mellek ýeriniň) eýesi başga bir ýer şahamçasynyň (agalyk ediji ýer böleginiň) eýesiniň peýdasyna bellibir hereketleri amala aşyrmaga ýa-da şeýle hereketleri amala aşyrmaklyga rugsat bermäge borçly edilip bilinýär. Şonda-da ol agalyk ediji ýer şahamçasynyň eýesiniň kesekiniň ýer şahamçasyny bellibir ýagdaýlarda peýdalanmak hukugy bolar ýaly ýa-da keseki ýer şahamçasynda bellibir hereketler edilip bilner ýaly ýa-da borçly edilen ýer bölegine eýeçilik hukugyndan gelip çykýan hukugy agalyk ediji ýer şahamçasy barada ulanyp bolmaz ýaly edip bermelidir².

Raýat hukugynyň ylmyna laýyklykda, serwitutyň predmeti hökmünde şu aşakdakylar çykyş edip bilýärler:

- ýer şahamçalary (bölekleri)³;
- kiçi göwrümlü gämi ulaglary üçin suw ýollary;
- ýer böleklerinden peýdalanylmagy bilen baglylykda çäkli peýdalanylmagy zerur bolan ýaşaýyş jaýlary, desgalar we gaýry gozgalmaýan emläkler.

TRK-a laýyklykda, taraplar serwitut üçin wagtal-wagtal geçirilýän tölegler görnüşinde hak tölemek hakynda-da ylalaşyp bilýärler⁴. Özi-de, serwitut ýer şahamçasyndan peýdalanmak görnüşinde amala aşyrylanda, ol diňe ygtyýarly şahsa diňe artykmaçlyk berip biljek görnüşde bolup bilýär. Serwitutyň mazmuny kanunda bellenen çäklerden çykmary däl. Şonuň bilen birlikde-de, serwitut amala aşyrylanda ygtyýarly şahs borçly edilen ýer eýesiniň bähbitlerini hem berjaý etmelidir⁵.

Serwitutyň satyn almak-satmagyň, girewiň we üpjün edilmegi üçin serwitut döredilen gozgalýan emlägiň eýeleri bolmadyk şahslara haýsy-da bolsa başga bir usul bilen berlip bilinmeýänligi, serwitutyň esasy häsiýetli aýratynlyklarynyň biri

¹ Lat. Servitus – tabynlyk, garaşlylyk.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 260-njy maddanyň 1-nji bölegi.

³ «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 41–43-nji maddalar.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 260-njy maddanyň 2-nji bölegi.

⁵ Şol ýerde. 261-nji madda.

bolup durýar. Serwitut ýüze çykanda emläk eýesiniň emläğine agram düşýär, sebäbi emläk eýesiniň eýeçiligindäki ýer böleginde, ýaşaýyş jaýyndan, desgasyndan ýa-da gaýry gozgalmaýan emläkden peýdalanmak hukugy serwitut edinijä geçýär. Ýöne bu ýagdaý emläk eýesini serwitut berlen emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek hukugyndan mahrum etmeýär.

Beýleki emläk hukuklaryna çalymdaşlyk serwitut hukuklaryna-da geçiş (eýerijilik) hukugy mahsusdyr, ýagny serwituta berlen gozgalmaýan emläk başga şahsyň eýeçiligine geçen ýagdaýynda-da serwitut hukugy öňki serwitut edinijide galýar. Serwitut hukuklary bozulan halatynda-da olar beýleki emläk hukuklaryny goramagyň serişdeleri (mysal üçin, windikasion talap we ş.m.) bilen goralýar. Serwitut gatnaşyklarynyň subýektleri hökmünde fiziki we ýuridik şahslar hem-de döwlet çykyş edýärler.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet we jemgyýetçilik bähbitleri göz önünde tutulyp, zerur bolan şu aşakdaky halatlarda kesekiniň ýer böleginden çäklendirilen peýdalanmak hukugy (serwitut) bellenip bilinýär:

- umumy peýdalanylýan desgalara ýer böleginiň üstünden pyýada ýa-da ulagly geçmek;
- ýer böleginden mal sürüp geçirmek;
- gözleg, barlag we beýleki işleri geçirmek;
- suw almak we suwa ýakmak;
- inženerçilik, jemagat, suwaryş, elektrik we beýleki ulgamlary, turba geçirijileri we ulag desgalaryny geçirmek we abatlamak;
- kenarýaka zolaga barmak;
- ýer böleginde tebigaty goraýyş desgalaryny döretmek;
- Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda göz önünde tutulan beýleki halatlarda¹.

Kesekiniň ýer böleginden çäklendirilen peýdalanmak hukugy, (serwitut) ýer meseleleri baradaky etrabyň (şäheriň), welaýatyň, Aşgabat şäheriniň toparlarynyň ýazyp bermeginiň esasynda, ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda bellenilýär. Kesekiniň ýer böleginden çäklendirilen peýdalanmak hukugy (serwitut), ony bellemegiň esaslary ýatyrylan halatynda bes edilip bilinýär. Serwitut ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy tarapyndan bellige alynmaga degişlidir².

Raýat hukugynyň ylmynda serwitutlaryň esasy iki görnüşiniň bardygyny bellenilýär:

- jemagat (jemgyýetçilik) serwituty;

¹ «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 43-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² Şol ýerde. 43-nji maddanyň 2–4-nji bölegi.

– şahsy serwitut.

Jemagat (jemgyýetçilik) serwitutlary, ähli şahslaryň bähbitlerinden ugur almak bilen eýeçilik hukugynyň anyk bellenen obýektlerinden kanunda bellenen çäklerde hemmeleriniň peýdalanyp bilmekleri üçin belleniýär. Mysal üçin, jemgyýetçilik suw serwitutyna laýyklykda, her bir şahs umumy peýdalanmaklyga niýetlenen suw desgalaryndan we kanunda başgaça bellenişsiz bolsa ähli beýleki suw desgalaryndan peýdalanyp bilýär¹.

Şahsy serwitutlar şu aşakdaky esaslar boýunça döreýärler:

– kanunyň esasynda;

– serwitutda bähbidi bar şahsyň we borçly emläk eýesiniň arasyndaky şertnamanyň esasynda;

– kazyýetiň çözgüdiniň esasynda.

Aýry-áýry halatlarda serwitut birtaraplaýyn geleşigiň esasynda-da ýüze çykyp bilýär. Mysal üçin, kesekiniň ýaşayyş jaýynda ömürlük ýaşamaklyga bolan serwitut hukugy wesýetnamalaýyn ýüz dönderişiň esasynda ýüze çykýar².

TRK-a laýyklykda, gozgalmaýan TRK-nyň 260-njy maddasynda göz önünde tutulan şertlerde, serwitut arkaly bellibir şahsyň peýdasyna berlip biliniýär. Şeýle ýagdaýyň özi ýaşamak üçin jaýdan ýa-da jaýyň bir böleginden peýdalanmak hukugynyň ygtyýarly şahsa berlip, jaý eýesiniň hem jaýy boşatmagyndan ybarat (çäklendirilen şahsy serwitut) bolup bilýär. Çäklendirilen şahsy serwitut, serwitut edinijiden başga şahsa berlip bilinmeýär. Serwituty amala aşyrmak işi diňe şeýle hereketi etmäge rugsat berlen halatynda başga şahsa berlip biliniýär³. Mysal üçin, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişiň esasynda başga şahsyň (miras goýujynyň) hukuk oruntutarlarynyň (mirasdarlarynyň) eýeçiligine geçen ýaşayyş jaýyndan ömürlük peýdalanmaga bolan serwitut hukugy, serwitut edinijiniň özi üçin mizemezdir. Ýöne, eger-de wesýetnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ýaşayyş jaýyndan ömürlük peýdalanmak hukugy, şol jaýda serwitut edinijiniň maşgala agzalarynyň ýaşamagy üçin esas dälidir⁴.

Serwitut hukugynyň tebigatyndan, şeýle hem hereket edýän kanunçylykdan ugur almak bilen serwitutlaryň bes edilmeginiň şu aşakdaky esaslarynyň bardygyny bellemek bolar:

¹ «Suw hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 18-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1144-nji madda. «Ýaşayyş jaýy, öýi ýa-da başga jaý geçýän mirasdaryň üstüne miras ýüze çykýança azyndan bir ýyl miras galdyryjy bilen bilelikde ýaşan adama, jaýdan ýa-da onuň bellibir böleginden ömürlük peýdalanmak hukugyny bermegi ýükläp biler. Soňra ýaşayyş jaýyna eýeçilik hukugy geçende ömürlük peýdalanmak güýjünde galýar».

³ Şol ýerde. 266-njy maddanyň 1–2-nji bölegi.

⁴ Şol ýerde. 1145-nji maddanyň 1–2-nji bölegi.

- serwitut borjy ýüklenen emlägiň eýesiniň talap etmegi boýunça, serwitutyň ýüze çykmagyna getiren esaslar aradan aýrylan halatynda. Mysal üçin, goňsusynyň mellek ýerinden öz mellek ýerine suw geçirmek bilen bagly serwitut hukugyny edinijiniň mellek ýerine köçeden suw geçirilmegi;
- serwitut borjy ýüklenen emlägiň eýesiniň talap etmegi boýunça, serwitut borjunyň onuň öz emläginden niýetlenişine görä peýdalanmaga päsgelçilik döredýändigini sebäpli. Mysal üçin, mellek ýerinden goňsusynyň (serwitut edinijiniň) mellek ýerine elektrik tok geçirijisiniň geçirilendigi sebäpli, onuň öz ýer bölegini şahsy kömekçi hojalygy ýöretmek üçin ulanyp bilmezligi;
- serwitut edinijiniň serwitut hukugyndan ýüz döndermeginiň esasynda;
- serwitutyň predmeti bolan emlägiň dikeldip bolmaz ýaly derejede berbat bolmagy sebäpli;
- serwitut borjy ýüklenen emlägiň aýrybaşgalaşdyrylmagy arkaly serwitut edinijiniň eýeçiligine geçmegi sebäpli.

XIX bap

EÝEÇILIGI TALABY ÜPJÜN EDIŞ SERIŞDESI HÖKMÜNDE ULANMAK

§ 1. Girew barada düşünje we onuň görnüşleri

Girew diýlende, bir şahs tarapyndan başga şahsa emlägiň (eýeçiligiň) ýa-da oňa bolan hukugyň borçnamanyň (talabyň) ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdesi hökmünde berilmegine (geçirilmegine) düşünilýär. Başgaça aýdylanda, kanunalaýyklykda, girew – borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň bir usuly bolup, girew gatnaşyklarynda bergidar (girew goýujy) borçnamany ýerine ýetirmedik halatynda, algydar (kreditor) – girew saklaýjy girew goýlan emlägiň hasabyna özüniň kanagatlandyrylmagyna beýleki algydarlara garanyňda artyk hukuga eýe bolýar¹.

Girew borçnamanyň (talabyň) ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň wajyp serişdeleriniň biri bolmak bilen, ol algydar bilen bergidaryň arasyndaky şertnamanyň ýa-da kanunyň esasynda ýüze çykýar². Şol şertnama (girew şertnamasyna) laýyk-

¹ «Girew hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 1-nji madda.

² Şol ýerde. 5-nji maddanyň 1-nji bölegi.

lykda, girew goýujy (bergidar) girew saklaýja (algydara) bellibir emlägi ýa-da oňa bolan hukugy geçirýär. Borçnama ýerine ýetirilmedik halatynda-da, algydar (girew saklaýjy) şol emlägiň (girewiň) hasabyna öz talabyny kanagatlandyryp bilýär. Eger-de girew kanunyň esasynda ýüze çykýan bolsa, onda kanunda haýsy borçnama görä hem-de hut haýsy emlägiň girewde durýar diýlip ykrar edilýändigini görkezilmäge degişlidir.

Girewiň üpjün ediji güýji, ilkinji nobatda, bergidar tarapyndan borçnama berjaý edilmedik ýagdaýynda, girew saklaýjy algydaryň, bergidaryň beýleki algydarlaryndan artykmaçlykda ilkinji bolup, girew goýlan emlägiň hasabyna öz talaplaryny kanagatlandyryp bilýänliginden ybaratdyr. Esasy borçnama, bank karzy (kredit), karzyň başga görnüşini, satyn almak-satmak bolsun, tapawudy ýok, haýsy görnüşde bolsa-da, girew hemişe girew saklaýjy algydara öz talabynyň möçberine barabar pul möçberini almaga mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda, girewiň talaby ol bildirilen (ýüze çykan) pursadyndaky möçberinde üpjün etmelidigi bellenilýär¹. Başgaça aýdylanda, kanunalaýyklykda, algydar (girew saklaýjy) tarapyndan girewiň möçberinden borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň möhleti bozulan halatynda ýa-da ol degişli derejede ýerine ýetirilmedik halatynda ýeten zelesiň öwezini dolmaga, puşmana puluny, puşmana pulunyň göterimini, jerimleri, şeýle hem girew saklaýjynyň girew goýlan emlägi saklamak üçin hem-de özüne ýetirilen zelesiň öwezini doldurtmaga, öz talabyny kanagatlandyrtmaga sarp eden çykdajylaryny hem ödemäge ýeterlik serişdeler alnyp bilinýär².

Raýat hukugynyň ylmynda, girewi borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň hakyky (real) serişdesi diýip hem atlandyrylar. Onuň şeýle atlandyrylmagynyň esasy sebäpleri hem şulardan ybaratdyr:

- algydaryň talaby öňünden belli bolan we bergidaryň eýeçiliginden bölünip goýlan emlägiň hasabyna kanagatlandyrylýar;
- emlägiň girewine goýulmagy şol emlägiň algydar – girew saklaýjynyň talaby kanagatlandyrylyp (ýeten zelesiň öwezini dolunyp) başlaýança ýitmezligini we abat saklanmagyny üpjün edýär;
- emlägiň girewine goýulmagy algydar – girew saklaýjynyň talabyny şol emlägiň hasabyna kanagatlandyrmakda beýleki algydarlar babatda artykmaç hukugyny döredýär;

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 267-nji maddanyň 2-nji bölegi. «Girew hukugy geljekki ýa-da şertli talap barasynda hem, eger girewiň ýüze çykan pursadyna çenli bu talabyň kesgitlenilmegi mümkin bolsa, bellenip bilner».

² Şol ýerde. 271-nji madda. «Girewiň öz, talaby we onuň bilen baglanyşykly beýleki goşmaça hukuklary üpjün edýär».

– bergidaryň özi tarapyndan däl-de üçünji şahs tarapyndan emläk girew goýlan halatynda, algydar – girew saklaýjy üçin öz talabyny üpjün etmegiň, şol bergidaryň beýleki algydarlarynyň düýbünden peýdalanyň bilmeýän goşmaça çeşmesi emele gelýär.

Girew kanunyň ýa-da şertnamanyň esasynda ýüze çykýar. Ýöne raýat dolanyşygynda girewiň ýüze çykmagynyň giňden ýaýran usuly onuň şertnamanyň (girew şertnamasynyň) esasynda ýüze çykmagydyr. Eger-de girew kadalaşdyryjy hukuk namanyň esasynda ýüze çykýan bolsa, onuň bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň tertibi şol kadalaşdyryjy hukuk namada bellenilýär. Şeýle düzgünler bellenilmedik halatynda, ol babatda hereket edýän kanunçylykda berkidilen girew şertnamasyna degişli kadalar ulanylýar.

Girewiň ýüze çykmagynyň iki dürli esasyň bolmagy, onuň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji güýjüni kemeltmeýär.

Girew şertnamanyň esasynda ýüze çykanda, girew şertnamasynyň kanunda bellenen görnüşini (formasyny) berjaý etmek, girewiň ýüze çykmagynyň kesgitlenýäni şerti bolup durýar. Kanunalaýyklykda, girew şertnamasynda: taraplaryň ady; ýerleşýän ýeri (ýaşaýan ýeri); girewiň görnüşü; girew bilen üpjün edilen borçnamanyň (talabyň) düýp manysy, onuň möçberi we ýerine ýetirilmeli möhleti; girew goýlan emlägiň ýazgysy, gymmaty we ýerleşýän ýeri; taraplardan biriniň beýan etmegine görä ylalaşyga gelinmeli bolan gaýry şertler görkezilmelidir¹.

Girew şertnamasy:

- ýazmaça görnüşde baglaşylmaly;
- eger-de Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça bellenilmedik bolsa, kepillendiriş (notarial) tertibinde tassyklanmaly;
- döwlet belligine alynmaly².

Girewiň raýatlara berilýän karz pul (ssuda) bilen üpjün edilmegini kepillendiriş (notarial) tertibinde tassyklamak işi bankdan ýa-da başga algydardan (kreditordan) karz pul alnandygy hakyndaky töleg hatynda tassyklaýyş ýazgysyny geçirmek arkaly amala aşyrylýar. Esasy şertnamadan gelip çykýan borçnamalary üpjün edýän girew şertnamasy bolsa, esasy şertnamany tassyklan edarada tassyklanmaga degişlidir.

Girew hakynda bellenen şert girew bilen üpjün edilen borçnamalaryň döremegine getirýän şertnama hem girizilip bilner. Şeýle şertnama girew şertnamasy üçin bellenen görnüşde (formada) baglaşylmalydyr. Girew şertnamasynyň görnüşü (formasy) onuň baglaşylan ýerindäki kanunlara laýyklykda kesgitlenýär. Türkmenistanyň çäginde daşynda baglaşylan girew şertnamasy Türkmenistanyň ka-

¹ «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý. 12-nji madda.

² Şol ýerde. 13-nji maddanyň 1-nji bölegi.

nunçylygynda bellenilen talaplaryň berjaý edilmegi bilen baglaşylan bolsa, ýöne onuň görnüşi (formasy) berjaý edilmedik bolsa, ol hakyky däl diýlip hasap edilip bilinmeýär.

Türkmenistanyň çäginde ýerleşen jaýlary, desgalary, kärhanalary hem-de beýleki obýektleri, şeýle hem Türkmenistanda bellige alnan – hereket edýän demir ýol ulaglaryny, raýat howa, deňiz we derýa gämilerini girew goýmak hakyndaky şertnamanyň görnüşi (formasy), şeýle şertnamanyň haýsy ýerde baglaşylandygyna garamazdan Türkmenistanyň kanunçylygy bilen kesgitlenilýär. Şertnama gatnaşýan taraplaryň hukuklary we borçlary, eger-de taraplaryň ylalaşygy bilen başga hili bellenmedik bolsa, girew goýujy bolup durýan tarapyň döredilen, onuň ýaşayan ýeri ýa-da esasy iş ýeri bolan ýurduň kanunçylygy bilen kesgitlenilýär.

Girewiň kanunyň esasynda döremegi raýat dolanyşygynda ýörite ýagdaýlara degişlidir. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, ýük daşamak şertnamasyndan ýüze çykan çykdajylar bilen baglanyşykly ýük daşyjy, şol ýüke ygtyýar etmäge hakynyň bolmagyna çenli ýüke bolan girew hukugyna eýedir¹. Şonuň ýaly-da TRK-nyň 834–835-nji maddalaryna laýyklykda, ammara saklamaga berlen harydyň girewine goýulmagy we başgalar.

Girew saklaýjynyň hukugy onuň girew bilen üpjün edilen borçnamadaky algydarlyk (girew saklaýjylyk) hukugyndan gelip çykýar, onuň şol hukugynyň dowam etmegi bolsa girew bilen üpjün edilýän borçnamanyň ykbalyna bagly bolup durýar.

Hereket edýän kanunçylykda bilelikdäki umumy eýeçilikde durýan emlägi, diňe onuň ähli eýeleriniň razylygy bilen girewine goýlup bilinýändigini bellenilýär. Paýly umumy eýeçilikde bolsa, eger-de, eýeçiligiň häsiýeti (onuň bölünişi) şeýle etmäge mümkinçilik berýän bolsa, emlägiň eýedeşiniň paýly umumy eýeçilikdäki öz paýyny girew goýmagy üçin beýleki eýedeşlerden razylyk almagy talap edilmeýär. Ýaşayş öýüniň (kwartiranyň) eýesi ony şol öýde (kwartirada) bile ýaşayan kämillik ýaşyna ýeten maşgala agzalarynyň razylygy bilen girewe berip bilýär.

Ýer bölegine, beýleki tebigy desgalara, algydaryň şahsyýeti bilen baglanyşykly bolan, şeýle hem başga birine berilmegi kanuna ýa-da şertnama ters gelýän beýleki hukuklardan başga emläk hukuklarynyň girewine goýlup bilinýändigini kanunçylykda bellenilýär. Girew şertnamasy girew goýujynyň geljekde edinmegi mümkin bolan hukuklary barada hem baglaşylyp bilinýär. Bellibir möhlete çenli hereket edýän (bar bolan) emläkleýin hukuk bolsa, diňe şol möhlet tamamlanýança girew goýlup bilinýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 697-nji madda.

Şonuň ýaly-da, kanunda bellenişiňe görä, girew goýulmaly emläk, eýeçilik hukugynyň, hojalygy dolandyryş hukugynyň ýa-da operatiw dolandyryş hukugynyň esasynda özüne degişli bolan şahs hem girew goýujy bolup bilýär. Kärhananyň emlägi hojalygy dolandyryş hukugynyň esasynda berkidilen şahs, tutuş kärhananyň hem-de emläk toplumlary hökmünde onuň düzüm birlikleriniň we bölümleriniň (wekillikleriniň hem şahamçalarynyň (filiallarynyň)), şonuň ýaly-da aýry-aýry jaýlaryň we desgalaryň girewini şol emlägiň eýesi bilen ylalaşyp amala aşyrýar. Emläk operatiw dolandyryş hukugynyň esasynda berkidilen şahsyň bolsa, oňa hojalyk işiniň haýsy görnüşini amala aşyrmaga ygtyýar berlen bolsa, diňe şol işiň netijesinde alan girdejileriniň hasabyna edinen emlägini ýa-da emläk hukugyny girewine goýmaga haky bardyr.

Haýsydyr emläkleýin ýa-da emläk bilen bagly şahsy hukuk girewine goýlanda şol hukuk kime degişli bolsa, şol şahs girew goýujy bolup bilýär. Birnäçe şahsyň bilelikdäki ýa-da paýly umumy eýeçiligine degişli bolan hukuk bolsa, şol şahslaryň hemmesiniň ýazmaça ylalaşmagynyň esasynda girewine goýlup bilinýär. Kanunalaýyklykda, döwlet (onuň degişli ygtyýarlyklar berlen düzüm birlikleri), ýuridik ýa-da fiziki şahslar kanunda bellenen tertipde ýörite guramalary-(lombardlary) döredip bilerler, şol guramalaryň wezipesi bolsa, girew goýlan emläk üçin karz pul bermekden ybaratdyr. Döwlete degişli bolmadyk guramalar (lombardlar) öz işini ýerlerdäki ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň ygtyýar bermegi esasynda amala aşyrýarlar. Girew goýlan zat üçin karz pul berýän ýöriteleşdirilen guramalara banklar degişlidir, olara bolsa bank amallaryny (operasiýalaryny) amala aşyrmak üçin ygtyýarnamany Türkmenistanyň Merkezi banky berýär.

Girewiň bes edilmegi. Girewiň mazmuny iki sany borçnamadan-girew borçnamasyndan hem-de girew bilen ýerine ýetirilmegi üpjün edilýän esasy borçnamadan ybaratdyr.

Girewiň goşmaça (aksessorlyk) häsiýetlidigi sebäpli, ol görkezilen borçnamalaryň biriniň ýa-da ikisiniň hem tamamlanmagyna getirýän esaslar boýunça bes edilip bilinýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, girew borçnamasynyň bes edilmeginiň şu aşakdaky esaslary bardyr:

– girew bilen ýerine ýetirilmegi üpjün edilen borçnamanyň bes edilmegi¹. Mälim bolşy ýaly, girew bilen bagly raýat hukuk gatnaşyklary umumy we ýörite esaslara görä bes edilip bilinýärler. Borçnamalaýyn raýat hukuk gatnaşyklarynyň ähli görnüşleriniň bes edilmeginiň umumy esaslary TRK-da bellenişli². Şeýle umumy esaslaryň biri-de borçnamalaýyn gatnaşygyň borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bilen bes edilmegi bolup durýar. Bellenip geçilişi ýaly, girew esasy

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 282-nji madda.

² Şol ýerde. 437–478-nji maddalar.

borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişde – goşmaça borçnama bolup durýar¹. Şoňa görä-de esasy borçnama ýerine ýetirilmeginiň esasynda bes edilen halatynda girew hem bes edilýär.

- girew saklaýjy, girew goýlan emlägi saklamak we oňa göz-gulak bolmak barada kanunçylykda bellenen talaplary² gödek bozan we şonuň netijesinde girew goýlan emlägiň berbat bolmak howpy dörän halatynda, girew goýujynyň talap etmeginiň esasynda. Bu ýagdaýda, kanun girew borçnamasynyň predmetiniň ýa-da girew saklaýjynyň üçünji şahs bilen çalşylyp bilýändigini kesgitleýär. TRK-a laýyklykda, eger-de girew saklaýjy öz borçlaryny talabalaýyk ýerine ýetirmeýän bolsa, girew goýujy girewine goýlan emlägiň üçünji şahsa berilmegini talap edip bilýär³.
- girew saklaýjynyň abat saklanmagyna jogapkärçilik çekýän, girewine goýlan emlägiň berbat bolmagy ýa-da kanunda bellenen halatlarda girewine goýlan emläge girew goýujynyň eýeçilik hukugynyň bes edilmegi⁴. Görkezilen ýagdaýlar ýüze çykan halatynda girew goýujy öz başlangyjy bilen başga emlägi girewine goýmaga haklydyr. Eger-de girew goýujy öz hukugyndan peýdalanmasa esasy borçnamanyň dowam edýändigine garamazdan girew borçnamasy bes edilýär;
- girew saklaýjynyň girewden ýüz döndermegi. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, girewi saklaýjy girewine goýlan emläkden özüniň ýüz dönderýändigini girew goýuja ýa-da emlägiň eýesine (ol bergidar däl-de üçünji şahs bolan halatynda) aýdanynda, girew bes edilýär. Eger-de girew eýelik etmegiň berilmegi bilen üpjün edilen bolsa, onda eýelik etmek girew berijä gaýtarylyp berlen halatynda girew bes edilýär⁵;
- girewine goýlan emlägiň girew saklaýjynyň eýeçiligine geçmegi. TRK-da bellenişi ýaly, eger-de girew eýeçilik hukugy bilen birlikde bir şol şahsyň ygtyýarlygyna geçse, girew bes edilýär. Bu kada girewiň talaby üpjün et-

¹ Şol ýerde. 437-nji madda. «Borçnamalaýyn gatnaşyk borçnamany kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirmek bilen bes edilýär (ýerine ýetirmek)».

² Türkmenistanyň Girew hakynda kanunynyň 11-nji maddasyna laýyklykda, girew saklaýjynyň eýelik etmegine girew hökmünde berlen emlägi ätiýaçlandyrmak borjy, eger girew şertnamasynda başgaça ylalaşylmadyk bolsa, girew saklaýjynyň üstüne ýüklenýär. Şonuň ýaly-da TRK-nyň 275-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, eger girew zady eýelik etmegi bermek bilen üpjün edilen bolsa, onda girew saklaýjy ony talaba laýyk saklamaga borçludur. Şeýle hem salgylanylan maddanyň 3-nji bölegine laýyklykda, girew saklaýjy girew goýlan zadyň ýok edilmek ýa-da onuň gymmatynyň düýpli arzanlamak howpunyň döränligi barada girew berijä haýal etmän habar bermäge we üpjün etmegiň, başga bir serişdesini teklipl etmek üçin, oňa möhlet bellemäge borçludur.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 275-nji maddanyň 2-nji bölegi.

⁴ «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 38-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 283-nji madda.

mek üçin ulanylýandygyna görä, üçünji şahsyň hukuklarynyň talap bilen baglanyşygy dowam edýän wagtynda ulanylmaýar¹;

- esasy borçnama boýunça hak isleýiş möhletiniň geçmegi sebäpli algydaryň öz talaplaryny girewden kanagatlandyrmagy üçin mümkinçilik bolmadyk halatynda²;
- girewine goýlan emlägiň açyk jemagat söwdasynda satylmagy (şeýle hem girewine goýlan emlägi bazarda ýerlemegiň mümkin bolmazlygy, ýagny onuň geçmezligi)³. Kanunalaýyklykda, girew saklaýjynyň talaplary girewiň predmetini satmak arkaly ýa-da şol emlägiň başga bir görnüşde ýerlenilmeginiň esasynda kanagatlandyrylýar. Eger-de pul talabyny doly ýa-da kem-käs ýerine ýetirmegiň möhleti gelse, girew saklaýjynyň girewine goýlan emlägi ýerlemäge haky bardyr⁴. Şonuň ýaly-da, girew saklaýjy girew goýlan zadyň ýok edilmek ýa-da onuň gymmatynyň düýpli arzanlamak howpunyň döränligi barada girew berijä haýal etmän habar berip, üpjün etmegiň başga bir serişdesini teklip etmegiň möhletini belläninden soň, girew beriji üpjün etmegiň başga bir serişdesini şol möhletiň içinde teklip etmese, girew saklaýjynyň zady satmaga haky bar. Şeýle ýagdaýda girewine goýlan emlägi ýerlemegiň düzgünleri ulanylýar. Ýöne girew goýlan emlägi satmaktan düşen pul algydaryň talabyny kanagatlandyrmaklyga gönükdirilmeýär-de, girewine goýlan emlägiň ornuny tutýar. Girewiň möhleti tamamlanýança-da şol pul möçberi degişli hasaplanyp goşulan pul bilen saklanylýar⁵.

Görkezilenler bilen bir hatarda, girew «kanunda göz önünde tutulan beýleki halatlarda⁶» hem bes edilýär. Kanunalaýyklykda, eger-de girew bilen üpjün edilen talabyň ýerine ýetirilmeginiň netijesinde girew bes edilýän bolsa, onda girew saklaýjyda durýan girewine goýlan emläk girew goýuja gaýtarylyp berilmäge degişlidir. Eger-de girew saklaýjy, girew bilen üpjün edilen pul borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini kabul etmekden boýun gaçyrsa, degişli pul serişdesi kepillendiriş edarasynyň goýum hasabyna (depozitine) geçirilýär. Eger-de görkezilen hasaba (depozite) geçirilen pul bergini doly üzmek üçin ýeterlik bolsa girew hukugy bes edilýär⁷.

Girewiň görnüşleri. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, girewiň şu görnüşleri bardyr:

¹ Şol ýerde. 284-nji madda..

² «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 38-nji maddanyň, 1-nji bölegi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 286–299-njy maddalar.

⁴ Şol ýerde. 286-njy maddanyň 1–2-nji bölekleri.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 275-nji maddanyň 3-nji bölegi.

⁶ «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 38-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁷ Şol ýerde. 38-nji maddanyň 2–3-nji bölekleri.

- girewiň girew saklaýja berilmegi, ipoteka¹, şeýle hem hukugyň girewe goýulmagy görnüşindäki girew;
- girew diýlip ykrar edilýän we girewine goýlan emläk girew goýujydan girew saklaýjynyň ygtyýarlygyna berilýän girew;
- predmeti gozgalmaýan emläk bolan we girew diýlip ykrar edilýän ipoteka.

Emlägi girewe goýmagyň şunuň ýaly görnüşlere bölünmegi, olary, esasan, iki topara bölmäge mümkinçilik berýär: girewine goýlan emlägi girew saklaýja bermek arkaly amala aşyrylýan girew; girewine goýlan emlägiň girew goýujyda galmagy bilen amala aşyrylýan girew.

Şonuň ýaly-da girewiň predmetine baglylykda-da girewiň birnäçe görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- gozgalmaýan emlägiň (şol sanda ulag serişdeleriniň hem) girewine goýulmagy (ipoteka);
- gozgalýan emlägiň girewine goýulmagy;
- dolanyşykdaky ýa-da gaýtadan işlenýän harytlaryň girewine goýulmagy;
- gymmatly kagyzlaryň girewine goýulmagy;
- pullaryň (şol sanda erkin ýörgünli daşary ýurt pullarynyň (walýutanyň)) girewine goýulmagy;
- hereket edýän we geljekki emläkleýin hem-de emläk bilen bagly şahsy hukuklaryň girewine goýulmagy.

Tejribede girewe goýmagyň ol ýa-da beýleki görnüşiniň saýlanyp alynmagy: girewiň predmetiniň häsiýetli aýratynlyklaryna (ol gozgalýan emläkmi ýa-da gozgalmaýan emläk, emläkleýin hukukmy ýa-da emläk bilen bagly şahsy hukuk we ş.m.); şeýle-de taraplaryň ylalaşygyna bagly bolýar.

Türkmenistanyň kanunçylygynda girewine goýlan emlägi girew saklaýjynyň eýelik etmegine bermezden girewi amala aşyrmagyň tertibiniň şu görnüşleri göz önünde tutulýar: girewine goýlan emlägiň girew goýujyda galdyrylmagy; girewine goýlan emlägiň girew goýujyda girew saklaýjynyň gupunyň we möhüriniň astynda galdyrylmagy; girewine goýlan emlägiň girew goýujyda şol emlägiň girewdedigini aňladýan nyşanlaryň goýulmagy bilen galdyrylmagy (mäkäm girew); girew goýujy tarapyndan üçünji şahsyň wagtlaýyn eýelik etmegine we peýdalanmagyna berlen girew emläginiň girew goýujyda galdyrylan diýlip hasaplanmagy; gymmatly ka-

¹ Şol ýerde. 39-njy madda. «Ipoteka diýlende gozgalmaýan emlägiň girew goýulmagyna düşünilýär, şunda girew goýulýan zat girew saklaýjyda ýa-da üçünji şahsda galýar». Gr. Hypotheke-girew. Käbir maglumatlara görä, gozgalmaýan emlägi karz pul almak üçin ýa-da borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişde hökmünde girewine goýmak babatdaky gatnaşyklaryň dörän ýeri, Gadymy Müsür hasaplanýar. Biziň eýýamymyzdan öň IV–III asyrlarda Nil derýasynyň kenarlarynda tohumlyk däne satyn almaga puly bolmadyk adamlar maýadarlardan öz ekin ýerlerini girewine goýup, karzyna tohumlyk däne alypdyrlar.

gyz bilen tassyklanan emläkleýin hukuk girewine goýlanda, eger-de şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, onuň girew saklaýja ýa-da kepillendirijiniň saklamagyna (depozitine) berilmegi.

Bellenip geçilişi ýaly, girewine goýlan emläk girew saklaýja berlip bilinýär. Eger-de kanunda ýa-da şertnamada bellenen bolsa, girew saklaýjy girewine goýlan emläge diňe eýelik etmän, eýsem ondan peýdalanyp hem bilýär. Şunuň ýaly ýagdaýda, girewiň predmeti gozgalmaýan emläk ýa-da dolanyşykda haryt bolup bilmeýär. Ýöne girewiň predmeti girew goýujyda galdyrylan halatynda-da, ol girewiň predmetine girew saklaýjynyň guldunyň, möhüriniň ýa-da şol emlägiň girewdedigini aňladýan nyşanlaryň goýulmagy arkaly, raýat dolanyşygyndan wagtlaýyn aýrylyp bilinýär.

Gymmatly kagyzzar we pul serişdeleri girewine goýlanda, adatça, olar döwlet kepillendirijisiniň saklamagyna (depozitine) tabşyrylýar. Bu hereket kepillendiriş hyzmatynyň bir görnüşi bolup durýar we kanunçylyga laýyklykda amala aşyrylýar¹. Haçan-da girewine goýlan emläk üçünji şahslara berlen halatynda, ol girew goýujyda galdyrylan diýlip hasaplanýar we onuň şol emläk babatda ähli hukuklary hem borçlary saklanyp galýar².

Dolanyşykda harytlary girew goýmak hem girewiň predmetiniň girew goýujyda galdyrylmagy bilen amala aşyrylýan girewiň³ görnüşleriniň biridir. Kanunalaýyklykda, dolanyşykda harytlary girew goýmak şertnamasynyň esasynda, girewine goýlan emläk (dolanyşykda haryt) girew goýujynyň eýeçiliginde galdyrylýar. Ol şol emlägi ýerlemäge haklydyr, ýöne ol şol bir wagtyň özünde girew bilen üpjün edilen borçnama boýunça edilen bergini üzüp biljek ýa-da hatardan çykýan emlägi bahasy deň ýa-da şondan artyk bolan başga bir, kysymdaş emläk bilen çalşyryp biljek bolsa ýerlemäge haky bardyr. Gaýtadan işlenilýän harytlar girew goýlanda, girew goýujynyň eýeçiliginde galýan girewiň predmeti onuň öz önümçiliginde gaýtadan işlenilip bilinýär. Özi-de şonda girew hukugy harydyň gaýtadan işlenilmeginiň netijesinde alnan önüme (ýarym fabrikatlara, taýýar önümlere) hem degişli edilýär. Girewine goýulýan dolanyşykda ýa-da gaýtadan işlenilýän harytlar diýlende, esasan, şulara düşünilýär: çig mallar; ýarym fabrikatlar; enjamlar; taýýar önümler.

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 72–73-nji maddalar.

² «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., №9–10, 57-nji madda. Türkmenistanyň 30.03.2007 ý. №115-III we 18.04.2009 ý. №32-IV Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen. 23-nji madda. «Girew goýujy, eger kanunda ýa-da girew hakyndaky şertnamada başga hili göz önünde tutulmadyk bolsa, girew goýlan emläge erk etmek hukugyny özünde saklaýar».

³ Raýat hukuk ylmynda, girewiň bu görnüşleriniň ählisi girewiň predmetiniň häsiýetli aýratynlyklaryna (gozgalýan ýa-da gozgalmaýan emläkdigine) garamazdan ipoteka diýlip atlandyrylýar.

Hereket edýän kanunçylykda dolanyşykdaky we gaýtadan işlenilýän harytlary girewine goýmagyň käbir aýratynlyklary berkidilýär. Gaýtadan işlenilýän harytlar girewine goýlanda, girew goýulýan emlägiň (harytlaryň ätiýaçlyk gorlarynyň, çig malyň, gaýry önümçilik serişdeleriniň, ýarym fabrikatlaryň, taýýar önümleriň we ş.m.) düzüminiň hem-de hakyky görnüşiniň (natural formasynyň) üýtgedilmegine ýol berilýär. Ýöne eger-de şeýle hereket edilende, olaryň umumy gymmaty girew şertnamasynda görkezilen möçberinden az çyksa beýle herekete ygtyýar berilmeýär.

§ 2. Gozgalmaýan emläkleri girew goýmagyň aýratynlyklary

Raýat dolanyşygynda, adatça, emlägiň aýry-aýry görnüşleri girewine goýlanda girew goýujyda saklanyp galýar. Ol emläkler şu aşakdakylardyr: emläk toplумы hökmünde – kärhana; aýratyn binalar, desgalar, ýaşaýyş jaýlary we öýleri; gaýry emläk toplumlary; ulag serişdeleri¹.

Ipoteka, girewiň özboluşly hem giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolup durýar. Görkezilen gozgalmaýan emläkler we şolar bilen deňleşdirilen gozgalýan emläkler (mysal üçin, ulag serişdeleri) ipotekanyň predmeti bolup durýar. Hereket edýän kanunçylykda ipoteka şertnamasyna-da girew şertnamasy babatdaky talaplar bildirilýär. Ol ýazmaça görnüşde bolmaly, kepillendiriş tertibinde baglaşylmaly hem-de jemagat reyestrinde bellige alynmaly².

Ipoteka bilen üpjün edilen borçnamanyň mazmuny üýtgän halatynda, şeýle hem ipoteka berilýän emläge eýeçilik hukugy ýa-da hojalygy dolandyryş hukugy girew goýujydan başga şahsa geçen halatynda, bu ýagdaýlar ipotekanyň bellige alnan ýerinde ýene-de goşmaça bellige alynýar. Şu talabyň bozulmagy geçirilen üýtgetmeleriň hakyky däl diýlip hasap edilmegine getirýär. Tutuş kärhananyň girew goýulmagyny döwlet belligine alýan edara³, girewiň bellige alnandygy hakyndaky maglumaty ýer depderçesini ýöredýän edaralara, şol sanda hem kärhananyň çäk boýunça biri-birinden üzňelikdäki bölümleriniň ýerleşen ýerinde, ýer depderçesini ýöredýän edaralara bermäge borçludyr.

¹ Ýöne «Girew hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 39-njy maddasyna laýyklykda, görkezilen emläkler girewine goýlanda, olaryň girew saklaýjyda ýa-da üçünji şahsda saklanmalydygy bellenilýär.

² «Girew hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. 01.10.1993 ý. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., №9–10, 57-nji madda. Türkmenistanyň 30.03.2007 ý. №115-III we 18.04.2009 ý. №32-IV Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen. 41-nji maddanyň 1-nji bölegi we Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 303-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrligi.

TRK-a laýyklykda, ipoteka jemagat reýestrinde bellige alnan pursadyndan başlap ýüze çykýar. Ony bellige almak işi gozgalmaýan zadyň eýesiniň we ipoteka eýesiniň kepillendiriş (notarial) tertibinde tassyklanylan resminamalary bellenen tertipde berenden soň geçirilýär. Şol resminamalarda görkezilýär:

- gozgalmaýan emlägiň eýesi;
- ipotekany saklaýjy (eger-de ol emlägiň eýesinde galdyrylmasa);
- çak edilýän bergidar – üçünji şahs;
- üpjün edilen borçnamanyň göwrümi (pul hasabynda);
- alynjak peýda;
- ýerine ýetirmegiň möhleti.

Şonuň ýaly-da ipoteka belleneninde, bu hereket algydaryň ipotekadan gelip çykýan hukugy diňe üpjün edilýän borçnamanyň (talabyň) mazmuny bilen kesgitleniler ýaly hem-de algydar öz talabyny tassyklamak üçin bellige alynmagyna salgy-lanyp bilmez ýaly amala aşyrylmaga degişlidir. Şunuň ýaly ipoteka kepillendirilen (üpjünçilikli) ipoteka hökmünde jemagat reýestrine girizilýär. Uly pul möçberleri (summalar) baradaky ipotekalar diňe kepillendirilen ipotekalar bolup bilýär¹.

Kanuna laýyklykda, gozgalmaýan şol bir emläk birnäçe gezek ipoteka berlip bilinýär. Ipoteka goýlan emlägiň hasabyna algydarlaryň talabynyň kanagatlandyrylmagynyň nobaty ipotekany bellemegiň wagtyna laýyklykda kesgitlenýär. Eger-de gozgalmaýan emlägiň eýesi ipotekany eýeçilik hukugy bilen bilelikde bir şahsda birleşdirmek şerti bilen ipotekany bes etmegi başga bir şahsyň öňünde borç edinýän bolsa, onda şol borçnama jemagat reýestrinde bellige alnyp bilinýär.

Ipotekanyň predmetleriniň arasynda, kärhanalary ipoteka bermegiň käbir aýratynlyklary bar. Kärhana ipoteka berlende, eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, onuň ähli emlägini, şol sanda onuň esasy gaznalaryna (fondlaryna) we dolanyşyk serişdelerine, şeýle hem kärhananyň özbaşdak balansynda görkezilen gaýry gymmatlyklaryna hem degişli edilýär. Elbetde ipoteka (girewine) goýlan kärhana girewiň tutuş möhletiniň dowamynda hereketsiz durmaýar. Onuň amala aşyrylan hojalyk işiniň netijesinde onuň emlägi hem azalyp ýa-da köpelip bilýär. Girew saklaýjy (algydar) bolsa girew goýujynyň (bergidaryň) hakykat ýüzündäki emläk ýagdaýyna gözegçilik edip bilýär. Şol sebäpli-de girewine (ipoteka) goýlan kärhana girew saklaýjynyň (algydaryň) talap etmegine görä oňa ýyllyk balansyny bermäge borçludyr².

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 303-nji madda.

² «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., №9–10, 57-nji madda. Türkmenistanyň 30.03.2007 ý. №115-III we 18.04.2009 ý. №32-IV Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen. 48-nji maddanyň, 1–2-nji bölekleri.

Kärhananyň ipoteka bilen üpjün edilen borçnamasy ýerine ýetirilmedik halatynda, girew saklaýjynyň, ipoteka şertnamasynda bellenilişi ýaly, kärhananyň maliýe ýagdaýyny sagdynlaşdyrmak barada çäre görmäge, şol sanda:

- kärhananyň ýolbaşçy (dolandyryjy) edaralaryna wekilleri bellemäge;
- kärhananyň öndüren önümine we gaýry emlägine erk etmek hukugyny çäklendirmäge haky bardyr.

Eger-de şol çäreler garaşylan netijäni bermese, girew saklaýjynyň kärhanadan töleg tutup almaga haky bardyr. Şertnamada ýa-da kanunda göz önünde tutulan bolsa, kärhana girew saklaýja geçýär. Şeýle halatda ipoteka berlen emlägiň (kärhananyň) gutarnykly bahasy kärhananyň girew saklaýja geçen pursadyndaky baha bilen kesgitlenýär. Bu babatda jedel ýüze çykan halatynda baha degişli kazýetiň çözgüdiniň esasynda kesgitlenýär. Şertnamada ýa-da kanunda görkezilen şertler bolmadyk ýagdaýynda, ipotekadaky kärhanadan bolsa töleg tutulyp alynmaga degişli bolsa, kärhana Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde bir bi-tewi emläk toplумы (kompleksi) hökmünde açyk jemagat satuwynda satylýar.

Kanunda, binalar, jaýlar ýa-da desgalar ipoteka goýlanda, olaryň girewine goýulýan emläklerdigi, ýagny girewiň predmetidigi, emma olaryň ýerleşen ýer böleginiň girewiň predmeti daldigi bellenilýär. Hatda kärhanalar ipoteka goýlup, soňra olar açyk jemagat satuwynda satylanda-da, kärhananyň ýerleşýän ýer bölegi täze ýerden peýdalanyjynyň adyna bellenen tertipde resmileşdirilýär.

Emläkleri girewine goýmagyň ýene-de bir görnüşi, pul serişdelerini karz almak (karz alyş-beriş borçnamasyny üpjün etmek) üçin emlägi saklaýja (lombardda) girewine goýmak bolup durýar. Bu hereketiň esasynda girewine goýlan emläk girew goýujydan girew saklaýja (lombarda) geçirilýär, ýöne girew saklaýjynyň ol emläkden peýdalanmaga we oňa ygtyýar etmäge hukugy bolmaýar. Saklaýja (lombardda) goýulýan girewiň predmeti, esasan, fiziki şahslaryň özleri tarapyndan şahsy peýdalanmaklyga niýetlenen gymmatbahaly emläkler (mysal üçin, samyr derisinden we beýleki sütüklü haýwanlaryň gymmatbahaly derilerinden içmekler, gymmatbahaly metallardan hem daşlardan ýasalan şaý-sepler we ş.m.) bolup biler.

§ 3. Girew gatnaşyklarynda taraplaryň hukuklary we borçlary

Eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, şeýle hem girew gatnaşygynyň mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, girew goýujynyň hukugy bardyr:

- girewiň predmetinden onuň niýetlenişine görä peýdalanmaga, şol sanda ondan miwe we girdeji almaga;

- girew saklaýjynyň razylgy bilen girewiň predmetini aýrybaşgalaşdyrmaga, ony kärendesine ýa-da üçünji şahsyň tölegsiz ulanmagyna bermäge ýa-da gaýry görnüşde oňa ygtyýar etmäge;
- girewine goýlan emlägi wesýet etmäge (miras goýmaga);
- girew saklaýjynyň razylgy bilen girewiň predmetini çalşyrmaga¹;
- girew saklaýjynyň razylgy bilen bergisini başga şahsa (täze bergidara) geçirmäge (şonda-da berginiň başga şahsa geçmegi TRK-nyň 475–478-nji maddalarynda bellenilen tertipde amala aşyrylmalydyr);
- girew saklaýjy girewine goýlan emlägi abat saklamak we oňa göz-gulak bolmak babatda borçlaryny berjaý etmedik halatynda, girewiň bes edilmegini ýa-da girewiň predmetiniň üçünji şahsyň saklamagyna berilmegini talap etmäge;
- girewine goýlan emlägiň berbat bolmagy ýa-da oňa zeel ýetmegi bilen baglylykda, özüne ýeten zyýanyň öweziniň dolunmagyny girew saklaýjydan talap etmäge we ş.m.

Görkezilenlerden başga-da dolanyşykdaky harytlar girewine goýlanda, girew goýujy girewine goýlan harytlary özünde saklap galýar we girew şertnamasynda girewiň predmetiniň görkezilen bahasyny azaltmazlyk şerti bilen, onuň düzümini we tebigy görnüşini (ätiýaçlyk haryt gorlaryny, çig maly, serişdeleri, ýarym taýýar önümleri, taýýar önümleri we ş.m.) üýtgetmäge haklydyr.

Girew goýujynyň şu aşakdaky borçlary bardyr:

- girew saklaýja girewine goýulýan emlägiň öňki girewleri barada habar bermäge²;
- girewiň predmetini özi saklan halatynda, ony abat saklamaga, ätiýaçlandyrmaga we oňa göz-gulak bolmaga;
- girew saklaýjy girewine goýlan emlägiň ýok edilmek ýa-da onuň gymmatynyň düýpli arzanlamak howpunyň döränligi barada habar beren we borçnamany üpjün etmegiň başga bir serişdesini teklipl etmek üçin möhlet belläninden soň, şol möhletin içinde başga bir emlägi girewine goýmak üçin teklipl etmäge³;
- girewiň predmeti babatda geleşikleri baglaşanda hem-de oňa ygtyýar edende girew saklaýjynyň (algydaryň) razylgyny almaga we ş.m.

Girew saklaýjynyň bolsa şu aşakdakylara hukuklary bardyr:

- kanunda ýa-da şertnamada bellenilen halatlarda özüniň saklamagyna berlen girewiň predmetinden peýdalanmaga (şonda-da ol girewiň predmetinden

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 275-nji maddanyň 3-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 279-njy madda.

³ Şol ýerde. 275-nji maddanyň 3-nji bölegi.

- alýan miweleri we girdejileri barada girew goýuja hökmany ýagdaýda habar bermäge hem-de girew goýujynyň girewiň predmeti babatda öz hereketlerini gözegçilikde saklamagyna mümkinçilik döretmäge borçludyr);
- girew bilen üpjün edilen borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti gelip ýeten pursadynda, ol ýerine ýetirilmese ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmese girewine goýlan emläkden töleg tutup almaga;
 - şertnamanyň esasynda öz hukuklaryny üçünji şahsa geçirmäge (şonda-da talabyň başga şahsa geçmegi TRK-nyň 465–474-nji maddalarynda bellenen tertipde amala aşyrylmalydyr);
 - öz hukuklaryny bozýan döwlet dolandyryş we ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň namalaryny hakyky däl diýip bilmek hem-de şol namalar bilen özüne ýetirilen zelesiň öweziniň dolunmagy hakynda talap bilen kazyýete ýüz tutmaga;
 - girewiň predmetini özünde saklaýan ýa-da saklamaly bolan halatynda ony kesekileriň bikanun eýeçiliginden talap edip almaga;
 - eger-de girew saklaýjynyň hukuklaryny amala aşyrmagyna päsgelçilik berilýän bolsa, päsgel berýän şahs babatda emläk eýesiniňki ýaly hukuklardan peýdalanmaga;
 - girew goýujy tarapyndan emlägi abat saklamak boýunça borçlary berjaý edilmedik halatynda, özüne ýeten zelesiň öweziniň dolunmagyny talap etmäge we ş.m.

Girew saklaýjy borçludyr:

- girewiň predmetini saklan halatynda:
- girewiň predmetiniň degişli derejede saklanmagyna;
- öz hasabyna girewiň predmetini ätiýaçlandyrmaga.
- kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarda, girewine goýlan emläkden alnan miweleri we girdejileri esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň hasabyna goşmaga;
- girewiň predmetini saklan halatynda ol berbat bolsa, onuň doly bahasynyň möçberinde maddy jogapkärçilik çekmäge;
- esasy borçnama ýerine ýetirilmegi arkaly bes edilen halatynda, girewine goýlan emlägi girew goýuja gaýtaryp bermäge we ş.m.

Bellenip geçilişi ýaly, ipoteka hem girewiň bir görnüşi bolup durýar. Şoňa görä-de ipoteka gatnaşyklarynda hem taraplaryň hukuklary we borçlary girew gatnaşyklarynda girew goýujy bilen girew saklaýjynyň umumy hukuklaryna hem borçlaryna çalymdaşdyr. Eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa ipoteka goýujynyň şu hukuklary bardyr:

- ipoteka goýlan emläge eýelik etmäge we ony haýsy maksat üçin niýetlenen bolsa şoňa laýyklykda peýdalanmaga;
- ipoteka goýlan emlägi özünden aýryp (satyp, peşgeş berip we ş.m.), ony girew bilen üpjün edilen borçnama boýunça üzmeli bolan bergi öz üstüne geçen şahsa geçirmek arkaly ýa-da kärendä bermek arkaly şol emläge erk etmäge.

Eger şertnamada başgaça ylalaşylmadyk bolsa, ipoteka goýujy aşakdakylara borçludur:

- ipoteka goýulýan emlägi onuň doly gymmatyna laýyklykda, öz hasabyna ätiýaçlandyrmaga;
- ipoteka goýlan emlägi abat saklamak üçin, şol sanda onuň düýpli we ýeňil abatlaýyş işlerini geçirmäge;
- ipoteka goýlan emlägiň kärendesine berlendigini girew saklaýja mälim etmäge;
- ipoteka goýlan emläk berbat bolan halatynda, şonuň gymmatyna barabar emlägi ipoteka bermäge ýa-da borçnamany ýerine ýetirmegiň möhletiniň ýetip gelendigine garamazdan, algydar bilen ylalaşmagyň esasynda ony doly ýa-da bölekleyin ýerine ýetirmäge.

Kanunalaýyklykda, ipoteka (girew) goýujy ipoteka berlen emlägi abat saklamak üçin zerur çäreleri görmek babatdaky borçlaryny bozan halatynda, algydar girew goýujydan borçnamanyň möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmäge, zerur bolan halatynda bolsa, şol ipoteka berlen emläkden töleg tutup almaga haklydyr. Şonuň ýaly-da ipoteka (girew) goýujy ipoteka berlen emlägi ätiýaçlandyrmak baradaky borçlaryny bozan ýagdaýynda, algydar girew goýujydan esasy bergisini möhletinden öň üzmegini ýa-da şol ipoteka berlen emlägi öz hasabyna ätiýaçlandyrmagyny talap etmäge haky bardyr. Elbetde ipoteka goýlan emlägiň ätiýaçlandyrylmagy, esasan, girew goýujynyň kanuny bähbitlerine zyýan ýetmeginiň önüni almak üçin edilýär. Şol sebäpli-de ätiýaçlandyrmak üçin çykarylan harajatlar girew goýujydan tutulyp alynýar. Bu netijeler ipoteka goýlan emlägiň girew goýujyda ýa-da üçünji şahsda saklanýandygyna ýa-da saklanmaýandygyna garamazdan ýüze çykýar. Girew goýujy üçünji şahsyň hereketleri babatda-da girew saklaýjynyň önünde edil öz hereketleri ýaly jogapkärçilik çekýär.

Kanunda bellenişi ýaly, dolanyşykda ýa-da gaýtadan işlenilýän harytlar girewine goýlanda, girew goýujy girew goýlan zada eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa erk etmek hukugyny özünde saklaýar.

§ 4. Girew goýlan emlägi saklamagyň we ony ýerleşdirmegiň tertibi

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, girewine goýlan emläk girew goýujynyň özi ýa-da girew saklaýjy ýa-da üçünji şahs tarapyndan saklananda, ol hökmany ýagdaýda degişli derejede abat saklanmagyna we ätiýaçlandyrylmagyna degişlidir.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, girew saklaýjynyň girewine goýlan emlägi, diňe onuň talaplaryny kanagatlandyrmak üçin zerur bolan halatynda satmaga hukugy bardyr¹. Bu ýerde «zerur bolan halat» diýlende, girew bilen üpjün edilen borçnamanyň belenilen möhletde ýerine ýetirilmezligi ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmezligi göz önünde tutulýar. TRK-nyň 289-njy maddasynda belenilişi ýaly, eger-de emläk birnäçe gezek girewine goýlan bolsa, ony satmaga talap etmäge öz girew hukugy beýleki şahslaryň girew hukugyndan ön ýüze çykýan girew saklaýjynyň hukugy bardyr. Eger-de ol öz hukugyndan peýdalanmakdan ýüz dönderse, onda soňraký girew saklaýjylaryň girewiň predmetini satmaga bolan hukugy ýüze çykýar.

Düzgün bolşuna görä, girewiň predmeti ony satmaga hukugy bolan girew saklaýja berilmäge degişlidir. Eger-de girew saklaýjynyň talabynyň üpjün edilmegi ol ýa-da beýleki ýuridik hereketiň amala aşyrylmagy bilen bagly bolsa, girew saklaýjy şol hereketiň amala aşyrylmagyny girew goýujydan talap etmäge haklydyr. Eger-de girew goýujy, girew saklaýjynyň talabyny iki hepdäniň dowamynda ýerine ýetirmese, girew saklaýjynyň üçünji şahslar babatda şol hereketi girew goýujynyň adyndan amala aşyrmaga hukugy bardyr.

Eger-de girewiň predmeti satylmakçy bolsa, girew saklaýjy girewine goýlan emlägiň satyljakdygyny emlägiň eýesine (girew goýuja) duýdurmaga borçludyr. Şonda-da ol emlägiň satylmagynyň netijesinde alynjak serişdeleriň çaklanylýan möçberini görkezmäge borçludyr. Girew saklaýjynyň girew goýujyny (emlägiň eýesini) duýdurandan soň iki hepde geçýänçä emlägi ýerlemäge haky ýokdur. Kanunalaýyklykda, girewiň predmeti açyk jemagat satuwynda satylmaga degişlidir. Ýöne eger-de girew predmetiniň birža ýa-da bazar gymmaty bar bolsa, girew saklaýjy emlägi satmaga ýörite söwda edarasyna ynanmaga haklydyr.

Girewiň predmeti onuň maddy gymmatlygyndan has arzan nyrhdan satylp bilinmeýär. Girew goýujynyň talap etmegi boýunça şol emläk satylmazyndan ön onuň bahasyny bilermen belläp bilýär. Kanunalaýyklykda, girew saklaýjy we emlägiň eýesi (girew goýujy) girewiň predmetiniň söwdasyna bilelikde gatnaşyp

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 288-nji madda.

bilýärler. Ýöne eger-de satuwa çykarylan girewiň predmetiniň bahasy nagt tölenilmese, emlägiň eýesiniň (girew goýujynyň) teklipe eden nyrhy ret edilip bilinýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, girewine goýlan emlägi satmakdan näçe möçberde serişde alnan bolsa, ol şol möçberde-de girew saklaýjyny kanagatlandyrmak maksady bilen oňa degişli bolýar. Şonda-da talap emlägiň eýesi (girew goýujy) tarapyndan ýerine ýetirilen diýlip hasap edilýär. Alnan serişdeleriň galanyna girewiň ornuny tutýan üpjünçilik hökmünde garalýar.

TRK-nyň 324-nji maddasyna laýyklykda, öz borçnamasyny (talabyny) mejbur ediş tertibinde ýerine ýetirtmäge ygtyýarly edilen ipoteka saklaýjynyň (algydaryň) talap arzasynyň esasynda kazyýet, açyk jemagat satuwynyň geçirilmegi arkaly ipotekanyň predmetiniň mejbury ýagdaýda ipoteka goýujynyň (bergidaryň) eýeçiliginden aýrybaşgalaşdyrylmagynyň deregine ipoteka goýlan emlägi mejbury dolandyrmagy (sekwestr) bellemäge haklydyr. Şeýle ýagdaýlarda kazyýet girewine (ipoteka) goýlan emlägi dolandyryjyny belleýär ýa-da dolandyrmak wezipesini emlägiň eýesine berýär.

Çözüti çykarmazyndan öň kazyýet jemagat reýestrinde bellige alnan we mejbury dolandyryş bellenen halatynda, hukuklary kemsidilip bilinjek şahslaryň (mysal üçin, bergidaryň maşgala agzalarynyň, ipoteka goýlan emläk babatda hukuklary bolan üçünji şahslaryň we ş.m.) pikirini diňlemäge borçludur. Şonuň ýaly-da diňe mejbury dolandyryşyň amala aşyrylmagynyň netijesinde alynjak girdejileriň möçberi dolandyryş üçin ediljek gündelik çykdajylardan artyk bolar diýlip çak edilen halatynda, ipoteka goýlan emläk babatda mejbury dolandyryş belleniş biliniýär.

Eger-de bergidar, ýeke özi ýa-da maşgala agzalary bilen bilelikde mejbury dolandyrylýan jaýda ýa-da jaýyň bir böleginde ýaşaýan bolsa, ol ýaşaýyş jaýyndan peýdalanýandygy üçin bazar şertlerine laýyklykda hak tölemäge borçludur. Girew goýlan emlägi dolandyryjy emlägiň miwelerini alýar hem-de özi tarapyndan düzülen we kazyýet tarapyndan tassyklanan meýilnamanyň esasynda ýylyň ahyrynda şol miweleri paýlaýar. Şonda-da ähli çykdajylar, şol sanda dolandyrmak üçin edilen çykdajylar hem umumy paýlanmaly serişdeleriň ujundan aýrylýar. Eger-de algydar kanagatlandyrylýan bolsa ýa-da mejbury dolandyryşyň netijesinde algydarlaryň kanagatlandyrylmagynyň gazanylyp bilinmejekdigi anyklansa, mejbury dolandyryş bes edilmäge, ipoteka goýlan emläk bolsa, açyk jemagat satuwynda ýerlenilip, alnan serişdeler kanunda bellenen tertipde algydarlaryň talabyny üpjün etmek üçin gönükdirilmäge degişlidir.

EÝEÇILIK HUKUGYNY GORAMAK

§ 1. Eýeçilik hukugyny goramagyň raýat hukuk usullary barada düşünje

Raýat dolanyşygynyň kadaly hereket etmegi diňe bir onuň subýektleriniň bel-libir hukuklarynyň ykrar edilmegi bilen däl-de, eýsem olaryň ygtybarly hukuk goraglylygy we gönüden-göni goralmagy bilen hem üpjün edilýär. Raýat hukugynyň ylmynda dowam edip gelýän däbe görä, «raýat hukuklarynyň goraglylygy» we «raýat hukuklarynyň gönüden-göni goralmagy» diýen düşüňjeler bilen raýat hukuklarynyň durmuşa geçirilmeginiň kadalylygyny üpjün etmeklige gönükdirilen serişdeleriň tutuş jemi atlandyrylýar. Şonuň bilen birlikde-de, bu düşüňjeler diňe bir hukuk serişdeleriniň göz önünde tutman, eýsem, obýektiw we subýektiw hukuklaryň, şol sanda eýeçilik hukuklarynyň we beýleki emläkleýin hukuklaryň amala aşyrylmagy üçin zerur bolan şertleriň döredilmegine gönükdirilen, ykdysady, syýasy, durmuşy (sosial), guramaçylyk we gaýry çäreleri hem göz önünde tutýarlar.

Eýeçilik hukugy we beýleki emläk hukuklarynyň ygtybarly hukuk goraglylygy hem-de gönüden-göni goralmagy umumy raýat-hukuk goraglylygynyň çäklerinde amala aşyrylýar¹ we olaryň amala aşyrylmagy TRK-nyň 11-nji maddasynda berkidilen raýat hukuklaryny goramagyň usullary bilen gönüden-göni baglanyşyklydyr. Elbetde, eýeçilik hukugyny we gaýry emläk hukuklaryny goramagyň usullary diňe TRK-nyň 11-nji maddasynda berkidilen çäreler bilen çäklenmeýär. Görkezilen maddada berlen sanaw gutarnykly hem ýapyk sanaw däldir. Hatda maddanyň özünde-de raýat hukuklarynyň «kanunda göz önünde tutulan beýleki usullar arkaly²» goralyp bilinýändigini bellenilýär. Bu hukuk kadasy, raýat hukuklarynyň, şol sanda eýeçilik hukugynyň we beýleki emläk hukuklarynyň hem Türkmenistanyň kanunçylygynda berkidilen gaýry usullaryň kömegi bilen goralyp bilinýändigini aňladýar.

Eýeçilik hukugyny goramak – bu eýeçilik hukugynyň amala aşyrylmagyna päsgel berýän şertleri we ýagdaýlary aradan aýyrmak üçin kanunçylykda berkidilen raýat-hukuk gorag usullarynyň ulanylmagyndan ybarat bolan raýat-hukuk institutydyr.

¹ Şu okuw kitabynyň XI babynda umumy raýat-hukuk goraglylygy we subýektiw goranmak hukugy barada giňişleýin durlup geçilýär.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 11-nji madda.

Emläk eýesiniň hukuklaryna kast edilmeginiň häsiýetine we ulanylýan gorag usulynyň ýa-da usullarynyň mazmunyna baglylykda raýat-hukuk gorag usullaryny şu aşakdaky toparlara bölmek bolar:

- emläk-hukuk gorag usullary;
- borçnamalaýyn-hukuk gorag usullary;
- beýleki raýat-hukuk gorag usullary.

Üçünji şahslaryň emläk eýesiniň öz ygtyýarlyklaryny amala aşyrmagyny inkär edýän ýa-da çäklendirýän hukuga garşy hereketleriniň netijesinde eýeçilik hukugy gönüden-göni bozulan halatynda, eýeçilik hukugynyň amala aşyrylmagyna päsgel berýän ähli ýagdaýlary we şertleri aradan aýyrmaklyga gönükdirilen doly (absolýut) goraglylyk herekete girýär. Doly (absolýut) raýat-hukuk gorag usullary gönüden-göni eýeçilik hukuklarynyň goralmagyna gönükdirilýärler we emläk eýesi bilen hukuk bozujynyň arasyndaky haýsydyr bir anyk borçnama bilen bagly däldirler.

Şeýle ýagdaýda bildirilýän talaplar emläk-hukuk talaplary bolup durýarlar. Şeýle talaplaryň bildirilmeginiň netijesinde hukuklary bozulan şahsa berilýän hukuk goragy hem emläk-hukuk häsiýetli bolýar. Emläk-hukuk talaplaryna şular degişlidir:

- windikasion¹ talaplar;
- negator² talaplar.

Borçnamalaýyn-hukuk gorag usullary raýat-hukuk geleşikleriniň zyýan ýeten taraplarynyň, şeýle hem deliktiň netijesinde zeled ýetirilen şahslaryň hukuklarynyň goralmagyna gönükdirilýärler. Borçnamalaýyn gatnaşyklarda görkezilen bozulan hukuklaryň goralmagy baradaky talaplar gönüden-göni eýeçilik hukugyndan gelip çykmaýarlar. Borçnamalaýyn gatnaşyklarda emläk eýesi (hukuklary bozulan tarap) tarapyndan özi bilen borçnamalaýyn (şertnamalaýyn ýa-da şertnamalaýyn däl) gatnaşyklar arkaly baglanyşýan hukuk bozuja bildirilýän talaplar şol bir wagtyň özünde gönükdirilip bilinýärler:

- eýeçilik hukugynyň amala aşyrylmagyna päsgel berýän ýagdaýlary aradan aýyrmaklyga. Mysal üçin, şertnamanyň esasynda peýdalanmaklyga (kärendesine, uzufrukta we ş.m.) berlen emläkleri gaýtaryp bermek barada talaplar, esassyz edinilen ýa-da alnyp galynan emläkleri gaýtaryp bermek barada talaplar we ş.m.;
- ýetirilen hakyky zyýanyň ýa-da alynmadyk girdejileriň öweziniň dolunmagyna.

Borçnamalaýyn gatnaşyklarda taraplaryň emläk hukuklarynyň goralmagy doly (absolýut) häsiýete eýe däl. Onuň möçberi we göwrümi, taraplaryň şertnamalaýyn ýa-da şertnamalaýyn däl (delikt) borçnamalaryna esaslanýan özara gat-

¹ Lat. Vindico – nägilelik bildirýärin, talap edýärin.

² Lat. Audio negatoria – inkär ediji talap.

naşyklarynyň netijesinde eýeçilik hukugynyň bozulmagynyň derejesine berilýän baha laýyklykda kazyýet tarapyndan kesgitlenýär.

Raýat-hukuklaryny goramagyň beýleki usullaryna şu aşakdaky talaplar degişlidir:

- eýeçilik hukugynyň ykrar edilmegi hakyndaky talaplar;
- döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň hereketleri babatda bildirilýän talaplar.

§ 2. Windikasion talap

Bellenip geçilişi ýaly, eýeçilik hukugyny goramagyň iň wajyp usuly *windikasiýa* bolup durýar. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eger-de ynsaply emläk eýesi¹ eýelik etmekden mahrum edilse, onda ol emlägiň özüne gaýtarylyp berilmegini emlägiň täze eýesinden üç ýylyň dowamynda talap edip bilýär. Emma bu kada emlägiň täze eýesiniň eýelik etmeklige artykmaç hukugynyň bar bolan ýagdaýynda ulanylmaýar. Eger-de emläk zorluk ýa-da aldaw arkaly edinilen bolsa, eýelik etmegiň gaýtarylyp berilmegi baradaky talap, onda artykmaç hukugy bar bolan şahs babatda-da ulanylyp bilinýär².

Windikasion talap – bu eýeçiligindäki emlägine eýelik etmeýän (edip bilmeýän) ynsaply emläk eýesiniň, şol emläge bikanun eýelik edýän ynsapsyz emläk eýesine, emlägi *naturada* özüne gaýtaryp bermek barada bildirýän talabydyr. Windikasion talap bilen emläk eýesiniň eýeçilik hukugynyň düzüm bölegi bolan diňe eýelik etmek hukugy goralman, eýsem tutuşlygyna eýeçilik hukugy, ýagny onuň düzüm bölekleri bolan emläkden peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek hukuklary hem goralýar.

Windikasiýanyň obýekti – bu naturada (tebigy görnüşinde) saklanyp galan şahsy (indiwiidual) – kesgitli emläkdir (zatdyr). Windikasion talabyň mazmunynyň bellibir emlägiň deregine edil şonuň ýaly (şol häsiýetdäki, şol görnüşdäki, şol möçberdäki, şol göwrümdäki we ş.m.) emlägiň berilmegi hakynda talapdan däl-de, anyk şahsy-kesgitli emläge eýelik etmegi dikeltmek baradaky talapdan ybaratdygy sebäpli, windikasion talaby diňe bellibir görnüşleýin alamatlary bilen kesgitlenen ýa-da naturada saklanyp galmadyk emläkler babatda bildirip bolmaýar. Mysal üçin, haçan-da jedelli ýaşaýyş jaýy ýönekeý abatlaýyş işleri geçirilmän, düýpli üýtgedilip gurlan bolsa. Windikasiýanyň obýekti bolmadyk (ýitirilen ýa-da düýpli üýtgedilen) halatynda, windikasion talabyň deregine ýetirilen zelesiň öweziniň dolunmagy barada borçnamalaýyn-hukuk talaby bildirilip bilinýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 180-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 181-nji madda.

Windikasion talap boýunça talapçy (hak isleýji) hökmünde, umumy düzgünlere laýyklykda, talabyň bildirilen pursadynda öz eýeçiligindäki emlägine eýelik etmeýän (eýelik edip bilmeýän) kanuny emläk eýesi çykyş edip bilýär. Jogapçy hökmünde bolsa, talap bildirilen pursadynda jedelli emläge hakykat ýüzünde eýelik edýän, ýöne hukuk taýdan emlägiň eýesi bolmadyk bikanun emläk eýesi çykyş edýär. Kanunalaýyklykda, ynsapsyz emläk eýesi emlägi hem-de ondan alan peýdasyny, emlägiň ýa-da hukugyň miwelerini eýelik etmäge hakly şahsa gaýtaryp bermelidir. Emläge eýelik edýän öz günäsi bilen alyp bilmedik miweleriniň öwezini dolmaga borçludur. Ol emläk barada çekilen çykdajylaryň we gowulandyrmalaryň öwezini dolmagy diňe gaýtarylyp berlen pursadyna çenli şol gowulandyrmalar eýelik etmäge hakly şahsyň baýlaşmagyna getiren bolsa, talap edip biler. Ynsapsyz şahs barasyndaky beýleki talaplar üýtgedilmän galýar¹.

§3. Negator talap

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de ynsaply emläk eýesi emläginden mahrum edilmese, ýöne onuň eýelik etmegini amala aşyrmagyna başga ýol bilen päsgel berilse, ol emläk eýesi hökmünde päsgelçilikleriň düzedilmegini talap edip bilýär. Şonuň ýaly-da ol eýelik edilmegine hyýanat edilmegi sebäpli ýetirilen zyýanyň tölenilmegini hem talap edip biler. Zyýanyň öwezini töletmek baradaky talap päsgelçilikleri düzetmek talabynyň mümkin bolmadyk halatynda hem ulanylýar².

TRK-da berkidilen bu hukuk kadasy, *negator talaby* bildirmegiň hukuk esasy bolmak bilen, *titullaýyn*, ýagny kanuna esaslanýan eýelik etmegiň³ goralmagynyň üpjün edýär. *Titullaýyn* eýelik ediji raýat-hukuk gorag usullarynyň nukdaýnazarýndan, eýeçilik hukugynyň subýektlerine deňleşdirilýär. Oňa TRK-nyň 181-nji maddasyna laýyklykda ygtyýarlyk berilýär:

- başganyň bikanun eýelik etmeginden emlägi yzyna talap edip almaga;
- olar emläkden mahrum bolmak bilen bagly bolmasa-da, emläge eýelik etmäge döredilýän bikanun päsgelçilikleri aradan aýyrmagy talap etmäge.

¹ Şol ýerde. 185-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 182-nji madda.

³ Lat. Titulus – ýazgy, hormatly at. Titullaýyn eýelik etmek raýat hukugynda, emläge hukugyň (kanunyň) esasynda eýelik etmektir. Bu hukuk degişli hakyky hukuk ýagdaýynda (ýuridik faktdan) – tituldan gelip çykýar. Mysal üçin, emlägi satyn almak-satmak şertnamasyna esaslanýan eýeçilik hukugy ýa-da emlägiň miras geçmegine esaslanýan eýeçilik hukugy. Eýelik etmegiň bu görnüşinden tapawutlylykda, titulsyz, ýagny hakykat ýüzünde eýelik etmek hukuga (kanuna) esaslanmaýar. Ýöne emläge hakykat ýüzünde eýelik etmek hem, kanunda bellenen anyk şertler bolan bellibir hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirip bilýär.

Eger-de hakykat ýüzünde emläkden peýdalanmaga we emläge agalyk etmäge päsgel berýän oňaýsyz ýagdaý ýüze çykýan bolsa, onda şeýle hereketde (hereket-sizlige) hukuk bozulma diýmek bolar. Bu ýagdaýda emläk onuň eýesiniň eýelik etmeginde durýar, ýöne emläk eýesiniň haýsydyr bir päsgelçilik sebäpli şol emläkden peýdalanmak mümkinçiligi bolmaýar. Mysal üçin, awtoulagyň açarynyň alynmagy sebäpli ony işletmek mümkin däl ýa-da suwuklyk guýulýan gabyň deşilmegi ondan peýdalanmak mümkinçiligine päsgelçilik döredýär.

Şeýlelikde, *negator talap* – bu emläk eýesini emläge eýelik etmek hukugyndan mahrum etmek bilen bagly bolmadyk, onuň emläkden peýdalanmaga bolan hukugyny amala aşyrmaga döredilen päsgelçilikleri aradan aýyrmak baradaky talapdyr. Şonuň bilen birlikde-de negator talap eýeçilik hukuklaryny amala aşyrmaklyga hakykat ýüzünde bar bolan päsgelçilikleri aradan aýyrmaklyga gönükdirilmek bilen bir hatarda, ýüze çykmagy hakykat ýüzünde (real) mümkin bolan päsgelçilikleriň hem önüni almaklyga gönükdirilip bilinýär. Mysal üçin, emläk eýesi, eger-de onuň eýeçilik hukuklarynyň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döretjek bolsa, haýsydyr bir gurluşygyň heniz taslamasy düzülýän döwründe negator talap bildirmek arkaly onuň gurulmagyna gadaganlyk girizilmegini gazanyp bilýär.

Negator talap bildirmegiň subýekti emlägi öz eýelik etmeginde bolan, ýöne şol emläge eýeçilik hukugynyň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döredilen emläk eýesi bolup durýar. Eger-de emläkden peýdalanmaklyga (eýeçilik hukugyny amala aşyrmaklyga) päsgelçilik hukuga laýyk hereketler zerarly amala aşyrylýan bolsa, emläk eýesiniň negator talap bildirmäge hukugy ýokdur. Mysal üçin, döwlet häkimiýet edaralarynyň rugsat bermegi bilen ýaşaýyş jaýynyň önünden lagym ulgamy üçin garym gazylýan bolsa. Şonuň ýaly ýagdaýda, emläk eýesi özüniň eýeçilik hukuklarynyň amala aşyrylmagyna päsgelçilik döredýän hereketleriň bikanunlygy barada jedel gozgap bilýär (ýöne, negator talap bilen däl-de döwlet edarasynyň namasyny hakyky däl diýip ykrar etmek hakynda talap bilen) ýa-da şeýle hereketleriň netijeleri tamamlanýança garaşmaly bolýar.

Negatoryň talabyň obýekti uzaga çekýän we talabyň bildirilen pursadyna çenli bar bolan hukuk bozulmany (hukuga garşy ýagdaýy) aradan aýyrmak bolup durýar. Şoňa görä-de, negator talap boýunça hukuk gatnaşygy hak isleg möhletiniň geçmegi (dowamlylygynyň tamamlanmagy) bilen bagly däl. Negator talap hukuk bozulmanyň bar bolan islendik pursadynda bildirilip bilinýär.

Şonuň ýaly-da negator talap serwituty bes etmek barada-da bildirilip bilinýär. Serwitut borjy ýüklenilen ýer böleginiň eýesiniň negator talabyna laýyklykda, serwitut ony bellemegiň esaslary aradan aýrylan halatynda bes edilip bilinýär¹.

¹ «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004. 43-nji maddanyň 3-nji bölegi. «Kesekiniň ýer böleginden çäklendirilen peýdalanmak hukugy (serwitut), ony bellemegiň esaslary ýatrylan halatynda bes edilip bilner».

Şonuň ýaly-da serwitut borjy ýüklenilen ýer bölegi, serwitut sebäpli onuň eýesi tarapyndan onuň niýetlenilişine görä ulanmaklyga päsgelçilik döretse, emläk eýesi serwituty ýatyrmak barada negator talap bilen kazyýete ýüz tutup bilýär. Çünki kanunalaýyklykda, serwitut amala aşyrylanda ygtyýarly şahs borçly edilen ýer şahamçasynyň eýesiniň bähbitlerini berjaý etmelidir¹.

§ 4. Eýeçilik hukugyny goramagyň beýleki raýat-hukuk usullary

Raýat hukugynyň ylmynyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, eýeçilik hukugy, *windikasion* hem-de *negator* talaplardan başga-da şu aşakdaky talaplar bilen hem goralyp bilinýär:

- eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakynda talap;
- emlägi tussaglykdan (gozgamasyz edilmekden) boşatmak (emlägi ýazgydan² aýyrmak) barada talap.

Eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakynda talaplar kazyýet tejribesinde ýyg-ýygýdan düş gelýärler, ýöne olaryň aglaba köpüsi absolyt däl-de otnositel hukuk gatnaşyklaryndan gelip çykýandyklary sebäpli, emläk-hukuk häsiýetli däl-de borçnamalaýyn-hukuk häsiýetli bolýarlar. Umumy ykrar edilen düzgünlere laýyklykda, şeýle jedeller degişlilikde, şertnamalaýyn hukugyň, miras hukugynyň, umumy eýeçilik hukugynyň we ş.m. kadalarynyň esasynda çözülýär. Ýöne, tejribede talapçy bilen göni hukuk arabaglanyşygy bolmadyk üçünji şahslara şeýle talaplaryň bildirilýän ýagdaýlary hem gabat gelýär. Mysal üçin, emläk eýesiniň ýerli häkimiyet edarasynyň degişli maglumatlaryň we resminamalaryň ýoklugy ýa-da olaryň öz wagtynda resmileşdirilmänligi sebäpli, onuň eýeçilik hukugyny ykrar edýän hukuk dörediji resminamalary (mysal üçin, eýeçilik hakynda şahadatnamany) özüne bermekden ýüz dönderýändigini üçin eýeçilik hukugy ykrar etmek hakynda talap arza bilen kazyýete ýüz tutmagy³.

Eýeçilik gatnaşyklary üçin eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakynda talabyň aýratyn wajyp ähmiýeti bardyr. Sebäbi eýeçilik hukugynyň özi jedeliň, şol sanda titullaýyn (kanunalaýyk) emläk eýeleri bilen hakykat ýüzündäki emläk eýeleriniň arasyndaky jedeliň hem predmeti bolup biler.

Eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakynda talabyň predmeti, jogapçy tarapyndan talapçynyň peýdasyna haýsydyr bir anyk hereketleriň amala aşyrylmagy

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 261-nji maddanyň 2-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 377–379-njy maddalar.

³ Şol ýerde. 273-nji madda. «Amala aşyrylan notarial hereketi ýa-da notarial hereketi amala aşyrmakdan ýüz dönderilmegini nädogry diýip hasap edýän gyzyklanýan adamyň bu hakda döwlet notarial kontorasynyň, arçynyň ýerleşen ýerindäki etrap (şäher) suduna şikaýat etmäge haky bardyr».

däl-de, talapça eýeçilik hukugynyň ýa-da başga emläk hukuklarynyň degişililiginiň hakyky ýagdaýyny (faktyny) ykrar etmek bolup durýar. Görkezilen talap boýunça kabul edilen kazyýetiň çözgüdi şu aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

- eýeçilik hukugy baradaky şübheli we düşnüksiz ýagdaýy aradan aýyrýar;
- eýeçilik hukugynyň bardygy hakynda zerur ynamy döredýär;
- taraplaryň arasyndaky gatnaşyklary aýdyňlaşdyrýar;
- emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek babatda anyk ygtyýarlyklaryň degişli derejede amala aşyrylmagyna ýardam berýär.

Eýeçilik hukugyny ykrar etmek hakynda talabyň bildirilmegi üçin esas bolup, talapçyda jedel edilýän emläge bolan eýeçilik hukugynyň ýa-da gaýry emläk hukuklarynyň bardygyny tassyklaýan ýagdaýlar hyzmat edýärler. Mysal üçin, şol emlägi satyn almak-satmak şertnamasy, miras hakynda şahadatnama we ş.m. Görkezilen talabyň hukuk esasy hökmünde bolsa, TRK-nyň 11-nji maddasynyň «a» bendinde berkidilen raýat hukuklaryny goramagyň usuly çykyş edýär.

Talaplaryň bu görnüşiniň, bir tarapdan emläk eýesiniň anyk ygtyýarlyklarynyň bozulmagy bilen bagly däldigi, beýleki tarapdan bolsa, üçünji şahsyň dowam edýän bikanun hereketleri sebäpli ýüze çykyandygy üçin, negator talaplar ýaly, olaryň hem hak isleg möhletiniň dowamlylygy ýokdur.

Şonuň bilen bir hatarda-da, emlägi tussaglykdan (gozgamasyz edilmekden) boşatmak (emlägi ýazgydan aýyrmak) baradaky talaplar hem eýeçilik hukugyny we beýleki emläk hukuklaryny goramagyň wajyp raýat-hukuk serişdeleri bolup durýarlar. Talaplaryň bu görnüşiniň eýeçilik hukugyny ýa-da gaýry emläk hukuklaryny goramak baradaky talaplardan esasy tapawutlylygy, emlägi ýazgydan aýyrmak baradaky talaplar, jedelli emlägiň emläk eýesiniň ygtyýarlygyndan (eýelik etmeginden) hakykat ýüzünde ýa-da hukuk taýdan alynmagyny we şonuň netijesinde-de, onuň şol emläge eýelik etmek, ondan peýdalanmak we oňa ygtyýar etmek mümkinçiliginiň dikeldilmegini talap etmekden ybaratdyr.

Mälim bolşy ýaly, emlägi gozgamasyz etmek üçin ýazga almak kanunda bellenen anyk ýagdaýlarda amala aşyrylýar. Bu çäre gönükdirilýär, ýagny:

- ýetirilen zeleliň öweziniň dolunmagyny üpjün etmek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň ýa-da emlägi konfiskasiýalamak hakynda kazyýetiň hökümünüň ýerine ýetirilmegini üpjün etmeklige;
- fiziki we ýuridik şahslaryň emläk hukuklaryny kanagatlandyrmaklyga (mysal üçin, hossar hakyny töleýjiniň hossar haky boýunça bergisini onuň emläginden tutup almak arkaly);
- emläk eýeleriniň ýa-da üçünji şahslaryň emläkleýin hukuklarynyň goraglylygyny üpjün etmeklige (mysal üçin, nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň emlägine miras açylanda ýa-da onuň emlägini ynançly dolandyrmak barada şertnama baglaşylanda) we ş.m.

Bu talabyň kazyýete bildirilýän esasy sebäpleri hem, aglaba köp halatlarda, bergidaryň emlägi ýazga alnanda, bergidar bilen şertnamalaýyn gatnaşykda duran şahsyň eýeçiliginde bolan, ýöne ýazgy geçirilýän pursadynda bergidaryň eýelik etmeginde hem-de peýdalanmagynda bolan emläk hem ýalňyşlyk bilen ýazga alynýar. Mysal üçin, bergidaryň kärendesine alan oba hojalyk ulagy kazyýet ýerine ýetirijisi tarapyndan ýazga alynýar. Şeýle ýagdaýda şol emläk emlägiň hakyky eýesiniň emlägi ýazgydan çykarmak hakyndaky talap arzasynyň esasynda ýazgydan aýrylmaga we gozgamasyz etmekden boşadylmaga degişli bolup durýar.

§ 5. Emlägiň eýesi bolmadyk eýelik edijiniň hukuklaryny goramak

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, eýeçilik hukuklarynyň we beýleki emläk hukuklarynyň goralmagyna emlägiň hakyky eýesi bolmadyk, ýöne oňa eýelik edýän şu şahslaryň hem hukuklary bardyr:

- eýeçiligiň obýektine hojalygy doly ýöretmek hukugynyň esasynda eýelik edýän şahslar;
- eýeçiligiň obýektine operatiw dolandyrmak hukugynyň esasynda eýelik edýän şahslar;
- eýeçiligiň obýektine kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan başga esaslara görä eýelik edýän şahslar¹.

Şonuň ýaly-da, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, Türkmenistan döwleti (degişli eýeçilik obýektleriniň eýesi bolmasa-da) eýeçilik hukugynyň ähli subýektleriniň öz eýeçilik obýektleri baradaky hukuklaryny, şol sanda hem olaryň beýleki döwletleriň çäginde bar bolan şeýle obýektleri (emlägi) baradaky hukuklaryny goraýar². Hereket edýän kanunçylyk, emläge ynsaply eýelik edijiniň özüniň ynsaply eýelik edýän emlägini hut emläk eýesiniň özünden goramaga hem hukugynyň bardygyny berkidýär³. Bu hukuk kadasynyň, emläge ynsaply eýelik edijiniň eýelik edýän emlägini emläk eýesiniň ähli hereketlerinden däl-de, bikanun ýa-da şertnamany bozýan hereketlerinden goramaga hukugynyň bardygyny göz önünde tutýandygyny bellemek zerurdyr. Mysal üçin, hojalyk dolandyryş hukugy bilen berlen emläk babatda emlägiň eýesi onuň berbat bolmagyna getirip biljek hereketleri eden ýa-da şeýle oňasyz netijeleriň ýüze çykmak howpuny döreden halatynda, emläge eýelik ediji, şol emlägi onuň eýesinden kanunda ýa-da şertnamada bellenen raýat-hukuk gorag serişdeleriniň kömegi bilen goramaga haklydyr.

¹ «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10, 53-nji madda, 25-nji maddanyň 4-nji bölegi.

² Şol ýerde. 5-nji bölek.

³ Şol ýerde. 4-nji bölek.

Hereket edýän kanunçylyk, bellibir şertler bolan halatynda, emläge hakykat ýüzünde eýelik etmegiň eýeçilik hukugyna öwrülýän ýagdaýlaryny hem göz önünde tutýar. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, eger-de şahs baş ýylyň dowamynda öz emlägi hökmünde gozgalýan emläge üznüksiz eýelik edip gelen¹ bolsa, onda ol şol emläk barada eýeçilik hukugyny (hukuk ediniş wagty möhleti) edinýär. Ýöne, eger-de hukugy ediniji emläge ynsaplylyk bilen eýelik etmedik bolsa ýa-da soňra emlägiň özüne degişli dälidigini bilen bolsa, onda onuň gozgalýan emläge eýeçilik hukugyny edinmegine ýol berilmeýär². Şonuň ýaly-da, eger-de şahs ýer şahamçasynyň ýa-da gozgalmaýan başga emlägiň eýesi hökmünde jemagat reýestrine girizilip, ýöne, şolar babatynda eýeçilik hukugyna eýe bolmadyk bolsa, eger-de bellige almak on baş ýyllap dowam eden bolsa we bütün şol döwrüň dowamynda zat eýesi hökmünde şolara eýelik eden bolsa, onda ol eýeçilik hukugyny edinýär³. Şeýle hem, hukuk esaslary boýunça on ýyldan köp wagtyň dowamynda emläge eýelik eden we ony peýdalanan emläk eýesiniň şol emlägi edinmekde artykmaç hukugy bardyr⁴.

XXI bap

EÝEÇILIGI MIRAS ALMAK WE BERMEK HUKUGY

§ 1. Miras hukugy barada düşünje

Miras hukugynyň⁵ kadalaşdyryjy binýady TRK-nyň 1070–1260-njy maddalaryny özünde jemleýän V böleginde berkidilýär hem-de Türkmenistanyň hukuk ulgamynyň raýat hukugy pudagynyň esasy we uly institutlarynyň biri bolup durýar. Edebiýatlarda: «miras hukugynda miras almak-bermegiň esaslary we tertibi, mirasyň açylýan wagty hem ýeri, haýsy şahslaryň mirasdar bolup bilýändigini, haýsy emläkleriň, hukuklaryň we borçlaryň miras goýlup bilinýändigini, mirasy paýlamagyň tertibi, miras paýlanylanda ýüze çykýan jedelleriň çözülmeginiň tertibi, miras goýujynyň wesýet etmeginiň hem-de onuň wesýetnamasynyň ýeri-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 187-nji madda. «Eger şahs haýsy-da bolsa bir döwrüň başynda we ahyrynda zada eýelik eden bolsa, onda bu şahs ýokarda görkezilen bütün döwrüň dowamynda zat eýesi hökmünde zada eýelik edipdir diýip hasaplamak gerek».

² Şol ýerde. 186-njy maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ Şol ýerde. 188-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 190-njy madda.

⁵ TRK-da «Miraslyk hukugy» diýlip beýan edilýär.

ne ýetirilmeginiň tertibi we ş.m. kesgitlenýär. Miras hukugy bellibir derejede raýatlaryň her biriniň kanuny bähbitleriniň durmuşa geçirilmegini üpjün edýär. Şol sebäpli-de raýat hukugynyň ylmynda miras hukugyny öwrenmeklige we öwretmeklige aýratyn üns berilýär¹» diýlip bellenýär.

Raýat hukugynyň instituty hökmünde Miras hukugy şu wezipeleri ýerine ýetirýär: degişli gatnaşyklary (miras gatnaşyklaryny) düzgünleşdirmek; aradan çykan şahsyň (miras goýujynyň²) emläginiň raýat dolanyşygyna peýdasyz ýok bolmagyny ýa-da hereketsizlikde galmagyny aradan aýyrmak; raýatlaryň (mirasdarlaryň) maddy isleglerini kanagatlandyrmak hem-de olary höweslendirmek; jemgyýetde maşgala agzybirligini üpjün etmek; esassyz baýlaşylmagynyň (bikanun girdeji alynmagynyň) önüni almak; fiziki şahslarda hukuga bolan hormaty terbiýelemek; jemgyýetdäki eýeçilik gatnaşyklarynyň sazlaşykly hem utgaşykly hereket etmeginiň bozulmagyna ýol bermezlik we ş.m.

Miras diýlende, aradan çykan miras goýujynyň emläginiň, hukuklarynyň we borçlarynyň miras hukugyna laýyklykda, mirasdara geçmegine düşünilýär. Aradan çykan miras goýujynyň emläginiň, hukuklarynyň we borçlarynyň miras geçmeginiň iki sany häsiýetli aýratynlygy bolsa şulardan ybaratdyr:

– eger-de hereket edýän kanunçylykda başgaça bellenilmedik bolsa, miras goýujynyň ähli emlägi (hatda geljekki emlägi hem³), hukuklary hem borçlary, onuň hukuk oruntutary hökmünde mirasdara geçýär. Ýöne TRK-a laýyklykda, şahsy häsiýeti bolan we diňe miras goýuja degişli bolup biljek emläk hukuklary hem borçlary, şeýle hem algydaryň we bergidaryň diri wagtynda hereket edýän hem-de olaryň aradan çykmagy bilen bes edilýän, kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan hukuklar we borçlar mirasyň düzümine girmeyär⁴;

– aradan çykan miras goýujynyň diňe hereket edýän kanunçylyga garşy gelmeýän emläkleri, hukuklary we borçlary miras geçýär. Mysal üçin, erkin dolanyşygy gadagan edilen ýaraglar, neşe serişdeleri we ş.m. miras geçmeýär.

Mirasyň düzümi kesgitlenende miras goýujynyň haýsy hukuklarydyr-borçlarynyň miras geçýändigini, haýsylarynyň bolsa geçmeýändigini aýyl-saýyl etmegiň örän wajyp ähmiýeti bardyr. Elbetde bir tarapdan, bu meseläni çözmegiň hiç hili

¹ *Пронина М.Г.* Право наследования. Минск, 1989. С.3.

² TRK-nyň 1070-nji maddasynyň 1-nji böleginde «miras berijiniň» diýlip bellenilýär, ýöne aradan çykan öz emlägini (ýa-da hukuklaryny) miras galdyryan fiziki şahs göz önünde tutulanda, onuň öz galdyryan emlägini mirasdaryna elden-ele «berip» bilmejegi öz-özünden düşnükli. Ol öz emlägini (ýa-da hukuklaryny) miras «goýup» bilýär. Şoňa görä-de bu okuw kitabynda «miras beriji» diýen adalgany «miras goýujy» diýen görnüşde ulanmak makul bilindi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1090-njy madda. «Miras goýujy wesýetnama düzülen wagty özünde bolmadyk, ýöne mirasyň ýüze çykyan pursadyna çenli onuň eýeçiliginde boljak emlägi hem wesýetnamada göz önünde tutup biler».

⁴ Şol ýerde. 1091-nji madda.

kynçylygy ýok ýaly bolup görünmegi-de ähtimal. Çünki bu sowal seljerilende, eger-de hukuklar we borçlar emläkleýin häsiýetli bolsalar, olar miras geçýär, emläk bilen bagly bolmadyk şahsy häsiýetli bolsalar miras geçmeýär diýen ýönekeý netijä gelmek bolar. Emma bu meseläni çözmeklige beýle ýönekeý çemeleşmek mümkin däl. Sebäbi onuň käbir çylşyrymly taraplary bar.

Bellenip geçilişi ýaly, käbir hukuklar we borçlar miras goýujynyň şahsyýeti bilen berk arabaglanyşykda durýarlar. Şoňa görä-de, olary hiç haçan aýrybaşgalaşdyryp, ýagny özge şahslara geçirip bolmaýar. Mysal üçin, hossar hakyny almaklyga bolan hukuk, özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyna bolan hukuk, awtoryň emläk bilen bagly bolmadyk şahsy hukuklary we ş.m. Elbetde bu ýerde hukuklaryň hem borçlaryň miras geçýändigini ýa-da geçmeýändigini kesgitlemek üçin, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryndan ugur almak gerekdir. Çünki hukuklaryň we borçlaryň dowamlylygynyň, miras goýujy aradan çykanda onuň hukuklarynyň hem borçlarynyň ýagdaýynyň, şol hukuklaryň we borçlaryň mazmuny boýunça gutarnykly kesgitlenenliginiň jedel ýüze çykan halatynda, kazyýet üçin taraplaryň arasyndaky gapma-garşylygy çözmekde örän möhüm ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, eger-de mirasdar kanunda bellenen şertlere laýyklykda kömege mätäç bolmasa we miras goýujy babatda borçly şahslar mirasdar babatda-da borçly bolmasalar, aradan çykan miras goýujynyň hossar hakyny almaga bolan hukugy miras geçmeýär. Ýöne kanunda bellenen halatlarda miras goýujynyň hukuk oruntutary hökmünde miras-dara onuň hossar hakyny tölemeklige bolan borjy miras geçip bilýär.

Mirasnyň häsiýetli alamatlarynyň ýene-de biri hem, miras açylan pursadyndan ol mirasdar tarapyndan kabul edilýänçä, miras goýlan hukuklaryň hem borçlaryň nämälim hukuk ýagdaýynda bolýanlygydyr. Raýat hukugynyň ylmynda, miras goýujy tarapyndan goýlan, ýöne mirasdar (mirasdarlar) tarapyndan kabul edilmedik emläkler, hukuklar hem borçlar «galdyrylan miras» diýlip atlandyrylýar.

Kanunalaýyklykda, eger-de aradan çykan fiziki şahsyň mirasdary ýok bolsa, onuň işlän ýa-da okan edarasý, guramasy, kärhanasy aradan çykanyň ýaşan ýerindäki içeri işler edarasyna, ýaşayyş jaý ulanyş edarasyna, şeýle hem aradan çykanyň ýaşan ýaşayyş jaýynyň ýerleşýän çägendäki ýerli öz-özünü dolandyryş edarasyna ýa-da döwlet kepillendiriş edarasyna aradan çykan fiziki şahsyň yzynda galan emlägi, mirasdarynyň ýokdugy hakynda we çak edilýän mirasdarlarynyň özlere mälim bolan ýaşayan ýa-da işleýän ýerleri hakynda habar bermäge borçludyr¹.

Kepillendiriş hereketlerini amala aşyran döwlet kepillendirijileri we geňeşleriň wezipeli şahslary mirasnyň ýüze çykan ýerinde² raýatlaryň ýa-da guramalaryň habar bermegi ýa-da öz başlangyçlary boýunça döwletiň, mirasdarlaryň, mirasdan

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 46-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1085-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

ýüz öwürýänleriň ýa-da algydarlaryň kanuny bähbitlerini üpjün etmek maksady bilen miraslyk emlägi gorap saklamak üçin degişli çäreleri görmäge borçly edilýärler. Eger-de miras goýujynyň emlägi ýa-da şol emlägiň bir bölegi mirasyň ýüze çykan ýerinde bolmasa, döwlet kepillendirijisi (döwlet kepillendiriş edarasy) ýa-da Geňeşiň wezipeli şahsy emlägiň miras galan ýerindäki döwlet kepillendiriş edarasyna ýa-da mirasyň ýüze çykan ýerindäki Geňeşe ony gorap saklamak üçin çäreler görmegi tabşyrýar¹.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, miras goýlan emlägi goramak maksady bilen döwlet kepillendiriş edarasy ýa-da Geňeş mirasyň ýazgysyny geçirýär we ony goramak üçin mirasdara ýa-da başga şahsa berýär ýa-da oňa hossarlyk edijini belleýär. Şondan soňra mirasyň ýüze çykan ýerinde bolmadyk mirasdarlary gözlemäge çäreleri görýär².

Eger-de mirasyň düzüminde dolandyrmagy talap edýän emläk bar bolsa, şeýle hem mirasdar mirasy kabul edip alýança, miras berýäne algydardan talap bildirilen halatynda, döwlet kepillendiriş edarasy emlägi gorap saklamak üçin şahs belleýär. Döwlet kepillendiriş edarasynyň ýok ýerinde, Geňeş şeýle halatlarda miras goýlan emläge hossar belleýär we ýüze çykan miras hakynda hem ony gorap saklamak üçin görülen çäreler hakynda degişli döwlet kepillendiriş edarasyna habar berýär. Miras goýlan emlägiň goralyp saklanmagy tabşyrylan (ynanylan) gorap saklaýja, hossara we beýleki şahslara miras goýlan emlägiň harçlanandygy, ýaşyrylandygy ýa-da çetleşdirilendigi üçin jogapkärçilik we şol emläge ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik çekýändikleri hakynda öňünden duýdurylýar.

Kanunalaýyklykda, miras goýlan emlägiň goralyp saklanylmagy tabşyrylan gorap saklaýjy, hossar we beýleki şahslar, eger-de olar mirasdar däl bolsa, miraslyk emlägi gorap saklandyklary üçin sylag almaga haklydyrlar. Ýokarda görkezilen şahslara şol emlägi peýdalanmakdan hakyky alnan girdejini aýyrmak bilen miraslyk emlägi gorap saklamak we dolandyrmak boýunça edilen möhüm çykdajylar tölenilýär.

Miraslyk emlägiň goragy miras ähli mirasdarlar tarapyndan kabul edilip alynýança, eger ol alynmadyk bolsa, onda mirasy kabul edip almak TRK-nyň 1183–1184-nji maddalarynda bellenen möhlet gutarýança dowam edýär. Döwlet kepillendiriş edarasy we kepillendiriş hereketlerini amala aşyran Geňeşiň wezipeli şahslary miras goýlan emlägi goramak boýunça görüýän çäreler bes edilen halatynda, bu hakda mirasdarlara, eger-de olar ýok bolsa, döwlet eýeçiligine ygtyýarlyk edýän edara deslapdan habar bermäge borçludyr³.

Hereket edýän kanunçylyk, döwlet kepillendiriş edarasyna zerur bolan halatlarda, mirasy mirasdar kabul edip alýança, eger-de ol kabul edilip alynmadyk

¹ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 47-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1254-nji madda.

³ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 51-nji madda.

bolsa, mirasa hukuk baradaky şaýatnama döwlete berilýänçä, miraslyk emläk-den pul möçberleriniň şu aşadaky ýagdaýlarda berilmegine ygtyýar edýär: miras goýujynyň hassa wagtynda oňa seredilendigi, şeýle hem ony jaýlamak üçin mirasdar tarapyndan edilen çykdajylary ödemek üçin; miras goýujynyň eklenjindäki fiziki şahslary eklemek üçin; iş haky boýunça bildirilen we şolara deňleşdirilen talaplary kanagatlandyrmak üçin; miraslyk emlägi gorap saklamak we ony dolandyrmak, şeýle hem miraslyk emlägiň ýüze çykandygy baradaky habary köpçülige ýetirmek boýunça çykdajylary ödemek üçin¹.

Miraslyk emlägiň düzüminde pul serişdeleri ýok bolsa, emlägiň bir bölegini bermeklige ygtyýar edilýär. Ýöne şonda onuň bahasy çykarylan çykdajylaryň hakyky möçberinden ýokary geçmeli däl.

Mälim bolşy ýaly, miras hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny olaryň wajyp düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Miras hukuk gatnaşyklarynyň mazmunynyň şol gatnaşyklaryň subýektleriniň hukuklary hem borçlary emele getirýär. Miras hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny, esasan, iki bölekden ybaratdyr: birinjiden, mirasdaryň mirasy edinmäge (oňa eýelik etmäge) bolan hukugy we üçünji şahslaryň mirasdaryň şol hukuklaryny amala aşyrmagyna päsgel bermezlik baradaky borçlary, şeýle hem deňişli döwlet edaralarynyň, guramalarynyň, kärhanalarynyň hemde wezipeli şahslaryň we beýleki fiziki hem ýuridik şahslaryň onuň miras hukugyny durmuşa geçirmegine kanunda bellenen tertipde ýardam bermek borjy. Mysal üçin, «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 46-njy maddasyna laýyklykda, fiziki we ýuridik şahslaryň² aradan çykan şahsyň goýan mirasy barada deňişli döwlet edaralaryna habar bermek borjuna, şol edaralaryň ýa-da wezipeli şahslaryň bolsa görkezilen miraslyk emlägi gorap saklamak we ýüze çykan miraslyk emläk barada aradan çykan miras goýujynyň mirasdarlaryna habar bermek borjuna belleýär; ikinjiden, mirasdaryň kanunda bellenen tertipde miraslyk emlägiň üstünden hakyky agalyk etmegi gazanmak arkaly, oňa bolan doly eýeçilik hukugyny edinmegi. Mirasdaryň miras goýujynyň doly hukuk oruntutary hökmünde çykyş etmegi diýlende, onuň diňe bir miras goýujynyň hukuklaryna däl-de, eýsem borçlaryna hem eýe bolmagyna düşünilýär.

Fiziki şahsyň kanun boýunça miras goýujy hökmünde çykyş etmegi üçin onuň kämillik ukybynyň barlygynyň ýa-da ýoklugynyň hiç hili ähmiýeti ýokdur. Emma wesýetnama boýunça miras goýujynyň kämillik (on sekiz) ýaşynyň dolmagy we doly kämillik ukybynyň bolmagy, wesýetnamanyň hakyky bolmagynyň esasy

¹ Şol ýerde. 52-nji madda.

² Kanunda: «Aradan çykanyň işläň ýa-da okan kärhanasy, edarasy, guramasy aradan çykanyň ýaşan ýerindäki içeri işler edarasy, ýaşayş jaý-ulanýş guramasy, şeýle hem aradan çykanyň ýaşan ýaşayş jaýynyň eýesi bolan raýat» diýlip bellenilýär.

şertidir¹. Onsoňam wesýetnama wesýet edijiniň hut özi tarapyndan düzülmelidir. Wesýetnamanyň düzülmegi, raýat hukugynda wekiliň üsti bilen amala aşyrmaga ýol berilmeýän hereketleriň esaslarynyň biridir². Ýöne Türkmenistanyň kanunçylygynda, fiziki şahslara on sekiz ýaşyna ýetmänkä nikalaşmaga kanun boýunça ýol berilýän halatynda, on sekiz ýaşyna ýetmedik fiziki şahsyň nikalaşan wagtyndan başlap, doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýandygy berkidilýär. Şonuň ýaly-da hereket edýän kanunçylykda, aýratyn halatlarda, esasy sebäpler bolanda (mysal üçin, nikalaşmak isleýän gyzyň göwreliligi we ş.m.), hossarlyk we howandarlyk edaralary tarapyndan nika baglaşmak isleýän adamlaryň haýyşy boýunça nika ýaşynyň bir ýyldan köp bolmadyk wagta çenli peseldilip bilinýändigigi, ýagny fiziki şahslara on ýedi ýaşynda nikalaşmaga rugsat berlip bilinjekdigi kesgitlenýär. Netijede fiziki şahslar kämillik ýaşy dolmanka-da, ýöne doly kämillik ukyply bolan ýagdaýlarynda wesýetnama düzüp bilýärler.

Kanunalaýyklykda, kazyýet tarapyndan kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahs tarapyndan düzülen wesýetnamanyň hem hiç-hili hukuk ähmiýeti ýokdur. Ýöne eger-de wesýetnama düzeninden soň kazyýet tarapyndan fiziki şahsyň kämillik ukyby ýok diýlip bilinse ýa-da kämillik ukyby çäklendirilse, onuň düzen wesýetnamasynyň hukuk güýji saklanyp galýar.

Miras hukuk gatnaşyklarynyň subýekti bolan mirasdar hökmünde haýsy şahslaryň çykyş edip bilýändikleri bolsa kanunçylykda bellenýär³.

Kanunalaýyklykda, döwlet hem kanun boýunça miras galanda mirasdar hökmünde çykyş edip bilýär. TRK-nyň 1102-nji maddasynyň 1-nji böleginde bellenilişi ýaly, eger-de miras goýujynyň kanun ýa-da (we) wesýetnama boýunça mirasdarlary bolmasa ýa-da olaryň hiç biri mirasy almadyk bolsa ýa-da ähli mirasdarlar miras edinmek hukugyndan mahrum edilen bolsalar, şol miras goýlan emläk döwlete geçýär. Eger-de miras goýujy garrylar, maýyplar, kesel bejeriş edaralarynyň, terbiýeçilik edaralarynyň we durmuş-üpjünçilik edaralarynyň ekläp-saklamagynda bolan bolsa, miras goýlan emläk şol edaralaryň eýeçiligine geçirilýär.

Ýuridik şahs wesýetnama boýunça mirasdar hökmünde çykyş edip bilýär. Ýöne aýry-aýry halatlarda, ýuridik şahslar kanun boýunça mirasdar hökmünde-de çykyş edip bilýärler. Mysal üçin, miras goýujynyň wesýetnama ýa-da kanun boýunça mirasdary bolmasa, mirasdarlary bolmadyk emläk hem paýdarlar jemgyýetiniň paýnamalary ýa-da kooperatiwde üleş, paý görnüşinde bolsa, eger-de kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk halatda, şol ýuridik şahslara geçýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1104-nji madda. «Kämillik ýaşyna ýeten kämillik ukyby bolan şahs, ýagny wesýetnama düzülen pursadynda öz hereketleri hakynda paýhasly seretmegi we öz erkini aýdyň beýan etmegi başaryan şahs wesýet ediji bolup biler».

² Şol ýerde. 1105-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1071-nji madda.

§ 2. Miras almagyň görnüşleri we mirasy kabul etmegiň tertibi

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, aradan çykan fiziki şahsyň (miras goýujynyň) emläginiň beýleki şahslara (mirasdarlara) geçmegi kanun boýunça, wesýetnama boýunça ýa-da esaslaryň ikisi boýunça hem amala aşyrylýar.

Kanun boýunça miras, ýagny aradan çykan miras goýujynyň emläginiň kanunda görkezilen şahsa geçmegi şu halatlarda ulanylýar: eger-de miras goýujy wesýetnama goýmadyk bolsa; eger-de wesýetnama dolulygyna ýa-da bölekleýin hakyky däl diýlip ykrar edilse; eger-de wesýetnamada miras galan emlägi tutuşlygyna paýlamagyň tertibi beýan edilmedik bolsa, onuň galan bölegi babatda.

Wesýetnama boýunça miras, miras goýujy aradan çykamazdan öň öz eýeçiligindäki emlägini, hukuklaryny hem borçlaryny özi aradan çykandan soň öz kanuny mirasdarlarynyň (ýa-da özüniň mirasdar diýip kesgitlän şahslarynyň) arasynda paýlamagyň tertibi barada öz erk-islegini beýan edýän, kanunda bellenen tertipde we görnüşde baglaşylan resminamasy – wesýetnamanyň esasynda ýüze çykýar.

Şonuň ýaly-da, hereket edýän kanunçylykda bellenişine görä, miras gatyşyk görnüşde-de, ýagny bir wagtyň özünde kanun hem wesýetnama boýunça-da geçip bilýär. Adatça, munuň ýaly ýagdaý fiziki şahs (wesýet ediji) öz wesýetnamasynda özüniň eýeçiligindäki emlägi, hukuklary hem borçlary özüniň mirasdarlary hökmünde kesgitlän şahslarynyň arasynda tutuşlygyna paýlamagyň tertibini beýan etmedik halatynda ýüze çykýar. Şeýle halatlarda miraslyk emlägiň (hukuklaryň hem borçlaryň) wesýetnamada beýan edilmedik bölegi kanun boýunça miras geçýär.

Mirasy kabul etmegiň tertibi we ondan ýüz döndermek bilen bagly hukuk kadalary bolsa TRK-nyň 1180–1210-njy maddalarynda berkidilýär.

2.1. Kanun boýunça miras almak

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kanun boýunça miras fiziki şahs (miras goýujy) aradan çykandan soň ýa-da ol kazyýetiň kanuny güýjüne giren çözgüdinde ölen diýlip yglan edilenden soň, şu aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykýar:

- wesýetnama ýok bolsa;
- wesýetnama dolulygyna ýa-da bölekleýin hakyky däl diýlip ykrar edilse;
- wesýetnamada miras galan emlägi tutuşlygyna paýlamagyň tertibi beýan edilmedik bolsa, onuň galan bölegi babatda.

Kanun mirasdar bolmak hukugynyň amala aşyrylmagynda durmuş adalatlylygyny üpjün etmek maksadyndan ugur almak bilen, kanun boýunça miras almakda, mirasdarlaryň nobatlylygynyň iki derejesini belleýär:

- Birinji nobatda durýarlar:

- miras goýujynyň çagalary (şol sanda perzentlige alanlary);
 - miras goýujynyň ýanyoldaşy (äri, aýaly);
 - miras goýujynyň ejesi we kakasy (şol sanda perzentlige alyjylary);
 - miras goýujy aradan çykandan soň diri doglan çagalary.
- Ikinji nobatda durýarlar:
- miras goýujynyň erkek doganlary we uýalary;
 - miras goýujynyň atasy we enesi;
 - miras goýujynyň mamasy we babasy.

Perzentlige alnan fiziki şahs we onuň nesli, ony perzentlige alanlar däl-de, hakyky ejesi-kakasy we ata-babalaryna baryan nesil ugry boýunça beýleki ganybir garyndaşlary, şeýle hem ganybir uýalary we doganlary aradan çykanlaryndan soň miras almaýarlar¹. Sebäbi perzentlige alnan fiziki şahs we onuň nesli ony perzentlige alyjylaryň mirasdary hökmünde çykyş edýär. Kanunalaýyklykda, perzentlige alnan çaga we onuň nesli perzentlige alanlar hem-de olaryň garyndaşlary babatda, perzentlige alanlar we olaryň garyndaşlary bolsa, perzentlige alnan çaga hem onuň nesli babatda emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary hem-de borçlary babatda gelip çykyşy boýunça ganybir garyndaşlara deňleşdirilýärler. Perzentlige alnan çaga öz hakyky ata-enesi (ganybir garyndaşlary) babatda emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklaryny ýitirýär hem-de borçlaryndan boşadylýar².

Ýöne, çaga bir fiziki şahs tarapyndan perzentlige alnanda, eger-de perzentlige alan erkek adam bolsa – çaganyň ejesiniň islegi boýunça, eger-de perzentlige alan aýal maşgala bolsa – çaganyň kakasynyň islegi boýunça onuň ganybir ata-enesi hem garyndaşlary babatda emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary hem-de borçlary saklanylyp galdyrylyp bilinýär. Eger-de perzentlige alnan çaganyň ata-enesiniň biri aradan çykan bolsa, aradan çykan kakasynyň (ejesiniň), ata-enesiniň, babasynyň hem mamasynyň haýyşy boýunça, eger-de şeýle hereket etmegi çaganyň kanuny bähbitleri talap edýän bolsa, aradan çykan kakasynyň (ejesiniň) garyndaşlary babatdaky emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklary hem-de borçlary saklanylyp galdyrylyp bilinýär. Bu barada çagany perzentlige almak hakynda çözütdä görkezilýär. Perzentlige alnan çaganyň eýeçiliginde duran emlägiň goralyp saklanylmagyna jogapkärçilik ony perzentlige alan fiziki şahsyň üstüne ýüklenilýär.

Şonuň ýaly-da, perzentlige alnanyň hakyky ejesi-kakasy we onuň ata-babalaryna baryan nesil ugry boýunça ganybir garyndaşlary, şeýle hem onuň ganybir uýalary we doganlary perzentlige alnan hem-de onuň nesli aradan çykandan soň miras almaýarlar³. Hereket edýän kanunçylykda, perzentlige alnan fiziki şahsyň

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1096-njy maddanyň 2-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 119-njy maddanyň, 1–2-nji bölekleri.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1096-njy maddanyň, 2-nji bölegi.

we onuň nesliniň kanun boýunça miras goýujy bolup çykyş etmekleri barada şeýle kadanyň bellemeginiň düýp sebäbi, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, adatça, diňe ata-enesiniň howandarlygyndan galan çagalar perzentlige berilmäge degişlidir¹. Ata-enesiniň howandarlygyndan galan çagalara bolsa, maşgala kanunçylygy şulary degişli edýär:

1. Ata-eneleri aradan çykan çagalar;
2. Ata-eneleri ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen çagalar;
3. Ata-eneleriniň ata-enelik hukuklary çäklendirilen çagalar;
4. Ata-eneleri kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen çagalar;
5. Ata-eneleri agyr syrkawlan çagalar;
6. Ata-eneleri olar bilen uzak wagtyň dowamynda bile bolmaýan çagalar;
7. Ata-eneleri olary terbiýelemekden, olaryň hukuklaryny hem kanuny bähbitlerini goramakdan, şol sanda olary degişli çagalar edaralaryndan, durmuş hyzmaty edaralaryndan ýa-da beýleki edaralardan almakdan ýüz dönderen çagalar;
8. Ata-eneleriniň howandarlygyndan başga esaslara görä galan çagalar².

Bu sanawyň 2, 3, 6, 7-nji bentlerinde görkezilen ýagdaýlar babatda aýdylanda, TRK-nyň 1075-nji maddasyna laýyklykda, ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen we miras ýüze çykan gününe çenli şol hukuklary dikeldilmedik ata-eneler kanun boýunça öz çagalarynyň mirasdarlary bolup bilmeýärler. Şonuň ýaly-da miras goýujyny saklamak boýunça üstlerine ýüklenen borçlardan zandyýamanlyk bilen boýun gaçyran fiziki şahslar hem, eger-de şol ýagdaý kazyýet tarapyndan tassyklanan bolsa³ kanun boýunça mirasdarlar bolup bilmezler.

Ýöne biziň jemgyýetimizde, çaganyň perzentlige berilmegi meýletin esaslarda-da amala aşyrylyp bilinýär. Mysal üçin, durmuşda önelgesiz fiziki şahslara olaryň dogan-garyndaşlary tarapyndan çaganyň perzentlige berilýän ýagdaýlary-da az bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda we ýokarda beýan edilen sanawyň agzalan bentlerinden beýleki bentlerinde bellenen halatlarda hereket edýän kanunçylyk, perzentlige alanlar hem-de olaryň nesilleri üçin öz ganybir ata-eneleri we ganybir garyndaşlary babatda wesýetnama boýunça miras goýujy hem mirasdar bolup çykyş etmeklige hiç hili päsgelçilik döretmeýär.

Kanunalaýyklykda, aradan çykan miras goýujynyň agtyklary, çowluklary we ýuwluklary, eger-de miras ýüze çykan wagtynda, miras goýujynyň birinji we ikinji nobatdaky mirasdarlary bolmaly, olaryň ata-eneleri diri bolmasa, kanun boýunça

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 105-nji maddanyň, 1-nji bölegi.

² Şol ýerde. 103-nji maddanyň 1-nji bölegi.

³ Mysal üçin, fiziki şahsyň Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 158–161-nji maddalarynda bellenen jenaýatlary edendigi üçin kazyýetiň kanuny güýjüne giren hökümi bilen jeza çäresiniň bellenilmegi.

mirasdarlar diýlip hasaplanýarlar hem-de kanun boýunça miras edinilende olaryň aradan çykan ata-enelerine degişli bolup biljek paýy deň derejede miras alýarlar. Emma, eger-de olaryň ata-eneleri mirasy almakdan ýüz öwren bolsalar, agtyklar, çowluklar we ýuwluklar mirasdar bolup bilmeýärler¹.

TRK-da bellenilişine görä, öňki nobatda mirasdarlaryň hatda biriniň bolmagy, soňky nobatyň miras edinmegini aradan aýyrýar². Şonuň bilen birlikde-de, miras goýujynyň eklenjinde bolan we özbaşdak özlerini ekläp bilmeýän, zähmete ukypsyz şahslar, eger-de olar wesýetnamada agzalmadyk bolsa, mirasdan özlerini eklemek üçin hossar hakyny talap etmäge haklydyrlar. Saklamak görnüşinde tölenmäge degişli pul serişdeleriniň möçberi miraslyk aktiwiniň³ möçberini hasaba almak bilen azaldylyp bilinýär⁴.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, maşgalanyň zähmete ukypsyz agzalary we aradan çykanyň eklenjinde duran adamlar diýlip şu aşakdakylar hasap edilýär:

- kämillik ýaşy dolmadyk çagalar (şol sanda, perzentlige alnanlar, öweý çagalar);
- kämilik ýaşy dolan maýyp çagalar (şol sanda, perzentlige alnanlar, öweý çagalar), doganlar, uýalar we agtyklar, eger-de olar on sekiz ýaşyna ýetmänkä maýyp bolan bolsalar, şonda doganlar, uýalar we agtyklar – eger-de olaryň zähmete ukyply ata-enesi bolmadyk mahalynda, öweý çagalary – eger-de olar ata-enelerinden hossar hakyny almaýan bolsalar;
- ata-enesi (şol sanda perzentlige alyjylar), aýaly, äri, eger-de olar pensiýa ýaşyna ýeten bolsalar: erkekler – 62 ýaş, aýallar – 57 ýaş ýa-da maýyp bolsalar we pensiýa ýa-da döwlet kömek puluny almaýan bolsalar;
- ýaşyna ýa-da zähmete ukyplylygyna garamazdan ata-eneden biri ýa-da äri (aýaly) ýa-da ata-enesi, baba-mamasy, dogany-uýasy, eger-de ol aradan çykan eklejiniň sekiz ýaşyna ýetmedik çagalaryna, doganlaryna, uýalaryna ýa-da agtyklaryna seretmek bilen meşgul bolup we işlemeýän bolsa;
- kanun boýunça saklamaga borçly adamlar bolmasa pensiýa ýaşyna ýeten: erkekler – 62 ýaş, aýallar – 57 ýaş we ýaşamak üçin serişdeleriň beýleki çeşmeleri bolmadyk babasy we mamasy⁵.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1096-njy maddanyň 3-nji bölegi.

² Şol ýerde. 1097-nji madda.

³ Şol ýerde. 1089-njy maddanyň 1-nji bölegi. Miras (miraslyk emlägi) miras goýujynyň emläk hukuklarynyň (miraslyk aktiwi), şeýle hem onuň borçlarynyň (miraslyk passiwi) jemini, ýagny miras goýujynyň aradan çykan pursadyna çenli bolan emläkleýin we emläk bilen bagly emläkleýin däl şahsy hukuklaryny hem borçlaryny özünde jemleýär.

⁴ Şol ýerde. 1098-nji madda.

⁵ Türkmenistanyň Zähmet kodeksi. Aşgabat, 2009. 216-njy maddanyň 2-nji bölegi.

TRK-a laýyklykda, nikasyny bozan är-aýal bir-biriniň kanun boýunça miras-dary bolup bilmeýär¹. Şonuň ýaly, kanunda bellenişine görä, eger-de miras goýujy bilen nika miras ýüze çykmazyndan üç ýyl öň hakykat ýüzünde bes edilen, ýöne resmi taýdan bozulmadyk bolsa we är-aýal aýratynlykda ýaşan bolsalar, kazyýetiň çözgüdi bilen ýanyoldaşy (äri-aýaly) kanun boýunça miras edinmek hukugyndan mahrum edilip bilinýär². Ýöne, nikasynyň bozulandygyna we miras almaga hukugynyň ýokdugyna garamazdan, miras goýujynyň öňki aýaly (äri) mirasdan özüne kömek pulunyň tutulyp alynmagyny talap etmäge haklydyr. Miras goýujynyň öňki aýalynyň (äri) bu hukugy şu aşakdaky halatlarda ýüze çykýar:

- eger-de öňki äri (aýalynyň) zähmete ukypsyzlygy nikada durýan döwründe ýa-da nikanyň bozulan gününden başlap bir ýylyň dowamynda ýüze çykan bolsa;
- eger-de är-aýal uzak wagtlap nikada duran bolsalar we nika bozulandan soň baş ýylyň dowamynda öňki äri (aýaly) pensiýa ýaşyna ýeten bolsa;
- eger-de nika bozulmagyndan öň göwreli bolan öňki aýaly özleriniň umumy çagasynyň doglan pursadyndan başlap üç ýaşyna çenli terbiýeleýän bolsa;
- eger-de öňki äri (aýaly) çagalygyndan maýyp bolan çaga we on altýaşyna ýetmedik maýyp umumy çagasyna seredýän bolsa³.

Emma, öňki äri (aýalyny) şu aşakdaky ýagdaýlarda, kazyýet öňki äri (aýalyny) ýanyoldaşyny ekläp-saklamak borjundan boşadyp (şol sanda, miras goýlan emläkden kömek puluny almak hukugyny ýitirýändigini kesgitlep) bilýär: eger-de är-aýal uzak wagtlap bolmadyk nikada duran bolsa; eger-de öňki äri (aýaly) bilelikde ýaşan döwründe özüni ýaramaz alyp baran bolsa; eger-de öňki aýalynyň (äri) zähmete ukypsyzlygy spirtli içgileri hyýanatçylykly ulanmagyň, neşe serişdelerini ýa-da psihotrop maddalary bikanun ulanmagyň ýa-da bilkastlaýyn jenaýat etmegiň netijesinde ýüze çykan bolsa⁴; eger-de eklenç üçin kömek puluny almaga (mirasdan kömek pulunyň bölünip berilmegine) esas bolan, ýokarda görkezilen ýagdaýlar aradan aýrylan bolsa (mysal üçin, öňki aýalynyň (äri) sagalyp, zähmete ukyplylygynyň dikelmegi); eger-de öňki aýaly (äri) täze nika baglaşan bolsa.

Ýöne, eger-de är-aýalyň nikasy hakyky däl diýlip ykrar edilen bolsa ýa-da kanunda bellenişi ýaly, miras goýujy bilen ýanyoldaşynyň (aýalynyň, äri) arasyndaky nikany hakyky däl diýip ykrar etmek üçin esaslaryň barlygynda, miras goýujy tarapyndan bu babatda kazyýete talap arza bilen ýüz tutulan bolsa, onuň ýanyoldaşy kanun boýunça miras edinmek hukugyny ýitirýär⁵.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1099-njy madda.

² Şol ýerde. 1100-nji madda.

³ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 61-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁴ Şol ýerde. 62-nji madda.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1101-nji madda.

Türkmenistanyň kanunçylygynda är-aýalyň arasynda nikany hakyky däl diýip ykrar etmegiň esaslary hökmünde şular görkezilýär:

- başga nikada durulmagy;
 - nika ýaşynyň dolmazlygy;
 - kämillik ukybynyň bolmazlygy;
 - nikada duranlaryň göni ata-babalaryna barýan ýa-da ata-babalaryndan gaýdýan ugurlar boýunça garyndaş (dogan, uýa, ata-gyz, eje-ogul, agtyk we ş.m.), süýtdeş ýa-da doly süýtdeş däl dogan, şeýle hem perzentlige alan bilen perzentlige alnan bolmagy¹;
 - nikanyň mejbury ýa-da aldaw arkaly baglaşylan bolmagy (nikada meýletinligiň bolmazlygy²);
 - nika baglaşylanda ýanýoldaşlaryň biriniň beýlekisinden, özünde deri-weneriki keseliň ýa-da adamyň immunoýetmezçilik wirusy bilen döreýän keseliň (AIW ýokaşmasynyň) ýa-da Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy tarapyndan maşgala gatnaşyklary üçin howply diýlip ykrar edilen başga keseliň bardygyny gizlemegi³;
 - nikada duranlaryň hakykat ýüzünde maşgala döretmek üçin däl-de, başga bir maksatlary amala aşyrmak üçin nikalaşmagy, ýagny galp nikanyň bolmagy⁴.
- Bellenip geçilişi ýaly, eger-de aradan çykan miras goýujynyň kanun hem wesýetnama boýunça mirasdary bolmadyk halatynda, döwlet onuň mirasdary hökmünde çykyş edýär⁵.

2.2. Wesýetnama boýunça miras almak

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, her bir fiziki şahs özüniň eýeçiligidäki emläginiň ýa-da onuň bir böleginiň özi aradan çykanyndan soňky ýuridik ykbalyny hem kesgitlemäge, ýagny öz miraslyk işjeňligini (şol sanda miraslyk gowşaklygyny) hem özüniň kanuny mirasdarlarynyň birine ýa-da birnäçesine, şonuň ýaly-da özüniň kanun boýunça mirasdarlaryna degişli bolmadyk üçünji şahslara-da miras galdyrmaga haklydyr. Başgaça aýdylanda, wesýetnama boýunça mirasda, miras goýujy öz wesýetnamasynda mirasdaryny (mirasdarlaryny) hem-de öz emläginiň paýlanyş tertibini kesgitleýär.

Şonuň ýaly-da wesýet ediji, wesýetnamada ätiýaçlyk mirasdary hem bellemäge haklydyr. Wesýetnamada ätiýaçlyk mirasdaryň bellenilmegi üçin sebäp bolýan ýagdaýlar hökmünde kanunda şular görkezilýär:

¹ Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012. 32-nji maddanyň 1-nji böleginiň 1-nji bendi.

² Şol ýerde. 32-nji maddanyň 1-nji böleginiň 2-nji bendi.

³ Şol ýerde. 21-nji maddanyň 3-nji bölegi.

⁴ Şol ýerde. 37-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1102-nji madda.

- wesýet edijiniň bellän mirasdarynyň miras ýüze çykýan pursadyna çenli aradan çykmagy;
- wesýet edijiniň bellän mirasdarynyň miras ýüze çykýan pursadyna çenli mirasy kabul etmekden ýüz döndermegi;
- wesýet edijiniň bellän mirasdarynyň miras ýüze çykýan pursadyna çenli miras hukugyndan mahrum edilmegi.

Kanunalaýyklykda, wesýetnama boýunça mirasdara derek bellenen başga mirasdaryň peýdasyna wesýetnama boýunça mirasdaryň miraslyk emläginden ýüz döndermegine ýol berilmeýär. TRK-nyň 1071–1073-nji maddalaryna laýyklykda, mirasdar bolup bilýän islendik şahs ätiýaçlyk mirasdar bolup bilýär.

Bellenip geçilişi ýaly, kanunda göz önünde tutulan halatlardan başga ýagdaýlarda¹, diňe kämillik ýaşy dolan we doly kämillik ukyby bolan fiziki şahs, ýagny wesýetnama düzülen pursadynda öz hereketlerine paýhasly ygtyýar etmegi we öz erkini aýdyň beýan etmegi başaryan fiziki şahs wesýet ediji bolup bilýär². Wesýetnama wesýet edijiniň hut özi tarapyndan düzülmelidir. Wekiliň üsti bilen wesýetnamanyň düzülmegine ýol berilmeýär³. Ýöne, eger-de wesýet ediji ker-lal ýa-da kerliginiň hem lallygynyň üstesine sowatsyz hem bolsa, ol iki sany şaýadyň gatnaşmagynda kepillendiriş edarasynda wesýetnamalaýyn buýrugyny düzdürmäge hukuklydyr. Şeýle hereket amala aşyrylanda, şol şaýatlaryň biri işiň (amala aşyrylýan hereketleriň hem-de düzülýän wesýetnamalaýyn buýrugyň) özenini oňa düşündirmegi başaryan şahs bolmalydyr we şol şaýat öz goly bilen wesýetnamanyň mazmunynyň wesýet edijiniň erkine laýyk gelýändigini tassyklamalydyr⁴. Kanunda, iki sany şaýadyň gatnaşmagynda wesýet edijiniň dilinden wesýetnamany (wesýetnamalaýyn buýrugy) ýazyp almaga döwlet kepillendirisine rugsat berýär. Şonda-da döwlet kepillendirisini tarapyndan wesýet edijiniň dilinden ýazylyp alnan wesýetnamany wesýet edijiniň özi, kepillendirisiniň we şaýatlaryň gatnaşmagynda okap, gol çekmelidir⁵.

Eger-de wesýet ediji kör ýa-da sowatsyz bolsa, ol üç sany şaýadyň, gatnaşmagynda kepillendiriş edarasynda wesýetnamalaýyn buýrugyny düzdürip bilýär. Bu barada wesýetnama degişli ýazgy girizilip, wesýet edijä okap berilmelidir. Wesýetnama buýrugyny ýazýan we okap berýän fiziki şahs şaýat bolup bilýär, ýöne şaýat hökmünde çykyş fiziki şahs bir wagtyň özünde ker-lal ýa-da kör, sowatsyz wesýet edijiniň wesýetnama buýrugyny ýazyp hem okap bermeli däldir. Ýazgyda,

¹ Bu ýerde TRK-nyň 23-nji maddasynyň 2-nji böleginde berkidilen hukuk kadasy göz önünde tutulýar.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1104-nji madda.

³ Şol ýerde. 1105-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1120-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁵ Şol ýerde. 1117-nji maddanyň 1–2-nji bölegi.

ýazgyny kimiň geçirendigi hem-de ony wesýet edijä kimiň okap berendigi görkezilmäge degişlidir. Ýazga şaýatlar tarapyndan gol çekilmelidir we ol kepillendiriji tarapyndan tassyklanmalydyr. Emma wesýet edijiniň mirasdan näçe paýy we haýsy möçberde kimiň almalydygyny kesgitlemegi başga bir şahsa tabşyrmaga haky ýokdur. Çünki bu ýagdaýlar wesýetnamalaýyn buýrugyň mazmunyny düzýärler.

Şonuň ýaly-da, eger-de wesýet ediji haýsydyr bir sebäbe görä (ýarawsyzlygy, maýyplygy, sowatsyzlygy we ş.m.) wesýetnama özi gol çekip bilmejek bolsa, onuň haýyşy boýunça wesýet edijiniň özüniň hem kepillendirijiniň gatnaşmagynda başga bir fiziki şahs wesýetnama gol çekip bilýär. Ýöne wesýetnamada wesýet edijiniň gol çekip bilmändiginiň sebäbi görkezilmäge degişlidir¹.

Kanunda bellenilişi ýaly, wesýetnama miras goýujylaryň biriniň buýrugyndan (wesýetnamalaýyn buýrukdan) ybarat bolmalydyr. Wesýetnamany iki ýa-da ondan köp fiziki şahslaryň bilelikde düzmegine ýol berilmeyär. Emma kadadan çykma hökmünde diňe är-aýal bilelikdäki umumy eýeçiliklerini bilelikde miras goýmak hakynda bilelikdäki wesýetnamany düzüp bilýärler. Ýöne şol wesýetnama hem heniz är-aýalyň ikisi-de dirikä, är-aýalyň biriniň talaby boýunça ýatyrylyp bilinýär².

Wesýet ediji wesýetnamada, öz görkezen (bellän) mirasdarynyň mirasdan düşýän paýyny kesgitläp ýa-da mirasdarlaryň haýsysyna haýsy emläginiň miras geçjekdigini anyk görkezmäge haklydyr. Eger-de wesýetnamada şeýle anyk görkezmeler ýok bolsa, miraslyk emläk (miraslyk aktiwi) wesýetnama boýunça mirasdarlaryň arasynda deň bölünýär. Eger-de wesýetnama bilen birnäçe mirasdar bellenen bolsa, ýöne onda diňe bir mirasdaryň paýynyň möçberi anyk kesgitlenen bolsa, miraslyk emlägiň galan bölegi beýleki mirasdarlaryň arasynda deň möçberde paýlanýar³. Şonuň ýaly-da, eger-de wesýetnama bilen birnäçe mirasdar bellenip we şol mirasdarlaryň birine bellenen paý ähli miraslyk aktiwi özünde jemleýän bolsa, miraslyk emläk mirasdarlar ählisiniň arasynda deň paýlanmaga degişli edilýär⁴.

Eger-de miras diňe wesýetnama boýunça ýüze çykyp, her bir mirasdaryň mirasdan düşýän paýy hem wesýetnamada kesgitlenen bolsa, emma mirasdarlaryň ählisiniň paýynyň jemi miraslyk emlägiň doly möçberiniň öz içine almaýan bolsa, mirasdarlaryň ählisiniň paýy deň möçberde artdyrylýar⁵. Kanunalaýyklykda, eger-de wesýet ediji mirasdaryň şahsyýetini birnäçe şahsa degişli bolup biljek häsiýetli sypatlar bilen kesgitlese hem-de şolaryň haýsy birini mirasdar hökmünde göz önünde tutandygyny kesgitlemek mümkin bolmasa, olaryň hemmesi deň paýa

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1119-njy madda.

² Şol ýerde. 1106-njy madda.

³ Şol ýerde. 1107-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

⁴ Şol ýerde. 1108-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 1110-njy madda.

hukukly mirasdarlar diýlip hasaplanylýar¹. Mysal üçin, wesýetnamada mirasdar hökmünde «agtyk» diýlip görkezilse, emma haýsy agtygynyň (gyz agtygyny ýa-da ogul agtygy, ýagny gyzynyň çagasyny ýa-da oglunyň çagasy) göz önünde tutulýandygy belli edilmese hem-de wesýet edijiniň birnäçe sany ogul agtyklary hem gyz agtyklary bar bolsa, olaryň ählisi deňhukukly mirasdarlar diýlip hasaplanylýar.

Wesýet ediji kanun boýunça mirasdarlarynyň birini, birnäçesini ýa-da ählisini wesýetnama boýunça miras almakdan mahrum edip bilýär we ol özüniň bu hereketini (erk-islegini) esaslandyrmaga borçly däl. Wesýetnamada gönüden-göni görkezmek arkaly mirasdan mahrum edilen şahs, miraslyk emlägiň wesýetnamada görkezilmedik bölegine, şeýle hem wesýetnama boýunça mirasdarlar mirasy kabul etmekden ýüz öwren halatynda, kanun boýunça mirasdar bolup bilmeýär².

Ýöne, miras goýujynyň kanun boýunça mirasdarlarynyň birinji nobatdakylaryna, ýagny çagalaryna, kakasyna-ejesine we ýanyoldaşyna wesýetnamanyň mazmunyna garamazdan kanun boýunça miras edinmekde hökmany paý degişlidir. Hökmany paýyň möçberi, kanun boýunça miras ýüze çykanda (ýagny, miraslyk emläk olaryň arasynda deň paýlananda) olara degişli bolup biljek paýyň ýarsyndan ybaratdyr³.

Wesýetnamada mirasdar hökmünde görkezilmedik, ýokarda agzalan şahslaryň miraslyk emläkden hökmany paýyny talap etmek hukugy miras goýujy aradan çykandan soň ýa-da kazyýet tarapyndan ölen diýlip yglan edilenden soň, ýagny miras ýüze çykan pursadyndan döreýär. Şeýle talaba bolan hukuk miras hem geçýär⁴. Hökmany paýyň doly möçberi wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýa-da umumy ähmiýetli maksatlaryň hereketini ýerine ýetirmek üçin, göz önünde tutulan gaýry emläkleri goşmak bilen ähli mirasdan belleniýär. Mirasdarlaryň her biriniň hökmany paýynyň möçberi kesgitlenende, wesýetnama bolmadyk halatynda kanun boýunça mirasy almaly bolan ähli mirasdarlar hasaba alynmaga degişlidir⁵.

Şonuň bilen birlikde-de hökmany paýa hukugy bolan şahs hökmany paýa miras goýujy diri wagtynda ondan alan ähli emläginiň şol paýa goşmaga degişlidigini görkezip, öz paýynyň möçberini şol alnan emläkler bilen bilelikde hasaplamaga borçludur⁶. Ýöne hökmany paýa hukukly şahs ony almakdan ýüz dönderip bilýär. Şonuň ýaly-da ol hökmany paýa bolan hukugyndan mahrum edilip hem bilýär. Kanunalaýyklykda, hökmany paýa bolan hukukdan mahrum edilmegi tutuş miras hukugyndan mahrum edilmegine getirýär.

¹ Şol ýerde. 1112-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1113-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ Şol ýerde. 1130-njy madda.

⁴ Şol ýerde. 1131-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 1133-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 1134-nji madda.

Hökmany paýa bolan hukukdan mahrum etmek miras goýujynyň özüniň diri wagtynda kazyýete degişli hak isleýiş arzasy bilen ýüzlenmeginiň esasynda amala aşyrylyp bilýär. Ýöne hökmany paýa bolan hukukdan mahrum etmek hakynda kazyýet tarapyndan çykarylan çözgüt miras ýüze çykan pursadyndan herekete girýär. Bellenip geçilişi ýaly, şeýle netije miras goýujy heniz diri wagtynda kazyýete ýüz tutanda gelip çykýar, emma çözgüt ol aradan çykandan soň kabul edilýär¹. Sebäbi hökmany paýa bolan hukuk miras goýujy aradan çykandan soň ýüze çykýar. Bellibir hukukdan bolsa, diňe şol hukuk bar mahalynda mahrum edip bolýar. Kanuna laýyklykda, hökmany paýa bolan hukugyndan mahrum edilen mirasdaryň paýy wesýetnama boýunça mirasdarlara geçýär.

Türkmenistanyň kanunçylygynda wesýetnamanyň görnüşiniň (formasynyň) ýazmaça görnüşde bolmalydygy kesgitlenilýär. Şunda ýazmaça wesýetnama notarial görnüşde ýa-da şonsuz ýol berilýär².

Ýöne kanun, wesýetnamanyň görnüşine (formasyna) bildirilýän talaplardan, diňe onuň ýazmaça görnüşde bolmalydygyna hökmany ýerine ýetirilmäge degişli (imperativ) häsiýeti berýär. Wesýetnamanyň kepillendiriş tertibinde tassyklanmagy hakyndaky talap bolsa kanunalaýyklykda, saýlamaga mümkinçilik berýän (dispozitiv) häsiýetlidir, ýagny wesýet edijiniň öz erk-islegine baglydyr. Ýöne TRK-a birnäçe wesýetnama düzülen halatynda, olaryň arasynda kepillendiriş tertibinde düzülen wesýetnamanyň has ynama mynasyplygyny, beýleki wesýetnamalara garanyňda ileri tutulýandygyny we artykmaçlygyny (prioritetini) belleýär³.

Durmuşda döwlet kepillendirişiniň ýok (elýeterli däl) ýa-da başga-da çylşyrymly ýagdaýlar bolup bilýär. Mysal üçin, wesýetnama goýmak isleýän fiziki şahsyň hassahanada bolmagy, harby gullukda bolmagy we ş.m. Şoňa görä-de, kanun, wesýetnama tassyklananda kepillendirişi bilen şu wezipeli şahslary deňleşdirýär:

- eger-de wesýet ediji görkezilýän edaralarda saglygyny bejerdýän ýa-da ýaşayan bolsa, hassahananyň, harby hassahananyň we özge bejeriş edarasynyň, bejeriş-sagaldyş merkeziniň baş lukmany, ýolbaşçysy, olaryň lukmançylyk bölümi baradaky orunbasarlary, maýyplar we garrylar öýüniň direktory ýa-da baş lukmany;
- eger wesýet ediji şeýle ekspedisiýada bolsa, gözleg, geografik we ş.m. ekspedisiýalaryň ýolbaşçylary;
- eger wesýet ediji gämide ýa-da howa gämisinde bolsa, gäminiň ýa-da howa gämisiniň kapitany;

¹ Şol ýerde. 1140-njy madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1116-njy madda.

³ Şol ýerde. 1160-njy maddanyň 1-nji bölegi.

- eger-de harby bölümiň ýerleşýän nokadynda kepillendiriji ýok bolsa, hem-de wesýet ediji harby bölümde harby gullukçy ýa-da gullukçy, raýat işgäri ýa-da onuň maşgala agzasy bolsa, harby bölümiň, birikmäniň we harby okuw mekdebiniň ýolbaşçy serkerdesi;
- eger-de wesýet ediji azatlykdan mahrum edilenleriň mejbury çetleşdirilip saklanýan ýerinde bolsa, şol edaranyň başlygy¹.

Şonuň ýaly-da wesýet edijiniň wesýetnamany öz eli bilen ýazyp, oňa gol çekmegine hem hukuk berilýär².

Wesýet edijiniň öz eli bilen ýazan we gol çeken wesýetnamasyny agzy ýapylan bukjada kepillendirijä ýa-da beýleki degişli wezipeli şahsa, üç sany şaýadyň gatnaşmagynda gowşurylmaly we bukjä, onuň ýüzüne wesýet ediji tarapyndan gol çekmek arkaly tassyklanylmaly, ýagny wesýetnamanyň kepillendirijide ýa-da beýleki degişli wezipeli şahsda resmi saklanmagy (deponirlenmegi) üpjün edilmeli³.

Edil geleşiklerde bolşy ýaly, wesýetnamanyň ýazgysy umumy ykrar edilen tehniki serişdeleriň kömegi bilen beýan edilip bilinýär. Mysal üçin, elektron resminama görnüşinde. Emma tehniki serişdeleriň ulanylmagy bilen düzülen wesýetnamada goly wesýet edijiniň özi goýmalydyr. Şeýle ýagdaýda wesýetnama iki şaýadyň gatnaşmagynda wesýet ediji tarapyndan düzülmelidir we gol çekilmelidir. Şol iki şaýat wesýetnamanyň tehniki serişdeleri ulanylyp, şolaryň gatnaşmagynda düzüldigini tassyklamalydyrlar. Şaýatlar tarapyndan wesýetnamanyň tassyklanmagy, wesýet ediji tarapyndan oňa gol çekilenden soň, bada-bat geçirilmäge degişlidir. Tassyklamak hereketi, wesýet edijiniň we şaýatlaryň atlaryny, familiýalaryny we ýaşayan ýerlerini görkezmek bilen, iki şaýadyň gatnaşmagynda, wesýetnamada degişli ýazgyny ýazmak arkaly amala aşyrylýar⁴.

Wesýetnamalaryň, esasan, iki sany görnüşü bardyr:

- aýyk wesýetnama (onda şaýatlar wesýetnamanyň mazmuny bilen tanyşýarlar);
- ýapyk wesýetnama (onda, şaýatlar wesýet edijiniň islegine görä, wesýetnamanyň mazmuny bilen tanyşdyrylmaýarlar we bu barada wesýetnama bellik girizmek bilen, olar diňe özleriniň wesýetnamanyň düzülmegine gatnaşandyklaryny, ýöne onuň mazmunyny bilmeýändiglerini tassyklaýarlar)⁵.

Kanunalaýyklykda, kepillendiriji, wesýetnamany tassyklaýan beýleki şahs, şaýat, şeýle hem wesýet edijä derek wesýetnama gol çekenler, miras ýüze çykyan pursadyna çenli wesýetnamanyň mazmunyna, onuň düzümine, üýtgeýşine ýa-da

¹ Şol ýerde. 1118-nji madda.

² Şol ýerde. 1123-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1124-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1125-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 1126-njy madda.

ýatyrylyşyna dahylly maglumatlary (wesýetnamanyň syryny) jar etmäge hakly däl-dirler¹. Şeýle maglumatlaryň äşgär edilmegi kanun boýunça jogapkärçiligiň ýüze çykmagyna getirýär.

Kanunalaýyklykda, wesýetnamada onuň düzülen, üýtgedilen we ýatyrylan (ýagny, başga wesýetnama bilen çalşylan) senesi görkezilmäge degişlidir. Ýöne wesýetnamanyň düzülen, üýtgedilen ýa-da onuň ýatyrylan senesiniň görkezilmezligi diňe şu aşakdaky ýagdaýlarda onuň hakyky däl diýlip bilinmegine getirip bilýär:

- birnäçe wesýetnama bolsa;
- wesýet edijiniň kämillik ukyby babatda şübhelenme aradan aýrylmasa².

Wesýet ediji aradan çykandan soň döwlet kepillendirijisi bellibir güni belläp, gyzyklanýan (bähbidi bar) şahslary wesýetnamanyň mazmuny bilen tanyşdyrýar hem-de bu barada bellenen tertipde teswirnama düzýär. Şonda, teswirnamada, eger-de wesýetnamanyň goýlan bukjasyň agzy ýapyk bolsa, onuň möhüriniň бүтewiligi-de belleniilmäge degişlidir.

Raýat hukugynda mirasyň wesýetnama boýunça ýüze çykmagy bilen bagly, wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş diýen düşünje hem bar. Wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş – bu wesýet edijiniň wesýetnamada öz bellän mirasdarynyň ýa-da mirasdarlarynyň üstüne miraslyk emlägi edinmegiň şerti hökmünde, bellibir borjuň ýa-da borçlaryň bir ýa-da birnäçe şahsyň peýdasy üçin mirasyň hasabyna ýerine ýetirilmegini ýüklemegidir³. Raýat hukugynyň ylmynda wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş, başgaça, «legat», wesýetnamalaýyn ýüz dönderişin predmetini alyjy bolsa «legatoriý» diýlip atlandyrylýar.

Wesýetnamalaýyn ýüz dönderişin predmeti (wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş alyja – legatora berilýän emläk, hukuk ýa-da ýerine ýetirilip berilýän iş, hyzmat we ş.m.) hökmünde şu aşakdakylar bolup bilýär: miraslyk emlägiň düzümine girýän emläkleriň legatoriýniň eýelik etmegine, peýdalanmagyna ýa-da başga emläkleýin hukuklar bilen berilmegi; legatora miraslyk emlägiň düzümine girmeýän emläkleriň miraslyk emlägiň hasabyna satyn alnyp berilmegi; legatora miraslyk emläginiň hasabyna bellibir işleriň ýa-da hyzmatlaryň ýerine ýetirilip berilmegi we ş.m.⁴.

Wesýet ediji, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişin predmeti hökmünde ýaşayyş jaýyny bellän halatynda, ýaşayyş jaýy, öýi ýa-da başga jaý miras geçýän mirasdaryň üstüne, miras ýüze çykýan pursadyna çenli azyndan bir ýyl miras goýujy bilen bilelikde ýaşan fiziki şahsa ýaşayyş jaýyndan ýa-da onuň bellibir böleginden ömürlük peýdalanmak hukugyny bermegi ýükläp bilýär. Miras kabul edilenden soňra mi-

¹ Şol ýerde. 1122-nji madda.

² Şol ýerde. 1127-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1142-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1143-nji madda.

rasdara ýaşayyş jaýyna eýeçilik hukugy geçende, wesýetnamalaýyn ýüz dönderiji alyjynyň – legatoriýniň ondan ömürlük peýdalanmak hukugy güýjünde galýar¹. Ýöne eger-de, wesýetnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ýaşayyş jaýyndan ömürlük peýdalanmak hukugy şol jaýda wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş alanyň – legatoriýniň maşgala agzalarynyň ýaşamagy üçin esas bolmaýar².

Kanunalaýyklykda, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek üstüne ýüklenen mirasdar wesýet edilen mirasyň hakyky gymmatynyň çäklerinde ondan miras goýujynyň bergilerinden tölemegi oňa tabşyrylan bölegi aýyrmak bilen ýerine ýetirmelidir. Eger-de wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek tabşyrylan mirasdar, miras ýüze çykýança aradan çyksa ýa-da mirasdan ýüz dönderse, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek borjy, eger-de wesýetnamada başgaça görkezilmedik bolsa, onuň paýyny alan beýleki mirasdarlara geçýär³. Şonuň ýaly-da, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek üstüne ýüklenen mirasdar aradan çykan halatynda, eger-de ony ýerine ýetirmek şol mirasdar bolmazdan mümkin bolmasa, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek borjy bes edilýär.

Eger-de wesýetnamada başgaça bellendirilmedik bolsa, wesýetnamalaýyn ýüz dönderişi ýerine ýetirmek mirasdarlaryň birnäçesine ýüklenende, olaryň her biri ony mirasdaky paýyna barabarlykda ýerine ýetirýär. Legatoriý bolsa, miras ýüze çykan gününden başlap hasaplanýan talap arzasynyň üç ýyllyk möhletiniň çäklerinde legatyň ýerine ýetirilmegini talap etmäge haklydyr⁴. Özi-de ol wesýetnamalaýyn ýüz dönderişiň predmetiniň miraslyk emläge degişlidigine ýa-da dälidigine garamazdan, miras goýujynyň bergileri boýunça jogapkärçilik çekmeýär⁵.

Legatoriý legaty kabul etmekden ýüz döndermäge haklydyr. Şeýle ýagdaýda degişli mirasdar legaty ýerine ýetirmek borjundan boşadylýar⁶. Eger-de legatoriý miras ýüze çykýan pursadyna çenli aradan çyksa we legaty kabul etmek ýa-da etmezlik barada öz erkini beýan etmäge ýetişmedik bolsa, legat baradaky hukuk onuň mirasdarlaryna geçýär⁷.

Wesýet ediji şu aşakdaky hereketleri amala aşyrmak bilen, islendik pursatda wesýetnamany üýtgedip ýa-da ýatyryp bilýär: öňki wesýetnamany tutuşlygyna ýa-da onuň täze wesýetnama ters gelyän bölegini gönüden-göni ýatyrýan täze wesýetnamany düzmek arkaly; döwlet kepillendiriş edarasyna arza bermek arka-

¹ Şol ýerde. 1144-nji madda.

² Şol ýerde. 1145-nji maddanyň 2-nji bölegi.

³ Şol ýerde. 1147-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1150-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 1152-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 1153-1154-nji maddalar.

⁷ Şol ýerde. 1155-nji madda.

ly; wesýetnamanyň nusgalyklarynyň ählisini özi ýok etmek ýa-da döwlet kepillendirijisiniň buýrugy bilen ýok etmek sebäpli¹.

Kanunalaýyklykda ýatyrylan wesýetnama şu aşakdaky ýagdaýlarda ýatyrylan bolsa gaýtadan dikeldilip bilinmeýär: täze wesýetnama düzülmegi bilen ýatyrylan bolsa; döwlet kepillendiriş edarasyna arza bermek arkaly ýatyrylan bolsa².

Eger-de wesýet ediji birnäçe wesýetnama düzen bolsa, olar bir-biriniň üstüni doldursa-da, bir-birini dolulygyna çalşyрмаýarlar. Olaryň arasynda gapma-garşylyk ýok bolsa, ähli wesýetnamalar güýjüni saklaýar. Ýöne eger-de öňki wesýetnamanyň tabşyryklary soňky wesýetnamanyň mazmunyny düzýän wesýetnamalaýyn buýruk bilen üýtgedilýän halatynda, soňky wesýetnama bilen öňki wesýetnama tutuşlygyna ýa-da onuň degişli bölegi ýatyrylan diýlip hasaplanýar³. Bellenip geçilişi ýaly, birnäçe wesýetnamanyň biri kepillendiriş tertibinde düzülen bolsa, şol wesýetnama beýlekilerine garanyňda ileri tutulýar. Özi-de kepillendiriş tertibinde düzülen (tassyklanan) wesýetnama başga görnüşde düzülen wesýetnama bilen çalşyrylyp bilinmeýär.

Wesýetnama şu ýagdaýda güýjüni ýitirýär: peýdasyna wesýetnama düzülen şahs wesýet edijiden öň aradan çyksa; wesýet edilen emläk wesýet edijiniň diri wagtynda ýok bolsa ýa-da ol oňa bolan eýeçilik hukugyny ýitirse; ýeke-täk mirasdar miras almakdan ýüz dönderse.

TRK-nyň 1162-nji maddasynda umuman geleşikleriň hakyky dældigine getirýän ýagdaýlar bar bolanda, wesýetnamanyň hakyky däl diýip hasaplanýandygy kesgitlenýär. Şeýle-de wesýetnamanyň mazmunynda, kanuna ýa-da jemgyýetçilik bähbitlerine garşy gelýän wesýetnamalaýyn buýruklaryň bolmagy; wesýetnamanyň mazmunynda düşnüksiz ýa-da bir-birine garşy gelýän şertleriň (wesýetnamalaýyn ýüz dönderişiniň şertleriniň) bolmagy; wesýetnamanyň kanunda bellenen kadalaryň bozulmagy bilen düzülen bolmagy; wesýetnamanyň wesýet edijiniň öz hereketiniň ähmiýetine düşünmedik we ony gönükdirip bilmedik ýagdaýynda düzülen bolmagy wesýetnamanyň hakyky dældigine getirýär.

Ondan başga-da şu aşakdaky ýagdaýlarda wesýetnamalaýyn buýruklar hakyky däl diýlip bilinýär: wesýetnamalaýyn buýruk miraslyk emlägiň düzüminde bolmadyk (wesýet edijiniň eýeçiligine degişli bolmadyk) emlägi miras almaklyga çagyrylan bolsa; wesýetnamalaýyn buýruk miraslyk emlägiň düzüminde bolmadyk pul serişdeleriniň möçberini kimdir birine wesýet edýän bolsa; wesýetnamalaýyn buýruk mirasdaryň mirasy diňe bellibir wagt möhletiniň dowamynda edinip biljekdigini ýa-da mirasy ol ýüze çykan gününden soň kanunda bellenen möhletlerde

¹ Şol ýerde. 1157-nji madda.

² Şol ýerde. 1158-nji madda.

³ Şol ýerde. 1159-njy madda.

däl-de, has soň almalydygyny kesgitleýän bolsa; wesýetnamalaýyn buýruk mirasdar aradan çykandan soň mirasyň geçmeli şahsyny kesgitleýän bolsa; wesýetnamalaýyn buýruk mirasdaryň saglyk ýagdaýy ýa-da başga bir durmuşy (obýektiv) sebäplere görä ýerine ýetirip bilinmejek bolsa (mirasdaryň talap arzasynyň esasynda).

Eger wesýetnamada wesýetnamalaýyn buýruklaryň birnäçesi bolup, olaryň biri hakyky däl ýa-da güýjüni ýitiren diýlip bilinse we miras goýujy şol mesele babatda başga buýruklary goýmadyk bolsa, wesýetnamanyň beýleki buýruklary öz güýjünde galýarlar¹.

Kanunalaýyklykda, wesýetnamany güýjüni ýitiren diýip bilmek hakynda hak isleýiş arzasy miras ýüze çykan gününden başlap iki ýylyň dowamynda bildirilip bilinýär. Ýöne görkezilen hak isleýiş möhleti wesýet ediji kesekiniň emlägini özüniňki hökmünde mirasdara ýalňyş wesýet edende emläk eýesiniň talap arzasyna degişli däldir². Eger-de wesýetnama tutuşlygyna hakyky däl diýlip bilnen halatynda, şol wesýetnama bilen miras edinmek hukugyndan mahrum edilen mirasdar umumy esaslarda mirasy almaga haklydyr³.

Wesýetnamanyň ýerine ýetirilmegi. Wesýetnamalaýyn buýruklaryň takyk ýerine ýetirilmegini üpjün etmek maksady bilen wesýet ediji, wesýetnamada wesýetnama boýunça mirasdarlaryň arasyndan birini ýa-da birnäçesini, şonuň ýaly-da mirasdar däl başga bir şahsy wesýetnamany ýerine ýetiriji diýip belläp bilýär. Eger-de wesýetnamany ýerine ýetiriji hökmünde mirasdar bolmadyk şahs bellenilse, onuň razylygy zerur bolup, şol razylyk wesýetnamada ýa-da wesýetnama goşulýan arzada ýörite ýazgy bilen beýan edilmelidir⁴. Wesýetnamany ýerine ýetiriji (ol mirasdar ýa-da üçünji şahs bolanda-da, tapawudy ýok), wesýet ediji tarapyndan öz üstüne ýüklenen borçlardan islendik wagt ýüz döndermäge haklydyr. Ýöne ol bu barada wesýetnama boýunça mirasdarlara deslapdan habar bermäge borçludur⁵. Wesýetnamada onuň ýerine ýetirijisi görkezilmedik halatynda, ony ýerine ýetirmek borjy wesýetnama boýunça mirasdarlaryň üstüne ýüklenýär. Mirasdarlar özara ylalaşmak boýunça wesýetnamany ýerine ýetirmegi öz aralaryndan birine ýa-da başga bir şahsa ynanyyp bilýärler.

Şonuň ýaly-da, wesýet ediji wesýetnamany ýerine ýetirijini bellemegi üçünji şahsa hem tabşyryp bilýär. Mysal üçin, döwlet kepillendirijisine. Ol bolsa miras ýüze çykandan soň dessine, wesýetnamany ýerine ýetirijini bellemäge hem-de bu barada mirasdarlara habar bermäge borçludur. Ýöne wesýetnamany ýerine ýetirijini

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1165-nji madda.

² Şol ýerde. 1168-nji madda.

³ Şol ýerde. 1166-njy madda.

⁴ Şol ýerde. 1170-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 1171-nji madda.

belleýji hem şol tabşyrygy berjaý etmekden ýüz dönderip biler. Şeýle ýagdaýda ol hem bu barada mirasdarlara haýal etmän habar bermelidir.

Wesýetnamany ýerine ýetirijä wesýetnamany dolulygyna ýa-da onuň buýruklarynyň käbirlerini ýerine ýetirmek tabşyrylyp bilinýär. Miras ýüze çykan pursadyndan başlap, wesýetnamany ýerine ýetiriji mirasy goramaga we dolandyrmaga girişmelidir. Ol wesýetnamany ýerine ýetirmek üçin zerur bolan ähli hereketleri ýerine ýetirmäge doly ygtyýarlydyr. Şoňa görä-de mirasdarlar miras açylan pursadyndan ony kabul edýänçäler (alty aýyň dowamynda¹) mirasy dolandyrmak hukugyny ýitirýärler². Eger-de wesýetnamany ýerine ýetirijiler birnäçe sany bolsa, olaryň her haýsynyň özbaşdak hereket etmegine diňe mirasy goramakda ýol berilýär, başga halatlarda islendik hereketi amala aşyrmak üçin olaryň özara ylalaşmaklary zerurdyr³.

Kanunalaýyklykda, wesýetnamany ýerine ýetiriji öz borçlaryny tölegsiz ýerine ýetirýär. Ýöne eger-de wesýetnamada onuň bu işi üçin hak tölenilmegi göz önünde tutulan bolsa, hak hem alyp bilýär. Onuň miraslyk emlägi goramak we dolandyrmak boýunça edilen zerur çykdajylary, şol emläkden tölemek hukugy bardyr. Mirasdar bolmadyk wesýetnamany ýerine ýetiriji görkezilenlerden gaýry çykdajylary miraslyk emlägiň hasabyna tölemäge hakly däl. Ýöne TRK-nyň 1186-njy maddasynda belenilişi ýaly, miras goýuja seretmek, onuň kesel wagty keselini bejermek we jaýlamak, miras goýujynyň eklenjinde bolan şahslary ekläp-saklamak, aýlyk iş hakyny tölemek boýunça çykdajylary miraslyk emläkden almaga haklydyr⁴.

Wesýetnama ýerine ýetirilenden soň, mirasdarlaryň talaby boýunça wesýetnamany ýerine ýetiriji öz işi hakynda olara hasabat bermelidir. Wesýetnamany ýerine ýetiriji ähli mirasdarlar tarapyndan miras kabul edilýänçä öz wezipelerini ýerine ýetirýär⁵. Wesýetnamany ýerine ýetiriji tarapyndan öz borçlary ýerine ýetirilende bähbidi bar şahslara bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlykly zyýan ýetiriji hereketlere ýol berlen halatynda, şol şahslar tarapyndan wesýetnamany ýerine ýetirijini aýyrmak hakynda hak isleýiş arzasy bilen kazyýete ýüz tutulyp bilinýär⁶. Kanunalaýyklykda, eger-de wesýetnamany ýerine ýetiriji wesýetnamada öz üstüne ýüklenen borçlary bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlygy zerarly ýerine ýetirmese we şonuň netijesinde-de mirasdarlara zyýan ýetirse, ol ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmelidir⁷.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1257-nji madda.

² Şol ýerde. 1174-nji madda.

³ Şol ýerde. 1175-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1176-njy madda.

⁵ Şol ýerde. 1177-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 1178-nji madda.

⁷ Şol ýerde. 1179-nji madda.

§ 3. Mirasy kabul etmegiň tertibi we möhletleri

Mirasy kabul etmegiň tertibi hem möhletleri ilkinji nobatda, şu aşakdaky iki ýagdaý bilen baglydyr:

- mirasyň açylan wagty;
- mirasyň açylan ýeri.

Miras goýujynyň aradan çykan günü ýa-da fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň güýje giren günü mirasyň ýüze çykan (açylan) wagty diýlip hasaplanýar.

Mirasyň ýüze çykan ýeri diýlip, miras goýujynyň ýaşaýan ýeri, eger-de ol belli bolmasa, onda mirasyň ýerleşýän ýeri hasaplanylýar. Eger-de miraslyk emläk dürli ýerlerde ýerleşýän bolsa, mirasyň ýüze çykan ýeri diýip gozgalmaýan emlägiň ýa-da onuň gymmatly böleginiň ýerleşýän ýeri hasaplanýar. Eger-de gozgalmaýan emläk ýok bolsa, gozgalýan emlägiň ýa-da onuň esasy böleginiň ýerleşýän ýeri hasaplanýar¹.

Daşary ýurtda wagtlaýyn ýaşaýan we şol ýerde aradan çykan Türkmenistanyň raýatynyň mirasynyň ýüze çykan ýeri diýlip, onuň daşary ýurda gitmezinden öň ýaşan ýeri (adatça, ýazgyda duran ýeri) hasaplanýar. Eger-de şol ýer näbelli bolsa, mirasyň ýa-da onuň esasy böleginiň ýerleşýän ýeri, mirasyň ýüze çykan ýeri bolup durýar². Daşary ýurtda hemişelik ýaşaýan Türkmenistanyň raýaty aradan çykan halatynda, onuň ýaşan ýurdy mirasyň ýüze çykan ýeri diýlip hasaplanýar³. Şeýle ýagdaýda mirasdar hökmünde çykyş edýän, Türkmenistanda ýaşaýan Türkmenistanyň raýaty daşary ýurt döwletinde şol döwletiň kanunçylygyna laýyklykda miras alýar⁴.

Kanunalaýyklykda, miras dolulygyna kabul edilen diýlip hasaplanýar:

- mirasyň ýüze çykan (açylan) ýerindäki kepillendiriş edarasyna mirasdar tarapyndan mirasy kabul etmek hakynda arza berlende;
- hakykat ýüzünde miraslyk emläge dolulygyna eýelik etmäge ýa-da dolandyr-maga girişilende;
- mirasyň bir bölegine eýeçilik etmäge hakykat ýüzünde girişilende;
- mirasdarlaryň biri mirasdan paýy almakdan beýleki mirasdaryň peýdasyna ýüz dönderende⁵.

Mirasy doly kämillik ukyby bolan şahsyň özi kabul edip bilýär. Kämillik ukyby bolmadyk we kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslar mirasy diňe öz

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1085-nji madda.

² Şol ýerde. 1086-njy madda.

³ Şol ýerde. 1087-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1088-nji madda.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1180-nji madda.

kanuny wekilleriniň üsti bilen kabul edip bilýärler¹. Mirasyň ýüze çykan gününden başlap alty aýyň dowamynda miras kabul edilmelidir². Bu mirasy kabul etmegiň umumy möhleti bolup durýar. Eger-de miras hukugy, beýleki mirasdarlar mirasy kabul etmedik ýagdaýynda ýüze çykسا, mirasy kabul etmek üçin bellenen möhletden galan döwrüň içinde miras kabul edilmelidir. Eger-de şol möhlet üç aýdan az bolsa, ol üç aýa çenli uzaldylýar. Bu hem mirasy kabul etmegiň ýörite möhleti bolup durýar.

Mirasy kabul etmek üçin bellenen möhlet, eger-de kazyýet ony esasly sebäple-re görä gijikdirilen diýip hasaplasا, kazyýet tarapyndan uzaldylyp bilinýär. Mirasy kabul etmegiň möhleti dolanda, eger-de mirasy kabul edýän beýleki mirasdarlaryň hemmesi razy bolsalar, ol möhlet kazyýete ýüz tutman hem uzladyllyp bilinýär. Göz önünde tutulan ýagdaýlarda mirasy kabul etmegi gijikdiren mirasdara beýleki mirasdarlar tarapyndan alnan ýa-da döwletiň eýeçiligine geçen emläkden näme galan bolsa, natura görnüşinde onuň paýy berilýär. Şonuň ýaly-da emlägiň oňa degişli galan böleginiň gymmatynyň bahasy tölenilýär³.

Kabul edilen miras, mirasyň ýüze çykan gününden mirasdaryň eýeçiligi diýlip hasaplanýar. Emma kanunalaýyklykda, mirasyň düzümine girýän aýry-aýry emläklere (mysal üçin, gozgalmaýan emläklere (ýaşayyş jaýy, beýleki jaýlar we ş.m.), ulag serişdelerine) doly eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagy üçin olaryň miras goýujynyň adyndaky döwlet belligine alynmagy ýatyrylyp, olaryň mirasdaryň eýeçiligi hökmünde döwlet belligine alynmagy zerur bolup durýar. Bu hereketler bolsa miras hakynda şahadatnamanyň esasynda amala aşyrylýar. Şol sebäpli-de miraslyk emlägiň ähli düzümlük böleklerine mirasdaryň doly eýeçilik hukugynyň döremeginde miras hakynda şahadatnamanyň wajyp ähmiýeti bardyr. Mirasdarlara miras hakyndaky şahadatnama, miras ýüze çykan gününden başlap, alty aý dolandan soň islendik wagtda berilýär. Eger-de şahadatnamany soraýan şahslardan başga beýleki mirasdarlaryň ýokdugy hakynda kepillendiriş edarasynda maglumatlar bolan halatlarda, miras hakyndaky şahadatnama alty aýdan öň berlip bilinýär.

Eger-de mirasdar miras açylandan soň, emma mirasy kabul edýänçä aradan çykan bolsa, onuň mirasdan paýyny almak hukugy onuň mirasdarlaryna (miras transmissiýasy) geçýär. Aradan çykan mirasdaryň mirasdarlary mirasy kabul etmegiň möhletiniň soňuna çenli galan wagtyň içinde mirasy kabul etmelidirler. Eger-de şol möhlet üç aýdan az bolsa, ol üç aýa çenli uzaldylyp malydyr⁴. Miras transmissiýasy boýunça mirasy kabul etmezlik gönüden-göni aradan çykan mirasdara degişli bolan mirasy almak mümkinçiliginden soňky mirasdary mahrum etmeýär. Miras trans-

¹ Şol ýerde. 1181-nji madda.

² Şol ýerde. 1183-nji madda.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1185-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 1189-njy madda.

missiýasy boýunça alynmaly emläkden ýüz dönderilende, emläk aradan çykan mirasdarlar bilen bilelikde miras hukugyna eýe bolan şahslara geçýär.

Mirasdar miras edinmäge özüniň degişlidigini bilen ýa-da bilmeli bolan wagtyndan başlap, üç aýyň dowamynda mirasy kabul etmekden ýüz dönderip bilýär. Esasly sebäbi bolan halatynda, şol möhlet kazyýet tarapyndan iki aýdan köp bolmadyk möhlete uzaldylyp bilinýär. Mirasy kabul etmekden ýüz döndermek döwlet kepillendiriş edarasynda resmileşdirilmäge degişlidir. Haýsydyr bir şert bilen ýa-da haýsydyr bir möhlete mirasy bölekleyin kabul etmäge ýa-da ondan bölekleyin ýüz döndermäge ýol berilmeýär. Eger-de mirasdar mirasyň bir böleginden ýüz öwürse ýa-da haýsydyr bir şerti öňe sürse, ol mirasdan doly ýüz dönderen diýlip hasaplanýar.

§ 4. Miras goýujynyň bergileri barada mirasdaryň borçlary. Fiziki şahslaryň miras hukugyndan mahrum edilmegi

Mirasdarlar miras goýujynyň algydarlarynyň bähbitlerini dolulygyna kanagatlandyrmaga borçludylar. Hatda mirasdary bolmadyk emläk döwlete geçende-de, döwlet mirasdar hökmünde miras goýujynyň bergileri babatda jogapkärdir. Emma miras goýujynyň algydarlarynyň talaplaryny kanagatlandyrmagyň möçberi mirasdarlaryň her biriniň mirasdan alan paýyna barabarlykda bolmalydyr. Eger-de miras goýujy mirasdarlara geçen bergiler babatda raýdaş bergidar bolan bolsa, mirasdarlar hem raýdaş jogapkärçilik çekýärler. Mirasdarlaryň ylalaşmagy boýunça miras goýujynyň bergi borçnamalarynyň ählisini doly tölemegi mirasdarlaryň biriniň üstüne ýüklemäge ýol berilýär. Muňa derek mirasdara berilýän paý degişlilikde art-dyrylyp bilinýär. Miras kepillendirişi tarapyndan ýazgy edilmedik¹ halatynda, mirasdar miras goýujynyň bergileriniň mirasdan artykdygyny subut etmelidir².

Eger-de aradan çykanyň bergileri hakynda özlerine mälim bolsa, mirasdarlar mirasyň ýüze çykandygy hakynda miras goýujynyň algydarlaryna habar bermäge borçludylar. Algydarlar bolsa, mirasyň ýüze çykandygy hakynda özlerine mälim bolan gününden başlap alty aýyň dowamynda, talap möhletiniň başlanandygyna garamazdan mirasy kabul eden mirasdarlara bergileriň tölenilmegi barada talap bildirmäge borçludylar. Miras goýujynyň algydarlary üçin bellenilýän hak isleýiş möhletinden tapawutlylykda, mirasdarlaryň algydarlary mirasyň ýüze çykandygy hakynda bilmeseler, olar hak isleýiş möhleti başlanan pursadyndan soň bir ýylyň

¹ TRK-nyň 1191-nji maddasyna laýyklykda, mirasdar miraslyk emlägiň ýazgysynyň geçirilmegini talap etmäge haklydyr. Bu hereket üçin iki aý möhlet bellenilýär we şol möhlet mirasy kabul etmek üçin umumy möhlete girýär.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1242-nji madda.

dowamynda mirasdarlara talap bildirmelidirler. Bu kadalaryň berjaý edilmezligi algydarlaryň hak isleýişe bolan hukugynyň ýitirmegine getirýär. Özi-de miras goýlan emlägiň hasabyna algydarlaryň talaplary kanagatlandyrylanda miras goýujynyň algydarlary mirasdaryň algydarlarynyň öňünde artykmaçlyk hukugyna eýedirler.

Algydarlaryň talap bildirmek möhleti miras goýujynyň soňky gezek kesellän wagtynda oňa seretmek we bejermek, aýlyk iş hakyny bermek, ony jaýlamak, mirasyny goramak we dolandyrmak, şeýle hem üçünji şahsyň emläge bolan eýeçilik hukugyny ykrar etmek we oňa degişli emlägi talap edip almak hakyndaky talaplar bilen baglanyşykly çykadjylar hakyndaky talaplara degişli däl. Görkezilen talaplar babatda umumy hak isleýiş möhletleri ulanylýar.

Eger algydar tarapyndan talaby ýerine ýetirmek möhleti başlanmazdan öň talap bildirilse, mirasdar ony ýerine ýetirmegi bellenilen möhlet başlanýança gaýra goýmaga haklydyr. Möhletiň başlanmagy bilen algydar umumy hak isleýiş möhletiniň dowamynda öz algylaryny talap etmäge haklydyr.

Şu şahslar kazyýet tarapyndan mynasyp däl mirasdar diýlip bilnip, miras hukugyndan mahrum edilip bilinýärler: miras goýuja onuň soňky erkini amal etmäge bilkastlaýyn päsgel beren şahslar: özüniň ýa-da ýakyn şahslarynyň mirasdar bolmagyna ýa-da mirasdaky paýlarynyň artmagyna ýardam eden şahslar; wesýet edijiniň hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine garşy bilkastlaýyn jenaýat eden şahslar; wesýet edijiniň wesýetnamasynda beýan eden soňky erkiniň garşysyna başga ahlaksyz etmiş eden şahslar¹. Şonuň ýaly-da: ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen we miras ýüze çykan gününe çenli şol hukuklary dikeldilmedik ata-eneleler çagalarynyň kanun boýunça mirasdarlary bolup bilmeýärler; miras goýujyny ekläp-saklamak boýunça üstlerine ýüklenen borçlardan zandyýamanlyk bilen boýun gaçyrýan şahslar hem, eger-de şol ýagdaýlar kazyýet tapapyndan tassyklan bolsa kanun boýunça mirasdarlar bolup bilmeýärler².

Ýöne kanunda bellenilişine görä, mynasyp däl mirasdary miras almak hukugyndan mahrum etmek üçin esas bolan hem-de şeýle edilmegi onuň üçin bellibir emläk netijeleriniň ýüze çykmagyna getirip biljek ýagdaýlar, bähbidi bar şahslaryň ýa-da onuň özüniň talap arzasy boýunça kazyýet tarapyndan kesgitlenmäge degişlidir. Şahsy mynasyp däl mirasdar diýip bilmek barada bähbidi bar şahs tarapyndan kazyýete ýüz tutmak üçin hak isleýiş möhleti, onuň mirasa eýelik edip başlan pursadyndan başlap bäş ýyl bolup durýar³.

Kanunalaýyklykda, miras hukugyndan mahrum edilen şahsyň miras paýy beýleki mirasdarlara geçýär hem-de olaryň arasynda deň paýlanylýar. Ýöne kanun, mynasyp däl mirasdara, öz paýyny mirasdarlaryň içinden bellibirine bagyş

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1074-nji madda.

² Şol ýerde. 1075-nji madda.

³ Şol ýerde. 1079-njy madda.

etmäge hukuk berýär. Şeýle ýagdaýda onuň paýy diňe onuň özüniň mirasdarlaryň arasyndan bellän mirasdaryna geçýär. Eger-de şahs mirasy alandan soň kazyýet tarapyndan mynasyp däl mirasdar diýlip bilinse, ol mirasdan alan ähli miweleri we girdejileri bilen birlikde ähli alan emlägini yzyna gaýtaryp bermäge borçludur.

Emma, eger-de miras hukugyndan mahrum edilmegine getirýän hereketleri amala aşyrandygy kazyýet tarapyndan kesgitlenen şahsy miras goýujy, görkezilenlere garamazdan mirasyny bagyşlasa we öz netijesini wesýetnamada anyk görnüşde beýan etse, şol şahsyň miras paýy berilýär. Şonuň ýaly-da miras goýujynyň mynasyp däl mirasdaryň günäsini ötmegini öz wesýetnamasyny üýtgetmek arkaly yzyna almagyna ýol berilmeýär.

XXII bap

DÖREDIJILIK IŞI BILEN BAGLANÝŞYKLY GATNAŞYKLARYŇ RAÝAT-HUKUK KADALARY

§ 1. Döredijilik işi diýen düşünje we ony hukuk taýdan goramak

Intellectual eýeçilik hukugy – bu raýat hukugynyň aýratyn bir instituty bolmak bilen, ol esasy üç bölekden durýar:

- Patent hukugy;
- Awtorlyk hukugy we gatnyşyk hukuklar;
- Haryt we hyzmat ediş nyşanlaryna bolan hukuk.

Intellectual eýeçilik hukugyna ýuridik definisiýa (hukuk kesgitlemesi) berlende ol awtorlyk hukugyny, oýlap tapyş we senagat nusgalarynyň, haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň, täze tehnologiýalaryň, seçgi (seleksion) işleriň peýdalanylşyna, umumylykda alanyňda döredijilik işiniň netijelerine bolan hukukdyr. «Intelлект» adalgasy latynçadan terjime edilende, akyl zähmetiniň netijelerini, adamyň döredijilikli pikirlenmeginden döreýän ylym, edebiýat, sungat eserleri (zatlary) aňladýar. Mälim bolşy ýaly, adam intellekti köpugurly toplumlaýyn häsiýetli psihiki ukyplaryň jemi bolup durýar. Intelлект (aň ukyby) anyk şahsyýet bilen baglanyşyklydyr, şeýle-de ýaşaýşyň durmuş-ykdysady şertlerine, adamyň alan bilimine, ylmyňa hem bellibir derejede baglydyr, ýöne intellekt (aň ukyby, esasan, adamyň zehinine, üşüğine esaslanýar. Şonuň üçin döredijilik işinde zehinli, üşüklü adamlar oňyn netijeleri gazanyp, il arasynda uly abraýa eýe bolýarlar.

Bu toplumlaýyn we köp ugurlaýyn hukuk instituty özüniň gözbaşyny Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 39-njy maddasynda berkidilen «Türkmenistanyň raýatlarynyň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga hukugy bardyr. Raýatlaryň ylmy, tehniki döredijilikde, çeperçilik, edebiýat hem medeniýet işinde awtorlyk hukuklary we bähbitleri kanun esasynda goralýar. Döwlet ylmyň, medeniýetiň, sungatyň, halk döredijiliginiň, sportuň we syýahatçylygyň ösmegine ýardam edýär» diýen hukuk kadalaradan alyp gaýdýar. Döredijilik işini hukuk taýdan goramak, esasan, kadalaşdyrmak, döredilen eseriň (zadyň) awtorlygyny ykrar etmek ýoly bilen amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň intellektual eýeçilik hukugy diýip atlandyrylýan 4-nji böleginiň 1052–1069-njy maddalary, şeýle-de «Algoritmeleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralyşy hakynda» (1994-nji ýylyň 23-nji sentýabrynda kabul edilen), «Türkmenistanda halk çeper amaly-haşam döredijiligi hakynda» (2000-nji ýylyň 19-njy dekabrynda kabul edilen), «Täjirçilik syry hakynda» (2000-nji ýylyň 19-njy dekabrynda kabul edilen), «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» (2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda kabul edilen), «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» (2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda kabul edilen), «Seleksiýanyň gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda» (2011-nji ýylyň 4-nji awgustynda kabul edilen), «Awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakynda» (2012-nji ýylyň 10-njy ýanwarynda kabul edilen) Türkmenistanyň kanunlary bilen üpjün edilýär. Bu ugurdaky kanunçylygy kämilleşdirmek işi yzygiderli dowam edýär. Sebäbi ylmyň täze gazananlarynyň, döwrebap tehnologiýalaryň durmuşa ornaşdyrylmagy bilen, döredijilikli işiň netijeleriniň görnüşleri hem köpelýär. Onuň şeýledigine TRK-nyň 1052-nji maddasynda beýan edilen kadalar bilen tanşanyňda hem göz ýetirmek mümkin. Oňa laýyklykda: «Intellektual eýeçilik hukugynyň obýektlerine intellektual işiň netijeleri we özlere hukuk goragy berilýän, olara deňleşdirilen şu aşakdaky indiwiidullaşdyryş serişdeleri degişlidir:

- ylmy, edebiýat we sungat eserleri;
- kompýuterler üçin programmalar;
- maglumat binýatlary;
- ýerine ýetirijilik;
- fonogrammalar, wideogrammalar;
- radio ýa-da telewizion gepleşikleriň ýaýlymda ýa-da kabel boýunça goýberilmegi (ýaýlymda ýa-da kabelde alyp eşitdirişin guralmagy);
- oýlap tapyjylyk;
- peýdaly nusgalar;
- senagat nusgalary;

- seleksiýanyň gazananlary;
- integral mikroshemalaryň topologiýasy;
- önümçilik sylary (nou-hau);
- intellektual işiň Türkmenistanyň kanunçylygynda we halkara şertnamalarynda göz önünde tutulan halatlardaky başga netijeleri.

Ýuridik şahsyň indiwiđuallaşdyryş serişdelerine, önümiň, ýerine ýetirilýän işleriň ýa-da hyzmatlaryň indiwiđuallaşdyryş serişdelerine şular degişlidir:

- firma atlary;
- haryt nyşanlary we hyzmat ediş nyşanlary;
- harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady;
- täjirçilik belgileri;
- Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda indiwiđuallaşdyrmagyň beýleki serişdeleri.

Intellektual işiň netijelerine we olara deňleşdirilen indiwiđuallaşdyryş serişdelerine bolan hukuklar intellektual hukuklar diýlip ykrar edilýär. Intellektual hukuklara emläk hukugy bolup durýan aýratyn hukuk, Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa, emläge degişli däl şahsy hukuklar we başga hukuklar hem (eýermäge hukuk, elýeterlilige hukuk we başgalar) degişlidir (TRK-nyň 1053-nji maddasy).

Belli bolşy ýaly, adam aňynyň netijelerini, ruhy gymmatlyklary goramak üçin Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen edarasy bolan Intellektual eýeçiligiň bütindünýä guramasy (IEBG) hereket edýär. Bu gurama 1967-nji ýylda döredilen, onuň ştab-kwartirasy Şweýsariýanyň Ženewa şäherinde ýerleşýär. Türkmenistan şol guramanyň doly hukukly agzasy hökmünde intellektual eýeçiligi gorap saklamaga ýardam berýär we öz goşandyny goşýar, bu ugurda 8 sany halkara ylalaşyklaryny we konwensiýalaryny ykrar etdi. Türkmenistanyň goşulşan halkara resminamalary täze kabul edilen kanunlaryň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Türkmenistan GDA döwletleriniň öz içine alýan Ýewraziýa patent guramasynyň hem agzasydyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň çäklerinde Ýewraziýa patent konwensiýasynyň esasynda hereket edýän üç müňden gowrak ýewraziýa patentleri hasaba alyndy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň intellektual eýeçiligi boýunça gullugy tarapyndan oýlap-tapyşlar üçin müňden gowrak, senagat nusgalary üçin bolsa ýetmişden gowrak patentler berlipdir. Resmileşdirilen täze tehnologiýalaryň 30%-niň lukmançylyk (medisina), oba hojalygyna degişlidigini, oýlap-tapyşlaryň 25%-niň himiýa tehnologiýalary bilen baglanyşyklydygyny, 11%-niň tebigy serişdeleri gazyp almak işlerini, 10%-niň bolsa ykdysadyýetiň beýleki pudaklaryndaky tehnologiýalaryň öz içine alýandygyny hünärmenler tassyklaýarlar. Bu ugurda kabul edilýän täze kanunlara Intellektual eýeçiligiň bütindünýä guramasynyň bilermenleri oňyn netijenama berdiler.

Türkmen halkynyň dünýä siwilizasiýasynyň intellektual gymmatlyklaryna özüniň zehini bilen mynasyp goşandyny goşandygyny onuň ahalteke bedewleri, halysy, milli keşde nagyşlary we şekilleri, zergärçilik we küýzegärçilik işleri subut edýär. Geçmişde-de, häzirki döwürde-de türkmen halky özüniň täzelikçiligi, täze tehnologiýalary özleşdirmäge bolan zehini bilen tapawutlanýar. Ylmy-tehniki progresiň çaltlaşmagy netijesinde adamzat ylymda, tehnika täze-täze basgançaklara galýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda bolsa, intellektual eýeçiligi goramagyň ähmiýeti artýar. Bu ugurda täze kanunlaryň kabul edilmegi Türkmenistan döwletiniň ylmyň we tehnologiýanyň gazananlaryny ýokary derejede goramaga ymtylýandygyny aňladýar. Adamzat jemgyýetiniň ösüşi taryhda-da, häzirki döwürde-de täze bilimleri özleşdirmek, intellektual eýeçiligiň obýektleri bolan oýlap-tapyşlary, senagat nusgalaryny, «nou hau», ýagny önüm öndürmegiň syrlaryny we çeper döredijilikli işiň beýleki netijelerini önümçilige ornaşdyrmagyň, peýdalanmagyň, goramagyň derejesine bagly bolup durýar.

§ 2. Döredijilikli işi we onuň netijeleri bilen baglanyşykly raýat-hukuk gatnaşyklary

Adamyň bähbidi üçin tebigatyň baýlyklaryny we güýjüni peýdalanmaga ylma we tehnika mümkinçilik berýändigini bilen döredijilik işi we onuň netijeleri örän peýdalydyr. Edebiýat, sungat, dizaýn işleri bolsa, adamyň ruhy dünýäsinde we estetiki derejesinde uly ähmiýete eýedir.

Intellektual eýeçiligiň hukuk kadalaşdyrmasyň kämilleşdirilmegi dürli görnüşli aýratyn hukuklaryň raýat kodeksinde umumylaşdyrmak ugry boýunça ösýär, ýagny bu garaýyş hukuklaryň maddy däl tebigatyndan, olary döretmek üçin döredijilikli zähmetiň zerurlygyndan, absolýut hukuklaryň aýratynlygyndan we resmileşdirmek tertibiniň meňzeşliginden, hem-de intellektual eýeçiligiň her bir obýektiniň we onuň bilen baglanyşykly hukuk gatnaşygynyň aýratynlygyny ýörite kanunlarda hasaba almak ýoly bilen alnyp barylýar. Bu hukuk kadalarynyň ählisiniň esasy gönükdirilen ugry hukuk eýeleriniň, jemgyýetiň we döwletiň intellektual işiň netijelerine bolan gyzyklanmalaryny, bähbitlerini mümkin boldugyça doly hasaba almakdyr.

Ylmy nukdaýnazardan kadalaşdyrylýan gatnaşyklaryň häsiýeti boýunça, Türkmenistanyň intellektual eýeçilik çygryndaky kanunçylygynyň ýedi sany esasy ösüş ugurlaryny bellemek mümkin:

- intellektual eýeçilige degişli umumy soraglar boýunça gatnaşyklary, ýagny ony umumylaşdyryjy hukuk düşüňjesi hökmünde düzgünleşdirmek;
- awtorlyk we utgaşyk hukuklar baradaky, ýagny ylym, edebiýat we sungat döredijiligi bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek;

- senagat eýeçiligini goramak hakyndaky kanunçylygy, ýagny oýlap tapyşlar, peýdaly nusgalar, senagat nusgalary (patent hukugy) bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek;
- raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň firma adyna, haryt nyşanyna, hyzmat ediş nyşanyna, harytlaryň gelip çykan ýeriniň, öndürilýän önümiň (işleriň we hyzmatlaryň) adyna, ýagny indiiduallaşdyryş serişdelerine bolan hukuklaryny goramak;
- seleksiýanyň gazananlaryny, kompýuter üçin programmalary, maglumat bazalaryny we integral mikroshemalaryň topologiýasyny hukuk taýdan goramak, gulluk we täjirçilik syrlaryna bolan hukuklary goramak bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek;
- ynsapsyz bäsdeşligiň garşysyna göreşmek bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek;
- intellektual eýeçilik çygrynda we ony goramak boýunça döwlet syýasatyny amala aşyrýan döwlet edaralarynyň, beýleki edaralaryň, guramalaryň (şol sanda, jemgyýetçilik) işi bilen baglanyşykly gatnaşyklary düzgünleşdirmek.

Häzirki döwürde intellektual eýeçilik adalgasy senagatda, ykdysadyýetde, medeniýetde, hukuk öwrenişde we kanunçylykda ýygy-ýygýdan ulanylýar. Munuň özi Berkarar döwletiň Bagtyýarlyk döwri diýlip atlandyrylýan ösüş we innowasiýalar eýýamynda, Türkmenistanyň intellektual serişdelerine jemgyýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryny maglumatlaşdyrmaga ugur alandygyny bilen baglanyşyklydyr. Netijesi, adatça, zatlaryň döredilmegine gönükdirilen fiziki zähmetden tapawutlylykda, intellektual iş akyl zähmetidir – ylym, tehnika, genetika, edebiýat, sungat we dizaýn bolsa, adamyň aňyýet, ruhy, döredijilikli zähmetidir. Intellektual işiň netijesi onuň obýektiw görnüşde ýüze çykýan önümidir, ýagny ol häsiýetine baglylykda ylym, edebiýat, sungat eserleri, oýlap tapyş ýa-da senagat nusgasy diýip atlandyrylýar. Döredijilikli işiň bu netijeleriniň her haýsysy üçin özboluşly hukuk kadalaşdyrmasy we gorag serişdeleri mahsusdyr. Ýöne, döredijilikli işiň netijeleriniň esasy kadalaşdyryş we gorag wezipelerini raýat-hukuk gatnaşyklarynyň serişdeleri üpjün edýär. Raýat-hukugynyň instituty hökmünde döredijilikli işiň netijeleriniň eýeleriniň (awtorlarynyň) aýratyn hukuklaryny goramak we düzgünleşdirmek şu usullar bilen amala aşyrylýar:

- döredijilikli akyl zähmetiniň netijelerini döredijiniň awtorlygyny ykrar etmek;
- döredilen zatdan (eserden) peýdalanmagyň tertibini (režimini) kesgitlemek;
- awtorlary (döredijileri) we bu iş bilen baglanyşykly beýleki şahslary kanuna ýa-da şertnama laýyklykda, şahsy we emläkleýin hukuklar bilen üpjün etmek;
- kanunda we şertnamada kesgitlenen hukuklary goramak.

Umuman, intellektual eýeçiligi goramak boýunça Türkmenistanyň kanunçylygy milli döredijimizi, toplanan tejribäni we umumykrar edilen halkara kadalaryny hasaba almak bilen ösýär.

§ 3. Raýat hukugynyň döredijilik işiniň çygryndaky gatnaşyklary öwrenýän institutlary. Ylym, edebiýat we sungat bilen baglanyşykly döredijiligiň hukuk kadalary

Döredijilik işiniň netijeleri bilen baglanyşykly gatnaşyklary öwrenýän toplumlaýyn raýat-hukuk instituty ýagny, intellektual eýeçilik hukugy öz gezeginde birnäçe ugurlara bölünýär. Bu toplumy, esasan, iki ugra *patent hukugy we awtorlyk hukugy* diýlip atlandyrylýan ugurlara bölmek umumy ykrar edilendir.

Birinji ugry: Patent hukugy ýa-da senagat eýeçilik hukugy diýip atlandyrylýar, oňa oýlap tapyşlar, senagat nusgalary, haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary, geografik görkezmeler bilen baglanyşykly gatnaşyklar degişlidir. Türkmenistanda bu gatnaşyklar TRK-nyň intellektual eýeçilik hukugy diýip atlandyrylýan 4-nji böleginiň 1052-1069-njy maddalary şonuň ýaly-da «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary» hakyndaky we «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda», «Seleksiýanyň gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda» Türkmenistanyň kanunlary bilen kadalaşdyrylýar.

Ikinji ugry: Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar bilen baglanyşykly bolup, oňa: ylym, edebiýat we sungat eserleri; kompýuter üçin programmalar; maglumat bazalary; integral mikroshemalaryň topologiýalary; ýerine ýetiriş; fonogrammatlar; ýaýlymda ýa-da kabel radio hem-de telegepleşiklerde habar bermek bilen baglanyşykly gatnaşyklar degişlidir. Bu gatnaşyklar TRK-nyň intellektual eýeçilik hukugy diýip atlandyrylýan 4-nji böleginiň 1052–1069-njy maddalary şonuň ýaly-da «Awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny bilen kadalaşdyrylýar. Awtorlyk hukugy diýlende – ylym, edebiýat we sungat eserleri döredilende we peýdalanylanda ýüze çykýan gatnaşyklara (awtorlyk hukugyna) şeýle hem ses ýazgylarynyň we görnüşli ýazgylarynyň ýerine ýetirilmegi, öndürilmegi, gepleşik guramasy bilen baglanyşykly hukuklary (gatyşyk hukuklary) düzgünleşdirýän kadalaryň toplumyna düşünilýär.

TRK-nyň 1054-nji maddasyna laýyklykda. Intellektual hukuklar maddy göterijä (bir zada) eýeçilik hukugyna bagly däldir, onda degişlilikde intellektual işiň netijesi ýa-da indiwiiduallaşdyryş serişdesi beýan edilendir. Eger-de Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça göz önünde tutulan bolmasa, eýeçilik hukugynyň bir zada geçmegi şol zatda ýüze çykýan intellektual işiň netijesine ýa-da indiwiiduallaşdyryş serişdesine bolan intellektual hukuklaryň geçmegine ýa-da berilmegine getirmeýär.

Döredijilikli işiň netijeleri bilen baglanyşykly raýat-hukuk gatnaşyklary şahsyň döredijilikli zähmetiň netijesiniň awtory diýilip, TRK-nyň 1055-nji maddasynyň esasynda ykrar edilmeginden başlanýar. Şeýle netijäniň döredilmegine şahsy döredijilik goşandyny goşmadyk, şol sanda onuň awtoryna tehniki, maslahat, guramaçylyk, maddy ýardam ýa-da kömek beren ýa şeýle netijä, ýa-da ony peýdalanmaga bolan hukuklaryň resmileşdirilmegine diňe ýardam eden, şeýle hem degişli işleriň ýerine ýetirilmegine gözegçiligi amala aşyran şahslar intellektual işiň netijesiniň awtory diýilip ykrar edilmeýärler.

Kanunalaýyklykda intellektual işiň netijesiniň awtoryna awtorlyk hukugy, kanunçylykda ýörite göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa, ada bolan hukuk we başga şahsy emläk däl hukuklar degişlidir. Awtoryň awtorlyk hukugy, ada bolan hukugy we başga şahsy emläk däl hukuklary aýrybaşgalanmaýar we başga birine berilmeýär. Ol hukuklardan boýun gaçyrylmagy ujypsyzdyr. Awtorlyk we awtoryň ady möhletsiz goralýar. Awtor ýogalandan soň, onuň awtorlygyny we adyny goramagy islendik gyzyklanýan adam amala aşyryp biler, awtoryň ýogalandan soň awtorlygyny, awtoryň adyny we eseriniň eldegrilmesizligini goramak ýüklenilýäniň, onuň wesýetini ýerine ýetirijiniň bellenilen halatlary muňa degişli dälidir.

TRK-nyň 1055-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda, döredijilikli zähmet bilen döredilen, intellektual işiň netijesine bolan aýratyn hukuk ilki bilen onuň awtorynda ýüze çykýar. Bu hukuk awtor tarapyndan şertnama boýunça başga adama berlip bilner, şeýle hem kanunda bellenilen başga esaslar boýunça başga adamlara geçip biler. Şonuň bilen birlikde-de TRK-nyň 1055-nji maddasynyň 4-nji bölegi boýunça iki ýa-da şondan köp şahsyň (şärikli awtorlyk) bilelikdäki döredijilikli zähmeti bilen döredilen intellektual işiň netijesine bolan hukuklar awtorlara bilelikde degişlidir.

Döredijilikli işiň netijeleri bilen baglanyşykly raýat-hukuk gatnaşyklarynyň köpüsi, TRK-nyň 1056-njy maddasy bilen kadalaşdyrylýan aýratyn hukuga esaslanýar. Intellektual işiň netijesine ýa-da indiwiđuallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukuga eýelik edýän fiziki ýa-da ýuridik şahs (hukuk eýesi) şeýle netijäni ýa-da şeýle serişdäni kanuna ters gelmeýän islendik usul bilen, öz garamagyna görä peýdalanmaga haklydyr. Eger Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, hukuk eýesi intellektual işiň netijesine ýa-da indiwiđuallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukuga ygtyýarlyk edip biler.

Hukuk eýesi öz garamagyna görä, başga şahslara intellektual işiň netijesini ýa-da indiwiđuallaşdyryş serişdesini ulanmaga rugsat berip ýa-da ony gadagan edip biler. Gadaganlygyň bolmazlygy ylalaşma (rugsat) hasap edilmeýär.

Kanunçylykda göz önünde tutulan halatlardan başga ýagdaýlarda, başga şahslar hukuk eýesiniň razylygy bolmazdan, degişli intellektual işiň netijesini ýa-da indiwiđuallaşdyryş serişdesini ulanyp bilmezler. Intellektual işiň netijesiniň

ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesiniň (şol sanda olaryň kanunçylykda göz önünde tutulan usullar bilen) ulanylmagy, eger şeýle ulanmak hukuk eýesiniň razylygy bolmazdan amala aşyrylýan bolsa, ol bikanundyr we Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen jogapkärçilige eltýär. Intellektual işiň netijesiniň ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesiniň hukuk eýesi däl-de, onuň razylygy bolmazdan başga adamlar tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynda ýol berilýän ulanylýan ýagdaýlary kadadan çykma bolup durýar. Mysal üçin, «Awtorlyk hukugy we gatnyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 19-njy maddasynda eserleri maglumat, ylmy, okuw we gaýry maksatlar üçin peýdalanylanda awtoryň razylygy bolmazdan we awtorlyk tölegini tölemezen, ýöne eseri peýdalanylan awtoryň adyny we alnan çeşmesini hökmany görkezmek bilen ýol berilýändigini kesgitlenen. Agzalan maddanyň 1-nji bölegi gazet, žurnal makalalaryndan metbugat synlary görnüşinde bölekleriň gaýtadan döredilmegini goşup, salgylanmak (sitirlemek) maksady bilen ödelen möçberde hukuk taýdan dogry bolan çap edilen eserlerden ylmy, barlag, polemiki, tankydy we maglumat maksatlary bilen asyl nusgadan we terjimeden jümleler getirmegi düzgünleşdirýär. Türkmenistanyň Ýokary attestasiýa komiteti hem dissertasiýalaryň we olaryň awtoreferatларыnyň mazmunyna hem-de taýýarlanylyşyna bildirilýän talaplar barada usuly gollanmany taýýarlady.

TRK-nyň 1056-njy maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, intellektual işiň netijesine ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukuk bir adama ýa-da bilhikde birnäçe adama degişli bolup biler. Olaryň her biriniň döredijilikli işiniň netijesini ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdäni ulanmagynyň tertibi şu maddanyň 3-nji böleginiň kadalary bilen ýa-da olaryň arasyndaky ylalaşyk bilen kesgitlenýär. Intellektual işiň netijesine ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukugyň hereket edýän möhletiniň dowamlylygy, şol möhleti hasaplamagyň tertibi, ony uzaltmagyň esaslary we tertibi, şeýle hem aýratyn hukugyň möhleti geçmezden ön bes edilmeginiň esaslary we tertibi Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilýär. (TRK-nyň 1057-nji maddasynyň 2-nji bölegi). TRK-nyň 1059-njy maddasynda kesgitlenilişine görä, Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda intellektual işiň netijesine ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukuk şeýle netijäniň we şeýle serişdäniň döwlet tarapyndan bellige alnan şertinde ykrar edilýär we goralýar.

Aýratyn hukuga ygtyýarlyk etmegiň tertibi TRK-nyň 1060-njy maddasynda beýan edilýär. Ýagny, hukuk eýesi özüne degişli intellektual işiň netijesine ýa-da indiuiduallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukuga, kanuna hem-de şeýle aýratyn hukugyň durkuna ters gelmeýän islendik usul bilen, şol sanda ony şertnama boýunça başga şahsa aýrybaşgalamak (aýratyn hukugy aýrybaşgalamak hakynda şertnama) ýa-da degişlilikde intellektual işiň netijesini ýa-da indiuiduallaşdyryş

serişdesini ulanmagyň hukugyny şertnamada bellenilen (ygtyýarnamaly şertnama) çäklerde başga adama geçirmek arkaly eýelik edip biler. Ygtyýarnamaly şertnamanyň baglaşylmagy aýratyn hukugyň ygtyýarnamaça geçmegine getirmeyär. Intellektual işiň netijesine ýa-da indiiduallaşdyryş serişdesine bolan aýratyn hukugyň hukuk eýesi bilen şertnama baglaşylmazdan başga şahsa geçmegine, Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen halatlarda we esaslar boýunça, şol sanda hukugyň kanunalaýyklykda birine geçmegi tertibinde (miras almak, ýuridik şahsyň üýtgedilip guralmagy) we hukuk eýesiniň emlägine jerime salnan mahalynda ýol berilýär. (TRK-nyň 1061-nji maddasy).

22.1-nji çyzgy

§ 1. Awtorlyk hukugy barada düşünje

Türkmenistanyň Konstitusíasynda: «Türkmenistanyň raýatlarynyň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga hukugy bardyr. Raýatlaryň ylmy, tehniki döredijilikde, çeperçilik, edebiýat hem medeniýet işinde awtorlyk hukuklary we bähbitleri kanun esasynda goralýar. Döwlet ylmyň, medeniýetiň, sungatyň, halk döredijiliginiň, sportuň we syýahatçylygyň ösmegine ýardam edýär¹» diýlip bellenilýär. Bu konstitusion-hukuk kadasy Türkmenistanda döredijilik hukugynyň, şol sanda, onuň esasy düzümi bölükleriniň biri bolan awtorlyk hukugynyň hem başlangyç gözbaşy bolup durýar. Onda berkidilen esasy adalgalaryň hem awtorlyk hukugy bilen gönüden-göni baglanyşykly düşüňjeleriň üstünde gysgaça durlup geçilende şu aşakdakylary bellemek bolar.

Döredijilik – bu adamyň öz aňynyň-paýhasynyň, zähmetiniň we ukybynyň kömegi bilen täze bir zady döretmegidir. Mysal üçin, surat çekmek, ymarat gurmak, heýkel ýasamak, keşde gaýamak we ş.m. Çeper döredijilik diýlende, edebiýat we sungat eserleriniň döredilmegine düşünilýär. Ylmy döredijilik – bu ylym bilen meşgullanýan adamlaryň täze bir zatlary oýlap tapmagyň ylmy nazaryýetini düzmekleri, oň bar bolan meseleleri seljermekleri we ş.m. bagly bolan ylmy işiň netijesinde, dürli eserleri we predmetleri döretmekleridir. Tehniki döredijilik bolsa, täze enjamlaryň, senagat nusgalarynyň, önümçiligiň täze usullarynyň (nou-hau, haý-tek) oýlap tapylmagydyr we ýasalmagydyr.

Awtorlyk hukugyna iki manyda garap bolýar:

1. Obýektiv manyda awtorlyk hukugy – bu, raýat hukugy pudagynyň bir instituty we raýat kanunçylygynyň bir ugry bolup, ony ylym, edebiýat we sungat eserlerini döreden adamyň öz eserleri babatda emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklaryny hem borçlaryny amala aşyrmagy bilen bagly jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk kadalarynyň toplumy emele getirýär.

2. Subýektiv manyda awtorlyk hukugy – bu, ylym, edebiýat we sungat eserlerini döreden fiziki şahsyň öz eserlerine bolan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklarynyň toplumydyr.

Awtorlyk hukugyna gatyşyk hukuklar diýen düşünje hem degişlidir. Gatyşyk hukuklar – bu, fonogramalaryň we wideogramalarynyň ýerine ýetirilmegi, ön-

¹ Türkmenistanyň Konstitusíasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 39-njy madda.

dürilmegi, gepleşikleriň guralmagy we tele hem radio ýaýlymlara goýberilmegi bilen baglanyşykly görkezilen hereketleri amala aşyran fiziki şahsyň emläkleýin we emläkleýin däl şahsy hukuklarydyr.

Türkmenistanyň awtorlyk hukugy hakynda kanunçylygynyň kadalarynyň mazmunyndan ugur almak bilen, awtorlyk hukugynyň esasy wezipeleri hökmünde şulary kesgitlemek bolar:

- raýatlyk degişliligine ýa-da raýatlygynyň ýokdugyna garamazdan Türkmenistanyň çäginde ýaşayan we bolýan ähli fiziki şahslara ylmy, tehniki, edebi we çeper döredijiligiň islendik görnüşi bilen erkin meşgullanmak üçin amatly ykdysady, hukuk hem durmuşy we gaýry şertleri döretmek;
- döredijiligiň islendik görnüşi bilen meşgullanmagyň netijesinde döredilen eserler babatda awtorlaryň hukuklarynyň goraglylygyny üpjün etmek;
- awtorlaryň döreden eserlerinden mümkin boldugyça köp şahslaryň, ýagny tutuş jemgyýetiň olaryň hukuklaryna hem kanuny bähbitlerine zeled ýetirmän peýdalanmagyny üpjün etmek.

Awtorlyk we gatyşyk hukuklaryň goraglylygynyň kepillendirmesi halkara hukugynda:

- Senagat eýeçiligini goramak hakynda Pariž Konwensiýasy. 1883-nji ýylyň 20-nji martynda kabul edilen, 1967-nji ýylyň 14-nji iýulynda gaýtadan sere-dilen we 1979-njy ýylyň 2-nji oktyabrynda düzedilen;
- Intellektual eýeçiligiň bütindünýä guramasyny döredýän Stokgolm Konwen-siýasy. 1967-nji ýylyň 14-nji iýulynda kabul edilen we 1979-njy ýylyň 2-nji oktyabrynda üýtgedilen;
- Patent kooperasiýasy hakynda Şertnama. 1970-nji ýylyň 19-njy iýunynda kabul edilen;
- Edebiýat we sungat eserleriniň goragy hakynda Bern Konwensiýasy. 1971-nji ýylyň 24-nji iýulynda kabul edilen we ş.m. ýaly halkara hukuk namalarynda berkidilýär.

Türkmenistan 1994-nji ýylyň 30-njy dekabrynda kabul eden jarnamasy bilen görkezilen Konwensiýalaryň, Edebiýat we sungat eserleriniň goragy hakynda Bern Konwensiýasyndan galanyny ykrar etmek bilen, Intellektual eýeçiligiň bütindünýä guramasynyň (IEBG) agzalygyna kabul edildi.

Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy bolsa, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar we Türkmenistanyň Raýat kodeksinden, «Awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanu-nyndan hem-de şu ugurdan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybaratdyr. Kanunalaýyklykda, eger-de ýurduň kanunçylygynda Türkmenistanyň baglaşan (goşulan) we tassyklan (ratifikasiýa

eden) halkara şertnamalarynda göz önünde tutulan kadalardan başga kadalara bellenen bolsa, onda halkara şertnamalarynyň kadalary ulanylýar¹.

Türkmenistanyň awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakyndaky kanunçylygynda berkidilen awtorlyk hukuk kadalary şu aşakdakylara degişlidir:

- awtorlyk we gatyşyk hukuklaryň eýesi, Türkmenistanda bolan ýa-da Türkmenistanyň çäginde eseri satylýan fiziki ýa-da ýuridik şahsyň ylmy, edebiýat we sungat eserlerine, ýerine ýetirişine, fonogrammalaryna we wideogrammalaryna. Daşary ýurtly fiziki we ýuridik şahslar babatynda awtorlyk hukuklarynyň goralmagy özara ylalaşygyň esasynda kesgitlenmelidir;
- Türkmenistanyň çäginde ilkinji gezek çap edilen ylmy, edebiýat we sungat eserlerine ýa-da fonogrammalara we wideogrammalara²;
- Türkmenistanyň çäginde ilkinji gezek bolan ýa-da «Awtorlyk we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 3-nji maddasynyň 2-nji böleginiň düzgünlerine laýyklykda goralýan, fonogramma ýa-da wideogramma ýazylan, ýöne görkezilen Kanunyň salgylanylan maddasynyň 4-nji böleginiň düzgünlerine laýyklykda, goralýan gepleşik guramasynyň gepleşigine goşulan ýerine ýetirmelere;
- Eger-de gurama Türkmenistanyň kanunçylygy boýunça ýuridik şahs bolan halatynda we Türkmenistanyň çäginde ýerleşen geçirijileriň (ýaýradyjylaryň, peredatçikleriň) kömegi bilen gepleşigi amala aşyran mahalynda gepleşik guramasynyň gepleşigine;
- Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän binagärçilik eserlerine;
- Türkmenistanyň halkara şertnamalaryna laýyklykda goralýan ylmyň, edebiýatyň we sungatyň beýleki eserlerine, ýerine ýetirmelere, fonogrammalara we wideogrammalara, gepleşik guramalarynyň gepleşiklerine³.

Türkmenistanyň çäginde döwlet awtorlyk we gatyşyk hukuklaryň üpjün edilmeginiň hem-de goraglylygynyň esasy kepili hökmünde çykyş edýär we ýokarda görkezilen wezipeleri durmuşa geçirmek maksady bilen awtorlyk hem gatyşyk hukuklar çygryndaky gatnaşyklaryň döwlet düzgünleşdirmesini amala aşyrýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklaryň obýektlerini goramak çygrynda döwlet düzgünleşdirmesini intellektual eýeçilik boýunça ygtyýarly döwlet edarasy amala aşyrýar, ol öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda:

¹ «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 2-nji madda.

² «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 3-nji maddanyň 2-nji bölegi. «Eser ýa-da fonogramma we wideogramma hem eger Türkmenistanyň çäginde daşarda ilkinji gezek çap edilen seneden soň 30 günün içinde olar Türkmenistanyň çäginde çap edilen bolsa, Türkmenistanda çap edilen diýlip hasap edilýär».

³ Şol ýerde. 3-nji madda.

- awtorlyk hukugyny we gatyşyk hukuklary goramak çygrynda ýeke-täk döwlet syýasatyny durmuşa geçirýär;
- awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklaryň obýektlerini goramak babatda ministrlikleriň, pudaklaýyn dolandyryş edaralaryň, kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň işini utgaşdyrýar;
- ylym, edebiýat we sungat babatda döredijiligiň ösdürilmegine ýardam edýär;
- awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklarynyň obýektleriniň hasaba alynmagyny amala aşyrýar;
- awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklaryň obýektlerini goramak babatda kadalaşdyryjy hukuk namalaryň taslamalaryny işläp taýýarlaýar;
- awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklarynyň obýektlerini goramak babatda bozulan ýa-da jedelleşilýän hukuklar hakynda gyzyklanýan şahslaryň ret etmelerine garaýar;
- maglumat serişdelerini we usulyýet edebiýatlaryny neşir edýär;
- awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklarynyň obýektlerini goramak babatda hünärmenleriň taýýarlanylmagyna ýardam edýär.

Şonuň ýaly-da intellektual eýeçilik boýunça ygtyýarly döwlet edarasy, öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde, Türkmenistan tarapyndan baglaşylan halkara şertnamalaryndan gelip çykýan borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär, şeýle hem awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar babatda degişli halkara guramalarynda Türkmenistana wekilçilik edýär¹.

§ 2. Awtorlyk hukugynyň obýektleri

Türkmenistanyň kanunçylygynda şular awtorlyk hukugynyň obýektleri hökmünde kesgitlenýärler:

- edebiýat eserleri (kitaplar, broşýuralar, makalalar, kompýuter programmalary², maglumatlar binýatlary³ we başgalar);
- drama we sazly drama eserleri, horeografiýa eserleri we pantomimalar hem-de beýleki ssenariý eserleri;
- ýazgylý ýa-da ýazgysyz saz eserleri;
- audiowizual eserleri (kino, tele we wideofilmler, diafilmler we beýleki audiowizual eserleri);
- skulptura, žiwopis, grafika, litografiýanyň eserleri we şekillendiriş sungatynyň beýleki eserleri;

¹ «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 4-nji madda.

² Şol ýerde. 6-njy maddanyň 2-nji bölegi.

³ Şol ýerde. 1-nji madda.

- bezeg-amaly haşam we monumental sungatynyň eserleri;
- arhitektura, şäher gurluşyk we bag-seýilgäh sungatynyň eserleri;
- fotografik eserler we meňzeş fotografiýa usullary bilen alnan eserler (audiowizual eserleriň aýratyn alnan kadrlary fotografik eser diýlip hasap edilmeýär);
- kartalar, meýilnamalar, eskizler, suratlar we geografiýa, topografiýa we beýleki ylymlara degişli üç ölçegli eserler;
- terjimeler we işläp taýýarlamalar, annotasiýalar, referatlar, gysgaça maglumatlar, synlar, sahna oýunlary, saz aranžrowkalary we ylmyň, edebiýatyň we sungatyň eserleriniň beýleki gaýtadan işlemeleri ýaly döredilen eserleri;
- ensiklopediýalar we antologiýalar maglumatlar binýatlary we döredijilikli zähmetiň netijesiniň serişdelerini seçip almak we ýerleşdirmek boýunça beýleki düzülen eserler ýaly ýygyndylar¹.

Kanunalaýyklykda, awtorlyk hukugy eseriň niýetlenilişine, gymmatyna we mazmunyna, şeýle hem onuň aňladylyş usulyna we görnüşine garamazdan döredijilikli işiň netijesi bolan ylm, edebiýat we sungat eserlerine degişlidir. Şonuň ýaly-da awtorlyk hukuk kadalary köpçülige ýaýradylan hem ýaýradylmadyk we obýektiw görnüşleriň (formalaryň) birinde beýan edilen eserlere degişlidir. Awtorlyk hukugynyň obýektleri şu aşakdaky görnüşleriň birinde beýan edilip bilinýärler:

- ýazmaça (elýazma, maşyn ýazgysy, nota ýazgysy we ş.m.);
- dilden (jemagat aýdylmasy, jemagat ýerine ýetirilmegi we ş.m.);
- ses ýa-da wideoýazgy (mehaniki, magnit, sanly, optiki we ş.m.);
- şekiller (surat, eskiz, kartina, meýilnama, çyzgy, kino, tele, video ýa-da surat kadry we ş.m.);
- möçberli-giňişlik (heýkel, model, maket, desga we ş.m.);
- kanunda gadagan edilmedik beýleki görnüşlerde.

Görkezilen alamatlary bolan we özbaşdak peýdalanylyp bilinýän eseriň bölekleri (ady, personažlary we ş.m.) awtorlyk hukugynyň obýektleri bolup durýarlar. Ýöne awtorlyk hukugy taglymatlara (ideýalara), ýörelgelere, tärlere, proseslere, ulgamlara, faktlara, usullara ýa-da şeýle konsepsiýalara degişli däldir. Şonuň ýaly-da esere awtorlyk hukugy eseriň aňladylan maddy obýektine bolan eýeçilik hukugy bilen baglanyşykly däldir. Mysal üçin, sungat eseri (mozaika) ýaşaýyş jaýynyň diwarynyň ýüzünde şekillendirilýär, eger-de ýaşaýyş jaýynyň eýesine şol sungat eserine bolan emläkleýin awtorlyk hukuklary, onuň awtory tarapyndan berilmedik (satylmadyk, sowgat berilmedik ýa-da başga bir görnüşde aýrybaşgalaşdyrylma-

¹ Şol ýerde. 6-njy maddanyň 1, 3-nji bölekleri. «Döredilen eserler we ýygyndylar olaryň esaslanýan ýa-da öz içine alýan eserleriň awtorlyk hukugynyň obýektleri bolup durýandygyna garamazdan awtorlyk hukugy bilen goralýar».

dyk) bolsa, ýaşayyş jaýynyň eýesiniň awtorlyk hukugynyň şol obýektine awtorlyk hukuklary ýokdur. Haýsydyr bir maddy obýekte eýeçilik hukugyny dolulygyna ýa-da onuň bellibir düzüm böleklerini (eýelik etmek, peýdalanmak hukugyny) bermek şol obýektde aňladylan (beýan edilen, şekillendirilen) esere haýsydyr bir awtorlyk hukuklarynyň berilmegine getirmeýär. Mysal üçin, ýokarda mysal getirilen ýagdaýda sungat eseriniň şekillendirilen ýaşayyş jaýynyň satylmagynyň, sowgat berilmeginiň ýa-da kanunda gadagan edilmedik başga bir görnüşde aýrybaşgalaşdyrylmagynyň netijesinde, şol ýaşayyş jaýyna eýeçilik hukugyny edinen şahs onda şekillendirilen esere awtorlyk hukugyny hem edinmeýär.

Şular awtorlyk hukugynyň obýektleri bolup durmaýar:

- resmi resminamalar (kanunlar, kazyýet çözügütleri, kanun çykaryjylyk, dolandyryş, kazyýet häsiýetli beýleki ýazgylar), şeýle hem olaryň resmi terjimeleri;
- döwlet simwollary we nyşanlary (baýdak, tugra, sena, sylaglar, pul belgileri we beýleki döwlet simwollary hem nyşanlary);
- halk döredijiligi (folklor aňlatmasy);
- maglumat häsiýetine eýe bolan wakalar we faktlar hakynda habarlar.

§ 3. Awtorlyk hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri

Awtorlyk hukuk gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde, ilkinji nobatda eseriň döredijisi – awtory çykyş edýär. Mälim bolşy ýaly, awtorlyk hukugy eseriň döredilmek fakty emele gelen dessine, ýagny eser gutarnykly döredilen badyna bada-bat ýüze çykýar. Awtorlyk hukugynyň ýüze çykmagy hem amala aşyrylmagy üçin, eseriň hasaba alynmagy ýa-da ýörite tertipde resmileşdirilmegi ýa-da haýsydyr bir gaýry resmi hereketleriň berjaý edilmegi hökman dälär.

Aýratyn awtorlyk hukuklaryna¹ eýelik ediji² öz hukuklary hakynda habar bermek üçin, awtorlyk hukugyny goramagyň nyşanyny peýdalanmaga haklydyr. Awtorlyk hukugyny goramagyň nyşany eseriň her bir nusgalygynda ýerleşdirilýär we ol şu üç sany düzüm böleginden ybaratdyr:

- töweregiň içindäki latyn «C» harpyndan;
- aýratyn awtorlyk hukuklaryna eýelik edijiniň adyndan (ady);
- eseriň ilkinji gezek çap edilen ýylyndan.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1053-nji madda. Intellektual işiň netijesine bolan aýratyn hukuklar diýlende, döredijiniň (awtoryň) döredijilik işiniň netijesine bolan emlak hukuklaryna düşünilýär.

² «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 1-nji madda.

Başga subutnamalar bolmadyk halatynda eseriň awtory diýlip, eseriň asyl nusgasyndaky ýa-da beýleki nusgasyndaky awtor hökmünde görkezilen şahs hasap edilýär. Muňa raýat kanunçylygynda awtorlyk çaklamasy (prezumpsiýasy) diýilýär. Eser atsyz ýa-da lakam bilen çap edilen ýagdaýynda (haçan-da awtoryň lakamy köpçülige mälim bolup, onuň şahsyýeti babatda şübhe goýmaýan halatlary muňa degişli däl) eseriň nusgalygynda ady bellenen neşirçi başga subutnamalar bolmasa, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda awtoryň wekili diýlip hasap edilýär. Şeýle ýagdaýda ol (neşirçi) awtoryň hukugyny goramak we onuň amala aşyrylmagyny üpjün etmek hukugyna eýedir. Bu düzgün şeýle eseriň awtory öz şahsyýetini açýança we öz awtorlygy hakynda mälim edýänçä hereket edýär¹.

Şonuň ýaly-da fonogrammalary, wideogrammalary ýerine ýetirijiler, taýýarlaýjylar, gepleşik guramalary gatyşyk hukuklaryň subýektleri bolup durýarlar. Fonogrammany ýa-da wideogrammany taýýarlaýjy, gepleşik guramasy şu bölümde görkezilen öz hukuklaryny şertnama boýunça alnan hukuklaryň çäklerinde fonogrammada ýa-da wideogrammada ýazylan ýa-da ýaýlyma berilýän ýa-da kabel boýunça berilýän ýazylan eseriň ýerine ýetirijisi we awtory bilen şertnama boýunça alnan hukuklaryň çäklerinde amala aşyrýarlar.

Ýerine ýetiriji hereket edýän kanunçylykda berkidilen hukuklaryny², ýerine ýetirilýän eseriň awtorynyň hukuklaryny berjaý eden mahalynda amala aşyrýar. «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 30–37-nji maddalarynda berkidilen hukuklaryň ýüze çykmagy we amala aşyrylmagy üçin haýsydyr bir resmi hereketleri berjaý etmek talap edilmeyär. Fonogrammany ýa-da wideogrammany taýýarlaýjy we öz hukuklary hakynda habar bermek üçin ýerine ýetiriji gatyşyk hukuklary goramak nyşanyny peýdalanmaga haklydyr, ol fonogrammanyň ýa-da wideogrammanyň her bir nusgalygynda ýa-da onuň gabynda ýerleşdirilýär we onuň mazmuny şu aşakdaky düzüm böleklerinden ybaratdyr:

- töwerekdäki «P» latyn harpy;
- aýratyn gatyşyk hukuklara eýelik edijiniň ady;
- fonogrammanyň ýa-da wideogrammanyň ilkinji çap edilen ýyly.

Ýerine ýetirijiler bilen fonogrammalary ýa-da wideogrammalary taýýarlaýjylaryň arasynda hukuklary bermek hakynda baglaşylýan şertnamalar, eger berilýän hukuklaryň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmasa, «Awtorlyk hukugy we

¹ Şol ýerde. 8-nji madda.

² «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 30–37-nji maddalarynda berkidilen hukuklary.

gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň awtorlyk hukugy hakynda düzgünleri ulanylýar.

Raýat hukugynyň institutlarynyň aglaba köpüsinden tapawutlylykda, awtorlyk hukugy institutynyň ilkinji subýekti bolan awtor hökmünde çykyş etmek üçin, fiziki şahslaryň kämillik ukybynyň bolmagy hökman däl. Çünki awtorlyk hukugy raýat kämillik ukyby bilen däl-de raýat hukuk ukyby bilen bagly bolup, ol gönüden-göni adamyň tebigy hem mizemez konstitusion hukuklary bolan erkin döredijilige hem zähmetiň kanunda gadagan edilmedik islendik görnüşi bilen meşgullanmaga bolan hukuklar bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, awtorlyk hukugyna eýelik ediji hökmünde kämillik ukyby ýok ýa-da çäklendirilen fiziki şahslar hem çykyş edip bilýärler. Ýöne olar şol hukuklaryny durmuşa geçirip, borçlaryny amala aşyryp ugranlarynda, olar awtorlyk hukuk kadalary bilen bir hatarda, bellibir de-rejede raýat hukugynyň gaýry institutlarynyň (mysal üçin, geleşikler, borçnama-laýyn hukuk) kadalary bilen düzgünleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryna girmeli bolýarlar. Şeýle ýagdaýda, olaryň doly kämillik ukybynyň bolmagy awtorlyk hukuklarynyň amala aşyrylmagynyň hökmany şerti bolup durýar.

Fiziki şahslardan tapawutlylykda, awtorlyk hukugynyň subýekti hökmünde ýuridik şahs çykyş edende bolsa, onuň hukuk we kämillik ukyby (ýuridik şahsyň hukuk ukyby) barada sorag düýbünden seljerilmäge degişli däl. Çünki Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýuridik şahsyň hukuk we kämillik ukyby bir wagtda – ol döwlet belligine alnan pursadyndan döreýär.

Awtorlyk hukugynyň obýektleriniň döredilişine we görnüşine baglylykda awtorlyk hukugynyň subýektleriniň hem birnäçe görnüşleri bardyr:

- şarikli awtorlar;
- ýygyndylaryň we başga bir görnüşde düzülen eserleriň awtorlary;
- terjime eserleriniň we başga bir görnüşde gaýtadan işlenen eserleriň awtorlary;
- köpçülikleýin eserlere awtorlyk hukuklary bolan şahslar;
- audiowizual eserleriň awtorlary;
- gulluk eserleriniň awtorlary.

Şarikli awtorlyk, ýagny iki ýa-da birnäçe şahsyň bilelikdäki döredijilikli zähmeti bilen döredilen esere bolan awtorlyk hukugy, şeýle eseriň bölüp bolmaýan bitewiligi emele getirýändigine ýa-da her biri özbaşdak ähmiýete eýe bolan böleklerden durýandygyna garamazdan, şarikli awtorlara degişlidir. Eseriň bir bölegi, eger-de ol bu eseriň beýleki böleklerinden garaşsyz peýdalanylyp bilinse, özbaşdak ähmiýete eýe bolan diýlip ykrar edilýär. Şarikli awtorlaryň her biri, eger-de olaryň arasynda ylalaşyk bilen başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, öz islegine görä, özbaşdak ähmiýete eýe bolan, olar tarapyndan döredilen eseriň bir bölegini peýda-

lanmaga haklydyrlar. Tutuş eseri peýdalanmaga bolan hukuk bilelikde şarikli awtorlara degişlidir.

Şarikli awtorlaryň özara gatnaşyklary olaryň arasyndaky ylalaşyk bilen kesgitlenilip bilner. Eger-de şarikli awtorlaryň eseri bölüp bolmaýan bütewiligi emele getirse, onda şarikli awtorlaryň hiç biriniň-de ýeterlik esaslar bolmazdan, beýleki awtorlara eseriň peýdalanylmagyny gadagan etmäge haky ýokdur. Şarikli awtorlaryň her biri öz adyndan we beýleki şarikli awtorlaryň razylygyny almazdan, onuň hukuklaryny goramak bilen baglanyşykly çäreleri görmäge haklydyr. Şarikli awtorlaryň bilelikdäki eser babatdaky emläk hukuklary bilelikdäki we paýly umumy eýeçilige degişli raýat hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilip bilinýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ýygynydlaryň we beýleki düzülen eserleriň awtoryna (düzüjisine), onuň işiniň netijesi döredijilikli zähmetiň netijesi hökmünde ykrar edilip, degişli serişdeleriň toplanymagyna we ýerleşdirilmegine bolan awtorlyk hukugy degişlidir (şarikli düzüjilik). Ýöne düzüji diňe, düzülen esere goşulan eserleriň awtorlarynyň her biriniň awtorlyk hukuklaryny berjaý eden halatynda, awtorlyk hukugyndan peýdalanýar. Düzülen esere goşulan eserleriň awtorlary, eger-de awtorlyk şertnamasynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, düzülen esere garamazdan öz eserini peýdalanmaga haklydyr. Düzüjiniň awtorlyk hukugy öz düzülen eserlerini döretmek üçin şol bir serişdeleri özbaşdak seçip almaga ýa-da ýerleşdirmäge beýleki şahslara päsgel bermeýär. Mysal üçin, Ensiklopediýa düzülende ony düzüjileriň hem-de onuň düzülmegine ýolbaşçylyk we umumy redaktorlyk eden şahslaryň, şeýle hem ony düzüji toparyň maddy-tehniki üpjünçiligi ýola goýan ýuridik ýa-da fiziki şahsyň ensiklopediýa babatda awtorlyk hukuklary döröp bilýär.

Kanunda bellenilişi ýaly, terjimeçilere we başga bir görnüşde gaýtadan işlenen eserleriň awtorlaryna, diňe kanunda bellenen tertipde, şol eserleri terjime etmäge, düzetmäge, bezemäge (taraşlamaga, aranžirovka etmäge) ýa-da başga bir görnüşde gaýtadan işlemäge bolan awtorlyk hukugy degişlidir. Ýöne terjime edilen ýa-da başga bir görnüşde gaýtadan işlenen eseriň awtory, diňe terjime edilen, üýtgedilen, taraşlanan (aranžirovka edilen) ýa-da başga bir görnüşde gaýtadan işlenen eseriň awtorynyň, ýagny şol eseri döreden awtoryň, awtorlyk hukuklaryny özi berjaý eden halatynda, özüniň gaýtadan işlän eseri babatda awtorlyk hukugyndan peýdalanyp bilýär. Terjimeçiniň we başga bir görnüşde gaýtadan işlenen eserleriň awtorlarynyň awtorlyk hukugy, beýleki şahslaryň, eseri döreden awtoryň awtorlyk hukuklaryny üpjün etmek bilen, şol eseri terjime etmeklerine, taraşlamaklaryna ýa-da başga bir görnüşde gaýtadan işlemeklerine päsgelçilik döretmeýär.

Köpçülikleýin eserlere awtorlyk hukuklary bolan şahslar barada aýdylanda, «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 9–11-nji maddalarynyň düzgünlerinden alnyp, başlangyjy boýunça ýa-da ýolbaşçylygynda ensiklopediýalary, ensiklopedik sözlükleri, döwürleýin we dowam edýän ylmy işleriň ýygyndylaryny, gazetleri, žurnallary we beýleki döwürleýin neşirçileriň neşirýatçylaryny goşup, köpçülikleýin eser döreden fiziki ýa-da ýuridik şahsa şeýle eserleri peýdalanmaga bolan aýratyn hukuklar degişlidir. Şeýle fiziki ýa-da ýuridik şahs köpçülikleýin eserler islendik wagt peýdalanylanda öz adyny görkezmäge ýa-da şeýle görkezmegi talap etmäge haklydyr. Köpçülikleýin eserlere goşulan eserleriň awtorlary, eger-de awtorlyk şertnamasynda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, tutuşlygyna köpçülikleýin esere garamazdan öz eserlerini peýdalanmaga bolan aýratyn hukugy saklap galýarlar.

Kanunalaýyklykda, şu aşakdakylar audiowizual eseriň awtorlary diýlip bilinýär:

- oýun goýujy režissýor;
- ssenariniň awtory (ssenariçi);
- audiowizual eser üçin ýörite döredilen saz eseriniň (ýazgyly ýa-da ýazgysyz) awtory (kompozitor).

Audiowizual eseri döretmek üçin şertnamanyň baglaşylmagy, şol eseriň awtorlary tarapyndan audiowizual eseri taýýarlaýja, ony peýdalanmaga bolan aýratyn hukuklaryň, şol sanda:

- gaýtadan döretmek;
- ýaýratmak, kireýne (prokata) bermek;
- köpçülikleýin peýdalanmak;
- hemmeleriň dykgatyna ýetirmek üçin kabel boýunça habar bermek;
- hemmeleriň dykgatyna ýetirmek, ýaýlyma bermek;
- audiowizual eseri islendik başga görnüşde köpçülikleýin ýaýratmak hukugyny audiowizual eseri taýýarlaýja bermegine, şeýle hem, eger şertnamada başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, audiowizual eseriň ýazgysynyň sub-tirlenmegine ýa-da gaýtalanmagyna eltýär.

Görkezilen hukuklar audiowizual eser üçin awtorlyk hukugynyň hereket ediş möhletiniň içinde hereket edýär. Audiowizual eseri taýýarlaýjy şol eser islendik görnüşde ulanylanda öz adyny görkezmäge ýa-da şeýle görkezmegi talap etmäge haklydyr. Audiowizual eseri üçin ýörite döredilen saz eseriniň awtory (ýazgyly ýa-da ýazgysyz) audiowizual eseri her gezek köpçülikde ýerine ýetirilende, köpçülikleýin ýaýradylanda, şeýle hem audiowizual eseriň nusgalyklary karzyna berlende bu saz eseriniň peýdalanylandygy üçin tölege bolan hukugy saklaýar.

Öň bar bolan (ssenariniň esasynda goýlan edebiýat eseri we başga), şeýle hem onuň üstünde işlenilen wagtynda döredilen audiowizual esere düzüm bölegi bolup giren eserleriň awtorlarynyň her biri öz eserine bolan awtorlyk hukugyndan peýdalanýarlar. Öz eserlerini audiowizual esere goşulmagyna razylyk beren şeýle eserleriň awtorlary, audiowizual eseriň peýdalanylmagyny gadagan etmäge ýa-da haýsydyr bir hili çäklendirmäge haky ýokdur. Ýöne, audiowizual eseriň awtorlary şeýle eseriň asyl nusgasynyň ýa-da göçürilen nusgalaryň kireýi (prokaty) üçin tölege bolan hukugy saklap galýarlar.

Türkmenistanyň awtorlyk hukuklary hakyndaky kanunçylygynda, gulluk borçlaryny ýa-da iş berijiniň gulluk tabşyrygyny (gulluk eseri) ýerine ýetirmek tertibinde döredilen esere bolan awtorlyk hukugy gulluk eseriniň awtoryna degişlidir. Gulluk eserini peýdalanmaga bolan aýratyn hukuklar, eger onuň bilen awtoryň arasyndaky şertnamada başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, awtor bilen zähmet gatnaşyklarynda duran adama (iş berijä) degişlidir.

Gulluk eserini peýdalanmagyň her bir görnüşü üçin awtorlyk töleginiň möçberi we ony tölemegiň tertibi awtor bilen iş berijiniň arasynda baglaşylan şertnamada belleniýär. İş beriji gulluk eseri islendik wagt peýdalanylanda öz adyny görkezmäge ýa-da şeýle görkezmegi talap etmäge haklydyr. Işgäriň gulluk borçlaryny ýa-da iş berijiniň gulluk tabşyrygyny ýerine ýetirmegiň dowamynda, ýokarda görkezilen köpçülikleýin eserleriň döredilmegine, şolar bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalar degişli däldir.

§ 4. Subýektiw awtorlyk hukugy

Subýektiw awtorlyk hukugynyň mazmunyny edebi, ylmy we sungat eserini döreden şahsa – awtora degişli hukuklar emele getirýärler. Ol hukuklar, esasan, iki topara bölünýärler:

- emläkleýin дәл şahsy awtorlyk hukuklary;
- emläkleýin awtorlyk hukuklary.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, öz eseri babatda awtora şu emläkleýin дәл şahsy hukuklar degişlidir:

- awtorlyga bolan hukuk (eger-de hakykat ýüzünde mümkin bolsa, eseriň awtory diýip özüni ykrar etdirmek we şeýle ykrar etmegi beýleki şahslardan talap etmek, şol sanda eseriň nusgalyklarynda ýa-da eser islendik görnüşde köpçülikleýin peýdalanylanda, degişli derejede awtoryň adyny görkezmek arkaly şeýle ykrar etmegi talap etmek hukugy);
- awtorlyk adyna bolan hukuk (eseriň nusgalyklarynda ýa-da ol islendik görnüşde köpçülikleýin peýdalanylanda awtoryň hakyky adynyň ýerine tosla-

nyp tapytan adyny (pseudonimini, (tahallusyny), lakamyny) görkezmeklige ýa-da görkezmegi talap etmeklige ýa-da adyny görkezmekden boýun gaçyrmaklyga (atsyz awtorlyga) bolan hukugy);

- ýaýratmaklyga we yzyna almaklyga bolan hukuk (eseri islendik görnüşde köpçülige ýaýratmaklyga ýa-da köpçülige ýaýratmaga rugsat bermeklige bolan hukugy);
- awtorlyk abraýyny (reputasiýasyny) goramaga bolan hukuk (eseriň adyny goşup, eseri islendik ýoýulmadan ýa-da başga hili kast etmelerden ýa-da awtoryň namysyna we mertebesine zyýan ýetirmäge ukyply başga hili kast etmelerden goramaga bolan hukuk).

Awtoryň emläkleýin däl şahsy hukuklary onuň emläkleýin hukuklarynyň bardygyna ýa-da ýokdugyna, ýagny başga şahsa berlendigine ýa-da berilmändigine garamazdan awtora degişlidir we hatda eseri peýdalanmaklyga bolan aýratyn hukuklar aýrybaşgalaşdyrylandan soň hem onuň özünde saklanyp galýar. Şonuň ýaly-da gulluk tabşyrygyny ýerine ýetirmegiň netijesinde döredilen esere bolan emläkleýin däl şahsy hukuklar, gulluk eseriniň awtoryna degişlidir.

Kanunda bellenilişi ýaly, awtora ýa-da esere bolan awtorlyk hukuklarynyň başga eýelik edijisine islendik görnüşde ýa-da islendik usul bilen eseri döretmäge (oňa eýeçilik etmäge) bolan aýratyn hukuklar degişlidir. Eseri peýdalanmaga bolan aýratyn hukuklar (awtoryň emläkleýin hukuklary) şu aşakdaky hereketleri amala aşyrmak, rugsat bermek ýa-da gadagan etmek hukugyny aňladýar:

- gaýtadan döretmäge bolan hukuk (eseri göni ýa-da gytaklaýyn gaýtadan döretmek hukugy);
- peýdalanmak (girdeji gazanmak) üçin ýaýratmaga bolan hukuk (eýeçilik hukugyny satmak ýa-da başga hili bermek arkaly eseriň asyl nusgasyny ýa-da nusgalyklaryny (peýdalanmak maksady bilen) ýaýratmaga bolan hukugy);
- kireýne bermäge (prokata) bolan hukuk (eseriň asyl nusgasyny ýa-da nusgalyklaryny kireýine (prokata) bermäge bolan hukugy);
- importa bolan hukuk (aýratyn awtorlyk hukugyna eýelik edijiniň rugsady bilen taýýarlanan nusgalyklary goşup, ýaýratmak maksady bilen eserleriň nusgalyklarynyň importyna bolan hukugy);
- köpçülikleýin (jemagat) görkezilişine bolan hukuk (eseriň islendik görnüşde köpçülikleýin (jemagat) görkezilişine bolan hukugy);
- jemagat ýerine ýetirilmegine bolan hukuk (eseriň köpçülikde (jemagatda) ýerine ýetirilmegine bolan hukugy);
- ýaýlyma bermäge bolan hukuk (ýaýlyma bermek we (ýa-da) soňra ýaýlyma bermek arkaly hemmeleriň dykgatyna ýetirmek üçin eseri habar bermäge bolan hukugy);

- kabel boýunça habar bermäge bolan hukuk (hemmeleriň dykgatyna ýetirmek üçin eseri kabel, simler boýunça ýa-da birinji we (ýa-da) soňra habar bermegi goşup beýleki meňzeş serişdeleriň kömegi bilen habar bermäge bolan hukugy);
- hemmeleriň dykgatyna ýetirmäge bolan hukuk (interaktiw peýdalanmak üçin hemmeleriň dykgatyna ýetirmäge çenli eseri ýaýratmaga bolan hukugy);
- terjimä bolan hukuk (eseri terjime etmäge bolan hukugy);
- gaýtadan işlemäge bolan hukuk (eseri üýtgetmäge, aranžirovka etmäge ýa-da başga hili gaýtadan işlemäge bolan hukugy).

Dizaýnerlik, binagärlik, şäher gurluşyk we bagçylyk-seýilgäh taslamalaryny peýdalanmak üçin awtoryň aýratyn hukuklary şeýle taslamalara gatnaşmaga we iş ýüzünde durmuşa geçirmäge bolan hukugy hem öz içine alýar.

Awtor eseriň her bir görnüşiniň peýdalanylmagy üçin awtorlyk tölege bolan hukuga eýedir (tölege bolan hukuk). Awtorlyk tölegini hasaplap goşmagyň möçberi we tertibi awtorlyk şertnamasynda, şeýle hem peýdalanyjylar bilen köpçülikleýin esasyda awtorlaryň emläk hukuklaryny dolandyryýan guramalar bilen baglaşylýan şertnamalarda belenilýär. Şeýle ýagdaýda tölegiň möçberi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýan awtorlyk töleginiň iň az möçberinden pes bolup bilmez. Eger-de kanunalaýyk çap edilen eseriň ähli nusgalyklary Türkmenistanyň çäginde kanuny ýol bilen raýat dolanyşygyna girizilse (olary satmak ýa-da eýeçilik hukugynyň başga geçmegi arkaly), «Awtorlyk hukugy we gatysyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 17-nji maddasynda göz önünde tutulan halatlardan başga ýagdaýlarda, awtoryň razylygy bolmazdan we awtorlyk tölegi tölenmezden olaryň mundan beýläk ýaýradylmagyna ýol berilýär.

Awtora ýa-da awtorlyk hukugynyň başga eýelik edijisine, şol nusgalyklara eýeçilik hukugynyň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, eseri karzyna we jemat kireýne bermek arkaly asyl nusgany ýa-da nusgalyklary ýaýratmaga bolan hukuk, eserleriň şu aşakdaky görnüşleri babatda degişlidir:

- audiowizual eser;
- kompýuter programmasy;
- maglumatlar binýady (bazasy);
- fonogrammada ýa-da wideogrammada bellenen eser;
- nota ýazgysy görnüşindäki saz eseri.

Şekillendiriş sungaty eseriniň awtory, öz eserini gaýtadan döretmäge bolan hukugy amala aşyrmak mümkinçiliklerini bermegi eseriň eýesinden talap etmäge haklydyr (elýeterlilik hukugy). Şonda eseriň eýesinden eseriň awtora getirilip berilmegini talap etmäge ýol berilmeýär. Şekillendiriş sungatynyň eserine bolan eýeçilik hukugynyň geçmegi ýa-da eseriň awtorynyň golýazmasynyň asyl nusgasynyň

tölegli ýa-da tölegsiz awtordan başga adama geçmegi, şol eseriň birinji satuwyny aňladýar. Şekillendiriş sungatynyň eseri ýa-da eseriň awtorynyň golýazmasynyň asyl nusgasy her gezek auksionyň, şekillendiriş sungatynyň galereýasynyň, çeperçilik salonynyň, dükanyň we ş.m. üsti bilen satyn alnanda we satylanda, awtor ýa-da onuň mirasdarlary satyjydan eseriň bahasynyň baş göterimi möçberinde töleg almak hukugyna eýedirler (eýermek hukugy). Görkezilen hukugy awtor diri wagtynda aýrybaşgalaşdyryp bolmaýar we diňe awtoryň hukugynyň hereket edýän möhletinde awtoryň kanun boýunça mirasdarlaryna geçýär.

Awtoryň emläkleýin hukuklarynyň çäklendirmeleri. Awtoryňrazylygy ýa-da awtorlyk hukuklarynyň beýleki eýelik edijisiniňrazylygy bolmazdan we awtorlyk tölegini tölemezden fiziki şahs tarapyndan doly hukukly halka ýetirilen eseriň ýeke-täk nusgalykda gaýtadan döredilmegi diňe girdejiler almazdan şahsy maksatlarda ýol berilýär. Ýöne görkezilen kada şu aşakdakylar babatda ulanylmaýar:

- jaýlar we meňzeş desgalar görnüşinde binagärlik eserleriniň gaýtadan döretmeleri;
- maglumatlar binýatlaryny ýa-da olardan düýpli bölekleri gaýtadan döretmek;
- kompýuter programmalaryny gaýtadan döretmek;
- kitaplaryň (doly), nota ýazgylarynyň we şekillendiriş sungatynyň eserleriniň asyl nusgalarynyň reprografik gaýtadan döredilmegi.

Fiziki şahslar tarapyndan girdeji almazdan şahsy maksatlarda audiowizual eseri, fonogramalary we wideogramalary gaýtadan döretmäge hukuk eýelik edijileriňrazylygy bolmazdan, ýöne audiowizual eseri gaýtadan döretmek babatda – audiowizual eseriň awtorlaryna, ýerine ýetirijilerine we taýýarlaýja; fonogramalary (wideogramalary) gaýtadan döretmek babatda – fonogrammanyň (wideogrammanyň) awtorlaryna, ýerine ýetirijilere we taýýarlaýja tölenmäge degişli tölegi tölemek bilen ýol berilýär.

Töleg enjamlary (audio we (ýa-da) wideomagnitofonlary we beýleki enjamy) we şeýle gaýtadan döretmek üçin peýdalanylýan maddy göterijileriň (ses) we (ýa-da) wideoplýonkalar we kassetalar, kompakt-diskleri we beýleki maddy göterijiler, taýýarlaýjylar we import edijiler tarapyndan tölenilýär. Tölegiň möçberi we ony tölemegiň şertleri görkezilen taýýarlaýjylar bilen import edijileriň arasynda, bir tarapdan we awtorlaryň, fonogramalary ýa-da wideogramalary taýýarlaýjylaryň we köpçülikleýin esasyda ýerine ýetirijileriň arasynda, beýleki tarapdan ylalaşyk bilen kesgitlenilýär, eger taraplar şeýle ylalaşygy gazanmadyk mahalynda bolsa – intellektual eýeçilik boýunça ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan kesgitlenilýär. Goragyň şeýle tehniki serişdeleri hukuga eýelik edijiler tarapyndan ulanylanda şeýle eserlere, fonogramalara we wideogramalara şahsy maksatlar üçin gaýtadan döretmek üçin elýeterlilik goragy tölegi tölemek bilen hem şertlendirilip bilner.

Bu tölegi toplamak we paýlamak köpçülikleýin esasyda emläk hukuklarynyň guramalary, dolandyryjylary tarapyndan amala aşyrylýar. Töleg şu aşakdaky ölçegde paýlanylmaga degişlidir:

- kyrk göterim – awtorlara;
- otuz göterim – ýerine ýetirijilere;
- otuz göterim – şahsy maksatlar üçin olaryň gaýtadan döredilenden çaklap boljak şahslar babatda eserler we fonogrammalar (wideogrammalar) üçin ulanarlykly fonogrammalary (wideogrammalary) taýýarlaýjylara.

Ýokarda görkezilen enjamlar we maddy göterijiler üçin şu aşakdakylar bolup durýan töleg tölenilmeýär:

- eksportyň predmeti;
- öý şertlerinde peýdalanmak üçin niýetlenilmedik professional enjam.

Töleg görkezilen enjamyň we serişdeleriň fiziki şahslar tarapyndan diňe şahsy maksatlar üçin import edilende hem tölenilmeýär.

Subýektiw awtorlyk hukuklarynyň we gatyşyk hukuklaryň hereket ediş möhleti. Kanunalaýyklykda, awtorlyk hukugy awtoryň bütin ömrüniň dowamynda we ol aradan çykandan soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Ýöne awtorlyga bolan hukuk, awtorlyk adyna bolan hukuk ýa-da awtoryň abraýyny goramaga bolan hukuk möhletsiz goralýar. Atsyz ýa-da lakamly köpçülige ýaýradylan esere bolan awtorlyk hukugy, onuň kanuny taýdan halka ýetirilen senesinden soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Eger-de görkezilen möhletniň içinde atsyz ýa-da lakamly çykarylan eseriň awtory öz şahsyýetini açsa ýa-da onuň şahsyýeti mundan beýläk şübhe döretmese, onda şu maddanyň birinji bölegi ulanylýar.

Şärikli awtorlykda (awtordaşlykda) döredilen esere awtorlyk hukugy bütin ömrüň we awtordaşlaryň iň ahyrynda ýogalan awtordan soň elli ýylyň dowamynda hereket edýär. Awtor aradan çykandan soň ilkinji gezek köpçülige çykarylan esere bolan awtorlyk hukugy ol çykarylandan soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Görkezilen möhletleri hasaplamak möhletniň dowamyny başlamak üçin esas bolan hukuk faktynyň dörän ýylyndan soň gelýän ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlanýar.

Gatyşyk hukuklaryň hereket ediş möhleti barada aýdylanda, ýerine ýetiriji babatda Türkmenistanyň awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakyndaky kanunçylygynda göz önünde tutulan hukuklar birinji ýerine ýetirilen ýa-da oýun goýlan senesinden başlap 50 ýylyň içinde hereket edýär. Ýerine ýetirijiniň adyna we ýerine ýetirijini ýa-da oýun goýmagy islendik ýoýulmadan ýa-da «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 30-njy maddasynda bellenen islendik görnüşdäki kast etmeden goramaga bolan hukuklary möhletsiz goralýar.

Fonogrammany (wideogrammany) taýýarlaýjy babatda hereket edýän kanunçylykda göz önünde tutulan hukuklar fonogramma (wideogramma) birinji çap edilenden soň 50 ýylyň içinde ýa-da eger fonogramma (wideogramma) bu möhletň içinde çap edilmedik bolsa, onuň birinji ýazylandan soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Ýaýlym gepleşik guramasynyň gepleşigi babatda kanunçylykda berkidilen hukuklar onuň birinji ýaýlyma berlenden soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Kabel gepleşik guramasynyň gepleşigi babatda kanunda göz önünde tutulan hukuklar kabel boýunça onuň birinji gepleşiginden soň 50 ýylyň içinde hereket edýär. Görkezilen möhletleri hasaplamak möhletň dowamyny başlamak üçin esas bolup durýan hukuk faktynyň bolan ýylyndan soň gelýän ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlanýar.

Ýerine ýetirişi, oýny, fonogrammany we wideogrammany ýaýlyma ýa-da kabel boýunça gepleşigi peýdalanmaga we ýokarda görkezilen möhletleriň galan böleginiň çäklerinde töleg almaga bolan hukuk ýerine ýetirijiniň, fonogrammany we wideogrammany taýýarlaýjynyň, ýaýlym we kabel gepleşik guramasynyň mirasdarlaryna (ýuridik şahslar babatda – hukuk oruntutarlaryna) geçýär. Ýerine ýetirijiniň ada bolan we ýerine ýetirijiniň abraýyny goramaga bolan hukuklar miras boýunça geçmeýär. Ýerine ýetiriji aradan çykandan soň, olaryň goragy awtoryň şahsy hukuklaryny goramak üçin «Awtorlyk hukugy we gatysyk hukuklar hakyn-da» Türkmenistanyň Kanunynyň 26-njy maddasynda göz önünde tutulan tertipde amala aşyrylýar.

Esere bolan awtorlyk hukugynyň hereket ediş möhletiniň gutarmagy olaryň jemgyýetçilik gazanylanlaryna (tutuş jemgyýetiň eýeçiligine) geçmegini aňladýar. Türkmenistanyň çäginde hiç wagt gorag berilmedik eser hem jemgyýetçilik gazanylanlaryna geçen diýlip hasap edilýär. Jemgyýetçilik gazanylanlaryna geçen eser awtorlyk tölegini tölemezen, islendik adam tarapyndan erkin peýdalanylyp bilinýär. Ýöne şeýle ýagdaýda awtorlyga bolan hukugy, awtoryň adyna bolan hukuk we awtoryň abraýyny goramaga bolan hukuk hökmany ýagdaýda berjaý edilmelidir.

Subýektiw awtorlyk hukuklarynyň geçmegi. Awtorlyk hukuklary geçýär:

- miras galmagynyň netijesinde;
- awtorlyk şertnamasynyň esasynda.

Emläkleyin awtorlyk hukuklary kanun boýunça ýa-da wesýetnama boýunça miras geçijilik tertibinde geçýär. Awtorlyga bolan hukuk, awtorlyk adyna bolan hukuk we awtoryň abraýyny goramaga bolan hukuk miras geçijilik boýunça geçmeýär. Emma awtoryň mirasdarlary we wesýetnamany ýerine ýetirijiler görkezilen hukuklary goramaga haklydyrlar. Mirasdarlaryň we wesýetnamany ýerine ýetirijileriň bu ygtyýarlyklary möhlet bilen çäklendirilmeýär. Awtoryň mirasdarlary

bolmadyk halatynda, görkezilen hukuklary intellektual eýeçilik boýunça ygtyýarly döwlet edarasy goraýar.

Awtor wesýetnamany ýerine ýetiriji bellenilýän tertipde özüniň awtorlyk hukugyny, ada bolan hukugy we öz abraýyny goramaga bolan hukugy özi aradan çykandan soň, özüniň goragyny ýükleýän adamyny görkezmäge haklydyr. Bu adam öz ygtyýarlyklaryny ömürlük amala aşyrýar. Şeýle görkezmeler bolmadyk halatynda awtorlyk hukugyny, ada bolan hukugy ýa-da awtoryň abraýyny goramaga bolan hukugy goramak, awtor aradan çykandan soň onuň mirasdarlary ýa-da intellektual eýeçilik boýunça ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan amala aşyrylýar, eger mirasdarlar bolmasa ýa-da olaryň awtorlyk hukugy bes edilse, şeýle goragy amala aşyrýar.

Kanunalaýyklykda, ýokarda görkezilen awtoryň emläkleýin hukuklary awtorlyk şertnamasy boýunça we kanunda göz önünde tutulan başga esaslar boýunça berlip bilinýär. Ýöne «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 18–22-nji maddalarynda göz önünde tutulan awtoryň emläk hukuklarynyň çäklendirmeleri bellenilen ýagdaýlar muňa degişli däl.

Awtoryň emläkleýin hukuklaryny bermek (geçirmek) amala aşyrylyp bilinýär:

- aýratyn hukuklary bermek hakynda awtorlyk şertnamasynyň esasynda;
- aýratyn bolmadyk hukuklary bermek hakynda awtorlyk şertnamasynyň esasynda.

Aýratyn hukuklary bermek hakynda awtorlyk şertnamasy bellibir usul bilen we şertnama bilen bellenilen çäklerde, diňe bu hukuklaryň berilýän adamyna eseri peýdalanmaga rugsat berýär we şeýle adama eseriň şu zeýilli peýdalanylmagyny başga adamlara gadagan etmek hukugyny berýär. Eseri başga adamlaryň peýdalanmagyny gadagan etmek hukugy, eger aýratyn hukuklaryň berlen adamy bu hukugy goramasa, eseriň awtory tarapyndan amala aşyrylyp bilner.

Aýratyn bolmadyk hukuklary bermek hakynda awtorlyk şertnamasy, şeýle hukuklary beren aýratyn hukuklara eýelik ediji bilen bir hatarda peýdalanyja we (ýa-da) şol eseri şeýle usul bilen peýdalanmaga rugsat alan beýleki adamlara, şol eseri peýdalanmaga rugsat berýär. Awtorlyk hukugy boýunça berilýän hukuklar, eger-de şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, aýratyn däl diýlip hasap edilýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, awtorlyk şertnamasy şu aşakdakylary göz önünde tutmalydyr:

- peýdalanylýan eseriň takyk beýanyny (möçberini, žanryny, adyny);
- eseri peýdalanmagyň usullaryny (şu şertnama boýunça berilýän anyk hukuklary);
- hukugyň berilýän çäklerinde möhletini we çägin;

- tölegiň möçberini we (ýa-da) eseri peýdalanmagyň her bir usuly üçin tölegiň möçberini kesgitlemegiň tertibini;
- eger şertnamada hukuklary tölegsiz bermek göni göz önünde tutulmadyk bolsa, töleg tölemegiň tertibini we möhletlerini;
- taraplaryň düýpli diýip hasap eden beýleki şertlerini.

Awtorlyk şertnamasynda eseri peýdalanmagyň usullary hakynda (awtorlyk şertnamasy boýunça berilýän anyk hukuklar) şertler bolmadyk halatynda şertnama eseri peýdalanmagyň şeýle usullarynda baglaşylan diýlip hasap edilýär, olar şertnama baglaşylan wagtynda taraplaryň meýillerine ýetmek üçin düýpli hasap edilip bilner. Awtorlyk şertnamasynda hukuklary bermegiň möhleti hakynda şertler bolmadyk halatynda, eger-de peýdalanyjy bu hakda şertnamanyň ýatyrylmagyna çenli alty aý galanda ýazmaça habarly edilse, şertnama onuň baglaşylan senesinden başlap baş ýylyň geçmegi bilen awtor tarapyndan ýatyrylyp bilner. Awtorlyk şertnamasynyň çäklerinde hukugyň berilýän çägi hakynda şertler bolmadyk halatynda, şertnama boýunça berilýän hukugyň hereket ediş çägi Türkmenistanyň serhetleri bilen çäklendirilýär.

Awtorlyk şertnamasy boýunça eseriň peýdalanmaga berilmedik hukuklary, berilmedik hukuk diýlip hasap edilýär. Şertnamanyň baglaşylan pursadynda mälüm bolmadyk eseri peýdalanmaga bolan hukuk, awtorlyk şertnamasynyň predmeti bolup bilmeýär. Töleg eseri peýdalanmagyň degişli usuly üçin girdejiden göterim görnüşinde ýa-da, eger muny eseriň häsiýeti bilen ýa-da ony peýdalanmagyň aýratynlyklary bilen baglanyşykly amala aşyrmak mümkin bolmasa, pugta bellenen pul möçberi görnüşinde ýa-da başga hili awtorlyk şertnamasynda kesgitlenilýär. Şunda pugta bellenen pul möçberiniň möçberi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanýan awtorlyk töleginiň iň az möçberinden pes bolup bilmez. Eger-de eseri neşir etmek ýa-da başga hili gaýtadan döretmek hakynda awtorlyk şertnamasynda töleg pugta bellenen pul möçberi görnüşinde kesgitsen, onda şertnamada eseriň nusgalyklarynyň iň ýokary neşir edilen sany (tiražy) bellenilmelidir.

Awtorlyk hukugy boýunça berlen hukuklar diňe, eger bu şertnamada göni göz önünde tutulan mahalynda beýleki adamlara doly ýa-da kem-käsleýin berlip bilinýär. Geljekde şol temadan ýa-da şol pudakda eser döretmekde awtoryň çäklenendirýän awtorlyk şertnamasynyň şertleri hakyky däldir. Şonuň ýaly-da awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen düzgünlere ters gelýän awtorlyk şertnamasynyň şertleri hem hakyky däldir.

Awtorlyk şertnamasy ýazmaça görnüşde baglaşylmalydyr. Eseri döwürleýin metbugatda peýdalanmak hakynda awtorlyk şertnamasy dil üsti bilen baglaşylyp bilner. Radio we telewideniýe boýunça eserleriň bir gezek dilden berilmegine bo-

lan şertnama hem dil üsti bilen baglaşylyp bilinýär. Kompýuter programmalarynyň nusgalyklary satylanda we köpçülikleýin peýdalanyja, olara bolan elýeterlilik berlende, eger-de şertnamanyň şertleri (kompýuter programmasyndan peýdalanmagyň şertleri) degişli ýagdaýda programmanyň nusgalyklarynda beýan edilse, şertnama ýazmaça görnüşde baglaşylan diýlip hasap edilýär.

§ 5. Raýat hukugynda awtorlyk hukugyny goramagyň aýratynlyklary

Mälim bolşy ýaly, awtorlyk we gatyşyk hukuklary bozmak bilen taýýarlanan ýa-da ýaýradylýan eserleriň we gatyşyk hukuklaryň obýektleriniň nusgalary kontrafakt önüm bolup durýarlar. Awtorlyk hukugyna we gatyşyk hukuklara eýelik edijileriň razylygy bolmazdan, bu eserleriň we gatyşyk hukuklaryň obýektleriniň goralmagyny bes eden ýa-da hiç mahal goralmadyk döwletinden Türkmenistana import edilýän, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda Türkmenistanda goralýan eserleriň we gatyşyk hukuklaryň obýektleriniň nusgalyklary hem kontrafakt bolup durýarlar. Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan awtorlyk we gatyşyk hukuklaryň bozulmagy kanunalaýyklykda raýat, jenaýat¹, dolandyryş jogapkärçiliginiň ýüze çykmagyna getirýär².

Awtorlyk we gatyşyk hukuklara eýelik edijiler düzgün bozuýdan talap etmäge haklydyrlar:

1. Bu hukuklaryň ykrar edilmegini;
2. Hukuk bozulmazdan ön bar bolan ýagdaýyň dikeldilmegini;
3. Hukuklary bozýan ýa-da olaryň bozulmagyna howp döredýän hereketleriň bes edilmegini;
4. Alynmadyk peýdany goşmak bilen ýitgileriň öweziniň dolunmagyny;
5. Ýitgileriň öwezini dolmagyň deregine awtorlyk we gatyşyk hukuklary bozmagynyň netijesinde düzgün bozuý tarapyndan alnan girdejiniň tutulyp alynmagyny;
6. Ýitgileriň öwezini dolmagyň we girdejini tutup almagyň deregine kazyýet tarapyndan kesgitlenýän möçberde öwez pulunyň tölenilmegini;
7. Hukuk bozuý babatda awtorlyk we gatyşyk hukuklary goramak hakyndaky kanunçylykda bellenen tertipde degişli çäreleriň görülmegini.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 153-nji madda. Awtorlyk we gatyşyk hukuklaryň, patent eýeleriniň hukuklarynyň bozulmagy.

² «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 43-nji madda.

Ýöne 4, 5, 6-njy böleklerde görkezilen çäreler awtorlyk hukugyna we gatyşyk hukuklara eýelik edijiniň saýlamagy boýunça ulanylýar.

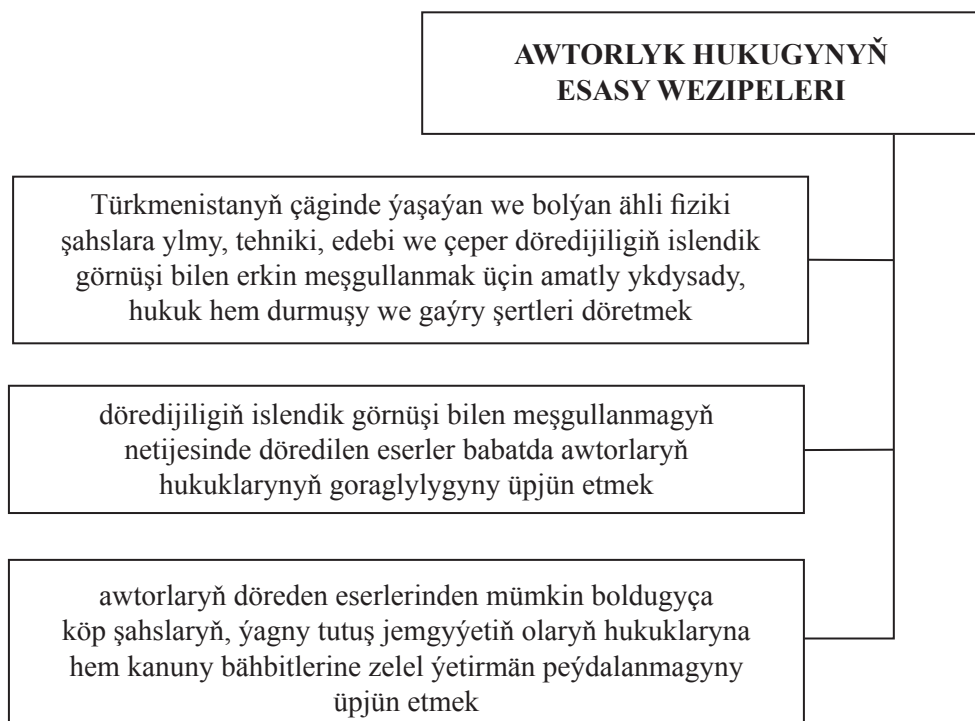
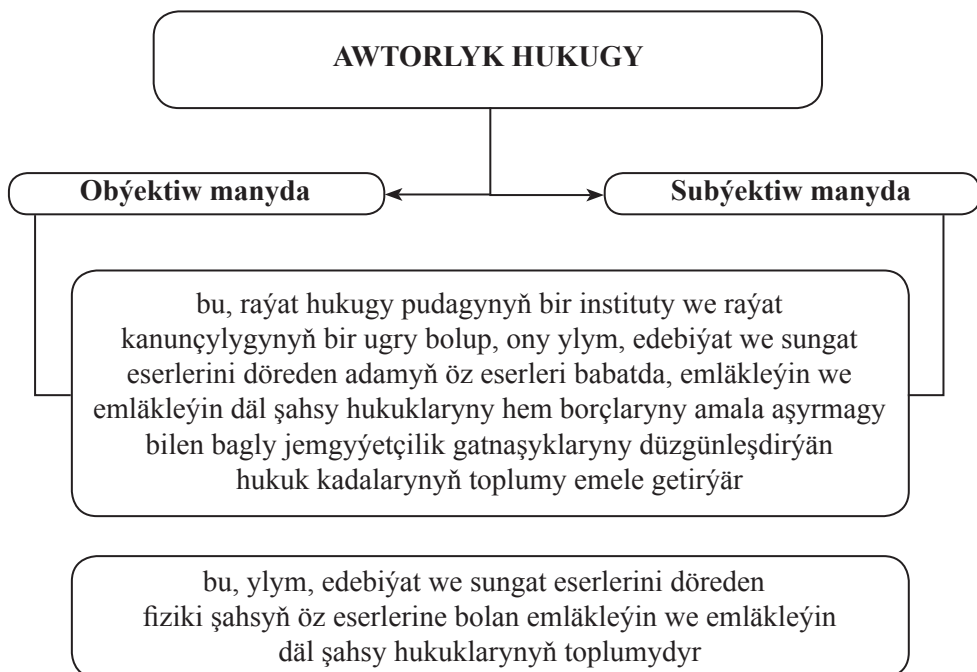
Awtorlyk we gatyşyk hukuklara eýelik edijiler, şeýle hem olara wekilçilik edýän köpçülikleýin esasyda emläk hukuklary bilen dolandyrylýan guramalar, öz hukugynyň goragy üçin bellenen tertipde kazyýete ýa-da başga edaralara, olaryň ygtyýarlygyna laýyklykda ýüz tutmaga haklydyrlar. Kazyýet Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kontrafakt nusgalyklaryny, şeýle hem olary taýýarlamak we gaýtadan döretmek üçin peýdalanylýan serişdeleri we enjamlary tölegsiz almak hakynda karar çykaryp bilýär. Tölegsiz alnan kontrafakt nusgalyklary ýok edilmäge degişlidir ýa-da awtorlyk hukugyna we gatyşyk hukuklara eýelik edijä onuň talap etmegi boýunça berlip bilner. Ýöne bu çäräni ulanmagyň esaslary, üçünjü şahslar tarapyndan päk ýürekli döredilen, ulanylan eseriň, fonogrammanyň ýa-da wideogrammanyň kontrafakt nusgalyklaryna degişli däldir. Mysal üçin, üçünjü şahs eseriň, fonogrammanyň ýa-da wideogrammanyň nusgasynyň kontrafakt önüm-digini bilmese we bilmek mümkinçiligi bolmasa, ony diňe şahsy peýdalanmak maksady bilen ynsaply edinen bolsa.

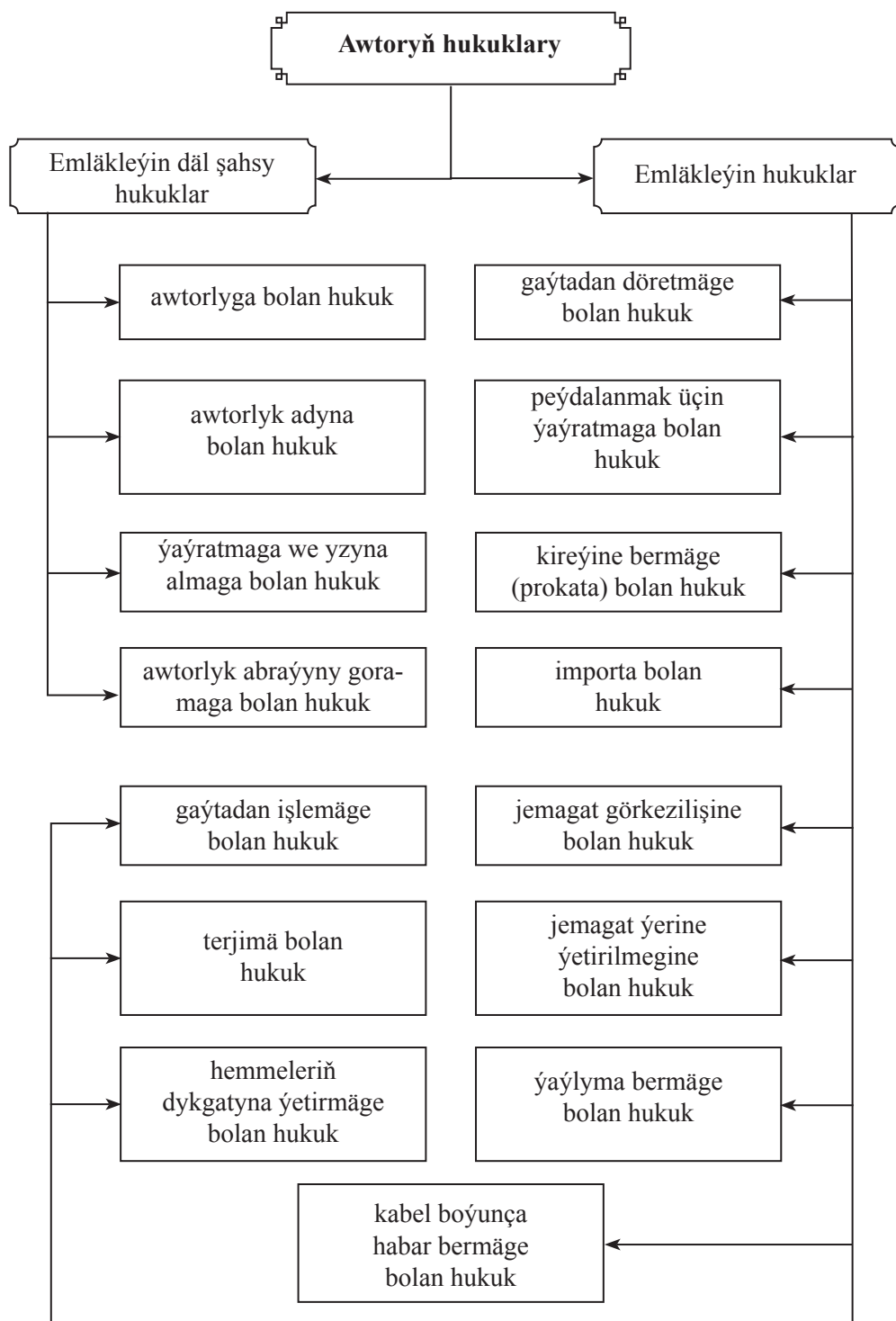
Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, awtorlyk we gatyşyk hukuklarynyň goragy boýunça tehniki serişdeler hökmünde awtor ýa-da beýleki hukuk eýelik edijileri tarapyndan eseriň ulanylyşyna gözegçilik edýän, esere degişli gadagan edilen islendik hereketleriň amala aşyrylmagynyň önüni alýan ýa-da çäklendirýän islendik tilsimatlar, tehniki enjamlar ýa-da olaryň düzümi bölekleri ykrar edilýär.

Awtorlyk hukugynyň we gatyşyk hukuklaryň obýektleri bilen baglylykda, aşakdaky hereketleriň amala aşyrylmagy gadagan edilýär:

- awtoryň ýa-da beýleki hukuk eýelik edijileriň rugsadyny almazdan, awtoryň hukugyny goramak boýunça tehniki serişdeleri ulanmak arkaly eseriň ulanylmagyna garşy goýlan çäklendirmeleri aýyrmaga gönükdirilen hereketleriň amala aşyrylmagy;
- awtorlyk we gatyşyk hukuklaryny goramak boýunça tehniki serişdeleriň ulanylmagyna mümkinçilik bermeýän ýa-da bu tehniki serişdeleriň görkezilen hukuklary zerur derejede üpjün etmesini kynlaşdyrýan islendik tilsimatyň, tehniki enjamyň ýa-da olaryň düzümi bölekleriniň girdeji almak maksady bilen: taýýarlanylmagy; ýaýradylmagy; kärendesine berilmegi; wagtlaýyn tölegsiz ulanmaga berilmegi; ýurduň daşyndan getirilmegi; mahabatlandyrylmagy şeýle hyzmatlaryň hödürlenilmegi.

Görkezilen gadagan ediji kadalar bozulan halatynda, awtor ýa-da awtorlyk hukuklaryna beýleki eýelik edijiler kanunda bellenen tertipde, öz erk-isleglerine laýyklykda, hukuk bozujydan ýitgileriň öwezini dolmagy ýa-da öwez tölegini tölemegi talap etmäge haklydyrlar.

§ 1. Oýlap tapyşlar barada düşünje we onuň alamatlary. Oýlap tapyş hukugy barada düşünje

Oýlap tapyşlaryň we senagat nusgalarynyň hukuk taýdan goralmagy we ulanylmagy bilen baglylykda ýüze çykýan gatnaşyklar 2008-nji ýylyň 23-nji oktýabrynda kabul edilen, «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň kanuny¹ bilen düzgünleşdirilýär.

Kanunalaýyklykda oýlap tapyş diýlip, oýlap tapyş derejesi bolan we senagat taýdan ulanarlykly wezipäniň tehniki çözüdine aýdylýar.

Oýlap tapyş patent (çäklendirilen patent) almak arkaly resmileşdirilýär. Agzalan kanunyň 3-nji maddasyna laýyklykda, oýlap tapyşlara we senagat nusgalaryna bolan hukuk Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, goralýar we patent (çäklendirilen patent) bilen tassyklanylýar. Oýlap tapyşa, senagat nusgasyna patent (çäklendirilen patent) patent seljerme (çäklendirilen seljerme) geçirilenden we oýlap tapyş, senagat nusgasy reýestrde bellige alnandan soň berilýär. Oýlap tapyşa, senagat nusgasyna bolan aýratyn hukuk oýlap tapyş, senagat nusgasy reýestrde bellige alnandan we patent (çäklendirilen patent) berlenden soň güýje girýär. Oýlap tapyş üçin patentniň (çäklendirilen patentniň) berýän hukuk goragynyň möçberi, oýlap tapyşyň formulasy bilen kesgitlenilýär. Beýan etmeler we çyzgylar oýlap tapyşyň formulasyny düşündirmek üçin peýdalanylýar. Patentniň (çäklendirilen patentniň) hereket ediş möhleti gutarandan ýa-da möhletinden öň bes edilenden soň, oýlap tapyş ýa-da senagat nusgasy jemgyýetçilik emläğine geçýär. Jemgyýetçilik emläğine geçen oýlap tapyş, senagat nusgasy islendik şahs tarapyndan hiç kimden ygtyýarsyz we razyçylyksyz hem-de ulanany üçin pul hakyny tölemezden erkin ulanylyp bilner.

Patentniň (çäklendirilen patentniň) hereket edýän möhleti Kanunyň 4-nji maddasynda kesgitlenen, ýagny oýlap tapyşa berlen çäklendirilen patent Türkmenpatente haýyşnama berlen senesinden başlap, on ýylyň dowamynda hereket edýär. Oýlap tapyşa berlen patent haýyşnamanyň Türkmenpatente berlen senesinden başlap, ýigirmi ýylyň dowamynda hereket edýär. Şeýle-de bu maddanyň 2-nji böleginde ulanylmagy üçin kanunda bellenen tertipde rugsat almak talap edilýän, derman serişdelerine, pestisidlere ýa-da agrohimiatlara degişli oýlap

¹ «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň kanuny. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4, 52-nji madda.)

tapyşa berlen patent, patentiň eýesiniň towakganamasy boýunça Türkmenpatent tarapyndan baş ýyla çenli möhlete uzaldylyp bilner diýlip bellenen. Patentiň hereket ediş möhletini uzaltmagyň kadalary Türkmenpatent tarapyndan kesgitlenilýär. Özünde patentiň berilmegi baradaky arzany hem-de oýlap tapyşyň beýanyny we çyzgylary jemleýän haýyşnamanyň Türkmenpatente gelen senesi, eger beýanda çyzgylara salgylanma bar bolsa ýa-da görkezilen resminamalar birwagtda berilmedik bolsa, ýokarda sanalyp geçilen resminamalaryň iň soňkusynyň berlen senesi oýlap tapyş üçin haýyşnamanyň berlen senesi diýlip hasap edilýär.

Oýlap tapyşyň patentlik ukybynyň şertleri bolsa, agzalan Kanunyň 5-nji maddasynda şeýle beýan edilýär:

Eger-de oýlap tapyş hökmünde haýyşnama edilen tehniki çözgüt, täze oýlap tapyş derejesi bar bolup we senagat taýdan ulanarlykly bolsa, onda oňa hukuk goragy berilýär.

Eger-de oýlap tapyş öňden belli bolan tehniki derejäniň bir bölegi bolup durmaýan bolsa, ol täze diýlip ykrar edilýär.

Eger-de oýlap tapyş hünärmen üçin tehniki derejesinden gelip çykmaýan bolsa, onda ol oýlap tapyşlyk derejesine eýedir.

Tehniki derejesi oýlap tapyşyň ilkinjilik senesine çenli dünýäde hemmelere mälim bolan islendik maglumatlary öz içine alýar.

Oýlap tapyşyň täzedigi kesgitlenilende, teknikanyň derejesine Türkmenistanda patentlenen oýlap tapyşlar, şeýle hem Türkmenpatente beýleki şahslaryň beren has irki ilkinjiligi bolan haýyşnamalary hem goşulýar.

Eger oýlap tapyşy adamlaryň işleriniň islendik pudagynda iş ýüzünde ulanmak mümkin bolsa, onda ol senagat taýdan ulanarlyklydyr.

Eger maglumatyň aýan edilen senesinden alty aýdan gijä galman oýlap tapyş üçin haýyşnama Türkmenpatente berlen bolsa, oýlap tapyşa degişli maglumatyň oýlap tapyjy, haýyşnamaçy ýa-da ondan göni ýa-da gytaklaýyn şeýle maglumaty alan islendik şahs tarapyndan şeýle maglumatyň aýan edilmegi oýlap tapyşyň mazmuny baradaky maglumaty hemmelere mälim eden bolsa, bu oýlap tapyşyň patentlik ukybyny ykrar etmäge päsgel berýän ýagdaý diýlip hasap edilmeýär. Şeýle bolanda bu ýagdaýy subut etmek haýyşnamaçynyň borjy bolup durýar.

Oýlap tapyş hukugy diýilende, oňa iki manyda düşünilýär. Obýektiw manyda, oýlap tapyşa degişli hukuk namalaryň toplumyny aňladýar. Subýektiw manyda, oýlap tapyjynyň Türkmenistanyň kanunynda bellenen hukuklaryny, borçlaryny we ygtyýarlyklaryny aňladýar. Hususan-da, oýlap tapyjynyň hukuklary oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda Türkmenistanyň Kanunyň «Awtorlar

we patent eýeleri» diýip atlandyrylýan III babynda, 7–9-njy maddalarda, şeýle-de oýlap tapyşa, senagat nusgasyna bolan aýratyn hukuklara bagyşlanan IV babynda, 10–14-nji maddalarda öz beýanyny tapýar.

Oýlap tapyşy ýa-da senagat nusgasyny özüniň döredijilikli zähmeti bilen döreden şahsy tarap onuň awtory diýlip ykrar edilýär. Oýlap tapyşy, senagat nusgasyny döretmäge birnäçe şahsy taraplar gatnaşan bolsalar, olaryň hemmesi hem şärikli awtorlar diýlip hasap edilýär. Şärikli awtorlara degişli hukuklary peýdalanmagyň tertibi olaryň arasyndaky ylalaşyk bilen kesgitlenilýär.

Awtorlyk hukugy aýrylmaz şahsy hukuk bolup durýar we ol möhletsiz goralýar diýlip Kanunyň 7-nji maddasynyň 3-nji böleginde kesgitlenen bolsa, 8-nji maddada patente bolan hukugyň kimlere degişlidigi görkezilýär, ýagny patente bolan hukuk oýlap tapyşyň, senagat nusgasynyň awtoryna (şärikli awtorlara) ýa-da onuň (olaryň) hukuk oruntutaryna (hukuk oruntutarlaryna), şeýle-de Kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda iş berijä ýa-da onuň hukuk oruntutaryna degişlidir.

Awtoryň pul tölegine bolan hukugy bu Kanunyň 9-njy maddasynda şeýle düzgünleşdirilýär:

Patent (çäklendirilen patent) almaga hukugy bolmadyk, gulluk oýlap tapyşynyň ýa-da senagat nusgasynyň awtory iş berijiden öz aralaryndaky ylalaşyk esasynda kesgitlenilýän möçberde we şertlerde pul tölegini almaga haky bardyr.

Taraplaryň arasynda pul tölegi ýa-da öwez töleginiň möçberi we tölegiň tertibi barada ylalaşyk gazanylmadyk ýagdaýynda, jedel kazyýet tertibinde garalar.

Şertnamada bellenen pul töleginiň ýa-da öwez töleginiň öz wagtynda tölenilmezligine günäkär iş beriji Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jogapkärçilik çekýär.

Şärikli awtorlaryň arasynda oýlap tapyşyň ýa-da senagat nusgasynyň ulanylandygy üçin pul tölegi olaryň arasyndaky şertnama esasynda paýlanylýar.

«Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 10-njy maddasynda patentiň eýesiniň hukuklarynyň mazmuny beýan edilýär. Patentiň eýesiniň patentlenen oýlap tapyşy, senagat nusgasyny ulanmaga, başga birine ulanmaga rugsat bermäge ýa-da ulanmagy gadagan etmäge aýratyn hukugy bardyr.

Kanunda göz önünde tutulanylardan başga ýagdaýlarda hiç kimiň patentiň eýesiniň aýratyn hukugyny bozýan hereketleri amala aşyrmaga, şeýle hem onuň rugsady bolmazdan, patentlenen oýlap tapyşy, senagat nusgasyny ulanmaga haky ýokdur. Patent (çäklendirilen patent) we ony almaga bolan hukuk miras boýunça geçýär.

§ 2. Oýlap tapyş hukugynyň obýektleri we subýektleri

Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasynyň 3-nji bölegine laýyklykda, gurluş, usul, madda, mikroorganizmiň ştammy, ösümlikleriň we haýwanlaryň öýjükleriniň toplumu we beýleki tehnik çözümler, şeýle hem olaryň täze maksatlar üçin ulanylmagy oýlap tapyşa degişli obýekt bolup durýar. Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasynyň 4-nji böleginde bolsa, oýlap tapyş diýlip hasap edilmeýän obýektleriň sanawy berlen, ýagny:

- açyşlar, ylmy taglymatlar (teoriýalar) we matematiki usullar;
- hojalygy guramagyň we dolandyrmagyň usullary;
- şertli belgiler, tertipnamalar, kadalar;
- akyl amallaryny ýerine ýetirmegiň usullary;
- hasaplaýjy maşynlar üçin algoritmler we programmalar;
- binalaryň, jaýlaryň, ýerleriň taslamalary we olaryň ýerleşişiniň çyzgylary;
- estetiki talaplary kanagatlandyrmaga gönükdirilen önümleriň diňe daşky keşbine degişli çözümler;
- integral mikroshemalaryň topologiýalary;
- ösümlikleriň görnüşi we haýwanlaryň tohumlary;
- jemgyýetçilik bähbitlerine, ynsanperwerlik we ahlak ýörelgelerine ters gelýän, daşky gurşawa zyýan ýetirýän çözümler.

Kanunalaýyklykda, görkezilen maddanyň dördünji bölümüniň (e), (g), (h) kiç bentlerinde sanalyp geçilen obýektler Türkmenistanyň aýratyn kanunlary bilen gormaga degişlidir.

Oýlap tapyşyň düzüminde hasaplaýjy maşynlar üçin algoritmleriň we programmalaryň bolmagy, eger-de olar oýlap tapyşyň bir bölegi bolup durýan bolsa, oýlap tapyşyň patentlik ukybyna täsir edýän ýagdaý diýlip hasap edilmeýär.

«Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynynda oýlap tapyş, senagat nusgasy ýaly innowasiýalara gönüden-göni degişli adalgalaryň mazmuny açylyp görkezilýär we oýlap tapyşlary, açyşlary ýa-da başgaça aýdylanda innowasiýa işiniň ilkinji tapgyrynyň netijelerini «hukuk galybyna» ýerleşdirip, olary intellektual eýeçiligiň obýektlerine öwürmegiň tertibi beýan edilýär. Emma bu kadalaşdyryjy hukuk namada senagat eýeçiligine degişli obýektleriniň birnäçe görnüşi barada degişli hukuk kadalary berkidilmeýär. Mysal üçin, «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynynda oýlap tapyş we senagat nusgasy diýen düşünjelere hukuk kesgitlemesi berilýär¹ hem-de olaryň hukuk goraglylygynyň şertleri, olary patentleşdirmegiň

¹ «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 23.10.2008, №220-III. 1-nji madda.

tertibi jikme-jik bellenilýär¹. Ýöne peýdaly nusga barada hiç hili hukuk kadasy ýok. Hakykatda welin, peýdaly nusga-da senagat eýeçiliginiň obýekti bolmak bilen, oýlap tapyş we senagat nusgasy bilen bir hatarda patent hukuk goraglylygyndan peýdalanýar. Ol senagat nusgasy bilen bir zat hem däl.

Senagat eýeçiliginiň obýektlerini goramak babatda döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegi, Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň Patent müdirliği (Türkmenpatent) amala aşyrýar.

Türkmenpatent özygtyýarlyklaryna laýyklykda:

- oýlap tapyşlara, senagat nusgalaryna haýyşnamalary garamak üçin kabul edýär, olar boýunça seljerme geçirýär hem-de oýlap tapyşlary we senagat nusgalaryny bellige alýar;
- Türkmenistanyň gorag resminamalaryny berýär we döwlet reyestrlerini ýöredýär;
- ygtyýarnama şertnamalaryny hem-de oýlap tapyşlary we senagat nusgalaryny başga birine bermek baradaky şertnamalary bellige alýar;
- oýlap tapyşlaryň we senagat nusgalarynyň bellige alynmagyna üýtgetmeler girizýär;
- Türkmenistanda goralýan senagat eýeçiligiň obýektleri hakyndaky maglumatlary çap etmek üçin býulletenleri neşir edýär;
- senagat eýeçiligini goramak babatda gyzyklanýan taraplaryň bozulan ýa-da jedelleşilýän hukuklary hakyndaky nägileliklerine garaýar;
- senagat eýeçiligi babatda Türkmenistanyň kanunçylygyny kämilleşdirmek we halkara şertnamalaryny baglaşmak boýunça teklipleri işläp taýýarlaýar;
- patent ynamdarlarynyň hünär synagyny we hasaba alynmagyny geçirýär.

Oýlap tapyş hukugynyň (patent hukugynyň) subýektleri diýilip, oýlap tapyşlaryň we senagat nusgalarynyň awtorlary, patent eýeleri şeýle-de kanun ýa-da şertnama esasynda käbir patent hukuklaryny edinen beýleki şahslar (awtor däller) hasaplanýar. Döredijilikli zähmeti bilen oýlap tapyş hukugynyň obýektlerini döreden şahs – awtor, oýlap tapyş hukugynyň subýektidir.

Oýlap tapyşyň, senagat nusgasynyň döredilmegine şahsy döredijilik goşandyňy goşmadyk, awtora diňe tehniki, guramaçylyk, maddy kömegini beren ýa-da diňe olara bolan hukugy we ondan peýdalanmak hukugyny resmileşdirmäge ýardam beren şahs, awtor diýlip ykrar edilmeýär, diýilip agzalan kanunyň 7-nji maddasynyň 2-nji böleginde kesgitlenýär. Kanunda awtor bolmak üçin haýsydyr bir şert, ýagny ýaş, hünär, kär baradaky talaplar ýok.

¹ Şol ýerde. II, III, IV baplar.

§ 3. Oýlap tapyş hukugynyň resmileşdirilişi. Rasionalizatorçylyk teklibi barada düşünje we onuň alamatlary

Mälim bolşy ýaly, oýlap tapyş, senagat nusgasy, seleksiýanyň gazananlary patent bilen resmileşdirilýär. Olary patentleşdirmek baradaky haýyşnama Türkmenistanyň ykdysadyýet we ösüş ministirliginiň patent müdirligine – Türkmenpatente berilýär. Haýyşnamaçy hökmünde oýlap tapyşyň awtory (awtorlary), iş beriji ýa-da olaryň hukuk oruntary (oruntarlary) çykyş edip bilerler.

Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda hem-de Seleksiýanyň gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda Türkmenistanyň kanunlaryna¹ laýyklykda, patent almak üçin haýyşnama bellenen tertipde tabşyrylýar.

Oýlap tapyşa haýyşnama öz aralarynda jebis baglanyşygy bolup, bir bitewi oýlap tapyş mazmunyny emele getirýän ýa-da başgaça aýdylanda oýlap tapyşyň bütewilik talaplaryny kanagatlandyryýan bir oýlap tapyşa ýa-da oýlap tapyşlaryň toparyna degişli bolmalydyr.

Oýlap tapyş üçin haýyşnamada şular bolmalydyr:

- oýlap tapyşyň awtory (şärikli awtorlary) we adyna (atlaryna) patent (çäklendirilen patent) berilmegi, soralýan şahs (şahslar), şeýle hem onuň (olaryň) ýaşayan ýa-da ýerleşýän ýerleri görkezilen patent (çäklendirilen patent) bermek barada arza;
- oýlap tapyşyň bilimleriniň degişli ugrunda hünärmeniň amala aşyrmagy üçin ýeterlik bolan derejede dolulygyna açylyp görkezilýän beýany;
- beýana esaslanyp, mazmuny aňladylýan we gorag berilmegi soralýan hukugyň möçberini kesgitleýän oýlap tapyşyň formulasy;
- eger-de oýlap tapyşyň mazmunyny düşündirmek üçin zerur bolsa, çyzgylar we gaýry maglumatlar;
- oýlap tapyşyň düýp mazmunynyň gysgaça beýan edilen referaty.

Eger-de oýlap tapyşa haýyşnama haýyşnamaçynyň wekili tarapyndan berilýän bolsa, oýlap tapyşa haýyşnamanyň ýanyna ynanç haty goşulýar, şeýle hem bellenen möçberdäki patent pajynyň tölenilendigini tassyklaýan resminama ýa-da patent pajyny tölemekden boşatmak, onuň möçberini azaltmak ýa-da ony tölemegiň möhletini yza süýşürmek üçin esaslary tassyklaýan resminama goşulýar.

Oýlap tapyşa haýyşnamanyň ýanyna goşulýan resminamalar, onuň berlen senesinden başlap, üç aýyň dowamynda Türkmenpatente berilmelidir.

¹ «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4, 52-nji madda), «Seleksiýanyň gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda» (Aşgabat şäheri. 2011-nji ýylyň 4-nji awgusty. № 207-IV) Türkmenistanyň Kanunlary.

Eger-de agzalan resminamalar oýlap tapyş haýyşnamasynyň berlen senesinden başlap, üç aýyň dowamynda berilmese, haýyşnamaçynyň towakganamasy esasynda goşmaça pajyň tölenen ýagdaýynda bellenen möhlet indiki üç aýa uzaldylyp bilner.

Resminamalaryň bellenen möhletlerde berilmedik ýagdaýynda, oýlap tapyşa haýyşnama yzyna alnan diýlip hasap edilýär. Oýlap tapyşa haýyşnamanyň resminamalaryna bildirilýän talaplar Türkmenpatent tarapyndan belleniýär. Oýlap tapyşyň, ilkinjiligi oýlap tapyşa, senagat nusgasyna haýyşnamanyň Türkmenpatente berlen senesi boýunça belleniýär. Eger-de meňzeş oýlap tapyşlaryň, şol bir meňzeş ilkinjilik seneleriniň bardygy ýüze çykarylsa, Türkmenpatente has irki sene bilen iberilendigi subut edilen haýyşnama boýunça, şol seneleriň deň gelen ýagdaýynda bolsa, Türkmenpatentde has irki hasaba alyş belgisi bolan oýlap tapyşa, haýyşnama boýunça patent berilýär.

Kanunçylykda senagat nusgasyna, seleksiýanyň gazananlaryna hem şeýleräk tertipde hukuk taýdan gorag resminamalary, ýagny patent berilýär.

Görkezilenler bilen bir hatarda, «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda «rasionalizatorlyk teklibi» barada-da hukuk kadalary ýok. Bu kanun kabul edilmezinden öň, milli kanunçylyk ulgamynda Türkmenistanyň Patent kanuny hereket edýärdi. Elbetde täze kanun Patent kanunundan has döwrebap we bu ugurdan umumy ykrar edilen halkara ülnülerine has ýokary derejede laýyk gelýär. Ýöne Patent kanunynda-da, peýdaly nusga hakynda hukuk kadalary bolmasa-da, onda «rasionalizatorlyk teklibi» diýen düşünje berkidilýärdi we onuň hukuk goraglylygyny üpjün etmegiň şertleri hem tertibi belleniýärdi.

«Rasionalizatorlyk teklibi» diýen düşünje häzirki döwürde bütün dünýäde ýörgünli bolan «nou-hau» diýen düşünjä mazmuny boýunça juda çalymdaş. Ýagny, nou-hau (iňlis. «know how-nä dip ýasamagy bilýärin») – bu ýörite patent berilmedik, ýagny bellibir adamyň oýlap tapyşy hökmünde berkidilmedik, tehniki resminamalar hökmünde resmileşdirilen ylmy, tehniki, täjirçilik ýa-da başga bilimleriň, şonuň ýaly-da önümçiligi guramak üçin zerur bolan önümçilik we dolandyryş tejribesiniň jemi. Rasionalizatorlyk teklibi bolsa – bu kärhana üçin täzelik we peýdaly bolan hem-de önümleriň düzüm gurluşyny (konstruksiýasynyň), önümçiligiň tehnologiýasynyň hem-de ulanylyp gelinýän teknikanyň ýa-da çig malyň düzüminiň döredilmegini ýa-da üýtgedilmegini göz önünde tutýan usul baradaky tekliptir.

Şeýlelik bilen, bu iki düşünje mazmuny boýunça innowasiýa işine gönüden-göni degişli düşüňjeler bolup durýar. Şoňa görä-de olaryň «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda beýan edilmegi hem-de se-

nagat eýeçiliginiň bu obýektleriniň hukuk goraglylygyny üpjün etmegiň şertleriniň kanunçylykda berkidilmegi innowasiýa işini hukuk taýdan düzgünleşdirmek işiniň netijeli amala aşmagyna oňyn täsir ederdi.

Eger-de «rasionalizatorlyk teklibi» diýen düşüňjani, döwrebaplaşdyrylyp «nou-hau» diýen adalgany ulanmak bilen görkezilen kanunda berkitmek maksat edinilse, onda nou-haularyň iki görnüşiniň bardygyny degişli hukuk kadasynda kesgitlemek gerek. Onuň birinji görnüşine patent (ygtyýarnama) alynýar we ol intellektual eýeçiligiň obýekti hökmünde hukuk goraglylygyndan peýdalanýar. Tehniki resminamalar hökmünde resmileşdirilen ylmy, tehniki, täjirçilik ýa-da başga bilimleri, şeýle hem önümçiligi guramak üçin zerur bolan önümçilik we dolandyryş tejribesini intellektual eýeçiligiň obýekti diýip bilmek üçin bolsa, kanunda görkezilen nou-haularyň birnäçe ölçeglere gabat gelmelidirini bellemeli. Mysal üçin, ol ölçegler hökmünde şulary görkezmek bolar:

- nou-hau tutuş ykdysadyýetiň (önümçiligiň) ýa-da onuň iri pudaklarynyň tehnologiýa üpjünçiligine düýpli derejede täsir edýän bolmaly;
- nou-hau täze ýa-da düýpli kämilleşdirilen ylmy, tehniki, täjirçilik ýa-da başga bilimleri, şeýle hem önümçiligi guramak üçin zerur bolan önümçilik we dolandyryş tejribesini özünde jemlemeli;
- nou-hauny tehniki taýdan resmileşdirmek hem ony hukuk galybna ýerleşdirmek mümkinçiligi bolmaly we ş.m.

Bellenilen ölçeglere laýyk gelmeýän nou-haularyň bolsa, intellektual eýeçiligiň obýektleri hökmünde hukuk goraglylygyndan peýdalanmaýandygyny hem-de olara patent (ygtyýarnama) berilmeýändigini kanunda berkitmek bolar.

§ 4. Önümiň senagat nusgasy barada düşünje we onuň alamatlary

Senagat nusgasynyň – senagat önüminiň daşky keşbini kesgitleýän çeperçilik-gurnama çözgüdidigi «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasynda berkidilen, şeýle-de patent eýesiniň senagat nusgasyna ilkinjiligini, awtorlygyny we aýratyn hukugyny tassyklaýan Türkmenistanyň gorag resminamasy patent (çäklendirilen patent) bilen resmileşdirilýär.

Belli bolşy ýaly, «senagat nusgasy – senagat önüminiň daşky keşbini kesgitleýän çeperçilik-gurnama çözgüdi», peýdaly nusga bolsa: «önümçilik serişdeleriniň we ulanylyş predmetleriniň, şeýle hem olaryň düzümleriň böllekleriniň netijeli ýerine ýetirilişi» bolup durýar. Şonuň ýaly-da peýdaly nusga, diňe täzelik bolan ýagdaýynda (eger-de onuň esasy alamatlary tehnikanyň şol wagtky derejesinde mälum bolmasa) we senagatda (oba hojalygynda, saglygy goraýyşda we işjeňligiň

beýleki pudaklarynda) ulanylmaga ýaramly bolsa, hukuk goraglylygyndan peýdalanýar.

Senagat nusgasynyň patentlik ukybynyň şertleri (alamatlary) Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 6-njy maddasynda şeýle berkidilen:

Eger-de ol täze, özboluşly we senagat taýdan ulanarlykly bolsa, senagat nusgasy hökmünde haýyşnama edilen obýekte hukuk goragy berilýär.

Eger-de senagat nusgasynyň düýpli alamatlarynyň jemi onuň ilkinjilik sene-sine çenli dünýäde hemmelere mälim bolan maglumatlardan belli bolmasa, onda senagat nusgasy täze diýlip hasap edilýär.

Senagat nusgasynyň düýpli alamatlaryna onuň estetiki we (ýa-da) ergonomi-ki aýratynlyklaryny kesgitleýän önümiň daşky görnüşi (formasy), konfigurasiýasy, nagşy we reňkleriň utgaşmasy degişlidir.

Täzeligi kesgitlenende, Türkmenistanda patentlenen senagat nusgalary we beýleki şahslaryň Türkmenpatente beren we has irki ilkinjiligi bolan haýyşnamalary hem göz önünde tutulýar.

Eger-de senagat nusgasynyň düýpli alamatlary önümiň aýratynlyklarynyň döredijilikli häsiýetini şertlendirýän bolsa, senagat nusgasy özboluşly diýlip ykrar edilýär.

Eger-de senagat nusgasyny köp gezek gaýtadan öndürmek mümkin bolsa, ol senagat taýdan ulanarlykly diýlip ykrar edilýär.

Eger senagat nusgasy üçin haýyşnama maglumatyň aýan edilen senesinden alty aýdan gijä galman Türkmenpatente berlen bolsa, senagat nusgasyna degişli maglumatyň haýyşnamaçy, awtor ýa-da ondan göni ýa-da gytaklaýyn şeýle mag-lumaty alan islendik şahs tarapyndan aýan edilmegi, şunda senagat nusgasynyň mazmuny baradaky maglumat hemmelere elýeter bolan bolsa, bu senagat nus-gasynyň patentlik ukybyny ykrar etmäge päsgel berýän ýagdaý diýlip hasap edilmeyär. Şeýle bolanda bu ýagdaýy subut etmek haýyşnamaçynyň borjy bolup durýar.

Kanunyň bu maddasynyň 2-nji böleginde senagat nusgasy diýlip ykrar edil-meýän obýektleriň hem sanawy berilýär. Ýagny, önümiň diňe tehniki wezipeleri bilen şertlenen çözümler; binagärçilik (kiçi binagärçilik görnüşlerden başgalary), senagat, gidrotehniki we beýleki stasionar desgalary; çap önümleri; suwuk, gaz şekilli, külke ýa-da şolara meňzeş maddalardan ybarat durnukly keşbi bolmadyk obýektler; jemgyýetçilik bähbitlerine, ynsanperwerlik we ahlak ýörelgelerine ters gelýän önümler senagat nusgasy diýilip hasap edilmeyär.

Senagat nusgasyna patent almak üçin haýyşnama senagat nusgasynyň bütewilik talaplaryny kanagatlandyryýan bir senagat nusgasyna ýa-da senagat nusgalary-

nyň toparyna degişli bolmalydyr diýilip agzalan kanunyň 17-nji maddasynda kesgitlenen. Bu maddanyň 2-nji böleginde bolsa senagat nusgasyna haýyşnama bildiriliýän şertler beýan edilýär. Hususanda,

- senagat nusgasynyň awtory (awtorlary) we adyna (atlaryna) patent (çäklendirilen patent) berilmegi, soraýan şahs (şahslar), şeýle hem onuň (olaryň) ýaşayan ýa-da ýerleşýän ýerleri görkezilen patent (çäklendirilen patent) bermek barada arza;
- senagat nusgasy (nusgalary) barada doly, jikme-jik düşünje berýän, önümiň (önümleriň) ýa-da ülnüniň köpeltmek üçin ýaramly şekilleriniň toplумы;
- eger-de olar senagat nusgasynyň mazmunyny düşündirmek üçin zerur bolsa, önümiň umumy görnüşiniň çyzgysy, ergonomik çyzgysy, konfeksiýa kartasy;
- senagat nusgasynyň beýany;
- senagat nusgasynyň düýpli alamatlarynyň sanawy.

Eger-de senagat nusgasyna haýyşnama haýyşnamaçynyň wekili tarapyndan berilýän bolsa, senagat nusgasy üçin senagat nusgasy haýyşnamasynyň ýanyna ynanç haty goşulýar, şeýle hem bellenen möçberdäki patent pajynyň tölenilendigini tassyklaýan resminama ýa-da patent pajyny tölemekden boşatmak, onuň möçberini azaltmak ýa-da onuň tölegini yza süýşürmek üçin esaslary tassyklaýan resminama goşulýar.

Senagat nusgasyna haýyşnamanyň ýanyna goşulýan resminamalar, onuň berlen senesinden üç aýyň dowamynda Türkmenpatente berilmelidir. Eger-de agzalan resminamalar senagat nusgasyna haýyşnamanyň berlen senesinden üç aýyň dowamynda berilmese, haýyşnamaçynyň towakganamasy boýunça degişli pajiň tölenen ýagdaýynda bellenen möhlet indiki üç aýa uzaldylyp bilner. Resminamalar bellenen möhletlerde berilmese, senagat nusgasyna haýyşnama yzyna alyndy diýlip hasap edilýär.

§ 5. Haryt we hyzmat ediş nyşanlaryna bolan hukuk

Häzirki wagtda Türkmenistanda haryt öndürijileriň önümçiligini artdyrmaga mümkinçilik berýän kanunçylyk kemala getirilýär. Haryt nyşany we hyzmat nyşany – bu, şol bir ýuridik we fiziki şahslaryň birmeňzeş harytlaryny we hyzmatlaryny beýleki ýuridik we fiziki şahslaryňkydan tapawutlandyrmagy üpjün edýän aňlatmadyr.

2008-nji 23-nji oktyabrynda «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi.

Bu kanun 4 bapdan 53 maddadan ybarat bolup, haryt nyşanlarynyň, hyzmat ediş nyşanlarynyň we harytlaryň gelip çykan ýerleriniň adynyň hukuk taýdan goralmany we ulanylmagy bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

Haryt nyşanlary we olary goramak hakyndaky kanunçylyk senagat rewolýusiýasy, milli we halkara bazarlarynyň ösüş döwründe (Fransiýada 1857-nji ýylda, Italiýada 1868-nji ýylda, ABŞ-da 1881-nji ýylda, Russiýada 1896-njy ýylda) ýüze çykdy. Milli kanunlary umumylaşdyrmak, täjirçilik tejribesinde bütewi özboluşlylygy gazanmak üçin 1883-nji ýylda senagat önümçiligini goramak boýunça halkara Pariž konwensiýasy we 1891-nji ýylda nyşanlaryň halkara hasaba alnyşy hakynda Madrid ylalaşygy baglaşyldy. Türkmenistan 1995-nji ýylda Pariž konwensiýasyna, 1999-njy ýylda Madrid ylalaşygynyň protokolyňa goşulyşdy. Harytlaryň sanynyň barha artmagy, toparlardaky we aňlatmalardaky dürli-dürlülük 1957-nji ýylda harytlaryň we hyzmatlaryň Halkara toparynyň (klassifikasiýasynyň) girizilmegine getirdi. Toparlara bölmegiň bu usuly halkara tejribesinde 1961-nji ýylda güýje girdi.

Häzirki döwürde alamatlary boýunça harytlary 34 sany topara, hyzmatlary bolsa 8 sany topara bölýärler. Haryt nyşany telekeçilik işini amala aşyrýan guramanyň, raýatyň adyna hasaba alynýar, nyşanyň şekilini özünde jemleýän şahadatnama bilen tassyklanýlar. Haryt nyşany senagat önümlerini we harytlaryny çykarýan kärhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar, hyzmat nyşanlary bolsa, dürli hyzmatlary ýerine ýetirýän kärhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar. Haryt nyşany kärhananyň adyndan we beýleki aýratyn alamatlaryndan tapawutlydyr. Haryt nyşany harydy (hyzmaty) tapawutlandyryň bolsa, at kärhanany tapawutlandyryň alamatdyr. Türkmenistanda milli tertip boýunça häzirki wagta çenli on müňden köpräk, halkara tertip boýunça Madrid ylalaşygyna degişli protokola laýyklykda on alty müňden gowrak haryt we hyzmat nyşanlary hasaba alnyp, gorag şahadatnamalary berlipdir. Kanunalaýyklykda gorag şahadatnamasynyň möhleti on ýyl. Bu möhletiň soňky ýylynyň dowamynda haryt nyşanynyň eýesiniň arzasy boýunça möhlet soňraky her on ýyl üçin uzaldylyp bilner. Şeýlelikde, haryt we hyzmat ediş nyşanyna bolan hukuk, kanun tarapyndan goralýar we şahadatnama bilen tassyklanýar.

XXI asyrdaky Türkmenistanda öndürilýän önümleriniň görnüşleriniň we mukdarynyň barha artýanlygy ýurdumyzda öndürilýän harytlary tapawutlandyrmak üçin kärhanalaryň öz öndürýän harytlaryny aýdyň, ýatda galyjy, häzirki zaman belgiler bilen alamatlandyrmak zerurlygyny döredýär. Bazarda mynasyp abraýa eýe bolmak üçin haryt nyşanynyň ýa-da hyzmat ediş nyşanynyň möhümdigi jedelsizdir. Türkmenistanda haryt we hyzmat ediş nyşanynyň, harydyň gelip çykan ýeriniň adynyň hukuk taýdan goragy onuň döwlet tarapyndan bellige alnyşy

esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen amala aşyrylýar.

Haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesiniň hukugynyň bozulmagy diýlip rugsat alman amala aşyrylýan hereketler mahabatlandyrmada, çap neşirlerinde, atly ýazgylarda, Türkmenistanda geçirilýän sergileriň we ýarmarkalaryň ekspozitsiýalarynyň görkezilen halatynda we ş.m haryt nyşanynyň ulanylan halaty hasaplanýlar, şeýle hem haryt getirilende, satuwa hödürülenende, satuwda we haryt dolanşygynyň beýleki görnüşi girizilende, Türkmenistanda goralýan haryt nyşanynyň aňlatmasynyň rugsatsyz ulanylmagy, haryt nyşanynyň eýesiniň hukugynyň bozulmasy hasap edilýär.

Haryt nyşanyna hukugyň beýleki şahslara (taraplara) berilmegi döwlet gözegçiligi astynda amala aşyrylýar. Hukugy bermek baradaky şertnamalar Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministirliginiň patent müdirliginde hökman hasaba alynmaga degişlidir. Hasaba alynmadyk şertnama hakyky dälendir. Kanun boýunça şertnamalaryň esasy görnüşleri bolup haryt nyşanlaryny edara görnüşli tarapa ýa-da raýata tabşyrmagynyň şertnamasy, şeýle hem haryt nyşanyny peýdalanmagyň ygtyýarnama şertnamasy durýar. Bu şertnamalarda haryt nyşanlary bilen baglanyşykly ähli ýagdaýlar düşnükli bolmalydyr.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanyň kanunçylygy haryt nyşanlarynyň eýeleriniň we sarp edijileriniň hukuklaryny goramaga gönükdirilendir. Şu nukdaýnazardan hem biziň ýurdumyzda dünýä ölçegleriniň talaplaryna laýyk gelýän ýokary hilli önümleri öndürýän kuwwatly senagat ulgamy döredilýär.

§ 6. Türkmenistanda haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň resmileşdirilişi

Haryt we hyzmat ediş nyşany (mundan beýläk haryt nyşany diýip atlandyrylýar) telekeçilik işini amala aşyryýan guramanyň, raýatyň adyna hasaba alynýar. Ol nyşan şekillendirilen şahadatnama bilen tassyklanylýar. Haryt nyşany senagat önümlerini we harytlaryny çykarýan kärhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar, hyzmat nyşanlary bolsa, dürli hyzmatlary ýerine ýetirýän kärhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar (mysal üçin, durmuş tehnikasyny abatlaýyş işi üçin ýa-da ulag, mahabat hyzmatlary üçin).

Haryt nyşanyny firma adyndan ýa-da tagmadan (kleýmo) tapawutlandyrmak gerekdir. TRK-nyň 55-nji maddasyna laýyklykda, ýuridik şahsyň özüniň gurmaçylyk-hukuk görnüşini görkezýän öz ady bolýar. Ýuridik şahsyň ady we ýerleşýän ýeri onuň esaslandyryş resminamalarynda görkezilýär. Täjirçilik gura­masy bolup durýan ýuridik şahsyň firma ady bolmalydyr. Özüniň firma ady

bellenen tertipde bellige alnan ýuridik şahsyň ony peýdalanmak barada aýratyn hukugy bardyr.

Kesekiniň bellige alnan firma adyny bikanun peýdalanýan şahs, şol firma ady baradaky hukuga eýe bolanyň talap etmegi boýunça ony peýdalanmagyny bes etmäge we ýetirilen zyýany tölemäge borçludyr.

2000-nji ýylyň 15-nji iýunynda kabul edilen «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda (6-njy maddasynda) kärhananyň öz adyna eýedigi görkezilýär. Kärhana öz ady bilen döwlet hasaba alnyşyna degişlidir. Kärhananyň ady şulara eýe bolmalydyr: bar bolan kärhanalardan tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän kärhananyň anyk adyna; guramaçylyk-hukuk görnüşiniň doly aňlatmasy ýa-da abbreviaturasy. Kärhana eýýäm hasaba alnan beýleki kärhananyň meňzeş ady bilen döwlet hasaba alyş guramasynyň kesgitlemegi boýunça ady ulanyp bilmez. Kärhananyň şahamçalary we wekilhanalary öz işlerini kärhananyň ady bilen amala aşyrýarlar.

Ady hasaba alnan kärhana harytlaryň markirowkasyna, olaryň gaplanyşyna, mahabatyna, ýazgy belliklerine, prospektlerine, hasapnamalaryna, resmi blanklaryna we onuň işi bilen baglanyşykly beýleki resminamalaryna aýratyn hukuga eýedir. Daşary ýurtlaryň gatnaşmagynda döredilýän kärhananyň ady onuň esaslanylyşynyň döwlete degişliligini görkezmesine goşulyp bilner (mysal üçin, Türkmen-türk banky).

Ýuridik şahs kazyýetiň üsti bilen islendik beýleki şahsyň diňe bir ýakynlyk däl, eýsem meňzeş firma adynyň ulanmagyny mejbury bes etdirip biler, şeýle hem şuna meňzeş düzgün bozma netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini hem töledip biler. Ada hukuk aýrybaşgalaşdyrmaga degişli däldir we ýuridik şahsyň işini bes etmegi bilen ýa-da adynyň üýtgedilmegi bilen bes edilip bilner.

Umumy at we haryt nyşany, olar habar beriş-wekilçilikli wezipäni ýerine ýetirýärler. Haryt nyşany haryda (hyzmatlara) wekilçilik edýärler, at bolsa kärhana wekilçilik edýär, şunda haryt nyşany harydyň (hyzmatyň) aňlatmasy halatynda adyň bir bölegi hem bolup bilýär. Şeýlelik bilen, kärhananyň ady ony indiwiiduallaşdyrýar, onuň «ýüzüni» görkezýär, haryt nyşany bolsa ýuridik şahsyň harydyny (hyzmatyny) indiwiiduallaşdyrýar.

Türkmenistanda öndürilýän ýokary hilli önümleriň mukdary barha artýar, şoňa göräde, sarp edijileriň ýurdumyzda öndürilýän harytlary, tapawutlandyryjy, ýatda galyjy, haryt nyşanlarynyň hem ähmiýeti ýokarlanýar. Bazarda abraýa eýe bolmak üçin haryt nyşanynyň ýa-da hyzmat nyşanynyň möhümdigini bolsa, hemmeler ykrar edýär. Şonuň bilen birlikde häzirki döwür önümlerinde önümçilik (söwda) belgisi (markasy) hem giňden ulanylýar. Ol şu aşakdaky maglumatlary özünde jemleýär, ýagny önümçilik (söwda) işi bilen meşgullanýan kärhananyň doly ýa-da gysgaldylan

ady, onuň salgysy, ýokarda durýan gurama, harydyň görnüşi (sorty) we ülnüniň ter-tip belgisi (nomeri) ýa-da tehniki şerti. Belgi hereket edýän ülnä laýyklykda önümleriň, harytlaryň we ýükleriň hökmany nyşanynyň (markirowkasynyň) bir görnüşi bolup durýar. Önümçilik (sowda) belgisiniň aňlatmasynyň görnüşi hökmünde harytdaky we täjirçilik resminamalaryndaky ýarlyk ýa-da şamp hasaplanýar.

Bellik, tagma (kleýmo) – haryt nyşanynyň ýüze çykmagynyň taryhy esaslarynyň biridir. Belligiň käbir görnüşleri halkara ykrarnamasyna eýe boldy. Bellik (kleýmo) birinjiden, önümiň hilinine şaýatlyk edýär; ikinjiden, kepilendiriji häsiýete eýe, ýagny çig malyň ýa-da serişdäniň taýýarlanyşyny tassyklaýar, işläp taýýarlamagyň usulyňy we beýleki häsiýetlerini görkezýär; üçünjiden, tejribe-synag we barlag maglumatlaryny berýär, hususanda, önümleriň bellibir tejribe-synaga we barlaga sezewar edilendigini, ölçeg we çekim maglumatlaryny tassyklaýar.

Haryt nyşany jebis özara baglanyşykly kepillik, mahabat we gorag wezipeleri ýerine ýetirýär. Eger-de oňat mahabatlandyrylan haryt sarp edijileriň islegini ödäp bilmese, onda onuň bazarda geçginliligi peselýär.

Haryt nyşanynyň mahabat ukybyny onuň niýetlenilişi (ideýasy), assosiatiwligi, gelip çykan ýeriniň ady bilen arabaglanyşygy, estetiki özüne çekijiligi, adynyň amatly tutulyşy, reňki, uýgunlaşdyryjylygy ýaly alamatlar emele getirýär.

Oňat abraýa eýe bolan kärhananyň nyşany belli bazarda uly täjirçilik gymmatyna mynasypdyr. Onuň bahasy kärhananyň balansynda bahalandyrylýar we beýan edilýär. Haryt nyşanyna eýelik ediji harydyň bahasy, nyşana eýe bolmadyk harydyňkydan ýokarydyr. Şeýlelik bilen, haryt nyşany alyjy üçin uly abraýa eýe bolan harydyň hiliniň görkezijisi bolup durýar.

Özüni oňat tanadan haryt nyşany, dünýä bazarlarynda berk bäsleşik şertlerinde gorag wezipelerini hem ýerine ýetirýär we milli önümçiligiň harytlaryna sarp edijileriň ynamyny we islegini artdyrýar.

Türkmenistanyň kanunçylygy haryt nyşanlaryny hasaba almagyň şu aşadaky tertibini göz önünde tutýar. Gyzyklanýan tarap (ýa-da onuň wekili) Türkmenistanyň Ykdysadyýet we ösüş ministrliginiň patent müdirligine arza, haýyşnama berýär.

«Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 7-nji maddasyna¹ laýyklykda, haýyşnama resminamalaryň toplumyny özünde jemleýär. Haryt nyşanynyň döwlet bellige alnyşy baradaky haýyşnama her haryt nyşanyna aýratynlykda berilýär.

Haýyşnamada şu aşadakylar bolmalydyr:

– haýyşnamaçynyň adyny, şeýle hem onuň ýerleşýän ýerini ýa-da ýaşaýan ýerini görkezmek bilen, haryt nyşany hökmünde belginiň döwlet bellige alnyşy baradaky arza;

¹ (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4, 53-nji madda.)

- haýyşnama edilýän belgi we onuň beýany;
- HHHK-nyň toparlary (klaslary) boýunça jemlenen haryt nyşanlaryny döwlet tarapyndan bellige almak üçin soralyan harytlaryň sanawy;
- HNŞEWK-nyň haryt nyşanlarynyň şekillendiriş elementleriniň ýazgysy.

Haýyşnamanyň resminamalaryna bildirilýän talaplar Türkmenpatent tarapyndan bellenilýär. Haýyşnamanyň ýanyna şular goşulýar:

- haýyşnamany tabşyrmak üçin tölenmeli pajyň bellenen möçberde tölenendigi barada ýa-da paç tölemekden boşadylýandygyny ýa-da onuň möçberini azaltmak üçin esasyň bardygyny tassyklaýan resminama;
- eger-de haýyşnama wekiliň ýa-da patent ynamdarynyň üsti bilen berilýän bolsa, olaryň ygtyýarlygyny tassyklaýan ynanç haty;
- eger-de haýyşnama topar nyşany bellige aldyrmak barada berilýän bolsa, onda topar nyşanyň tertipnamasy.

Haýyşnama bilen bilelikde berilýän, haýyşnamany tabşyrmak üçin tölenilmeli pajyň bellenen möçberde tölenendigi barada resminamadan beýleki haýyşnama goşulýan resminamalar, haýyşnamanyň berlen senesinden başlap, iki aýyň dowamynda Türkmenpatente tabşyrylmalydyr.

Eger-de towakganama bellenilen möhlet tamamlanmanka gelip gowşan bolsa we bellenen paç tölenen bolsa, haýyşnamaçynyň towakganamasy boýunça görkezilen möhlet ýene-de uzaldylp bilner.

Resminamalary tabşyrmagyň möhletiniň uzaldylmagy görkezilen iki aý möhletiniň tamamlanan gününden başlap alty aýdan köp bolmaly däldir.

Resminamalaryň bellenilen möhletde tabşyrylmadyk halatynda haýyşnama yzyna alyndy diýlip hasap edilýär we bu barada haýyşnamaçy habardar edilýär.

Arza döwlet dilinde berilýär we oňa arza berýän ýa-da onuň wekili ýa-da patent ynamdary gol çekýär.

Haýyşnamanyň berlen senesi Türkmenpatente aşakdaky resminamalaryň gelip gowşan senesi boýunça bellenilýär:

- haýyşnamaçynyň adyny we onuň salgysyny görkezmek bilen belgini haryt nyşany hökmünde döwlet bellige alnyşy baradaky arza;
- belginiň şekili;
- harytlaryň sanawy.

Eger-de görkezilen resminamalar birwagtda berilmedik bolsa, onda berlen möhleti soňky resminamanyň gelen senesi boýunça bellenýär.

Salgylanylan Kanunyň 3-nji maddasynda bellenilişine görä haryt nyşanlary dürli görnüşlerde bolup biler:

- dilden aýdylan, şekillendiriş, göwrümlü we beýleki belgiler ýa-da olaryň utgaşmalary haryt nyşany hökmünde bellige alnyp bilner;

– haryt nyşany islendik reňkde ýa-da gatyşyk reňkli bellige alnyp bilner.

Şonuň ýaly-da daşary ýurtlaryň käbirinde haryt nyşanlarynyň döp bolmadyk görnüşleri hem hukuk goragyna degişli edilýär. Mysal üçin, Polşanyň 1985-nji ýyldaky kanunynyň 4-nji maddasyna laýyklykda, sesli haryt nyşanlary-saz ýa-da beýleki akustiki duýduryslar goraga degişlidir.

§ 7. Haryt we hyzmat ediş nyşanlaryny ulanmak we olaryň eýeleriniň hukuklarynyň goralysy

Kanun haryt nyşanynyň eýesiniň haryt nyşanyny peýdalanmaga we ygtyýarlyk etmäge aýratyn hukugyny ykrar edýär. Haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesi ony beýleki şahslaryň peýdalanmagyny gadagan etmek hukugyna eýedir.

Türkmenistanda goralýan haryt nyşanyny haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesinden rugsat alman ulanmaga hiç kimiň haky ýokdur. Şonuň ýaly rugsat onuň eýesi tarapyndan ygtyýarnama görnüşinde berlip bilner.

Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 4-nji maddasyna laýyklykda, haryt nyşanynyň hukuk taýdan goralysy şeýle kesgitlenen:

Türkmenistanda haryt nyşanynyň hukuk taýdan goragy kanunçylykda bellenen tertipde onuň döwlet tarapyndan bellige alnysy esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen berilýär. Haryt nyşanyna bolan hukuk, kanun tarapyndan goralýar we şahadatnama bilen tassyklanylýar. Haryt nyşanynyň bellige alynmagy haýyşnamanyň Türkmenpatente gelen senesinden başlap on ýylyň dowamynda hereket edýär. Haryt nyşany haryt öndürýän ýa-da hyzmat edýän (mundan beýläk – harytlar) ýuridik ýa-da telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahsyň adyna bellige alnyp bilner.

Haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesiniň hukugynyň bozulmagy diýlip rugsat alman amala aşyrylýan hereketler – mahabatda, çap neşirlerinde, atly ýazgylarda, Türkmenistanda geçirilýän sergileriň we ýarmarkalaryň eksponatlarynyň görkezilen halatynda we ş.m. haryt nyşanynyň ulanylan halaty hasaplanylýar, şeýle hem haryt getirilende, satuwa hödürlenende, satuwda we haryt dolanyşygynyň beýleki görnüşü girizilende Türkmenistanda goralýan haryt nyşanynyň aňlatmasynyň rugsatsyz ulanylmagy haryt nyşanynyň eýesiniň hukugynyň bozulmasy hasap edilýär. Haryt nyşanyny ulanmagyň usullarynyň doly sanawyny düzmek mümkin däl-dir, şonuň üçin ol kanunda açykdyr.

Haryt nyşanyna eýeçilik hukugy onuň eýesiniň ony peýdalanmak, oňa ygtyýar etmek we oňa eýe bolmak mümkinçiligini aňladýar. Şu ygtyýarlyklaryň üç

görnüşiniň mazmuny maddy (material) obýektlere garanyňda düýpli başgaçadyr. Haryt nyşanyňy peýdalanmak hukugy onuň harytlarda peýdalanmagyny aňladýar. Haryt nyşanyňa şahadatnamanyň hereketiniň möhleti onuň eýesiniň towakganamasy bilen her bir gezek soňky on ýyla çenli uzaldylyp bilner, munuň üçin şahadatnamanyň eýesi on ýylyň soňky ýylynda towakganama bermelidir ýa-da (goşmaça pajyň tölenen şertlerinde) möhletiň gutarmagynyň alty aý öňünden tölegi geçiren halatynda uzaldylyp bilner.

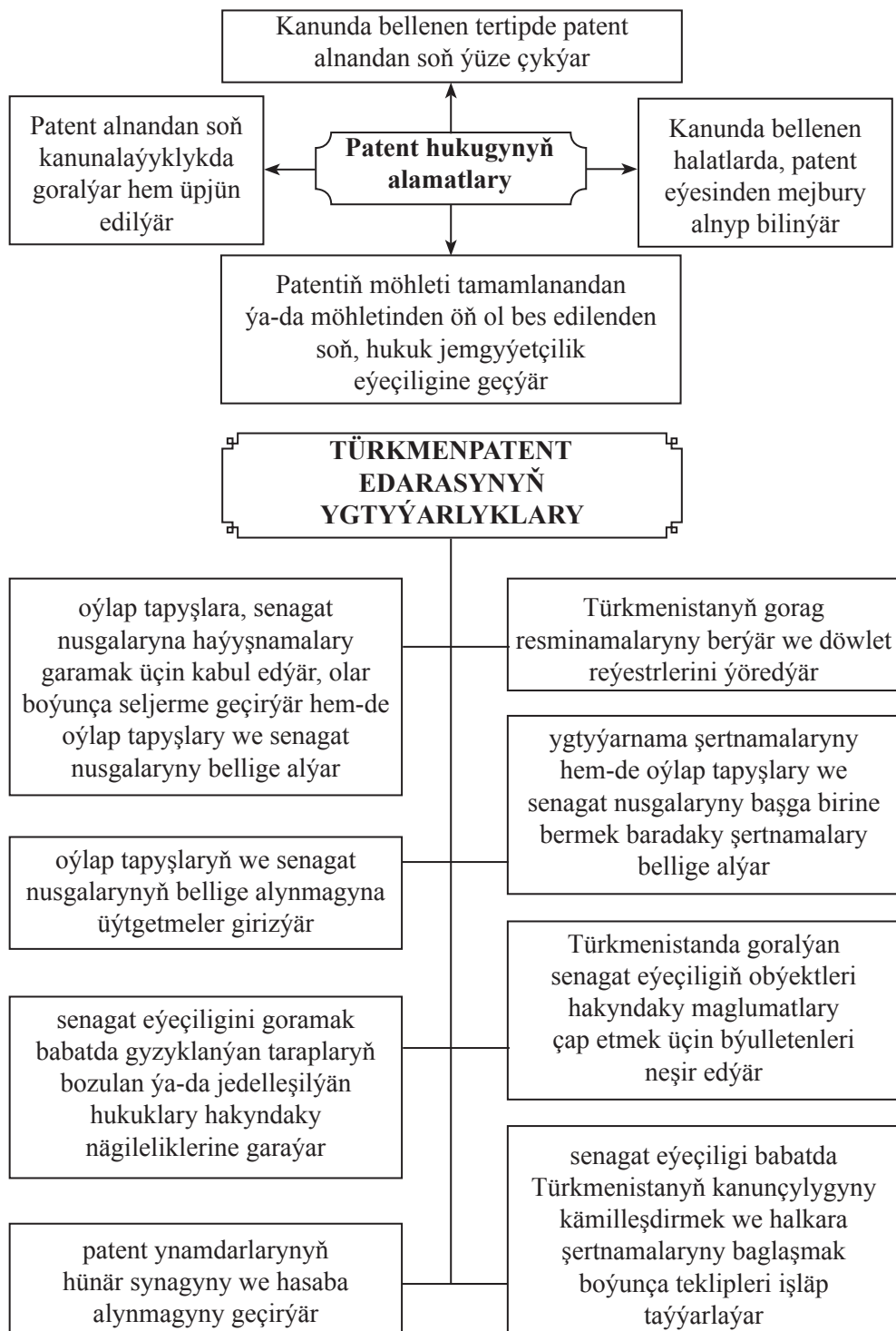
Haryt nyşanyňa hukugyň beýleki şahslara berilmegi döwlet gözegçiligi astynda amala aşyrylýar. Hukugy bermek baradaky şertnamalar Türkmenistanyň Ykdy-sadyýet we ösüş ministrliginiň patent müdirliginde hasaba alynmaga degişlidir. Kanun boýunça şertnamalaryň esasy görnüşleri bolup, haryt nyşanlarynyň eýeleriniň haryt nyşanlaryny ýurudiki ýa-da fiziki şahsa tabşyrmagynyň şertnamasy, şeýle hem haryt nyşanyňy peýdalanmagyň ygtyýarnama şertnamasy durýar. Şertnama boýunça haryt nyşanyňy berýän eýesiniň ygtyýarlyklary ony ulanmak baradaky hu-kugy alan şahsa geçýär.

Bu şertnamalar käbir hökmany şertleri özlerinde jemlemelidir. Mysal üçin, bu şertnamalarda haryt nyşanlary bilen baglanyşykly ähli ýagdaýlar düşnükli bol-malydyr.

Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 25-nji maddasynda kesgitlenilişine görä, haryt nyşanyňy bikanun ulanýan şahs haryt nyşanyňyň eýesiniň talap etmegi ýa-da kazyýetiň çözgüdi boýunça:

- ony ulanmagyny bes etmäge;
- haryt nyşanyňa bolan hukugyň bozulmagyna çenli hereket eden ýagdaýy dikeltmäge;
- ýitirilen peýdany goşmak bilen, zeleliň ýerini dolmaga ýa-da öwez tölegini tölemäge. Öwez töleginiň möçberi kazyýetiň çözgüdi bilen ýa-da taraplaryň ylalaşygy boýunça kesgitlenilýär;
- haryt nyşanyňyň eýesiniň işewürlük abraýyny dikeltmek maksady bilen, kazyýetiň çözgüdini köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çap etdir-mäge;
- harytdan ýa-da onuň gabyndan bikanun ulanylýan haryt nyşanyňy ýa-da onuň bilen gatnyşyp gitmek derejesine çenli meňzeş bolan belgileri aýyrmaga borçludyr.

Kanun boýunça kazyýet bikanun önümleri elden almak barada çözgüt çykar-maga hem haklydyr.

RAYAT HUKUGYNDA BORÇNAMALARYŇ DÜŞÜNJESI WE GÖRNÜŞLERI

§ 1. Borçnamalaýyn hukuk barada düşünje

Borçnama diýen adalga, gündelik durmuşda juda köp ulanylýan adalgalaryň biri bolup durýar. Ýuridik nukdaýnazardan borçnama, raýat hukugynyň predmetiniň has giňden ýaýran görnüşleriniň biri, ýagny raýat dolanyşygyndaky esasy hukuk gatnaşyklarynyň biri bolup durýar. Umuman, islendik nukdaýnazardan seredilende hem borçnama düşünjesi belli şahsyň ýa-da şahslaryň beýleki bir şahs (şahslar) babatda bellibir hereketleri amala aşyrmaga ýa-da amala aşyrmakdan saklanmaga bolan borjunyň bardygyny aňladýar. Emma, ýuridik manyda, şol borjuň (borçlaryň) berjaý edilmezligi ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmezligi, olary berjaý etmedik şahs babatda hukuk ähmiýetli netijeleri döredýän bolsa, durmuşy nukdaýnazardan borjuň ýerine ýetirilmezligi jogapkär üçin hukuk ähmiýetli netijäniň ýüze çykmagyna getirmeýär.

Hukuk häsiýetli borçnama bolsa şu aşakdaky iki sany wajyp alamata eýedir:

- ol dilden, ýazmaça, kepillendiriş tertibinde, döwlet belligine alynmagy şerti bilen baglaşylyp bilinýär hem-de kanunalaýyklykda döreýär we bes edilýär;
- düzgün bolşuna görä, onuň bozulmagy ýa-da degişli derejede berjaý edilmezligi raýat hukuk jogapkärçiliginiň ýüze çykmagyna getirýär.

Emläkleýin we emläk bilen bagly şahsy gatnaşyklaryň bir görnüşi hökmünde borçnamalaýyn gatnaşyklar, jemgyýetçilik durmuşynda fiziki we ýuridik şahslaryň maddy hem-de fiziki şahslaryň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilýär. Borçnamalaýyn gatnaşyklaryň kömegi bilen: telekeçilik işi amala aşyrylýar; harytlar (emläkler) eýeçilige alynýar (edinilýär); emläkler kärendesine berilýär; ýaşaýyş jaýlary we önümçilik desgalary gurulýar; ulaglaryň dürli görnüşleri bilen dürli ýükler we ýolagçylar daşalýar; hyzmatlar ýerine ýetirilýär; karz alyş-beriş hem-de özara hasaplaşyklar amala aşyrylýar; raýat hukugynyň subýektleriniň emläkleriniň we şahsy ätiýaçlandyryşy geçirilýär; bilelikdäki işiň dürli görnüşleri berjaý edilýär; intellektual eýeçiligiň obýektleri döredilýär we peýdalanylýar; fiziki şahslaryň jany, saglygy, fiziki hem ýuridik şahslaryň emlägi goralýar we ş.m. dürli hereketleriň amala aşyrylmagynyň esasynda raýat dolanyşygynyň hereket etmegi üpjün edilýär.

Borçnamalaýyn gatnaşyk hökmünde ýüze çykyan we hereket edýän bu dürli-dürli gatnaşyklaryň ählisi-de, ol ýa-da beýleki bir görnüşde, maddy we emläk bilen bagly maddy däl eşretleriň, işleriň hem hyzmatlaryň ýerine ýetirilmeginiň netijeleriniň raýat dolanyşygynyň bir subýektinden başga subýektine geçmegi bilen bagly bolup durýar. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda haryt satyjydan alyja geçýär, alyş-çalyş şertnamasynda taraplaryň her biri öz ygtyýarlygyndaky (eýeçiligindäki) bir emlägi beýleki tarapyň eýeçiligindäki başga bir emlägiň derejine berýär, potrat şertnamasynda laýyklykda, potratçynyň ýerine ýetiren işiniň netijesi sargytçynyň eýeçiligine geçýär, emlägi kärendesine bermek hakynda şertnamada, kärendesine berijiniň eýeçiligindäki emläk kärende alyjynyň wagtlaýyn eýelik etmegine hem peýdalanmagyna geçirilýär we ş.m. Şol sebäpden hem, maddy we emläk bilen bagly maddy däl eşretleriň, işleriň hem hyzmatlaryň ýerine ýetirilmeginiň netijeleriniň geçirilmegi bilen gatnaşyklaryň ählisini diýen ýaly borçnamalaýyn hukugyň predmeti diýip kesgitlemek bolar.

Borçnamalaýyn hukuk, raýat hukugynyň bellibir görnüşdäki hukuk kadalarynyň jeminden emele gelmek bilen, ol kadalar maddy we emläk bilen bagly maddy däl eşretleriň, işleriň hem hyzmatlaryň ýerine ýetirilmeginiň netijeleriniň bir şahs-dan başga şahsa geçmegi bilen bagly jemgyýetçilik gatnaşyklary düzgünleşdirýäler. Şol sebäpdenem borçnamalaýyn hukuk institutynyň predmetini düzýän gatnaşyklar borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynyň hataryna girýärler, ýagny ol gatnaşyklarda, islendik raýat hukuk gatnaşygyndaky ýaly, iki tarap bolýar: ygtyýarly tarap; borçly tarap.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynda ygtyýarly tarap borçly tarapdan öz peýdasyna, şertnamada ýa-da kanunda bellenen bellibir hereketi amala aşyrmagy ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmäge haklydyr. Borçly şahs bolsa ygtyýarly şahsyň şertnama we (ýa-da) kanuna (şol sanda umumy ahlaklylyk kadalaryna hem) laýyk gelýän talabyny berjaý etmäge borçludyr¹.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygy oňnositel häsiýetlidir. Diňe anyk belli hem-de degişli ygtyýarlyklara eýe bolan şahs, onuň talabyny berjaý etmäge borçly bolan anyk şahsa bellibir hereketi amala aşyrmak ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmak barada talap bildirip bilýär, borçly şahs bolsa onuň anyk talabyny anyk görnüşde berjaý etmäge borçly bolup durýar. Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynda ygtyýarly şahs «algydar», borçly şahs bolsa «bergidar» diýlip atlandyrylýar. Borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynyň ýene-de bir häsiýetli alamaty, taraplaryň her biri, şol bir wagtyň özünden algydar hem bergidar hökmünde

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 330-njy maddanyň 1-nji bölegi. «Borçnama bilen baglanyşyklykda kreditor haýsy-da bolsa bir hereketi etmegi bergidardan talap etmäge haklydyr. Borçnamany ýerine ýetirmek bergidaryň hereket etmekden saklanmagyndan ybarat bolup hem biler».

çykyş edip bilýär. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda, satyjy alyjynyň önünde bergidar bolup durýar, sebäbi ol oňa satylan harydy bermäge borçly, ýöne şol bir wagtyň özünde, ol alyjy babatda algydar hökmünde-de çykyş edýär. Sebäbi ol alyjydan öz satan harydynyň bahasynyň tölenilmegini talap etmäge ygtyýarly bolup durýar.

Raýat hukugynyň ylmyndan belli bolşy ýaly, algydaryň talap etmäge bolan hukugy hem-de bergidaryň onuň talabyny berjaý etmäge bolan borjy, borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň mazmunyny emele getirýär. Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň obýekti hereketdir. Borçnamalaýyn raýat-hukuk gatnaşygynyň obýekti hökmünde hereket iki görnüşde bolup bilýär: işjeň (aktiw) hereket; işjeň däl (passiw) hereket (hereketsizlik).

Borçnamalaryň aglaba köpüsi işjeň (aktiw) hereketleri amala aşyrmaklyga gönükdirilýärler. Borçnamada aktiw hereket bergidar tarapyndan baha-pul häsiýeti bolan we bahasy tölenilmäge degişli, bellibir maddy eşretleriň algydara geçirilmegi (berilmegi) bilen baglydyr. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasyna laýyklykda, bir tarap (satyjy) harydy beýleki tarapyň (alyjynyň) eýeçiligine bermäge borçlanýar, alyjy bolsa şol harydy kabul edip almaga we onuň bahasyny satyja tölemäge borçlanýar.

Işjeň däl (passiw) hereket (hereketsizlik) bolsa, bergidaryň algydaryň peýdasyna bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmaga bolan borjuna aňladýar. İşjeň däl (passiw) hereket (hereketsizlik) bilen amala aşyrylýan borçnamalara tejribede seýrek duş gelmek bolýar. Mysal üçin, bir neşirýat bilen awtorlyk şertnamasyny baglaşan awtor, şol şertnamanyň predmeti bolan eseri başga neşirýata bermekden saklanmak borjuna öz üstüne alýar¹.

Adatça, borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň obýekti hökmünde, esasan, biri-biri bilen dowam edip gelýän gatnaşyklarda bolan, anyk şahslar tarapyndan özara maddy bähbitlerini kanagatlandyrmak maksadyndan ugur alnyp, amala aşyrylýan oňyn (položitel) hereketler çykyş edýärler. Mysal üçin, alyş-çalyş şertnamasynyň, karz alyş şertnamasynyň we ş.m. esasynda döreýän borçnamalaryň mazmunyny düzýän hereketler.

Kä halatlarda oňyn däl (otrisatel) hereketlerden hem, ýagny başga şahsa zyýan ýetirilmegi sebäpli (TRK-nyň 1027–1051-nji maddalary) ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak baradaky ýa-da ilkibaşdaky ýagdaýy dikeltmek baradaky borçnama döreýär.

¹ «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý. 27-nji maddanyň 2-nji bölegi. «Aýratyn hukuklary bermek hakynda awtorlyk şertnamasyny bellibir usul bilen we şertnama bilen bellenilen çäklerde diňe bu hukuklaryň berilýän adamyňa eseri peýdalanmaga rugsat berýär we şeýle adama eseriň şu zeýilli peýdalanylmagyny başga adamlara gadagan etmek hukugyny berýär».

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň bir görnüşi hökmünde borçnama, esasan, haryt-pul häsiýetli emläkleýin gatnaşyklary bolmak bilen bazar ykdysadyýetinde haryt dolanyşygyny düzgünleşdirýär, harytlaryň birinden başga birine geçmegini ýagny emläk gatnaşygynyň hereketini kadalaşdyrýar. Şu häsiýetli alamaty bilen hem ol borçnamalaýyn däl hukuk gatnaşyklardan tapawutlanýar.

Borçnamalar hemişe, emläkleriň ýa-da zähmetiň dürli görnüşlerini amala aşyrmak bilen döredilen gaýry emläkleýin häsiýetli netijeleriň raýat dolanyşygynyda hereket etmegini, ýagny bir şahsdan başga şahsa geçmegini üpjün edýärler, emläk bilen bagly bolmadyk şahsy hukuklar (at-abraý, mertebe, jan-saglyk, iş abraýy) bolsa, hiç wagt aýrybaşgalaşdyrylyp (bir şahsdan başga şahsa geçirilip) bilinmeýärler. Borçnamalar, esasan, taraplaryň öz erk-islegini meýletin bildirmekleriniň netijesinde ýüze çykýar.

Elbetde, borçnamalaýyn häsiýetli ähli emläk gatnaşyklarynyň tölegli häsiýetli dälidigini hem bellemek gerek. Mysal üçin, sowgat etmek şertnamasynyň esasynda ýüze çykýan borçnama. TRK-a laýyklykda, sowgat etmek şertnamasy boýunça peşgeş beriji peşgeş berilýäniň razyçylygy bilen emlägi onuň eýeçiligine mugt berýär¹. Edil şonuň ýaly wesýetnama boýunça miras geçende-de emläkleýin gatnaşyk tölegli bolmaýar, ýagny wesýet ediji tarapyndan miraslyk emläk wesýetnamalaýyn mirasdara mugt goýulýar. Umumy düzgünlere laýyklykda, şeýle borçnamalary döredýän şertnamalar – tölegsiz şertnamalar diýlip ykrar edilýär.

Borçnama guramaçylyk-hukuk häsiýetli bolmak bilen emläkleýin gatnaşyklary ýola goýmaklyga gönükdirilýär. Şonuň ýaly borçnama, adatça, geljekki emläkleýin-hukuk gatnaşyklaryň şertlerini kesgitlemek işi bilen bagly bolýar. Şol sebäpli-de, taraplaryň deňhukuklygyna esaslanýan guramaçylyk-hukuk häsiýetli emläkleýin gatnaşyklar borçnamanyň görnüşinde bolup, raýat hukugynyň borçnamalaýyn hukuk institutynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýär.

Borçnamalaýyn gatnaşyklar eýeçilik we beýleki emläkleýin aýratyn raýat hukuk gatnaşyklaryndan hem tapawutlanýarlar.

Ýöne, borçnamalaýyn we eýeçilik (absolýut) raýat hukuk gatnaşyklary biri-biri bilen berk arabaglanyşykda durýar. Eýeçilik raýat hukuk gatnaşyklary borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy üçin, şol bir wagtda-da borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklary hem ilki bilen eýeçilik (absolýut) raýat-hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy üçin, soňra bolsa emläk we emläkleýin aýratyn hukuk gatnaşyklarynyň berkidilmegi üçin kesgitleýji sebäp we esas bolup bilýär. Mysal üçin, emläk hukugynyň (satyn almak-satmak şertnamasynyň, kärende şertnamasynyň we ş.m. üsti bilen) durmuşa geçirilmegi borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy bolup hyzmat edýär. Şol bir wagtda-da borçnamany amala aşyrmak

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 548-nji madda.

arkaly edinilen predmet (emlak, hukuk, pul serişdesi we ş.m.) babatda ony edinijiniň emlak (eýeçilik) hukugy ýüze çykýar.

Borçnama esasynda bir şahs (bergidar) başga bir şahsyň (kreditoryň, algydaryň) peýdasyna bellibir hereketi etmäge, ýagny emlägi bermäge, işi ýerine ýetirmäge, pul tölemäge ýa-da bellibir hereketi etmekden saklanmaga borçludyr, algydaryň bolsa bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmegini talap etmäge haky bardyr («Türkmenistanyň raýat kodeksiniň» 330-njy maddasy).

Borçnama durmuşda has köp ýaýran şol bir wagtyň özünde köpdürli raýat-hukuk gatnaşygydyr. Mysal üçin, awtoulag kärhanasy ýük daşanda, kärhana öndüren harytlaryny satanda ýa-da çig mal satyn alanda, gurluşyk kärhanasy jaý guranda, raýat dükandan haryt satyn alanda borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryna girýär. Borçnama haryt-pul gatnaşyklarynyň mydamalyk hemrasydyr.

Borçnamalaýyn gatnaşyklary kadalaşdyrýan maddalar raýat kodeksiniň köp bölegini tutýar. Borçnamalara degişli kadalar beýleki hukuk namalarda hem öz beýanyyny tapýar. Mysal üçin, Söwda hakyndaky kanun we beýlekiler.

Borçnamalaýyn hukuk raýat hukugynyň bir bölegidir. Borçnamalaýyn hukuk emlak gymmatlyklarynyň bir şahsdan beýleki şahsa geçmegini, işleriň bellibir görnüşleriniň, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirýän raýat-hukuk kadalaryny öz içine alýar.

§ 2. Borçnamalaýyn hukugyň ulgamy

Özlerine mahsus alamatlara laýyklykda, borçnamalaýyn hukugyň kadalary köpsanlydyr we köpugurlydyr. Ilki bilen borçnamalaýyn hukukgy umumy we aýratyn böleklere bölmek raýat hukugynda ykrar edilendir. Borçnamalaýyn hukugyň umumy bölegi, borçnamalaryň ähli görnüşlerini düzgünleşdirmekde ulanylyp bilinyän umumy we başlangyç häsiýetli hukuk kadalarynyň jeminden emele gelýär. Ol kadalara şu aşakdakylar degişlidir:

- borçnamanyň düşünjesi we taraplary barada kadalar¹;
- borçnamalary ýerine ýetirmek barada kadalar²;
- borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek barada kadalar³;
- borçnamada şahslary çalyşmak barada kadalar;
- borçnamalaryň bozulmagy üçin jogapkärçilik barada kadalar;
- borçnamalaryň bes edilmegi barada kadalar.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 330–332-nji maddalar.

² Şol ýerde. 375–410-njy maddalar.

³ Şol ýerde. 426–436-njy maddalar.

Şonuñ bilen birlikde-de, borçnamalaryň ýüze çykmagynyň ilkinji esasy we borçnamanyň taraplarynyň özlerini alyp baryşlaryny düzgünleşdirmegiň iň ýörgünli hukuk serişdesi hökmünde aýratyn wajyp ähmiýetiniň bardygy sebäpli, Borçnamalaýyn hukugyň umumy bölegine şertnamalar baradaky şu aşakdaky kadalar hem girizilýär: şertnamanyň düşünjesi we şertleri barada kadalar; şertnamany baglaşmak barada kadalar; şertnamany üýtgetmek we ýatyrmak barada kadalar.

Borçnamalaýyn hukugyň aýratyn bölegi bolsa borçnamalaryň kysymdaş aýry-aýry birmeňzeş görnüşleri baradaky hukuk kadalaryny özünde jemleýär.

Şertnamalaýyn we şertnamalaýyn däl borçnamalar biri-birinden ýüze çykmagynyň esaslaryna baglylykda tapawutlanýarlar. Olaryň görnüşleriniň adyndan belli bolşy ýaly, şertnamalaýyn borçnamalar taraplaryň arasynda baglaşylan şertnamanyň esasynda döreýärler, şertnamalaýyn däl borçnamalar bolsa, başga hakyky hukuk ýagdaýlarynyň (ýuridik faktlaryň) esasynda ýüze çykýarlar. Borçnamalary şunuň ýaly görnüşlere bölmegiň ähmiýeti, şertnamalaýyn borçnamalaryň mazmunynyň diňe kanun bilen däl-de, eýsem taraplaryň arasyndaky ylalaşyk bilen hem kesgitlenýänliginden, şertnamalaýyn däl borçnamalaryň mazmunyny kesgitlemegiň bolsa, diňe kanuna hem-de borçnamanyň taraplaryň biriniň erk-islegine baglydygyndan ybaratdyr.

Şonuň ýaly-da borçnamalary şu iki görnüşe bölmegiň, olaryň bozulmagy üçin haýsy hukuk netijeleriniň ýüze çykjakdygy kesgitlenende-de möhüm ähmiýeti bardyr. Şertnamalaýyn we şertnamalaýyn däl borçnamalar hem birnäçe toparlara bölünýärler. Şertnamalaýyn borçnamalaryň çäklerinde, olaryň mazmunyny düzýän emläkleýin gatnaşyklaryň häsiýetlerine baglylykda, borçnamalaryň şu aşakdaky toparlary bardyr:

- emlägi eýeçilige bermek ýa-da gaýry emläk hukuklaryny geçirmek bilen bagly borçnamalar: satyn almak-satmak borçnamalary (şol sanda, bölek satyn almak-satmak, harytlary getirip bermek, harytlary getirip bermek barada döwlet şertnamasy, gozgalmaýan emläkleri satyn almak-satmak, kärhanany satyn almak-satmak, ýaşayyş jaýyny aýrybaşgalaşdyrmak we ş.m.); alyş-çalyş borçnamalary; sowgat etmek borçnamalary we ş.m.
- emlägi peýdalanmaga bermek bilen bagly borçnamalar: emlägi kärendä bermek borçnamalary; ýaşayyş jaýyny kireýine alyş-beriş borçnamalary; ulag serişdelerini kireýine alyş-beriş borçnamalary; binalary we desgalary kärendesine alyş-beriş borçnamalary; ýer şahamçalaryny kärendesine alyş-beriş borçnamalary; kärhanalary kärendesine alyş-beriş borçnamalary; lizing borçnamalary; emlägi tölegsiz peýdalanmaga bermek borçnamalary we ş.m.
- işleri ýerine ýetirip bermek bilen bagly borçnamalar: potrat borçnamalary; hojalyk potraty borçnamalary; gurluşyk potraty borçnamalary; taslama we

gözleg işleriniň potraty borçnamalary; ylmy-barlag, tejribe-konstruktorçylyk hem tehnologiýa işleriniň potraty borçnamalary we ş.m.

- hyzmatlary ýerine ýetirip bermek bilen bagly borçnamalar: ýuridik hyzmatlary edip bermek borçnamalary; daşawyş hyzmatlaryny edip bermek borçnamalary; maliýe hyzmatlaryny (ätiýaçlandyrmak, karz bermek, faktoring, bank hyzmatlaryny) edip bermek borçnamalary; harytlary we emläkleri saklamak borçnamalary we ş.m.
- wekillik bilen bagly borçnamalar: tabşyryk borçnamalary; tabşyryk bolmazdan özge şahsyň bähbidine hereket etmek borçnamalary; komissionerlik we agentlik borçnamalary; emlägi ynançly dolandyrmak borçnamalary; toplumlaýyn telekeçilik ygtyýarnamasy (françazyng) bilen bagly borçnamalar we ş.m.
- guramaçylyk-hukuk gatnaşyklary bilen bagly borçnamalar: ýuridik şahsy döretmek barada esaslandyryş şertnamasyny baglaşmagyň esasynda ýüze çykýan borçnamalar. Mysal üçin, esaslandyryş şertnamasyna gatnaşyjy şahslaryň ýuridik şahsyň esaslyk maýasyna degişli paýy emläk ýa-da pul şerişdeleri görnüşinde bermek borçnamasy; ýuridik şahsyň üýtgedip guralmagy ýa-da batyp galmagy bilen bagly borçnamalar; bilelikdäki iş hakynda şertnamanyň esasynda ýüze çykýan borçnamalar; uzakmöhletleýin hojalyk aragatnaşygyny ýola goýmak hakynda şertnama boýunça döreýän borçnamalar; hökmany tertipde şertnama baglaşmak hakynda şertnama baglaşylandan soň ýüze çykýan borçnamalar we ş.m.

Şertnamalaýyn däl borçnamalar hem birnäçe görnüşlere bölünýärler: birtaraplaýyn hereketlerden ybarat borçnamalar; tabşyryk bolmazdan başga şahsyň bähbidine hereket etmekden gelip çykýan borçnamalar; sylagy jemagat önünde wada bermek borçnamalary; jemagat bäsleşigi bilen bagly borçnamalar; hukuga garşy hereketlerden gelip çykýan (hukuklaryň goralmagy bilen bagly) borçnamalar; fiziki şahslaryň jany, saglygyna zeel ýetirilmeginden gelip çykýan borçnamalar; ahlak zeeliniň, ýagny fiziki şahslaryň at-abraýyna, mertbesine, ýuridik şahslaryň iş abraýyna zyýan ýetirilmeginden gelip çykýan borçnamalar; işleriň we hyzmatlaryň ýa-da harytlaryň kemçiligi sebäpli zeel ýetirilmeginden gelip çykýan borçnamalar; esassyz baýlaşmakdan gelip çykýan borçnamalar we beýlekiler.

Şertnamalaýyn we şertnamalaýyn däl borçnamalaryň görnüşleriniň ýokarda berlen sanawy, gutarnykly däl-de, diňe mysaly häsiýete eýedir. Çünki jemgyýetde bazar gatnaşyklarynyň ýörelgeleriniň netijeli hem giňden ornaşdyrylmagy, ylmyň-tehnikanyň ösmegi bilen ykdysady dolanyşykda emläkleriň, işleriň we hyzmatlaryň täze-täze görnüşleri döreýär, olar bolsa öz gezeginde borçnamalaryň täze-täze görnüşleriniň ýüze çykmagyna getirýär. Şonuň bilen birlikde borçnama-

lary görnüşlere bölmekde dürli ylmy garaýyşlaryň bardygyny hem hasaba almak gerek.

TRK-nyň 330–1051-nji maddalary, ýagny 721 sany maddany öz içine alýan üçünji bölegi, tutuşlygyna Borçnamalaýyn hukuga bagyşlanýar. Görkezilen maddalardan 330-501-nji maddalar, ýagny 171 sany madda borçnamalar hakyndaky umumy kadalary özlerinde jemleýärler we borçnamalaýyn hukugyň umumy bölegini emele getirýärler. TRK-nyň 501-nji maddasyndan başlap 1057-nji maddasyna çenli şertnamalaýyn borçnamalaryň aýry-aýry görnüşleri, ýagny, jemi 29 sany görnüş bilen bagly gatnaşyklar düzgünleşdirilýärler. TRK-nyň 1027-nji maddasyndan 1051-nji maddasyna çenli şertnamalaýyn däl, ýagny delikt borçnamalary bilen bagly gatnaşyklar düzgünleşdirilýärler. Şeýlelikde, TRK-nyň 550 sany maddasynda, ýagny 501–1051-nji maddalarynda Borçnamalaýyn hukugyň aýratyn bölegini emele getirýän hukuk kadalary berkidilýärler.

§ 3. Borçnamalaryň görnüşleri

Raýat hukugynda borçnamalary görnüşlere bölmekde dürli usullar ulanylýar. Ilkinji nobatda borçnamalar şertnamalaýyn we delikt borçnamalaryna bölünýärler. Taraplaryň arasynda hukuklaryň hem borçlaryň paýlanmagyna baglylykda borçnamalar: birtaraplaýyn borçnamalara; ikitaraplaýyn (garaşly) borçnamalara bölünýärler.

Birtaraplaýyn borçnamalarda taraplaryň biriniň diňe hukugy bolýar, beýlekisiniň bolsa diňe borjy bolýar. Mysal üçin, karz alyş-beriş şertnamasy. Ikitaraplaýyn (garaşly) borçnamada bolsa taraplaryň ikisiniň hem biri-biri babatda borjy hem hukugy bolýar. Mysal üçin, Satyn almak-satmak şertnamasy.

Borçnamadaky hukuk arabaglanyşyklarynyň sanyna baglylykda, borçnamalar ýönekeý borçnamalara; çylşyrymly borçnamalara bölünýärler.

Eger-de borçnamanyň mazmunynda diňe bir hukuk arabaglanyşygy, ýagny bir borç bilen bir hukuk bar bolsa, ol ýönekeý borçnama bolýar. Mysal üçin, Alyş-çalyş şertnamasy. Eger-de borçnamanyň mazmunynda bellibir hukuk netijesini gazanmaklyga gönükdirilen iki ýa-da ondan-da köp hukuk arabaglanyşyklary, ýagny borçlar we hukuklar bar bolsa, ol çylşyrymly borçnama diýlip hasap edilýär. Satyn almak-satmak, lizing, potrat, françaýzing we ş.m. şertnamalardan gelip çykýan borçnamalaryň aglaba köpüsi çylşyrymly borçnamalar bolup durýarlar. Mysal üçin, lizing şertnamasyna laýyklykda, taraplaryň biri – lizing beriji (kärendä beriji hökmünde), taraplaryň beýlekisiniň – lizing alyjynyň (kärendä alyjy hökmünde), üçünji tarap – lizing predmetiniň satyjysy bilen, lizing alyjy üçin zerur emlägi satyn almak baradaky ylalaşykda alyjy hökmünde çykyş etmäge borçlanýar, lizing

alyjy bolsa onuň bu hereketleri üçin oňa lizing töleglerini tölemäge borçlanýar. Bu mysaldan görnüşi ýaly, görkezilen borçnamanyň mazmuny, onuň taraplarynyň arasyndaky birnäçe özara berk sepleşýän hem-de bellibir hukuk netijesini gazanmaklyga – zerur emlägi edinmeklige gönükdirilen hukuk arabaglanýşyklaryndan, ýagny birnäçe özara bagly hukuklardan we borçlardan (ikitaraplaýyn borçnamalardan) durýar.

Ýönekeý we çylşyrymly borçnamalaryň biri-birinden tapawutlandyrylmagynyň örän wajyp hukuk ulanyş ähmiýeti bardyr. Çünki ýönekeý borçnamalary düzgünleşdirmek üçin taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny toplumlaýyn hem-de olaryň özara baglanýşyklylygyny we biri-birine garaşlylygyny düzgünleşdirýän, çylşyrymly borçnamalara täsir etmeklige niýetlenen hukuk kadalaryny ulanmagyň zerurlygy bolmaýar.

Şonuň ýaly-da borçnamalar, olaryň ýüze çykýan pursadyňa çenli, olary ýerine ýetirmegiň predmetiniň kesgitlenlenliginiň derejesine baglylykda alternatiw borçnamalara; fakultatiw borçnamalara bölünýär.

Umumy düzgünlere laýyklykda, borçnamany ýerine ýetirmegiň predmeti ol ýüze çykan pursadynda kesgitlenýär, ýagny algydar takyk borçnama boýunça, bergidardan bellibir anyk emlägi özüne (ýa-da borçnamada kesgitlenen anyk üçünji şahsa) geçirmek, anyk işi ýerine ýetirmek boýunça anyk hereketleri amala aşyrmagy talap etmäge hakly bolýar. Ýöne, tejribede, diňe ýerine ýetirilýän pursadynda ony ýerine ýetirmegiň predmeti belli bolýan borçnamalar hem bolýar.

TRK-nyň 386-njy maddasynda bellenilişi ýaly, alternatiw borçnama boýunça bergidar borçnamada (şertnamada) bellenen hereketleriň ikisinden ýa-da birnäçesinden birini ýa-da birnäçesini (mysal üçin, bellibir işi ýerine ýetirip bermek ýa-da bellibir pul möçberini tölemek ýa-da algydara ol ýa-da beýleki bir emlägi (emläk hukugyny) bermek we ş.m.) ýerine ýetirmäge borçly bolýar. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda, kanunalaýyklykda, özüne kemçilikli haryt satylan alyjy, eger-de şol kemçilik barada satyjy bilen öňünden gepleşilip ylalaşylmadyk bolsa, onuň satyjydan şu aşakdaky hereketleriň haýsy-da bolsa birini amala aşyrmagy talap etmäge haky bardyr: harydyň kemçiligini mugt bejerip bermegi ýa-da alyjynyň ýa-da üçünji şahsyň şol kemçilikleri düzedenligi üçin onuň çykaran çykdajysynyň öwezini dolmagy; satyn alyş bahasyny degişli derejede azaltmagy; kysymdaş (şol markadaky) haryt bilen çalyşmagy; başga görnüşli (kysymly, markaly) şonuň ýaly haryt bilen çalyşmagy (şonda onuň satyn alyş bahasy degişli derejede täzeden hasaplanýar); şertnamany ýatyryp, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagy¹.

Fakultatiw borçnama boýunça bergidar bellibir anyk hereketi amala aşyrmaga borçly wagtynda, oňa şol hereketiň derejine başga bir hereketi (borjy) amala

¹«Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. 9-njy maddanyň 1-nji bölegi.

aşyrmaga, ýagny borçnamanyň mazmunyny düzýän hereketi çalyşmaga (mysal üçin, algydaryň peýdasyna bir işi ýerine ýetirip bermek borjuna oňa bellibir emlägi bermek arkaly berjaý etmäge) mümkinçilik berilýär. Ýöne, şeýle borçnamalarda algydar bergidardan ilkinji hereketi amala aşyrmagy talap etmäge haklydyr¹.

Fakultatiw borçnama alternatiw borçnamadan ilkinji nobatda borçnamany ýerine ýetirmegiň predmetiniň doly anyklygy hem-de saýlamaga mümkinçilik berilmeyänligi bilen tapawutlanýar. Fakultatiw borçnamada algydar borçnamany ýerine ýetirmegiň predmetini çalyşmagy talap etmäge hakly däldir. Borçnamany ýerine ýetirmek mümkinçiligi ýitirilen halatynda bolsa, (mysal üçin, potratçynyň işiniň netijesi önüni alyp bolmajak güýjüň täsiri bilen ýa-da tötänden ýok bolsa), fakultatiw borçnama bes edilýär. Alternatiw borçnamada bolsa, şonuň ýaly ýagdaýyň ýüze çykmagy, diňe ony ýerine ýetirmegiň predmetini saýlamagyň çäginde daralmagyna, ýagny borçnamany ýerine ýetirmegiň saýlap bolýan usullarynyň sanynyň azalmagyna getirýär we algydaryň borçnamany ýerine ýetirmegiň galan usullaryndan birini saýlap almaga bolan hukugyny ýatyрмаýar.

Görkezilenler bilen bir hatarda, taraplar üçin wajyplygyna baglylykda, borçnamalar esasy (baş) borçnamalara; goşmaça (aksessor, garaşly) borçnamalara bölünýärler. Esasy borçnama – bu, kesgitleýji hem-de goşmaça borçnama üçin başlangyç häsiýete eýe bolan we özbaşdak hereket edip bilýän borçnamadyr. Goşmaça borçnama esasy borçnama bilen berk arabaglanyşykda durup, ol onuň ykbalynyň şol borçnamanyň ykbaly bilen aýrylmaz baglanyşyklylygy bilen häsiýetlendirilýär. Düzgün bolşuna görä, esasy borçnama bes edilen halatynda goşmaça borçnama hem bes edilýär. Ýöne hereket edýän kanunçylykda aksessor borçnamasynyň esasy borçnama garaşly däl ýagdaýlary hem göz önünde tutulýar. Mysal üçin, kepillik benefisiar babatdaky bank kepilligi tarapyndan göz önünde tutulan borçnamalary, olaryň arasyndaky özara gatnaşyklarda ony üpjün etmek üçin berlen esasy borçnama, hatda kepillikde bu borçnama görkezme bolanda-da, garaşly däldir. Goşmaça borçnamalar, adatça, esasy borçnamalaryň degişli derejede berjaý edilmegini üpjün etmek maksady bilen baglaşylýan şertnamalaryň esasynda ýüze çykýarlar. Mysal üçin, puşmana puluny tölemek hakynda borçnama ýa-da girew şertnamasy bank kreditiniň bellenen möhletlerde gaýtarylyp berilmegini üpjün edýär. Düzgün bolşuna görä, goşmaça borçnamanyň hakyky däl diýlip bilinmegi esasy borçnamanyň hakyky däl diýlip bilinmegine getirmeyär, ýöne esasy borçnamanyň hakyky däl diýlip bilinmegi aksessor borçnamanyň hakyky däl diýlip ykrar edilmegine getirýär.

Ýerine ýetirmegiň subýektine baglylykda, şahsy häsiýetli borçnamalar; şahsy häsiýetli däl borçnamalar bolup bilýär.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 391-nji madda. «Kreditor şertnamada göz önünde tutulan ýerine ýetirişden başga ýerine ýetirişi kabul etmäge borçly däldir».

Şahsy häsiýetli borçnamada ol diňe bergidaryň hut özi tarapyndan ýerine ýetirmäge degişli edilýär we borçnama üçünji şahs tarapyndan ýerine ýetirilip bilinmeýär. Mysal üçin, ynanç haty berlen şahsyň hut özi özüniň ygtyýarly edilen hereketlerini amala aşyrmaga borçly. Ol diňe şeýle ygtyýarlyklar ynanç hatynda bellenen bolsa ýa-da ynanç hatyny berijiniň (wekillik edilýäniň) kanuny bähbitlerini goramak zerurlygy şeýle hereketleri amala aşyrmagy talap eden halatynda, öz wekillik ygtyýarlyklaryny üçünji şahslara ynanyp bilýär.

Aglaba köp ýagdaýlarda borçnamalary bergidaryň hut özüniň ýerine ýetirmeginiň zerurlygy, borçnamanyň mazmunynda bellenen şertlerden gelip çykýar. Mysal üçin, bagşynyň aýdym-sazly dabarada çykyş etmegi barada şertnama boýunça ýüze çykýan borçnamany hut şol bagşynyň özi ýerine ýetirmeli. Şoňa görä-de şahsy häsiýetli borçnamalarda borçnamanyň taraplaryny çalyşmaklyga ýol berilmeýär. Şeýle borçnama, eger-de ony ýerine ýetirmek bergidaryň ýa-da algydaryň şahsy özi bolmadyk halatynda mümkin bolmasa, onuň (olaryň biriniň) aradan çykmagy bilen bes edilýär. Şahsy häsiýetli däl borçnamalarda bergidary ýa-da algydary ýa-da olaryň ikisini hem bilelikde çalyşmaklyga ýol berilýär. Mysal üçin, eger-de bergidaryň borçnamany hut özüniň ýerine ýetirmäge borçludygyny kanundan, şertnamadan ýa-da borçnamanyň tebigatyndan gelip çykmaýan bolsa, borçnama üçünji şahs tarapyndan ýerine ýetirilip bilinýär. Ýöne, eger-de bergidar muňa garşy bolsa, algydar üçünji şahs tarapyndan hödürülen ýerine ýetirişi kabul etmän bilýär.

§ 4. Borçnamalaryň ýüze çykmagy, subýektleri, görnüşleri

Raýat hukuk borçnamalary bellibir hakyky hukuk ýagdaýlarynyň (ýuridik faktlaryň) döremegi bilen ýüze çykýarlar. Borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esaslary TRK-da berkidilýär.

Borçnamalaryň ýüze çykmagy üçin bir ýagdaýda diňe ýeke-täk ýuridik faktyň bolmagy ýeterlikdir, başga bir ýagdaýda bolsa, şeýle ýuridik faktlaryň jeminiň, ýagny ýuridik düzümiň bolmagy zerurdyr. Mysal üçin, harytlary bölekleyin satyn almak-satmakda satyjy bilen alyjynyň arasyndaky borçnama bir ýuridik faktyň – şertnamanyň esasynda ýüze çykýar. Döwlet edarasynyň sargydy boýunça gurluşyk potratyny ýerine ýetirmekde bolsa borçnamanyň döremegi üçin birnäçe ýuridik faktyň bolmagy gerek: Türkmenistanyň Prezidentiniň gurluşyk potratyny amala aşyrmak üçin degişli potratçy bilen şertnama baglaşmaklyga ygtyýar berýän karary; degişli döwlet edarasy bilen potratçynyň arasynda baglaşylan şertnama.

Kanunyň borçnamalaryň ýüze çykmagyny fiziki we ýuridik şahslaryň erk-isleginiň bildirilmegi ýa-da olaryň gelip çykyşyna garamazdan bellibir hadysalaryň

emele gelmegi bilen baglanyşdyrýanlygyna baglylykda, ýuridik faktlar: ýuridik hereketlere; ýuridik wakalara (hadysalara) bölünýär.

Ýuridik hereketler, borçnamalaryň ýüze çykmagynyň iň giňden ýaýran esaslarynyň biridir. Raýat hukugynyň kadalary diňe bir ýuridik hereketleri borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde kesgitlemän, eýsem ýuridik hereketsizligiň hem bellibir ýagdaýlarda borçnamalaryň döremeginiň esasy bolup bilýändigini belleýärler.

Düzgün bolşuna görä, borçnamalaýyn raýat hukuk gatnaşyklary TRK-da bellenen esaslaryň haýsy-da bolsa biri bolmadyk halatynda ýüze çykmaýar. Ýöne şol bir wagtda-da, islendik raýat hukuk gatnaşygy ýaly, borçnamalaýyn hukuk gatnaşygy hem fiziki we ýuridik şahslaryň kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne raýat kanunçylygynyň hukuk tebigatyna hem-de umumy başlangyçlaryna garşy gelmeýän hereketleriniň (hereketsizlikleriniň) esasynda-da ýüze çykyp biler.

Bellenip geçilişi ýaly, raýat hukuk borçnamalarynyň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde diňe bir raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň erk-islegine baglylykda amala aşyrylýan ýuridik hereketler (hereketsizlik) däl-de, eýsem olaryň erk-islegine garaşsyz döreýän ýuridik hadysalar (ýer titremesi, ýangyn, sil, tupan, harasat we ş.m.) hem çykyş edip bilýärler. Raýat hukugynyň ylmynda görkezilen hadysalar: «ýeňip bolmajak güýç», «öňüni alyp bolmajak güýç» ýa-da «fors-mažor» diýlip atlandyrylýar. Mysal üçin, TRK-a laýyklykda, eger-de ýörite ylalaşyk bilen nazarda tutulan halatynda, ätiýaçlandyryjy ýeňip geçip bolmajak güýjüň täsiriniň netijesinde ýeten zyýan üçin jogapkärçilik çekýär¹. Bu ýerde öňüni alyp bolmajak güýç (ýuridik hadysa) ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyrylana ýeten zeleliň öwezini doldurmak borçnamasy ýüze çykmagynyň esasy hökmünde çykyş edýär.

Borçnamanyň şu aşakdaky subýektleri bardyr:

- algydar;
- bergidar;

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynda algydar, bergidar we üçünji şahslar hökmünde raýat hukugynyň şu subýektleri çykyş edip bilýärler: doly kämillik ukyply fiziki şahslar; bellenen hukuk düzgünine laýyklykda degişli hukuk ukyby bolan ýuridik şahslar; ýörite subýekt hökmünde döwlet.

Algydar – borçnamada ygtyýarly tarap bolup durýar we ol borçly tarapdan öz peýdasyna bellibir hereketi amala aşyrmagy ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmäge haklydyr.

Bergidar – borçnamada borçly tarap bolup durýar we ol ygtyýarly şahsyň peýdasyna bellibir hereketi amala aşyrmaga ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmaga borçludur.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 870-nji madda.

Borçnamalaryň nusgawy görnüşinde algydar «işjeň (aktiw) tarap» bergidar bolsa «işjeň däl (passiw) tarap» diýlip atlandyrylýar. Çylşyrymly borçnamalarda onuň her bir tarapy şol bir wagtyň özünde işjeň we işjeň däl tarap hökmünde çykyş edip bilýär. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda, satyjy harydy satynda borçly (işjeň däl) tarap, alyjy bolsa ygtyýarly (işjeň) tarap hökmünde çykyş edýär. Harydyň bahasy alnanda bolsa, satyjy ygtyýarly (işjeň) tarap, alyjy bolsa borçly (işjeň däl) tarap hökmünde çykyş edýär.

Borçnamanyň taraplary – algydarlar we bergidarlar hökmünde, bir wagtyň özünde birnäçe şahslar çykyş edip bilýärler¹. Adatça, borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň her bir tarapyndan bir şahs – bir algydar we bir bergidar – hereket edýär. Emma algydarlar we bergidarlar köp bolan ýagdaýyna raýat hukugynyň ylmynda «borçnamada şahslaryň köplügi» diýlip atlandyrylýar. Bellenip geçilişi ýaly, borçnamalaryň aglaba köpüsünde diňe iki sany tarap – algydar we bergidar – bolýar, ýöne borçnamalaryň käbir görnüşlerine üçünji tarap hökmünde üçünji şahslar hem gatnaşýarlar. Şeýle borçnamalar «üçünji şahslaryň gatnaşmagyndaky borçnamalar» diýlip atlandyrylýar. Käbir borçnamalarda bolsa algydary we (ýa-da) bergidary başga şahslar bilen çalyşmak mümkinçiligi berilýär. Şeýle hereket «borçnamada şahslaryň çalşylmagy» diýlip atlandyrylýar. Bu üç düşünjäniň biri-birinden tapawutlyklaryny görkezmek üçin bolsa, olaryň her haýsy barada aýry-aýrylykda durup geçmek maksadalaýyk bolar.

Borçnamada şahslaryň köplügi taraplaryň birinde-de, ýagny algydaryň ýa-da bergidaryň tarapynda, şeýle hem taraplaryň ikisinde-de, ýagny algydaryň we bergidaryň tarapynda ýüze çykyp bilýär. Şoňa görä-de, raýat hukugynyň ylmynda borçnamada şahslaryň köplüginin şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrylýar: borçnamada şahslaryň işjeň (aktiw) köplügi; borçnamada şahslaryň işjeň däl (passiw) köplügi; borçnamada şahslaryň gatyşyk köplügi.

Borçnamada şahslaryň işjeň (aktiw) köplüğinde, borçnama algydaryň tarapynda birnäçe şahs, bergidaryň tarapynda bolsa bir şahs gatnaşýar. Şahslaryň köplüginin bu görnüşi, bir wagtyň özünde birnäçe şahsyň bergidardan bellibir hereketleri amala aşyrmagy ýa-da bellibir hereketleri amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmäge hakly bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Mysal üçin, ýuridik şahs döretmezden telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahs (hususy telekeçi) batyp galan diýlip yglan edilenden soň, şahslaryň işjeň köplügi bolan borçnama ýüze çykýar. Batyp galan diýlip yglan edilen hususy telekeçi kanuna bellenilen nobatlylykda, algydarlaryň talaplary onuň töleg töledilip alnyp bilinjek emläginin hasabyna kanagatlandyrylýar.

Borçnamada şahslaryň işjeň däl (passiw) köplüğünde, borçnama, bergidaryň tarapynda birnäçe şahs, algydaryň tarapynda bolsa bir şahs gatnaşýar. Şeýle ýag-

¹ Şol ýerde. 479–500-nji maddalar.

daýda algydar borçnama bergidar hökmünde gatnaşýan şahslaryň ählisinden öz hukugynyň kanagatlandyrylmagyny talap edip bilýär. Mysal üçin, söwda wekili bir wagtyň özünde şertnamanyň dürli taraplaryna wekilçilik edip bilýär we geleşik amala aşyrylandan soň algydar hökmünde taraplaryň ählisinden öz işi üçin hak talap etmäge ygtyýarlydyr. Şonuň ýaly-da, eger-de zyýan ýetirmeklige birnäçe şahs gatnaşan bolsa, olar raýdaş bergidarlara hökmünde jogapkärçilik çekýärler. Hatda, ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligi ony diňe gös-göni ýetiren şahs däl-de, eýsem ony zyýan ýetirmäge yran ýa-da oňa ýardam beren, şeýle hem başga birine ýetirilen zyýandan düşüňjeli we erk-islegli peýdalanan şahs hem çekýär.

Borçnamada şahslaryň gatyşyk köplüginde bolsa, borçnama algydar hem bergidar tarapdan birnäçe şahs gatnaşýar. Şahslaryň gatyşyk köplügi diňe ýönekeý ýa-da çylşyrymly borçnamalarda taraplaryň ikisinde-de birnäçe şahsyň bolmagy bilen hem ýüze çykyp bilýär, şonuň ýaly-da çylşyrymly borçnamalarda taraplaryň birinde diňe bir şahs bolup, beýlekisinde birnäçe şahsyň bolmagynda-da ýüze çykyp bilýär. Mysal üçin, fiziki şahslara umumy eýeçilik hukugynyň esasynda degişli ýaşaýyş jaýy, ýeke alyja satylanda, ýaşaýyş jaýynyň umumy eýeleriniň ählisi satyjy hökmünde ýaşaýyş jaýyny alyja bermek borjy babatda bergidarlara bolup (şahslaryň işjeň däl (passiw) köplügi) çykyş edýän bolsalar, alyjydan satylan umumy eýeçilikdäki ýaşaýyş jaýynyň bahasyny talap etmek babatda algydarlara bolup (şahslaryň işjeň (aktiw) köplügi) çykyş edýärler.

Gatnaşyjy şahslary köp sanly bolan borçnamalaryň şu aşakdaky görnüşleri bardyr: paýly borçnamalar; raýdaş borçnamalar; subsidiar borçnamalar.

Gatnaşyjy şahslaryň sany köp bolan borçnamalaryň görkezilen görnüşleriniň haýsy-da bolsa birine degişli edilmegi, algydarlaryň her biriniň bergidardan ýa-da bergidarlardan borçnamany ýerine ýetirmegi talap etmeginiň möçberine, bergidarlaryň her biriniň bolsa, algydaryň ýa-da algydarlaryň peýdasyna borçnamany ýerine ýetirmek borjunyň möçberine bagly bolup durýar.

Paýly borçnamalarda, algydarlaryň her bir borçnamanyň berjaý edilmegini talap etmäge hakly bolýar. Bergidarlaryň her biri bolsa, öz paýynyň çäklerinde algydarlaryň talaplaryny kanagatlandyrmaga borçly edilýär. Eger-de kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellendirilmedik bolsa ýa-da borçnamanyň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, bergidarlaryň her biriniň borçnamalaýyn paýy deň diýlip hasap edilýär. Mysal üçin, mirasdarlar miras goýujynyň algydarlarynyň bähbitlerini her biriniň miras alan paýyna barabarlykda dolulygyna kanagatlandyrmaga borçludylar¹.

Raýdaş borçnamalar diňe kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarda ýa-da borçnamanyň predmetiniň bölünmezliginiň esasynda ýüze çykýarlar. Mysal üçin,

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1241-nji maddanyň 1-nji bölegi.

kanunda bellenilişi ýaly, hyzmatdaşlyk kärhanasynyň paýçylary öz paýlarynyň çäklerinde kärhananyň borçnamalary boýunça raýdaş jogapkärçilik çekýärler.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, raýdaş borçnamada algydar öz erk-islegine görä, islendik bergidardan talaby doly ýerine ýetirmegi hem, kem-käs ýerine ýetirmegi hem talap edip bilýär. Şonda-da borçnama doly ýerine ýetirilýänçä, beýleki bergidarlaryň algydaryň öňündäki borçnamalary güýjünde galýar.

Raýdaş borçnamalar hem öz gezeginde şu görnüşlere bölünýärler:

- işjeň (aktiw) raýdaş borçnamalar;
- işjeň däl (passiw) raýdaş borçnamalar;
- gatyşyk raýdaş borçnamalar.

Isjeň (aktiw) raýdaş borçnamalarda, algydarlaryň islendik birine bergidardan borçnamany doly möçberde talap etmek hukugy berilýär. Kanunalaýyklykda, eger-de algydarlaryň hiç biri borçnamany ýerine ýetirmek baradaky talap bilen bergidara hak islegini bildirmedik bolsa, bergidar öz islegi boýunça islendik algydaryň öňünde borçnamany doly ýerine ýetirip bilýär. Şonda-da borçnamanyň bir algydar üçin doly ýerine ýetirilmegi bergidary beýleki algydarlaryň öňündäki borçnamasyndan boşadýar. Talabyň ýerine ýetirilmegini bergidardan doly kabul eden raýdaş algydar bolsa, beýleki algydarlara degişli paýy bermäge borçludyr. Raýdaş algydalar başgaça ylalaşmadyk bolsalar, raýdaş algydar hökmünde çykyş edýän borçnamalarynyň ýerine ýetirilmeginde deň paýlary bardyr.

Isjeň däl (passiw) raýdaş borçnamalarda, algydaryň talap etmäge haky bar:

- islendik raýdaş bergidardan borçnamany doly möçberde ýekelikde ýerine ýetirmegi;
- raýdaş bergidarlaryň ählisinden borçnamany bilelikde doly möçberde ýerine ýetirmegi.

Ýöne, bergidarlaryň biri babatda hak isleginiň bildirilmegi algydary beýleki bergidalar babatda-da hak islegini bildirmek hukugyndan mahrum etmeýär. Kanunalaýyklykda, bergidarlaryň biriniň raýdaş borçnamany doly ýerine ýetirmegi, beýleki bergidarlary borçnamany ýerine ýetirmek borjundan boşadýar. Bu düzgün bergidaryň algydar barada amala aşyran özara hasaba goşmagy barada-da hereket edýär. Eger-de şertnamada ýa-da kanunda başgaça bellenilmedik bolsa, raýdaş borçnamany ýeke özi ýerine ýetiren bergidaryň beýleki bergidarlara, olaryň paýyna laýyklykda, regres tertibinde talap bildirmäge hukugy bardyr. Ýöne şonda onuň öz paýy onuň ýerine ýetiren borçnamanyň umumy möçberinden aýrylyp hasaplanmaga degişlidir. Eger-de bergidarlaryň jogapkärçiliginiň möçberini kesgitlemek mümkin bolmasa, onda olar biri-biriniň öňünde deň derejede jogapkärdirler.

Isjeň däl raýdaş borçnamanyň işjeň (aktiw) raýdaş borçnamadan ýene-de bir häsiýetli aýratynlygy, eger-de bergidarlaryň biri töleg tölemäge ukypsyz bolup

çyksa, oňa düşýän paý töleg tölemäge ukyply beýleki bergidarlaryň arasynda deň paýlanylýar. Eger-de raýdaş bergidarlaryň diňe biri raýdaş borçnamadan peýda alan bolsa, şonuňky ýaly peýdany almadyk raýdaş bergidar ondan öz borçnamasynyň (raýdaş borçnamadan özüne düşýän paýynyň) ýerine ýetirilmegini kanagatlandyrmagy talap edip bilýär.

Gatyşyk raýdaş borçnamalarda, raýdaş borçnamanyň bir tarapynda raýdaş algydarlar, beýleki tarapynda bolsa raýdaş bergidarlary bolýar. Borçnamalaryň bu görnüşini düzgünleşdirmekde işjeň we işjeň däl raýdaş borçnamalary düzgünleşdirýän raýat hukuk kadalary ulanylýar. Mysal üçin, ýuridik şahslaryň gatnaşmagyndaky gatyşyk raýdaş borçnamalary fiziki şahslara dürli ýuridik şahslaryň eýeçiligine degişli birnäçe howpuň ýokarlandyrylan çeşmeleri tarapyndan zeňel ýetirilende ýüze çykyp bilýär.

Gatnaşygy şahslary köp sanly borçnamalaryň ýokarda görkezilen görnüşleri bolan, paýly hem raýdaş borçnamalar bilen birlikde, subsidiar borçnamalar diýen görnüş hem bar. Subsidiar borçnamalaryň tapawutly aýratynlygy, esasy bergidaryň we subsidiar (goşmaça) bergidaryň arasyndaky gatnaşyklaryň häsiýetli alamatlarynda hem-de algydaryň talabyny berjaý etmegiň nobatlylygynda ýüze çykýar. Subsidiar borçnamalaryň mazmuny, bellibir ýagdaýlarda, bergidar tarapyndan borçnama ýerine ýetirilmese ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmese, ony ýerine ýetirmek borjunyň başga şahsa – subsidiar (goşmaça) bergidaryň üstüne ýüklenilýänliginden ybaratdyr. Ol borç başga borçnamanyň, ýagny esasy borçnama bagly goşmaça borçnamanyň ýa-da kanunyň esasynda ýüze çykýar. Şu häsiýetli alamaty hem subsidiar borçnamalary işjeň däl (passiw) raýdaş borçnamalardan tapawutlandyryýar. Subsidiar borçnamanyň ikinji bir häsiýetli alamaty bolsa, düzgün bolşuna görä, esasy bergidaryň deregine borçnamany ýerine ýetiren subsidiar bergidaryň esasy bergidar babatda regress talap bildirmäge hukugy ýüze çykmaýar.

Subsidiar borçnamalar kanunyň esasynda-da ýüze çykýar. Mysal üçin, kämillek ýaşyna ýetmedik, ýöne on ýaşy dolan fiziki şahsyň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik etmäge jogapkär şahslar onuň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zyýanyň öwezini doldurmaga borçludylar. Gözegçilik etmäge jogapkär şahslar zyýanyň önüni alyp bilmedik halatlarynda jogapkärçilik aradan aýrylýar¹. Şonuň ýaly-da, eger-de ruhy taýdan keselli (dälilik keselli) ýa-da akyly kem fiziki şahs öz bikanun hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetirse, oňa gözegçilik etmek borjy ýüklenilen fiziki şahs (hossary-howandary) bar bolsa, şol şahs zyýanyň önüni almak mümkin bolmadyk ýagdaýdan başga halatlarda, onuň ýetiren zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr².

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1029-njy maddanyň 3-nji bölegi.

² Şol ýerde. 1030-njy maddanyň 2-nji bölegi.

§ 5. Üçünji şahslaryň gatnaşmalaryndaky borçnamalar.

Borçnamada şahslaryň çalşyrylmagy

Borçnamanyň esasy subýektleri algydar we bergidar bolup durýarlar. Adatça-da, borçnamanyň subýekt düzümi ol başlanandan tamamlanýança üýtgemeyär. Ýöne, hereket edýän kanunçylykda onuň subýekt düzümini üýtgetmek mümkinçiligi hem göz önünde tutulýar. Käbir ýagdaýlarda borçnamany ýerine ýetirmeklige ýa-da onuň ýerine ýetirilmegini kabul etmекlige bergidaryň ýa-da algydaryň deregine üçünji şahs, ýagny şol borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň tarapy bolmadyk şahs hem gatnaşyp bilýär.

Borçnamany ýerine ýetirmek bergidaryň borjy bolup durýar. Algydaryň hut şoňa özüniň degişli talabyny bildirmäge hukugy bar. Ýöne borçnamalaryň käbirlerinde olary bergidaryň hut özüniň ýerine ýetirmegi ýa-da ýetirmezligi, onuň berjaý edilmeginiň hiline we häsiýetine hiç hili täsir etmeyär. Şeýle ýagdaýlarda bergidaryň borçnamany ýerine ýetirmegi üçünji şahsa bermäge mümkinçilik döredilýär. Ýöne bergidaryň razylygy bolmasa algydar üçünji şahs tarapyndan hödürülen borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmezlige haklydyr.

Şonuň bilen birlikde-de, TRK-a laýyklykda, eger-de algydar tölegi bergidara degişli emlägiň hasabyndan mejbury töletmekçi bolýan bolsa, şol mejbury ýerine ýetiriş sebäpli görkezilen emläge bolan hukugyndan mahrum bolmak howpy üstüne abanýan her bir şahsyň algydary kanagatlandyrmaga, ýagny borçnamany ýerine ýetirýän üçünji şahs hökmünde çykyş etmäge haky bardyr. Eger-de üçünji şahs algydary kanagatlandyryan bolsa, talap ediş hukugy (regress talaby bildirmäge bolan hukuk) şol üçünji şahsa geçýär. Şol hukuk şeýle ýagdaýda geçende, hukugyň geçmegi algydaryň zyýanyna bolmaly dälidir.

Borçnamany ýerine ýetirmek üçünji şahsyň üstüne ýüklenilende, ol borçnamanyň tarapyna öwrülmeýär. Sebäbi ol algydar babatda diňe hakykat ýüzünde bar bolan, borçnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin zerur hereketleri amala aşyrýar. Mysal üçin, degişli emlägi berýär, işleri ýerine ýetirip berýär, hyzmaty amala aşyrýar we ş.m. Bergidar borçnamanyň taraplarynyň biri bolmak bilen degişli üçünji şahsyň borçnamany ýerine ýetirmändigini ýa-da degişli derejede ýerine ýetirmändigini üçin hem jogapkärçilik çekýär. Mysal üçin, potrat şertnamasy boýunça Baş potratçy subpotratçy (üçünji şahs) tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmändigini üçin jogapkärçilik çekýär. Şonuň ýaly mysal transport ekspedisiýasynyň¹ şertnamasynda-da bar. Transport ekspedisiýasynyň

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 742-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri. «1. Ekspedisiýanyň şertnamasy boýunça ekspeditor sargytçynyň adyndan we onuň hasabyna ýük daşamak bilen baglanyşykly hereketleri amala aşyrmaga borçlanýar. Sargytçy ylalaşylan haky tölemäge borçludur. 2. Ekspedisiýa babatda, eger-de şu bapdan (TRK-nyň 15-nji baby (742–755-nji maddalary)) başgaça gelip çykmasa, tabşyryk şertnamasynyň kadalary ulanylýar».

şertnamasyndan gelip çykýan borçnamalar boýunça, eger-de ekspeditoryň özi ýa-da onuň kömekçileri (üçünji şahslar) nämendir bir zatda günäkär bolsalar, düzgün bolşuna görä, ekspeditor jogapkärçilik çekýär¹.

Şeýlelikde, adatça, borçnamany ýerine ýetirýän üçünji şahslaryň hereketleri boýunça bergidar jogapkärçilik çekýär. Ýöne kanunda ýa-da şertnamada, bellibir ýagdaýlar ýüze çykanda, öz hereketleri (hereketsizligi) babatda üçünji şahslaryň özlerniň jogapkärçilik çekýän ýagdaýlary hem bellenilýär. Mysal üçin, pes hilli önümden ýeten zyýan boýunça, eger-de bir ýa-da şol bir zyýan üçin öwezini doldurmak borjy önüm öndürijileriň birnäçesiniň (şol sanda satyjynyň, daşajynyň we ş.m.) üstüne ýüklenilýän bolsa, olar raýdaş bergidarlara hökmünde jogapkärçilik çekýärler.

Borçnama diňe onuň ýerine ýetirişini şu aşakdaky şahslaryň biri kabul edilen-de, berjaý edilen diýlip hasaplanýar: algydar; kanunda ýa-da şertnamada borçnamanyň ýerine ýetirişini kabul etmäge algydar bilen deň-derejede hukukly diýlip bellenen şahs; kazyýetiň çözgüdi bilen borçnamanyň ýerine ýetirişini kabul etmäge ygtyýarly diýlip bellenen şahs; algydaryň wekili ýa-da bellän şahsy; algydaryň hukuk oruntary.

Kanunalaýyklykda, eger-de borçnamanyň ýerine ýetirilmegini haky ýok şahs kabul etse, diňe şol herekete algydar razyçylyk beren bolsa ýa-da ol ýerine ýetirilişden peýda alan halatynda, borçnama ýerine ýetirilen diýlip hasaplanyp bilinýär.

Görkezilenler bilen bir hatarda, üçünji şahslaryň borçnamany ýerine ýetirijiler hökmünde çykyş edip bilşi ýaly, bellibir ýagdaýlarda borçnama üçünji şahsyň peýdasyna hem ýerine ýetirilip bilinýär.

Ýöne kanunda ýörite bellenmedik ýa-da şertnamada ýörite şert goýulmadyk halatynda, borçnama üçünji şahsyň peýdasyna ýerine ýetirilende işiň ýagdaýlaryndan, hususan-da işiň maksadyndan ugur alyp, şu aşakdakylary anyklamak zerurdyr: üçünji şahsyň hukuk edinmelidigini ýa-da edinmeli dældigini; şol hukugyň bada-bat ýüze çykýandygyny ýa-da onuň bellibir şertler bolan ýagdaýynda ýüze çykýandygyny; şertnamadaky taraplaryň üçünji şahsyň hukugyny ondan razyçylyk alman bes etmäge ýa-da üýtgetmäge haklydygyny ýa-da dældigini.

Şertnamada üçünji şahsyň peýdasyna şert goýan tarap beýleki tarapyň (kontragentiň) razyçylygyna garamazdan, şertnamada görkezilen üçünji şahsy çalşyrmak hukugyny özünde saklaýar. Şonuň ýaly-da, eger-de üçünji şahs şertnama boýunça eýe bolýan hukugyndan yüz dönderýän bolsa we şertnamadan ýa-da borçnamanyň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, algydar borçnamanyň öz peýdasyna ýerine ýetirilmegini talap etmäge haklydyr.

¹ Şol ýerde. 752-nji madda.

Borçnamanyň hereket edýän wagtynda, onuň subýekt düzüminde, şu aşakdaky üýtgeşmeler ýüze çykyp bilýärler: ilkibaşdaky algydaryň ornuna borçnamalaýyn hukuk gatnaşygyna täze gatnaşyjynyň girmegi; ilkibaşdaky bergidaryň ornuna borçnamalaýyn hukuk gatnaşygyna täze gatnaşyjynyň girmegi; borçnamada taraplaryň ikisiniň hem çalşylmagy.

Şu ýagdaý bilen hem borçnamada şahslaryň çalşyrylmagy, borçnama üçünji şahsyň gatnaşmagyndan tapawutlanýar. Çünki bellenip geçilişi ýaly, borçnama üçünji şahslar gatnaşanda ilkibaşdaky algydar ýa-da bergidar borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň çykyp gitmeýärler, üçünji şahs diňe olaryň biriniň deregine bellibir hereketleri amala aşyrýar, ýagny algydaryň deregine borçnamanyň ýerine ýetirilişini kabul edýär ýa-da bergidaryň deregine borçnamany ýerine ýetirýär. Aglaba köp halatlarda bolsa, ýokarda mysal getirilen hukuk kadalaryndan görnüşi ýaly, borçnama boýunça hukuklar we borçlar ilkibaşdaky algydara hem bergidara degişli bolup galýarlar. Borçnamada şahslar çalşylanda bolsa, ilkibaşdaky algydar ýa-da bergidar ýa-da olaryň ikisi hem borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň çykýarlarda, olaryň ornuna başga şahslar girýärler. Şonda-da şol şahslar algydara we bergidara öwrülýärler.

Bellenip geçilişi ýaly, borçnamada şahslaryň çalşylmagy, ilkibaşdaky algydaryň çalşylmagy ýa-da ilkibaşdaky bergidaryň çalşylmagy görnüşinde ýüze çykyp bilýär. Kanunalaýyklykda, algydar talaby özüniň başga bir şertnama baglaşan şahsyna (talaby başga birine bermek) berip bilýär. Şeýle şertnama baglaşylan pursadyndan beýläk, ilkibaşdaky algydar öz ornuny täze algydara berýär.

Raýat hukugynyň ylmynda, borçnamada ilkibaşdaky algydaryň çalşylmagynyň şu aşakdaky ýagdaýlarda amala aşyrylyp bilinýändigini kesgitlenýär: algydaryň hukuklary babatda umumy (uniwersal) hukuk oruntutarylygynda¹; kazyýetiň çözgüdiniň esasynda, algydaryň hukuklary başga şahsa geçirilende; bergidaryň borçnamasy, şol borçnama boýunça bergidar bolmadyk zamun bolujy ýa-da girew goýujy tarapyndan ýerine ýetirilende; ätiýaçlandyryş (strahowaniýe) halatynyň ýüze çykmagy üçin jogapkär bolan bergidar babatda algydaryň hukuklary ätiýaçlandyryja geçende (subrogasiýasynda); kanunda ýa-da şertnamada bellenen başga halatlarda.

Umumy (uniwersal) hukuk oruntutarylygynda ilkibaşdaky algydaryň ýa-da bergidaryň hukuklary hem borçlary, şol sanda onuň belli borçnama boýunça hukuklary we borçlary hem tutuşlygyna hukuk oruntutaryna geçýär. Şeýle ýagdaýda täze şahsyň (hukuk oruntutarynyň) borçnamalaýyn gatnaşyga girmegi üçin ýörite hukuk nama (şertnama, ylalaşyk we ş.m.) talap edilmeyär. Şonuň bilen birlikde-de, kanun, bölekleyin (singulýar) hukuk oruntutarylygynda-da, ýagny borçnamanyň bir ýa-da

¹ T. Goçyýew, S. Ataýew, A. Çaryýew. Arbitraž iş ýöredişi. Okuw kitaby. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 35-nji sah.

iki tarapynyň hem hukuklarynyň we borçlarynyň tutuşlygyna däl-de, diňe bellibir hukugynyň we (ýa-da) borjunyň beýleki hukuklardan hem borçlardan aýratynlykda başga şahsa geçende, borçnamada şahslaryň çalşylmagyna rugsat berýär. Şunuň ýaly ýagdaýlarda, borçnamada şahslaryň çalşylmagy, algydaryň hukugy geçende «talabyň başga şahsa berilmegi¹», bergidaryň borjy geçende «berginiň başga şahsa geçmegi²» diýlip atlandyrylýar.

Kanunalaýyklykda ýa-da kazyýetiň çözgüdiniň esasynda algydaryň hukuklary başga şahsa geçende, ýagny borçnamada algydar çalşylanda TRK-nyň 466–472-nji maddalarynda berkidilen hukuk kadalary ulanylýar³. Kazyýetiň çözgüdiniň esasynda borçnamada algydaryň başga şahs bilen çalşyrylmagy, diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda amala aşyrylýar. Mysal üçin, umumy eýeçilikdäki paý umumy eýeleriň biri tarapyndan beýleki eýedeşleriň satyn almakdaky artykmaçlyk babatda hukuklary bozulyp satylan halatynda, beýleki eýedeşleriň şol paý babatda alyjynyň hukuklarynyň hem borçlarynyň özlerine geçirilmegini kazyýet tertibinde talap etmäge haklary bardyr.

Kanunalaýyklykda, zamun bolýan şahs algydary kanagatlandyran halatynda, algydaryň esasy bergidar babatdaky talaby (hukuklary) oňa geçýär. Ýöne hukuklaryň geçmegi algydaryň zyýanyna amala aşyrylyp bilinmeýär. Baş bergidaryň, onuň bilen zamun bolýan şahsyň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryna esaslanan garşylygy şunuň bilen galtaşmaýar. Şonuň ýaly-da ilkibaşdaky algydar tarapyndan talabyň (algydarlyk hukuklarynyň) täze algydara berilmegi bilen talaby üpjün edýän ipotekalar, girew hukuklary, şeýle hem bu talap boýunça bellenilen zamundan gelip çykýan hukuklar hem oňa geçýär.

Kanunalaýyklykda, talabyň başga şahsa (birine) berilmegi borçnamada algydar hökmünde çykyş edýän şahs bilen täze şahsyň arasynda, borçnamanyň bergidary babatda talap bildirmek hukugynyň berilýändigini (geçirilýändigini) hakynda geleşigiň (şertnamanyň) esasynda amala aşyrylýar. Şeýle şertnama baglaşylan pursadyndan ilkibaşdaky algydaryň hukuklary (şol sanda şol borçnama boýunça borçlary hem) täze algydara geçýär⁴. Ýöne, TRK-a şu aşakdaky ýagdaýlaryň biri bolan halatynda, talabyň başga birine geçirilmegine rugsat bermeýär: eger-de borçnama täze algydar babatda onuň mazmunyny üýtgetmän ýerine ýetirilip bilinmejek bolsa; eger-de ön bergidar bilen ylalaşylmagynyň netijesinde talaby başga şahsa bermek mümkinçiligi ret edilen bolsa; eger-de talapdan töleg töledilip alnyp bilinmejek bolsa⁵.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 465–474-nji maddalar.

² Şol ýerde. 475–478-nji maddalar.

³ Şol ýerde. 473-nji maddalar.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 465-nji maddalar.

⁵ Şol ýerde. 466-njy maddanyň 1–2-nji bölekleri.

Eger-de kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, talaby başga şahsa bermek hakyndaky kadalar beýleki hukuklaryň başga şahsa berilmegi barasynda-da degişli suratda ulanylýar¹.

Eger-de talabyň başga şahsa berilmeginiň netijesinde bergidaryň hukuklary bozulmaýan bolsa, onda borçnamada algydaryň çalşylmagy – sessiýa üçin onuň razylygy talap edilmeyär. Ýöne bergidar talabyň başga şahsa berlende ilkibaşdaky algydaryň garşysyna özünde bar bolan garşylygyny we garşylyklaýyn talaplaryny täze algydara-da bildirmäge haklydyr.

Algydar talabyň başga şahsa berlendigini bergidara habar bermäge borçludur. Bergidar bolsa talabyň başga şahsa berlendigi hakynda özüne habar berilýänçä, borçnamany ilkibaşdaky algydaryň peýdasyna ýerine ýetirmäge haklydyr. Eger-de algydar talaby başga şahsa berendigini bergidara mälim etse, bergidar üçin talabyň başga şahsa berilmeginiň hakykylygy barada (bu barada bergidara mälim edendigi-ne garamazdan) algydaryň jedelleşmäge hukugy ýokdur. Eger-de hakykatda talap başga şahsa berilmedik bolsa-da ýa-da talaby başga şahsa bermek hakyky däl bolsa-da, algydaryň bu barada jedelleşmäge hukugy ýokdur. Bergidara talabyň başga şahsa berlendigi hakynda mälim edilen habar diňe täze algydaryň razylygy bilen yzyna alnyp bilinýär.

Borçnamada bergidaryň çalşylmagyna, başgaça «berginiň başga şahsa geçirilmegi» ýa-da «berginiň geçirilmegi» diýilýär. Berginiň geçirilmeginiň netijesinde, borçnamada algydar öňkiligine galýar, bergidar bolsa çalşylýar, ýöne borçnamanyň mazmuny üýtgemeyär. Kanunalaýyklykda, berginiň geçirilmegi algydaryň, bergidaryň we üçünji şahsyň arasynda degişli şertnamany baglaşmak arkaly amala aşyrylýar. Elbetde borçnamada bergidaryň çalşylmagy üçin ilkinji nobatda berginiň geçirilýän üçünji şahsyň razylygynyň zerurdygy öz-özünden düşnüklidir. Ýöne borçnamada algydaryň çalşylmagy bilen berginiň başga şahsa geçirilmeginiň esasy tapawutly aýratynlygy, talap başga şahsa berlende bergidaryň razylygy zerur bolmasa-da, bergi geçirilende algydaryň razylygynyň bolmagy hökmany şertleriň biridir. Çünki borçnamada algydaryň çalşylmagy bergidaryň hukuklaryna hiç hili täsir etmän bilýär, sebäbi ol özüniň borçnamanyň mazmunynda bellenilen şol bir borjuny berjaý etmeli bolýar, emma bergidaryň başga şahs bilen çalşylmagy algydaryň hukuklaryna gönüden-göni täsir edip bilýär. Mysal üçin, başga şahsyň tölege ukypsyz bolup çykmagy mümkin, borçnamanyň mazmunyny düzýän işi ýa-da hyzmaty ýerine ýetirmek üçin degişli hünär bilimleriniň hem-de ýeterlik iş tejribesiniň bolmazlygy mümkin we ş.m.

Kanunalaýyklykda, bergi başga şahsa geçen halatynda, ony üpjün etmek üçin berlen ähli zamunlyklar we girew hukuklary bes edilýär. Sebäbi borçnamanyň ýeri-

¹ Şol ýerde. 474-nji madda.

ne ýetirilmegini kepillendirilende zamun bolýan şahs we girew goýujy bergidaryň özlerine mälüm bolan şahsy häsiýetlerinden hem-de ynsaplylygyndan ugur alyp hereket edýärler. Ýöne, eger-de zamun bolýan şahs we girew goýujy isleseler, olar degişli zamunlyklaryň we girew hukuklarynyň dowam etmegi barada-da netijä gelip bilýärler.

TRK-da belenilişine görä, bergini öz üstüne alan şahs, algydar bilen ilkibaşdaky bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryna esaslanýan garşylyklaýyn talaby bildirip bilýär. Ýöne soňky bergidar ilkibaşdaky bergidara degişli bolan talabyň hem öz hasabyna nazarda tutulmagyny talap etmäge hakly dälidir. Şonuň ýaly-da soňky bergidar ilkibaşdaky bergidar bilen öz aralaryndaky hukuk gatnaşygyna, ýagny berginiň özüne geçmegine esas bolup hyzmat eden hukuk gatnaşygyna esaslanyp, algydara garşylyklaýyn talap bildirip bilmeýär.

Borçnamanyň iki tarapyň hem çalşylmagy bolsa, algydaryň we bergidaryň çalşylmagy üçin belenen tertipde amala aşyrylýar.

§ 6. Regress borçnamalar

Regress borçnamasy boýunça algydar ýa-da bergidar, şol borçnama babatda esasy bolan başga borçnamanyň tarapy bolup çykyş edýär. Hut şol esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň esasynda-da regress borçnama ýüze çykýar. Regress borçnamanyň şu aşakdaky alamatlary bardyr:

- ol esasy borçnamadan gelip çykýar;
- onuň gatnaşyjylarynyň biri ýa-da ählisi esasy borçnamanyň subýektleri bolup durýarlar;
- onuň ýüze çykmagy esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da oňa gatnaşyjylaryň hereketleriniň (hereketsizlikleriň) netijesinde amala aşýar.

Regress borçnama boýunça algydar «regrediýent» diýlip atlandyrylýar we ol islendik ýagdaýda-da esasy borçnamanyň gatnaşyjysy bolýar. Regress borçnama-da bergidara «regressant» diýilýär we ol bir ýagdaýda esasy borçnama gatnaşýar, beýleki bir ýagdaýda bolsa gatnaşmaýar. Ýöne muňa garamazdan onuň haýsy-da bolsa bir hereketi ýa-da hereketsizligi hökmany ýagdaýda esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmezligini şertlendirýär, şol sebäpli-de, esasy borçnama regrediýent tarapyndan ýerine ýetirilenden soň onuň regress borjy ýüze çykýar.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, regress borçnama şu aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykyp bilýär:

- esasy borçnama bergidaryň deregine üçünji şahs tarapyndan ýerine ýetirilen halatynda. Şeýle ýagdaýda regres borçnama boýunça algydar hökmünde esasy borçnamany ýerine ýetiren üçünji şahs çykyş edýär, esasy borçnama boýunça ber-

gidar bolsa, onuň bergidary bolup galýar. Mysal üçin, zamun bolýan şahs algydary kanagatlandyrandan soň, algydaryň baş bergidar babatdaky hukuklary zamun bolýana geçýär¹. Şonuň ýaly-da, şertnamada ýa-da kanunda başgaça belenilmedik bolsa, raýdaş borçnamany ýerine ýetiren bergidaryň beýleki bergidarlara, olaryň paýyna laýyklykda, regress talap bildirmäge hukugy bardyr². Mysal üçin, eger-de birnäçe şahs şol bir borçnama boýunça zamunlyk berse, olar hatda öz üstlerine zamunlygy bilelikde alsalar hem, olar raýdaş bergidarlara hökmünde jogap berýärler. Esasy borçnama bergidar tarapyndan däl-de zamun bolýan şahslaryň biri tarapyndan ýerine ýetirilip bilinýär. Şeýle ýagdaýda borçnamany ýerine ýetiren zamun bolýan şahsyň baş bergidara we beýleki zamun bolýan şahslara regress talap bildirmäge hukugy ýüze çykýar. Ol talap bildiren halatynda baş bergidar we beýleki zamun bolýanlar ol babatda raýdaş bergidarlara hökmünde çykyş edýärler;

– esasy borçnama üçünji şahsyň günäsi bilen bergidar tarapyndan ýerine ýetirilen halatynda, ýagny esasy borçnama üçünji şahsyň günäsi bilen ýüze çykyp, şonuň günäsi bilen hem bergidar şol borçnamany berjaý etmeli bolan ýagdaýynda. Şeýle ýagdaýda esasy borçnamanyň bergidary regress borçnama boýunça algydar bolýar, bergidaryň esasy borçnamany ýerine ýetirmegine günäkär bolan üçünji şahs bolsa, regress borçnamanyň bergidary bolýar. Mysal üçin, subpotratçynyň günäsi bilen borçnamany berjaý edip bilmedik, şol sebäpli-de sargytça jerime töläň baş potratçy, jerimäniň möçberini subpotratçydan regress tertibinde talap etmäge haklydyr;

– üçünji şahslar tarapyndan zähmet ýa-da gulluk borçlary berjaý edilende amala aşyrylan hereketler sebäpli esasy borçnama bergidar ýerine ýetirilen halatynda. Başga şahslara zeňletýen işgäriniň borçnamasy boýunça şol işgäriň zähmet çekýän guramasy jogapkärçilik çekýär, ýagny şol ýuridik şahs ýetirilen zeňletýen öwezini dolmaga borçludur. Ýöne şol ýuridik şahsyň esasy borçnamany ýerine ýetirenden soň, günäli işgärine özüniň ýerine ýetiren möçberinde regress talap bildirmäge hukugy bardyr.

§ 7. Borçnamalaryň ýerine ýetirilişi.

Borçnamalary ýerine ýetirmegiň ýörelgeleri, usuly, möhletleri

Borçnamanyň ýerine ýetirilmegi – borçnamalaýyn gatnaşyklaryň iň ahyrky tapgyry bolup durýar. Şol sebäpli-de bu tapgyryň borçnamalaýyn gatnaşyklaryň amala aşyrylmagyna örän wajyp ähmiýeti bardyr. Borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bilen: taraplaryň bilelikdäki erk-islegleriniň durmuşa geçirilmegi; taraplaryň özara

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 945-nji madda.

² Şol ýerde. 497-nji maddanyň 1-nji bölegi.

hem garşylyklaýyn bähbitleriniň kanagatlandyrylmagy; şol borçnamanyň esasy bolan şertnamanyň baglaşylmagynyň ahyrky maksadynyň gazanylmagy üpjün edilýär.

Borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bilen taraplaryň şertnamada bellenen hukuklarynyň we borçlarynyň hem-de hereketleriň bes edilmeli pursady kesgitlenýär. Borçnamanyň berjaý edilmeginiň hiline baglylykda taraplaryň işine baha berilýär, olaryň öz borçlaryny berjaý etmäge ynsaply çemeleşendikleri ýa-da ynsapsyz hereket edendikleri kesgitlenýär, haryt dolanyşygynyň hereket etmegi üpjün edilýär we ş.m.

Şeýlelikde, borçnamanyň ýerine ýetirilmegi – bu algydaryň şol borçnama boýunça bergidardan talap etmäge hukugy bolan bellibir hereketiniň bergidar tarapyndan amala aşyrylmagydyr ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanylmagydyr. Bergidar tarapyndan algydaryň ýa-da onuň ygtyýarly şahsynyň peýdasyna amala aşyrylýan hereketler, dürli borçnamalarda dürli-dürli bolup bilýärler. Mysal üçin, şertnamalaryň esasynda ýüze çykýan borçnamalar boýunça ýerine ýetirmek, adatça, bergidaryň öz emlägini algydara bermegi (geçirmegi) bilen bagly bolýar.

Şertnamalaryň käbir görnüşlerinde bolsa borçnamany ýerine ýetirmek bergidaryň bellibir işleri ýa-da hyzmatlary algydaryň peýdasyna amala aşyrmagy bilen bagly bolýar. Mysal üçin, potrat şertnamasy, emlägi saklamak şertnamasy, tabşyryk şertnamasy we ş.m.

Fiziki şahslaryň janyna, saglygyna, emlägine ýa-da ýuridik şahslaryň emlägine zeled ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan şertnamalaýyn däl (delikt) borçnamalarda bolsa, borçnamany berjaý etmek ýetirilen zeledäň öwezini dolmakdan ybarat bolup durýar. Esassyz baýlaşmak zerarly ýüze çykan borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi bolsa, esassyz edinilen ýa-da saklanylan emlägiň hakyky eýesine gaýtarylmagundan ybarat bolýar we ş.m.

Şertnamalaryň dürli görnüşleri boýunça, olaryň mazmunyny düzýän borçnamalaryň ýerine ýetirilmegiň özboşlyk hukuk usullary hem serişdeleri bar. Ol hukuk serişdeleri hem usullary, TRK-nyň şertnamalaryň dürli görnüşleri bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirmeklige gönükdirilen hem-de borçnamalaýyn hukuk institutynyň aýratyn böleginiň maddalarynda we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynda berkidilýär.

Elbetde raýat hukuk şertnamalaýyn institutlaryň her birinde berkidilýän borçnamalary berjaý etmegiň hukuk usullary we serişdeleri, biri-birinden tapawutlanýarlar. Ýöne şonuň bilen birlikde-de, olaryň ählisinde borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi tapgyryny düzgünleşdirýän umumy hukuk kadalary hem bar. Şol hukuk kadalarynyň umumy häsiýetlidikleri sebäpli-de, olar degişli kadalaşdyryjy hukuk namalarda ýa-da şertnamalarda bu barada ýörite bellikler bolmasa-da, şertnamalaýyn borçnamalaryň ähli görnüşlerini düzgünleşdirmekde ulanylýarlar. Mysal üçin, şol umumy düzgünleriň ilkinjisi hem, kanunalaýyklykda, ähli borç-

namalar şertleşilişi ýaly, bellenen wagtda we ýerinde, talaba laýyk, ynsaply ýerine ýetirilmelidir.

Raýat hukugynda, umumy düzgünler «borçnamalary ýerine ýetirmegiň ýörelgeleri» diýlip atlandyrylýar. Ilkinji nobatda, hereket edýän raýat kanunçylygy borçnamalary ýerine ýetirmegiň iki sany esasy ýörelgesini berkidýär: borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegi ýörelgesi; borçnamanyň hakykat ýüzünde (real) ýerine ýetirilmegi ýörelgesi.

Borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegi ýörelgesi, borçnamanyň yllaşylan anyk şertlere we kanunçylyga laýyklykda ýerine ýetirilmelidigini, şeýle şertler ýa-da degişli hukuk kadalary bolmadyk halatynda bolsa, iş dolanyşygynyň adatlaryna ýa-da şoňa çalymdaş ýagdaýlarda, adatça, bildirilýän talaplara laýyklykda ýerine ýetirilmelidigini aňladýar.

Käbir ýagdaýlarda kanunçylykda borçnama degişli derejede ýerine ýetirilen diýip hasaplamak üçin birnäçe şertleriň bir wagtyň özünde bolmalydygy kesgitlenýär. Mysal üçin, tabşyryk şertnamasynda ynamdar tarapyndan şertnamada bellenen borçnama degişli derejede ýerine ýetirilen diýip hasaplanmagy üçin, ynanjynyň tabşyrygynyň mazmunyny düzýän bir ýa-da birnäçe hereketleriň amala aşyrylmagy ýa-da tabşyryga laýyklykda bellibir hereketleri amala aşyrmakdan saklanylmagy zerurdyr.

Ýöne, bellenip geçilişi ýaly, kanunda berkidilen kadalaryň ählisi hem umumy we ortalyk häsiýetli bolup, durmuşda ýüze çykýan gatnaşyklaryň ähli taraplaryny hem şertlerini hukuk kadalary bilen düzgünleşdirmek we kanunyň maddalarynda göz önünde tutmak mümkin däldir. Şoňa görä-de, raýat kanunçylygy anyk borçnamalary ýerine ýetirmegiň özboluşly usullary boýunça, kanunda bellenilmedik ýagdaýlary, raýat hukugynyň «gadagan edilmedik herekete rugsat berlendir» diýen ýörelgesinden ugur alyp, taraplaryň özlere şertnamalaýyn esasyda düzgünleşdirmäge mümkinçilik berýär. Ýöne durmuşda borçnamanyň berjaý edilmegi bilen bagly haýsy-da bolsa bir ýagdaýyň kanunda-da, şertnamada-da düzgünleşdirilmeýän halatlary hem bolýar. Şeýle ýagdaýlarda degişli mesele işjeňligiň şol çygrynda hereket edýän iş dolanyşygynyň adatlaryndan ýa-da işjeňligiň şol görnüşi bilen meşgullanylanda taraplaryň, adatça, biri-birine bildirýän talaplaryndan ugur alnyp çözülýär.

Borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmeginiň iň wajyp ähmiýeti hem onuň bellibir borçnamanyň maksadynyň doly amala aşyrylmagyny üpjün edýänliginden ybaratdyr. Borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmmezligi algydary kyn ýagdaýa salyp biler. Mysal üçin, enegriýa bilen üpjün ediji ýuridik şahs tarapyndan önüm öndüriji ýuridik şahsa, energiýa şertnamada bellenen hilinden we möçberinden az berilse, önüm öndürijiniň önümçiliginiň togtamagy, şonuň netijesinde bolsa, ol ýuridik şahs özüniň alyjylarynyň sargytlaryny ýerine ýetirip bilmezligi mümkin.

Netijede bir borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmezligi başga-da birnäçe borçnamalaryň bozulmagyna, şonuň netijesinde-de raýat dolanyşygynyň kadaly hereket etmegine düýpli zyýan ýetirýän ýagdaýyň ýüze çykmagyna getirip bilýär.

Beýleki bir tarapdan bolsa, borçnamany degişli derejede ýerine ýetirmedik bergidaryň öz garşylyklaýyn zerurlyklarynyň şertnamada bellenen möçberlerde kanagatlandyrylmagyny talap etmäge bolan hukugy hem çäklendirilýär, bellibir ýagdaýlarda bolsa, bergidar babatda maddy jogapkärçilik çäreleri hem ulanylýar. Mysal üçin, potrat şertnamasy bellenen möhletlerde we şertnamada bellenen talaplara laýyklykda, ýerine ýetirilmedik halatynda, potratçynyň sargytça jerime görnüşinde puşmana puluny töledilmegi.

Telekeçilik işi çygyrynda bolsa, borçnamalaryň degişli derejede berjaý edilmeginiň has hem uly ähmiýeti bardyr. Çünki telekeçilik işiniň subýektleri öz işlerini öz töwekgelçilikleri bilen öz emläkleriniň hasabyna amala aşyrýarlar.

Borçnamany ýerine ýetirmekden birtaraplaýyn ýüz döndermeklige ýol bermezlik hem borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegi ýörelgesiniň esasy düzüm bölekleriniň biri bolup durýar. Esassyz ýere borçnamany ýerine ýetirmekden ýüz dönderilmegine ýol berilmeýär. Ýöne hereket edýän kanunçylykda bellibir ýagdaýlarda, degişli hereketleri amala aşyryp, şertnamadan (borçnamadan) çykylmagyna rugsat berilýän halatlary hem berkidilýär. TRK-a laýyklykda, eger-de taraplaryň biri şertnamadan ýüz dönderse, onda şertnamadan çykyan halatynda, ony ýerine ýetirmek arkaly alnan emläk we peýda degişli tarapa gaýtarylyp berilýär.

Eger-de şertnamada özara ýerine ýetirmek göz önünde tutulan bolsa, pul bilen öwezini dolmak şol ýerine ýetiriş bilen çalşyrylýar.

Borçnamadan bir taraplaýyn çykylmagy ýa-da onuň şertleriniň üýtgedilmegi üçin iki ýagdaýyň bolmagy zerur bolup durýar: şonuň ýaly mümkinçiligiň kanunda berkidilen bolmagy; şonuň ýaly mümkinçilik babatda taraplaryň ylalaşygynyň bolmagy. Mysal üçin, eger-de girew goýlan emlägiň ýok edilmek ýa-da onuň bahasynyň düýpli arzanlamak howpy ýüze çyksa, girew goýujy emlägiň gaýtarylyp berilmegini talap edip bilýär. Eger-de emläk özünde bolsa ony girew saklaýjynyň razylygyny almazdan bazarda ýerläp bilýär. Sebäbi onuň bu hukugy kanunda berkidilýär we girew şertnamasynda hökmany ýagdaýda göz önünde tutulmaly şertleriň biri bolup durýar.

Borçnamanyň hakykat ýüzünde (real) ýerine ýetirilmegi ýörelgesi umumy düzgün hökmünde, borçnamanyň naturada ýerine ýetirilmelidigini, ýagny bergidar tarapyndan borçnamanyň mazmunyny düzýän hereketi (hereketsizligi) ýerine ýetirmegiň deregine puşmana puly ýa-da alynmadyk girdejileriň öwezini dolmak görnüşindäki pul serişdelerini hödürlemän, şonuň hut özüni ýerine ýetirmeligidini aňladýar. Ýöne eger-de borçnamany naturada ýerine ýetirmek kanunda ýa-da

şertnamada bellenen ýagdaýlara ýa-da başga bir esasly sebäplere görä mümkin bolmadyk halatynda, bergidar ýetirilen zelesiň öwezini dolmak we puşmana puluny töletmek şerti bilen borçnamany naturada ýerine ýetirmegiň ornuny pul serişdelerini tölemek bilen çalşyrmagy talap etmäge haklydyr. Ýöne puşmana pulunyň tölenilmegi ýa-da ýeten zelesiň öweziniň dolunmagy borçnamany naturada ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar. Mysal üçin, potratçy potrat şertnamasynda bellenen möhletde borçnamany ýerine ýetirip bilmeýse, ol puşmana puluny tölemäge borçludyr, ýöne onuň puşmana puluny tölemegi, ony borçnamasyny naturada ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar.

Borçnama deňişli derjede berjaý edilmedik halatynda, borçnamany naturada berjaý etmek puşmana puly ýa-da ýetirilen zelesiň (çykdaýlaryň, ýitgileriň) öwezini dolmak görnüşinde pul serişdeleri bilen öwez tölegini (kompensasiýasyny) tölemek baglanyşdyrylmadyk ýagdaýynda¹ borçnamany hakykat ýüzünde (real) ýerine ýetirmek ýörelgesi doly ýüze çykýar. Ýagny, borçnamanyň hakykat ýüzünde ýerine ýetirilmegi ýörelgesi, borçnamanyň ýerine ýetirilmändigi ýa-da deňişli derejede ýerine ýetirilmändigi üçin puşmana puly ýa-da ýetirilen zelesiň öwezini dolmak görnüşinde pul serişdeleriniň berlendigine garamazdan, borçnamanyň naturada ýerine ýetirilmegini üpjün edýär. Şunuň ýaly ýagdaýlarda, diňe bergidaryň ýa-da algydaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin bellenen möhleti geçirmegi kadadan çykma diýlip hasap edilýär.

Raýat hukugynyň hukuklaryň we borçlaryň özara baglanyşygy hem deňagramlylygy ýörelgesine laýyklykda, algydar ýerine ýetirilen borçnamany kabul etmegiň öz günäsi bilen gijikdirilmegi sebäpli, bergidara ýetirilen zyýanyň öwezini tölemäge borçludyr. Şeýle ýagdaýda, algydaryň bellenen möhleti geçirilen ähli wagty üçin bergidar diňe bilkastlaýyn we gödek seresapsyzlyk bilen zelesetirilen halatynda jogapkärçilik çekýär. Şol sebäpli-de, borçnamany ýerine ýetirmegiň bellenen möhleti algydar tarapyndan geçirilende, ol özüniň günäsinin derejesine garamazdan: borçnamada görkezilen emlägiň saklanylmagy bilen baglanyşykly çekilen artykmaç çykdaýlary bergidara tölemäge borçludyr; emlägiň tötänden zaýalanmagy ýa-da ýok edilmegi bilen baglanyşykly töwekgelçiligi çekýär; pul borçnamasy boýunça göterimleri almak hukugyny ýitirýär.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de şertnamanyň taraplarynyň biri, şertnamadan gelip çykýan borçnamalary bozýan bolsa, beýleki tarap borçnamany ýerine ýetirmek üçin özüniň bellän goşmaça möhleti netijesiz geçenden soň şertnamadan ýüz dönderip bilýär. Eger-de borçnamanyň bozulmagynyň häsiýetin-

¹ Bu ýerde puşmana puly ýa-da ýetirilen zelesiň öwezini dolmak görnüşinde borçnamany ýerine ýetirmezlik üçin pul serişdeleriniň tölenilendigine garamazdan borçnamany naturada ýerine ýetirmek borjunyň aradan aýrylmaýan ýagdaýlary göz önünde tutulýar.

den ugur alnyp, goşmaça möhleti bellemek usuly ulanylmaýan bolsa, onda borçnamany degişli derejede ýerine ýetirmek barada duýduryş bermek goşmaça möhletiň bellenilmegi bilen deňleşdirilýär. Eger-de borçnama ujypsyz ýa-da bölekleyin bozulan bolsa, algydar diňe borçnamanyň galan bölegini ýerine ýetirmek özi üçin bähbitli bolmagyny ýitiren halatynda şertnamadan ýüz dönderip bilýär.

Şu aşakdaky ýagdaýlarda bolsa şertnamadan ýüz dönderilmegine ýol berilmeýär: borçnama ujypsyzja bozulan bolsa; TRK-nyň 330-njy maddasynyň 2-nji böleginiň talaplary bozulsa we muňa garamazdan algydardan şertnamany güýjünde galdyrmak talap edilip bilinjek bolsa; borçnamanyň bozulmagy üçin algydaryň özi doly jogapkär bolsa ýa-da onuň günäsi beýleki taraplaryňkydan artykmaç bolsa; şertnamadan boýun gaçyrylandan soň bergidar tarapyndan eýýäm berlen ýa-da haýal etmän berlip bilinjek garşylyklaýyn talap borçnama garşy goýlan bolsa.

Eger-de şertnamadan ýüz döndermek üçin esasyň ýüze çykjakdygy äşgär bolsa, algydar borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti geçmezden öň hem şertnamadan ýüz döndermäge haklydyr. TRK-a laýyklykda, bergidar şertnamadan ýüz döndermegiň möhletini algydar üçin bellemäge haklydyr. Eger-de algydar şol möhletde özüniň görkezilen hukugyndan peýdalanmasa, onda ol özüniň belän degişli möhleti diňe netijesiz geçen halatynda ýa-da duýduryş berenden soň şertnamadan ýüz dönderip bilýär.

Kanunalaýyklykda, borçnamany hakykat ýüzünde naturada ýerine ýetirmek ýörelgesi taraplaryň ylalaşygynyň esasynda üýtgedilip bilinýär. Mysal üçin, algydaryň borçnamada göz önünde tutulan ýerine ýetirişe derek başga borçnamany (nowasiýa) ýerine ýetirmegi kabul edýän halatynda borçnamalaýyn gatnaşyklar bes edilýär¹.

Borçnamany ýerine ýetirmegiň predmetini emele getirýän şertleriň degişli derejede we hakykat ýüzünde ýerine ýetirilmeginiň borçnamanyň berjaý edilmeginde wajyp ähmiýeti bardyr. Çünki şol şertleriň gyşarnyksyz ýerine ýetirilmeginiň netijesinde borçnamanyň maksady gazanylýar. Esasan hem, borçnamany ýerine ýetirmegiň predmetini emlägi bermek emele getirýän ýagdaýlarynda görkezilen şertleriň takyk berjaý edilmeginiň möhüm we kesgitleýji ähmiýeti bardyr.

Ýerine ýetirmegiň predmetiniň şertleri anyk kesgitlenýän şeýle borçnamalarda (mysal üçin, satyn almak-satmak, alyş-çalyş borçnamalarynda), borçnamada göz önünde tutulan ähli möçber we mukdar görkezijilerini berjaý etmeklige has hem uly üns berilmäge degişlidir. Adatça, bu görkezijiler degişli borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy bolan şertnamalarda ilkinji nobatda kesgitlenýär. Ýerine ýetirmegiň predmeti emlägi bermek bilen bagly bolanda, şol emlägiň möçber gör-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 438-nji madda.

kezijisi onuň bütinleý kemçiliksiz zat diýlip kesgitlenmeginiň esasy şertleriniň biri bolup durýar.

Borçnamanyň ýerine ýetirilişiniň predmetine täsir edýän ikinji şert bolsa, onuň hil görkezijileridir. Borçnamany ýerine ýetirmegiň hili, adatça, şertnamada onuň möçber görkezijisi bilen birlikde kesgitlenýär. Ýöne kanunalaýyklykda, eger-de şertnamada ýerine ýetirişniň hili jikme-jik kesgitlenilmedik bolsa, bergidar, iň bol-manda işi orta hilli ýerine ýetirmäge we orta hilli zady bermäge borçludyr.

Şoňa görä-de borçnamalaýyn hukuk isstitutynyň kadalarynda borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň hiliniň berjaý edilmezligi üçin berk jogapkärçilik çäreleri belenilýär. Ol jogapkärçilik çäreleri şertnamalaýyn borçnamalaryň dürli-dürli görnüşlerine baglylykda, özlerine mahsus häsiýetli aýratynlyklara eýedirler. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasy boýunça haryt hökmünde bütinleý kemçiliksiz zadyň berilmezligi satygy babatda birnäçe jogapkärçilik çäreleriniň biriniň aýratynlykda ýa-da ählisiniň toplumlaýyn bilelikde ulanylmagyna getirip bilýär.

Borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň predmeti hökmünde puluň hem raýat dolanyşygynda ägir uly ähmiýeti bardyr we ol baglanyşdyryjy halka hökmünde borçnamalary berjaý etmegiň beýleki predmetleriniň arasynda möhüm orna eýedir.

Raýat kanunçylygyna laýyklykda, eger-de pul bergisini tölemek möhleti gelip ýetýänçä pul birliginiň gymmaty (hümmeti) artsa ýa-da peselse ýa-da walýuta üýtgeşe, onda bergidar borçnamanyň ýüze çykan wagtyna laýyk gelýän hümmet boýunça bergisini üzlüşmäge borçludyr. Walýuta üýtgän halatynda, walýutanyň üýtgän gününde şol pul birlikleriniň dowam eden alyş-çalyş gatnaşyklarynyň hümmeti esas edilip alynmalydyr.

Borçnamalary ýerine ýetirmegiň usuly onuň predmeti bilen gönüden-göni arabaglanyşykda durýar. Ol borçnamanyň obýektine hem gönüden-göni garaşly bolup durýar, ýagny borçnamany ýerine ýetirmegiň usuly borçnamanyň subýektleriniň anyk haýsy maksady gazanmaklyga gönükdirilýänligine we şol maksada ýetmek üçin ol ýa-da beýleki usullaryň haýsynyň zerurlygyna baglylykda saýlanyp alynýar.

Borçnamany ýerine ýetirmegiň ol ýa-da beýleki usulyny ulanmak, adatça, tapralaryň ylalaşygy bilen kesgitlenýär. Kanunda borçnamalaryň bellibir görnüşini ýerine ýetirmegiň usuly kesgitlenmedik bolsa ýa-da bellibir usulda ýerine ýetirmek borçnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykmaýan bolsa, şertnamada borçnamany ýerine ýetirmegiň anyk usuly kesgitlenýär. Mysal üçin, anyk bir bütewi we bölünmeýän emlägi bermek baradaky borçnama bölekleyin ýerine ýetirilip bilinmeýär, ol diňe bir gezekde we dolulygyna ýerine ýetirmek usuly bilen amala aşyrylmaga degişlidir.

Borçnamalary ýerine ýetirmegiň kanunda berkidilen usullarynyň ýene-de biri hem berginiň üçünji şahslara (degişli döwlet edarasyna ýa-da wezipeli şahsa) sakla-

maga (depozite) berilmegi bolup durýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, eger-de algydar ýerine ýetirişi kabul etmekde haýal-ýagallyk edýän bolsa ýa-da onuň ýerleşýän ýeri näbelli bolsa, bergidar ýerine ýetirişini predmetini saklamak üçin kazyýete ýa-da kepillendiriş edarasyna tabşyrmaga, puly ýa-da gymmatly kagyzlary bolsa, döwlet kepillendiriş edarasynyň depozit hasabyna geçirmäge haklydyr. Deponirlemegiň netijesinde bergidar borçnamany ýerine ýetiren tarap hökmünde algydaryň öňündäki borçnamasyndan boşadylýar.

Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri – bu, bergidaryň borçnamanyň obýektini emele getirýän hereketi amala aşyrmaga borçly, algydaryň bolsa özüne bergidar tarapyndan tekliپ edilen borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilişini kabul etmäge borçly bolan ýeridir. Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýerini kesgitlemegiň taraplar üçin wajyp ähmiýeti bardyr. Çünki borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri: borçnamany ýerine ýetirmek bilen bagly çykdaýylaryň möçberine. Mysal üçin, harytlaryň getirilip berilmeli ýeri näçe daş bolsa, çykdaýylar hem şonça-da köp bolýar; borçnamalaýyn gatnaşyklaryň düzgünleşdirilmeli kanunçylygynyň saýlanyp alynmagyna täsir edýär.

Düzgün bolşuna görä, borçnamany ýerine ýetirmegiň ýeri onuň özünde kesgitlenýär ýa-da onuň özünüň mazmunyndan gelip çykýar. Eger-de borçnamanyň ýerine ýetirilmeli ýeri öňünden kesgitlenilmedik bolsa ýa-da ol borçnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykmaýan bolsa, onda ol şol borçnamanyň ýüze çykan pursadynda bergidaryň ýaşaýan ýerinde ýerine ýetirilmelidir. Eger-de borçnama ýerine ýetirilmезinden öň bergidaryň ýaşaýan ýeri ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýeri üýtgeýän bolsa we şunuň bilen baglanyşyklylykda hem algydarda goşmaça çykdaýylar ýüze çykýan bolsa, onda bergidar bu çykdaýylary algydara tölemelidir. Eger-de borçnama ýerine ýetirilmезinden öň algydaryň ýaşaýan ýeri ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýeri üýtgeýän bolsa we şunuň bilen baglanyşyklylykda çykdaýylar ýa-da ýerine ýetiriş töwekgelçiligi artýan bolsa, onda artyk çykdaýylary tölemek hem, goşmaça töwekgelçilik hem algydaryň üstüne ýüklenilýär.

Borçnamalaryň ýerine ýetirilmeli ýeri barada umumy kadalar şulardan ybarat: gozgalmaýan emlägi bermek baradaky borçnamalar boýunça – şol emlägiň ýerleşýän ýerinde; harytlary ýa-da daşamak göz öňünde tutulýan beýleki emläkleri bermek baradaky borçnamalar boýunça – harydy (ýüki) algydara getirip bermek üçin onuň birinji daşajja berilmeli ýerinde; bergidaryň harytlary ýa-da daşamak göz öňünde tutulýan beýleki emläkleri bermek baradaky gaýry borçnamalary boýunça – eger-de emlägiň taýýarlanan we saklanýan ýeri algydara borçnama ýüze çykan pursadynda mälim bolsa, şol ýerde; pul borçnamalary boýunça – algydaryň borçnama ýüze çykan pursadynda ýaşaýan (ýaşan) ýerinde, eger-de algydar ýuridik şahs bolsa – onuň borçnama ýüze çykan pursadynda ýerleşýän ýerinde; eger-de algydar

borçnama berjaý edilmeli pursadyna çenli ýaşaýan ýerini üýtgeden bolsa, borçnamany ýerine ýetirilmeginiň ýeriniň üýtgedilmegi bilen bagly çykdaýlary tölemek borjuny algydaryň üstüne ýüklemek bilen onuň täze ýaşaýan (ýerleşýän) ýerinde; galan ähli borçnamalar boýunça – bergidaryň ýaşaýan (ýerleşýän) ýerinde ýerine ýetirilmeli.

Borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti – bu borçnamanyň obýekti bolan hereketiň amala aşyrylmagy wagt ölçegidir. Borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti, adaty: kanunalaýyklykda¹; şertnama laýyklykda; borçnamanyň düýp mazmunyna laýyklykda; iş dolanyşygynyň adatlaryna laýyklykda; adaty, şeýle borçnamalara bildirilýän talaplara laýyklykda kesgitlenýär.

Ýerine ýetirmegiň möhletine baglylykda borçnamalaryň şu iki görnüşü bardyr: ýerine ýetirmegiň möhleti anyk kesgitlenen borçnamalar; ýerine ýetirmegiň möhleti olary berjaý etmegi talap etmegiň pursady bilen kesgitlenýän möhletler.

Kanunalaýyklykda, eger-de borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti kesgitlenilmedik bolsa ýa-da ol ýagdaýlardan gelip çykmaýan bolsa, onda algydar borçnamanyň haýal etmän ýerine ýetirilmegini talap edip biler, bergidar bolsa şol talaby haýal etmän ýerine ýetirmäge haklydyr. Eger-de ýerine ýetirmegiň möhleti kesgitlenilen bolsa, onda algydar borçnamany ýerine ýetirmegi şol möhletden öň talap edip bilmeýär².

Şonuň ýaly-da, TRK-da belenilişi ýaly, eger-de algydar esasy sebäplere görä borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmekden ýüz döndermese, onda bergidaryň borçnamany möhletinden öň ýerine ýetirmäge haky bardyr³. Şeýle hem algydar borçnamanyň haýal etmän (möhletinden öň) ýerine ýetirilmegini talap edip bilýär: eger-de borçnamany ýerine ýetirmek üçin bergidaryň peýdasyna haýsy-da bolsa bir möhlet belenen bolsa; eger-de bergidar tölegi tölemäge ukypsyz bolsa; eger-de borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediş serişdesiniň (mysal üçin, girewine goýlan emlägiň) bahasy azalan bolsa; eger-de şertnamada göz önünde tutulmadyk, ýöne borçnamanyň ýerine ýetirilmegini howp astyna goýýan başga bir ýagdaý ýüze çyksa.

Ýöne raýat hukugynda möhletinden öň ýerine ýetirilmegine ýol berilmeýän borçnamalar hem bar. Mysal üçin, emlägi (harytlary) haryt ammarynda saklamak şertnamasynyň esasynda ýüze çykýan borçnamalar diňe ylalaşylan möhletinde ýa-da möhlet şertnamada kesgitlenilmedik bolsa kanunda belenen möhletlerde ýerine ýetirilmäge degişlidir.

¹ Mysal üçin, TRK-nyň 593-nji maddasyna laýyklykda, eger-de kireýine beriş şertnamasy on ýyldan artyk möhlet bilen baglaşylan bolsa, onda on ýyl geçenden soň taraplaryň her biri şertnamany TRK-nyň 585-nji maddasynda belenen möhletde ýatyryp bilýärler.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 378-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ Şol ýerde. 377-nji madda.

§ 8. Borçnamalaryň ýerine ýetirilişini üpjün etmegiň serişdeleri we olaryň görnüşleri

Raýat hukugynyň ylmynda, şertnamalaýyn borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegine adaty we kadaly ýagdaý hökmünde garalýar. Şertnamalardan we kanunda bellenen gaýry esaslardan gelip çykýan borçnamalaryň aglaba köpüsi, raýat dolanyşygynda olara gatnaşyjylar tarapyndan meýletin we degişli derejede berjaý edilýärler. Şu ýagdaýyň şeýle bolmagy hem «raýat dolanyşygy» diýen jemgyýetçilik hadysasynyň ýüze çykmagyny we tutuş jemgyýetiň bähbidine hereket etmegini üpjün edýär. Bellenip geçilişi ýaly, borçnamalaryň degişli derejede we hakykat ýüzünde berjaý edilmegi şahsyýetiň, jemgyýetiň we döwletiň bähbidini sazlaşykly utgaşdyrmagy üpjün edýär. Şertnamalaýyn borçnamalaryň degişli derejede ýerine ýetirilmeginiň möhümliginden ugur almak bilen hem, kanunçykaryjy tarapyndan raýat kanunçylygynyň kadalary şeýle ýerine ýetirişi üpjün etmeklige gönükdirilen degişli hukuk serişdeleriniň ulanylmagyny göz önünde tutýarlar. Şonuň bilen birlikde-de, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdelerini taraplaryň ylalaşygynyň esasynda ulanmak şertnamada-da göz önünde tutulyp bilinýär.

Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdeleri şertnamanyň bozulmagy üçin ulanylýan mejbur ediş temmi çäreleri hökmünde borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligi ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmänligi üçin günäli şahs babatda ýüze çykýan raýat-hukuk jogapkärçiliginden tapawutlanýarlar. Borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmeklige kanunçylykda we taraplaryň ylalaşygynda, algydar tarapyndan bergidar esasy (baş) borçnamany berjaý etmedik ýa-da degişli derejede ýerine ýetirmedik halatynda, özüne zeel ýetmegine ýa-da ýetmezligine garamazdan ulanylyp bilinýän goşmaça (akсессор) üpjün ediji borçnama hökmünde garalýar. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasy boýunça satyjynyň harydy alyjynyň eýeçiligine bermek borjy, alyjynyň bolsa satyja şol harydyň bahasyny (kesgitlenen pul möçberini) tölemek borjy esasy borçnama bolup durýar. Şol esasy borçnamanyň berjaý edilmegini üpjün ediji goşmaça borçnama bolsa, satyjy tarapyndan şertnamada bellenen harydyň (onuň degişli hilde, degişli möçberde, degişli möhletde, degişli görnüşlerde, şeýle beýleki şertleri doly berjaý etmek bilen) berilmezligi üçin, şeýle hem alyjy tarapyndan harydy kabul etmegiň möhletiniň bozulmagy ýa-da harydy kabul etmekden ýüz dönderilmegi, harydyň bahasyny tölemegiň esassyz gijikdirilmegi we ş.m. üçin puşmana puluny tölemek görnüşindäki taraplaryň goşmaça borçlary bolup durýar.

Goşmaça borçnamalar «borçnamany üpjün etmegiň serişdeleri» diýlip atlandyrylýarlar. Olar bergidary borçnamany ýerine ýetirmäge iteriji serişdeler bolmak bilen bir wagtda, borçnama ýerine ýetirilmedik halatynda, algydaryň talabyny ka-

nagatlandyrmagyň bir usuly hökmünde-de çykyş edýärler. Borçnamalaryň berjaý edilmegini üpjün ediji serişdeler ilkinji nobatda algydaryň bähbitlerini goramak maksady bilen ulanyýarlar. Mysal üçin, borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bergidaryň emlägini saklamak usuly bilen üpjün edilýän bolsa, bergidara ýa-da onuň görkezen şahsyna berilmeli emläge eýelik edýän (şol emläk ygtyýarlygynda bolan) algydar, şol emlägiň bahasyny tölemek barada borçnama bellenen möhletlerde ýerine ýetirilmedik halatynda, degişli borçnama bergidar tarapyndan ýerine ýetirilýänçä şol emlägi özünde saklamaga haklydyr.

Şonuň bilen bir hatarda, algydaryň hukuklaryny üpjün etmegiň ýene-de bir serişdesi zamunlyk şertnamasy bolup durýar. Raýat kanunçylygyna laýyklykda, zamunlyk şertnamasy boýunça zamun bolýan şahs üçünji şahsyň algydarynyň önünde onuň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmegi üçin jogap berjekdigine borçlanýar. Borçnama bergidar tarapyndan berjaý edilmese ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmese, eger-de kanunda ýa-da şertnamada zamun bolýanyň subsidiar jogapkärçiligi göz önünde tutulmaýan bolsa, bergidar bilen zamun bolýan, algydaryň önünde raýdaşlyk jogapkärçiligini çekýärler. Şeýle hem, algydaryň bähbitleri kepillendirmek şertnamasy bilen hem üpjün edilýär. TRK-a laýyklykda, şertnamanyň mazmunynyň çäklerinden çykýan haýsy-da bolsa bir şertsiz hereketi ýerine ýetirmäge bergidaryň borç edinmegine getirýän borçnama, bergidaryň kepillendirmesi diýlip hasap edilýär.

Üpjün ediş serişdeleriň ählisiniň maksadynyň birligi sebäpli, olar bilelikde ýa-da toplumlaýyn hem ulanylyp bilinýär. Mysal üçin, puşmana puluny töletmek bilen berjaý edilmegi üpjün edilen borçnama boýunça goşmaça (aksessor) borçnamalar hökmünde girew hem-de önünden pul bermek ulanylyp bilinýär.

Düzgün bolşuna görä, üpjün ediji borçnamanyň taraplary esasy borçnamanyň hem taraplary bolup durýarlar. Ýöne muňa garamazdan goşmaça (üpjün ediji) borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklary esasy borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyna we hakykylygyna haýsy-da bolsa bir görnüşde täsir edip bilmeýärler. Eger-de goşmaça (üpjün ediji) borçnama haýsydyr bir esas bilen (mysal üçin, kanunda bellenen görnüşiniň (formanyň) bozulmagy bilen baglaşylmagy sebäpli) hakyky däl diýlip bilinse, bu ýagdaý esasy borçnamanyň hukuk häsiýetlerini üýtgetmeýär we ol öz güýjünde galýar. Emma esasy borçnama hakyky däl diýlip bilenen ýagdaýynda, goşmaça borçnama hem bes edilýär.

Hereket edýän kanunçylykda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň şu aşakdaky görnüşleriniň bardygy bellenilýär:

- puşmana puly;
- önünden pul bermek;
- bergidaryň kepillendirmesi.

Ylmy edebiýatlarda bolsa, üpjün ediji serişdelere şu aşakdakylar hem degişli edilýär: girew; saklamak (emlägi saklap galmak); zamunlyk; bank kepilligi.

Raýat-hukuk borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdeleleriniň her görnüşü barada aýratyn durup geçmek, olaryň mazmunynyň we hukuk tebigatynyň öwrenilmegi üçin zerurdyr.

8.1. Puşmana puly

Puşmana puly borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň iň giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolup durýar. TRK-a laýyklykda, puşmana puly – bu, borçnamanyň ýerine ýetirilmändigi ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändigi üçin bergidaryň algydara tölemäge borçly bolan pul möçberidir. Onuň möçberi taraplaryň ylalaşygy bilen kesgitlenilýär¹. Puşmana puluny tölemek hakynda talap boýunça algydar özüne zeled ýetirilendigi we zeledliň möçberiniň hakykylygy subut etmäge borçly däl. Şertnamada taraplar puşmana pulunyň tölenilmelidigini ýa-da dældigini we onuň möçberini erkin kesgitläp bilýärler. Puşmana pulunyň möçberi kesgitlenende ol ýetirilmegi mümkin bolajak zeleden artyk bolup bilýär². Şonuň bilen birlikde-de, raýat hukugynyň nazaryýetine laýyklykda, algydar puşmana pulunyň tölenilmegini şu ýagdaýlarda talap edip bilmeýär: eger-de borçnamanyň şol görnüşü boýunça puşmana pulunyň hökmany ýagdaýda tölenilmelidigi kanunda belenilmedik bolsa; eger-de taraplar şertnamada puşmana pulunyň tölenilmelidigi we onuň möçberi babatda ylalaşmadyk bolsalar; eger-de bergidar borçnamanyň berjaý edilmändigi ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmändigi üçin jogapkärçilik çekmeýän bolsa.

Puşmana puly iki wezipäni ýerine ýetirmäge ukyply hukuk serişdesidir, ýagny: puşmana puly görnüşinde borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdesidir; jerime görnüşinde raýat-hukuk jogapkärçilik çäresiniň bir görnüşidir.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy puşmana puly hakyndaky ylalaşygyň ýazmaça görnüşinde (formada) bolmagyny talap edýär.

Borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň serişdesi hökmünde, puşmana puluny almak üçin jogapkärçilik çäresiniň ýüze çykmagyndaky doly düzüminiň bolmagy hökman däl. Jerime çäresi hökmünde puşmana puly kanunda ýa-da şertnamada belenýär we ýerine ýetirilmedik ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmedik borçnamanyň bahasyny emele getirýän pul möçberiniň (summasynyň) bellibir görterimi ýa-da essesi görnüşinde aňladylýar. Mysal üçin, getirilip berlen harytlaryň sany kem ýa-da hili pes bolsa. Şonuň ýaly-da puşmana puly borçnamany berjaý etmegiň möhleti bozulan halatynda, her geçirilen gün üçin

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 427-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² Şol ýerde. 428-nji maddanyň 1-nji bölegi.

borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň umumy bahasynyň bir görterimi görnüşindäki pul möçberinde hem bellenilýär. Mysal üçin, gurluşyk potraty şertnamasynda möhletinde tabşyrylmadyk desganyň her bir geçirilen gün üçin puşmana puluny töletmek görnüşinde. Özi-de, adatça, puşmana puluny töletmek bellibir möhletiň dowamynda ýa-da möhletsiz (tä borçnama doly berjaý edilýänçä) dowam etdirilýär.

Puşmana pulunyň tölenilmegi bergidary borçnamany naturada (hakykat ýüzünde we degişli derejede) berjaý etmek borjundan boşatmaýar. Ýöne kanunalaýyklykda, eger-de puşmana puly bergidaryň öz borçnamalaryny bellenen wagtda ýerine ýetirmeyän halatlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa, onda algydaryň bir wagtda puşmana pulunyň tölenilmegini we borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmäge haky ýokdur. Emma algydaryň özüne ýetirilen zeleliň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hemişe haky bardyr.

Bellenip geçilişi ýaly, puşmana puly borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynda şu aşakdaky görnüşlerde çykyş edýär:

- puşmana puly görnüşinde;
- jerime görnüşinde.

Puşmana puly – bu borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişde bolup, ol düzgün bolşuna görä, ýerine ýetirilmedik ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmedik borçnamanyň bahasyna görterim gatnaşygynda bergidardan algydaryň peýdasyna tutulyp alynýan pul möçberidir. Mysal üçin, kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, harydy getirip bermegiň möhleti gijikdirilen halatynda, puşmana puly tä borçnama hakykat ýüzünde ýerine ýetirilýänçä, şertnamanyň hereket edýän möhletleriniň çäklerinde harydy daşajydan tutulyp alynýar.

Jerime raýat hukugynda borçnamalaryň ýerine ýetirilmegine iteriji jogapkärçilik çäreleri (sanksiýalar) bolup durýarlar. Jerime – bu, kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarda we tertipde ulanylýan pul jerimesi, maddy taýdan täsir ediş çäresi bolup durýar. Ol düzgün bolşuna görä, borçnama berjaý edilmedik ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmedik halatynda, bergidar tarapyndan algydara anyk kesgitlenen pul möçberi görnüşinde bir gezekleýin tölenýär. Jerime hem bir tarapdan-a borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişde, beýleki tarapdanam borçnamanyň bozulmagy üçin raýat-hukuk jogapkärçilik çäresi bolup durýar. Mysal üçin, fiziki ýa-da ýuridik şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlary ýalana çykarmagyň tertibi kazyýet tarapyndan belleneninde, eger-de kazyýetiň çözgüdi ýerine ýetirilmese, kazyýet düzgün bozuja jerime salmaga haklydyr. Jerime iş ýörediş kanunçylygynda bellenen möçberde we tertipde töledilip, döwletiň haýryna geçirilýär. Jerime tölenilmegi düzgün bozujyny kazyýetiň çözgüdinde göz önünde tutulan hereketi ýerine ýetirmek borjundan boşatmaýar¹.

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 16-njy maddanyň 4-nji bölegi.

Penýa – bu, borçnamany berjaý etmegiň möhleti geçirilende, her bir geçirilenden gün üçin tölenilýän, borçnamanyň ýerine ýetirilmedik böleginiň bahasyna göterim gatnaşygynda kesgitlenýän pul möçberidir. Ýöne kanunda ýa-da şertnamada penýanyň tölenilmeginiň möhleti bellibir wagt ölçegi bilen çäklendirilip bilinýär, adaty, şol möhlet tamamlanandan soň borçnamanyň ýerine ýetirilmezligi ýa-da deňişli derejede ýerine ýetirilmezligi üçin bir gezekleýin jerime alynýar. Şonuň ýaly-da anyk kesgitlenen pul möçberi görnüşinde ýa-da onuň töledilip alynmaly bütün döwri üçin möhleti geçirilen borçnamanyň bahasyna göterim gatnaşygy görnüşinde penýanyň aňrybaşy möçberi bellenip bilinýär. Adaty, penýa maliýe hukuk gatnaşyklarynda, penýa salgyt tölemegiň ýa-da tölegleriň başga görnüşlerini geçirmegiň möhleti gijikdirilende, şeýle hem harydyň, ýerine ýetirilen işiň ýa-da amala aşyrylan hyzmatyň bahasyny tölemek bilen bagly hasaplaşyklarda möhlet geçirilende ulanylýar.

Umuman, puşmana pulunyň dürli görnüşlere bölünýändigine garamazdan, olaryň ählisiniň hem biri-birine kybapdaş esasy umumy alamaty bardyr: olaryň ählisi-de ilkinji nobatda borçnamanyň berjaý edilmegine iteriji, şony üpjün ediji hukuk serişdesi bolup durýar.

8.2. Saklamak

Raýat hukugynyň nazaryýetine laýyklykda, saklamak – bu, borçnamanyň deňişli derejede berjaý edilmegi üçin bir tarapyň beýleki tarapyň peýdasyna amala aşyrylmaga borçly hereketini amala aşyrmakdan saklanmaga bolan hukugydyr we şoňa görä-de borçnamanyň deňişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün ediji hukuk serişdesi bolup durýandyr. Mysal üçin, satyn almak-satmak şertnamasynda, egerde alyjy harydy öz wagtynda kabul etmese, satyjy harydy saklamaga borçludyr we şeýle halatda, harydyň saklanandygy üçin özüne öwezini doluş tölegi (kompensasiýa) tölenýänçä, şol harydy özüde saklamaga onuň hukugy bardyr.

Eger-de şol emläk (zat) üçin töleg almaga ýa-da şol emläk bilen baglylykda çykaran çykdajylarynyň öweziniň dolunmagyna hukugy bolan halatynda, emlägi (zady) saklamaga bolan hukuk borçnamanyň islendik tarapyna deňişli bolup bilýär. Telekeçilik işi çygrynda bolsa, borçnamanyň berjaý edilmegini üpjün ediji serişde hökmünde saklamagyň gerimi has hem giňdir. Telekeçilik işi çygrynda deňişli hukuklary bolan şahslar, borçnamanyň deňişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin borçnamany ýerine ýetirmegiň predmeti bolan emlägi, şu aşakdaky ýagdaýlarda topara (kontragente) bermän saklap (bökdäp) bilýärler: hakyky zeleeň we şertnama laýyklykda özlerine tölenilmäge deňişli tölegleriň tölenilmegini üpjün etmek üçin; alynmadyk girdejileriň öweziniň dolunmagy üçin; borçnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykýan beýleki tölegleriň tölenilmegi üçin we ş.m.

Saklamagyň ýüze çykmagy üçin, adatça, şertnamalaýyn borçnamanyň bozulmagy esas bolup durýar. Borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişde hökmünde saklamak girewe örän çalymdaşdyr. Olaryň arasyndaky meňzeşlik, saklamak hem, girew hem şol bir wezipäni, ýagny taraplaryň biri tarapyndan borçnamanyň berjaý edilmegini üpjün etmek maksady bilen, borçnamanyň predmetini düzýän emlägiň beýleki tarapyň eýelik etmeginde saklanmagyny ýerine ýetirýärler. Şol sebäpli-de, aýary-aýry halatlarda saklamak bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirmekde, TRK-da girew hukuk kadalaryna kybapdaş kadalar ulanylýar. Girew bilen saklamagyň esasy meňzeşligi, düzgün bolşuna görä, olaryň ikisinde-de algydaryň talabynyň saklanýan emlägiň hasabyna üpjün edilýänliginden ybaratdyr. Şeýlelikde, algydar hökmünde emlägi saklaýan şahs hem girew saklaýjy hem bir meňzeş hukuklardan peýdalanýarlar. Raýat hukugynyň nazaryýetine laýyklykda, emlägi saklaýan şahsyň hukuklary hem edil girew saklaýjynyň hukuklary ýaly tertipde amala aşyrylýarlar.

Ýöne şonuň bilen birlikde-de, saklamak, girewden şu aşakdakylar bilen tapawutlanýar: ýüze çykmagynyň esasy bilen; ýüze çykýan pursady bilen; ulanylýan pursady we esasy bilen.

8.3. Öňünden pul bermek.

Zamunlyk

Öňünden pul bermek hem borçnamanyň degişili derejede berjaý edilmegini üpjün etmegiň serişdeleriniň biri bolup durýar. Kanunalaýyklykda, şertnamanyň baglaşylandygyny tassyklamak üçin bir tarapyň beýleki tarapa beren puly öňünden berlen pul diýlip hasap edilýär. Şu nukdaýnazardan hem borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji beýleki serişdelerden tapawutlylykda, öňünden pul bermek bir wagtyň özünde üç sany wezipäni ýerine ýetirýär. Ol wezipeler şulardyr: tassyklaýjy wezipe; öwezini dolujy (töleýji) wezipe; üpjün ediji wezipe.

Öňünden berilýän puluň geçirilmegi: birinjiden: şertnamanyň baglaşylandygynyň we onuň esasynda, esasy borçnamanyň ýüze çykandygynyň subutnamasy (tassygy) bolýar; ikinjiden: töleýji tarapyndan hakuýy hökmünde şertnama berjaý edilmezinden öň berlen puluň möçberi, şertnama boýunça soňky tölegleriň hasabyna goşulýar; üçünjiden: öňünden pul bermek, şertnamanyň bozulmagy üçin jogapkärçilik çäresi hökmünde esasy borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.

Düzgün bolşuna görä, taraplaryň öňünden pul bermek baradaky ylalaşygy ýazmaça görnüşde baglaşylmaga degişlidir. Şonda-da geçirilýän pul möçberi hökmany ýagdaýda «öňünden berilýän pul» (tejribede «hakuýy» diýlip atlandyrylýar) diýlip takyk atlandyrylmalydyr. Eger-de şu talap berjaý edilmese, onda jedel ýüze çykan

halatynda degişli tarapyň, özüne öňünden pul möçberiniň berlendigine garamazdan, şol pul möçberiniň diňe töleg wezipesini berjaý edýän hakuýdygy (awansdygy) barada pikirini öňe sürmäge mümkinçiligi döreýär.

Şonuň ýaly-da TRK-a laýyklykda, eger-de öňünden pul beren şahs öz borçnamalaryny günäli bozan bolsa, öňünden berlen pul ony alyjyda galýar. Şonda öňünden berlen pul zeleliň öwezini tölemegiň hasabyna goşulan diýlip hasap edilýär. Eger-de borçnama öňünden berlen puly alyjynyň günäli hereketleri sebäpli ýerine ýetirilmedik bolsa, onda ol öňünden berlen puly iki esse möçberinde gaýtaryp bermelidir. Şonda öňünden pul beren şahs özüne ýeten zeleliň öweziniň dolunmagyny hem talap edip bilýär¹.

Zamunlyk hem borçnamalaryň degişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň TRK-da berkidilen esasy serişdeleriniň biri bolup durýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, zamunlyk şertnamasy boýunça zamun bolýan üçünji şahsyň algydarynyň öňünde onuň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmegi üçin jogap berjekdigine borçlanýar. Şonuň ýaly-da zamunlyk geljekki ýa-da şertli borçnamalar babatda hem berlip bilinýär².

Salgylanylan hukuk kadasyndan görnüşi ýaly, zamunlygyň esasy tapawutlygy, borçnama berjaý edilmedik ýa-da degişli derejede berjaý edilmedik halatynda, algydar zamunlyk şertnamasyna laýyklykda, diňe bir bergidara däl-de, eýsem zamun bolýan şahsa hem talap bildirip bilýär. Bu ýagdaý algydarda öz hukuklarynyň (talabynyň) hakykat ýüzünde kanagatlandyryljakdygyna ynam döredýär.

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň bir görnüşi hökmünde, zamunlyk esasy borçnama boýunça algydar bilen bergidaryň tarapynda çykyş edýän zamun bolýanyň arasynda baglaşylýan şertnamanyň esasynda ýüze çykýar. Şonda-da zamun bolýany, bergidaryň borçnamasynyň doly ýa-da bölekleyin ýerine ýetirilmegine jogap-kärçilik çekmegine borçlandyrylan arabaglanyşygy köpdürli bolup bilýär. Zamunlyk şertnamasynyň baglaşylmagy üçin, onuň baglaşylmagyna getiren bergidar bilen zamun bolýanyň arasyndaky gatnaşyklaryň, delilleriň we sebäpleriň hiç hili ähmiýeti ýokdur. Sebäbi zamunlyk şertnamasy algydar bilen zamun bolýanyň arasynda baglaşylýar. Ýöne, kimiň zamun bolýan hökmünde çykyş etmekçi bolýandygynyň, onuň tölege ukyplylygynyň ýagdaýynyň algydar üçin ähmiýeti bardyr. Eger-de zamun bolýan hökmünde çykyş etmekçi bolýan şahs, algydarda şübhe döretse, ol zamunlyk şertnamasyny baglaşmakdan ýüz dönderip bilýär.

Kanunalaýyklykda, zamunlyk şertnamasy ýazmaça görnüşde (formada) baglaşylmaga degişlidir. Şonda-da zamunlygyň hakyky bolmagy üçin zamun bolýanyň ýazmaça arzasy we zamun bolýanyň mukdar taýdan iň uly kesgitlenen jo-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 433-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

² Şol ýerde. 931-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

gapkärçilik pul möçberiniň (summasynyň) zamunlyk hakyndaky resminamada (şertnamada) görkezilmegi zerurdyr. Şeýlelikde, kanunda bellenen talaplara laýyklykda, baglaşylmadyk zamunlyk şertnamasy hakyky däl diýlip bilinýär¹. Zamunlyk şertnamasy: birtaraplaýyn borçlandyryjy; konsensual; tölegli şertnamadyr. Kanunda gadagan edilmedik we şertnamada bellenen halatlarda, zamunlyk şertnamasy tölegsiz hem amala aşyrylyp bilinýär. Emma, beýle diýildigi, esasy borçnama berjaý edilmedik ýa-da degişli derejede ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, zamun bolýanyň bergidardan özüne ýetirilen zeletiň öwezini dolmagy talap edip bilmeýänligini aňlatmaýar. Tölegsizlik diňe zamun bolýanyň hyzmatlary bilen baglylykda zamunlyk şertnamasynda bellenip bilinýär.

Eger-de kanunda ýa-da şertnamada zamun bolýanyň subsidar jogapkärçiligi göz önünde tutulmadyk bolsa, onda ol bergidar bilen bilelikde algydaryň önünde, borçnamanyň berjaý edilmezligi ýa-da degişli derejede berjaý edilmezligi üçin raýdaş jogapkärçilik çekýär². Kanunalaýyklykda, zamun bolýan başga ýörite yllaşyk bolmadyk ähli halatlarda, diňe zamunlyk şertnamasynda görkezilen in ýokary pul möçberiniň (summanyň) çäklerinde jogapkärçilik çekýär.

Kanunalaýyklykda, eger-de birnäçe şahs şol bir borçnama boýunça zamun bolsa, olar hatda öz üstlerine zamunlygy bilelikde alsalar hem, raýdaş bergidarlara hökmünde jogapkärçilik çekýärler³. TRK-da bellenilişine görä, zamun bolýanyň algydary kanagatlandyrandygyna görä, algydaryň baş bergidar babatdaky talaby oňa geçýär. Şonuň ýaly-da, eger-de birnäçe zamun bolýan bar bolsa, olaryň biri algydaryň talabyny kanagatlandyran halatynda, ol zamun bolýan beýleki zamun bolýanlar we baş bergidar babatda regress talap bildirmäge haklydyr. Ýöne islen-dik ýagdaýda-da talaba bolan hukugyň geçmegi ilkinji algydaryň zyýanyna amala aşyrylyp bilinmeýär.

Zamunlygyň bes edilmeginiň esasy görnüşleri şulardyr: zamun bolýanyň razylygy bilen; zamun bolýanyň razylygy bolmazdan; zamunlyk şertnamasynyň möhletiniň dolmagy bilen; borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti gelip ýetmänkä we şertnamada bellenen möhlet geçmänkä.

Zamunlygyň bes edilmegi üçin zamun bolýanyň razylygynyň bolmagy şu ýagdaýlarda: esasy bergi başga şahsa geçirilende; esasy borçnama boýunça algydaryň täze bergidaryna zamunlygyň hereket etmegi üçin talap edilýär.

Zamunlyk zamun bolýanyň razylygy bolmazdan hem bes edilip bilinýär eger-de: zamunlyk bilen ýerine ýetirilmegi üpjün edilen esasy borçnama bes edilende; esasy borçnamanyň şertleri zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň möçberini

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 93-nji madda. «Geleşigiň hakyky bolmagy üçin kanun tarapyndan bellenilen formanyň berjaý edilmegi zerurdyr».

² Şol ýerde. 935-nji madda.

³ Şol ýerde. 936-njy madda.

artdyrýan ýa-da onuň üçin başga görnüşdäki amatsyz ýagdaýlary döredýän derejede üýtgände.

Zamunlyk, esasy borçnamany degişli derejede ýerine ýetirmegiň möhleti gelip ýetmänkä algydar borçnamanyň bergidar ýa-da zamun bolýan tarapyndan teklipl edilen hakykat ýüzünde berjaý edilmegini kabul etmekden ýüz dönderen halatynda-da bes edilýär.

Şonuň bilen birlikde-de zamunlyk şertnamasynda görkezilen möhletiň geçmegi hem onuň bes edilmegine getirýär. TRK-a laýyklykda, eger-de zamunlyk möhletsiz bolsa, zamun bolýan şertnamany togtatmagyň üç aýlyk möhletini berjaý etmäge borçludyr. Möhletli zamunlykda bäs ýylyň geçmegi bilen üç aýlyk möhleti berjaý etmek arkaly şertnama togtadylyp bilinýär. Şertnama bir taraplaýyn togtadylanda zamun bolýan togtadylmagyna çenli alnan borçnamalaryny ýerine ýetirmäge borçludyr.

Eger-de esasy borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti gelip ýetmese, baş bergidar zamun bolýany zamunlykdan boşatmagyň deregine oňa degişli üpjünçiligi berip bilýär¹.

8.4. Bergidaryň kepillendirmesi we bank kepilligi

Bergidaryň kepillendirmesi hem borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji serişdeleriň biri bolup durýar. Kanunalaýyklykda, şertnamanyň mazmunynyň çäklerinden çykýan haýsy-da bolsa bir şertsiz hereketi ýerine ýetirmäge bergidaryň borç edinmegine getirýän borçnama, bergidaryň kepillendirmesi diýlip hasap edilýär². TRK-da bellenişi ýaly, eger-de kepillendirme kanunda göz önünde tutulan kadalara ters gelmeýän bolsa ýa-da bergidary artykmaç hereketlere borçly etmeýän bolsa, ol hakyky diýlip hasap edilýär³. Şeýlelikde-de, bergidaryň kepillendirmesi kanuna ýa-da umumy ahlaklyk kadalaryna garşy bolmaly däl. Şonuň bilen birlikde-de bergidaryň üstüne onuň bilen ylalaşylmadyk artykmaç borçlaryň ýüklenilmegine getirmeli däl. Bergidaryň kepillendirmesi ýazmaça görnüşde resmileşdirilmäge degişlidir⁴.

Bergidaryň kepillendirmesinde borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji hereketi amala aşyryjy hökmünde bergidaryň özi çykyş edýän bolsa, bank kepilliginde borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün ediji hökmünde üçünji şahs – bank (karz beriş-maliýe guramasy) çykyş edýär. TRK-da bellenişine

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 944-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

² Şol ýerde. 434-nji madda.

³ Şol ýerde. 435-nji madda.

⁴ Şol ýerde. 436-njy madda.

göra, bank kepilliginde bank ýa-da başga bir karz beriş edarasy ýa-da ätiýaçlandyryş guramasy (kepil) başga şahsyň (prinsipalyň) haýyşy boýunça öz üstüne alan borçnamasynyň şertlerine laýyklykda, baş bergidaryň (prinsipalyň) algydaryna (benefisiara) algydaryň (benefisiaryň) ýazmaça talabynyň esasynda pul möçberini (summasyny) tölejekdigi hakynda ýazmaça borçnama alýar¹.

Ilkinji nobatda bank kepilliginiň özboluşly subýekt düzüminiň bardygy, ony borçnamalaryň degişli derejede ýerine ýetirilmegini üpjün ediji beýleki hukuk serişdelerinden tapawutlandyrýar.

Bank kepilliginiň zamunlykdan tapawutly alamatlary şulardyr: onda baş bergidaryň (prinsipalyň) algydara (benefisiara) bolan garşylyklaýyn talaplary we nägilelikleri hasaba alynmaýar; bank kepilligi hakynda borçnama baş bergidar (prinsipal) bilen algydaryň (benefisiaryň) arasyndaky esasy borçnama bellibir derejede garaşly däl².

Şu häsiýetli alamatlary hem algydar (benefisiar) üçin bank kepilligini üçünji şahsyň zamunlygyndan has özüne çekiji edýär. Bank kepilliginiň mazmuny kepiliň (bankyň), esasy borçnama bilen öňünden kesgitlenýän pul möçberini (summasyny) tölemäge bolan, ýöne pul möçberi kesgitlenenden soň esasy borçnama garaşly bolmadyk we esasy borçnama bes edilenden soň ýa-da hakyky däl diýlip bilnen halatynda-da, güýjüni ýitirmeýän borçnamasyndan ybaratdyr. Bank kepilligi tölegli borçnama bolup durýar³.

Borçnamanyň berjaý edilmegini üpjün ediji goşmaça borçnamalaryň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, bank kepilligi: yzyna alyp bolýan bank kepilligi; yzyna alyp bolmaýan bank kepilligi bolup bilýär.

Kanunalaýyklykda, eger-de bank kepilliginiň resminamasynda (şertnamasynda) başgaça bellenilmedik bolsa ol yzyna alnyp bilinmeýär⁴. Şonuň ýaly-da, eger-de bank kepilliginde başgaça göz öňünde tutulmasa, bank kepilliginden ugur alyp algydaryň (benefisiaryň) kepil babatdaky talap etmek hukugy üçünji şahsa berlip bilinmeýär⁵. Özi-de, eger-de şertnamada başgaça ylalaşylmadyk bolsa, bank kepilligi onuň berlen gününden güýjüne girýär⁶.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda, algydaryň (benefisiaryň) özüne bank kepilligine degişli pul möçberlerini (summalaryny) tölemek hakyndaky talaby bank kepilliginiň resminamasynda (şertnamasynda) görkezilen resminamalary goşmak bilen ýazmaça görnüşde (formada) kepile (banka) görkezilmelidigi bellenilýär. Ta-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 919-njy madda.

² Şol ýerde. 921-nji madda.

³ Şol ýerde. 920-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

⁴ Şol ýerde. 922-nji madda.

⁵ Şol ýerde. 923-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 924-nji madda.

lapda ýa-da onuň goşundysynda algydaryň (benefisiar) üpjün edilmegi üçin bank kepilligi berlen esasy borçnamanyň baş bergidar (prinsipal) tarapyndan haýsy sebäplere görä ýerine ýetirilmändigini (degişli derejede ýerine ýetirilmändigini) görkezmelidir¹. Bank kepilliginiň bellibir möhlete berilýändigini sebäpli algydaryň (benefisiaryň) talaby berlen kepilligiň möhletiniň tamamlanmagyna çenli kepile görkezilmäge degişlidir.

TRK-a laýyklykda, algydaryň (benefisiaryň) talabyny alandan soň, kepil (bank) şol bada bu hakda bergidara (prinsipala) habar bermelidir we bildirilen talap bilen baglanyşykly ähli resminamalar bilen birlikde, bergidara talabyň nusgasyny bermelidir. Kepil algydaryň (benefisiaryň) talabyna, onuň ýanyna goşulan resminamalar bilen birlikde, paýhasly möhletde garamaga borçludyr hem-de degişli resminamalar goşulan talabyň, şol bank kepilliginiň şertlerine laýyk gelýändigini ýa-da gelmeýändigini kesgitlemek üçin paýhasly yhlaslylyk görkezmelidir².

Eger-de bildirilen talap ýa-da oňa goşulan resminamalar bank kepilliginiň şertlerine laýyk gelmese ýa-da olar bank kepilligi tarapyndan kesgitlenen möhlet tamamlanandan soň kepile berilse, kepil algydaryň (benefisiaryň) talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmäge ygtyýarlydyr. Kepiliň algydaryň (benefisiaryň) talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürýändigini hakynda algydara (benefisiara) haýal etmän habar berilmäge degişlidir. Eger-de algydaryň (benefisiaryň) talabynyň kanagatlandyrylmagyna çenli, bank kepilligi bilen üpjün edilen esasy borçnamanyň:

- degişli böleginiň doly ýerine ýetirilendigi;
- başga esaslar boýunça togtadylandygy;
- hakyky dældigi kepile mälim bolsa, onda ol bada-bat bu hakda algydara (benefisiara) we baş bergidara (prinsipala) habar bermelidir. Kepiliň şeýle duýduryşyndan soň alnan algydaryň (benefisiaryň) gaýtadan eden talaby kepil tarapyndan ýerine ýetirilmäge degişlidir³.

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, kepiliň bank kepilligi boýunça algydara (benefisiara) berlen pul möçberiniň (summanyň) özüne tölenmegini regres tertibinde baş bergidardan (prinsipaldan) talap etmek hukugy ýerine ýetirilmegi üçin kepillik berlen, kepiliň baş bergidar (prinsipal) bilen ylalaşygy arkaly kesgitlenýär. Eger-de kepiliň baş bergidar (prinsipal) bilen ylalaşygynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, bank kepilliginiň şertleriniň tersine ýa-da kepiliň algydar (benefisiar) babatdaky borçnamalary bozandygy üçin algydara (benefisiara) tölenmeli pul möçberiniň (summanyň) özüne gaýtarylyp berilmegini baş bergidardan (prinsipaldan) talap etmäge kepiliň hukugy ýokdur⁴.

¹ Şol ýerde. 925-nji maddanyň 1-nji bölegi.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 926-njy maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ Şol ýerde. 927-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

⁴ Şol ýerde. 930-njy madda.

Kepiliň algydar (benefisiar) babatdaky borçnamalary aşakdaky ýagdaýlarda bes edilýär: bank kepilliginiň berlen pul möçberini (summasyny) algydara (benefisiara) tölemek bilen; bank kepilliginde kesgitlenen möhletiniň tamamlanmagy bilen; algydaryň (benefisiaryň) bank kepilliginden gelip çykýan öz hukuklaryndan ýüz öwürmegi we olary kepile gaýtaryp bermegi bilen; algydaryň (benefisiaryň) öz hukuklaryndan ýüz öwürýändiginiň hakynda kepiliň ýazmaça tassyklamasy bilen.

Ýokarda görkezilen 1–3-nji bentlerde beýan edilen esaslara boýunça, kepiliň borçnamalarynyň bes edilmegi oňa bank kepilliginiň yzyna gaýtarylyp berlendigine ýa-da berilmändigine bagly däl. Bank kepilliginiň bes edilen pursadyndan kepillik haýal etmän bu hakda baş bergidara (prinsipala) habar bermelidir¹.

§ 9. Borçnamalaryň bes edilmegi.

Borçnamalaryň bes edilmeginiň aýry-aýry usullary

Borçnamanyň bes edilmegi – bu, kanunda bellenen anyk ýagdaýlaryň ýüze çykmagy ýa-da şertnamada bellenen anyk netijelere ýetilmegi bilen taraplaryň biriniň (algydaryň) beýlekisinden (bergidardan) anyk hereketi öz peýdasyna amala aşyrmagy ýa-da bellibir hereketi amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmäge bolan hukugynyň, borçly şahsyň bolsa algydaryň talabyny berjaý etmäge bolan borjunyň bes edilmegidir. Bellenip geçilişi ýaly, esasy borçnamanyň bes edilmegi bilen onuň berjaý edilmegini üpjün ediji serişdeler hökmünde çykyş eden goşmaça borçnamalar hem bes edilýärler.

Kanunlaryň wagtda, giňişlikde we şahslaryň toparyna degişlilikde hereket etmegi ýörelgesini borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklary babatda-da doly derejede ulanmak bolýar. Adatça, kanunyň ýa-da şertnamanyň esasy ýüze çykmak bilen borçnama, tä onuň predmetini düzýän hereket (hereketsizlik) amala aşyrylyp, onuň maksadyna ýetilýänçä dowam edýär. Borçnamanyň ýerine ýetirilmek usuly bilen bes edilmegi raýat dolanyşygynda kadaly hadysa bolup, şeýle bes edilmek borçnamanyň gatnaşyjylarynyň öz bähbitlerini kanagatlandyrmaga mümkinçilik berýär. Ýöne, borçnamalar diňe bir olaryň maksadyna ýetilmegi bilen däl-de, eýsem olarda göz önünde ahyrky netije gazanylmadyk halatynda-da, hatda, şeýle netijäni gazanmak mümkin bolmadyk ýagdaýynda-da bes edilip bilinýärler.

Düzgün bolşuna görä, borçnama taraplaryň biriniň talap etmegi bilen diňe kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarda bes edilýär. Mysal üçin, üýtgedilip guralýan ýuridik şahsyň (kärhananyň) algydarynyň bergidardan borçlaryny möhletinden ön ýerine ýetirmegini ýa-da olary özüne amatly kanuny usul (hasaplaşyk

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 929-njy maddanyň 1–3-nji bölekleri.

geçirmek, şertnamany ýatyrmak) bilen bes etmegi we şonuň bilen bir wagtda-da ýetirilen zeleliň öwezini dolmagy talap etmäge haky bardyr¹. Şonuň ýaly-da, paýdarlar jemgyýetiniň üýtgedip guraljakdygy hakynda habarly edilen pursadyndan başlap, 3 aýyň dowamynda paýdarlar jemgyýetiniň algydarlary degişli borçnamalaryň möhletinden öň bes edilmegi ýa-da ýerine ýetirilmegi hem-de özlerine ýetirilen zeleliň öweziniň dolunmagy hakynda paýdarlar jemgyýetine talap bildirmäge haklydyr².

Kanunda ýa-da şertnamada bellenen halatlarda borçnama ony ýerine ýetirmekden birtaraplaýyn ýüz dönderilende-de bes edilip bilinýär. Mysal üçin, şertnamadan çykylmagy³ ýa-da uzak möhletli şertnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermek⁴. Borçnamalaryň bes edilmeginiň kanunda bellenen aýry-aýry usullarynyň her biri barada bolsa ýörite durup geçmek ýerlikli bolar.

Borçnamalaryň bes edilmeginiň iň esasy we giňden ýaýran görnüşi, olaryň ýerine ýetirilmek bilen bes edilmegidir⁵. Borçnamalar ýerine ýetirilende olaryň ýüze çykmagynyň maksady gazanylyr. Ýöne borçnamalar diňe degişli derejede ýerine ýetirilen halatynda bes edilýär. Degişli derejede berjaý edilmezligi borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bes edilmegine däl-de, tersine olaryň çylşyrymlaşmagyna getirýär. Sebäbi borçnamanyň degişli derejede ýerine ýetirilmezligi bergidar üçin, düzgün bolşuna görä, esasy borçnamany hakykat ýüzünde ýerine ýetirmek borjundan boşamazdan, alynmadyk girdejileriň, hakyky zeleliň öwezini dolmak, puşmana puluny tölemek we ş.m. ýaly goşmaça borçnamalary döredýär.

Kanunalaýyklykda, bergidaryň talap etmegi boýunça algydar borçnamanyň ýerine ýetirilişini özüniň doly ýa-da bölekleyin kabul edýändigini tassyklaýan resminamany bergidara bermelidir. Eger-de karz almak hakynda düzülen resminamada göterimler barada maglumatlar bolmasa, şol resminamanyň berilmeginiň özi göterimleriň hem tölenendigini we algydar bilen bergidaryň arasyndaky pul karz alyş-beriş ýa-da töleg gatnaşygynyň doly bes edilýändigini aňladýar. Bergi wagtal-wagtal, bölek-bölekden tölenilýän halatynda berginiň iň soňky böleginiň tölenilendigi hakyndaky resminama, kanunda ýa-da şertnamada başgaça bellenişler bolsa, berginiň şondan öňki bölekleriniň hem tölenilendigini çaklamaga esas berýär⁶.

TRK-a laýyklykda, borçnamanyň ýerine ýetirilendigi hakyndaky resminamany bermek bilen bagly çykdaýylar, eger-de bergidar bilen algydaryň arasyndaky

¹ «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 15.06.2000 ý. 57-nji maddanyň 2-nji bölegi. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., №2); 18.04.2009 ý. Girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

² «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 23.11.1999 ý. 61-nji maddanyň 2-nji bölegi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 366, 374, 417-nji maddalary.

⁴ Şol ýerde. 410-njy maddanyň 1-nji bölegi.

⁵ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 437-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 439-njy maddanyň 1–3-nji bölekleri.

ylalaşykdan başgaça gelip çykmaýan bolsa, bergidaryň öz üstüne ýüklenilýär. Eger-de algydar ýaşayan ýerini üýtgetse ýa-da aradan çyksa we başga ýerde ýaşayan mirasdarlaryny goýup gitse, onda ýerine ýetiriş hakyndaky resminamanyň berilmegi bilen baglanyşykly artan çykdajylar algydaryň ýa-da onuň mirasdarlarynyň üstüne ýüklenilýär¹.

Borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň deregine öwez tölegini (ylalaşyk tölegini) bermek (hödürlemek) hem borçnamalaryň bes edilmeginiň bir görnüşi bolup durýar. Mysal üçin, borçnamanyň ýerine ýetirilmegine derek pul möçberini tölemek, başga bir emlägi algydara bermek we ş.m. Borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň deregine öwez tölegini bermegiň möçberi we möhletleri taraplaryň ylalaşygynyň esasynda kesgitlenýär. Ýöne borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň deregine öwez tölegini (ylalaşyk tölegini) bermäge, adaty, diňe şertnamalaýyn borçnamalarda rugsat berilýär. Emma delikt borçnamalarynyň aýry-aýry görnüşleri boýunça (mysal üçin, fiziki şahsyň janyna, saglygyna zelem ýetirilmegi, hossar hakynyň ýa-da kömek pulunyň töledilmegi we ş.m. bilen bagly borçnamalarda) borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň deregine öwez tölegini (ylalaşyk tölegini) bermäge rugsat berilmeýär².

Borçnamalaryň bes edilmeginiň ýene-de bir görnüşi, borçnamanyň täzelenilmegi (nowasiýa) bolup durýar. TRK-a laýyklykda, algydaryň borçnamada göz önünde tutulan ýerine ýetirişe derek başga borçnamany (nowasiýa) ýerine ýetirmegi kabul edýän halatynda hem borçnamalaýyn gatnaşyklar bes edilýär. Mysal üçin, ýaşayyş jaýyny kireýine almak-bermek şertnamasynyň şol ýaşayyş jaýyny satyn almak-satmak şertnamasy bilen çalşyrylmaýy.

Borçnamanyň täzelenmegi (nowasiýasy) taraplaryň arasynda öňki borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bes edilmegine getirýän täze borçnamany döredýär. Ýöne, düzgün bolşuna görä, täze borçnama öňki borçnama esaslanýar. Şoňa görä-de, eger-de öňki borçnama hakyky däl diýlip bilinse, täze borçnama hem hakyky däl diýlip bilinýär. Ýöne şonuň bilen birlikde-de öňki borçnama bes edilen halatynda, onuň ýerine ýetirilmegini üpjün ediji, zamunlyk, girew, puşmana puluny tölemek ýaly goşmaça (akessor) borçnamalar hem öz-özünden bes edilýärler. Edil borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň deregine öwez tölegini bermekdäki (hödürlemekdäki) ýaly, delikt borçnamalarynyň aýry-aýry görnüşleri boýunça (mysal üçin, fiziki şahsyň janyna, saglygyna zelem ýetirilmegi, hossar hakynyň ýa-da kömek pulunyň töledilmegi we ş.m. bilen bagly borçnamalarda) borçnamanyň täzelenmegine (nowasiýasyna) rugsat berilmeýär.

¹ Şol ýerde. 442-nji madda.

² Şol ýerde. 1037-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, borçnamalar deponirlemek arkaly bes edilip hem bilinýär. Eger-de algydar borçnamanyň ýerine ýetirilişini kabul etmekde haýal-ýagallyk edýän bolsa ýa-da onuň ýerleşýän ýeri näbelli bolsa, bergidar ýerine ýetirişiň predmetini saklamak üçin kazyýete¹ ýa-da kepillendiriş edarasyna tabşyrmaga, puly ýa-da gymmatly kagyzlary bolsa – kepillendiriş edarasynyň depozit hasabyna geçirmäge haklydyr. Deponirlemegiň netijesinde bergidar algydaryň öňündäki borçnamasyndan boşadylýar².

Borçnamany ýerine ýetirmegiň predmeti deponirlenenden soň, eger-de ýerine ýetirişiň predmeti pul serişdelerinde ýa-da gymmatly kagyzlarda aňladylýan bolsa, puluň we gymmatly kagyzlaryň gelip gowuşandygy barada döwlet kepillendiriş edarasy algydara habar berýär we onuň talap etmegi boýunça oňa şol pul möçberlerini (summalaryny) ýa-da gymmatly kagyzlary berýär. Pul möçberlerini (summalaryny) we gymmatly kagyzlary kabul etmek işi döwlet kepillendiriş edarasy tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilen ýerinde geçirilýär³. Pul möçberleriniň we gymmatly kagyzlaryň olary depozite tabşyran şahsa (debitora) gaýtarylyp berilmegine diňe peýdasyna töleg goýlan şahsyň (algydaryň) ýazmaça beren razylygy boýunça ýa-da kazyýetiň çözgüdi boýunça ýol berlip bilinýär.

Borçnamalaryň bes edilmeginiň ýene-de bir görnüşi, özara talaplary hasaba goşmak arkaly borçnamanyň bes edilmegi bolup durýar. TRK-a laýyklykda, iki şahsyň arasynda dowam edýän özara talaplar, eger-de olary ýerine ýetirmegiň, möhleti bir wagtda gelip ýeten bolsa, olary hasaba goşmak arkaly bes edilip bilinýär. Talaplardan birini ýerine ýetirmegiň möhleti heniz ýetmedik bolsa, ýöne bu talaba hukugy bolan tarap talaby hasaba goşmagy goldaýan bolsa, talaplary hasaba goşmak mümkindir. Özara talaplary hasaba goşmak işi bu hakda beýleki tarapa habar bermek (teklipl etmek) arkaly amala aşyrylýar⁴.

Talaplary özara hasaba goşmak üçin, olaryň ikisiniň hem möçberiniň deň bolmagy hökman däl. Talaplaryň möçberi deň bolanda doly özara hasaba goşmak amala aşýar we borçnama dolulygyna bes edilýär. Eger-de talaplaryň biriniň möçberi beýlekisiniňkä garanynda az bolsa, onda bölekleýin hasaba goşmak amala aşyrylýar⁵. Möçberi artykmaç talabyň hasaba goşulmadyk bölegi bolsa, bergidar tarapyndan kanagatlandyrylmaga degişli bolýar. Şonuň ýaly-da, borçnamalary ýerine ýetirmek üçin dürli ýerler göz önünde tutulan halatynda-da, borçnamalaryň hasaba goşulmagyna ýol berilýär⁶.

¹ Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963. 137-nji madda.

² Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 444-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

³ «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 30.04.1999 ý. 72-nji madda.

⁴ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 452-nji maddanyň 1–2-nji bölekleri.

⁵ Şol ýerde. 454-nji madda.

⁶ Şol ýerde. 456-njy madda.

Bergini geçmek arkaly borçnamanyň bes edilmegi hem borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bes edilmeginiň TRK-da berkidilen bir görnüşi bolup durýar. Kanunalaýyklykda, berginiň geçilmegi borçnamanyň bes edilmegine getiren halatynda, taraplaryň ylalaşygynyň esasynda amala aşyrylýar¹. Berginiň geçilmegi – bu, algydar tarapyndan bergidary öz aralaryndaky borçnamadan boşatmak maksady bilen amala aşyrylýan birtaraplaýyn geleşikdir. Şol sebäpli-de, ol düzgün bolşuna görä, bergidar üçin hiç hili borçlary döretmeýär, ýöne käbir ýagdaýlarda ol geleşik bergidaryň, şol sanda algydaryň hem bähbitlerine zeled ýetirip bilýär. Mysal üçin, bergidaryň borçnamany berjaý edenden soň garşylyklaýyn ýerine ýetirişiň amala aşyrylmagynda bähbidi bar bolsa. Şol sebäpli-de, TRK-da berginiň geçilmeginiň taraplaryň özara ylalaşyk gazanmaklary bilen amala aşyrylýandygy belenilýär. Şonuň bilen bir hatarda-da, iki taraplaýyn şertnamadaky taraplaryň biriniň öz talabyndan ýüz döndermegi borçnamanyň bes edilmegine getirmeýär. Ol şertnamada göz önünde tutulan borçnamalaryny beýleki tarap öz talabyndan ýüz dönderýänçä ýerine ýetirmäge borçludyr.

Borçnamalaryň bes edilmeginiň ýene-de bir görnüşi, bergidar bilen algydar bir şahs bolup çykanda borçnamalaryň bes edilmegi bolup durýar. Borçnamalaryň bes edilmeginiň bu görnüşi, adatça, şu aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykýar: özara borçnamalaýyn gatnaşyklarda duran ýuridik şahslar biri-biri bilen goşulmagy, birikdirilmegi arkaly üýtgedilip guralanda; aradan çykan algydaryň emlägini bergidar miras alanda.

Borçnamany ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygy. Bergidaryň ýa-da algydaryň günäsi bolmazdan borçnamany ýerine ýetirmek mümkin bolmadyk halatlarynda-da, borçnama bes edilýär. Eger-de ikitaraplaýyn borçnamalarda, borçnamany ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygy algydaryň günäsi bilen ýüze çykan bolsa, algydaryň özüniň ýerine ýetirişini talap etmäge haky ýokdur. Borçnama, ony «ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygy» diýen esas bilen diňe şol ýagdaýlaryň ýüze çykmagynyň sebäplerini we şertlerini hem-de borçnamanyň mazmunyny nazara almak bilen bes edilýär.

Borçnamalaryň bes edilmeginiň görnüşleriniň ýene-de biri hem, döwlet edarasynyň namasynyň esasynda borçnamanyň bes edilmegi bolup durýar. Borçnamalary ýerine ýetirmek döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň namalarynyň esasynda şu aşakdaky ýagdaýlarda bes edilip bilinýär: borçnama hereket edýän kanunçylyga ters gelýän bolsa; fiziki we yuridik şahslar tarapyndan telekeçilik işiniň aýry-aýry görnüşlerini amala aşyrmak üçin ygtyýarnama (lisenziýa) bolmadyk halatynda.

¹ Şol ýerde. 458-nji madda.

Borçnamanyň fiziki şahsyň aradan çykmagy bilen bes edilmegi. Borçnamany bes etmegiň bu görnüşi, esasan, şahsy häsiýetli borçnamalarda, ýagny borçnamanyň ýerine ýetirilmegine algydaryň ýa-da bergidaryň şahsy özüniň gatnaşmagyny talap edýän borçnamalarda (mysal üçin, awtorlyk şertnamasy boýunça awtoryň hut (şahsy) özi anyk neşirýat üçin anyk edebiýat eserini döretmek babatda öz üstüne alan borçnamasyny berjaý etmeli) bolup bilýär. TRK-a laýyklykda, eger-de bergidaryň hut özi gatnaşmasy borçnamany ýerine ýetirmek mümkin bolmasa, onda bergidaryň aradan çykmagy borçnamanyň bes edilmegine getirýär. Şonuň ýaly-da, eger-de borçnamany ýerine ýetirmek algydaryň özi üçin niýetlenilen bolsa, onda algydaryň aradan çykmagy borçnamanyň bes edilmegine getirýär. Eger-de borçnama şahsy häsiýetli bolmasa, miras hukuk kadalaryna laýyklykda, borçnamanyň degişli tarapyň hukuklary we borçlary aradan çykanyň hukuk oruntutarlary hökmünde onuň mirasdarlaryna geçýär.

Ýuridik şahsyň ýatyrylmagy sebäpli borçnamanyň bes edilmegi borçnamalaryň bes edilmeginiň bir görnüşi bolup durýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, kanunda bellenen halatlardan başga ýagdaýlarda, ýuridik şahsy ýatymagyň tamamlanmagynyň bellige alnan pursadyndan başlap, ýuridik şahsyň borçnamalary bes edilýär¹.

Görkezilenlerden başga-da raýat hukuk borçnamalaýyn gatnaşyklarynyň bes edilmeginiň başga-da birnäçe görnüşleri bar. Ol görnüşler Türkmenistanyň kanunçylygynda berkidilen borçnamalaryň aýry-aýry görnüşlerini düzgünleşdirýän hukuk kadalarynda bellenilýär. Borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bes edilmeginiň beýleki usullarynyň mysaly hökmünde şulary görkezmek bolar:

- eger-de ýaşayyş jaýyny kireýine bermek şertnamasynyň möhleti kesgitlenilmedik bolsa, kireýine beriş gatnaşyklary şertnamanyň ýatyrylmagyny beýleki tarapa (kontragente) aýtmak arkaly bes edilýär²;
- kämillik ukyby ýok diýip bilnen ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslaryň hossarynyň (howandarynyň) razylygyny almadan baglaşan geleşikleri (borçnamalary) bes edilýär³;
- tabşyryk şertnamasynda ynanyjy islendik pursatda tabşyrygy bes edip, ynamdar bolsa tabşyryk şertnamasyny ýatyrp bilýärler⁴;
- potrat şertnamasynda, işleriň tamamlanmazlygyndan öň sargytçy (iş buýrujy) şertnamanyň ýatyrylmagyny islendik pursatda talap edip bilýär⁵ we ş.m.

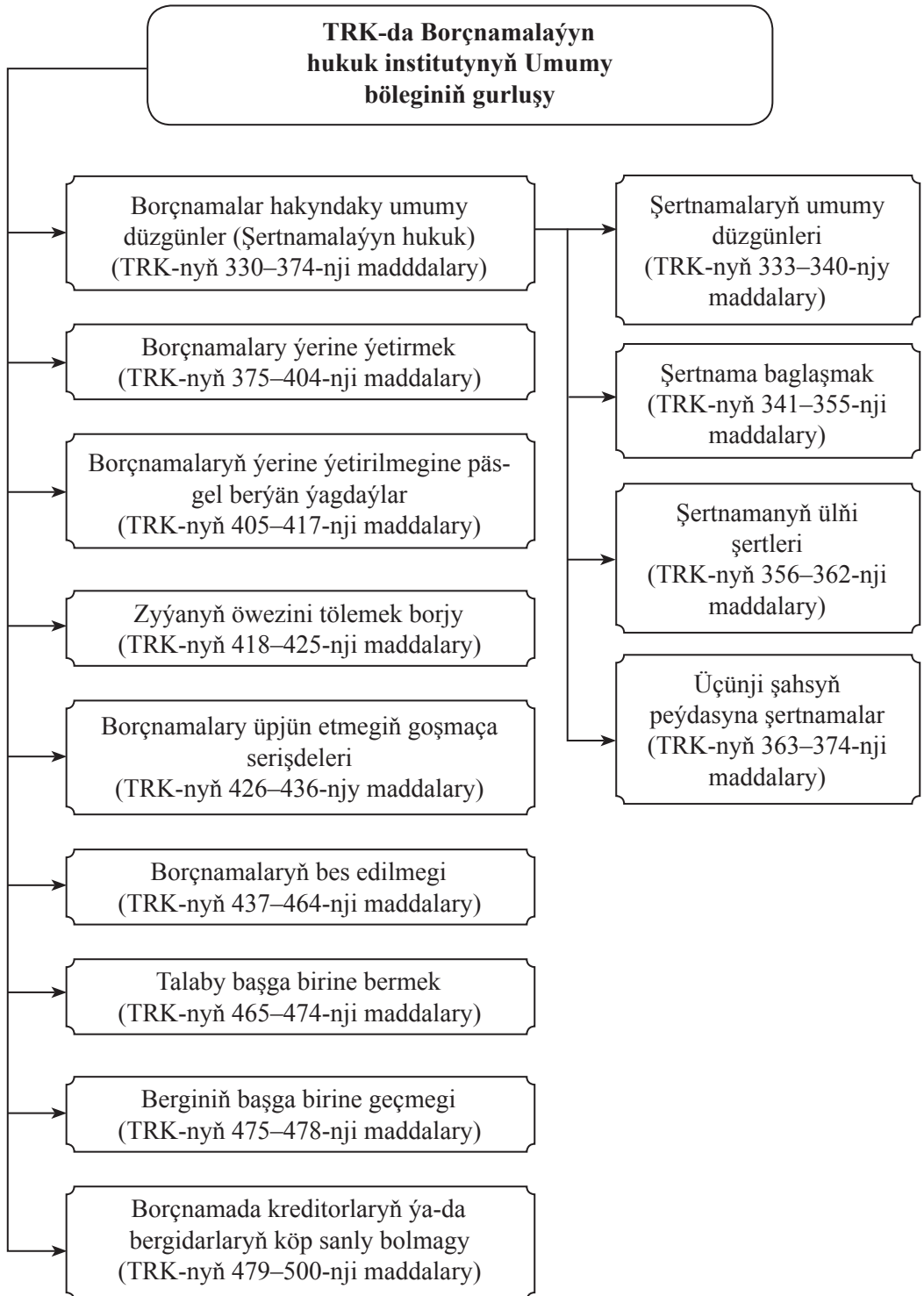
¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 464-nji madda.

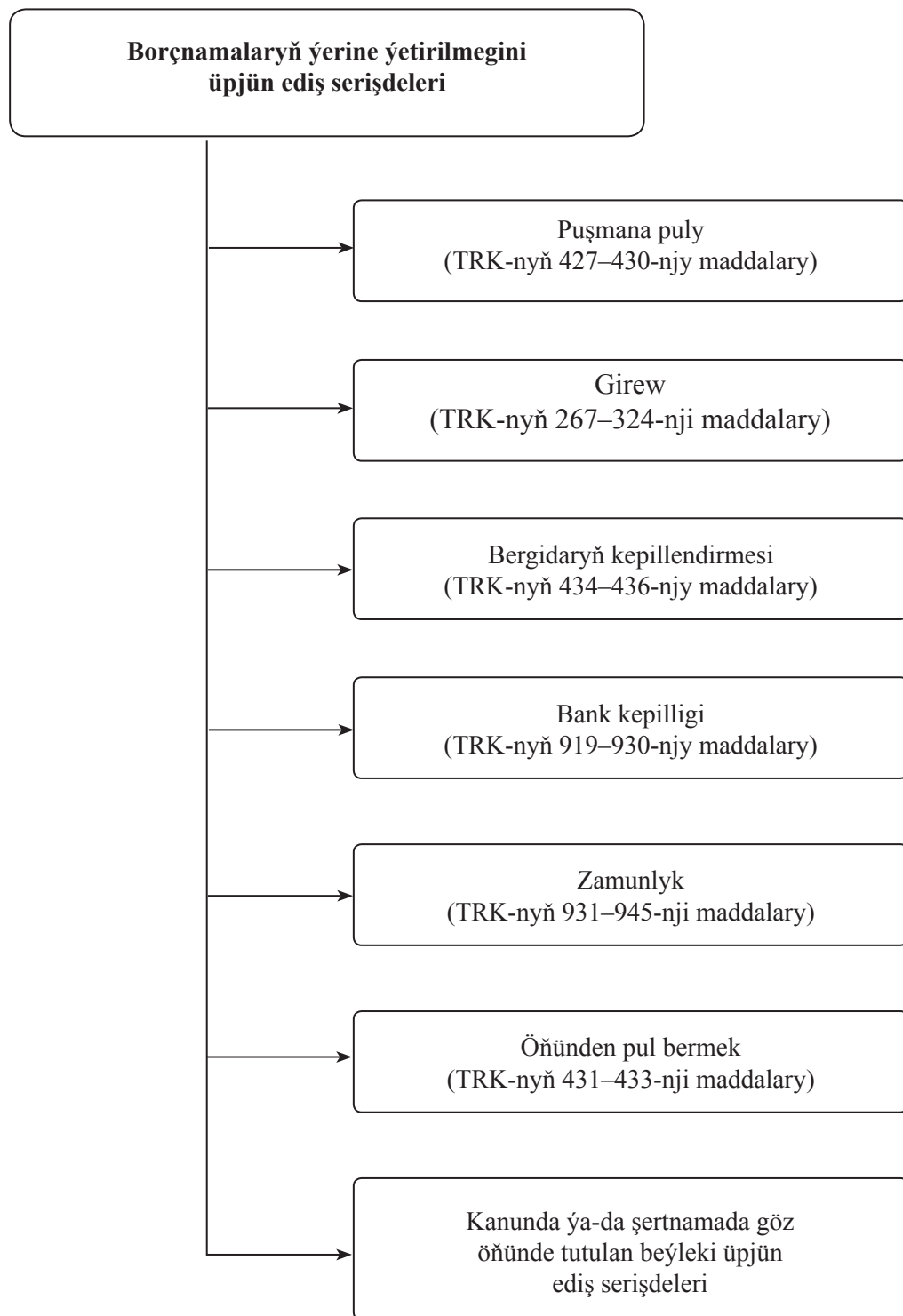
² Şol ýerde. 583-nji maddanyň 3-nji bölegi.

³ Şol ýerde. 26, 27, 83-nji maddalar.

⁴ Şol ýerde. 733-nji maddanyň 1-nji bölegi.

⁵ Şol ýerde. 657-nji madda.

RAÝAT HUKUK ŞERTNAMASY

§ 1. Raýat hukuk şertnamasy: düşünje, ähmiýeti, ýörelgeleri, wezipeleri. Şertnama hukuk serişdesi hökmünde

Raýat hukuk şertnamasy – bu iki ýa-da birnäçe şahsyň haryt - pul gatnaşyklaryny resmileşdirýän, olaryň hukuklaryny we borçlaryny döretmek, üýtgetmek, bes etmek baradaky ylalaşygydyr. Şertnama gatnaşyklary haryt alyş – çalyşygynyň esasy bolup durýar, şonuň üçin şertnamalaryň köp görnüşleriniň gadymdan gelýän taryhy bar hem-de olaryň köpdürliligi bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi üçin zerurdyr. Şertnama bazar gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň çêýeligini, ýagdaýa görä hereket etmegini kadalaşdyrmaga hemaýat edýär. Şertnama hukuk serişdesi hökmünde raýat hukugynyň çygrynda dörän hem bolsa, häzirkî döwürde hukuk ulgamynyň beýleki pudaklarynda-da giňden ulanylýar mysal üçin, zähmet, durmuş üpjünçilik, we ş.m. Umumy halkara adalgasy kontrakt (Latinça-contractus)¹ bolan şertnama hukugyň iň gadymy konstruksiýalarynyň biri hasaplanýar.

Şertnamalaýyn gatnaşyklaryň gadymdan gelýän däpleri, ýörelgeleri we kanunçylygy bardyr. Raýat hukuk şertnamasynyň esasy ýörelgeleri milli kanunçylykda we halkara kadalarynda öz beýanyny tapýar. Umumy ykrar edilen esasy şertnamalaýyn ýörelgeler hökmünde şulary bellemek mümkin:

- taraplaryň ýuridiki deňhukuklygy;
- taraplaryň ykdysady erkinligi;
- şertnama baglaşmagyň erkinligi;
- şertnama gatnaşyklarynda kanunyň we şertnamanyň hyzmatdaşlygy;
- işewürlük adatlaryny we şertnama däplerini ulanmak;
- şertnama düzgün-nyzamyny berjaý etmek.

TRK-nyň 331-nji maddasynda şertnamanyň umumy düşünjesi we esasy almatlary kesgitlenýärler. Şeýle-de, TRK-nyň şertnamalaýyn hukuk diýip atlandyrylýan ýörite babynda, 333–374-nji maddalarda berkidilen hukuk kadalary onuň ähmiýetini we ýerine ýetirýän wezipelerini, şertnama baglaşmagyň tertibini beýan edýärler.

Bazar gatnaşyklary ösdügiçe Türkmenistanda şertnamalaryň täze görnüşleri ýüze çykýar. Türkmenistanyň haryt – çig mal biržasynda baglaşylýan we bellige alynýan şertnamalara birža kontraktlary diýilýär. Şertnama we kontrakt adal-

¹ Большой энциклопедический экономико-юридический словарь. Казань, 2007. С. 374.

galarynyň manysy birmeňzeşdir. Kontrakt «contractus» diýen latyn sözünden gelip çykyp, hukuk manysynda taraplaryň ikisi üçin hem hukuklary we borçlary, möhletleri bilen belläp berýän şertnamany, ylalaşygy aňladýar. Şertnamany baglaşmagyň we ýerine ýetirmegiň hemme ýagdaýlara niýetlenen düzgüni bolmaýar, her bir şertnamada taraplaryň ýekebara erk-islegi beýan edilýär, ýöne olaryň kanunçylyk esaslary bitewidir.

Şertnamalar ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýär hem-de emläk gymmatlyklarynyň bir tarapdan beýleki tarapa geçmegini, işleriň, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirýär. Şertnamanyň mazmunyny, esasan, taraplar kesgitleýär, şonuň üçin hem durmuşda şertnamalaýyn borçnamalar köp duş gelýär, şoňa degişlilikde, TRK-nyň hem köp maddalary şertnamalaýyn borçnamalary düzgünleşdirmäge gönükdirilýär.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy şertnamalaryň dürli görnüşlerini düzgünleşdirýär. TRK-nyň şertnamalaýyn hukugyň umumy we aýratyn bölekleri seljerilende, bu kodifisirlenen kadalaşdyryjy hukuk namada şertnamalaryň 30-a golaý görnüşine degişli kadalaryň berkidilýändigini görmek bolýar. Mysal üçin, satyn almak-satmak, alyş-çalyş, kärende, syýahatçylyk hyzmaty, ätiýaçlandyрма we beýlekiler. TRK-nyň 501–992-nji maddalary bilen düzgünleşdirilen şertnamalaryň aýry-ayry görnüşlerine üns berlende, onda ilki bilen zatlaryň (harytlaryň) bir şahsdan başga şahsa geçmegi bilen baglanyşykly şertnamalaryň düzgünleşdirilýändigini, soňra hyzmatlary we işleri ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly şertnamalaryň kadalaşdyrylýandygyny görmek bolýar.

Häzirki döwürde şertnamalaryň ähmiýetiniň artmagy, şertnamalaryň ýerine ýetirýän wezipelerine üns bermegiň güýçlenmegi, döwlet tarapyndan telekeçilige hemmetaraplaýyn goldaw berlip, işewürligiň ýaýbaňlanmagy barada yzygiderli alada edilýändigine esaslanýar.

Islendik telekeçiniň täjirçilik meýilnamalarynyň durmuşa geçirilmegi ylalaşyklary düzmezden we şertnamalary baglaşmazdan mümkin däl, çünki şertnama – munuň özi telekeçilik bilen meşgullanýan adamlaryň çenleýän pikirleri we hasaplamalary, olaryň peýda gazanmaga bolan ymtylyşy beýan edilýän görnüşdir. Telekeçilik bilen meşgullanyp, şertnama baglaşmazlyk asla mümkin däl. Şertnama diňe bir siziň hasaplaşyk hasabyňyza pul serişdeleriniň geçirilmegi üçin zerur bolan resminama däl. Şertnama – bu ilkinji nobatda gyzyklanýan taraplaryň ylalaşygydyr, özara nep gazanmak bähbidi bilen bilelikde hereket etmek üçin olaryň öz aralaryndaky ylalaşygy aňladylan namadyr.

Şertnama:

- taraplaryň bähbidine düzülen bolmaly;
- hereket edýän kanunçylygy bozmaly däl;

- taraplaryň bähbitlerini hukuk taýdan ygtybarly goramaly;
- taraplaryň şertnamalaýyn borçnamalary olaryň özara jogapkärçiligi bilen pugta üpjün edilmeli;
- onda çözülmelik sorag we hukuk taýdan nätaklyklyk bolmaly däl.

Şertnamada şeýle nätaklyklyklaryň bolmagy ähli ylalaşyga çynlakaý howp döredýär hem-de islendik ajaýyp we ykdysady taýdan gowy işlenen täjirçilik taslamasyny puja çykaryp biler. Elbetde şertnama baglaşmazdan öň, iş salyşyljak laýyk tarapy gözlemek, meýilleşdirilýän amallaryň esasy pursatdan deslapdan ylalaşmak we şuna meňzeş boýunça çynlakaý iş geçirilýär.

Bazaryň subýektleriniň ähli işewür özara gatnaşyklary kanunçylyk we olaryň öz şertnamasynda göz önünde tutýan şertleri arkaly berkidilýär hem-de ähli täjirçilik çäresiniň üstünligi köplenç şeýle şertnamanyň nähili düzülendigine we resmileşdirilendigine bagly bolýar. Şertnamada raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlarynyň we ýörelgeleriniň ençemesi beýanyňy tapýar. Oňa gatnaşyjylaryň gatnaşyklary özara deňlige esaslanýar. Şertnama taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny, öz borçnamalaryny ýerine ýetirip bilmedik halatyndaky jogapkärçiligini, hasaplaşyklarynyň tertibini, borçnamalaryň ýerine ýetiriliş möhletlerini we emläk gatnaşyklarynyň beýleki möhüm şertlerini kesgitleýär.

Raýatlar köplenç halatlarda şertnamalary dilden baglaşýarlar. Eger şertnamanyň hakyky bolmagy üçin kanunda bellibir keşp bellenilen bolsa ýa-da taraplar şertnama üçin şonuň ýaly keşbi göz önünde tutan bolsalar, onda şertnama şonuň ýaly keşp hakyndaky talap ýerine ýetirilenden soň güýje girýär. Eger taraplar ýazmaça keşp hakynda ylalaşan bolsalar, onda şertnama taraplaryň gol çeken bir resminamasyny düzmek arkaly baglaşylyp bilner. Kanun aýry-aýry şertnamalar üçin hökmany ýazmaça keşbiň bolmagyny belleýär, şol şertnamalaryň käbirleriniň keşbi barada başga, goşmaça talaplar hem bildirilýär. Mysal üçin, TRK-nyň 337-nji maddasynda gozgalmaýan zatlar baradaky şertnamalar ýazmaça we kepillendiriş (notarial) tertibinde tassyklan bolmaly diýip bellenen.

Raýat-hukuk şertnamasy diýip raýatlaryň ýa-da ýuridiki şahslaryň hukuklarynyň döremegine üýtgemegine we bes edilmegine gönükdirilen, olaryň erk-islegini beýan edýän hereketleri hakyndaky ylalaşygyna düşünilýär.

Raýat hukugynda şertnamanyň hakyky bolmagy üçin onuň dört sany talaba laýyk bolmagy zerur:

- mazmunynyň kanunalaýyklygy;
- taraplaryň şertnama gatnaşmaga ukyplylygy;
- taraplaryň erk-isleginiň ýüze çykan netije bilen gabat gelmegi;
- görnüşiniň (formasynyň) kanunalaýyk bolmagy.

§ 2. Şertnamanyň erkinligi.

Raýat hukuk şertnamalarynyň ulgamlary

TRK-nyň 333-nji maddasynda: «Şahslar kanunyň çäklerinde şertnamalary erkin baglaşyp we bu şertnamalaryň mazmunyny kesgitlep bilerler. Eger jemgyýetiň ýa-da şahsyýetiň düýpli bähbitlerini goramak maksady bilen, şertnamanyň hakykylygy döwletiň rugsadyna bagly bolsa, onda munuň özi aýratyn kanun arkaly düzgünleşdirilmelidir» diýip bellenilýär.

Mälim bolşy ýaly, şertnama baglaşmak we onuň şertlerini kesgitlemek meýletinlige esaslanmak bilen, diňe şertnamanyň taraplarynyň bähbitlerine, isleglerine baglydyr, ýagny meýletindir. Bu bolsa, raýat hukugynda şertnama erkinligini berkarar edýär. Şertnamanyň erkinligi diýmek:

Birinjiden, munuň özi, şertnamany baglaşmagyň erkinligini, taraplaryň kim bilen şertnama baglaşmalydygyny özlerniň saýlaýandygyny aňladýar.

Ikinjiden, nähili şertnamany baglaşmalydygyny taraplaryň özlerniň çözüändigini aňladýar. Mysal üçin, TRK-nyň 8-nji maddasynda kesgitlenişine görä, hukuklar we borçlar kanunda göz önünde tutulan şertnamalardan we beýleki geleşiklerden, şonuň ýaly-da kaununda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin oňa garşy gelmeýän şertnamalardan we beýleki geleşiklerden döreýär. Umumy ykrar edilen halkara hukuk kadalaryna laýyk gelýän Türkmenistanyň raýat kanunçylygy, şertnamalaryň gutarnykly sanawyny bermeýär, sebäbi ykdysady gatnaşyklaryň çalt ösmegi netijesinde täze-täze şertnamalaryň döremegi mümkin. Kanunçylyk täze dörejek şertnamalaryň durmuşa ornaşdyrylmagyna mümkinçiligi açyk goýýar. Şonuň ýaly-da, kanunyň döredýän bu mümkinçiligi gatysyk we toplumlaýyn şertnamalaryň baglaşylmagyna hem ýol açýar.

Üçünjiden, şertnama erkinligi şertnamanyň şertlerini, mazmunyny taraplaryň özlerniň kesgitlemek mümkinçiliginde aýdyň ýüze çykýar. Elbetde, şertnama erkinligi ýörelgesi absolýut häsiýetli däl. Islendik döwletde şertnamanyň görnüşine, hasaba alnysyna bellibir talaplar bildirilýär. Şonuň bilen birlikde, TRK-nyň 79-njy maddasynyň esasynda, hukuk tertibiniň we ahlaklylygyň esaslaryna garşy gelýän şertnamalary baglaşmaga, 81-nji maddanyň esasynda ýalan we galp şertnamalary baglaşmaga ýol berilmeýär. Şeýle-de, TRK-nyň 24-nji maddasy hukuk ukybyndan we kämillik ukybyndan mahrum etmäge hem-de olary çäklendirmäge gönükdirilen şertnamanyň şertleriniň hakyky dældigini, TRK-nyň 300-nji maddasy bolsa, ynsaplylyk we ynanmak ýörelgelerine garşy şertleriň hakyky dældigini kesgitleýär. Bu mysallar şertnamalara we olaryň şertlerine bildirilýän umumy ykrar edilen çäklendirmeleri şöhlelendirýär. Her bir şertnamanyň aýratynlygyndan gelip çykýan çäklendirmeleriň hem bolmagy mümkin. Umuman bu çäklendirmeler, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň sazlaşygyny, ynsanperwerligi üpjün etmek üçin

bellenenidir. Käbir halatlarda bazar gatnaşyklarynyň öz bähbitleri hem çäklendirmeleri ýüze çykaryp biler, ýagny bäsleşligi üpjün etmek, ynsapsyz bäsdeşligi aradan aýyrmak üçin girizilýän çäklendirmeler hem bolup biler.

Şertnamalar senagatda, oba-hojalygynda, söwdada, gurluşykda, daşary ykdysady gatnaşyklarda we raýatlaryň gündelik durmuşynda ulanylýar. Şonuň üçin TRK-nyň II bölümi satyn almak-satmak şertnamasyndan başlap şertnamalaryň dürli görnüşlerini we ulgamlaryny kadalaşdyrýar.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde haryt-pul gatnaşyklaryny beýan etmegiň esasy görnüşi hökmünde şertnamanyň dürli görnüşleri ulanylýar. Durmuşda has köp baglaşylýan şertnamalar boýunça ýörite nusgalyk şertnamalar taýýarlanylýar. Mysal üçin, kärende şertnamasy.

TRK-da şertnamalaryň şu görnüşleri beýan edilýär: satyn almak-satmak, alyş-çalyş, sowgat etmek, emlägi kireýine bermek, lizing, kärende, oba hojalygy üçin niýetlenilen ýerleri kärendesine bermek, françaýzing, ssuda, karz alyş-beriş, potratçylyk, syýahatçylyk hyzmat, daşaýyş, tabşyryk, eýeçiligi ynançly dolandyrmak, ulag ekspedisiýasy, dellalçylyk, söwda wekili, komissioner, sylag bermegi jemagat önünde wada bermek, bäsdeşlik (konkurs), emlägi saklamak, haryt ammaryna saklamaga tabşyrmak, ätiýaçlandyрма, bank hyzmaty, zamunlyk, kontokorrent, bergi borçnamalary, bilelikdäki iş (şereket), ömürlük ekläp-saklamak, oýunlar, jedel we beýleki şertnamalar.

Satyn almak-satmak şertnamasy – şertnamanyň iň giň ýaýran görnüşidir. Bu şertnama boýunça satyjy emlägi alyjynyň eýeçiligine bermäge, alyjy bolsa emlägi kabul etmäge we onuň üçin ylalaşylan puly tölemäge borçlanýar. Eýeçilige bermek diýlende, diňe bir zady däl, eýsem, oňa bolan hukugy hem alyja bermek göz önünde tutulýar. Durmuşda almak-satmak şertnamasy dürli görnüşlerde duş gelýär. Edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň arasynda baglaşylýan almak-satmak şertnamasy Türkmenistanyň döwlet haryt, çig mal biržasynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Jaýlary, desgalary almak-satmak hem gozgalmaýan emläkler baradaky biržanyň üsti bilen resmileşdirilip, Türkmenistanyň döwlet kepillendiriş edarasyn-da tassyklanýar. Awtoulaglary almak-satmak komission dükanyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Häzirki döwürde şertnamanyň ýene-de bir köp duş gelýän görnüşi, karz alyş-beriş şertnamasydyr. Esasan, bank karzlary giň ýaýrandyr. Bank karzy, munuň özi, wagtlaýyn boş duran pul serişdelerini karz alyja töleglilik, möhletlilik we gaýtaryp bermek şerti bilen ýerlemek barada baglaşylýan şertnamadyr.

TRK-nyň 23-nji babnynda ýerleşdirilen bank hyzmaty baradaky kadalar bank işiniň ykdysady esasyny goýdy. Onuň şeýledigini häzirki döwürde Türkmenistanda alnyp barylýan bank işlerinde görmek bolýar.

§ 3. Şertnamanyň mazmuny. Şertnamany baglaşmagyň tertibi

Şertnamanyň mazmuny diýlip, onuň ähli ylalaşylan şertleriniň, şeýle-de kanunçylyk kadalaryndan gelip çykýan şertleriniň jemine, ýagny taraplaryň hukuklarynyň we borçlarynyň şertnamada, kanunçylykda beýan edilen jemine düşünilýär. Ýuridik edebiýatlarda şertnamanyň mazmuny barada dürli garaýyşlar, düşüňjeler bar. Sebäbi şertnamanyň mazmuny köptaraply we köpugurly (uniwersal) häsiýete eýe, şonuň üçin her kim bu düşüňjelere öz nukdaýnazaryndan çemeleşýär. Ýöne, raýat hukugynda umumy ykrar edilen kesgitleme boýunça şertnamanyň mazmuny diýmek, munuň özi taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýän şertleriň jemidir.

Şertnamanyň mazmuny seljerilende, onuň düýpli şertlerine üns berilýär. Olar şu aşakdakylardyr:

- şertnamanyň predmeti baradaky maglumatlar;
- şeýle kysymly şertnamalar üçin zerur bolan şertler (mysal üçin, bank karzy şertnamasy üçin töleginiň möçberi, möhleti we gaýtaryp berilmegini üpjün edýän şertler hökmany hasaplanýar);
- taraplaryň ylalaşmagyny talap edýän şertler;
- kanunyň hökmany talap edýän şertleri.

Umumylykda bu şertlere şertnamanyň düýpli şertleri diýilýär. Şonuň bilen birlikde TRK-nyň 356–362-nji maddalarynda şertnamanyň ülni şertleri diýen düşüňje we ülni şertler baradaky aýratyn kadalar hem kesgitlenen. Şertnamanyň mazmunyndaky şertleri dürli nukdaýnazarlardan görnüşlere bölýärler. Meselem, raýat-hukuk edebiýatlarynda şertnamanyň mazmunynyň adaty şertleri, tötänleýin şertleri diýip görnüşlere bölmek usuly barada hem garaýyşlar bar.

Şertnama ýazmaça baglaşylanda şu maglumatlar hökman görkezilmeli:

- şertnamanyň ady we hasap belgisi;
- şertnamanyň baglaşylan ýeri we wagty;
- şertnama baglaşýan taraplaryň ady we olara kimleriň wekilçilik edýändigini;
- şertnama name üçin baglaşylandygy, ýagny bellibir zady bermelimi, ýa-da hyzmat, iş ýerine ýetirmelimi;
- şertnamanyň bahasy we töleg geçirmeginiň şertleri;
- taraplaryň hukuklary-borçlary;
- taraplaryň jogapkärçiligi we jogapkärçilikden boşadýan ýagdaýlar;
- ýüze çykan jedelleriň çözüliş düzgüni;
- aýratyn şertler;
- taraplaryň hukuk salgysy we bank maglumatlary;
- taraplaryň wekilleriniň goly;

- eger-de şertnama ýuridik şahslaryň arasynda baglaşylýan bolsa, ol kärhananyň möhri bilen tassyklanmaly.

Şertnamanyň islendik görnüşiniň düzülişi we onuň esasy şertleri umumy kadalara esaslanýar.

Şertnamanyň giriş bölegi (preambulasy) şu esasy düzgünleri öz içine alýar:

- şertnamanyň ady (almak-satmagyň, hyzmat etmekligiň, kärendäniň, bilelikde işlemegiň we ş.m. şertnamasy). Şertnamanyň takyk ady ony okaýanlara nähili hukuk gatnaşyklary barada gürrüň gidýändigini şol wagtyň özünde görkezýär. Eger at ýok bolsa, onda şertnamanyň näme hakyndadygyna düşünmezden ozal ony okap çykmaly we diňe şonda ony mazmun taýdan seljerip bolýar.
- şertnamanyň gol çekilen senesi. Şertnama baglaşan tarapyň oňa gol çeken we möhür basan gününü, aýyny we ýylyny görkezilmeli. Gürrüň şertnamanyň hereket ediş möhletiniň tamamlanmagy bilen baglanyşykly hukuk netijeleriniň kesgitlenmegindedir. Eger-de taraplar şertnama dürli wagtda gol çekýän bolsalar, onda ol soňky tarapyň gol çeken pursadyndan baglaşylan hasap edilýär.
- şertnamanyň gol çekilýän ýeri. Şertnamanyň gol çekilýän ýeri bu ýöne bir resmlik däl, bu şert kämahal örän uly hukuk ähmiýetine eýe bolýar, bu ylaýta-da daşary ýurt firmalary bilen daşary söwda şertnamalary baglaşylan mahaly möhümdir.
- şertnama baglaşýan taraplaryň doly ady. Tarapyň şertnama boýunça ady (mysal üçin, «potratçy», «önüm iberiji», «kärendeçi» we ş.m.). Munuň özi şertnamanyň ýazgysynda tarapyň doly adyny her gezek gaýtalamazlyk üçin zerur. Şertnama gol çekýän adamyň wezipesiniň doly ady, familiýasy, ady we atasynyň ady, şonuň ýaly-da onuň şertnama gol çekmäge ygtyýarlygy gelip çykýan resminamanyň ady.

Soňra şertnamada taraplaryň hukuklary, borçlary beýan edilýär. Şertnamanyň bu böleginde onuň düýpli şertleri beýan edilýär:

- şertnama boýunça birinji tarapyň borçnamalary;
- şertnama boýunça ikinji tarapyň borçnamalary;
- taraplaryň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekliginiň möhletleri (TRK-nyň 378-nji maddasy);
- taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmeli ýeri (TRK-nyň 376-njy maddasy);
- taraplaryň her biriniň borçnamalaryny ýerine ýtiriş usuly (hereketleriň tertibi, yzygiderliligi we möhletleri).

Bu şertleriň anyk mazmuny şertnamanyň görnüşine we ony düzmegiň anyk ýagdaýyna bagly bolýar.

Şertnamanyň goşmaça şertleri – islendik şertnamanyň bu bölümi şertnamada göz önünde tutulmagy hökman bolmadyk, emma olaryň bolmagy taraplaryň hukuklaryna we borçlaryna, şonuň ýaly-da olary ýerine ýetirmegiň tertibini düýpli täsir edýän şertleri özünde jemleýär.

Şertnamanyň hereket ediş möhletini taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetiriş möhletleri bellenen halatynda görkezmek gerek. Munuň özi şunuň bilen şertlendirilendir, ýagny taraplar şertnamanyň haçan bes edilýändigini we ony ýerine ýetirmekden garşylyklaýyn wekiliň (kontragentiň) ýüz döndermegine degişli talaplaryň we nägilelikleriň mümkin boljakdygyny bilmelidirler.

Taraplaryň jogapkärçiligi. Islendik şertnamanyň bu şerti taraplaryň biri şertnamanyň şertlerini bozan halatynda, olaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmelerini üpjün edýär. Adatça, ol temmi beriş tertibindäki (penýa, jerime) dürli görnüşli çäreleriň kesgitlenmegini özünde jemleýär, olary hem yalalşylan şertleriň biri babatynda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmedik tarap töleýär.

Şertnamanyň ahyrynda taraplaryň salgylary, bank maglumatlary beýan edilýär we taraplaryň gollary çekilip, möhürleri goýulýar.

Türkmenistanda raýatlar we ýuridik şahslar şertnamanyň islendik görnüşini baglaşyp bilýärler, ýöne olaryň baglaşan şertnamasy kanuna ters gelmeli däldir.

Şertnama gatnaşyjylaryň hukuklary hem borçlary kanun we (ýa-da) şertnama gatnaşyjylaryň özleriniň arasyndaky ylalaşyk arkaly kesgitlenilýär. Şertnama baglaşmagyň umumy kadalary TRK-nyň 341–355-nji maddalarynda beýan edilýär. Eger-de taraplar şertnama baglaşmak üçin bellenen görnüş (formany) berjaý edip, şertnamanyň düýp şertleriniň hemmesi boýunça ylalaşyk gazanan bolsalar, onda şertnama baglaşylan diýlip hasaplanylýar.

§ 4. Şertnama baglaşylanda döreýän jedeller. Şertnamanyň üýtgedilmegi

Şertnamalaýyn gatnaşyklaryň meýletinligi üçin şertnama baglaşylýan döwründe, şeýle-de şertnama ýerine ýetirilýän döwründe taraplaryň nägilelikleri köplenç halatlarda özara gepleşikler esasynda, hat alyşmak ýoly bilen we beýleki usullar arkaly nägile tarapyň öz garaýyşlaryny beýleki tarapa düşündirmegi jedelleriň döremeginiň önüni alýar. Ylmyň we tehnologiýalaryň ösen häzirki döwründe taraplaryň öz nägileliklerini biri-birine ýetirip tiz düşünişmekleri üçin ähli aragatnaşyk mümkinçilikleri bar.

Häzirki döwürde, ykdysady – önümçilik pudaklarynyň dolanyşygyny amala aşyrmak, olaryň wezipeleriniň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek, esasan, raýat-hukuk hojalyk şertnamalarynyň kömegi bilen resmileşdirilýär. Şertnamalar hojalyk

alyp baryjy subýekitleriň önümçilik-hojalyk işlerini ýerine ýetirmeginiň özboluşly hukuk gurallarynyň biridir. Önümçilik-hojalyk gatnaşyklarynyň hukuk beýany hökmünde, jedelleriň önüni almakda şertnamanyň ähmiýetine edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň ýolbaşçylary oňat düşünyärler.

Edaralara, kärhanalara hukuk kömegini berýän hukuk maslahatçylaryň şertnama baglaşylýan döwürde şertnamanyň ýazgysyny (tekstini) jogapkärçilikli seljermegi möhümdir. Şonuň üçin kada hökmünde şertnamalaýyn işi alyp barmak ýa-da şertnamalaýyn işi alyp barýan hünärmenleriň, bölümleriň işini utgaşdyrmak, guramak hukuk maslahatçysynyň üstüne ýüklenýär. Şertnamalaýyn işiň netijeliligi köp halatlarda hasabatýň we gözegçiligiň berjaý edilmegine hem baglydyr, bu işi hem kärhananyň hukuk maslahatçysy alyp barýar. Hukuk maslahatçylarynyň alyp barýan işlerine häzirki döwürde aýratyn ähmiýet berilýändigine, Türkmenistanyň Prezidentiniň 2009-njy ýylyň 17-nji iýunyndaky Karary bilen Merkezi we ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň hukuk gullugy (hukuk maslahatçysy) hakynda Mysaly düzgünnamanyň tassyklanmagy hem aýdyň şaýatlyk edýär¹.

Hukuk gullugy, hukuk maslahatçysy düzümleri bilen bilelikde, kazyýet işleriniň netijelerini, nägileliklere garamagyň netijelerini, hojalyk şertnamalaryny baglaşmagyň hem-de ýerine ýetirmegiň tejribesini seljerýär we umumylaşdyrýar. Kärhananyň ýolbaşçysyna ýüze çykarylan kemçilikleri düzetmek baradaky teklipleri berýär.

Önümçilik-hojalyk gatnaşyklarynyň hukuk beýany hökmünde şertnama önümleri we harytlary satyn almakda we satmakda, işleri, hyzmatlary ýerine ýetirmekde, ýükleri we ýolagçylary daşamakda, karz – hasaplaşyk gatnaşyklarynda giňden ulanylýandygy üçin şertnamanyň mazmunyna diňe bir hukuk maslahatçysy däl eýsem, ähli dahylly hünärmenler uly üns bermeli we dörejek jedelleriň önüni almaly.

Düzgün bolşy ýaly, taraplaryň arasyndaky ähli jedeller Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, bu şertiň şertnamada göz önünde tutulandygyna ýa-da däldigine garamazdan, raýat iş ýörediş ýa-da arbitraž iş ýörediş tertibinde çözülýär.

TRK-da şertnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermegiň tertibi, netijeleri 366–374-nji maddalarda giňişleýin beýan edilýär. Şeýle-de şertnamalaryň ýerine ýetirilişine bildirilýän talaplar, TRK-nyň 375–400-nji maddalarynda-da berkidilýär. TRK-da şertnamalaýyn borçnamalaryň ýerine ýetirilmegine päsgel berýän ýagdaýlar hem Kodeksiň 405–417-nji maddalarynda anyk düzgünleşdirilýärler. Şonuň ýaly-da TRK-nyň 418–425-nji maddalarynda zyýanyň öwezini tölemek borjunyň döremeginiň esaslary kesgitlenýär. TRK-nyň 409-njy maddasynda bolsa, şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek berkidilýär. Oňa laýyklykda,

¹ Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözgütleriniň ýygyny, 2009 ý., № 6, 330-njy madda.

eger-de şertnama baglaşmak üçin esas bolan ýagdaýlar şertnama baglaşylandan soň mese-mälim üýtgän bolsa we taraplar bu üýtgeşiklikleri göz önünde tutup, şertnamany baglaşmadyk ýa-da başga mazmunly şertnamany baglaşan bolsa, onda şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek talap edilip bilner, sebäbi aýry-aýry halatlar nazara alyp, hususan-da kadalaryň görnüşinden ugur alnyp, şertnama gatnaşýan tarapdan üýtgemedik şertnamany pugta berjaý etmek talap edilip bilinmez.

Şertnama esas edilip alnan maglumatlar nädogry bolup çykan halatynda hem şol ýagdaýlar üýtgän ýagdaýlara deňleşdirilýär. Taraplar birinji nobatda şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmäge çalyşmalydyrlar. Eger-de şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek mümkin bolmasa ýa-da beýleki tarap muňa razy bolmasa, onda öz bähbitleri bozulan tarap şertnamadan ýüz dönderip biler.

Şertnamanyň üýtgedilmeginiň we bes edilmeginiň kadalary raýat kanunçylygynyň borçnamalara degişli umumy kadalaryna esaslanýar. Şonuň bilen birlikde, häzirki döwürde baglaşylýan şertnamalaryň köpüsinde, ony üýtgetmegiň we bes etmegiň tertibi aýratyn ylalaşylýar. Şertnamalaryň aýry-aýry görnüşlerini düzgünleşdirýän kadalary seljerilende, şertnamanyň üýtgedilmegine we bes edilmegine beýleki tarapyň şertnamanyň şertlerini düýpli bozmagynyň esas bolup durýandygyny görmek bolýar. Şertnamany üýtgetmegiň ýa-da ony bes etmegiň umumy ykrar edilen esaslary hökmünde şulary bellemek mümkin:

- kanun boýunça, ýagny kanun esasynda;
- şertnamanyň taraplarynyň ylalaşygy boýunça;
- kazyýetiň çözgüdi boýunça mysal üçin, şertnamanyň şertleriniň düýpli bozulmagy netijesinde, ýagdaýlaryň düýpli üýtgemegi netijesinde, beýleki ýagdaýlarda kanunçylyga ýa-da şertnama esaslanyp kazyýet şertnamany üýtgetmek ýa-da ýatırmak barada çözgüt çykaryp biler.

Şertnamany üýtgetmegiň ýa-da bes etmegiň tertibi barada bolsa, şulary bellemek bolar:

- şertnamany üýtgetmek ýa-da bes etmek barada taraplaryň ylalaşygy şertnama haýsy görnüşde (formada) baglaşylan bolsa, şol görnüşde (formada) hem amala aşyrylýar;
- şertnamany üýtgetmek ýa-da bes etmek barada kazyýete arza bermezden ön şeýle tekliş şertnamanyň beýleki tarapyna ýazmaça ugradylmaly. Eger-de şertnamany üýtgetmek ýa-da bes etmek baradaky tekliş beýleki tarap inkär etse ýa-da tekliş wagtynda (kada hökmünde 30 günň dowamynda) jogap bermese, onda kazyýete ýüz tutulýar.

§ 5. Şertnamanyň ýerine ýetirilişi we ony üpjün ediş serişdeleri

Şertnama kanuna we ylalaşylan şertlere laýyklykda, şonuň ýaly görkezmeler bolmadyk mahalynda bolsa, adatça, bildirilýän talaplara laýyklykda, degişli derejede we bellenen möhletde ýerine ýetirilmelidir. Kanuny esas bolmasa şertnamany ýerine ýetirmekden bir taraplaýyn ýüz döndermeklige we şertnamanyň şertlerini bir taraplaýyn üýtgetmeklige ýol berilmeýär. Şertnamany ýerine ýetirmekligiň umumy kadalary TRK-nyň 375–417-nji maddalarynda beýan edilýär. Şertnamalaryň aýry-aýry görnüşleriniň ýerine ýetiriliş aýratynlyklary şol şertnamalara degişli kadalarda bellenen ýa-da baglaşylan şertnamanyň özünde beýan edilip bilner.

Baglaşylýan şertnamalaryň ýerine ýetirilmegi taraplaryň düzgün-nyzam duýgusyna, ynsabyna esaslanýar. Şonuň üçin durmuşda şertnamalar köplenç halatda bolmalysy ýaly ýerine ýetirilýär.

Şertnamanyň baglaşylanlygyna oňa gol çekilmegi şaýatlyk edýär. Düzgün bolşy ýaly, bu iş kärhananyň ygtyýarly wekiliniň öz eli bilen çeken goluny we şol guramanyň möhrüniň basylmagyny öz içine alýar. Kärhananyň şertnamadaky möhri, şertnama gol çeken adamyň ygtyýarlygyny tassyklaýan hem bolsa, şertnamada kärhananyň möhrüniň bolmazlygy şertnamanyň öz-özünden hakyky dældigini aňlatmaýar. Umuman, kärhananyň şertnamadaky möhrüniň ähmiýetine aşa baha bermeli däl. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, şertnamada möhrüň barlygynyň ýa-da ýoklugynyň onuň hakykylygy ýa-da hakyky dældigi bilen hiç hili baglanyşygy ýok. Kanun şertnama gol çeken adamyň ygtyýarlyklaryna aýgytlaýjy ähmiýet berýär. Şonuň üçin hem ygtyýarlyksyz adamyň gol çeken şertnamasynda möhrüň bolmagy ol şertnamany hakyky etmeýär, şol bir wagtyň özünde ygtyýarly adamyň goly bar bolup, oňa möhür basylmadyk mahalynda-da şertnamanyň baglaşylandygy ykrar edilýär.

Şertnama gol çekilmegi taraplaryň ony baglaşmaga erk-isleg bildirýändigine şaýatlyk edýär, şoňa laýyklykda ol taraplarda degişli hukuklar, borçnamalar we jogapkärçilik ýüze çykýar.

Jedel ýüze çykan halatynda, şertnama resminama hökmünde araçy kazyýetde iň möhüm subutnama bolup durýar.

Şertnama boýuça borçnamalaryň taraplaryň her biri tarapyndan ýerine ýetirilmeginiň tertibi bellibir kadalara tabyndyr.

Iş tejribesiniň görkezişi ýaly, şertnamanyň ýerine ýetirilmegi, mysal üçin, dükandan haryt satyn alnanda edilişi ýaly bir (bir gezeklik) hereketiň amala aşyrylmagyna syrykmaýar. Köp halatlarda şertnamany ýerine ýetirmek boýunça, hereketler yzygyderli amala aşyrylýan ulgamy döredýär. Şol hereketleriň toplumyny iki tapgyra bölmek mümkin:

– şertnamany ýerine ýetirmekligiň maddy tapgyry. Bu tapgyr iki sany özara baglanyşykly hereketi öz içine alýar: bir tarapyň ýerine ýetiren işiniň berilmegi; ýerine ýetirilen zady beýleki tarapyň kabul etmegi. Şonda şertnamany ýerine ýetirmegiň möhletini, ýerini, nyrhyny, usulyny berjaý etmegiň möhüm ähmiýeti bar.

– şertnamanyň ýerine ýetirilişiniň tehniki-hukuk tapgyry. Bu tapgyryň mazmuny, ýerine ýetiriliş mukdar we hil taýdan barlagyndan, şonuň ýaly-da ýerine ýetiriliş ýagdaýynyň resminama arkaly tassyklanmagyndan ybarat. Başgaça aýdylanda, islendik ýerine ýetirilen iş resminama arkaly tassyklanmalydyr. Borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň resminama arkaly tassyklanmasyna şular degişlidir: harytlary (işleri, hyzmatlary) tabşyrmagyň – kabul etmegiň delilnamasy; harytlar (işler, hyzmatlar) üçin töleg geçirilendigi barada bank edarasy tarapyndan tassyklanan töleg tabşyrygy; harydyň ýüki alyja ugradylandygy barada ulag guramasýndan alnan resminama; harydy satyjynyň ammarynda kabul edilmegi – tabşyrylmagy baradaky resminama; alyjynyň dil haty, başga resminamalar we şahadatnamalar.

Umuman, harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) kabul edilmegi – tabşyrylmagy baradaky resminamalaryň düzülmeginiň we resmileşdirilmeginiň uly hukuk ähmiýeti bar.

Umumy düzgünlere laýyklykda, eýýäm baglaşylan şertnamanyň bir taraplaýyn üýtgedilmegi we üstüniň ýetirilmegi, ýokarda aýdylyp geçilişi ýaly, ýol berilmesizdir. Ozal baglaşylan şertnama ähli düzedişler diňe taraplaryň ylalaşygy boýunça girizilip bilner. Eger taraplaryň birisi şertnamanyň üýtgedilmegini ýa-da bozulmagyny zerur hasap edýän bolsa, ol beýleki tarapa degişli teklibi ihermäge borçludur. Beýleki tarap teklibe seretmelidir we başlangyç goýujynyň teklipe edýän möhletinde jogap berilmelidir. Baglaşylan şertnamanyň şertleriniň üýtgedilmegi we üstüniň ýetirilmegi şertnamanyň özüniň resmileşdirilişi ýaly tertipde, ýagny ýazmaça resmileşdirilýär. Köplenç halatlarda, şertnamanyň üýtgedilmegi ýa-da üstüniň ýetirilmegi taraplaryň aýratyn ylalaşygy ýa-da beýanat bilen resmileşdirilýär, emma hat, telegramma, faks alyşmak we ş.m.arkalyda resmileşdirilip bilner.

Taraplar diňe şertnamanyň haýsydyr bir şertleriniň üýtgedilmegi hakynda däl, eýsem öňki baglaşylan şertnamanyň tutuş başgasy bilen çalşyrmak hakynda-da ylalaşyk gazanyp bilerler. Tutuşlygyna alnanda şertnama iň gadymy hukuk guraly hökmünde bazar gatnaşyklary şertlerinde bu gatnaşyklara gatnaşyjylaryň özüni alyp baryşynyň düzgünleşdirilmegini üpjün edýän esasy hukuk namasy bolup durýar.

Kanun şertnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň birnäçe goşmaça serişdelerini göz önünde tutýar. Mysal üçin, puşmana puly (TRK-nyň 427–430-njy maddalary), önünden pul bermek (TRK-nyň 431–433-nji maddalary), girew (TRK-nyň 261–299-njy maddalary), kepillendirme (TRK-nyň 434–436-njy maddalary)¹.

¹ Borçnamalary üpjün etmegiň serişdeleri babatda, okuw kitabyňyň degişli bablarynda giňişleýin durlup geçilýär.

RAÝAT HUKUGY WE HALKARA YKDYSADY GATNAŞYKLAR

§ 1. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ösüşi

Türkmenistan döwletimiz Garaşsyzlygynyň ilkinji günlerinden bäri, halkara guramalarynyň 40-dan gowragy, şol sanda, Birleşen Milletler Guramasynyň Bütindünýä Saglygy saklaýyş guramasy, YUNESKO, UNISEF, BMG-niň bosgunlar boýunça Ýokary Komissarlygy, BMG-niň ýanyndaky AIDS-e garşy göreşmek boýunça Merkez, «Lukmanlara serhet ýok» halkara guramasy, Gyzyly Haç we Gyzyly Ýarymaý ýaly bütindünýä hem sebitleýin guramalar bilen işjeň hyzmatdaşlyk edip gelýär. Berkarar döwletiň Bagtyýarlyk döwründe bolsa, Türkmenistanyň Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy, Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasy ýaly abraýly halkara guramalar bilen uzak ýyllar bäri dowam edip gelýän gatnaşyklary, hyzmatdaşlygyň täze tapgyryna çykdy. Döwletimiziň umumy ykrar edilen halkara hukuk kadalaryny özünde jemleýän halkara resminamalarynyň 100-den gowragyna goşulmagy bolsa, Türkmenistanyň bütin dünýäde bolup geçýän syýasy-hukuk hadysalarynyň işjeň gatnaşyjysydygynyň iň möhüm subutnamasy bolup çykyş edýär.

2008-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda, Türkmenistanyň teklibi boýunça, «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» hakynda Rezolýusiýanyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 63-nji sessiýasynda, 192 döwletiň biragyzdan goldamagynda kabul edilmegi bolsa, bütindünýä energiýa üpjünçilik ulgamynyň howpsuzlygyny ýola goýmaga ägirt uly täsirini ýetirmek bilen birlikde, şol ulgamyň esasy emele getirijileriniň biri bolan, Türkmenistanyň hem ykdysady taýdan ösüşine we bütin dünýäde syýasy abraýynyň has-da artmagyna ägirt uly täsir etdi. Görkezilen Rezolýusiýanyň taslamasyny taýýarlamaga, jemi 57 sany, ýagny BMG-niň Howpsuzlyk geňeşiniň hemişelik agzalary bolan baş döwletiň, Ýewropa Bileleşiginiň köp ýurtlarynyň, şeýle hem Ermenistanyň, Gruziýanyň, Belarussiýanyň, Moldowanyň, Ukrainanyň we beýleki döwletler awtorlaş bolup gatnaşdylar. Bu ýagdaý Türkmenistanyň başlangyçlary bilen işlenip düzülen bu resminamanyň tüýs wagtynda kabul edilendigini aýdyň subut edýär hem-de onuň halkara hukugyndaky, şonuň ýaly-da halkara ykdysady gatnaşyklar çygryndaky ähmiýetini has-da artdyrýar.

Halkara hukugynda energiýa göterijileriniň üstaşyr geçirilmegi bilen bagly halkara gatnaşyklaryň ulgamyny kadalaşdyrmakda, bu Rezolýusiýanyň örän möhüm ähmiýetiniň bardygyny, halkara umumy hukugynyň subýektleri bolan döwletleriň arasynda wagtal-wagtal ýüze çykyp durýan ýangyç serişdelerini üstaşyr geçirmek babatdaky düşünişmezlikler hem aýdyň görkezýär. Şol wakalar:

- 1921-nji ýylda kabul edilen, Üstaşyr geçirmegiň (tranzitiň) erkinligi hakyndaky Barselona Konwensiýasy we Statuty;
- İçerki kontinental ýurtlaryň üstaşyr söwdasy hakyndaky 1965-nji ýylyň Konwensiýasy;
- 1991-nji ýylda kabul edilen, Energetika Hartiýasy ýaly, halkara hukugynyň häzirki döwürde hereket edýän resminamalarynyň şeýle gatnaşyklary netijeli kadalaşdyrmaklyk üçin ýeterlik derejede kämil we döwrebap daldigini ýüze çykardy. Netijede-de, BMG-niň Baş Assambleýasy tarapyndan kabul edilen, «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty hakyn» Rezolýusiýanyň durmuşylygy we derwaýyslygy has-da artdy. Şonuň bilen birlikde-de, Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk hukuk ýagdaýyna laýyk gelýän tagallalaryň netijesinde kabul edilen bu resminamanyň halkara hukugynyň täze bir pudagyny döretmek we kämilleşdirmek üçin möhüm binýatlaýyn esas bolup hyzmat etjekdigi hakyn» garaýyş bolsa, бүтін dünýäde ýörgünli nukdaýnazara öwrüldi.

Häzirki wagtda, döwletimizde öndürilen nebit, tebigy gaz önümlerini we elektrik energiýasyny ikitaraplaýyn bähbitli şertlerde potensial alyjylara ýetirmek üçin Özbekistan–Gazagystan–Hytaý, Türkmenistan–Gazagystan–Russiýa, Türkmenistan–Owganystan–Pakystan, Ýewropa ugry ýaly goşmaça geçirijileriň uly göwrümlü taslamalary işlenip düzüldi we ol taslamalar durmuşa geçirilip başlandy. Bu geçirijileriň doly göwrümde işläp başlamagy, Türkmenistan bilen goňşy ýurtlaryň arasynda öňden bári dowam edip gelýän mäkäm ykdysady hyzmatdaşlygy has-da berkitmäge ýardam berer. Aşgabat, Mary, Abadan we Daşoguz şäherlerinde gurlan, elektrik energiýasyny öndürýän, kuwwatlylygy ýokary derejedäki beketler bolsa, öz halkymyzyň sarp ediş zerurlyklaryny doly üpjün etmekden daşgary, artykmaç elektrik energiýasyny hem öndürýärler. Elektrik energiýasy bolsa tebigy gaz we nebit bilen birlikde häzirki zaman ykdysady dolanyşygynda iň ýörgünli harytlaryň biri bolup durýar. Onsoňam Türkmenistanda elektrik energiýasyny öndürmegiň möhüm çeşmesi bolan tebigy gazdan başga-da, sahawatly topragymyzda geljegiň energiýa çeşmesi bolan gün energiýasyny ulanmagyň hem giň mümkinçilikleri bar. Energiýanyň gaýtadan dikeldýän görnüşlerine, esasan, gün energiýasyndan peýdalanmak babatda taslamalara bolan gyzyklanma Türkmenistanda günsaýyn artýar.

Görkezilenler bilen birlikde, ulag we aragatnaşyk ulgamy hem, Türkmenistanyň dürli döwletler bilen alyp barýan daşary ykdysady gatnaşyklarynyň möhüm ugurlarynyň biri bolup durýar. 2007-nji ýylyň 1-nji dekabrynda, hormatly Prezidentimiz Demirgazyk-Günorta halkara geçelgesiniň möhüm ulag ugry boljak, Üzen – Gyzylgaýa – Bereket – Etrek – Gorgan halkara demir ýolunyň gurluşygyna badalga berdi.

Bu halkara demir ýolunyň gurulmagy milli ykdysadyýetimiz üçin örän peýdaly bolar. Sebäbi Türkmenistanyň içerki ulag-aragatnaşyk ulgamlarynyň we Türkmenbaşy gämi duralgasynyň Demirgazyk-Günorta demir ýoluna we onuň ulag-aragatnaşyk ulgamlaryna birleşdirilmeginiň netijesinde, ýurdumyz dünýäniň ulag-aragatnaşyk ulgamynyň sebitdäki wajyp hem döwrebap düzüm bölegine öwürüler. Demirgazyk-Günorta demir ýolunyň ugrunda, ýük daşaýyş we aragatnaşygyň beýleki görnüşleri üçin amatly şertleriň boljakdygyny nazarda tutmak bilen, erkin ykdysady zolaklary, senagat toplumlaryny döretmek, ýurdumyzyň Eýran Ýslam Respublikasy we Gazagystan Respublikasy bilen serhetleşýän çäklerinde erkin söwda zolaklaryny döretmek üçin amatly şertler dörrär. Şonuň bilen birlikde-de bu halkara demir ýolunyň işläp başlamagy Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň ösüşine güýçli itergi berer we ýurdumyza gelýän syýahatçylaryň sanyny ep-esli artdyrар.

Umuman Türkmenistan dünýä döwletleri bilen ähli çygyrlarda ysnyşyky hyzmatdaşlygy ýola goýýar we olaryň yzygiderli ösdürilmegini dowam etdirýär. Halkara ykdysady hyzmatdaşlyk syýahatçylyk, oba hojalyk, ýokary tehnologiýalar, maglumat tehnologiýalary, himiýa senagaty, biotehnologiýalar, agyr we ýeňil senagat, dokma senagaty ýaly ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny gurşap alýar. Ýylsaýyn hem ýurdumyzyň daşary ykdysady dolanyşygy eksporta garanyňda importyň göteriminiň oňyn artyklygy bilen ýokarlanýar. Türkmenistanyň ösüşine dünýäniň köp döwletlerini ykdysady taýdan dürli kynçylyklara sezewar eden 2008-nji ýyl-daky bütindünýä maliýe çökgünçiligi hem agyr täsir edip bilmedi.

Islendik ýurduň ykdysadyýetiniň netijeli ösüşini gazanmak, önümçiligiň üznüksiz işlemegini üpjün etmek maliýe serişdeleriniň ýurduň ykdysadyýetine yzygiderli gelip durmaklaryny talap edýär. Şeýle hem ykdysadyýetiň ösmeginde, ýurduň ykdysady mümkinçiliklerini paýhasly ulanmak bilen bir wagtda, önümçilikde ösen tehnologiýalary ornaşdyrmagyň örän uly ähmiýeti bardyr. Ýurduň senagatyny tehniki taýdan kämilleşdirmek bolsa, bellibir derejede daşary ýurt maýa goýumlarynyň hasabyna üstünlikli amala aşyrylyp bilner.

Ondan başga-da daşary ýurt maýa goýumlarynyň artmagy ýurduň, içinde öndürilýän harytlaryň eksport mümkinçilikleriniň artmagyny, täze-täze önümçilik kärhanalarynyň açylmagynyň netijesinde iş ýerleriniň köpelmegini, şeýle hem önümçilige ösen tehnologiýalaryň çaltlandyrylan depginlerde ornaşdyrylmagy bilen baglylykda, işçileriň hünär bilimleriniň önümçilikden üznüksiz kämilleşdirilmegini

üpjün edýär. Bu ýagdaýlar bolsa, öz gezeginde ýurduň ykdysadyýetiniň kadaly ösüşine, şonuň netijesinde-de ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyna, ilat-da gündelik zerurlyklaryndan artykmaç serişdeleriň emele gelmegine getirýär.

Şol bir wagtda-da adamlarda maddy üpjünçiligini has-da ýokarlandyrmak nukdaýnazaryndan ugur alyp, ösüp, tehniki taýdan kämilleşip barýan önümçilik bilen aýakdaş gitmek, şonuň netijesinde-de özüni iş ýeri we kadaly gazanç bilen üpjün etmek üçin hünär bilimlerini hemişe kämilleşdirip, artdyryp durmaklyga höwes döredýär. Bu ýagdaý bolsa, ilatyň aň-düşünjesiniň tehniki taýdan kämilleşmegine ýardam berýär.

Islendik döwletiň ykdysadyýetine daşary ýurt maýa goýumларыnyň gelmegini höweslendirýän esasy ýagdaý bolsa, şol maýa goýumларыnyň goraglylygynyň, jeddeller ýüze çykan halatynda, maýa goýujylaryň öz hukukларыny doly derejede gorap bilmek mümkinçilikleriniň ýokary derejede üpjün edilmegi bilen baglanyşyklydyr. Maýa goýumlar hem edil bellibir fiziki ýa-da ýuridik şahsyň eýeçiligindäki beýleki serişdeler ýaly emläk bolup durýarlar. Şol emläkler ykdysady dolanyşyga goýberilende-de islendik emläk eýesine mahsuslykda, maýa goýujysy hem öz emläginiň möçberini artdyrmak nukdaýnazaryndan ugur alýar. Şol bir wagtda-da emläk eýesi öz eýeçiligindäki emlägi ýüze çykmagy mümkin bolan dürli tötänliklerden goramak üçin birnäçe çäreleri görmäge çalyşýar. Daşary ýurt maýa goýujysy bolsa öz emlägini başga bir ýurduň ykdysady ulgamyna ugrukdyrmakçy bolanda ilkinji nobatda birnäçe ölçeglerden ugur alýar. Ol ölçegleriň esasyлары şulardan ybarat: maýa goýumynyň getirjek girdejileriniň maýa goýulmagyny aklamagy; maýa goýulýan ýurtda hereket edýän syýasy düzgün we döwletiň hukuk ulgamynyň umumy ykrar edilen halkara ýörelgelerine laýyk gelmegi; maýa goýulýan ýurtda parahatçylygyň we howpsuzlygyň doly üpjün edilmegi; maýa goýumларыny ykdysady dolanyşygyň dowamynda ýüze çykyp biläýjek dürli häsiýetdäki tötänliklerden goramak üçin maýa goýulýan ýurduň kanunçylygyndaky kepillikleriň häsiýetli aýratynlyklary; daşary ýurt maýa goýumлары üçin maýa goýulýan döwletde berilýän ýeňillikleriň häsiýetli aýratynlyklary; maýa goýulýan ýurtda goýlan maýa goýumларыny öz emlägi bilen kepillendirmek mümkinçiligi bolan hyzmatdaşларыň barlygy we ş.m.

Görkezilenlerden başga-da maýa goýumlar üçin ýaramly şertleri ençeme goşmaça faktorlar emele getirýärler: maýa goýumларыň ykdysady dolanyşyga goýberilýän ýurdunda işçi güýjüniň arzan bolmagy; önümçilik üçin zerur bolan çig mal baýlyklарыnyň ýeterlik bolmagy; öndürilen önümleriň degişli bahasyny saklamak üçin mümkinçilik bolar ýaly içerki bazarларыň bolmagy; öndürilen harytlara islegiň, önümçiligiň kadaly hereket etmegi we ösdürilmegi üçin zerur derejede bolmagyny üpjün edýän ýerli ilatyň satyn alyş ukybynyň ýokary bolmagy; öndürilen önümleri daşarky bazarlara çykarmak üçin kadaly ulag we aragatnaşyk ulgamynyň hereket

etmegi; önümçiligiň kadaly hereket etmegini ýola goýmak maksady bilen özge ýurtlardan gelmeli hünärmenleri höweslendirmek üçin zerur bolan dünýä ülnülerine laýyk gelýän medeni-dynç alyş ulgamynyň bolmagy we ş.m.

Türkmenistanda amatly maýa goýum şertlerini döredýän ýagdaýlar barada şulary bellemek mümkin:

- Türkmenistanyň dünýewi hukuk döwleti bolup, onda ynsanperwer we demokratik syýasy düzgüniň durnukly we kadaly hereket etmegi;
- milli hukuk ulgamynda umumy ykrar edilen halkara ýörelgeleriň we bütin dünýäde eýerilýän ykdysady dolanyşygyň döredilýän şertleriniň öz beýanyny tapmagy;
- döwletiň bütin çäginde asudalygyň we parahatçylygyň hem-de hukuk tertibiniň üpjün edilmegi;
- Türkmenistanyň geografiýa taýdan amatly ýerde, ýagny Ýewropa we Aziýa kontinentleriniň çatrygynda ýerleşmek bilen, tranzit söwda we dürli ýurtlaryň bazarlaryna harytlaryny çykarmak üçin mümkinçilikleriň bolmagy;
- Türkmenistanyň ulag we aragatnaşyk, şonuň ýalyda medeni-dynç alyş ulgamlaryny yzygiderli kämilleşdirmegiň netijesinde, önümçilik we söwda üçin oňaly şertleriň birsyhly artmagy;
- daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmegiň döwlet tarapyndan amala aşyrylýan berkararlyk hem bagtyýarlyk syýasatynyň esasy ugurlarynyň biri hökmünde kesgitlenmeginiň netijesinde we milli kanunçylyga laýyklykda maýa goýujylar üçin gümrük tölegleriniň, salgytlaryň we ýygymlaryň peseldilen möçberlerini tölemek, daşary ýurt raýatlarynyň Türkmenistanyň çäginde gelmegini we ondan gitmegini ýeňilleşdirmek ýaly amatly şertleriň bolmagy.

Maýa goýumlarynyň möçberiniň artmagy hem-de onuň pudaklaýyn ugurlaryny kesgitlemeklik ýurduň alyp barýan maýa goýum syýasatyna baglydyr. Hut şonuň üçin hem Türkmenistanda daşary ýurt maýa goýumlaryny içerki ykdysady dolanyşyga çekmeklige aýratyn üns berilýär. Bu ugur ýurtda amala aşyrylan düýpli durmuş (sosial)-ykdsady özgertmeler syýasatynyň in möhüm ugurlarynyň biri bolmak bilen şu aşakdaky maksatlary durmuşa geçirmekligi göz önünde tutýar:

- Türkmenistanyň ykdysadyýetine daşary ýurtlaryň senagat we söwda maýa goýumlarynyň durnukly gelmegini hem-de olaryň uzak möhletleýin ykdysady dolanyşyga goşulmaklaryny üpjün etmek;
- ýurduň senagatyna öndebaryjy tehnologiýalaryň, önümçiligi täzeden guramagyň usullarynyň we syrларыnyň (nou-hau) ornaşdyrylmagyny, şeýle hem durmuş (sosial)-ykdsady işi dolandyrmagyň kämilleşdirilmegini üpjün etmek;
- Türkmenistanda öndürilýän harytlaryň hilini ýokarlandyrmak we olaryň eksport mümkinçiliklerini artdyrmak;

- eksportyň möçberiniň köpelmeginiň netijesinde döwletiň walýuta girdejisi-niň artmagyny we milli walýutanyň hümmetiniň ýokarlanmagyny gazanmak;
- içerki öndürilýän önümleriň görnüşleriniň köpelmeginiň netijesinde impor-tyň möçberini azaltmak;
- Türkmenistanda täze önümçilik kärhanalarynyň açylmagyny we iş ýerleriniň köpelmegini, şonuň netijesinde-de ilatyň satyn alyş ukybynyň has ýokarlan-magyny gazanmak;
- hemmetaraplaýyn we hemmeugurlaýyn ykdysady ösüşiň netijeliliginiň art-magyny üpjün etmek;
- Türkmenistan tarapyndan dünýäniň ykdysady ulgamlarynyň, şol sanda ulag-aragatnaşyk, söwda, syýahatçylyk ulgamlarynyň bütewileşmeginiň (globalizasiýanyň) ähli artykmaçlyklarynyň netijeli hem doly peýdalanyl-magyny üpjün etmek we ş.m.

Türkmenistanda bu maksatlary amala aşyrmak üçin hemmetaraplaýyn ýeterlik syýasy, ykdysady we beýleki mümkinçilikler bar. Bu mümkinçilikleri üstünlikli peýdalanmak babatda-da ýurtda ençeme işler amala aşyrylýar.

Esasy bellemeli zat hem: Türkmenistan Bitarap döwlet. Ägirt uly çig mal gor-laryna eýe bolan döwletimiziň ykdysady kuwwaty hem ýokary derejede. Halkara gatnaşyklarynyň ähli ugurlarynda, şol sanda daşary ykdysady hyzmatdaşlyk çyg-rynda-da, Türkmenistan, özüniň işjeňligi we daşary gatnaşyklary ýola goýmaklyga döredijilikli çemeleşip, diplomatiýanyň täze bir görnüşi bolan, döredijilikli diplo-matiýany giňden ulanýandygy bilen hem tapawutlanýar. Şonuň ýaly-da döwletimiz-de milli kanunçylyk halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyklykda kämilleşdirilýär. Ulag we aragatnaşyk, syýahatçylyk, medeni-dynç alyş, ylym-bi-lim ulgamlaryny yzygiderli ösdürýär we şonuň netijesinde dünýä ykdysadyýetine goşulyşmak (integrirlenmek) işini güýçli depginlerde dowam edýär. Ine şu kesgit-leýji ýagdaýlar hem bileleşip, Türkmenistanyň geljekde, halkara gatnaşyklarynyň köp merkezli, bütindünýä ulgamynda, sebitiň syýasy, ykdysady, medeni merkezine öwürülmegi üçin wajyp esas bolup hyzmat edýärler.

§ 2. Erkin ykdysady zolaklar. Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň hukuk ýagdaýy

Erkin ykdysady zolaklar barada söz açylanda, ilki bilen bu ykdysady hem hukuk adalgasynyň nämäni aňladýandygyna göz ýetirmek gerek. Mälim bol-şy ýaly, erkin ykdysady zolak – bu, döwlet tarapyndan bellibir çäklerde gysga wagtyň dowamynda ykdysady taýdan netijeli ösüşi gazanmak maksadyndan ugur alnyp, telekeçilik işi bilen meşgullanmak üçin has ýeňilleşdirilen şertler döre-

dilýän, döwletiň syýasy serhediniň içinde ýerleşýän çäkdir. Erkin ykdysady zolaklarda, ýuridik şahslary döretmegiň we telekeçi hökmünde döwlet belligine durmagyň ýenilleşdirilen düzgünleri hereket edýärler. Telekeçiler salgytlaryň we döwlet paçalarynyň aglaba köp bölegini tölemekden boşadylýarlar. Harytlaryň eksport we import edilmegine giň mümkinçilikler döredilýär hem-de telekeçiligi höweslendirmegiň beýleki ykdysady, syýasy we hukuk usullary giňden ulanylýar.

Dünýä tejribesinde erkin ykdysady zolaklaryň şu aşakdaky ýaly ençeme görnüşleri bardyr:

- erkin söwda zolagy (bütindünýä möçberindäki söwda bilen meşgullanmaklyga niýetlenýär. Ol zolaklarda köplenç halatda önümler öndürilmän, taýýar çig malyň, öndürilen önümleriň, umuman harytlaryň alyş-çalşy ýaly telekeçilik işleri bilen meşgullanylýar. Erkin söwda zolaklary köplenç halatda, tranzit söwdanyň ösmegi üçin köp amatlyklary özünde jemleýän Gamburg, Amsterdam, Neapol, Florida, Gong-Kong, Singapur we Dubaý deňiz duralgalary ýaly möhüm deňiz duralgalarynda ýerleşýärler);
- serhetýaka söwda zolagy (ýerli söwda bilen meşgullanmaklyga niýetlenýär);
- senagat-eksport zolagy (söwda we senagat-önümçiligi bilen bagly telekeçilik işleriniň utgaşdyryp alnyp barylmagyna niýetlenýär);
- aýratyn hukuk düzgünli ykdysady zolak (söwda we tehnologiýa ösüşe hem-de önümleri öndürmegiň täze usullaryny (nou-hau, haý-tek) ornaşdyrmaga gönükdirilen senagat-önümçiligi bilen bagly telekeçilik işleriniň utgaşdyryp alnyp barylmagyna niýetlenýär. Bu zolaklar köplenç ykdysadyýetiň ýa-da senagatyň haýsy hem bolsa bir pudagyny ýa-da çygryny ösdürmeklige niýetlenýär. Mysal üçin, bir kärhananyň ýa-da bellibir önümçilik toplumynyň çägi erkin ykdysady zolak diýlip yglan edilýär);
- tehnoparklar we tehnopolisler (önümçiligiň ylmy-barlag merkeziniň ýanynda ýerleşdirilmegi we täze oýlap tapyşlaryň önümçilige birsyhly ornaşdyrylyp durmagy üçin niýetlenýär);
- transserhet zolagy (iki ýa-da ondan köp ýurtlaryň çäginde ýerleşen zolaklar);
- offşor zolagy (amatly walýuta-maliýe düzgüni hereket edýän zolaklar. Esasy alamatlary, esasylyk maýasynyň möçberiniň pes bolmagy, goýumlaryň ýaşırynylygy (anonimligi), bellige alnan ýurdunda täjirçilik amallaryny (operasiýalaryny) geçirmeklige gadaganlyk bolup durýar);
- erkin telekeçiligiň ykdysady zolagy (telekeçilere has giň mümkinçilikleriň döredilmeginiň netijesinde ýurduň yzagalak etraplarynda kiçi we orta telekeçiligiň işjeňleşmegini gazanmaklyga niýetlenýär).

Erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynyň ykdysadyýet üçin peýdaly taraplarynyň ilkinjisi ýurduň içerki öndürilýän harytlarynyň eksportynyň möçberiniň

artmagyna ýol açýanlygyndadyr. Sebäbi erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynda telekeçilik önümçiligi üçin has oňaly şertleriň döredilýändigini zerarly harydy öndürmek üçin sarp edilýän çykdajy ýurduň beýleki ýerlerindäkä garanynda az bolýar, şoňa görä-de erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynda öndürilen harytlary daşary bazarlarda arzan bahadan hödürlemek mümkinçiligi emele gelýär. Onsoňam erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklaryna telekeçileriň aglaba köpüsiniň telekeçilik işi bilen meşgullanmak üçin gelmekleri bilen, ol zolaklarda uly-uly ammarlar köp möçberde gurlup, harytlary saklamagyň has amatly şertleri hem bolýar.

Bu zolaklaryň hereket etmeginiň ikinji bir peýdaly tarapy, erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynyň uzagyndan milli hem-de daşary ýurtly işewürleriň maýalarynyň dolanyşygyny özünde jemläp, ahyrynda halkara söwda ulgamynyň möhüm bölegine öwrülýänligidir. Beýle ýagdaý bolsa zolagyň ýerleşýän çäginde syýahatçylygyň ösmegine, kommunikasiýa ulgamlaryň kämilleşmegine, goşmaça myhmanhanalaryň, medeni-dynç alyş we senagat desgalarynyň gurulmagyna, ýük daşawyş hyzmatlarynyň möçberiniň artmagyna hem-de hiliniň ýokarlanmagyna getirýär.

Şeýle-de erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynda ençeme täze iş ýerleri emele gelýär, zolaklar daşary ýurt maýa goýumlaryny işeň ýagdaýda özüne çekýär. Şonuň ýaly-da ýurduň çäginde erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklarynyň bolmagy diňe bir ykdysady taýdan peýdaly bolman, eýsem medeni ösüşiň hem tizleşmegi üçin zerur bolan şertleri döredýär. Ýagny, şeýle zolaklarda ilatyň we daşary ýurtly telekeçileriň sanynyň köpelmegi bilen sungatyň dürli ugurlary boýunça sergileriň yzygiderli geçirilip durulmagy guralyp bilinýär. Neşirýat, telewideniýe ulgamlarynyň kämilleşmegine mümkinçilik döreýär.

Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň milli ykdysadyýetimizde eýeleýän ornuna doly göz ýetirmek üçin, ilkinji nobatda syýahatçylygyň mazmunyna düşünmek zerurdyr.

Eýsem syýahatçylyk näme?

Syýahatçylyk ilki bilen döwletiň at-abraýynyň, ýurduň medeniýetiniň, döp-dessurlarynyň şol ýurda syýahatçylyga gelen gezendeleriň dilden hem ýazmaça habarlary, ýol ýazgylary arkaly бүтін дүнýä ýaýramagynyň iň netijeli we çykdajysyz mahabat serişdesidir. Şonuň ýaly-da ösen syýahatçylyk, döwlet üçin möhüm girdeýji çeşmesi hem bolup durýar. Munuň şeýledigine Müsür döwletiniň mysalynda-da göz ýetirmek bolýar. Dünýäniň abraýly habar beriş gulluklarynyň habarçylarynyň erkin hasaplamalaryna görä, bir ýylyň dowamynda Müsür döwletine syýahatçylykdan girýän girdeýji üç milliard dollardan hem geçýär. Türkmenistanda, gadymylykda we adamzat siwilizasiýasynyň ösüşi üçin ähmiýetlilikde Müsür piramidalary bilen bäsleşip biljek gadymy Marguş, Altyndepe, Nusaý ga-

lasy, gadymy Merw, gadymy Köneürgenç ýaly ençeme taryhy-medeni ýadygärlikler bar. Şonuň ýaly-da, Haktagallanyň nazary düşen diýarymyzda, gözelligi we tämizlikde gündogar Ýewropa düzlükleri bilen deňleşip bilýän Badhyz, Repetek, Köýtendag tebigy goraghanalary ýaly awlaglaryň, jana şypalylykda dünýäniň islendik şypahanalary bilen ýaryşyp biljek Mollagara, Arçman, Awaza ýaly ençeme şypahanalaryň bolmagy syýahatçylygyň ösmegi üçin giň mümkinçilikleri döredýär.

Şonuň bilen birlikde-de, Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegi döwletimizde diňe bir syýahatçylygyň, sportuň we medeni-dynç alyş ulgamynyň ösdürilmegini aňlatmaýar. Bu milli syýahatçylyk zolagynyň döredilmegi we döwlet maksatnamalarynda bellenen möhletlerde hereket edip başlamagy, ýurdumyza daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmeklige, transmilli ulag we aragatnaşyk kommunikasiýalaryny, ýük daşaýyşy, şeýle hem erkin ykdysady zolaklar çygyryny ösdürmeklige örän uly ýardam berýär. Milli ykdysadyýetimiziň bu möhüm ugurlarynyň yzygiderli ösmegi bolsa, tutuş ykdysadyýetiň ösüşini kepillendirýär.

Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň ilkinji nobatda, erkin ykdysady zolaklar çygyrynyň ösüşine täsir etmegi öz-özünden düşnükli ýagdaýdyr. Sebäbi milli syýahatçylyk zolagy, erkin ykdysady zolaklaryň döredilmeginiň we hereket etmeginiň esasy ykdysady, hukuk hem syýasy ýörelgelerini özüde jemleýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň 21-nji iýulyndaky Kararyna laýyklykda, Hazar deňziniň kenarynda döredilen milli syýahatçylyk zolagynda hem zolagyň çäginde telekeçilik işiniň dürli görnüşleri bilen meşgullanýan daşary ýurt işewürleri üçin erkin ykdysady zolaklara mahsus bolan ähli ýeňillikli şertleriň berilmegi göz önünde tutulýar.

Ol amatly şertler şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- Awaza milli syýahatçylyk zolagynda işlemek üçin Türkmenistana gelýän daşary ýurtly hünärmenlere we işçilere zolakdaky desgalar gurulýan hem-de ulanylýan döwründe geliş ygtyýarnamalaryny we rugsatnamalaryny bellenen tertipde gyssagly resmileşdirmekden;
- şol daşary ýurt raýatlaryny konsullyk, hasaba alyş we rugsatnama üçin alynýan ýygymlardan boşatmakdan;
- milli syýahatçylyk zolagynyň desgalaryny gurýan we ulanýan ýuridik şahslary zolagyň çäginde durmuşa geçirilýän maýa goýum taslamalaryny hasaba alyş ýygymalaryny almazdan döwlet tarapyndan hasaba almakdan;
- daşary ýurtly maýadarlaryň milli syýahatçylyk zolagynyň çäginde Türkmenistanyň dahyllylaryna edilen hyzmatlardan manatlarda alan sap peýdasyny erkin ýörgünli daşary ýurt puluna öwürmegi üpjün etmekden;
- görkezilenlere meňzeş, ençeme ýeňilleşdirilen ykdysady, hukuk we gaýry şertleriň döredilmeginden.

Şonuň bilen birlikde-de, görkezilen amatly şertleriň bolmagy we Awaza milli syýahatçylyk zolagynda girdejili maýa goýum taslamalaryny durmuşa geçirmek üçin döredilýän mümkinçilikler, Türkmenistana daşary ýurt maýa goýumlarynyň yzygiderli gelmegine hem öz täsirini ýetirýär. Bilşimiz ýaly, Awaza milli syýahatçylyk zolagyny döretmegiň Baş meýilnamasynda Hazaryň kenarynda hyzmatlaryň dünýä derejesine laýyk gelýän doly toplumy hödürlenmeli, üç gatdan ýigrimi gata çenli dürli belentlikdäki ýokary derejeli myhmanhanalaryň 60-a golaýyny gurmaklyk göz önünde tutulýar. Bu taslamalary durmuşa geçirmek hukugyna eýe bolmak üçin bäsleşiklere gatnaşmaga bolsa, daşary ýurt gurluşyk şereketleriniň aglaba köpüsi isleg bildirýärler. Munuň sebäbi-de milli syýahatçylyk zolagyna goýlan maýa goýumlarynyň gysga wagtda özüni ödäp girdeji getirip başlajakdygynyň aýdyň görnüp duranlygyndadyr. Sebäbi Hazaryň kenarynyň Awaza bölegi aýratyn arassa deňiz suwy we ýakymly howasy, mineral çeşmeleri we bejeriş häsiýetli palçygy bilen meşhurlyga eýe bolan dynç alyş mekanydyr.

Mundan başga-da, Awazada esasy ulag kommunikasiýalarynyň – deňiz we howa duralgalarynyň, gara ýollaryň, demir ýolunyň bolmagy milli syýahatçylyk zolagynyň daşary ýurtly maýadarlar üçin özüneçekijiligini artdyrýar. Geljekde Günüorta-Demirgazyk demir ýolunyň gurulmagy bolsa, uly möçberdäki ýükleri hem-de köp sanly ýolagçylary Kawkazdan Pars aýlagyna has çalt eltmek, re-eksport, ýagny daşary ýurtdan getirilýän harytlary üçünji bir ýurda satmakdan uly möçberde girdejileri almak ýaly, milli ykdysadyýetimiziň ösüşine täsir etjek ençeme mümkinçilikleri döretmek bilen bir wagtda, Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň işjeňligini we Merkezi Aziýa sebitindäki ähmiýetini artdyrar. Şu amatly şertleriň ählisi hem Awaza dünýäniň köp ýurtlaryndan jahankeşdeleriň syýahata we dynç almaga gelmegini üpjün eder. Syýahatçylygyň ösmegi bolsa bu milli syýahatçylyk zolagynyň girdejileriniň yzygiderli artmagyny, şonuň netijesinde-de milli syýahatçylyk zolagyna goýlan maýa goýumlarynyň bellenilen möhletlerden öň özüni ödäp, sap girdeji berip başlamagyny aňladýar.

Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň transmilli ulag we ýük daşaýyş ulgamynyň ösüşine etjek täsiri barada aýdylanda bolsa, ilki bilen Türkmenbaşy şäheriniň gämi duralgasy barada söz açmak ýerlikli bolardy. Sebäbi Türkmenbaşy şäheriniň gämi duralgasynyň biziň döwletimiz üçin strategik ähmiýeti bardyr. Çünki bu duralga Türkmenistanyň ýeke-täk deňiz portudyr we Azerbeýjan Respublikasynyň, Russiýa Federasiýasynyň gämi gatnawly kanallarynyň üsti bilen döwletimiziň dünýä ummanyna çykyan wajyp ulag we aragatnaşyk merkezidir. Bu gämi duralgasy ýurdumyzyň hazarýaka döwletleri bilen ýük dolanyşygynyň möçberiniň artmagynyň möhüm serişdesi bolup durýar. Şonuň bilen birlikde-de, Türkmenbaşy gämi duralgasy Ýewropa we Aziýa yklymlarynyň arasynda tranzit ýüklerini daşamagyň

wajyp nokady hökmünde Ýewropanyň we Aziýanyň ençeme döwletleriniň ünsüni özüne çekýär.

Döwletiň ägirt uly deňiz portunyň bolmagynyň ykdysadyýet üçin neneňsi giň mümkinçilikleri döredýändigine, Belgiýa Korollygynyň Antwerpen portunyň mysalynda hem göz ýetirmek bolýar. Antwerpen portunyň birýyllyk ýük dolanyşygy 90 million tonnadan geçýär. Portuň kadaly hereket etmeginiň netijesinde Antwerpen şäheri dünýäniň ägirt uly maliýe-sowda we senagat merkezine öwrüldi. Antwerpde senagatyň ulag we enjam gurluşyk, reňkli metallurgiýa, himiýa, nebiti gaýtadan işlemeklik we ş.m. ugurlary ösüşiniň ýokary derejesine ýetdi. Bütün dünýäde Antwerpen almazlary gaýtadan işlemeginiň we göwher sowdasyynyň hem merkezi hasaplanýar. Ondan başga-da Antwerpde ençeme muzeýler döredilip, ykdysady ösüş medeni ösüşiniň tizliginiň hem artmagyna itergi berýär.

Türkmenbaşy gämi duralgasynyň durkunyň täzelenilmegi we iň täze tehnologiýalar bilen enjamlaşdyrylmagy, onuň Aziýanyň Hark, Ras-Tannura portlary ýaly global ýük daşawyş ulgamynda mynasyp orny eýelemegini hem-de Türkmenistanyň ykdysadyýetini gysga wagtda galkyndyrmagyň wajyp serişdeleriniň birine öwürilmegini üpjün eder. Türkmenbaşy gämi duralgasynyň ösmegi we Ýewropa bilen Aziýa kontinentleriniň arasyndaky tranzit ýüklerini daşamagyň iň esasy merkezine öwürilmegi öz gezeginde:

- tutuş Türkmenbaşy şäheriniň ykdysady taýdan gysga wagtda ösmegine;
- tranzit ýüklerini daşamak bilen meşgullanýan daşary ýurt şereketleriniň işgärleriniň hasabyna şäherde ýaşaýan ilatyň sanynyň artmagyna;
- soňra şäheriň daş-töwereginde ilki ýük daşawyş çygrynda bellibir hyzmatlary, ýagny abatlaýyş işlerini geçirýän, dürli ulaglaryň, gämileriň ätiýaçlyk şaýlaryny öndürýän kärhanalaryň döremegine;
- soňra bolsa şol kärhanalaryň gämigurluşyk kärhanalaryna (werflere) öwürilmegine mümkinçilik berer.

Şonuň ýaly-da, dünýä ülnülerine laýyklykda hereket edýän gämi duralgasynyň bolmagy, tutuş Ýewraziýa kontinenti üçin Demirgazyk-Günorta demir ýolunyň ähmiýetini artdyrar.

Türkmenbaşy şäherinde daşary ýurt raýatlarynyň sanynyň köpelmegi bolsa, Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň sagaldyş we dynç alyş toplumlarynyň, myhmanhanalarynyň hyzmatyndan peýdalanýan adamlarynyň sanynyň yzygiderli artmagyna ýol açýar. Şonuň bilen bir wagtda-da, Türkmenbaşy gämi duralgasynyň üstünden tranzit ýük daşayan daşary ýurtlularyň Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň sagaldyş we dynç alyş toplumlarynyň, myhmanhanalarynyň hyzmatyndan peýdalananyň özüniň ýurtlarynda we başga ýurtlarda milli syýahatçylyk zolagyny mahabatlandyryjy bolup çykyş etmegine hem mümkinçilik berýär.

Gämi duralgasynyň ösmegine Türkmenbaşy şäherinde gurlan halkara uçar menzilineň hereket etmegi hem örän uly täsir edýär. Global möçberde ýük daşawyş işleri bilen meşgullanýan meşhur daşary ýurt kompaniýalarynyň maýa goýumlaryny çekmek bilen, döwletimiziň ykdysadyýeti üçin ýaramly şertlerde Türkmenbaşy şäherinde uly mümkinçilikleri bolan halkara uçar menzilineň gurulmagy, tutuş sebitde ykdysady dolanyşygyň işjeňleşmegine, şol sanda Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň ösmegine giň mümkinçilikleri döredýär.

§ 3. Halkara ykdysady hukuk kadalary we Türkmenistanda daşary ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän esasy kadalaşdyryjy hukuk namalar

Belli bolşy ýaly, halkara hususy hukugy – bu, obýektiw manyda, halkara häsiýetli (daşary ýurt düzüm bölekli) raýat-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän milli we halkara hukuk kadalarynyň çylşyrymly toplumydyr. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň bu görnüşiniň halkara häsiýeti (daşary ýurt düzüm bölegi), ýüze çykýar:

- raýat hukugynyň predmet düzümini emele getirýän emläkleýin, emläkleýin däl şahsy, aýry-aýry guramaçylyk gatnaşyklarynyň we gaýry gatnaşyklaryň käbir görnüşlerine daşary ýurt döwletleriniň hem-de daşary ýurtlaryň fiziki we ýuridik şahslarynyň gatnaşmagynda;
- şol gatnaşyklaryň iki ýa-da ondanam köp döwletleriň çäklerinde döreýändiglerinde hem-de hereket edýändiglerinde;
- şeýle gatnaşyklaryň obýekti bolup gatnaşygyň ýüze çykan döwletiniň serhetleriniň (gury ýer, howa we deňiz serhetleri) daşynda ýerleşýän emlägiň çykyş etmeginde.

Halkara hususy hukugynyň nukdaýnazaryndan garalanda, «raýat-hukuk gatnaşyklary» diýen düşüňjä, raýat hukugynyň predmetini emele getirýän emläkleýin, emläkleýin däl şahsy we aýry-aýry guramaçylyk gatnaşyklary däl-de, eýsem maşgala, zähmet we iş ýörediş (raýat iş ýörediş hem-de arbitraž iş ýörediş) hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklaryň hem agramly bölegi girýär.

Halkara hususy hukugynyň çeşmelerine bolsa şular degişlidir:

- şol cygyrdaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän halkara hukuk namalary (Yllaşyklar, Konwensiýalar, Paktlar, Memorandumlar, Şertnamalar, Teswirnamalar we ş.m.);
- içerki döwlet kadalaşdyryjy hukuk namalary.

Halkara hususy hukugynyň esasy wezipesi bolsa, iki ýa-da birnäçe hukuk ulgamlarynyň arasyndaky gapma-garşylygy (kolliziýany) aradan aýyrmakdan ybaratdyr. Şol sebäpli-de halkara hususy hukugynyň mazmunynyň esasy bölegi bellibir gatnaşyklary düzgünleşdirmekde haýsy döwletiň hukuk ulgamynyň kadalarynyň ulanylmadygy baradaky düzgünler emele getirýärler. Halkara hususy hukugynyň mazmunynyň galan bölegini bolsa, gönüden-göni halkara häsiýetli raýat-hukuk (hususy) gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalar düzýärler.

Halkara ykdysady hukuk hem, bir wagtyň özünde döwletleriň we halkara guramalarynyň arasyndaky jemgyýetçilik (syýasy, hukuk) gatnaşyklaryny ýörelgeleşýin hem maslahat beriji häsiýetde düzgünleşdirýän halkara umumy hukugyň we halkara hususy hukugynyň bir bölegi bolup, ol, esasan, döwletleriň we halkara hukugynyň beýleki subýektleriniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän ýörelgeleriň we kadalaryň jeminden ybaratdyr. Halkara ykdysady gatnaşyklara ykdysadyýetiň önümçilik, ylmy-tehniki, maliýe-walýuta, ulag-aragatnaşyk, energetika, intellektual eýeçilik, syýahatçylyk we ş.m. çygyrlary ýaly bellibir çygyrlarynda amala aşyrylýan söwda we täjirçilik (telekeçilik) gatnaşyklary degişlidir. Şoňa görä-de halkara ykdysady hukugy öz gezeginde şu aşakdaky halkara hukuk institutlaryna bölünýär:

- halkara söwda hukugy;
- halkara maliýe-walýuta hukugy;
- halkara ulag we aragatnaşyk hukugy (şol sanda halkara ýük daşaýyş hukugy);
- halkara syýahatçylyk hukugy;
- halkara intellektual eýeçilik hukugy (şol sanda halkara patent hukugy we halkara awtorlyk hukugy);
- halkara energetika hukugy we ş.m.

Türkmenistan garaşsyzlygyny alan gününden başlap, Türkmenistanyň Konstitusiýasynda berkidilişi ýaly, Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly subýekti bolup, daşary syýasatda hemişelik bitaraplyk, beýleki ýurtlaryň içerki işlerine gatyşmazlyk, güýç ulanmazlyk we harby bileleşiklere hem birleşmelere goşulmazlyk, sebitiň ýurtlary we dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly, dostlukly we özara bähbitli gatnaşyklaryň ösmegine ýardam bermek ýörelgelerine eýerýär. Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar¹.

Şol maksat bilenem, Türkmenistanyň goşulan we Türkmenistanyň Mejlisi tapropyndan tassyklanan (ratifikasiýa edilen) ähli halkara hukuk namalarynyň kada-

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. 6-njy madda.

lary döwletiň içerki kanunçylygyna işjeň ornaşdyrylýar (implementasiýa¹ edilýär). Mysal üçin, Türkmenistanyň Mejlisi 2008-nji ýylda birnäçe halkara hukuk namalaryna goşulýşmak barada karar kabul etdi. Ol halkara hukuk namalar şulardyr:

- Nebit bilen hapalanmakdan ýeten zeper üçin raýat jogapkärçiligi baradaky Konwensiýa;
- 1966-njy ýylda kabul edilen, Ýük markasy barada Konwensiýa;
- 1969-njy ýylda kabul edilen, Gämileri ölçemek barada Konwensiýa;
- 1972-nji ýylda kabul edilen, Gämileriň deňizde çaknyşmagynyň önüni almagyň halkara düzgünleri barada Konwensiýa;
- 1973-nji ýylyň Gämilerden hapalanmagyň önüni almak barada Konwensiýasy;
- 1974-nji ýylyň Deňizde adamyň janyny goramak barada Konwensiýasy;
- 1978-nji ýylyň Deňizçileri taýýarlamak we olara diplom bermek hem-de wahtada durmak barada Halkara Konwensiýasy.

2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda kabul edilen we 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje giren, Türkmenistanyň Söwda deňiz gatnawynyň kodeksi hem özünde 388 maddadan ybarat 24 bölümi jemlemek bilen, ýokarda görkezilen halkara hukuk namalarda berkidilen kadalara we ýörelgelere doly laýyk gelýär. Bu kadalaşdyryjy hukuk nama, Türkmenistanyň milli hukuk ulgamy üçin täzelik bolmak bilen döwletimizde täze bir hukuk pudagyň hukuk binýadynyň emele gelmegini aňladýar.

Türkmenistan Garaşsyzlyk ýyllarynyň içinde halkara ykdysady hukugynyň ilkinji çeşmeleri bolan, ençeme halkara hukuk namalaryna goşuldy we olary tas-syklady. Şol halkara hukuk resminamalarynda berkidilen, halkara ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirmegiň binýatlaýyn esaslaryndan ugur alyp we olary milli hukuk ulgamyna ornaşdyrmak maksady bilen bolsa, Türkmenistanda daşary ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän, Türkmenistanyň Konstitusiýasy, Türkmenistanyň Raýat kodeksi, «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda», «Eýeçilik hakynda», «Daşary ýurt konsessiýalary hakynda», «Erkin telekeçiligiň ykdysady zonasy hakynda», «Girew hakynda», «Telekeçilik işi hakynda», «Kärhanalar hakynda», «Täjirçilik syry hakynda», «Söwda hakynda», «Migrasiýa hakynda», «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda», «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda», «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda», «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda»,

¹ Lat. Impleo – doldurýaryn, ýerine ýetirýärim. Halkara hukugynda bu düşünje döwletiň umumy ykrar edilen halkara hukuk kadalaryny berjaý etmek babatda öz üstüne alan borçlaryny ýerine ýetirmegini aňladýar. Halkara hukugyna laýyklykda, her bir döwlet görkezilen kadalary ýerine ýetirmegiň tertibini we usulyny özüçe kesgitleýär. Ýöne, adaty, şol kadalary ýerine ýetirmek döwlet tarapyndan degişli içerki kadalaşdyryjy hukuk namanyň kabul edilmegi bilen amala aşyrylýar.

«Işın aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda», «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda», «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda», «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanunlary we beýleki kanunalaýyk kadalaşdyryjy hukuk namalar ýaly birnäçe hukuk namalar kabul edildi.

Sanawy berlen kadalaşdyryjy hukuk namalaryň içinden, Türkmenistanda daşary ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän esasy kadalaşdyryjy hukuk namalar hem TRK-a we 1992-nji ýylyň 19-njy maýynda kabul edilen, «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň Kanunydyr. Görkezilen kanunalaýyklykda, Türkmenistanda daşary ykdysady iş diýlende, Türkmenistanyň döwlet edaralarynyň, ýuridik we fiziki şahslarynyň daşary ýurt döwletleri, olaryň ýuridik we fiziki şahslary, halkara guramalar bilen daşary ykdysady hyzmatdaşlygy ýola goýmaga hem-de ösdürmäge gönükdirip alyp barýan bütin tejribeleýin işleriniň (hereketleriniň) jemine düşünilýär¹.

Türkmenistanda daşary ykdysady iş amala aşyrylanda, diňe bir Esasy Kanunymyzda we TRK-da bellenen raýat hukugynyň umumy ýörelgelerinden başga-da işjeňligiň bu görnüşi üçin niýetlenen *ýörite ýörelgelere-de* gollanylýar. Ol ýörelgelere şular degişlidir:

- ähli döwletler bilen, daşary ýurtlaryň ýuridik we fiziki şahslary, halkara guramalary bilen birek-birek üçin peýdaly hyzmatdaşlyk etmek;
- gatnaşyjylaryň deňligi;
- daşary ykdysady gatnaşyklar boýunça hyzmatdaşlarynyň içkeri işlerine gatyşmazlyk;
- daşary ýurt döwletleri we halkara guramalary bilen baglaşylan ylalaşyklar boýunça kabul edilen özara borçnamalary ýerine ýetirmek;
- umumy ykrar edilen halkara ýörelgelerine, kadalaryna we adatlaryna gollanmak (halkara hukuk kadalarynyň ileri tutulmagy (prioriteti)).

Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, Türkmenistanda daşary ykdysady işi döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň ulgamy şu aşakdakylary özünde jemleýär:

- eýeçiligiň haýsy görnüşine degişlidigine garamazdan daşary ykdysady iş bilen meşgullanýan ýuridik we fiziki şahslary bellige almagy;
- döwlet serhedinden geçirilýän harytlaryň hem-de başga emläkleriň hasaba alynmagyny we barlanylmagyny;
- önümleri (işleri, hyzmatlary) eksport etmegiň we import etmegiň tertibini;
- daşary ykdysady işi operatiw düzgünleşdirmek baradaky çäreleri.

¹ «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.05.1992 ý. 1-nji madda.

Ýokarda görkezilen ulgam daşary ykdysady işiň ähli görnüşlerine, şol sanda daşary ykdysady işiň subýektlerine amala aşyran gönüden-göni önümçilik, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklaryna, kenarýaka we serhetýaka söwdasyna, haryt dolanyşygynyň amallaryna (operasiýalaryna) degişlidir.

Türkmenistanda daşary ykdysady işiň obýektleri şulardyr:

- resurslaryň ähli görnüşleri;
- ykdysadyýetiň (kanunda: «halk hojalygynyň» diýlip görkezilýär) ähli pudaklarynda we ugurlarynda döredilýän harytlar hem-de ýerine ýetirilýän hyzmatlar;
- gymmatly kagyzlar;
- ylmy-tehniki önümler, intellektual (ruhy) we gaýry gymmatlyklar we ş.m.

Türkmenistanyň kanunçylygynda erkin dolanyşygy gadagan edilen obýektler daşary ykdysady işiň obýekti bolup bilmeýär.

Eýeçiliginiň görnüşine garamazdan şu aşakdakylar Türkmenistanda daşary ykdysady işiň subýekti bolup bilýärler:

- Türkmenistan döwleti;
- daşary ýurt döwleti;
- halkara guramasy;
- daşary ýurtlaryň fiziki we ýuridik şahslary;
- Türkmenistanyň fiziki we ýuridik şahslary;
- raýatlygy bolmadyk fiziki şahslar;
- transmilli (birnäçe döwletiň çäginde ýerleşen) ýuridik şahslar (korporasiýalar, kompaniýalar we ş.m.).

Türkmenistanda daşary ykdysady işiň ähli subýektlerine, olaryň eýeçiligiň haýsy görnüşine degişlidigine hem-de daşary ykdysady işiň haýsy görnüşini bilen meşgullanýandyklaryna garamazdan, şol işi amala aşyrmakda deň hukuklar berilýär. Daşary ykdysady işiň her bir subýekti hereket edýän kanunçylygyň çäklerinde daşary ykdysady gatnaşyklaryň haýsy görnüşine we ugruna gatnaşjakdygyny kesgitlep, daşary ykdysady işi amala aşyrmak üçin özüne zerur bolan ýuridik we fiziki şahslary, şertnamanyň esasynda ýa-da başga bir görnüşde, töleglilik ýa-da tölegsizlik şerti bilen, öz erk-islegine baglylykda, bellenen tertipde çekip bilýär. Daşary ykdysady işiň subýektleriniň Türkmenistanyň banklarynda hasaplaryň dürli görnüşlerini açmaga haky bardyr.

Daşary ykdysady işiň subýektleriniň gazanan peýdasy, şol sanda daşary ýurtlaryň erkin ýörgünli pul serişdesinde (walýutasynda) gazanan peýdasy salgytlary tölänlere soň, olaryň doly ygtyýarlygynda galýar. Daşary ykdysady işiň subýektleriniň karary boýunça, daşary ykdysady işiň netijelerine eýelik etmek, olary peýdalanmak we olara ygtyýar etmek hukugy kanunda bellenen tertipde, beýleki

ýuridik we fiziki şahslara berlip ýa-da ynanylyp bilinýär. Şeýle halatda, taraplaryň biri-biri bilen gatnaşygyny olaryň özleri şertnamanyň esasynda kesgitleýärler.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, daşary ykdysady işiň subýektleri şu aşakdakylara borçludyr:

- önümçilik işini ýa-da başga işi Türkmenistanyň kanunçylygyny we umumy ykrar edilen halkara kadalary berjaý etmek bilen amala aşyrmaga;
- daşary ykdysady işiň düzgünleşdirilmegine gözegçiligi we şol çygyrda dolandyryşy amala aşyran döwlet edaralaryna bellenen tertipde buhgalteriýa we statistik hasabaty bermäge;
- halkara hyzmatdaşlygynyň çäklerinde ýerine ýetirilýän işleriň, gözlegleriň we taslamalaryň sanitariýa-gigiýena, ekologiýa, ýer titremesine (seýsmiki taýdan) çydamlylyk talaplaryna hem-de beýleki talaplara laýyk gelýändigini hakynda bilermen seljermesiniň çykaran netijesini almaga;
- kanunda bellenen gaýry borçlary berjaý etmäge.

Türkmenistanda döwlet daşary ykdysady işiň subýektleriniň hukuklarynyň we kanuny bähbitleriniň goralmagyny kepillendirýär. Daşary ykdysady işe gatnaşýanlaryň emläginiň millileşdirilmegine ýol berilmeýär. Kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda, döwlet edaralarynyň we wezipeli şahslarynyň daşary ykdysady işiň subýektleriniň hukuklaryny çäklendirmäge haky ýokdur. Daşary ykdysady işiň subýektlerine döwlet edaralary we wezipeli şahslar tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini TRK-da bellenen tertipde dolunýar¹.

Kanunalaýyklykda, Türkmenistan döwleti daşary ykdysady işiň subýektleriniň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýär. Daşary ykdysady işiň subýektleri bolsa, Türkmenistan döwletiniň borçnamalary boýunça jogapkärçilik çekmeýärler. Şertnamada bellenen borçlar berjaý edilmedik wagtynda, daşary ykdysady işiň subýektleri kanunçylykda hem-de şertnamada göz önünde tutulan emläk jogapkärçiligini we başga jogapkärçiligi çekýärler. Şertnamalaryň şertleriniň bozulanlygy üçin jerimäniň tölenilmegi, şeýle hem ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagy günäkär tarapy borçnamalary ýerine ýetirmek borjundan (eger-de kanunda ýa-da şertnamada başga hili göz önünde tutulmadyk bolsa) boşatmaýar².

Türkmenistanda daşary ykdysady işiň subýektleriniň alyp barýan daşary ykdysady işini togtatmaklyk, ýörite ygtyýarly edilen döwlet edaralary tarapyndan aşakdaky halatlarda amala aşyrylýar:

- Türkmenistanyň kanunçylygy bozulanda, Türkmenistanyň halkara şertnamalarynyň düzgünleri berjaý edilmedik halatynda, şeýle hem daşary ýurt-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 1033, 1040, 1041-nji maddalar.

² «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.05.1992 ý. 11-nji madda.

laryň kanunlary bozulyp, ol Türkmenistanyň ykdysady ýa-da syýasy taýdan zyýan çekmegine getiren bolsa;

- eksport-import boýunça önüm ibermek-almak barada bellenen tabşyryklar ýerine ýetirilmedik halatynda;
- daşary ykdysady amallar (operasiýalar) ýuridik şahsyň tertipnamasynda (ustawynda) bellenen hukuk ukybynyň bozulmagy arkaly, şeýle hem ygtyýar berilmedik haryt alyş-çalyş amallary (barter¹ operasiýalary) arkaly amala aşyrylanda;
- mahabatda, gümrük, walýuta-maliýe we bellige alnyş (registrasiýa) resminamalarynda göz-görtele ýalan maglumatlar berlen halatynda.

Şonuň ýaly-da subýektleriň daşary ykdysady işi, subýektler batyp galanda hem-de beýleki esaslara görä (olaryň sanawyny Türkmenistanyň Ministrler Kabineti belleýär) özbaşdak ýa-da kazyýetiň karary boýunça togtadylyp bilinýär. Ýöne, kanunalaýyklykda, daşary ykdysady amallary togtatmak hakyndaky karar şeýle kararyň kabul edilmegine getiren sebäpler düzedilen wagtynda üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp bilinýär².

§ 4. Birleşen Milletler Guramasynyň Harytlary halkara satyn almak-satmak şertnamalary baradaky Konwensiýasy. INCOTERMS-2010. Halkara maliýe lizingi hakyndaky Konwensiýa

Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan 1980-nji ýylda, Wena şäherinde kabul edilen, Harytlary halkara satyn almak-satmak şertnamalary baradaky Konwensiýasy (mundan beýle-de Konwensiýa), halkara söwda çygrynda gatnaşyklary düzgünleşdirýän esasy halkara hukuk resminamasy bolup durýar. Onuň düzümi gurluşy 101 maddany özünde jemleýän 7 bapdan, 12 bölümden we 4 bölekden ybarat bolup durýar.

Bu Konwensiýada berkidilen halkara hukuk kadalarynyň Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda berkidilen hukuk kadalary bilen meňzeşleri-de bar, käbir tapawutly aýratynlyklary-da bar. Konwensiýanyň we TRK-nyň meňzeş kadalarynyň mysaly hökmünde şulary görkezmek bolar:

- Konwensiýada: «Şahslaryň näbelli toparyna ýüzlenip edilen, şertnama baglaşmak hakynda teklipl, eger-de şol teklibi eden şahs tarapyndan gönüden-göni başgaça görkezilmedik bolsa, ofertalara çakylyk diýlip garalýar³» diýlip bellenyär;

¹ İňl. Barter – haryt alyş-çalyşygy.

² «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat, 19.05.1992 ý. 12-nji madda.

³ Harytlary halkara satyn almak-satmak şertnamalary baradaky Konwensiýa. Wena, 1980. 14-nji maddanyň 2-nji bölegi.

- TRK-da hem: «Şahslaryň näbelli toparyna ýüzlendirilen tekliş, eger onda gös-göni başgaça görkezilmedik bolsa, oferta çakylyk bolup durýar¹» diýlip bellenilýär.

Konwensiýa bilen TRK-nyň biri-birinden tapawutlanýan kadalarynyň mysaly hökmünde bolsa şulary görkezmek bolar:

- Konwensiýada: «Ofertanyň niýetlenen şahsynyň oferta bilen ylalaşýandygyny aňladýan yglan etmesi ýa-da özüni alyp barşy aksept bolup durýar. Dymmaklyk ýa-da hereketsizlik öz-özünden aksept bolup durmaýar²» diýlip bellenýär;
- TRK-da bolsa: «Eger beýlekiler üçin iş edip berýän telekeçi öz iş aragatnaşyklaryny saklaýan şahsyndan şu zeyilli işi ýerine ýetirmek hakyndaky ofertany alsa, onda şol şahs bu teklibe ýerlikli möhletde jogap bermäge borçludur; onuň dymmagy aksept diýlip hasap ediler³» diýlip bellenilýär.

Konwensiýada we TRK-da bellenen hukuk kadalarynyň biri-birine kybapdaş ýa-da çapraz gelmekleriniň ýokarda görkezilenler ýaly ençeme mysallary bar. Olaryň biri-birine gapma-garşy gelmeginiň esasy sebäbi bolsa, halkara hukugy bilen milli hukugyň biri-birine çalyň etmeýän wezipelerinden hem tebigatyndan gelip çykýar. Çünki milli hukugyň esasy wezipesi döwletiň çäginde fiziki hem ýuridik şahslaryň arasyndaky gatnaşyklary hemmeler tarapyndan hökmäni ýerine ýetirmäge degişli, ýagny imperatiw häsiýetli hukuk kadalaryň kömegi bilen düzgünleşdirmek bolsa, halkara hukugynyň esasy wezipesi, halkara hukugynyň subýektleriniň arasynda ylalaşykly, sazlaşykly hem birek-biregiň hukuga laýyk bähbitlerine hormat goýmak äheňindäki gatnaşyklary maslahat beriş (konsultatiw hem dispozitiw) häsiýetli kadalaryň kömegi bilen ýola goýmak bolup durýar.

Görkezilen Konwensiýa bilen birlikde, halkara ykdysady gatnaşyklar çygyrynda düzgün-tertibi ýola goýmakda we gapma-garşylyklaryň ýüze çykmak mümkinçiligini aradan aýyrmakda INKOTERMS-iň hem örän uly ähmiýeti bardyr. INKOTERMS⁴ – bu, Halkara söwda palatasy (ICC)⁵ tarapyndan birinji gezek 1936-njy ýylda neşir edilen, halkara täjirçilik tejribesini umumylaşdyrýan halkara söwda adalgalarynyň ýygynydyr. Ol daşary söwda şertnamalarynda has köp duş gelýän täjirçilik adalgalaryna hem düşüňjelerine düşündiriş bermegiň goşmaça (fakultatiw) häsiýetli halkara düzgünlerini özünde jemleýär. Daşary söwda şertnamalary baglaşylanda INKOTERMS-de beýan edilen şertlere salgylanma bermeklik, ag-

¹ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 343-nji maddanyň 2-nji bölegi.

² Harytlary halkara satyn almak-satmak şertnamalary baradaky Konwensiýa. Wena, 1980. 18-nji maddanyň 1-nji bölegi.

³ Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 349-njy maddanyň 1-nji bölegi.

⁴ Inl. International Contract Terms – Halkara Şertnama Adalgalary.

⁵ 1920-nji ýylda Fransiýa Respublikasynyň paýtagty Parižde döredildi.

laba köp ýagdaýlarda, dürli döwletlerde hereket edýän söwdanyň düzgünlerine hem-de adalgalaryna dürli-dürli düşündiriş bermegiň netijesinde, ýüze çykmagy mümkin bolan jedelli ýagdaýlaryň emele gelmeginiň önüni alýar. Ilkinji gezek taýýarlanylandan soň 1953-nji, 1967-nji, 1976-njy, 1980-nji, 1990-njy we 2000-nji ýyllarda gaýtadan gözden geçirilipdir¹. INKOTERMS-iň soňky redaksiýasy INKOTERMS–2010 ady bilen 2010-njy ýylda düzüldi we ol 2011-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan herekete girizildi. INKOTERMS–2010 adalgalar ýygynyň öňki hereket edýän ýygynydan tapawudy, onda öňki 13 sany halkara adalganyň derejine 11 sany adalga berkidilip², ol adalgalar E, F, C, D belgileri bilen aňladylan dört sany topara bölünýärler.

INKOTERMS-däki adalgalaryň her biri barada aýratynlykda durlup geçilende, şu aşakdakylary bellemek bolar:

1. E derejesi (kategorasiýasy) – yüküň ýüklenilmegi. Onda «EXW (EX Works (... named place)) – Franko kärhana (...ýeriň ady)» diýen görnüş bar. «Franko kärhana» diýen adalga, satyjynyň harydy öz kärhanasynda ýa-da başga bir atlandyrylan ýerde (mysal üçin, kärhanada, fabrikada, ammarda we ş.m.) alyjynyň ygtyýarlygyna beren ýagdaýynda, öz borjyny berjaý eden diýlip hasaplanýandygyny aňladýar. Başgaça aýdylanda, şu adalga ulanylanda, ýagny harydyň özi ýa-da onuň ugradyş resminamalary şu adalga bilen belgilenende, satyjynyň, harydyň ulag serişdesine ýüklenilmegine, şeýle hem harydyň eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirilmegine³ jogap bermeyändigini aňladýar. Şeýlelikde, şu adalganyň ulanylmagy bilen amala aşyrylýan satyn almak-satmak geleşiginde (şertnamasynda) satyjynyň borçlarynyň göwrümi az bolýar we bu adalga harydy satyjynyň kärhanasyndan bellenen ýerine çenli alyp gitmek (daşamak) bilen bagly ähli çykdajylary hem töwekgelçilikleri çekmek borjyny alyjynyň diňe ýeke özüne degişli edýär. Emma, eger-de taraplar, satyjynyň harydy ugradylan ýerinde ýüklemek üçin çykdajylary we töwekgelçilikleri öz üstüne almagyny isleýän bolsalar, bu ýagdaý babatda satyn almak-satmak şertnamasynyň degişli goşundysynda ýörite ylalaşyk bolmalydyr. Haçan-da alyjy eksport bilen bagly resmi hereketleri gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn berjaý edip bilmejek bolsa, bu adalga ulanylmaga degişli däl.

¹ Orazgyljow D. «INKOTERMS-2010: Halkara söwdanyň täze adalgasy». Aşgabat: Zaman gazet, 08.01.2011 ý. №1/891. 2-nji sah.

² DDU, DEQ, DES adalgalary aýrylyp, DAT adalgasy girizildi.

³ Türkmenistanyň Gümrük kodeksi. Aşgabat, 2010. 27-nji madda. Harytlar we (ýa-da) ulag serişdeleri Türkmenistanyň gümrük serhedinden geçirilende amala aşyrylýan ähli gümrük amallary (operasiýalary). Şol ýerde. 5-nji maddanyň 16-njy bölegi. «gümrük amallary (operasiýalary) – harytlar we (ýa-da) ulag serişdeleri gümrük taýdan resmileşdirilen mahalynda şahslar we gümrük edaralary tarapyndan şu Kodekse laýyklykda, harytlar we (ýa-da) ulag serişdeleri babatda amala aşyrylýan aýratyn hereketler».

Şonuň ýaly ýagdaýda, eger-de satyjy harydy ugradylan ýerinden ýüklemek babatda çykadjylary çekmäge razy bolsa, FCA adalgasy ulanylýar.

2. F derejesi (kategoriýasy) – ýüküň ýüklenilmegi. Bu derejede (kategoriýada) şu aşakdaky adalgalar bar:

a) FCA (Free Carrier (...named place)) – Franko daşajy (...ýeriň ady). «Franko daşajy» diýen adalga, gümrük taýdan resmileşdirilen harydy alyjy tarapyndan görkezilen ýük daşajyynyň ýerleşýän bellenen ýerine getirip berýändigini aňladýar. Şu ýerde, harydy getirip bermegiň ýeriniň harydy şol ýerde ýüklemek we düşürmek boýunça borçnama täsir etjekdigini bellemek gerek. Eger-de harydy getirip bermek satyjynyň binasynda amala aşyrylýan bolsa, onda satyjy şol harydyň ýüklenmegi babatda jogapkärçilik çekýär. Eger-de haryt başga ýere getirilip berilýän bolsa, onda satyjy harydyň ýüklenilmegi üçin jogapkärçilik çekmeýär. Bu adalga ulaglaryň islendik görnüşinde ýük daşalanda, şol sanda ýük gatyşyk görnüşde daşalanda-da ulanylyp biliniýär. Bu adalgadaky «daşajy» diýen sözüň astynda, daşajy şertnamasynyň esasynda: demirýol ulagynda; awtomobil ulagynda; howa ulagynda; deňiz ulagynda; içkeri suw (derýa) ulagynda, ulaglaryň şol görnüşleriniň birnäçesiniň ýa-da ählisiniň yzygiderli ýa-da birwagtda ulanylmagy bilen, harydyň degişli ýere daşalmagyny amala aşyrmaga ýa-da üpjün etmäge borçlanýar.

Eger-de alyjy daşajy bolmadyk başga şahsa harydy kabul edip almagy ynanýan bolsa, satyjy harydy şol şahsa geçiren (gowşuran) pursadyndan, harydy degişli ýerine getirip bermek boýunça borjuny berjaý eden diýlip hasaplanýar.

b) FAS (Free Alongside Ship (... named port of shipment)) – Franko gäminiň gorumynyň (bortunyň) ugry bilen (...ýüküň ýüklenilmeli gämi duralgasynyň (portuň) ady). «Franko gäminiň gorumynyň (bortunyň) ugry bilen» diýen adalga, haryt, şertnamada ýüküň ýüklenilmeli gämi duralgasy (porty) diýlip görkezilen gämi duralgasynda, duralgada duran degişli gäminiň gorumynyň (bortunyň) ugrunda ýa-da gämi duralgasyndan uly gämilere ýükleri daşamak üçin ulanylýan kiçi gämide (lihterde¹) ýerleşdirilenden soň, satyjynyň harydy getirip bermek baradaky borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanýandygyny aňladýar. Bellenen pursatdan soň harydyň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly ähli töwekgelçilikleri alyjy çekýär. FAS adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär². Ýöne, eger-de taraplar özara ylalaşsalar, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjuny alyjy öz üstüne hem alyp bilýär. Emma bu ýagdaý barada satyn almak-satmak

¹ Nider. Lichten – düşürmek.

² Şu hem INKOTERMS-iň şu neşirini onuň öňki neşirlerinden tapawutlandyryýan alamatlaryň biri bolup durýar. Sebäbi INKOTERMS-iň öňki neşirlerinde FAS adalgasy ulanylanda, ýokarda görkezilen ýagdaýlarda harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy alyjynyň üstüne ýüklenýärdi.

şertnamasynyň degişli goşundysynda ýörite ylalaşyk bolmaly. Bu adalga diňe deňiz we içerki suw (derýa) ulaglarynda harytlar daşalanda ulanylyp bilinýär.

ç) FOB (Free On Board (... named port of shipment)) – Franko gorum (bort) (...ýüküň ýüklenilmeli gämi duralgasynyň (portuň) ady). «Franko gorum (bort)» adalgasy, haryt, şertnamada ýüküň ýüklenilmeli gämi duralgasy (porty) diýlip görkezilen gämi duralgasynda, duralgada duran degişli gäminiň germewinden geçirilenden soň, satyjynyň harydy getirip bermek baradaky borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanýandygyny aňladýar. Bellenilen pursatdan soň harydyň ýitirmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly ähli töwekgelçilikleri alyjy çekýär. FOB adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Bu adalga diňe deňiz we içerki suw (derýa) ulaglarynda harytlar daşalanda ulanylyp bilinýär. Eger-de taraplar harydy degişli gäminiň germewinden geçirmeklige çenli getirip bermekligi göz önünde tutmaýan bolsalar, FCA adalgasy ulanylmaga degişlidir.

3. C derejesi (kategoriýasy) – esasy daşawyşyň satyjy tarapyndan tölenilmegi. Bu derejede (kategoriýada) şu aşakdaky adalgalar bar:

a) CFR (Cost and Freight (... named port of destination)) – Bahasy we fraht¹ (...ýüküň barmaly gämi duralgasynyň (portuň) ady). «Bahasy we fraht» adalgasy, haryt, şertnamada ýüküň getirilmeli (eltip düşürilmeli) gämi duralgasy (porty) diýlip görkezilen gämi duralgasynda, duralgada duran degişli gäminiň germewinden geçirilenden soň, satyjynyň harydy getirip bermek baradaky borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanýandygyny aňladýar. Bu adalga ulanylanda, satyjy harydy, şertnamada görkezilen, onuň eltilip düşürilmeli gämi duralgasyna (portuna) çenli zerur bolan çykdajylary hem frahty tölemäge borçludygyny aňladýar. Ýöne, haryt düşürilenden, ýagny degişli gäminiň germewinden geçirilenden soň, harydyň ýitirmegi ýa-da zaýalanmagy, şonuň ýaly-da haryt düşürilenden soň, ýüze çykýan goşmaça çykdajylar bilen bagly ähli borçlar satyjydan alyja geçýär. CFR adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Bu adalga diňe deňiz we içerki suw (derýa) ulaglarynda harytlar daşalanda ulanylyp bilinýär. Eger-de taraplar harydy degişli gäminiň germewinden geçirmeklige çenli getirip bermekligi göz önünde tutmaýan bolsalar, CPT adalgasy ulanylmaga degişlidir.

b) CIF (Cost, Insurance and Freight (... named port of destination)) – Bahasy, ätiýaçlandyryş we fraht (...ýüküň barmaly gämi duralgasynyň (portuň) ady). «Bahasy, ätiýaçlandyryş we fraht» adalgasy, haryt, şertnamada ýüküň getirilmeli

¹ Türkmenistanyň Söwda deňiz gatnawynyň kodeksi. Aşgabat, 2008. 1-nji maddanyň, 32-nji bölegi. «fraht – deňiz arkaly ýük daşamagyň şertnamasyna laýyklykda, daşajya tölenilmeli ähli tölegler».

(eltipil düşürilmeli) gämi duralgasy (porty) diýlip görkezilen gämi duralgasynda, duralgada duran degişli gäminiň germewinden geçirilenden soň, satyjynyň harydy getirip bermek baradaky borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanýandygyny aňladýar. Bu adalga ulanylanda, satyjy harydy, şertnamada görkezilen, onuň eltilip düşürilmeli gämi duralgasyna (portuna) çenli zerur bolan çykdajylary hem frahty tölemäge borçludygyny aňladýar. Ýöne, haryt düşürilenden, ýagny degişli gäminiň germewinden geçirilenden soň, harydyň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy, şonuň ýaly-da haryt düşürilenden soň ýüze çykýan goşmaça çykdajylar bilen bagly ähli borçlar satyjydan alyja geçýär. Ýöne, CIF adalgasynyň şertlerine laýyklykda, haryt daşalýan wagtynda, onuň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly töwegelçiliklerden alyjynyň peýdasyna harydyň deňiz ätiýaçlandyrmasy¹ edinmek barada borçlar hem satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Şeýlelikde, bu ýerde görkezilen adalga ulanylanda, satyjynyň harydy ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmalydygy we ätiýaçlandyryş töleglerini tölemelidigi hakynda borjynyň bardygy hakynda netije gelip çykýar. Ýöne alyjy hem CIF adalgasynyň şertlerine laýyklykda, satyjydan harydyň deňiz ätiýaçlandyrmasy¹niň diňe iň az möçberdäki derejesini üpjün etmegiň talap edilýändigini göz önünde tutmaga borçludur. Eger-de, alyjy harydyň ätiýaçlandyrylmagynyň has ýokary (köp) möçberdäki derejesiniň bolmagyny isleýän bolsa, onda ol bu barada satyjy bilen ýörite ylalaşyk baglaşmalydyr ýa-da onuň özi harydyň goşmaça ätiýaçlandyrylmagy barada çäreleri görmelidir. CIF adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Bu adalga diňe deňiz we içeri suw (derýa) ulaglarynda harytlar daşalanda ulanylyp bilinýär. Eger-de taraplar harydy degişli gäminiň germewinden geçirmeklige çenli getirip bermeklige göz önünde tutmaýan bolsalar, CIP adalgasy ulanylmaga degişlidir.

ç) CIP (Carriage and Insurance Paid To (... named place of destination)) – Fraht/daşawyş we ätiýaçlandyryş tölenildi degişli (...ýüküň eltilip berilmeli ýeriniň ady) çenli. «Fraht/daşawyş we ätiýaçlandyryş tölenildi degişli (...ýüküň eltilip berilmeli ýeriniň ady) çenli» diýen adalga, satyjynyň harydy görkezilen daşawyşynyň ýerleşýän ýerine getirip berjekdigini aňladýar. Ondan başga-da satyjy harydy şertnamada görkezilen, onuň getirilip berilmeli ýerine daşamak bilen bagly ähli çykdajylary tölemäge-de borçly. Bu bolsa, diňe haryt degişli ýerine getirilenden

¹ Şol ýerde. 229-njy maddanyň, 1-nji bölegi. «1. Deňiz ätiýaçlandyrmagynyň şertnamasyna laýyklykda, ätiýaçlandyryş ätiýaçlandyryş obýektiniň sezewar bolýan (ätiýaçlandyryjynyň bähbitleri) deňiz ätiýaçlandyrmagynyň şertnamasynda göz önünde tutulan howplary ýa-da tötänlikler bolanda, (ätiýaçlandyрма ýagdaýy) ätiýaçlandyryş tölegine (ätiýaçlandyryş baýragyna) çekilen zyýanyň öwezini ätiýaçlandyrmaga ýa-da haýryna şeýle şertnama baglaşylan başga şahsa dolmagy borç edinýär».

soň, harydyň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly goşmaça çykdaýylar babatda ähli borçlaryň satyjydan alyja geçýändigini aňladýar.

Ýöne, bu adalganyň şertlerine laýyklykda, haryt daşalýan wagtynda, onuň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly töwekgelçiliklerden alyjynyň peýdasyna harydy ätiýaçlandyrmak barada borçlar hem satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Şeýlelikde, bu ýerde görkezilen adalga ulanylanda, satyjynyň harydy ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmalydygy we ätiýaçlandyryş töleglerini tölemelidigi hakynda borjynyň bardygy hakynda netije gelip çykýar. Ýöne alyjy hem CIP adalgasynyň şertlerine laýyklykda, satyjydan harydyň ätiýaçlandyrmasyň diňe iň az möçberdäki derejesini üpjün etmegiň talap edilýändigini göz önünde tutmaga borçludyr. Eger-de, alyjy harydyň ätiýaçlandyrylmagynyň has ýokary (köp) möçberdäki derejesiniň bolmagyny isleýän bolsa, onda ol bu barada satyjy bilen ýörite ylalaşyk baglaşmalydyr ýa-da onuň özi harydyň goşmaça ätiýaçlandyrylmagy barada çäreleri görmelidir.

Harydy degişli ýerine daşamak birnäçe daşajy tarapyndan amala aşyrylanda, töwekgelçiligiň geçmegi haryt ilkinji daşajynyň garamagyna berlen dessine amala aşýar. CIP adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Bu adalga ulaglaryň islendik görnüşinde ýük daşalanda, şol sanda ýük gatyşyk görnüşde daşalanda-da ulanylyp bilinýär.

d) CPT (Carriage Paid To (... named place of destination)) – Fraht/daşajyş tölenildi degişli (...ýüküň eltilip berilmeli ýeriniň ady) çenli. «Fraht/daşajyş tölenildi degişli (...ýüküň eltilip berilmeli ýeriniň ady) çenli» diýen adalga, satyjynyň harydy görkezilen daşajynyň ýerleşýän ýerine getirip berjekdigini aňladýar. On-dan başga-da satyjy harydy şertnamada görkezilen, onuň getirilip berilmeli ýerine daşamak bilen bagly ähli çykdaýylary tölemäge-de borçly. Bu bolsa, diňe haryt degişli ýerine getirilip, daşajya berlenden soň, harydyň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen bagly goşmaça çykdaýylar babatda ähli borçlaryň satyjydan alyja geçýändigini aňladýar.

Harydy degişli ýerine daşamak birnäçe daşajy tarapyndan amala aşyrylanda, töwekgelçiligiň geçmegi haryt ilkinji daşajynyň garamagyna berlen dessine amala aşýar. CPT adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Bu adalga ulaglaryň islendik görnüşinde ýük daşalanda, şol sanda ýük gatyşyk görnüşde daşalanda-da ulanylyp bilinýär.

4. D derejesi (kategoriýasy) – getirilip berilmegi. Bu derjede (kategoriýada) şu aşakdaky adalgalar bar:

a) DAT (Delivered At Terminal (... named terminal of destination)) – Terminala¹ getirip bermek (...terminalyň ady). «Terminala getirip bermek (DAT)» INKOTERMS–2010-a girizilen täze adalga bolup durýar we ol ulaglaryň haýsy görnüşiniň saýlanýandygyna garamazdan, şeýle hem ulaglaryň iki we ondan köp görnüşleri ulanylanda peýdalanylyp bilinýär. Bu adalga, haryt, getirilip berilmeli deňişli ýerine gelen ýük daşaýyş ulag serişdesinden düşürilip, şertnamada bellenen ýerde ýa-da gämi duralgasynda ýerleşýän, öň ylalaşylan terminalda alyjynyň ygtyýarlygyna berlenden soň, satyjynyň ony getirip bermek barada borçnamasynyň ýerine ýetirilendigini aňladýar.

Bu adalgada ulanylýan «terminal» diýen düşünje, onuň üçeginiň hem daş-töwereginiň ýapykdygyna ýa-da açykdygyna² garamazdan şu aşakdaky ýerleri we ş.m. göz önünde tutýar: gämi duralgasy; ammar; konteýner howlusu; awtoulag howlusu (duralgasy); demirýol terminaly (ammary); howa menzil terminaly (ammary); kargo³ terminaly (ýük ammary) we ş.m.

Satyjy harydy şertnamada görkezilen, onuň getirilip berilmeli ýerinde ýa-da gämi duralgasynda ýerleşýän terminamala daşamak hem-de şol ýerde düşürmek bilen bagly ähli töwekgelçiliklere jogap berýär. Eger-de taraplar harydy satyjynyň bellenen terminaldan başga ýere-de getirip bermegi bilen bagly çykdaýlary hem töwekgelçilikleri çekmegine borçly etmek barada ylalaşýan bolsalar, INKOTERMS–2010-y düzüjiler, olara DAP we DDP adalgalaryny ulanmagy maslahat berýärler.

DAT adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Ýöne bu adalga harydy girizmek (import etmek) üçin gümrük taýdan resmileşdirmek hem-de import üçin gümrük töleglerini tölemek borjyny satyjynyň üstüne ýüklemeyär.

b) DAP – (Delivered at place (... named place of destination)) – Bellenilen ýerine getirip bermek (...getirilip berilmeli ýeriň ady). «Bellenilen ýerine getirip bermek» adalgasy, haryt, şertnamada bellenen, getirilip berilmeli ýerine gelen ýük daşaýyş ulag serişdesinde, düşürilmäge taýýar ýagdaýda, alyjynyň ygtyýarlygyna berlenden soň, satyjynyň ony getirip bermek barada borçnamasynyň ýerine ýetirilendigini aňladýar. Satyjy harydy şertnamada görkezilen, onuň getirilip berilmeli ýerine daşamak bilen bagly ähli çykdaýlary tölemäge-de borçly. Eger-de satyjy daşaýyş şertnamasyna laýyklykda, harydyň bellenen ýere daşalmagy bilen bagly çykdaýlary çekýän bolsa, eger-de taraplar başgaça ylalaşmadyk bolsalar, onuň alyjydan şol çykdaýlarynyň öweziniň dolunmagyny talap etmäge haky ýokdur.

¹ Lat. Terminalis – ahyrky nokat, iň soňky ýer.

² Ammaryň bina ýa-da bassyrma görnüşindedigine ýa-da ýöne açyk meýdandygyna garamazdan.

³ Isp. Cargo – ýüklemek, ýük.

DAT adalgasynyň şertlerine laýyklykda, harydy eksport etmek üçin gümrük taýdan resmileşdirmek borjy satyjynyň üstüne ýüklenilýär. Ýöne bu adalga harydy girizmek (import etmek) üçin gümrük taýdan resmileşdirmek hem-de import üçin gümrük töleglerini tölemek borjyny satyjynyň üstüne ýüklemeyär. Eger-de taraplar harydy girizmek (import etmek) üçin gümrük taýdan resmileşdirmek hem-de import üçin gümrük töleglerini tölemek borjyny satyjynyň üstüne ýüklemek barada ylalaşan bolsalar, DDP adalgasyny ulanmak maksadalaýyk bolup durýar.

ç) DDP (Delivered Duty Paid (... named place of destination)) – Gümrük pajyny tölemek bilen getirip bermek (...getirilip berilmeli ýeriň ady). «Gümrük pajyny tölemek bilen getirip bermek» adalgasy, girizilendigi (import edilendigi) üçin gümrük taýdan resmileşdirilen haryt, şertnamada bellenen, getirilip berilmeli ýerine gelen ýük daşawyş ulag serişdesinde, düşürilmäge taýýar ýagdaýda, alyjynyň ygtyýarlygyna berlenden soň, satyjynyň ony getirip bermek barada borçnamasynyň ýerine ýetirilendigini aňladýar. Satyjy harydy şertnamada görkezilen, onuň getirilip berilmeli ýerine daşamak bilen bagly ähli çykdajylary, şol sanda harydyň getirilmeli ýurduna onuň import edilmegi üçin bellenen ähli ýygymlary¹ hem tölemäge borçly.

EXW adalgasy satyjynyň üstüne borçlaryň iň az möçberini ýükleýän bolsa, DDP adalgasy borçlaryň iň köp möçberini oňa degişli edýär. Ýöne, eger-de satyjy harydy import etmek ygtyýarnamasyny gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn alyp bilmejek bolsa, harytlary halkara satyn almak-satmak gatnaşyklarynda bu adalga ulanylmaýar. Eger-de taraplar satyjynyň borçnamasyndan, haryt import edilende tölenilmäge degişli käbir çykdajylary (mysal üçin, goşulan baha üçin salgydy) tölemek borjyny aýran bolsalar, bu ýagdaý satyn almak-satmak şertnamasynda düşnükli hem takyk görkezilmelidir.

1926-njy ýylda döredilen Rimdäki Hususy hukugyň bütewileşdirilmegi (unifikasiýasy²) boýunça halkara instituty (УНИДРУА – Международный институт по унификации частного права в Риме) tarapyndan işlenip düzülen we Kanadanyň paýtagty Ottawa şäherinde, 1988-nji ýylyň 28-nji maýynda kabul edilen, Halkara maliýe lizingi hakynda Konwensiýa (mundan beýle-de Konwensiýa) bu çygyrdaky halkara maliýe-ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän hem-de degişli ýörelgeleýin halkara hukuk kadalaryny özünde jemleýän esasy halkara hukuk namalaryň biri bolup durýar. Konwensiýa, 25 maddany özünde jemleýär. Bu Konwensiýanyň kadalarynyň hem Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda bellenen hukuk kadalary bilen meňzeşleri-de, tapawutlanýanlary-da bar.

¹ Bu ýerde, «ýygymlary» diýlende, harydyň gümrük taýdan resmileşdirilmegi üçin ähli çykdajylar we töwekgelçilikler babatdaky borçlar, şeýle hem gümrük taýdan resmileşdirmek bilen bagly ähli tölegler, gümrük paçlary, salgytlar we beýleki ýygymlar göz önünde tutulýar.

² Lat. Unus – bütewi + facere – amala aşyrmak, etmek. Bütewileşdirmek.

XXVIII bap

DAŞARY ÝURTLARYŇ RAÝAT WE SÖWDA HUKUGY HAKYND ESASY DÜŞÜNJELER

§ 1. Daşary ýurtlaryň raýat hukuk ulgamlary barada düşünje

Döwletiň we hukugyň nazaryýetinden belli bolşy ýaly, hukuk ulgamy – bu, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän özara baglanyşykly we ylalaşykly hyzmatdaşlyk edýän hukuk serişdeleriniň, şeýle hem ol ýa-da beýleki ýurduň hukuk ösüşiniň derejesini häsiýetlendirýän düzüm bölekleriniň jemidir.

Hukuk ulgamynyň esasy tapawutly aýratynlyklaryny, hukugyň çeşmeleriniň we hukuk döredijilik hem hukuk ulanyş işi bilen meşgullanýan döwlet häkimiýet edaralarynyň häsiýetli aýratynlyklary emele getirýärler. Şonuň bilen birlikde-de, bir hukuk ulgamyny beýleki hukuk ulgamyndan (hukuk maşgalasyndan) tapawutlandyran alamatlar hökmünde jemgyýetiň hukuk dünýägaraýşy, hukuk ylmy, hukuk düşüňjeleri, hukuk ýörelgeleri, hukuk syýasaty, hukugyň in wajyp beýany hem galyby bolan kanunçylyk, hukuk tehnikaşy we ş.m. çykyş edýärler.

Häzirki zaman hukuk ylmynda hukuk ulgamlaryny görnüşlere we toparlara bölmegiň birnäçe usuly bar. Bu usullaryň içinde has giňden ýaýrany we ýörgünli ulanylýany bolsa, bellibir döwletiň milli hukuk ulgamyny – hukuk serişdeleriniň we düzüm bölekleriniň, kanunçylygyň takyk-taryhy jemlerini, hukuk tejribesini hem ýurtda, döwlet-häkimiýet dolandyryş ulgamynda, jemgyýetde agalyk edýän aňyýeti böleklerge bölüp seljermek bolup durýar. Bu usul meşhur fransuz hukuk öwreniji Rene Dawid tarapyndan ylmy dolanyşyga girizilen usul bolup, ol «deňeşdirme hukuk öwrenişi» diýlip atlandyrylýar. Şeýle hem bu alym birmeňzeş milli hukuk ulgamlarynyň jemini aňlatmak üçin «hukuk maşgalasy» diýen adalgany hem ylmy dolanyşyga girizýär.

Hukuk maşgalasy – bu emele gelşiniň taryhy usuly hem ýoly, düzüm gurluşy, hukuk ulanyş tejribesiniň aýratynlyklary, hukuk ylmyň düşüňjeleýin-derejeleýin ulgamy we ş.m. boýunça biri-birine kybapdaş hem ýakyn bolan milli hukuk ulgamlarynyň jemidir.

Rene Dawidiň hukuk ulgamlaryny toparlara we görnüşlere bölmek usulyna laýyklykda, olaryň şu aşakdaky dört görnüşini bardyr:

- roman-german hukuk maşgalasy (kontinental hukuk ulgamy);
- inlis-sakson hukuk maşgalasy (umumy hukuk ulgamy);

- dini we dessurlaýyn hukuk ulgamlary;
- sosialistik hukuk ulgamy¹.

Raýat hukugynyň ylmy hem dünýäde bar bolan raýat-hukuk ulgamlaryny görnüşlere bölende, esasan, ýeriň ýüzünde hereket edýän hukuk ulgamlarynyň, olary biri-birinden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän düzüm böleklerinden ugur alýar. Adatça, şeýle düzüm böleklerine şu aşakdakylar degişli edilýär:

- raýat-hukuk ulgamlarynyň häzirki zaman ykdysady dolanyşygyň maddy (emläk) bölegini düzgünleşdirmeklige gönükdirilen hukuk mazmuny (maddy-hukuk düzgünleşdirmesiniň usuly);
- hukuk çeşmeleriniň häsiýetli aýratynlyklary;
- raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň düzüm gurluşy we raýat-hukuk kadalarynyň aýry-aýry raýat hukuk pudakçalaryna bölünişi (subýektler, emläk (zat) hukugy, borçnamalaýyn hukuk, miras hukugy we ş.m.);
- hukuk ulanyş tejribesi we raýat hukuk doktrinasy.

Häzirki zaman raýat hukugynyň ylmynda hem ýokarda görkezilen ölçegleriň (kriteriýalaryň) häsiýetli aýratynlyklaryndan ugur almak bilen dünýädäki raýat-hukuk ulgamlary R. Dawidiň hukuk ulgamlaryny görnüşlere bölüşine görä, dürli toparlara we görnüşlere bölünýärler. Ýeriň ýüzünde hereket edýän raýat-hukuk ulgamlarynyň her bir görnüşiniň özüne mahsus aýratynlyklaryna has anyk we aýdyň düşünmek üçin bolsa, olaryň her biri barada aýratynlykda durup geçmek ýerlikli bolar.

§ 2. Kontinental raýat-hukuk ulgamy

Kontinental hukuk ulgamy ýa-da başgaça atlandyrylyşy ýaly, roman-german hukuk ulgamy Fransiýa, Germaniýa, Italiýa, Ispaniýa ýaly ýurtlarda, şol sanda Türkmenistanda hem hereket edýär. Bu görnüşdäki hukuk ulgamlarynyň emele gelşiniň taryhy öz gözbaşyny gadymy döwürlerden, has takygy 2000 ýyl mundan ozal dörän we hereket eden rim hukugyndan alyp gaýdýar. Kontinental hukuk ulgamy – bu, häzirki zamanyň rim hukugyna esaslanýan esasy hukuk ulgamlarynyň biri bolmak bilen, onda iň wajyp hukuk çeşmesi hökmünde kadalaşdyryjy hukuk nama hasaplanýar, hukuk kadalarynyň nazarylygy, ýagny umumy, ortalık häsiýetde bolup, bir ýa-da birnäçe däl-de, köp ýagdaýlarda ulanylmaga niýetlenmegi (abstraktlygy), hukugyň jemgyýetçilik hem umumy hukuga, şonuň ýaly-da dürli hukuk pudaklaryna bölünmegi we ş.m. ykrar edilýär.

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 502-nji sah.

Özboluşly hukuk ulgamy hökmünde kontinental hukuk ulgamy XIII asyrlarda gadymy rim hukugynyň kadalarynyň, ýörelgeleriniň hem hukuk adatlarynyň gaýtadan dikeldilip, ulanylyp başlanmagynyň (resepsiyasynyň) netijesinde emele gelip başlaýar. Kontinental hukuk ulgamyň esasy alamatlary hem düzüm bölekleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

- kontinental hukuk ulgamy bolan ähli ýurtlarda hukuk ylmy hukuk kadalaryny bellibir uly toparlara birleşdirýär, olaryň ählisinde-de tutuş hukuk ulgamy jemgyýetçilik hukugy we hususy hukuk diýlip atlandyrylýan iki sany uly bölege bölünýär;
- jemgyýetçilik (umumy) hukugy, edil hususy hukuk ýaly kontinental hukuk ulgamy bolan ähli ýurtlarda, konstitution hukuk, dolandyryş hukugy, jenaýat hukugy, halkara hukugy, jenaýat iş ýörediş hukugy ýaly hukuk pudaklaryna bölünýär;
- şeýle görnüşdäki hukuk ulgamy bolan ähli ýurtlarda, hukuk kadasyna, haýsydyr bir anyk ýagdaýy çözmek we aňlatmak üçin niýetlenen serişde hökmünde däl-de, ahlak hem adalatlylyk talaplaryna esaslanýan, umumy, ortalık häsiýetdäki, köp ýagdaýlarda ulanylmaga niýetlenen (abstrakt) hukuk görkezmesi hökmünde garalýar;
- kontinental hukuk hereket edýän ähli döwletlerde kazyýetler hukugy döretmeýärler-de, diňe ulanýarlar;
- şeýle hukuk ulgamy bolan ähli döwletlerde iň wajyp hukuk çeşmesi hökmünde kadalaşdyryjy hukuk namalar, olardan has möhümleri hökmünde bolsa, kanunlar çykyş edýärler. Kontinental hukuk ulgamy bolan döwletleriň köpüsünde kodekslere esasy hukuk çeşmeleri hökmünde garalýar.

Kontinental raýat-hukuk ulgamynyň hem iki sany görnüşi bardyr: institusional kontinental raýat-hukuk ulgamy; pandektleyin kontinental raýat-hukuk ulgamy.

Instutisional kontinental raýat-hukuk ulgamynda, tutuş raýat hukugy degişli kodifisirlenen kadalaşdyryjy hukuk namada (mysal üçin, TRK-da), ulgamlaşdyrylan, tertipli yzygiderlilikde ýerleşdirilen esasy üç bölege bölünýär:

- raýat hukugynyň subýektleriniň hukuk ýagdaýy (gatnaşyjy şahslar);
- raýat hukugynyň obýektleri we olar bilen bagly emläkleýin hukuklar;
- ol hukuklary durmuşa geçirmegiň we goramagyň usullary (bu kadalar borçnamalaýyn-hukuk we iş ýörediş-hukuk häsiýetli düzgünleri hem özlerinde jemleýärler).

Institusional raýat-hukuk ulgamy Fransiýada, Italiýada, Ispaniýada we Portugaliýada hereket edýär.

Pandektleyin raýat-hukuk ulgamy german hukukçylary tarapyndan, XVIII–XIX asyrlarda rim hususy hukugynyň esasynda işlenip düzülipdir we onuň bin-

ýadynda, esasan, Ýustinianyň Kodeksleriniň Digestleri¹ (Pandektleri) durýar. Kontinental hukuk ulgamynyň bu görnüşiniň ady hem şondan gelip çykýar. Onuň esasy häsiýetli alamatlary şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- pandektleýin raýat hukuk ulgamynyň esasy düzýän kodifisirlenen kada-laşdyryjy hukuk nama (mysal üçin, TRK-a) esasy iki bölege: umumy we aýratyn bölege bölünýär;
- raýat hukugynyň düzümi gurluşy bolsa, emläk (zat) hukugy, borçnamalaýyn hukuk, miras hukugy ýaly pudakçalara bölünýär;
- maddy hukuk kadalary bilen iş ýörediş hukuk kadalary aýry-aýrylykda ko-difisirlenýärler.

Pandektleýin raýat hukuk ulgamy Germaniýada, Ýewropanyň ençeme döwlet-lerinde, şol sanda öňki SSSR-iň düzümine giren döwletleriň aglaba köpüsünde, şol sanda Türkmenistanda-da hereket edýär.

Kontinental raýat-hukuk ulgamyny emele getirýän pudaklaryň häsiýetli aýra-lylyklary barada durlup geçilende, şulary bellemek bolar:

- kontinental raýat-hukuk ulgamynyň iki görnüşinde-de, umumy raýat-hukuk ulgamlaryndan, dini-dessurlaýyn we sosialistik raýat-hukuk ulgamlaryndan tapawutlylykda, fiziki we ýuridik şahslar instituty jikme-jik işlenip düzülýär;
- fiziki şahslar institutynda kämillik ukyplylygy we hukuk ukyplylygy diýen düşüňjeler, ýuridik şahslar institutynda bolsa, olaryň mazmuny hem alamat-lary, olaryň ähli görnüşleri babatda umumy bolan düzgünler anyk we aýdyň kesgitlenýärler;
- emläk hukuklary babatda kontinental raýat hukuk ulgamynyň kadalarynda, esasy emläkleýin hukuk hökmünde emläk (eýeçilik) hukugynyň doly bolma-gyna we eýeçilik hukugynyň mazmunynyň obýektiw (pozitiw) hukuk kada-lary bilen berkidilmegine aýratyn üns berilýär;
- borçnamalaýyn hukuk bolsa, şahslaryň arasyndaky islendik hususy-hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirmeklige gönükdirilen kadalaryň ulgamlaşdy-rylan instituty hökmünde berkidilýär. Kontinental raýat hukuk ulgamynda borçnamalar ilkinji nobatda, olaryň ýüze çykmagynyň esaslary boýunça (şertnama, kanun, esassyz baýlaşmak we ş.m.) görnüşlere bölünýärler;
- maşgala hukugy, kontinental raýat-hukuk ulgamy bar bolan döwletleriň ählisin-de raýat hukugynyň (siwilistikanyň) özbaşdak bölegi hökmünde hereket edýär;
- miras hukugy uniwersal hukuk oruntutarlygyny düzgünleşdirýän kadalaryň jemi hökmünde berkidilip, emlägiň aradan çykan şahsdan onuň mirasdar-laryna geçmeginiň tertibini kesgitleýär.

¹ Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A. Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. 345-nji sah.

§ 3. Umumy raýat hukuk ulgamy. Daşary ýurtlaryň raýat hukugynyň esasy häsiýetleri, umumylyklar we aýratynlyklar

Hukugyň esasy çeşmesi hukuk güýjüne giren kanun hasaplanýan roman-german hukuk ulgamy hereket edýän döwletlerden tapawutlylykda, iňlis-sakson hukuk maşgalasyna degişli döwletlerde, kazylar tarapyndan döredilen we kazyýet presedentinde beýan edilen kada – hukuk presedenti iň esasy hukuk çeşmesi bolup hyzmat edýär. Iňlis-sakson (iňlis-amerikan) umumy hukugy – bu hukuk ulgamlarynyň özboluşly maşgalasy bolmak bilen, ol umumy, hyýaly esaslarda döredilýän hukuk kadalaryna, esasan, adaty hukuga we kazyýet tejribesine (presedent hukugyna) esaslanýar.

Kontinental hukuk ulgamynda hukuk kadasy durmuşy (sosial) hadysalaryň, ýagdaýlaryň gaýtalanýandygy we bellibir derejede umumy häsiýetlidikleri sebäpli, olaryň birmeňzeşligini berkidýär we beýan edýär, ýagny kontinental hukuk ulgamynda, gatnaşyklaryň bellibir görnüşlerini düzgünleşdirmeklige niýetlenip hukuk kadasy döredilende, onuň düzgünleşdirýän gatnaşyklarynyň meňzeşliginden, näçe gezek gaýtalansalar-da uzak wagtlap olaryň esasy häsiýetleriniň üýtgeşsiz galmagyndan, şol sebäpli-de hukuk kadasyň ep-esli wagtyň dowamynda düzgünleşdiriş ukybyny ýitirmän saklajakdygyndan ugur alynýar.

Umumy (iňlis-sakson, iňlis-amerikan) hukugynda bolsa, hukuk kadalarynyň agramly bölegi ylmy esaslarda işlenip düzülmeyär we kanunçykaryjy tarapyndan kabul edilmeyär. Ol takyk ýagdaýa esaslanýan, anyk durmuşy hadysadan ugur alýan özüni alyp baryş düzgüni bolup durýar. Şonuň üçin hem iňlis-sakson hukuk ulgamynda hukuk kadasy sebäpleýin (kazual) häsiýetlidir. Mysal üçin, Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 227-nji maddasynyň 1-nji böleginde başga biriniň emlägini gizlinlik bilen bikanun almak ogurlyk diýlip kesgitlenýär. Bu kada şeýle hereketleriň ählisine degişli bolup durýar. Eger-de görkezilen hereketler haýsydyr bir ýenilleşdirýän ýagdaýyň (mysal üçin, kyn durmuş ýagdaýlarynyň gabat gelmegi zerarly¹) täsiri bilen edilen bolsa, kazyýet diňe şol ýagdaýy jeza çäresini bellände ýenilleşdirýän ýagdaý hökmünde göz önünde tutup bilýär. Iňlis-sakson hukuk ulgamynda bolsa, kazyýet haýsydyr bir anyk ýagdaýda, edil şonuň ýaly hereketiň kyn durmuş ýagdaýlarynyň gabat gelmegi zerarly edilmeginiň jenaýat dældigi hakynda çözgüt kabul etmek bilen täze hukuk presedentini döredip bilýär, şol hukuk presedenti bolsa soňra ýene-de edil şonuň ýaly ýa-da soňa düýpli çalyň edýän ýagdaýlar ýüze çyksa, olary hem jenaýat däl diýip kesgitlemek üçin esas bolup bilýär.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998. 57-nji maddanyň 1-nji böleginiň «d» bendi.

İñlis-sakson (iñlis-amerikan) hukuk ulgamyny kontinental hukuk ulgamynyndan tapawutlandyryňan ikinji alamat bolsa, ýokarda bellenen geçilişi ýaly, roman-german hukuk maşgalasynda esasy hukuk çeşmesi hökmünde kadalaşdyryjy hukuk namalar – kanun çykyş edýär, umumy hukuk maşgalasynda bolsa presedent hukugy ilkinji we iň möhüm hukuk çeşmesi bolup durýar. Şonuň üçin hem umumy hukuk maşgalasynda kazyýet tejribesine tutuş hukuk ulgamynyň binýatlaýyn esasy hökmünde garalýar. Şol sebäpli-de iñlis-sakson hukugynda aşakda durýan kazyýetler ýokarda durýan kazyýetleriň çözgütlerine gollanmaga we şolardan ugur almaga borçludylar. Ýöne şu ýerde bellemeli ýagdaý, soňky döwürde iñlis-sakson hukuk ulgamy hereket edýän döwletlerde kazyýet presedentleri bilen bir hatarda, döwletiň ýokary kanunçykaryjy edaralary tarapyndan kabul edilýän hukuk kadalarynyň hem ähmiýeti günsaýyn artýar we «statut hukugy¹» diýlip atlandyrylýan umumy hukugyň bir bölegi presedent hukugy bilen deň-derejede barha giň gerime eýe bolýar.

Umumy raýat hukugynyň, ýagny iñlis-sakson (iñlis-amerikan) raýat hukugynyň seljermesi onuň şu aşakdaky häsiýetli alamatlarynyň bardygynyň hakynda netijä gelmäge esas berýär:

- iñlis-amerikan raýat hukugynyň esasy kadalary mazmuny boýunça kontinental raýat hukugynyň esasy kadalary bilen birmeňzeş bolsalar-da pozitiw nukdaýnazardan, ýagny olaryň degişli döwlet häkimiýet edarasy (kanunçykaryjy häkimiýet edarasy) tarapyndan kabul edilýän ýörite kadalaşdyryjy hukuk namada berkidilmegi nukdaýnazaryndan, iñlis-amerikan raýat hukugynyň kadalary pes derejede durýarlar. Mysal üçin, iñlis-amerikan raýat hukugynda fiziki we ýuridik şahslara degişli hukuk kadalary berkidilýän bolsalar-da, ol kadalarda, esasan, raýat hukuk subýektliliginiň tejribe nukdaýnazaryndan has amatly düzüm böleklerini berkitmeklige üns berilýär. Netijede, adaty, iñlis-amerikan raýat hukuk ulgamlary hereket edýän döwletlerde hukuk ukyplylygy we kämillik ukyplylygy diýen düşüňjeleriň ýeke-täk hem anyk kesgitlemesi (definisiýasy) berkidilmeýär. Olara derek, işjeň (aktiw) we işjeň däl (passiw) hukuk subýektliligi hem-de patronaž (kimdir biriniň üsti bilen amala aşyrylýan) hukuk subýektliligi diýen düşüňjeler giňden ulanylýar. Şonuň ýaly-da iñlis-amerikan raýat hukuk ulgamlaryna fiziki şahsy nam-nyşansyz ýiten diýip bilmek we ölen diýip yglan etmek institutlarynyň ýoklugy hem mahsusdyr;

¹ Bu umumy (iñlis – sakson) hukuk ulgamy hereket edýän ýurtlarda statutlarda (kanunlarda) beýan edilen hukuk kadalaryny aňladýar. Ol hukuk kadalary presedent hukugy bilen birlikde hereket edýärler we kazyýetler tarapyndan döredilýän presedentlerden hem-de dolandyryş edaralary tarapyndan kabul edilýän namalardan tapawutlylykda, döwletiň kanunçykaryjy edaralary tarapyndan döredilýärler.

- ýuridik şahslar hem iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamlarynda esasy iki görnüşe bölünýärler: ýoldaşlyk kärhanalar (partnerships); kompaniýalar (ABŞ-da korporasiýalar).
- iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamlaryna eýeçilik gatnaşyklary hem kontinental raýat hukuk ulgamlaryndaka garanyňda has giň manyda alynýar. Umumy raýat hukuk ulgamy eýeçilik hukugynyň, esasy üç sany düzüm böleginden (eýelik etmek, peýdalanmak, ygtyýar etmek) başga-da, oňa pensiýa we hos-sar hakyny almak (talap etmek) hukugy, intellektual eýeçilik hukugy ýaly düzüm böleklerini hem goşýar. Şonuň ýaly-da iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamyna bir emläge birnäçe şahsyň eýeçilik hukugy ýüze çykan halatynda, olaryň arasyndaky gatnaşyklaryň diňe olaryň özara ylalaşyklarynyň esasynda kesgitlenip bilinýänligini ykrar etmek mahsusdyr. Kontinental raýat hukuk ulgamynda bolsa umumy eýeçilik hukuk gatnaşyklary ilkinji nobatda kanun, soňra bolsa şertnama bilen düzgünleşdirilýär;
- iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamynda-da, edil kontinental raýat hukuk ulgamyndaky ýaly borçnamalaýyn hukugyň esasy düşüňjeleri hökmünde şertnama (contracts) we delikt (tort) çykyş edýär. Ýöne iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamynda borçnamalaryň ähli görnüşleri babatda ulanylyp bolýan borçnamalaýyn hukugyň umumy düzgünleri we borçnamalary aýry-aýry görnüşlere bölmek ýok;
- iňlis-amerikan raýat hukuk ulgamynda miras hukugy uniwersal hukuk oruntutarylgy diýlip hasaplanmaýar, sebäbi miras goýlan emläk bada-bat gönüden-göni mirasdarlaryň eýeçiligine geçmeýär. Ilki ol üçünji şahsyň (wesýetnama boýunça executor, kanun boýunça administrator), ynançly dolandyrmagyna (ynançly eýeçiligine) geçýär. Şol üçünji şahsyň esasy wezipesi hem miras goýujynyň bergilerini miras goýlan emlägiň hasabyna tölemek we şondan soň galan emlägi mirasdarlaryň eýeçiligine geçirmek bolup durýar.

Dini-dessurlaýyn hukuk ulgamlary – bu hukuk düzüm bölekleriniň aglaba köpüsiniň dessurlaýyn jemgyýetleriň düzgünleşdiriji serişdeleri bolan: dini ynançlaryň, garaýyşlaryň, akymalaryň, dāp-dessurlaryň, adatlaryň, edim-gylymlaryň baglaýjy täsir edýändigleri zerarly ilki başky döredilen görnüşinde hereket edýän hukuk ulgamlarydyr. Dini-dessurlaýyn hukuk ulgamlaryna şu aşakdakylar degişlidir:

Musulman hukugy – b.e.VII–X asyrlarynda Arap halyfatlygynda dörän we musulman dinine – yslama esaslanýan hukuk ulgamydyr. Onuň esasgoýujy başlangyjy, hereket edýän hukugyň Allatagala tarapyndan Muhammet pygamberiň üsti bilen adamzada berlendigi hakyndaky pikirdir.

Musulman hukugy ony köp sanly düşündirijileriň zähmeti bilen emele getirilendir. Häzirki zaman musulman hukuk ulgamy hereket edýän ýurtlarda, ykdy-

sady gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagy we ösmegi bilen hukuk ulgamlarynyň бүтewileşmek hadysasynyň (globallaşmak prosessiniň) ähli alamatlarynyň doly derejede ýüze çykýandygyny aýdyň görmek bolýar. Mysal üçin, Eýran Yslam Respublikasynyň (Jomhuri-ye Eslami-ye Iran) hukuk ulgamy gatyşyk häsiýetli bolup, ondan musulman hukugynyň we kontinental hukugyň düzüm bölekleri biri-biri bilen utgaşykly hereket edýärler. Bu döwletde nika-maşgala we miras gatnaşyklary musulman hukugynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýärler, raýat hukugynyň gaýry institutlary bolsa, esasan fransuz kontinental hukuk ulgamyna mahsus kadalar bilen düzgünleşdirilýärler. Döwletde daşary söwda gatnaşyklaryny 1933-nji ýyldaky Daşary söwdanyň monopoliýasy hakynda Kanun we 1936-njy ýyldaky Walýuta düzgünleşdirmesi hakynda Kanun kadalaşdyrýar. Şonuň bilen birlikde-de eýeçilik gatnaşyklary döwletiň Konstitusiýasynyň belleýän çäklerinden çykmaýar. Eýran Yslam Respublikasynyň Konstitusiýasy bolsa musulman hukugynyň ýörelgeleriniň esasynda hereket edýär. Döwletiň Konstitusiýasy musulman hukugynyň kadalaryna laýyklykda süýthorlugy, peýdakeşligi (spekulýasiýany) we monopoliýany gada-gan edýär.

Pakystan Yslam Respublikasynda (Islam-i Jamhuriya-e Pakistan) bolsa söwda çygryndaky gatnaşyklar Beýik Britaniýanyň kanunçylygyna we presedent hukugyna esaslanýar. Ýemen Respublikasy (Al-Jumhuriyah al-Yamaniyah) hem musulman we kontinental hukuk ulgamlarynyň kadalaryndan ybarat bolsan gatyşyk hukuk ulgamly döwletleriň biridir. Ýemen Respublikasynyň Konstitusiýasynyň 7-nji maddasyna laýyklykda, döwletiň ykdysady ulgamy şu aşakdaky ýörelgelere esaslanýar: hojalyk işjeňliginiň erkinligine; yslam durmuş adalatlylygyna; ykdysadyýetiň jemgyýetçilik, hususy we bilelikdäki (kooperativ) bölekleriniň (sektorlarynyň) arasyndaky kanuny bäsdeşlige; hususy eýeçiligiň hormatlanmagyna we goraglylygyna.

Ýemeniň Konstitusiýasyndan başga-da bu yslam döwletinde, 1991-nji ýylyň Söwda kodeksi, 1992-nji ýylyň Raýat kodeksi, 1992-nji ýylyň Daşary söwda hakynda kanuny, 1992-nji ýylyň Raýat iş ýörediş kodeksi we Arbitraž hakyndaky kanuny ýaly kontinental hukuk ulgamynyň hem-de musulman hukuk ulgamynyň ýörelgeleýin kadalaryny özlerinde jemleýän kadalaşdyryjy hukuk namalar hereket edýärler.

Saud Arabystany Patyşalygynda raýat hukugy çygrynda şerigatyň düzgünlerini ters gelmeýän nyzamlaryň ägirt uly ähmiýeti bardyr. Bu döwletde fiziki şahslaryň şahsy hukuk ýagdaýy babatda musulman hukugynyň kodifisirlenmedik kadalary ulanylýar, täjirçilik (telekeçilik) çygrynda welin, musulman hukugynyň esasoýujy ýörelgelerini nazara almak bilen daşary ýurt tejribesiniň (esasan hem kontinental hukuk ulgamynyň) gazananlaryndan ugur alnyp işlenip düzülen nyzamlar hereket

edýärler. Ol nyzamlaryň mysaly hökmünde, 1930-njy ýylda kabul edilen Söwda kazyýeti hakynda nyzamy görkezmek bolar. Ol nyzam hakykat ýüzünde söwda kodeksi bolmak bilen 1850-nji ýylda kabul edilen Osman söwda kodeksiniň esasynda işlenip düzülipdir. Osman söwda kodeksi bolsa öz gözbaşyny fransuz hukuk ulgamyndan alyp gaýdýar.

Dini-dessurlaýyn hukuk ulgamlary barada esasy bellemeli ýagdaý: olaryň ählisiniň bir özboluşly mahsuslygy bardyr. Olarda adatdan daşary, gudratly, keramatly başlangyçlara aýratyn üns berilýär, özüni alyp barmagyň haýsydyr bir görnüşi amala aşyrylanda ilkinji nobatda şol hereketiň (hereketleriň) bellibir düzgünlere laýyk gelyändiginden ýa-da gelmeýändiginden ugur alynmaýar-da, onuň şol dini ynançlara laýyk gelyändiginden, uýulýan, sežde edilýän gudrata ýarajakdygyndan ýa-da ýaramajakdygyndan ugur alynýar.

Şoňa görä-de dini-dessurlaýyn hukuk ulgamlarynda kazyýet önümçiligi amala aşyrylanda mukaddes hasaplanýan zatlardan (mukaddes kitaplardan, keramatly ruhlardan, Hudaýyň adyndan we ş.m.) kasam etmeklige aýratyn wajyp ähmiýet berilýär. Çünki şeýle ýagdaýlarda ýalandan kasam eden şahs mukaddes güýçleriň gazabyna sezewar bolýar diýlip hasaplanýar. Şeýle görnüşdäki hukuk ulgamlarynda kazyýet çözümleri bolsa, esasan, taraplary ylalaşdyrmak, bellibir jemgyýetçilik toparynda, jemagatda gatnaşyklaryň sazlaşygyny ýola goýmak nukdaýnazaryndan ugur alýar.

Umumy hukuk nazaryýetinden belli bolşy ýaly, sosialistik hukuk ulgamlary diýlende, ilkinji nobatda 1917-nji ýylyň oktýabrynda bolup geçen ynkylapdan soňra sowet Russiýasynda dörän we Ikinji jahan urşundan köp sosialistik döwletlerde ornaşdyrylan hukuk ulgamlaryna düşünilýär.

Hukuk ulgamynyň bu görnüşi beýleki hukuk ulgamlaryndan şu aşakdakylar bilen tapawutlanýar: önümçilik serişdelerine döwlet eýeçiliginiň agalyk etmegi; ýeke-täk kommunistik aňýetiň hökmürowanlygyna ýa-da agalyk etmegine esasanlyk özboluşly syýasy ulgamyň bolmagy; jemgyýetçilik (umumy) hukuk bilen hususy hukugyň arasyndaky tapawutlyklaryň inkär edilmegi; hukugyň kommunistik jemgyýeti gurmak üçin güýç, serişde bolup hyzmat edýändigini hakynda ugurlaýyn maksatnama (konsepsiýa), nazaryýet esaslaryna gollanylmagy.

Sowet Soýuzynyň dargamagy bilen öz-özünden ýatyrylan Warşawa Ylalaşygyna¹ giren sosialistik ýurtlaryň we sosialistik lagere degişli bolan beýleki döwletleriň hukuk ulgamlarynyň aglaba köpüsi, olarda sosialistik döwlet gurluşy ornaşdyrylmazyndan öň roman-german hukuk maşgalasyna degişli bolupdyr. Şonuň

¹ Warşawa Ylalaşygy 1955-nji ýylyň 14-nji maýynda Polşanyň paýtagty Warşawa şäherinde SSSR, Albaniýa, Rumyniýa, Çehoslowakiýa, Polşa, Bolgariýa, Wengriýa, Germaniýa Demokratik Respublikasy tarapyndan gol çekilýär we şol Ylalaşygyň esasynda Warşawa Ylalaşygynyň Guramasy döredilýär.

üçinem sosialistik hukuk ulgamy roman-german hukuk ulgamyna mahsus bolan alamlaryň agramly bölegini özünde saklamagyny dowam etdiripdir.

Ýewropanyň, Aziýanyň, Latyn Amerikasynyň sosialistik döwletleriniň hukuk ulgamlarynyň emele gelmegine esasan ilkinji sosialistik hukuk ulgamy – SSSR-iň hukuk ulgamy örän güýçli we düýpli täsir edipdir. Şonuň üçinem häzirki döwürde, hukuk edebiýatlarynda Hytaý Halk Respublikasy, Kuba, Demirgazyk Koreýa ýaly döwletleriň milli hukuk ulgamlary sosialistik hukuk ulgamlarynyň toparyna degişli edilýär.

Kanunlar we peýdalanylan edebiýatlar

1. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Garaşsyzlyga guwanmak, watany, halky söýmek bagtdyr» A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2007.
6. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy – 2007-nji ýyl. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2008.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2008. 2-nji tom. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2009.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady stradegiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I, II tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.
10. Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 1963.
11. Türkmenistanyň Ýaşayş jaý kodeksi. Aşgabat, 1983.
12. Türkmenistanyň Administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 1984.
13. «Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasynyň döwlet özygtyýarlylygy hakynda jarnama». Aşgabat, 22.08.1990 ý. Türkmenistan SSR Ýokary Sowetiniň Wedomostlary 1990 ý., №15-16.
14. Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998.
15. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1998.
16. «Ýer hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004.
17. «Suw hakynda» Türkmenistanyň kodeksi. Aşgabat, 2004.
18. Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakynda kodeksi. Aşgabat, 2007.
19. Türkmenistanyň Söwda deňiz gatnawynyň kodeksi. Aşgabat, 2008.
20. Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksi. Aşgabat, 2009.
21. Türkmenistanyň Zähmet kodeksi. Aşgabat, 2009.
22. Türkmenistanyň Gümrük kodeksi. Aşgabat, 2010.
23. Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012.

24. «Türkmenistanda daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 19.05.1992 ý.
25. «Türkmenistanyň raýatlygy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 30.09.1992 ý.
26. «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 01.10.1993 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10).
27. «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 26.03.2011 ý.
28. «Bosgunlar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 12.06.1997 ý.
29. «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 10.01.2012 ý.
30. «Telekeçilik işi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý.
31. «Çaganyň hukuklarynyň kepillikleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 05.07.2002 ý.
32. «Psihiatriki kömek hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý.
33. «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 15.08.2009 ý.
34. «Migrasiýa hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 05.12.2005 ý.
35. «Bergidarlaryň batyp galmagy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý.
36. «Eýeçiligi döwletiň garamagyndan aýyrmak we hususlaşdyrmak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1997 ý. № 2.
37. «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 15.06.2000 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2); (Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).
38. «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 23.10.2008 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4).
39. «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň kanuny, 23.10.2008 ý. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., 1-nji bölek, № 4.
40. «Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993 ý.
41. «Kadalaşdyryjy hukuk namalar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005 ý., № 3, 4).
42. «Harby gullukçylaryň hem-de olaryň maşgala agzalarynyň statusy we sosial taýdan goralysy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.08.2009 ý.
43. «Işiň aýry-áýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 25.06.2008 ý.
44. «Türkmenistanda adwokatura we adwokatlyk işi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 10.05.2010 ý.
45. «Döwlet notariaty hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.04.1999 ý.
46. «Buhgalterçilik hasaba alnyşy we maliýe hasabatlylygy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 27.11.2010 ý.
47. «Elektron resminama hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 19.12.2000 ý.

48. «Algoritmleriň, elektron hasaplaýjy maşynlar (EHM) üçin programmalaryň, maglumat bazalarynyň we integral mikroshemalaryň topologiýasynyň hukuk taýdan goralýşy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 23.09.1994 ý.

49. «Girew hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 01.10.1993ý. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 1993 ý., № 9–10. Türkmenistanyň 30.03.2007ý. №115-III we 18.04.2009 ý. № 32-IV kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

50. «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 23.11.1999ý.

51. «Raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny bozýan döwlet edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň we wezipeli adamlaryň hereketlerini kazyýete şikaýat etmek hakynda» Türkmenistanyň kanuny. Aşgabat, 06.02.1998ý.

52. «Täjirçilik syry hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 19.12.2000ý.

53. «Türkmenistanyň arhiwleri we arhiw işi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.11.2003ý.

54. «Arçynlar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.03.2007ý.

55. «Geňeş hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 25.10.2005ý.

56. «Türkmenistanyň daşary ýurtda ýerleşýän döwlet eýeçiligi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 12.03.2010ý.

57. «Jemgyýetçilik birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 21.10.2003ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2003 ý., № 4).

58. «Türkmenistanyň pul birligi hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 08.10.1993ý. 02.07.2009ý. Girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen.

59. «Daýhan hojalygy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.03.2007ý. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1.

60. «Daýhan birleşikleri hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 30.03.2007ý. Aşgabat: Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2007 ý., № 1.

61. Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözgütleriniň ýygyndysy, 2009 ý., №6.

62. «Edara görnüşli taraplary döwlet tarapyndan hasaba almagyň we olaryň hasabynyň ýöretmegiň Tertibi». Türkmenistanyň Prezidentiniň 2011-nji ýylyň 11-nji noýabrynda çykaran 11896-njy Karary bilen tassyklanan.

63. *Nuryýew Ý., Ataýew S., Çaryýew A.* Döwletiň we hukugyň nazaryýeti. Okuw gollanmasy. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

64. *Goçýew T., Ataýew S., Çaryýew A.* Arbitraž iş ýöredişi. Okuw kitaby. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

65. *Orazgyljow D.* «INKOTERMS-2010: Halkara söwdanyň täze adalgasy». Aşgabat: Zaman gazet, 08.01.2011ý. №1/891.

66. Гражданское право: Учебник в 2-х т. Т. 1./Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-ое изд. перераб. и доп. М.: БЕК, 1998.

67. *Зинченко С., Газарьян Б.* Ничтожные и оспоримые сделки в практике предпринимательства // Хозяйство и право. 1997. №2.

68. Гражданское право. Учебник./Отв. ред. акад. Х.П. Рахманкулов. Ташкент: изд. ТГЮИ, 2010.

69. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть первая / Под ред. проф. *Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина*. М: 2002.
70. *Черепяхин Б.Б.* Волеобразование и волеизъявление юридического лица. Москва, 2001.
71. Гражданское право. Том I / Под. ред. *Е.А. Суханова*. Москва: Волтерс Клувер, 2004.
72. Научно-практический комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) // Под ред. *В.П. Мозолина, М. Н. Малеиной*. – М., 2004.
73. *Суханов Е. А.* Объекты права собственности. // Закон. – 1995, № 4.
74. *Садиков О.Н.* Гражданское право России. – М., 2002.
75. *Калпин А. Г., Масляев А. И.*, Гражданское право, часть 1, Учебник. – М., 2003.
76. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть. Учеб. Для студентов вузов. Москва, 2004.
77. Сделки. Представительство. Сроки. Исковая давность. М. -2000.
78. Гражданское право в вопросах и ответах. М.- 2001.
79. *Пронина М.Г.* Право наследования. Минск, 1989.
80. *Барицевский М.* Наследственное право. Учебное пособие для юридических вузов. Москва, 1996.
81. Большой энциклопедический экономико-юридический словарь. Казань, 2007.
82. Ханс-Йоахим Шрамм, Собственность и пути, которыми её можно приобрести, в кн.: Право, Экономика, Благосостояние. Ашгабат, 2010.

MAZMUNY

Giriş	7
I bap. Raýat hukugy hukuk ulgamynyň pudagy hökmünde	9
§ 1. Raýat hukugy barada düşünje we onuň predmeti	9
§ 2. Raýat-hukuk düzgünleşdirmesiniň usullary	15
§ 3. Raýat hukugynyň ulgamy	17
§ 4. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmekde raýat hukugynyň wezipeleri	18
§ 5. Raýat hukugynyň ýörelgeleri	19
§ 6. Raýat hukugyny hukuk ulgamynyň beýleki pudaklaryndan tapawutlandyran alamatlar	22
§ 7. Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň taryhy	26
II bap. Raýat kanunçylygy	31
§ 1. Türkmenistanyň raýat kanunçylygy barada düşünje	31
§ 2. Raýat hukugy we raýat kanunçylygy	32
§ 3. Türkmenistanyň Konstitusiýasy – raýat kanunçylygynyň esasy	35
§ 4. Türkmenistanyň Raýat kodeksi-ykdysadyýeti düzgünleşdirmegiň esasy kanunydyr	37
§ 5. Raýat gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar	39
§ 6. Raýat kanunçylygynda kazyýet tejribesiniň ähmiýeti	43
§ 7. Däp-dessurlaryň, adat kadalarynyň hem-de raýat kanunçylygynyň biri-birine täsiri	45
III bap. Raýat-hukuk gatnaşyklary hakynda düşünje	49
§ 1. Raýat-hukuk gatnaşyklary barada düşünje we olaryň häsiýetli aýratynlyklary	49
§ 2. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň döreýşi we mazmuny	51
§ 3. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleri	53
§ 4. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri	56
§ 5. Raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylaryň subýektiw hukuklary we borçlary	58
§ 6. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň obýektleri	60
IV bap. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary	63
§ 1. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary barada düşünje	63
§ 2. Ýuridik faktlar we olaryň görnüşleri. Ýuridik düzümler	68
§ 3. Raýat hukuklaryny we borçlaryny amala aşyrmak	74
V bap. Raýatlar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy hökmünde	77
§ 1. Raýat hukugynda fiziki şahs düşünjesi	77

§ 2. Raýatlaryň hukuk ukyby.	
Raýatlaryň hukuk ukybynyň mazmuny	79
§ 3. Raýatlaryň kämillik ukyby	85
§ 4. Fiziki şahslaryň telekeçilik işi	94
§ 5. Hossarlyk, howandarlyk we penakärlik	98
§ 6. Fiziki şahsy şahslandyrmagyň (indiwiiduallaşdyrmagyň)	
serişdeleri	105
§ 7. Fiziki şahsy nam-nyşansyz giden diýip ykrar etmek we	
fiziki şahsy ölen diýip yglan etmek	114
§ 8. Raýatlaryň durmuşynyň hökmany döwlet	
belligine alynmaga degişli ýagdaýlary	118
VI bap. Ýuridik şahslar	121
§ 1. Ýuridik şahs diýen düşünje we onuň alamatlary	121
§ 2. Ýuridik şahslary döretmegiň, üýtgedip guramagyň	
we ýatymagyň tertibi	123
§ 3. Ýuridik şahslaryň görnüşleri	129
§ 4. Ýuridik şahslaryň hukuk ukyby we kämillik ukyby.	
Ýuridik şahsyň edaralary	137
§ 5. Ýuridik şahsyň ady ýerleşýän ýeri, haryt we hyzmat ediş	
nyşanlary (indiwiiduallaşdyryş serişdeleri)	140
§ 6. Ýuridik şahslaryň wekillikleri we şahamçalary (filiallary),	
olaryň hukuklary we borçlary	142
VII bap. Türkmenistan döwleti raýat-hukuk gatnaşygynyň tarapy hökmünde	143
§ 1. Döwletiň raýat-hukuk dolanyşygyna gatnaşmagynyň ähmiýeti	143
§ 2. Döwletiň raýat-hukuk dolanyşygyna gatnaşmagynyň görnüşleri	146
VIII bap. Raýat hukugynyň obýektleri	150
§ 1. Raýat hukugynyň obýektleri barada düşünje	150
§ 2. Raýat hukugynyň obýektleriniň, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň	
obýektleri bilen özara baglanyşygy	151
§ 3. Raýat hukugynyň obýektleriniň görnüşleri	153
3.1. Zatlar raýat hukugynyň obýekti hökmünde.	
Raýat hukugynyň obýekti hökmünde beýleki	
emläkler we emläkleýin hukuklar.	154
3.2. Emläkleýin däl şahsy eşretler raýat	
hukugynyň obýekti hökmünde	158
IX bap. Geleşikler	161
§ 1. Geleşikler barada düşünje we olaryň alamatlary	161
§ 2. Geleşikleri topalara bölmek	167
§ 3. Geleşikleriň görnüşi (formasy)	175
§ 4. Geleşikleriň hakykylygynyň şertleri. Hakyky däl geleşikleriň görnüşleri.	
Jedelli (dawaly) we biderek geleşikler	184

§ 5. Mazmuny bulaşyk geleşikler.....	189
§ 6. Subýekt düzümi bulaşyk geleşikler.....	191
§ 7. Dawaly geleşikler.	198
§ 8. Ýalan we galp geleşikler. Geleşikleriň hakyky däl diýip bilinmeginiň netijeleri	202
X bap. Wekillik we ynanç haty	206
§ 1. Wekillik barada düşünje we wekiliň ygtyýarlyklary	206
1.1. Wekillik barada düşünje	206
§ 2. Wekiliň ygtyýarlyklary.....	210
§ 3. Ynanç haty we ony resmileşdirmegiň tertibi.....	211
§ 4. Ynanç hatynyň üýtgedilmegi ýa-da ýatyrylmagy. Ynanç hatyny togtatmagyň esaslary	213
XI bap. Raýat hukuklaryny amala aşyrmak we goramak.....	215
§ 1. Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we borçlary ýerine ýetirmegiň mazmuny.....	215
§ 2. Goramak subýektiw hukugynyň mazmuny.....	218
§ 3. Raýat hukuklaryny goramagyň usullary	222
§ 4. Şahsy raýat hukuklaryny goramak we onuň çäkleri	230
§ 5. Operatiw täsir ediş çäreleri – hukukly tarapyň bähbitlerini goramagyň usuly hökmünde.....	235
XII bap. Raýat-hukuk jogapkärçiligi.....	239
§ 1. Raýat-hukuk jogapkärçiligi barada düşünje	239
§ 2. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň şertleri.....	243
2.1. Kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy.....	244
2.2. Zyýanyň ýa-da zeleliň bolmagy.....	246
2.3. Hereket bilen dörän zyýanyň arasyndaky sebäpli arabaglanyşyk	247
2.4. Günä.....	249
§ 3. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri	251
3.1. Şertnamalaýyn jogapkärçilik	252
3.2. Ýetirilen zyýan üçin (delikt) jogapkärçilik.....	254
XIII bap. Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň we goramagyň möhletleri. Borçlary ýerine ýetirmegiň möhletleri	257
§ 1. Raýat hukugynda möhletler barada düşünje, olaryň ähmiýeti we görnüşleri	257
§ 2. Raýat hukugynda möhletleri hasaplamagyň tertibi.....	260
§ 3. Raýat hukuklaryny amala aşyrmagyň hem goramagyň we borçlary ýerine ýetirmegiň möhletleri	263
§ 4. Hak isleşiş wagtynyň möhletleri.....	267
XIV bap . Eýeçilik gatnaşyklary we olary amala aşyrmagyň hukuk usullary	278
§ 1. Eýeçilik hukugy barada düşünje we onuň görnüşleri	278

§ 2. Eýeçilik hukugynyň döremegi we bes edilmegi	286
2.1. Eýeçilik hukugynyň döremegi	286
2.2. Eýeçilik hukugynyň bes edilmegi	289
§ 3. Türkmenistanda eýeçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy hukuk namalar	291
XV bap. Döwlet eýeçilik hukugy	294
§ 1. Döwlet eýeçilik hukugy barada düşünje	294
§ 2. Döwlet eýeçilik hukugynyň subýektleri we obýektleri	297
§ 3. Döwlet eýeçiliginiň dolandyrylyşy	302
XVI bap. Raýatlaryň eýeçilik hukugy	304
§ 1. Raýatlaryň eýeçilik hukugy barada düşünje	304
§ 2. Raýatlaryň eýeçilik hukugynyň mazmuny	306
§ 3. Raýtalaryň eýeçilik hukugynyň döremeginiň we bes edilmeginiň esaslary	308
§ 4. Ýaşayş jaýyna eýeçilik hukugynyň umumy kadalary	309
§ 5. Türkmenistanyň Ýaşayş jaý kodeksi we ýaşayş jaý meselelerini düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalar	313
XVII bap. Umumy eýeçilik hukugy	317
§ 1. Umumy eýeçilik we umumy eýeçilik hukugy diýen düşünje	317
§ 2. Umumy eýeçiligiň görnüşleri	318
§ 3. Bilelikdäki iş barada şertnama we onuň esasynda döreýän eýeçilik	325
XVIII bap. Beýleki şahslaryň eýeçiligini çäkli peýdalanmak hukugy	329
§ 1. Beýleki şahslaryň eýeçiligini çäkli peýdalanmak barada düşünje we onuň görnüşleri	329
§ 2. Gurluşyk etmek hukugy	330
§ 3. Uzufrukt	334
§ 4. Serwitut	338
XIX bap. Eýeçiligi talaby üpjün ediş serişdesi hökmünde ulanmak	341
§ 1. Girew barada düşünje we onuň görnüşleri	341
§ 2. Gozgalmaýan emläkleri girew goýmagyň aýratynlyklary	350
§ 3. Girew gatnaşyklarynda taraplaryň hukuklary we borçlary	352
§ 4. Girew goýlan emlägi saklamagyň we ony ýerleşdirmegiň tertibi	356
XX bap. Eýeçilik hukugyny goramak	359
§ 1. Eýeçilik hukugyny goramagyň raýat hukuk usullary barada düşünje	359
§ 2. Windikasion talap	361
§ 3. Negator talap	362
§ 4. Eýeçilik hukugyny goramagyň beýleki raýat-hukuk usullary	364
§ 5. Emlägiň eýesi bolmadyk eýelik edijiniň hukuklaryny goramak	366

XXI bap. Eýeçiligi miras almak we bermek hukugy	367
§ 1. Miras hukugy barada düşünje	367
§ 2. Miras almagyň görnüşleri we mirasy kabul etmegiň tertibi	373
2.1. Kanun boýunça miras almak	373
2.2. Wesýetnama boýunça miras almak	378
§ 3. Mirasy kabul etmegiň tertibi we möhletleri	389
§ 4. Miras goýujynyň bergileri barada mirasdaryň borçlary.	
Fiziki şahslaryň miras hukugyndan mahrum edilmegi	391
XXII bap. Döredijilik işi bilen baglanyşykly gatnaşyklaryň	
raýat-hukuk kadalary	393
§ 1. Döredijilik işi diýen düşünje we ony hukuk taýdan goramak	393
§ 2. Döredijilikli işi we onuň netijeleri bilen baglanyşykly	
raýat-hukuk gatnaşyklary	396
§ 3. Raýat hukugynyň döredijilik işiniň çygryndaky gatnaşyklary	
öwrenýän institutlary. Ylym, edebiýat we sungat bilen	
baglanyşykly döredijiligiň hukuk kadalary	398
XXIII bap. Awtorlyk hukugy	402
§ 1. Awtorlyk hukugy barada düşünje	402
§ 2. Awtorlyk hukugynyň obýektleri	405
§ 3. Awtorlyk hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri	407
§ 4. Subýektiw awtorlyk hukugy	412
§ 5. Raýat hukugynda awtorlyk hukugyny goramagyň aýratynlyklary	420
XXIV bap. Patent hukugy	424
§ 1. Oýlap tapyşlar barada düşünje we onuň alamatlary.	
Oýlap tapyş hukugy barada düşünje	424
§ 2. Oýlap tapyş hukugynyň obýektleri we subýektleri	427
§ 3. Oýlap tapyş hukugynyň resmileşdirilişi.	
Rasionalizatorçylyk teklibi barada düşünje we onuň alamatlary	429
§ 4. Önümiň senagat nusgasy barada düşünje we onuň alamatlary	431
§ 5. Haryt we hyzmat ediş nyşanlaryna bolan hukuk	433
§ 6. Türkmenistanda haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň resmileşdirilişi	435
§ 7. Haryt we hyzmat ediş nyşanlaryny ulanmak we olaryň eýeleriniň	
hukuklarynyň goralysy	439
XXV bap . Raýat hukugynda borçnamalaryň düşünjesi we görnüşleri	442
§ 1. Borçnamalaýyn hukuk barada düşünje	442
§ 2. Borçnamalaýyn hukugyň ulgamy	446
§ 3. Borçnamalaryň görnüşleri	449
§ 4. Borçnamalaryň ýüze çykmagy, subýektleri, görnüşleri	452
§ 5. Üçünji şahslaryň gatnaşmaklaryndaky borçnamalar.	
Borçnamada şahslaryň çalşyrylmagy	458
§ 6. Regress borçnamalar	463

§ 7. Borçnamalaryň ýerine ýetirilişi. Borçnamalary ýerine ýetirmegiň ýörelgeleri, usuly, möhletleri	464
§ 8. Borçnamalaryň ýerine ýetirilişini üpjün etmegiň serişdeleri we olaryň görnüşleri	473
8.1. Puşmana puly	475
8.2. Saklamak	477
8.3. Öňünden pul bermek. Zamunlyk	478
8.4. Bergidaryň kepillendirmesi we bank kepilligi	481
§ 9. Borçnamalaryň bes edilmegi. Borçnamalaryň bes edilmeginiň aýry-aýry usullary	484
XXVI bap. Raýat hukuk şertnamasy	492
§ 1. Raýat hukuk şertnamasy: düşünje, ähmiýeti, ýörelgeleri, wezipeleri. Şertnama hukuk serişdesi hökmünde	492
§ 2. Şertnamanyň erkinligi. Raýat hukuk şertnamalarynyň ulgamlary	495
§ 3. Şertnamanyň mazmuny. Şertnamany baglaşmagyň tertibi	497
§ 4. Şertnama baglaşylanda döreýän jedeller. Şertnamanyň üýtgedilmegi	499
§ 5. Şertnamanyň ýerine ýetirilişi we ony üpjün ediş serişdeleri	502
XXVII bap. Raýat hukugy we halkara ykdysady gatnaşyklar	505
§ 1. Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklarynyň ösüşi	505
§ 2. Erkin ykdysady zolaklar. Awaza milli syýahatçylyk zolagynyň hukuk ýagdaýy	510
§ 3. Halkara ykdysady hukuk kadalary we Türkmenistanda daşary ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirýän esasy kadalaşdyryjy hukuk namalar	516
§ 4. Birleşen Milletler Guramasynyň Harytlary halkara satyn almak-satmak şertnamalary baradaky Konwensiýasy. INCOTERMS-2010. Halkara maliýe lizingi hakyndaky Konwensiýa	522
XXVIII bap. Daşary ýurtlaryň raýat we söwda hukugy hakynda esasy düşüňjeler	531
§ 1. Daşary ýurtlaryň raýat hukuk ulgamlary barada düşünje	531
§ 2. Kontinental raýat hukuk ulgamy	532
§ 3. Umumy raýat hukuk ulgamy. Daşary ýurtlaryň raýat hukugynyň esasy häsiýetleri, umumylyklar we aýratynlyklar	535

Ýagmyr Nuryýew, Serdar Ataýew, Aýdogdy Çaryýew

RAÝAT HUKUGY

(Umumy bölek)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>G. Täşliýewa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>A. Jumayew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 25.04.2013. Ölçeği 70x100 $\frac{1}{16}$.

Şertli çap listi 44,51. Şertli reňkli ottiski 47,76.

Hasap-neşir listi 37,4. Çap listi 34,5.

Sargyt № 3075. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.